श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितम्

गीताभाष्यम्

श्रीपद्मनाभतीर्थ-श्रीनरहरितीर्थ-श्रीजयतीर्थविरचितटीकात्रयेण
षड्भिष्टिप्पणीभिश्च समुल्लसितम् ।

प्रथमो भागः

(आदितः द्वितीयाध्यायस्य अष्टचत्वारिंशच्छलोकाः)

प्रधानसम्पादकः
प्रो. कृ. त. पाण्डुरङ्गी

सम्पादकः
विद्वान् जि. कृष्णप्रसादः M.A, M.Phil

प्रकाशकः
विद्याधीश-स्नातकोत्तर-संस्कृत-शोधकेन्द्रः
(कर्नाटकसंस्कृतविश्वविद्यालयेन मानितः)
उत्तरादिमठ आवरण, उत्तरादिमठ रोड्, बसवनगुडि, बेङ्गळूरु-४

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितम्

गीताभाष्यम्

श्रीपद्मनाभतीर्थविरचितया भावप्रदीपिकया
श्रीनरहरितीर्थविरचितया भावप्रकाशिकया
श्रीरघूत्तमतीर्थविरचितभावबोधेन श्रीराघवेन्द्रतीर्थविरचितभावदीपेन
श्रीपाण्डुरङ्गीकेशवाचार्यविरचितवाक्यार्थप्रदीपेन
श्रीसुमतीन्द्रतीर्थविरचितभावरत्नकोशेन श्रीश्रीनिवासतीर्थविरचितभावदीपिकया
श्रीउमर्जीकृष्णाचार्यविरचितभावप्रकाशेन युतया श्रीजयतीर्थविरचितया
प्रमेयदीपिकया च समुल्लसितम् ।

प्रथमो भागः

(आदितः द्वितीयाध्यायस्य अष्टचत्वारिंशच्छ्लोकाः)

प्रधानसम्पादकः
प्रो. कृ.त. श्रीपाण्डुरङ्गी
सम्पादकः
विद्वान् श्रीकृष्णप्रसादः जि.

2014

This Volume is published with the grant from the Govt. of Karnataka

Published by
Vidyadhisha Post-Graduate Sanskrit Research Centre
Bangalore-4.

Gītābhāṣya of Śrī Ānandatīrtha with commentaries of Śrī Padmanābhatīrtha, Śrī Naraharitīrtha, Śrī Jayatīrtha, Śrī Ragūtthamatīrtha, Śrī Sumateendratīrtha, Śrī Śrinivasatīrtha, Śrī Pāṇḍurangī Keshavāchārya and Śrī Umarji Krishnachārya, Chief Editor : Prof. K.T. Pandurangi, Editor : Vidwan Sri Krishna Prasad G. Published by Vidyadhisha Post-Graduate Sanskrit Research Centre, No.11, Uttaradi Matha Road, Basavanagudi, Bangalore-04. Ph.: 2662 7272

No. of Copies : 1000

No. of Pages : iii+508

Year of Publication : 2014

Price : Rs.300/-

Printed at : **Vāgartha**, N.R. Colony, Bangalore-560 019.

Preface

Bhagavad Gītā advocates the philosophy of duty. This is based on the realistic world view, monotheism and universal ethics.

In view of this, it appeals to all sections of the society. Śrī Ānanda tīrtha has written two commentories on it, viz. Gītābhāṣya and Gītātātparya. Both these do not give word by word meaning, but bring out the philosophical message of Bhagavad Gītā quoting 'śruti' and smṛti' passages in support of these doctrines. In view of the importance of this work, later writers have composed commentaries and sub-commentories on it. The earlier commentaries are Bhāvapradeepika and Bhāvaprakāṣika of Śrī Narahari Tīrtha, Śrī Padmanābha Tīrtha followed by Prameya Dīpika of Śrī Jayatīrtha which gives full exposition of Gītābhāṣya. On this, there are six sub-commentaries were written Śrī Raghūthama Tīrtha, Śrī Śrīnivasa Tīrtha, Śrī Sumatīndra Tīrtha, Śrī Keśava Pāṇḍurangi and Śrī Krisṇāchārya Umarji. Among these, the commentary of Śrī Keśava Pāṇdrangi is not published so far and included in this volume. A detailed introduction in English is also added. It is hoped that this volume will be useful to the traditional and modern scholars and research students.

I express my thanks to Vidwan Krishna Prasad G. for editing this volume. I also thank Vāgartha for neat printing and get up.

Prof. K.T. Pandurangi
Chairman and Hon. Director
Dvaita Vedanta Studies
and Research Foundation.

सम्पादकीयवचनम्

स्त्रीशूद्रब्रह्मबन्धूनां त्रयी न श्रुतिगोचरा ।
इति भारतमाख्यानं कृपया मुनिना कृतम् ।।

इति वचनेनाम्नायानधिकारिणां द्विजेतराणां धर्मद्वारा कैवल्यं भवेदिति तत्रभवान् षड्गुणैश्वर्य-संपन्नः श्रीबादरायणोऽष्टादशपर्वात्मकं ग्रन्थरत्नमिदं भारतं विरचय्य, तत्र श्रीमति महाभारते भीष्मपर्वणि प्रसङ्गप्राप्तां भारतपारिजातमधुभूतां सर्वभारतार्थसङ्ग्रहभूतां श्रीकृष्णार्जुनसंवादरूपां भगवद्गीतां निबबन्ध ।।

वृन्दारकवृन्दप्रमुखवन्दनीयपदारविन्दः श्रीमदानन्दतीर्थो गीतिकाया भाष्यान्तरविलक्षणं निरवद्यं भाष्यमिदम्प्रथमत एव चकार । बहुष्वन्येषु च ग्रन्थेषु महाभागेन विरचितेषु गीताभाष्यमेव प्राथम्यमवाप्नोति ।।

अस्य किल ग्रन्थस्य रचनविषये कश्चिद्रोचकप्रसङ्गः कथ्यते–

श्रीमदाचार्यो ग्रन्थरत्नमिदं बदरीक्षेत्रस्थाय श्रीमन्नारायणाय समर्पयाम्बभूव । निर्वृतयेऽस्य पुरतो वरभाष्यमवाचयच्च । गीताभाष्यमारभमाणः श्रीमदानन्दतीर्थः 'देवं नारायणं नत्वा सर्वदोषविवर्जितम् । परिपूर्णं गुरूंश्चान् गीतार्थं वक्ष्यामि,' इति ग्रन्थारम्भप्रतिज्ञां कुर्वन् पद्यान्ते शक्तित इति पदमकथयत् । अतिदुर्विज्ञेयमपि गीताया अर्थं समस्तमपि वक्तुं शक्त एव भवान् शिष्यबुद्ध्यनुसारेण लेशत एवावादीदिति विभाव्य नान्दीश्लोकान्ते 'गीतार्थं वक्ष्यामि' इत्यतः परं 'शक्तितः' इत्यस्य स्थाने 'लेशतः' इति पदं प्रयुज्यतामिति प्रतीकसन्निहितेन भगवता नारायणेनादिष्टो भगवानाचार्यः । पुनश्च श्रीमदाचार्येण, रात्रौ प्रवचने समापिते सति शिष्येषु शयानेषु सत्सु तत्र प्रतीकसन्निहितेन हरिणा 'उच्यतां, पुनरपि व्याख्या क्रियतामिति' मुहुरभिहितमिदं शयानैः शिष्यैरपि श्रुतमिति ।

भाष्यमिदं षट्कत्रयेण विभजति भगवानाचार्यः । तत्र प्रथमषट्के तावज्ज्ञानोपायोक्तिः । द्वितीयषट्के तत्साध्यज्ञानस्योक्तिः । तृतीयषट्के प्रागुक्तस्य प्रपञ्चनं क्रियते । तत्राद्याध्यायो, द्वितीये कतिपयश्लोकाश्च कृष्णेनार्जुनबोधने प्रसक्तिसम्पादनाय प्रवृत्ताः । मन्दाधिकारिणोऽपि

तेषां श्लोकानां याथार्थ्यमनुभवन्ति । अत एव भाष्यकारो द्वितीयाध्याये 'अशोच्यान्' इत्यारभ्यैव भाष्यं व्यदधात् । तत्पूर्वतनं केवलमुपोद्घातरूपेण प्रवृत्तम् ॥

गीताभाष्यस्यातिगभीरत्वात् सर्वैरपि प्राचीनटीकाकारैर्व्याख्यातम् । ताः सर्वाष्टीका अस्मिन् संस्करणे संयोजिताः ।

१. श्रीपद्मनाभतीर्थविरचिता भावप्रदीपिका ।

२. श्रीनरहरितीर्थविरचिता भावप्रकाशिका ।

तयोः, भावप्रकाशिका टीकाऽष्टमाध्यायपर्यन्तमात्रं लब्धा । एतत्पुस्तकद्वयमपि व्यासमध्वप्रतिष्ठानेन पूर्वं प्रकाशितम् ।

३. पुनश्च श्रीजयतीर्थवर्येण कृता प्रमेयदीपिका सुप्रसिद्धत्वमभजत जगति । पुनः प्रयेमदीपिकाया दुरवबोधतां, ज्ञानरसपरिप्लुततां पश्यन्तो व्याख्यातारः, तदवबोद्धुं नितान्तं क्लिश्यतः सज्जनांश्चालक्षयमाणास्तस्याः सरलव्याख्यासापेक्षत्वमवबुद्ध्य प्राणेषत व्याख्यानानीमानि मन्दावबोधसुलभानि । तेन त्रिंशदधिकाभिष्टिप्पणीभिश्च समलङ्कृता सेयं प्रमेयदीपिका । पुनश्च तासु प्रसिद्धाः षट्टिप्पण्य एवात्र सम्पादिताः ।

१. श्रीरघूत्तमतीर्थविरचितः भावबोधः । न नूत्नमिदं प्रकाशनमस्याः कृतेः । श्रीमदुत्तरादिमठाधीशानां प्रातस्स्मरणीयानां श्रीसत्यप्रमोदतीर्थानामादेशात् सत्यध्यान-विद्यापीठेन प्रकटितपूर्वेयं कृतिः । कालेनेयं दुर्लभाऽभूदिति भूयः प्रकाशनमुपेयते । समुपलब्धेषु व्याख्यानेषु श्रीमद्रघूत्तमतीर्थानामेव प्राचीनेति प्रतिभाति । अस्याश्च कतिपयान्येव पदानि व्याख्यातानि ।

२. श्रीराघवेन्द्रतीर्थविरचितः भावदीपः । मन्त्रालयश्रीराघवेन्द्रस्वामिमठेन तावन्मुद्रितम् । ततः प्रदीपसिंहाचार्यैः संशोधितं पूर्णप्रज्ञसंशोधनमन्दिरेण प्रकटितश्च । एतच्च नानाविध-दाक्षिणात्यतुळुकोशानुसारेण संशोधितमिति प्रतिज्ञा तेषाम् । पुनश्च पुस्तकद्वयमपि परिशील्यात्र प्रकटितमिदं टिप्पणम् । यत्रयत्र विद्वांसोऽपि सन्दिह्यन्ति मुह्यन्ति च तत्र सुबहूपकरोतीयं टिप्पणी ।

३. श्रीपाण्डुरङ्गिकेशवाचार्यविरचितः वाक्यार्थप्रदीपः । तस्येदं प्रथमं प्रकाशनम् । श्रीसत्यात्मश्रीचरणैरनुग्रहपूर्वकं दत्तां देवनागरीलिपिनिबद्धामेकमात्रं मातृकामवलम्ब्य संशोधितम् । साच प्रमेयदीपिकायां प्रयुक्तशब्दसाधुत्वविषये बहुतरं व्यापृता । अत एव व्याकरणार्थस्पृष्टप्रमेयदीपिकावाक्यार्थप्रदीप इति नाम विहितं ग्रन्थकारैः ।

४. श्रीनिवासतीर्थविरचिता भावदीपिका । इतः पूर्वम् उमर्जिकृष्णाचार्यस्य भावप्रकाशो भावदीपिका चेति व्याख्याद्वयसंवलिता कृतिः जानोरीकरेत्युपाह्वयगणेशेन सार्धमनन्ताचार्यैः प्रकटिता । तदनन्तरं भावरत्नकोशव्याख्यायुता भावदीपिका श्रीप्रह्लादाचार्येण सम्पादिता पूर्णप्रज्ञसंशोधनमन्दिरेण प्रकटिता च । तदेतत् पुस्तकद्वयं परिशील्यात्र प्रकटिता । प्राक्तनपुस्तकेऽधस्तात् सूचिताः केचनविषया अत्र कंसान्तर्गतीकृताः । इयञ्च भावदीपिका मन्दसुबोधा वर्तते ।

५. श्रीसुमतीन्द्रविरचितः भावरत्नकोशः । एष च पूर्णप्रज्ञसंशोधनमन्दिरेण प्रकाशितं मुद्रितपुस्तकं प्राचीनमातृकामपि परिशील्य प्रकटितः । अस्यां टिप्पण्यां ग्रन्थकारैः तत्तद्दुरव-बोधपदानामर्थविशेषनिरूपणं तथा सरलसरण्या कृतं यथा सुतराम् अल्पधियोऽप्यनायासेन विशदं विज्ञानमासाद्य सद्य एव लब्धकामा भवितुमर्हन्ति । तत्रतत्र सत्सिद्धान्तदृढीकरणाय परेषामपव्याख्यानान्यप्यनूद्य खण्डितानि । एवं प्रतिपदं व्याख्यानं प्रतिश्लोकव्याख्यान-ञ्चास्याः वैशिष्ट्यम् ।

६. उमर्जीत्युपनामकश्रीकृष्णाचार्यविरचितः भावप्रकाशः । प्रागेव मुद्रापितस्यास्य कतिपयान्येव पुस्तकान्युपलभ्यन्ते । तानि च सुजीर्णपत्राणि, आसन्नविनाशानि कथञ्चिदेव रक्षितानि ग्रन्थागाराधिकृतैः पुरुषैः । यदि तावदद्यापि सुतरां जीर्णपर्णानामशक्याक्षरपातानां करतलस्पर्शमात्रमप्यसहमानानां तेषां केनापि पुनः संस्करणं कृतं भवेत्, तदैवास्य विद्वज्जनोपकारकस्य ग्रन्थस्य संरक्षणेन द्वैतवाङ्मयं नितरां समभ्यर्चितं स्यादिति तदेतत् सर्वं सावधानं परिचिन्त्य ग्रन्थस्यास्य पुनः संस्करणे मनो व्यधायि । अत्र ग्रन्थे भावबोधकारेण ये शब्दा व्याख्येयत्वेन परिगृहीतास्तद्व्यतिरिक्ता अपि केचन व्याख्यासापेक्षशब्दास्ते तत्र कृष्णाचार्यैः समासेन व्याख्याताः ।

एवं षट्टिप्पण्योऽत्र प्रकटीकृताः । अपिच ताम्रपर्णीयव्याख्याया मातृका यदि विद्वद्भिर्दीयेत नितरां सकार्तज्ञ्यं स्मर्यन्ते ॥

प्रत्येकं पञ्च शतानि पृष्ठानि व्यश्नुवानैः पञ्चभिः खण्डैः कृतिरेषा क्रमशः प्रकाशयिष्यत इति प्राचीकॢपम् । प्रथम एष खण्डः सम्प्रति प्राकाश्यमेति । केवलं तत्र द्वितीयाध्यायस्याष्ट-चत्वारिंशाच्छ्लोका एव प्रकटिताः । खण्डोऽयं यद्यतिशयीत पञ्च शतानि पृष्ठानि तर्हि पुस्तकग्रहणे नितान्तं दुःखायन्ते लोका इति विचिन्त्य सौकर्यायाल्पीयानेव भागः प्रकटितः ।

तदेवं प्रयतितं ग्रन्थस्यास्य यावच्छक्यं सर्वाङ्गसुन्दरतया प्रकाशने मया । तथापि यदि लक्ष्येतात्र कतिपयापमुद्रणं क्षम्यतां भवद्भिरिति प्रार्थये धीमतः । शक्यैव च व्याख्यां च मूलं च नष्टाश्वदग्धरथन्यायेन संयोजयद्भिरपमुद्रणानामेषामपमुद्रतावगन्तुं प्रज्ञावद्भिः ॥

एतादृशकर्मणि नियोज्य नितरामनुगृहीतवतां यतिश्रेष्ठानां समासादितनिरतिशयातिशयानां पूर्णप्रज्ञसमयसागर आपातालनिमग्नानां श्रीमदुत्तरादिमठाधीशानां श्रीसत्यात्मतीर्थश्रीचरणानां सविधे साष्टाङ्गं प्रणमामि । कल्पितावकाशान् महामहोपाध्यायपदलाञ्छनान् मीमांसा-तन्त्रकोविदान् श्री कृ.त.पाण्डुरङ्गिमहोदयान् प्रणमामि । विद्याधीशसंस्थाया निदेशकेभ्यः कोविदकुलरत्नेभ्यः डा. श्रीसत्यध्यानाचार्येभ्यः प्रणतिपूर्वकं कृतज्ञताः समर्पयामि । विद्याधीशसंस्थाया उपनिदेशकेभ्य औदार्यगुणभाग्भ्यः पण्डितप्रवरेभ्यः डा. श्रीकृष्णाचार्य-उपाध्यायेभ्यः प्रणतिपूर्वकं कृतज्ञताः समर्पयामि । कृतज्ञः किल सर्वथास्मि एतेषु ॥

इति सज्जनविधेयः

श्रीकृष्णप्रसादः

INTRODUCTION

Bhagavadgītā is one of the most popular sacred books of mankind. It is in simple style, imparts practical wisdom and has a universal appeal. It sets clearly the philosophy of duty. This philosophy of duty is based on realistic world view, and monotheistic view of religion. Gītā is described as Brahmavidyā and Yogaśāstra i.e. a book that gives knowledge, and also teaches the means to attain it.

Bhagavadgītā is not a separate text. It is a part of Mahābhārata. A good many verses of Bhagavadgītā occur in other parts of Mahābhārata with slight verbal changes but with the same thought content. In a way Bhagavadgītā constitutes the essence of Mahābhārata. Mahābhārata, particularly, Bhagavadgītā, contains the essence of the ancient Pañcarātra-Bhāgavata religion. Thus, Bhagavadgītā represents a tradition. It is not merely a text but it is a tradition. This has to be kept in mind while interpreting and understanding Bhagavadgītā.

Bhagavadgītā is also an essence of Upaniṣads. In the colophon to each chapter it is clearly mentioned that Bhagavadgītā is an essence of Upaniṣads. Thus, it contains the central teachings of Upaniṣads. Bhagavadgītāmmentions Brahmasūtra and explains its role as an aid to rationally interpret Upaniṣads. Thus, Gītā teaching is a synthesis of the teachings of Upaniṣads and Pañcarātra-Bhāgavata tradition, and has to be understood in this light. Many expressions, terms, concepts and ideas elaborated in Bhagavadgītā have the background of these traditions and any attempt to understand Bhagavadgītā ignoring this background is bound to fail. Most of the modern writers on Bhagavadgītā have taken it as an isolated text, ignored the cultural and philosophical background of many of the terms, expressions, and concepts, and consquently have failed to arrive at a coherent meaning of Gītā. However, they appreciate the general ethical teachings of Bhagavadgītā and show great respect for its universal approach.

Among the traiditonal commentators, Rāmānuja and Madhva duly take into account the Pañcarātra- Bhāgavata background of Gītā and also the background of Upaniṣads. They have no difficulty in understanding its monotheism, realism and the philosophy of duty. But Śaṅkara finds it difficult to take these as final positions and introduces two perspectives : a perspective of Mandādhikārin and a perspective of Uttamādhikārin. This has introduced a kind of dichotomy all along his interpretation.

II

Madhvācārya has written two commentaries of Bhagavadgītā viz., Gītābhāṣya and Gītātātparya. At the commencement of both these works, he explains the importance of Mahābhārata.

i. Śāstreṣu bhāratam sāram tatra nāma sahasrakam
vaiṣṇavam kṛṣṇagītā ca taj-jñānāt mucyatenjasā (G.T.)

ii. tatra ca sarvabhāratārthasaṅgrahām vāsudevārjunasamvādarūpām
bhāratapārijātamadhubhūtām gītāmupababandha (GB)

iii. bhāratam pañcarātram ca mūlarāmāyaṇam tathā
purāṇam bhāgavatam ceti sambhinnaḥ śāstrapungavaḥ (GB)

iv. itihāsapurāṇābhyām vedaṃ samupabṛhmayet
bibhetyalpaśrutādvedo māmayam prahariṣyati (GB)
vedaśca itihāsādyavirodhena yojyaḥ
Yadi vidyāt iti vacanāt (GB-II.24)

He gives the details of Pañcarātra-Bhāgavata tradition, points out the close relation between Veda and Pañcarātra, and brings home the importance of Gītā as an essence of this entire tradition of Veda and Pañcarātra. He clearly takes a historical view of Gītā teaching instead of merely taking the textual view. This makes a vast difference between the understanding of Gītā as a representative work of a tradition or as merely an isolated text.

He also opposses the two perspective views viz. one for Mandādhikārin and the other for Uttamādhikārin, since he does not see any conflict between Karma and Jñāna. The philosophy of duty evolved in Gītā does not envisage a rejection of Karma at any stage in the spiritual progress, and therefore, there is no need to envisage any dichotony in this respect.

Madhvācārya does not give a word by word meanaing or verse by verse explanation. There were already commentaries before him. He picks up for comments such verses and expressions which were not correctly understood and needed proper explanation. He brings out philosophical import of Gītā verses and discusses the issues that arise from the philosophical statements made in Gītā. Thus, his Bhāṣya has three approaches : 1. Interpretation of select verses and expressions that were not correctly understood by others. 2. Clarification of the philosophical statements and the philosophical issues that arise out of these statements. 3. Formulation of Gītā view on these philosophical issues and the connected issues. Thus, it is a full exposition of Gītā thought rather than mere interpretation of text.

In giving a full exposition, naturally he notices other interpretations, particularly, that of Śaṅkarācārya and reviews the same.

Gītātātparya further supplements the interpretational and philosophical points. These two works really constitute one unit in understanding Madhvācārya's exposition of Gītā. Gītātātparya gives many doctrinal details. In both these, Madhvāchārya profusely quotes the source passages from Veda, Pañcharātra saṁhitas, Itihāsa-Purāṇa etc. thereby establishing a long tradition of Gītā thought.

III

The issue with which Gītā starts is this i.e. whether to destroy the entire race of Kurus for the sake of acquiring kingdom is dharma or

adharma? Whether to kill the teachers, elders, and all other kith and kin for the sake of kingdom is dharma or adharma? This consquence of war, though, was known to Arjuna before he came to battle-field, he felt the intensity of it when he actually saw his teachers, elders, and other kith and kin before him. It was both a moral and an emotional issue for him. Emotionally to kill his own kith and kin, to see such a large scale destruction, was heart breaking. Morally it was wrong to kill one's own kith and kin for the sake of kingdom and luxury. Therefore, on both accounts, Arjuna thought, it was adharma. On the contrary by withdrawing from the battlefield, Arjuna thought, he would be sacrificing his personal interest for the sake of larger interest. He will be saving a grave distruction. This, he thought, is the right course of dharma. Therefore, the issue posed at the start of Gītā is, whether fighting the enemy is dharma? or whether to avoid large scale destruction is dharma?

It is this issue that Śrī Madhvāchārya takes up right at the commencement of his Gītātātparya.

What is dharma for a Kṣatriya? Destroying the evil men and evil forces is dharma for a kṣatriya. If such evil men and evil forces constitute teachers, elders and one's kith and kin that should not detract a kṣatriya from his dharma of destroying evil. To yield to such emotional pressure is emotionalism. It is adharma. Neither the magnitude of destruction nor the personal relation with the evil men are sufficient ground to evade one's responsibility. Entertaining pity for such evil persons is not dharma. It is actually adharma. Therefore, fighting the evil men is clearly dharma. It is the moral duty of a kṣatriya. Emotions have to be controlled while discharging one's moral duty. This central teaching is clearly brought out by Śrī Madhvācārya right at the commencement of Gītātātparya.

Gita is a theistic document and Śrī Madhvāchārya is a theistic commentator. Therefore, this central teaching is put in a theistic

terminology which is most appropriate way of putting the central teaching of Gītā.

It is a paramount duty of Kṣatriyas to destroy those who oppose God and also those who support such persons.

tatra sākṣādindrāvatāramuttamādhikāriṇamātmanaḥ priyatamamarjunam kṣatriyāṇāṃ viśeṣatopi paramadharmaṁ nārāyaṇadvittadanubandhinigraham bandhusnehādadharmatvena āśankya tato nivṛtta-prāyam svavihitavṛttyā bhaktyā bhagavadārādhanameva paramo dharmaḥ tadviruddhaḥ sarvopyadharmaḥ bhagavadadhīnatvāt sarvasya iti bodhayati bhagavān nārāyaṇaḥ (GT)

Performing one's duty in dedication to God with deep devotion to God is the supreme dharma. Anything different or opposed to it is adharma. Every thing is entirely dependent upon God.

Arjuna did not realise this on account of his attachment to his kith and kin and hesitated a little to fight. Therefore, Kṛṣṇa unfolds the above dharma.

Having thus set the central teaching, Madhvāchārya elaborates it quoting the relevant verses from the entire Bhagavadgītā supporting each point stated in the central teaching. The main points made in the central teaching are : 1. Fighting to destroy the evil is the duty for a Kṣatriya. Those who oppose God and those who support such persons constitute evil men and evil force. 2. One has to perform one's own duty but not the duty of some one else. For Arjuna to fight the evil is the duty but not taking to mendicant's life etc. as felt by him. 3. One has to perform one's duty in dedication to God and with deep devotion to God. Mere discharging one's duty without dedication and devotion to God does not make it a dharma. 4. God is supreme and everything else is entirely dependent upon him. 5. Devotion is the highest means to know God. 6. Everyone has to discharge his duty. There is none who is above duty. 7. Arjuna does not belong to a lower level of adhikārin. He is uttamādhikārin.

This statement of central teaching in Gītātātparya sums up the entire Gītā message and puts Arjuna's duty of fighting evil in the right perspective.

IV

The above gives a clear guidance so far as the moral aspect of Arjuna's problem is concerned. Fighting evil being is a duty of Arjuna as a Kṣatriya. It is his dharma. But what about the emotional aspect? How to over-come the grief and pain consquent on the killing his kith and kin? It is this question that Kṛṣṇa deals with first at the commencement of second chapter. This involves the basic question as to, under what circumstances the grief for the kith and kin is justified and how much man has control over these circumstances. The mere contingency of death is not sufficient ground for the grief. The death is inevitalbe. It affects only the body but not the self of a person. Change of body is as normal as the change from youth to old age or as changing clothes. The self is eternal. Therefore, mere death of a dear person need not cause any grief or come in the way of discharging one's duty. What causes grief and pain is not so much the death or injury to the body of a dear person but the attachment one has for the body etc. It is this attachment that has to be weakened if one has to over-come grief. This is the solution for the emotional problem of Arjuna. Emotions should not be allowed to sway over our sense of duty.

While pleading to withdraw from the battle-field, Arjuna clearly displays the sway of emotions over his sense of duty.

i. sīdanti mama gātrāṇi mukhañca pariśuṣyati (BG I-29)

ii. na kāṅkṣe vijayam kṛṣṇa na ca rājyam sukhānl ca (BG I-32)

iii. ācāryāḥ pitaraḥ putrāḥ tathaiva ca pitāmahāḥ
mātulāḥ śvaśurāḥ pautrāḥ śyālāḥ sabandhinastathā
etān na hantumicchāmi ghnatopi madhusūdana (BG I-34.35)

He is greatly depressed, he is shivering, he becomes conscious that the people who are before him to fight are his teachers, elders, and close relatives. These are the very people with whom he would have normally shared his kingdom and royal luxuries. If these are killed and the whole race is destroyed, there will be social chaos. What is after all the objective or gain fo this deadly war? It is aquiring a petty kingdom. Better to accept a mendicant's life than destroy the whole race for the sake of kingdom. This line of arguement of Arjuna clearly indicates the emotional stress on his mind. Therefore, Śrī Kṛṣṇa removes this burden on his mind first.

Kṛṣṇa frankly tells Arjuna that his arguement is unwise. His way of thinking is not the way that is followed by the wise.

i. anāryajuṣṭam asvargyamakirtikaramarjuna (BG II-2)
ii. Prakarṣena jānantīti prajñāh tadavādaḥ prājñāmataviruddhavādam vadasi (GT II.11)
iii. prajñāvādān svamanīṣottha vacanāni (GT II.11)

It does not lead to any body's good or brings any credit to any one. it only shows the weakness of his mind and a great depression that has overtaken him.

This emotionalism is due to the lack of proper knowledge of self as indestructible and the body as changing. The lack of such knowledge results in attachment to the body and the grief at the perishing of body.

ātmano dehādy ātmabhrama eva sukhaduhkha kāraṇam ataḥ tadvimuktasya bandhumaraṇādi duhkham na sambhavati ataḥ abhimānam parityajya śītoṣṇādin titikṣasva (GB II-14)

Therefore, one has to known the truth about the self.

This knowledge involves much more deeper probe than merely knowing the self as non-destructible. One has to know as to how it functions. Is self independent in its functioning or guided by God? If

guided by God what is the nature of God who guides? What is the relation between God and individual self? What is the nature of the world in which the self functions? How the self is regulated by God? All this knowledge is termed as Sāṅkhya in Gītā. The term Sāṅkhya does not refer to popularly known Sāṅkhya system of Kapila in Gītā. Sāṅkhya is knowledge, particularly, knowledge of God. The means to attain this knowledge is termed as Yoga. These two viz. Sāṅkhya and Yoga are discussed in the second chapter so as to enable Arjuna to develop the correct perspective in respect of his dharma and overcome his emotions.

V

Sāṅkhya and Yoga

In the second chapter, from verses 12 to 39, there is detailed account of Sāṅkhya or knowledge. The main points that constitute the ingredients of this knowledge are : 1. The souls are eternal and many (II-12). 2. Bodies go on changing (II-13). 3. The cause of suffering is attachment (II-14). 4. Performance of good deeds does not lead to misery.

i. asatkarmanaḥ sakāśāt bhāvo nāsti satkarmaṇaḥ sakāśāt abhāvo nāsti (GT II-18)

ii. asataḥ kāraṇasya sataḥ brahmaṇaśca abhāvo na vidyate (GB II-18)

Wrong deeds do lead to misery (II-16). 5. The Prakṛti or primordial matter is eternal and Brahman or God is eternal. (II-16). 6. Jiva cannot act independently, God alone is independent (II-19,20,21), 8. The creation etc. activities of God are real.

Parāsya śaktirvividhaiva śrūyate svābhāvikī jñānabalakriyā ca (GB II-24)

His attributes are real. He is supreme (II-24). 9. He is avyakta, he is achintya (St.25), 10. One has to discharge one's svadharma without any hesitation. To discharge one's svadharma is a great

opportunity in life. While discharging one's duty one should be unmindful of pleasure and pain or loss oe gain (II-31,32,38). This is the essence of right knowledge. This is Sāṅkhya.

i. Śuddhātmatattvavijñānam saṁkhyamityabhi-
dhīyate yogaḥ upāyaḥ (GB 2-39)

ii. samyak khyātiḥ jñānam sānkhyam, yujyate anenetl yogaḥ tadupāyaḥ

iii. samyak tattvadṛśiḥ sānkhyam, yogaḥ tatsādhanam smṛtam (GT 2-39)

This Knowledge enables one to realise the following facts which are very relevant in the present context : 1. The self is eternal. It is only the body that is destroyed, 2. It is attachment to the bodies etc. that causes the grief. 3. One should discharge one's duty unmindful of pleasure and pain. 4. One is entirely dependent upon God. God is supreme and regulator of all. It is the realisation of this fact that removes attachment which is the root cause of all misery.

It is the realisation of the supremacy of God that is Sāṅkhya or knowledge. One who aquires this knowledge will not hesitate to discharge his duty in dedication to God with deep devotion to him. This Sāṅkhya happens to be the foundation of Yoga or Karmayoga and its discussion right at the commencement of Gītā is very relevant to the issue on hand viz. whether to fight or not?

VI

Nature of nāśa and abhimāna

In the context of Sāṅkhya, a little more elaboration of some of the points made here is necessary. Firstly, the concept of eternality or non-destructibility has to be explained. Destruction or nāśa is of four types :

anityatvam dehahāniḥ dukhaprāptirapūrṇatā.
nāśaḥ caturvidhaḥ proktaḥ tadabhāvo hareḥ sadā
tadanyeṣām tu sarveṣām nāśāḥ kecit bhavanti hi (GT II-17)

1. Svarūpanāśa : the destruction of the very entity.
2. Dehanāśa : the destruction of the body only.
3. Duḥkhaprāpti : being affected by sorrow.
4. Apūrṇatā : Fitness or limited nature in respect of time, space, attributes etc.

God is free from all these four types of distruction. Jīvas are free from only the first type i.e. svarūpanāśa. The Jīvas have duḥkha and apūrṇatā. Their bodies perish. Besides God and Jīvas, chitprakṛti, achitprakṛti, Varṇa and avyākṛta ākāśa are also eternal. But these have apūrṇatā. God alone is eternal in the full sense of the term, that is why he is described as 'nityo nityānām.'

The next point to be noted is the nature of abhimāna or attachment. It is not merely the contact between the body, senses and the objects that is responsible for the pleasure and pain; it is abhimāna or attachment that is responsible for the pleasure and pain. This abhimāna is of two types :

abhināno nāma atra viṣayeṣu śobhanābhyāsanimillaḥ
snehah aritvādibhramanimitto dveṣasca śarīrendri-yāntahkaraṇeṣu
mamatātiśayahetukaḥ avivekaḥ ityādi (Pra.dī. II-14)

(i) Considering the body, senses, and antaḥkaraṇa as self and getting attached to them. (ii) Considering the objects around us as of highest value and getting attached to them. In these attachments the notion that I am a free agent and I can freely own things is involved. The realisation that God only is the free agent and everything primarily belongs to God is absent here. This leads to misery and sorrow when these things are lost or destroyed. Therefore, this kind of emotionalism has to be avoided, and one has to discharge his duties with dedication to God and deep devotion to him. This theistic approach to life removes our ego and misery.

The other points mentioned here as a part of sāṅkhya or right knowledge will be elaborated in Gītā itself later, and we will narrate the same in the relevant places.

VII

Mere performance of rituals does not lead to any good.

With this foundation of Sāṅkhya or knowledge. Yoga has to be undertaken. Yoga refers to the means of right knowledge and the fulfilment of life's goal. There was a wide-spread belief that it is Vedic rituals that lead to various results and obtaining the same is the highest objective of life. This belief had to be first removed. Therefore, Gītā takes up this issue before Yoga is explained. Some people, without going deep into the purport of the vedas, believe that Vedas teach only rituals. These rituals lead to the heaven etc. These give us happiness and luxuries, (II-42-44). These people are known as Vedavādaratāh or those who are interested in the superficial meaning of Vedas.

> vedavādaratāḥ karmādivācakavedavādaratāḥ vedaiḥ yanmukhataḥ ucyate tatraiva ratāḥ (GB II-42)

Really speaking the Vedas advise us not to be content with rituals and their svarga etc. results that belong to the area of triguṇas i.e. satva, rajas, and tamas. One has to transcend these triguṇas and concentrate on God (St.45). Performing these very rituals and other prescribed duties with dedication to God will lead to much higher fulfilment of life than mere Svarga etc. A person who has the benefit of a large lake has certainly the benefit of a small pond. (St.46).

VIII

Philosophy of duty

One is enjoined to perform one's duties; but not with the expectation of the results. No duty be undertaken with the motivation of results. Nor, one should be indifferent towards one's duty on the ground that he is not interested in the results (St.47).

Karmaphalam tatkṛtau hetuḥ yasya saḥ karmaphala hetuḥ saḥ mā bhūh, karmākaraṇe sneho māstu ityarthaḥ. anyaphalābhāvepi matprasādākhya phalabhāvāt. (GB II-47)

This philosophy of duty is a turning point in Indian cultural history. It is directly in contrast with the view of Vedavādaratas mentioned above. While the Vedavādaratas or those who went by the superficial meaning of the Vedas insisted that deeds are to be undertaken for the respective results, this philosophy of duty held by Gītā insists that deeds that are svadharma be undertaken as svadharma without the motivation of results. In fact no deed be undertaken with any motivation of results. Performance of one's duty in dedication to God with deep devotion is an end by itself and not a means excepting the knowledge and grace of God. This theory of deeds is known as niṣkāmakarma theory or the nivṛttakarma theory as against the kāmyakarma theory of Mīmāmsakas. Three important points are involved in this theory. 1. One has to undertake one's duty because it is a duty. 2. Results should not be the motivation for undertaking any deed. 3. None should give up or be indifferent towards his duty on the ground that he is not interested in the results or there are no results.

Karmaṇyevādhikāraste mā phaleṣu kadācana
mā karmaphalaheturbhūḥ māte sangostvakarmaṇi

Such performance of duty has to be in dedication to God with deep devotion to him. This is Gītā theory of Niṣkāmakarma.

Yoga of Gitā

Being unmindful of the presence or absence of results is Yoga. This is possible only when one aquires right knowledge. Knowledge that leads to surrender at the feet of God is the highest knowledge. Therefore, the wise will give up the interest in results, perform the deeds in dedication to God aquiring the knowledge of his supremacy

and developing deep devotion for him, and ultimately attain the final goal. (II.48-51)

When one gets out of all his doubts in respect of the correct import of Vedas, and performs niṣkāmakarmas, he will attain samādhi state. Attaining such a state through niṣkāmakarma is the result of Yoga.

Sthitaprajña or Aparokṣa jñānin

Gītā concludes this chapter on Sāṅkhya and Yoga with a moving description of Sthitaprajñā or Aparokṣajñānin. We may note some of the special features of Aparokṣajñānin here.

1. Aparokṣajñānin will have given up all undesirable desires. He will always concentrate on God and will rejoice in obtaining his grace (II.55).

2. He will not be affected by the pleasures and pains and will be free from passion, anger, fear etc. (II.56).

3. He will have no likes and dislikes. Not only he will keep away from the sensuous objects but even from a mental relish of these (II.58,59). He will keep all his senses under control (II.61). His mind will attain a state when it will not proceed towards sensuous objects at all (II.65).

4. Aparokṣajñānin will be awake in respect of God about whom others are asleep.

> yā sarvabhūtānām niśā parameśvara svarūpalakṣaṇā
> yasyām suptanīva na kincit jānanti tasyām jñānī
> jāgarti samyagāparokṣyena paśyati paramātmanam
> ityarthaḥ yasyām viṣayalakṣaṇāyām bhūtāni
> jāgrati tasyām niśāyām suptaḥ prāyaḥ na jānāti (GB 2-69)

He is asleep about the worldly things about which others are awake. That is to say he will have aparokṣajñāna or vision of God but he will be indifferent about the worldly objects (II.69).

5. The state in which the aparokṣajñānin is viz., concentration on God eliminating all un-desirable desires, is known as Brāhmī Sthiti.

i. brāhmī sthitiḥ brahmaviṣayā sthitiḥ lakṣaṇam (GB II-72)
ii. bāṇam śarīram abhāvāt jaḍadehasya viṣṇuḥ nirvāṇa ucyate (G.G. II-72)

Once one attains it, one will not return to the mundane world. One who is in this state at the time of leaving his body will attain Brahma who has no prākṛta body.

Karmayoga of Gītā

After discussing Sāṅkhya or right knowledge and Yoga the means to attain it, Gītā takes up the specific question of Karmayoga in the third chapter.

The expression Karmayoga should not be taken in the restricted sense of mere Karmānuṣṭhāna. Mere performing rituals and other duties is not Karmayoga. A good deal of confusion in respect of the relative position of Jñāna and Karma, Karma and Sannyāsa, Kāmyakarma and nivṛttakarma has arisen because of the confusion between mere karmānuṣṭhāna and karmayoga. The impresion that the jñānayoga and karmayoga are exclusive to each other also has arisen because of the confusion. All these are cleared by raising the question whether jñāna is superior to karma, and if so, why insist on undertaking Karma?

jyāyasī cet karmaṇaste matā buddhir janārdana
tat kim karmaṇi ghore mām niyojayasi keśava (G.B. III-1)

This question is obviously based on the confusion that by karma mere Karmānuṣṭhāna, that too, Kāmyakarmānuṣṭhāna is intended. But Gītā concept of karmayoga has much wider scope. It includes jñāna. It does not conflict with Jñāna. It is the performance of karma with the necessary foundation of jñāna that is karmayoga of Gītā.

This karmayoga has four aspects,

> Karmacaturangaḥ, (i) vihitakarmānuṣṭhānam (ii) śravaṇādidvārā paramātmajñānam (iii) sannyāsaḥ (iv) tyāgaḥ

viz. 1. Karmānuṣṭhāna or performance of prescribed duties. 2. Jñāna or aquiring right knowledge through śravaṇa, manana etc. 3. Sannyāsa or motivelessness in one's undertakings i.e. saṅkalpa-sannyāsa, and eschewing rāga, dveṣa etc. wrong emotions 4. Tyāga or offering the fruits of one's activities at the feet of God i.e. Bhagavati phalasamarpaṇa. This wider concept of karmayoga includes right action, right knowledge, right motivation, and right goal. Such a concept of Karmayoga does not clash either with jñāna or with sannyāsa.

> Phalakāmanātyāgena īśvarārpaṇabuddhyā varṇā-śramavihitānuṣṭhānameva karmayogaḥ. dvyamśaşcāyam karmayogaḥ. Kāmādivarjanaṃ īśvarārpaṇa buddhyā karmānuṣṭhānam ca ceti.
> tatrādyam samnyāsaśabdoktam dvitiyamupacāreṇa karmayoga śabdoktam (Pra.dī. V-1)

The meanings of the expressions jñāna and sannyāsa also have much wider import in Gītā.

To understand the full implications of this karmayoga, a few intricate questions raised in Gītā, and a few important observations made in respect of karma have to be noticed. Gītā clearly states : 1. Nobody can remain without any activity. To be inactive is impossible (III.5) 2. To be satisfied with only such activities that quench one's hunger, thirst and such other impulses only is to waste one's life and to shirk one's responsibility. It amounts to committing the sin of evading one's responsibility (III.16). 3. One will not attain the goal of life by abdicating all activity. Merely abstaining from the Kāmyakarmas also will not help one to attain the goal of life (III.4). 4. One must do one's prescribed duties (III.8). 5. One who supresses his senses but mentally goes on thinking of the objects is a hypocrite. Therefore,

the better course would be to discharge one's duties duly regulating the senses and without being attached (III.6,7). 6. Activities result in bondage only when these are undertaken without dedication to God. 7. Great persons like Janaka attained the goal of life by discharging their duties and thereby obtaining the knowledge and grace of God. People follow the great persons in the society. Therefore, to set a lesson to others it is necessary to discharge one's prescribed duty. Even God undertakes activities to set a lesson to men. It is not desirable to mislead the people interested in doing their prescribed duties (III.20-26). 8. God created the people and the activities. He formulated a cycle of their mutual help and co-operation between men and deities. This has to be respected (III.10-16). 9. While discharging one's prescribed duties, one should not arrogate independent agency to oneself (III.27). 10. One should dedicate his activities at the feet of God, realising the supremacy of God, without the motivation of any results excepting the God's knowledge and grace, realising that God is the real agent, and he is only an instrument.

Interpretation of the verse 'yastu ātmaratireva' etc.

In the context of Karmayoga, a statement is made that 'One who is completely absorbed in God, has the joy of the vision of God, and being fully satisfied with the grace of God is not interested in anything else, need not undertake any activity (III.17). This verse describes the position of one who is in asaṁprajñata Samādhi and also one who is liberated.

i. yastvātmaratireva syāt ātmatṛptaśca mānavaḥ
ātmanyeva ca santuṣṭah tasya kāryam na vidyate (Gītā III-17)

ii. ātmaratireva ityavadhāraṇāt asamprajñāta samādhisthasyaiva kāryam na vidyate. (GB)

iii. Viṣṇuprasādāt dhṛtlmān tṛpto viṣṇuprasādaḥ
viṣṇāvevātitṛptaśca muktosau vidhyagocaraḥ, ītyāgneye (G.T.)

These two need not undertake any activity. This verse does not apply to Jñānin in general. Therefore, it is not correct to interpret this verse as advocating the absence of Karma for Jñānin in general, and restricting karmayoga only to karmins. Jñānayoga and Karmayoga are not two exclusive paths. Karma is as much necessary for jñānins as jñāna is essential for karmins. It is only a matter of degree. Sanaka, Sanandana etc. great jñānins have less of karma, while others have more of Karma. In any case both jñāna and karma are essential for both. Therefore, the verse 'yastu ātmaratireva' etc. (III.17) does not envisage jñānins as against karmins in the context of karmayoga. Its purpose is altogether different. It describes the state of a person who is in asaṁprajñātasamādhi and one who is liberated.

The concept of Yajñachakra :

Another point that is especially stressed in the context of karmayoga is the concept of Yajñachakra. In the course of this yajñachakra it is shown how all the activities in the universe rest upon the mutual co-operation of Nature, man, deities, rituals, and ultimately God. It is a unique approach of understanding all activities in the universe in an integrated way on the foundation of the guidance and direction of God. This will eliminate our ego and pride in undertaking our activities and also eliminate our indifference and apathy in respect of our duty. We are a part of a vast set up which moves on, and we shall derive the joy of playing our little role in it in dedication to the central principle of this vast set up i.e. God, is the lesson behind the concept of yajñachakra. The main steps of Yajñachakra are as follows :

> annād bhavanti bhūtāni parjanyādannasambhavaḥ
> yajñād bhavati parjanyo yajñaḥ karmasamudhbhavaḥ
> karma brahmodbhavam viddhi brahmākṣarasamudbhavaṃ
> tasmād sarvagalaṃ brahma nityam yajñe pratiṣṭhitaṁ

From the food the embodied creatures are born, the food is born

from the rain, the rains are produced by the sacrifices, the sacrifices are organised by the relevant activities of man, God enables men to undertake these activities. God is revealed by Vedās. God is everywhere and he is especially present in sacrifices. He who does not follow this Yajñachakra by performing his prescribed duty lives in vain. He has wasted his life. (III.14-16). A correct understanding of the implication of this Yajñachakra will enable one to take an integrated view of life and correctly identify his role in life.

Karma, Akarma and Vikarma :

While explaining Karma, Gītā talks of akarma and vikarma also. One has to clearly distinguish the action, inaction and wrong action (IV.17). Vikarma is wrong action while akarma is inaction. One should not indulge in either wrong action or be inactive.

i. akarma karmākaraṇam karmākarmānyat vikarma niṣiddham bandhakatvāt (GB IV-17)

ii. evam cet kāmādyupetasya kutrāntarbhāvah iti vikarmaṇi iti brūmaḥ. katam tasya niṣiddhatva ityata āha bandhakatvāt it. (Pra.dī.IV-17)

Actions consist of bodily actions, verbal actions and mental actions. All these are sātvika, rājasa or tāmasa. Yajña, dāna, tapas etc. are different forms of activities. There are many forms of yajñas: dravyayajña, tapoyajña, yogayajña, svādhyāyayajña, jñānayajña etc. All these involve various kinds of activities. Thus, Gītā concept of yajña is not confined to rituals only.

Cultivation of śama, dama etc. is as much an activity as the performance of rituals. Performing one's varṇāśrama duties is a part of one's activities. Service to the people at large in all possible ways is also one's duty.

nānājanasya śusrūṣā karmakhyā karavanmiteḥ (GT VI-3)

Thus, Gītā concept of karma consists of all such activities that are essential for the physical, moral and spiritual progress of an

individual and society. Any slackening or abandoning of one's duty is adharma and executing the same is svadharma. Transgressing into someone else's duty is also adharma.

X

Karma and Jñāna :

From the above explanation of karmayoga concept of Gītā it is clear that karma and jñāna are not opposed to each other.

> jñāninām karmāpi anuṣṭheyam karmiṇāmapi gṛhasthānām jñātavyo bhagavān na hi jñānam vinā karmaṇah samyaganuṣṭhānam bhavati. jñānamārgaḥ karmamārga iti bhedastato na hi tasmādāśrama bhedoyam karmasankocasambhavaḥ iti vyāsasmṛteḥ (G.T. V-5)

Both help the spiritual progress. Certain remarks in Gītā give an impression that karma is inferior to jñāna and therefore, one has to resort to jñāna rejecting karma. The remarks like 'Dūreṇa hi avaram karma.' 'Jñānayogena sāṅkhyānām,' 'Buddhau śaraṇam anviccha' etc. are understood in this way by some commentators. This is not the correct appraisal of Gītā in respect of the relation between karma and jñāna. Whenever Gītā talks of the inferiority of karma, it only talks of the inferiority of kāmyakarma. Karma founded on the basis of sāṅkhya or right knowledge is never declared as inferior. Whenever jñāna is Praised it is not the jñāna that is divoreed of karma but that gives right perspective to karma. No doubt jñāna and karma are not equal partners for the spiritual progress of a man. But these are not opposed to each other either. Progress in jñāna does not need rejection of karma. The idea that karmins are inferior or Mandādhikārins and Jñānins are superior or Uttamādhikārins is not at all envisaged in Gītā. It is kāmyakarmin who is censured in Gītā but not karmayogin who has sound foundation of jñāna. Karma finds its fulfilment only when it is accompanied with appropriate jñāna. Karmas are made holy by jñāna and all doubts are removed by jñāna. Karmas accompanied with appropriate jñāna will not be

binding. (IV.33,36,41,42). Thus a close co-operation between jñāna and karma is envisaged in Gītā. To introduce the idea of rejection of karma in Gītā is to go against the very spirit of Gītā, and defeat the very purpose of Gītā teaching.

Karma and Sannyāsa :

Another vexed question in Gītā is the relative position of karma and sannyāsa. The word sannyāsa is ordinarily understood in the sense of adopting a mendicant's life and cessation of all activity. It is understood in a very restricted sense of sannyāsa āśrama. But Gītā has invested this word with a unique and rich meaning 'kāmyānām karmaṇām nyāsam sannyāsam kavayo viduḥ.' It is the abdication of desires while performing karma that is sannyāsa.

i. Kāmyānām karmaṇām nyāsam sannyāsam kavayo viduḥ sarvakarma-phalatyāgam prāhustyāgam vicaksaṇāḥ.

ii. niyatasya tu sannyāsah karmaṇo nopapadyate (Gītā XVIII-2)

iii. jñeyaḥ sa nityasanyāsī yo na dveṣṭi na kānkṣati (Gita V-3)

dveṣādivarjanam eva sannyāsaśabdārtho na yatyāśramo atra abhipretaḥ ityāha, jñeya iti (G.T.)

iv. nityanaimittikakāmyaniṣiddharūpasarvakarma-parityāgaḥ samnyāsa-śabdārthaḥ iti vyākhyānam dūṣayati samnyāseti. Sarvakarmaparityāgo na sanyāsaśabdārthaḥ kintu dveṣādivarjanameva (Pra.dī.V-1)

The prescribed activities should be undertaken without the motivation of results. It is the abdication of motives that is sannyāsa. Sannyāsa means saṅkalpasannyāsa. Taming the wrong emotions kāma, krodha etc. is also sannyāsa. Merely adopting a mendicant's life or cessation of all activities is not sannyāsa (na niragniḥ na cha akriyaḥ). Sannyāsa in the sense of saṅkalpa sannyāsa is a part of karmayoga. Keeping this in view, Gītā sometimes equates sannyāsa with yoga. (Yam sannyāsam iti prāhuḥ yogam tam viddhi pāṇḍava VI.2). Motivelessness and subduing kāma, krodha etc. is the true meaning

of sannyāsa. No naiṣkarmya or actionless state can be achieved by abstaining from prescribed duties. Sannyāsa in the sense of complete cessation of activity is not acceptable to Gītā. It is only un-dedicated and ill conceived activity that is bondage but not the prescribed duties performed in dedication.

Kāmyakarmaparityāgenāpi sahitasya dveṣādi-varjanasya samnyāsatvena abhipretatvāt. (Nyā.dī. V-3)

Thus there is no confict between karma and sannyāsa in the true sense of sannyāsa viz. saṅkalpa sannyāsa.

Gitā concept of Niṣkāmakarma (Nivṛtta karma)

Gītā is more concerned with the right approach to the performance of karma rather than running away from karma. The right approach consists of two important aspects :

1. Saṅkalpa sannyāsa or abdication of motives.

2. Tyāga or offering of the result at the feet of God.

This way of performing karma is known as niṣkāmakarma or nivṛttakarma. Gītā declares that one should concern oneself with the duties to be performed but not with the results that may accrue. 'Let not the result of thy activity be the motive of thy activity' Gītā retorts. The Mīmāmsakas define the eligibility or adhikāra for an undertaking in terms of the interest in the results on the part of the person undertaking it. Certain undertakings are enjoined for those who are desirous of the results of those undertakings. Gītā reverses the process. Eligibility is to be determined with reference to the duty as prescribed by the śāstra but not in terms of the interest of an individual in the result of that particular undertaking. This approach is expressed in Gītā by the expressions like 'saṅgam tyaktvā,' 'asaktaḥ', 'kāmasaṅkalpavarjita' etc. Activity undertaken with such a frame of mind is known as niṣkāmakarma or nivṛttakarma.

niṣkāmam jñānapūrvam tu nivṛttamiha cocyate nivṛttam sevamānastu brahmābhyeti sanātanam.

Such an attitude is possible only, if one understands his role in the activity correctly.

Agent alone does not execute an activity :

Most men are under the wrong impression that it is only the kartā or the agent who is solely responsible for the activity undertaken by him. But there are five factors underlying each activity.

adhiṣṭhānam tathā kartā karaṇam ca pṛthagvidham vividhāśca pṛthak ceṣṭā daivam caivātra pancamam (Gitā XVIII-14)

These are : 1. Adhiṣṭhāna i.e., the place, the ground, or the object with reference to which an activity is initiated. 2. Kartā i.e., agent, the Jīva who is only a dependent agent. 3. Karaṇa i.e. the instruments i.e. Indriyas etc. 4. Vividhā cheṣṭā i.e. the various actions of these that are necessary for the production of results. 5. Daiva i.e. the supreme God who is behind all these as director and regulator. One who knows this will easily realise his limited role and will be able to undertake niṣkāmakarma.

Philosophical meanings of karma, akarma and vikarma :

The expressions karma, akarma and vikarma apart from meaning action, inaction, and wrong action have deeper philosophical meanings also. This philosophical meaning is brought out in the verse. 'Karmaṇi akarma yaḥ paśyet' etc. When one undertakes an activity, one has to realise that it is not he who is doing it but God is behind it. This is what is meant by 'Karmaṇi akarma.' Similarly, when one is not doing anything, say in the dream, one has to realise that God is active even then, this is 'akarmaṇi karma.'

karmaṇi kriyamāṇe sati akarma yaḥ paśyet 'viṣṇoreva karma nāham cit pratibimbaḥ kincit karomi' iti, akarmaṇi suptyādau akāraṇāvasthāyām parameśvarasya karma yaḥ paśyati 'ayameva parameśvaraḥ sarvadā sarvaṃ sṛṣṭyādi karoti iti (GB)

Thus one has to realise that all his activities are prompted by God and even when one is not active God is active. This is the philosophical meaning of 'Karmaṇi akarma' etc. The expressions karma and akarma also mean Jīva and God respectively.

i. karmaṇi jive, asvātantryād akarma. karmavidhi phalayoh abhāvāt akarmaṇi viṣṇau svātantryāt sarvakartṛtvam.

ii. Karosmin mīyata iti karma jīva udāhṛtah
vidhiśabdenāmitatvāt akarma bhagavān hariḥ iti nāradīye (G.T.)

Karma i.e. jīva is akarma inactive in the sense that he cannot undertake any activity independently. 'Similarly akarma i.e., God is karma always active independently. The realisation of these philosophical meanings gives correct perspective in respect of one's ability.

This will check our kartṛtvābhimāna and enable us to subdue our rāga, dveṣa etc. Further, one has to realise that all activities are sponsored by the God, designated as Prakṛti, according to the nature of the jīva concerned and given effect to through his body, antaḥkaraṇa etc. He has also to realise that it is all the play of the attributes of prakṛti i.e., satva, rajas etc. directed and regulated by the supreme God. Such a realisation will pave the way for nivṛttakarmānuṣṭhāna. The word Prakṛti has both the meanings viz. God, and Jaḍaprakṛti.

Engaging oneself in such a nivṛttakarma, one has to dedicate the results of his activity at the feet of God. This is tyāga. Gītā declares it more than once. 'Mayi sarvāṇi karmāṇi sannyāsya' 'Yat karoṣi yad aśnāsi' etc. several statements make it clear that the fulfillment of work is in the dedication of it to the God. Work is worship is the motto of Gītā. 'svakarmaṇā tam abhyarchya siddhim vindati mānavaḥ.'

XI

Gitā concept of Bhakti :

Gitā is known as Bhakti-Śāstra. Gītā repeatedly stresses that the prescribed duties should be performed with devotion to God.

Performing one's duties is not merely an ethical concept. It has a theistic foundation. One's duties are dharma only when performed with dedication to God and with devotion to him. Therefore, bhakti or devotion has an important place in the Gītā scheme of performing one's duty.

Bhakti is not merely love or admiration of the object concerned i.e., realising God supreme nature. 'Māhātmyajñāna pūrvaka Sudridhasneha.'

> māhātmya jñāna pūrvastu sudṛdhah sarvatodhikaḥ
> sneho bhaktiriti proktaḥ tayā muktir na canyathā

Śrī Kṛṣṇa states that 'priyo hi jñānino atyartham aham sa cha mama priyaḥ.' He who knows my supremacy loves me, and I love him. The devotee who loves God has to have the knowledge of the supremacy of God. God loving devotee means his bestowing grace on the devotee. Thus, the knowledge and love are the two essential ingridients of Bhakti.

Bhakti is essential to acquire the parokṣa and aparokṣa knowledge of Gītā. It is required to solicit the grace of God at each state. Even after Aparokṣajñāna bhakti has to continue. Its intensity is increased at every stage, it is named as bhakti, pakvabhakti, paripakvabhakti, and atiparipakvabhakti to indicate its increase in intensity.

i. bhaktyā prasannaḥ puruṣah dadyāt jñānamanākulam bhaktim ca bhūyasim tābhyām prasanno darśanam vrajet, tatopi bhūyasīm bhaktim dadyāt tābhyām vimocayet, muktopi tadvaśo nityam bhūyo bhakti-samanvitah, sādhyānandasvarūpaiva bhaktirnaivātra sādhanam (G.T.)

ii. atiparipakvabhakthireva mokṣasādhanam
paripakvabhaktiyoga eva dṛṣṭisādhanam
bhaktiyoga eva jñānasādhanam (Ny.dī.)

At all these stages it is called Sādhana bhakti. Even after Mukti or liberation bhakti has to continue. At that stage it is called sādhyabhakti as it strengthens the realisation of bliss in the liberated stage.

Developing bhakti is a continuous process from the initial stage of seeking knowledge to the highest stage of spiritual attainment. The relation between God and Jīva is that of bimba and pratibimba. In the liberated stage, bimba i.e. God is revealed to the pratibimba i.e. Jīva. This is made possible by bhakti. Śrī Kṛṣna declares in Gītā that 'the supreme God can be known only by bhakti' (VIII-22). 'I will take care of those who are devoted to me alone' (IX-22). I love, those who love me' (IX-29). 'He who is devoted to me, though not of a good conduct initially, will improve soon. My devotee will never perish' (IX 30,31). 'You fix your mind on me, be devoted to me, worship me. You will surely attain me' (IX-34, XVIII 65) 'I shall give my aparokṣajñāna for those who are devoted to me' (X-10). From these remarks it is clear that bhakti leads to the knowledge and grace of God.

In connection with bhakti and bhakta Gītā makes another important contribution. It is already pointed out that bhakti is not merely an emotional state but it has to have the foundation of knowledge. It is love with knowledge but not mere love. That is why Gītā repeatedly states 'Jñāni mama priyatamaḥ,' and 'Jñāninaḥ' aham priyaḥ. Jñānin is bhakta and Bhakta is Jñānin according to Gītā. There is one more point that is equally important. It is noble conduct that is laid down for a bhakta in Gītā.

A bhakta should not have hatred for anyone. He should have friendly feelings towards all. He should have compassion. He should have no ego. He should have tolerance and should have a balanced attitude in pleasure and pain. He should always be contented. He must be determined. He should always be absorbed in God (XII-13,14).

None should be afraid of him. He should not be afraid of any. He should not be affected by the joy, anger, fear, and any other tension. He should not long for anything other than God's grace. He should be clean, capable of his task, impartial and free from regret. He should not undertake anything that is not intended to obtain the

grace of God. He should not have any likes and dislikes, he should neither covet nor regret. It is only a devotee of such a high conduct whom I love (XII-15-17).

adveṣṭā sarvabhūtānām maitraḥ karuṇa eva ca
nirmamo nirahaṅkārah samaduhkhasukhah kṣamī
santuṣṭah satatam yogī yatātmā dṛḍhaniścayah
mayyarpitamanobuddhiḥ yo madbhaktaḥ sa me priyaḥ (GT.XII-14)

Thus, Gītā concept of bhakti is a synthesis of emotional, intellectual, and ethical aspects. Bhakti is not a blind emotional attachment without knowledge and conduct.

The relative position of Jñāna, Bhakti and Prasāda

It is stated above that both karma and bhakti have the foundation of Jñāna. This raises the question of the relative position of Jñāna and bhakti. We have already discussed the relative position of jñāna and karma. In connection with bhakti, some commentators hold the view that 'bhakti is intended only to purify the mind, it is jñāna that is the cause of liberation. They also eliminate grace or prasāda of God as a means of liberation. According to them both bhakti and prasāda may help to purify the mind and to procure knowledge. The role of these ends with that. It is only jñāna that is the ultimate cause of liberation. Bondage is due to ignorance. This can be removed only by Jñāna. Bhakti and prasāda have no direct role in it. They are the aids at the lower level or Saguṇa brahma level.' This relegation of bhakti and prasāda to the lower level is cutting the very roots of Gītā teaching. Jñāna being jaḍa, by itself it cannot remove ignorance. Jñāna is the means of prasāda or grace of God. It is prasāda or grace that is the means of liberation. Mere Jñāna cannot elicit prasāda unless it is accompanied by bhakti. Therefore, it is the harmoneous pursuit of jñāna and bhakti that leads to prasāda or grace of God. Bhakti is needed to obtain the aparokṣajñāna of God and it is further needed to obtain the grace of God. Ultimately it is the grace of God that leads to liberation.

The importance of prasāda or grace is stressed more than once in Gītā : 'Matprasādāt avāpnoti śāśvatam padam' Sarvadurgāṇi matprasādāt tariṣyati' 'aham tvā mochayiṣyāmi' are some of the statements that make it clear.

The śruti 'na anyaḥ panthā ayanāya vidyate' does not rule out prasāda or grace. It only states that jñāna is an essential requirement for liberation. This jñāna naturally is the means through prasāda. It is intended to elicit God's grace. It does not make God's grace superflous. The Gītā statements 'jñānam labdhvā parām śāntim' etc. have to be understood in this light. Arjuna's statement 'naṣṭo mohaḥ smṛtiḥ labdhā tvatprasādāt mayā achyuta' clearly brings out the importance of prasāda.

'Śravaṇa manana nididhyāsana or dhyāna are the steps by which jñāna is acquired. At each of these steps bhakti is intensified and helps to acquire aparokṣajñāna. The methodology of dhyāna is explained in Gītā in detail. The samādhi state is also described. Dhyāna itself is not aparokṣajñāna, but it leads to aparokṣajñāna. Though God is avyakta or invisible by nature he reveals himself to aparokṣajñānin through his achintyādbhutaśakti. This is mentioned in Gītā as 'Paśyanti jñānachakṣuṣaḥ' 'Dhyānena ātmani paśyanti' etc. The expression Dhyānayoga does not suggest a Separate means. It is a part of jñānayoga. In fact jñānayoga, bhaktiyoga, dhyānayoga etc. are not exclusive ways. These expressions are employed in the context of stressing the importance of one or the other item i.e. jñāna, bhakti or dhyāna. This does not mean that these are exclusive ways. These have to be pursued in a harmoneous way.

The nature of Supreme God :

To pursue karma jñāna and bhakti in a right way, a right knowledge of the God is essential. Therefore, throughout Gītā the nature of the supreme God is explained. It will be an interesting study to collect the important observations about God in Gītā and formulate the Gītā

concept of God : 1. God is indestructible and all pervasive (II-17) 2. He is avyakta and achintya that is to say he is invisible and he has unique power (II-25) 3. He is the cause of the creation and the destruction of the entire universe. (VII-6) 4. He is supreme and all others are entirely dependent upon him (VII-7). 5. He is omniscient, beginning less, subtle, sustainer of all, and beyond death or destruction (VIII-9) 6. All are supported by him, he is every where, he is supreme and he can be realised only by devotion (VIII-22) 7. He is all pervasive but he is invisible. All are located in him but he is not located in any. (IX-4) 8. He creates things taking jaḍaprakṛti or primordial matter as the material cause. The primordial matter is entirely under his control and all created things are also entirely under his control. The jaḍaprakṛti is evolved into mahat etc., directed and supervised by him. (IX-8,10) 9. He is the father, mother and the sustainer of the universe. He is the highest object to be known. He is conveyed by 'Om' Ṛk, Yajus and sāma vedas. He is the lord of all. He witnesses everything. He is the abode of all. He creates and destroys. Every thing enters into him during pralaya. He is the cause of all. He does not undergo any modification. (IX.17,18) 10. He is impartial to all. He has no hatred or liking (IX-29) 11. He is the cause of all and he regulates all. (X-8) 12. He has Vibhūti forms in all categories of things. All the things that have excellence have especially his presence (X-22 to 41) 12. His Viśvarūpa contains everything that is in the universe (X-6,7,13,15, 16,18,19,20) 13. He is the destroyer of all. When something is destroyed it is destroyed by God and the human or other agency is only an instrument of God (XI.32,33) 14. He is called Vāyu, Yama, Prajāpati etc. by all names (XI-39) 15. He is supreme. No one else is equal or superior to him. (XI-43) 16. He is Kṣetrajña (XIII-3) 17. He is not caused. He has no body etc. that are caused. He is parabrahman. He is distinct from sat and asat, that is to say, he is distinct from vyakta and Avyakta, distinct from mūrta and amūrta (XIII-13). 18. His hands and feet function through all other limbs, his

ear functions through all his limbs. His functioning is unique (XIII-14) 19. He knows all senses and their objects, He enables others to know through their senses. He has no prākṛta senses. He has aprākṛta senses that are not different from him. He has no sin or religious merit. He enjoys all. He has no Prākṛta guṇas. He has ānanda etc. aprākṛta guṇas. He is within all beings and outside all beings. He does not undergo any change. He moves everywhere. He is subtle and therefore, cannot be comprehended through the senses. As he is all pervasive, he is far and near. He is present in all beings distinctly but still he is one. He creates, sustains and destroys the beings. He provides lumination to the luminaries. He is beyond the tamas i.e. Prakṛiti. He is of the nature of consciousness and has self-awareness. The aparokṣajñānins know him. He is present at the heart of all. (XIII-14 to 18) 20. He is present in the bodies of all as Vaiśvānara and digests the food taken by the living beings. (XV-14) 21. He is present at the heart of all. He causes the understanding, memory and illusions. He is conveyed by the entire Veda. He has written Brahmasūtras. He only knows the purport of the Vedas fully (XV-14,15) 22. He is Uttama Puruṣa. He is Paramātmā. He is higher than both Kṣara and Akṣara. He enters and regulates the three worlds. (XV 16-18) 23. He is designated as 'Om tat' and 'sat.' 'Om' means he is present in the whole world as regulator, the whole world is supported by him, and he is guṇapūrṇa, 'tat' means he is conveyed by Vedas only, 'sat' means he has no defects and is full of auspecious attributes (XV-23).

The above observations in Gītā give a complete picture of the Gītā concept of God.

i. aham sarvasya prabhavaḥ mattah sarvam pravartate (X-8)
ii. mattaḥ parataram nānyat kiñcit asti dhananjaya (VII-7)
iii. mayi sarvamidam protam sūtre maṇigaṇā iva. (7.7)
iv. mayā tatamidam sarvam jagadavyaktamūrtinā (9-4)
v. na tvatsamostyabhyadhikaḥ kutonyaḥ (11-43)

vi. anādimat param brahma na sat tannāsaducyate

vii. atosmi loke vede ca prathitaḥ puruṣottamah

Generally to elucidate the concept of God three grounds are utilised viz. i) Ontological ii) Epistemological iii) Theological. In the above description of God we will find these three grounds duly explored. Ontologically he is the supreme reality. He is completely independent. He is infinite. He is the cause of creation, sustanance omnipresent. He is imminent and transcendent. He is the regulator of all. He possesses infinite number of attributes. He is absolutely free from the defects. Epistemologically he is conveyed by Veda which are Apauruṣeya and Svataḥpramāṇa authority. He also reveals him-self to aparokṣajñānins. He cannot be fully comprehended as he is infinite. But he is not unknowlable. He cannot be fully described but he is not undefinable.

Theologically he is the supreme God. He bestows his grace on his devotees. He has no partiality or cruelty. His grace could be obtained through bhakti. He is the supreme governor of the entire universe. Every thing takes place as per his will.

sarvasmāt bhagavato bhedaḥ, sarvasya tadadhīnatvam asya ananyādhīnatvam sarvottamatvaṃ sarvaguṇapari-pūrṇatvam sarvaśāstrāṇām tatparatvam tathā tad tadjñānādeva mokṣaḥ (GT Upodghāta)

A special aspect of the Gītā concept of God is the aspect of avatāra or incarnation. Śrī Kṛṣṇa clearly declares that he takes incarnations by his own will.

Prakṛtim svāmadhiṣṭāya sambhavātmyāmāyayā

He further informs that whenever dharma is on the decline he takes incarnations to revive dharma and to ward off adharma (IV.6,7) While stating this he makes one point clear viz. his incarnation forms are neither different from his original form nor inferior to it. These are only manifestions. His nature of being unborn or unchanged is not

affected by taking the incarnations. He warns that to take his incarnations as human forms is unwise and irreligious. Therefore, the idea of some commentators that his incarnations are inferior saguṇa forms and his nirguṇa nature is highest is not correct. He is guṇapūrṇa in his original form as well as incarnations. The idea that God or Brahman is nirguṇa is nowhere to be found in Gītā. The expressions nirguṇa, guṇātīta etc. refer to the fact of God being free from the prākṛtaguṇas viz. Satva, rajas, and tamas. This is clear from the statement 'nirguṇam guṇa bhoktṛ cha.' He is free from prākṛtaguṇa but possesses aprākṛtaguṇas such as ānanda. In almost all references to God, Kṛṣṇa clearly describes himself as God and brings out the supremacy of God. Therefore, it is not correct to say that Kṛṣṇa represents only Saguṇa Brahma stage and nirguṇa brahman is above him. The idea of two levels of Brahman is not at all found in Gītā. We may note the passages like 'mattaḥ parataram nāsti' 'na tvatsamosti abhyadhikaḥ', param brahma paramam bhavān etc. in this connection.

Another question that is sometimes raised is whether God is personal or impersonal.

adeho dehavānscaikaḥ procyate parameśvaraḥ
aprākṛtaśarīrastvāt adeha iti kathyate
svayam svarūpavān yasmāt dehavānścocyate tatah
śvayam svarūpavān yasmāt yasmāt dehavānścocyate tataḥ
śiraścaraṇabāhvādiḥ sukhajñānādirūpakaḥ (GT II-25)

God is not personal in the sense of having a material or prākṛta form. His personality has no physical apparatus. But he is personal in the sense of a conscious, willing, active personality with aprākṛta form.

Thus Gītā concept of God is monotheistic. There is one supreme and independent God who governs the entire universe in all respects.

Kṣetra and Kṣetrajña

Another important aspect of the God delineated in Gītā is Kṣetrajña

aspect. Gītā informs us that śarīra is kṣetra and he who knows it is kṣetrajña (XIII-2).

I. himsāhetuśca jivasya pareṇa preryate ca yat
avyaktādi śariram tu tat kṣetram kṣiyatethra yat.

ii. kṣetrajño bhagavān viṣṇuh na hyanyah kṣetramanjasā
Vettyasāu bhagavān jñeyo vyaktāvyaktavilakṣanaḥ

Here the word kṣetra should not be taken in the limited sense of body and kṣetrajña in the sense of jiva. In the very next verse we are clearly told that Kṣetrajña is God. 'Kṣetrajñam cha api mām Viddhi' is a clear statement. Prakṛti, Mahat, Ahaṅkāra, bhūtas, indriyas, the objects of these indriyas and even the mental states like joy, sorrow etc. the body and mind, all these constitute kṣetra. (XIII-6,7). Thus the scope of kṣetra is much wider than mere body. Kṣetra with such wide scope is called śarīra, not in the sense of body, but in the sense that it has two important features viz. Śar and Īra. Śar means that which tortures the Jīva, Īra means that which is directed by God. Prakṛti, mahat etc. listed above as kṣetra torture the jīva and are directed by God. Therefore, this entire set up of Prakṛti and its evolutes is called Śarīra. It is not merely body. Jīva is also included in Kṣetra. Jiva is called śarīra in the śruti 'Yasya ātmā śarīram.' Therefore, when śarīra is called kṣetra, Jīvā is also included. The entire chetana and achetana is kṣetra and God is kṣetrajña. There is another sense of kṣetra. Lakṣmī is called kṣetra and God is Kṣetrajña in the verse 'Kṣetra Kṣetrajña saṁyogāt' (XIII-27) Here it is stated that all beings are created by the contact between Lakṣmi and God.

i. kṣetrakṣetrajña samyogāt ityatra kṣetram śrīḥ
mama yoniḥ mahad brahma tasmin garbham
dadhāmyaham iti vakṣyamāṇatvāt (GT XIII-27)

ii. cetanācetanam tvetat sarvam kṣetramitīritam
kṣitiretat bhagavato yadataḥ kṣetramiryate (GT XIII-27)

iii. yasyātmā śarīram ityādi śruteh cetanasyāpi
'idam śarīram kaunteya' iti śarīratvoktiḥ yujyate (GT XIII-27)

This fact is also stated in the verse 'mama yoniḥ mahad brahma' etc. Thus, Kṣetra stands for the entire chetana and achetana. It also means Lakṣmī. Kṣetrajña is God in all contexts. The effort of some commentators to restrict the meaning of kṣetra to body and kṣetrajña to jīva in one verse and take it as entire achetana and Īśvara in another verse and justify this difference by introducing the doctrine of Jīva-brahmaikya is un-warranted.

The nature of Jiva

Jīvas are distinct from God and are many. These are pratibiṁbas of God. The biṁba-Pratibimba relation between God and Jīvas involves two important features on the part of Jīva viz. similarity and dependence 'tadadhīnatve sati tatsadṛśatvam' Jīvas are also of sat, chit and ānanda nature. Therefore, these are similar to God. But these are entirely dependent upon God in respect of their very essential nature, functioning and understanding (Svarūpa, Pravṛtti and pramiti).

Śāśvataśca na kadācidasvatantryādikam jīva svarūpam jahāti
alpaśaktirasārvajñam pāratantryamapūrṇatā
upajīvakatvam jīvatvam īśatvam tadviparyayaḥ.
svābhāvikam tayoretat nānyathā syāt kathañcana
vadanti śāśvatavetāvata eva mahājanāh (GT II.20)

Jīvas are sometimes called as aṁśas of God also. The expression aṁśa has many meanings. But in respect of Jīva being the aṁśas of God, it is used in the sense of Pratibimba only.

i. tattā ca 'rūpam rūpam pratirūpo babhūva,' 'ābhāsa eva ca' ityādi śrutismṛtisiddhā. na cā- amśatvavirodhah tasya eva amśatvāt (GB II-24)

ii. Kiñcit sādṛśyamātreṇa bhinnopyamśa ivocyate (GT.XV.7)

There are two types of aṁśas of God viz. svarūpāṁśa and bhinnāṁśa. Matsya, kūrma etc. incarnations of God are Svarūpāṁśas while Jīvas are bhinnāṁśa.

Jīva experiences Sukha, duḥkha etc. He has prākṛta body and senses. He has kartṛtva or agency since vidhi and niṣedha are addressed to him. Thus, he has moral responsibility. However, his kartṛtva is not independent kartṛtva. It is controlled by God.

There are three categories of jīvas viz. Sāttvika, rājasa, and tāmasa. These distinctions are found in their nature, behaviour, food, speech, activities and even the purpose of their functions. Gītā gives these in detail. Gītā gives the main features of good and evil tendencies in the form of Āsuri saṁpat and Daivī saṁpat and also Sāttvika, rājasa, tāmasa grouping in all aspects of life.

Jīvas are distinct from God not only during saṁsāra state but even after liberation. The jīvas are different from each other also both during saṁsāra and liberation. These are different from achetana objects. Thus a five-fold distinction is the corner stone of Gītā metaphysics. These are : the difference between jīva and jīva, jaḍa and jaḍa, jīva and jaḍa, jīva and paramātmā, and jaḍa and paramātmā. The entire metaphysics of Gītā pre-supposes these distinctions. Good many observations of Gītā bring out the distinction between God and jīvas, plurality of jīvas, and the other dinstinctions mentioned above. We may notice a few of them; aśochyān anvaśochaḥ' (II-11) 'natveva aham jātu nāsam' (II-12) 'Punarjanma nāpnuvanti mahātmānaḥ' (XVIII-61)' 'gacchanti amūḍhāḥ (XV-5). In all these the plural employed clearly shows the difference among jīvas both during Saṁsāra and liberation.

Gītā verses that bring out the supremacy of God are already pointed out while describing the nature of God. We may notice a few more here that bring out the distinction between God and jīvas. 'Tāni aham veda Sarvāṇi na tvam vettha' (IV-5) 'Na anavāptam avāptavyam' (III-22) 'mat-prasādāt tariṣyasi' 'mattaḥ sarvam pravartate' (X-8) 'aham ādirhi devānām' (X-2) 'aham bījapradaḥ pitā' (XIV-27) and so on. These clearly show the supremacy of God and

the distinction of jīvas from him. All these cannot be brushed aside merely as vyāvahārika positions. These are addressed to a spiritually progressed soul and therefore cannot depict a false position.

Nature of the Jagat :

Gītā clearly holds the view that jagat is satya or real. 'Prakṛtim puruṣam chaiva viddhi anādī ubhau api, etc. statements clearly affirm jagatsatyatva. The elaborate account of kṣetra and God as kṣetrajña cannot be meaningfull unless Jagatsatyatva is accepted.

Further, Gītā specifically refutes the jaganmithyātva theory in the verse 'asatyam apratiṣṭham tu jagadāhuranīśvaram.'

Jagat consists of prakṛti, mahat etc. twenty-four categories. It is constituted of satva, rajas, and tamas. It provides the physical apparatus of śarīra, antaḥkaraṇa etc. to jīva and involves him in the experiences of pleasure and pain. The environmental set up of Jaḍa prapañcha can be used or abused by jīvas depending upon their nature i.e. sāttvika, rājasa etc. The jagat is entirely under the control of God in respect of its essential nature and functions.

Nature of Liberation :

Gīta mentions the nature of liberation in more than one place. It also states the nature of bondage. In connection with the bondage two facts have to be noted viz. Prakṛti and Māyā. The word Māyā is used in the sense of Īśvarecchā i.e. the will of God. It is also used in the sense of Prakṛti. Prakṛti is jaḍaprakṛti or matter. Jīvas are bound by matter due to the will of God. Īśvarecchā, ajñāna, Prakṛti sambandha. Kāmakarma, abhimāna cause the bondage. These grounds of bondage are mentioned in Gītā in different contexts.

The remarks 'guṇamayī mama māyā duratyayā' and 'māmeva ye prapadyante māyā etām taranti te' bring out the two important facts that it is māyā and prakṛti that is responsible for bondage and it can

be removed only by the grace of God. This also shows that the will of God is not only the cause of bondage but also the cause of liberation. Ajñāna or avidyā is another cause. This ajñāna should not be taken in the advaita sense of Sadasadvilakṣaṇa and mithyājñāna. It is satya or real. It has two aspects viz. jīvācchādikā and paramācchādikā. The first aspect conceals the true nature of Jiva and the second conceals the true nature of God. This fact of ajñāna concealing the true nature of jīva is mentioned in the verse 'ajñānena āvṛtam' etc. The removal of this ajñāna by jñāna is mentioned in 'jñānena tu tadajñānam nāśitam.' Ajñāna is removed by the aparokṣajñāna of God by his grace. To acquire jñāna one will have to abandon kāmyakarma and also has to get rid of abhimāna. Aparokṣajñāna leads to God's grace. It is ultimately the grace of God that bestows liberation. 'Matprasādāt parām śāntim achireṇa adhigacchasi.'

Liberation is not the discovery of the identity between Jīva and Brahman as contended by some commentators. Jīva does not lose its separateness even after liberation. In this connection, correct understanding of the purport of certain observations in Gītā is necessary. 1. Brahmanirvāṇam ricchati (II-72) 2. Manmayāḥ Madbhāvam āgatāḥ (IV-10) 3. Brahmavid Brahmaṇi Sthita (V-20) 4. Brahmayogayuktātma Sukham akṣayam aśnute (V-21) 5. Brahma-nirvāṇam Brahmabhūto adhigacchati (V-24) 6. Labhante Brahma-nirvāṇam (V-25) 7. Yaḥ Prayāti sa madbhāvam yāti (VIII-5) 8. Brahma bhūyāya kalpate (XIV-26) are some of the observations that are quoted in support of Jīva-Brahma identity. But a close scrutiny of the context of these remarks and the wordings of the verses in which these occur will reveal that these do not convey Jīva-Brahmaikya at all.

Let us notice the correct meaning of these in the light of their context and wordings :

1. He who concentrates on Brahman at the time of the departure from his last body will attain Brahman who has not prākṛta form. (Nirvāṇa means he who has no prākṛta body) (II-72)

   i. eṣā brāhmī sthitiḥ pārtha nainām prāpya vimuhyati sthitvāsyāmantakālepi Brahmanirvāṇmṛcchati (II-72)

   ii. Brahmi sthitih Brahmaviṣayā sthitih lakṣaṇam (GB)

   iii. nirvāṇam aśarīram, 'kāyo bāṇam śarīram ca' ityabhidhānāt, 'etad bāṇamavaṣṭabhya iti prayogācca. (GB)

2. Those who consider me as supreme will remain with me (manmaya means matpradhāna, Madbhāva means 'mayi bhāva') (IV-10)

   i. manmayāḥ mat pracurāh sarvatra mām vīnā na kiñcit paśyantīti arthaḥ (G.B.)

   ii. mayi bhāvaḥ madbhāvah (G.T. IV-10)

3. Brahmavid is he who knowns Brahman, and Brahmaṇisthita is he who firmly remembers Brahman (V-20).

4. Brahmayoga yuktātmā he who continuously meditates on brahman, 'akṣayam sukham aśnute' will attain eternal bliss (V-21).

   Brahmaviṣayo yogaḥ Brahmayogaḥ dhyānādi yuktasyaiva ātmaguṇamakṣayaṁ. anyathā netyarthaḥ (GBV-21)

5. Brahmabhūta he who has Brahman at his heart will attain Brahman who is without a prākṛta body (nirvāṇa- he who has no prakṛta body) (V-24).

   Brahmaṇi bhūtaḥ anyathā punaḥ brahma gacchatīti virodhācca (G.T. V-24)

6. They will attain Brahman who has not prākṛta body (V-25).

7. He who remembers me at the time of the departure from his body will remain with me (madbhāvam means mayi sattām).

   madbhāvam mayi sattām nirdukhaniratiśayānandāt-mikām (G.B. VIII-5)

8. i) He who is devoted to me crosses over the three guṇas and obtains my affection like Lakṣmī. (In the expression Brahmabhūya, Brahma means Lakṣmī, bhūya means becoming similar, that is to say, receiving God's affection like Lakṣmi.)

i. Brahmavat prakṛti vat bhagavatpriyatvam brahmabhyām na tu tāvat priyatvam kintu priyatvamātram, bhūyāya bhāvāya (GB XIV-26)

ii. Brahmaṇi bhūyam brahmabhūyam brahmeti prakṛtā mahālakṣmīḥ
atītya trīṇi rūpāṇi mahā lakṣmīm prapadyate
tayā tvanugṛhītosau vaiṣṇavo viṣṇugobhavet (GT)

ii) The liberated will pass over Śrī, Bhū, and Durgā, will reach lakṣmī and then will reach lord Viṣṇu (XIV-26).

From the above explanation of the purport of these passages it is clear that nowhere jīva-Brahma identity is intended in Gītā. According to Gītā the liberated jiva retains his separateness from God and enjoys the bliss with his grace. Getting rid of the bondage of prakṛti or matter and realising one's blissful nature is liberation. During liberated state one will have aparokṣajñāna of God, practise devotion to him, and obtain his grace. This will enable him to enjoy the bliss to the best of his ability. The remark 'Matprasādāt avāpnoti śāśvatam padam avyayam' (XVIII-56) by my grace the liberated will attain the eternal abode has summed up Gītā concept of liberation. It is unthinkable that God's grace leads to the identity with God and eliminates the recepient of his grace.

Guidelines for good life :

In the course of the exposition of sāṅkhya and yoga, Gītā lays down very useful guide-lines for good life. These could be followed by everyone irrespective of religious and philosophical affiliations. These guidelines are given while describing sthita-prajña, Guṇātīta, and Bhakta. The ideal man envisaged by Gītā is described while depicting these three. The main features of an ideal man delineated here are elaborated throughout Gītā. The concepts of Daivī saṁpat and Āsuri saṁpat also bring out these features. Chapters 16, 17 and 18 lay down detailed guidelines in respect of food, action, speech, and thought. We may notice a few points here.

The most important point for a man to function as a good man and a good member of the society is the refinement of his emotions. He has to lift himself from the animal level to human level. Passions, anger, hatred, greed etc.

trividham narakasyedam dvaram nāśanamātmanaḥ
kāmaḥ krodhaḥ tathā lobhaḥ tasmād etat trayam tyajet

have to be tamed and the mind has to be directed in the right direction. Therefore, Gītā repeatedly states that one should develop equanimity of mind and should not give room to wrong emotions. 'Indriyāṇi niyamya.' 'Adveṣṭā sarvabhūtānām' 'Nirvairaḥ Sarvabhūteṣu' 'Sukhaduḥkhe same kṛtvā' 'Siddhi-asidhyoḥ samo bhūtvā.' and many other similar observations of Gītā stress the idea that one should not allow one's emotions to have a sway over his reason. Gītā puts the characteristic of such a person as 'one who does not provoke any one nor himself is provoked by any one' (Yasmān na udvijate lokaḥ lokāt no udvijate cha yaḥ). This is the foundation of all good conduct.

Such taming of emotions requires a good analysis of the nature of men and matter. Therefore, Gītā elaborately analyses the sāttvika, rājasa, and tāmasa nature of men and matter. Enlightenment, activity and dullness are the three important aspects of man. These are reflected in the behaviour, food, thought, attitudes, actions, purposes, associations, ambitions and all other aspects of life. These are all minutely analysed in Gītā. This analysis helps one to interospect and improve.

trividhā bhavati śraddhā dehinām sā svabhāvajā
sāttviki rājasī caiva tāmasīceti tām śruṇu
āhārastvapi sarvasya trividho bhavati priyaḥ
yajñastapastathā dānam teṣām bhedamimaṃ sruṇu.

With the correct understanding of the nature of men and matter, and taming of emotions, one is qualified to pursue an active and meaningful life. Work is life. One has to discharge One's duty

courageously and faithfully. 'Yogaḥ karmasu kauśalam.' The philosophy of action propounded by Gītā has three important aspects : 1. Do your duty courageously and faithfully 2. Do not transgress into other's duty. 3. Do not withdraw from your duty out of the fear of failure, incompletion or any other extraneous consideration.

These guide-lines laid down in Gītā are universal and very simple to imbibe. The spiritual and theistic framework in which these guidelines are laid down have enriched their appeal much more.

The entire teaching of Gītā is beautifully summed up in a Gītā verse :

Do your duty in dedication to God. Be always aware of the supremacy of God. Do not be entangled into lesser things. Do not entertain any hatred or ill-will to any one. This will enable one to attain God. This is the summum bonum of Gītā teaching.

mat karmakṛt matparamaḥ madbhaktaḥ sangavarjitaḥ
nirvairah sarvabhūteṣu yah sa māmati pāṇḍava (BG.xi-55)

Darśanaratna,
Mahāmahopādhyāya
Prof. K.T. Pandurangi
Former Prof. of Sanskrit,
Bangalore University

विषयसूचिका

।। श्रीमद्धनुमद्भीममध्वान्तर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकश्रीलक्ष्मीहयग्रीवाय नमः ।।

श्रीश्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितं

श्रीमद्भगवद्गीताभाष्यम्

देवं नारायणं नत्वा सर्वदोषविवर्जितम् ।
परिपूर्णं गुरूंश्चान् गीतार्थं वक्ष्यामि लेशतः ।।

श्रीपद्मनाभतीर्थकृता गीताभाष्यटीका भावप्रदीपिका

गुणगणनिलयं प्रणम्य कृष्णं जगदघहननं च वासवीसूनुम् ।
गुरुकुलतिलकं सुपूर्णबोधं गुरुमपि विवृणोमि गीतिकाभाष्यम् ।।

श्रीमद्भगवद्गीतां व्याख्यातुकामो भगवानाचार्यः स्वेष्टदेवतात्वेन गुरुत्वेन च नारायणं नत्वा ग्रन्थारम्भं प्रतिजानीते– **देवमिति** ।। 'आन् विष्णून्' इति बहुवचनं गुरुत्वाभिप्रायेण । 'मुख्यस्य निर्विशेषेण शब्दः' इति वचनात् गीतेति भगवद्गीतोच्यते ।।

श्रीनरहरितीर्थविरचिता गीताभाष्यभावप्रकाशिका

देवोऽपि द्योतनाद्यः सुररिपुविजयादुच्चकान्त्या स्तुतोऽयं
देवैस्तैरात्मभक्तैर्व्यवहितकरणात् सर्वगत्या च रत्या ।
सर्वैर्दोषैर्विहीनस्त्वमितगुणतनुः सर्वसामर्थ्यपूर्णः
श्रीमन्नारायणस्तं श्रुतिनुतिपरमं कृष्णगीतं नमामि ।। १ ।।

क्षीराब्धेरेत्य तीरं विधिहरमुखराशेषदेवेशनुत्या
प्रीतः प्राप्तः क्षितिं यः स्वखिलगुणतनुः भारतं भारताद्यः ।
चक्रे चक्राब्जलक्ष्मारुणकरचरणस्तं बदर्यां मुनीन्द्रैः
सेव्यं ब्रह्मादिविद्भिर्दशसुमतिगुरुं व्यासमीशं नमामि ।। २ ।।

तस्माच्छ्रुत्वा शुकान्तर्गतवरवपुषा भारतीड्यो सुविद्या-
माद्यां वायुः प्रधानः प्रधनमुपगतान् हन्ति विष्णुद्विषो यः ।
वाचा यद्वत् स्वदोष्णा स पुनरिह कलौ कृष्णगीतासुभाष्यं
चक्रे भूचक्रगस्तं शरणमहमगां श्रीमदानन्दतीर्थम् ॥ ३ ॥

तत्कारुण्याप्तविद्याः सुभरितहरितः पद्मनाभार्यतीर्था-
दित्या यत्सम्भवन्तो हरिचरणगता मायिदैत्यान् क्षिपन्ति ।
तत्पादाब्जे प्रणम्य प्रणतसुसुखदे कृष्णगीतासुभाष्यं
व्याख्यास्ये तत्प्रसादान्मम मतिममलास्ते प्रसन्नाः पुनन्तु ॥ ४ ॥

श्रीमद्भगवद्गीताभाष्यमारभमाणो भगवानाचार्यः तत्प्रतिपाद्यलक्षणं श्रीभगवन्तं नारायण-मिष्टदेवतां परां नमस्कृत्य, तत्प्रणेतृत्वात्, साक्षात्स्वोपदेष्टृत्वात्, हृद्गतत्वेन सर्वविद्या-प्रवर्तकत्वेन गुरुत्वेनापि तमेव श्रीबादरायणं पृथङ्नमस्कृत्य ग्रन्थारम्भं प्रतिजानीते– **देवमिति** ॥ सर्वदाऽपि भगवत्प्रवणान्तःकरणैः कार्यविशेषात् पृथग्विशेषात् क्रियते । तत्कथनं सदाचारपरिपालनाय । आन् इति गुरुविशेषणम् । अकारवाच्यान् विष्णूनित्यर्थः । गीतेति कृष्णगीतैव उच्यते । तथा 'मुख्यस्य निर्विशेषेण शब्दोऽन्येषां विशेषतः' इति ॥ तन्मुख्यत्वं च सर्वलोकसिद्धम् ॥

श्रीजयतीर्थमुनिविरचिता प्रमेयदीपिका

गुणगणनिलयं पतिं रमायाः जगदघदहनं च वासवीसूनुम् ।
मुनिकुलतिलकं च पूर्णबोधं गुरुमपि परमं गुरुं च मे वन्दे ॥ १ ॥

आनन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविनिर्मितम् ।
व्याख्यास्ये भगवद्गीताभाष्यं तत्करुणाबलात् ॥ २ ॥

श्रीरघूत्तमतीर्थप्रणीता भावबोधाभिधा टिप्पणी

नत्वा श्रीशं मध्वमुनिं जयार्यं गुरोर्गुरुं गुरुमप्यादरेण ।
श्रीमद्गीताभाष्यटीकासुभावं वक्ष्ये शक्त्या गुरुशिक्षानुसारात् ॥

श्रीमद्गीताभाष्यं व्याचिख्यासुर्जयतीर्थश्रीमच्चरणो विघ्नविघातादिप्रयोजनं स्वेष्टदेवतानमनरूपं मङ्गलमादावाचरति– **गुणगणनिलयमिति** ।। वासवीसूनुं चेति पूर्णबोधं चेति आद्यद्वितीयच-शब्दसम्बन्धः । रमापतौ वासवीसूनौ च प्रथमविशेषणसमुच्चयार्थश्चाद्यश्चशब्दः । वेदव्यासस्य रमापतित्वेऽपि व्याचिख्यासितभाष्यमूलभूतगीताकर्तृत्वेन पृथङ्नमनमिति ज्ञातव्यम् । रमापतिं वासवीसूनुमित्यनयोरेकं विशेषणमेकं विशेष्यमिति वा । ग्रन्थारम्भकाले सकलवाङ्मनस-नियामिकाया रमाया वन्दनेन भाव्यम् । तस्य च पृथक् कर्तुमयोग्यत्वाद्रमाया इत्युक्तम् ।।

श्रीराघवेन्द्रतीर्थविरचितः भावदीपः

लक्ष्मीनारायणं नत्वा तथा मध्वादिदेशिकान् ।
प्रमेयदीपिकाभावदीपं कुर्वे यथामति ।। १ ।।

ग्रन्थादौ मङ्गलमाचरति– **गुणगणेति** ।। गुणगणपदेन ज्ञानानन्दबलौदार्यद्युतिप्रभृतयो भावधर्माः जरामरणाद्यभावरूपधर्माश्च गृह्यन्ते । प्रतिपाद्यदेवताया रमापतेः, गीताकर्तुर्व्यासस्य, भाष्यकर्तुः पूर्णबोधस्य च वन्द्यत्वोपपादनाय प्रत्येकं 'गुण' इत्यादि त्रीणि विशेषणानि । कृष्णार्जुनसंवादव्याजेन परापरतत्त्वोपदेशेन जगच्छब्दितसाधुलोकपापहारिणमित्यर्थः । **मे गुरुम्** अक्षोभ्यतीर्थम् । **परमं गुरुं** माधवतीर्थम् । चापिशब्दाः वन्द्यानामन्योन्यसमुच्चये ।।

व्याख्याने बीजं वदन् चिकीर्षितं प्रतिजानीते– **आनन्दतीर्थेति** ।। 'भगवत्पाद' इत्युक्त्या तत्कृतस्यात्युपादेयत्वं व्याख्यानबीजं सूचितम् ।।

श्रीपाण्डुरङ्गिकेशवाचार्यविरचितः व्याकरणार्थस्पृष्टप्रमेयदीपिकावाक्यार्थप्रदीपः

।। श्रीवेदव्यासाय नमः ।। श्रीगुरुराजो विजयतेतराम् ।।

यद्विद्याधीशगुरोः शुश्रूषान्या न रोचते तस्मात् ।।
अस्त्वेषा भक्तियुता श्रीविद्याधीशपादयोः सेवा ।। १ ।।

गुणगणनिलयमिति ।। गुणगणाश्रयत्वाद् गुणगणनिलयमित्यर्थः । निर् निश्चितमयते प्रवर्ततेऽस्मिन्निति । निरुपपदादयतेः अधिकरणपुंसि संज्ञायां घः प्रायेणेति घप्रत्ययः । नन्वेवं

निरय इति स्यान्नतु निलय इति । 'कृपो रो ल' इति विशेषस्मरणेनात्र लत्वासम्भवात् । न चोपसर्गस्यायताविति सूत्र उपसर्गस्याप्ययतौ परे लत्वविधानादत्र तदुपपत्तिरिति वाच्यम् । निसुदुस् इत्येतयोः सान्तयोरुपसर्गयो रुत्वस्यासिद्धत्वाल्लत्वाप्राप्तिरिति वृत्तावुक्तत्वेनात्र उपसर्गस्यायतावित्यनेनापि लत्वाप्राप्तेरिति चेत् न । 'रो ल' इति योगविभागात्तदुपपत्तेः । तदुक्तं सुधायाम्– 'रो ल इति योगविभागाल्लत्वम्' इति । न च योगविभागाश्रयणेऽपि न लत्वसम्भवः । ससजुषोरुरिति रुत्वस्य पूर्वत्रासिद्धमिति लत्वं प्रत्यसिद्धत्वादिति वाच्यम् । योगविभागस्येष्टसिद्ध्यर्थत्वेन तत्सामर्थ्येन रुत्वस्यासिद्धत्वाभावस्यापि सिद्धत्वात् । अन्यथा योगविभागाश्रयणानर्थक्यापातात् ॥

ननु निरिति रेफान्त उपसर्ग एवायम् । तस्य चोपसर्गस्यायतावित्यनेनैव लत्वसिद्धेरनर्थकं योगविभागाश्रयणम् । नच सान्तव्यतिरेकेण रेफान्त उपसर्ग एव नास्ति । तत्कथं तदाश्रयणे-नोक्तनिर्वाह इति वाच्यम् । 'निरः कुषः' इति सौत्रनिर्देशानुसारेण रेफान्तस्यापि तस्याकर एव स्थितत्वात् । यथोक्तम्–'निरः कुष' इति सूत्रव्याख्यानावसरे निसिति वक्तव्ये निरिति निर्देशेन रेफान्तमप्युसर्गान्तरमस्तीति ज्ञायते । तस्य च निलयनमिति उपसर्गस्यायताविति लत्वं भवति । निसो हि रुत्वस्य सिद्धत्वाल्लत्वं न स्यादिति । उक्तं च हरदत्तेन 'उपसर्गस्यायतौ' इति सूत्र-व्याख्यावसरे सकारान्तपरोऽयं ग्रन्थः । रेफान्तयोस्तु भवितव्यमेव लत्वेनेति । उक्तं च नव्येनापि । निरःकुषः सुदुरोरधिकरण इत्यादि निर्देशात् रेफान्तावप्युपसर्गौ स्तः । तयोस्तु भवितव्यमेव लत्वेनेति । तत्किमर्थं योगविभागाश्रयणमिति चेदुच्यते । प्रादिषु निस्दुसिति सान्तयोरेव पाठात् । तथा 'निसस्तपतावनासेवन' इति सान्ततया सौत्रनिर्देशात् । 'अयोग-वाहानामविशेषण' इति प्रकरणे निष्कृतमित्युदाहृत्य, 'इगुपधस्य सकारस्य यो विसर्जनीय' इति भाष्यकारोक्तेः, 'उपसर्गस्यायतौ' इति सूत्रे निस्–दुस् इत्येतयोः रुत्वस्यासिद्धत्वात् 'निरयणं दुरयणमित्यत्र लत्वं न भवति' इति वामनोक्तेश्च, सान्त एवायमुपसर्गः । 'निरःकुष' इति 'सुदुरोरधिकरण' इति रेफान्तयोरनयोः सौत्रनिर्देशेऽपि प्रादिष्वपाठात्, भाष्यकारा-नभिमतेश्च, न रेफान्तत्वमाश्रयितुमुचितम् । सौत्रनिर्देशस्त्वेकमुनिनिर्देशतया मुनित्रयनिर्देशानु-सारेण छान्दस एव । हरदत्ताद्युक्तिस्तु भाष्यविरोधादयुक्तैवेत्यभिप्रायकत्वाद्योगविभागाश्रयण-स्यादोषत्वादिति । यद्वा निपूर्वात् लीङ् श्लेषण इत्यस्मात् निलीयतेऽस्मिन्निति अधिकरणे घप्रत्यये सार्वधातुकेति गुणेऽयादेशे सति निलयशब्दनिष्पत्तिरिति द्रष्टव्यम् ॥

श्रीसुमतीन्द्रतीर्थविरचितः भावरत्नकोशः

श्रीमन्तो जानकीजानेः पदपङ्कजपांसवः ।।
जयन्ति सीतावक्षोजकुङ्कुमश्रीविडम्बिनः ।। १ ।।

येनाखण्डि मुदैव खण्डपरशोरुद्दण्डकाण्डासनं
भूदेवीतनयाऽप्यलाभि सरसैरङ्गैरपाङ्गैरपि ।
सद्धर्मद्युतिहर्म्यनिर्मितलसन्नर्मोत्थशर्मोदयः
श्रीरामो मम मानसे विलसतात् सीतासहायस्सदा ।। २ ।।

सज्जनाम्भोरुहपुषे वेदव्यासाभिधाजुषे ।
तमस्तोममुषे तस्मै परस्मै ज्योतिषे नमः ।। ३ ।।

आमोदं यो व्यतानीद् रघुकुलतिलके सेवया श्रीहनूमान्
भीमात्मा कृष्णदेवे प्रबलधरणिपव्याजवैरीन्द्रहत्या ।
मध्वाख्यो ब्रम्हसूत्रप्रभृतिकृतिकृतान्योक्तभाष्यादिकृत्या
श्रीवेदव्यासदेवे स दिशतु सुदृशं श्रीमदानन्दतीर्थः ।। ४ ।।

यस्मादभ्युदगाद् दशप्रकरणीमन्दारवल्ली मणि-
श्रेणीमेयसुदीपिकादिकृतिरास्वाद्या बुधैस्सा सुधा ।
वादावल्यमृतांशुमूर्तिरमला तत्त्वप्रकाशेन्दिरा
भूयाच्छ्रीजयतीर्थदेशिकपयोम्भोधिर्विभूत्यै स मे ।। ५ ।।

श्रीमध्वशास्त्रदुग्धाब्धिमामथ्योद्धृतमादरात् ।
ग्रन्थत्रयामृतं येन व्यासराजं तमाश्रये ।। ६ ।।

श्रीराघवेन्द्रतीर्थश्रीचरणामरभूरुहम् ।
कामिताखिलकल्याणकलनोन्मुखमाभजे ।। ७ ।।

भूरिमनीषागमचितकरणान् श्रीजयतीर्थव्रतिकृतिशरणान् ।
सन्ततमीडे सुचरितवरणान् वेङ्कटनारायणगुरुचरणान् ।। ८ ।।

अथ तत्कृपया श्रीमज्जयतीर्थार्यनिर्मिताम् ।
श्रीमद्गीताभाष्यटीकामहं सेवे यथामति ॥ ९ ॥

श्रीमान् जयतीर्थार्यवर्यः प्रारिप्सिताविघ्नपरिसमाप्त्यादिप्रयोजनं विशिष्टेष्टदेवतागुरुप्रणामरूपं मङ्गलं ग्रन्थादौ निबध्नाति– **गुणगणेति** ॥ देवतावन्दनानन्तरं गुरुतारतम्यसीमानं वेदव्यासं वन्दते– **वासवीसूनुमिति** ॥ वसोरपत्यं स्त्री वासवी सत्यवती । तस्यास्सूनुं सुतं वेदव्यासमित्यर्थः । जगदघदहनं तत्त्वोपदेशेन सल्लोकमोक्षदमिति यावत् । चशब्दो गुणगणनिलयत्वस्य रमापतित्वस्य चानुकर्षणार्थः । पूर्णबोधं सर्वज्ञार्यम् । **मे** मम । **गुरुम्** अक्षोभ्यतीर्थम् । **परमं गुरुं** माधवतीर्थम् । इदं च पद्यं भाष्याद्यपद्यत्रिपादीव्याख्यानरूपम् । गुणगणनिलयमिति परिपूर्णपदस्य, रमायाः पतिमिति नारायणपदस्य, जगदघदहनमिति सर्वदोषविवर्जितपदस्य, वासवीसूनुमिति आनितिपदस्य, गुरुमपि परमं गुरुमिति गुरूनित्यस्य, वन्द इति नत्वेत्यस्य च स्पष्टीकरणात् । सकलवाङ्मनसदेवतायाः श्रीदेव्या ग्रन्थारम्भकाले वन्दनीयत्वात् पृथग् वन्दनस्यानुचितत्वात् तद्वन्दनमपि भगवदुपसर्जनत्वेन कर्तव्यमिति दर्शयितुं रमायाः पतिमित्युक्तम् । व्याचिख्यासितभाष्यमूलभूतगीताकर्तृत्वेन मूलगुरुत्वेन च वासवीसूनुर्वन्दितः ॥

भाष्ये देवतागुरुप्रणामानन्तरं चिकीर्षितप्रतिज्ञादर्शनात् टीकाकारोऽपि स्वव्याख्येयभाष्यप्रामाण्यादिकं सूचयंश्चिकीर्षितं प्रतिजानीते– **आनन्दतीर्थेति** ॥ अत्र भगवत्पदेन भाष्यकारस्य विवक्षितार्थतत्त्वज्ञानाद्युक्त्या तत्प्रोक्तत्वेन भाष्यस्य प्रामाण्यं सूचितम् । गीताभाष्यमित्युक्त्या च गीताविषयाद्येवास्यापि विषयादीत्यपि । व्याख्यास्य इत्यत्र चक्षिङः ख्यादेशो तस्य ञित्वाद् व्याख्यानफलस्य पुण्यादेः कर्तृगामित्वाच्च आत्मनेपदम् । 'स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले' इत्युक्तेः । अत एव ख्याधातोः परस्मैपदित्वात् सार्वधातुकमात्रविषयत्वस्य वैयाकरणैरुक्तत्वाच्च कथं व्याख्यास्य इति प्रयोग इति निरस्तम् । तत्करुणाबलात् आनन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यकरुणाबलादिति वदन् सर्वप्रज्ञप्रणीतभाष्यव्याख्याने स्वस्य सामग्रीसम्पत्तिमभिसन्धत्ते ॥

श्रीनिवासतीर्थविरचिता भावदीपिका

नमामि तर्काभयचक्रशङ्खपाणी सदा मध्वकराभिपूज्यौ ।
श्रीव्यासकृष्णौ परिपूर्णबोधांस्तथा जयार्यानितरान् गुरूंश्च ॥

वेदेशयोगिनं वन्दे यादवार्यगुरोर्गुरुम् ।
छान्दोग्यभाष्यटीकायाः कर्तारमहमादरात् ॥

अध्यात्मदर्शने दक्षान् शापानुग्रहयोः पटून् ।
कृष्णनाम्नः पितॄन् वन्दे कृष्णपादाब्जदर्शिनः ॥

श्रीमन्न्यायसुधाया यैर्भावः सम्यक् प्रकाशितः ।
तान् वन्दे यादवाचार्यान् सदा विद्यागुरून् मम ॥

अथैतत्कृपया श्रीनिवासाख्यायुतसूरिणा ।
गीताभाष्यस्य टीकायाः क्रियते भावदीपिका ॥

बुधैरपि सुदुर्बोधे ग्रन्थे यन्मम साहसम् ।
तत् पारयन्तु निपुणा गुरुपादरजःकणाः ॥

सर्वज्ञकल्पाष्टीकाकारा जयतीर्थश्रीचरणाः श्रीमद्गीताभाष्यं यथावद् व्याख्यातुकामा विघ्नविघातादिप्रयोजनं स्वेष्टदेवताया लक्ष्मीपतेस्तथा मूलगुरोरादिगुरोः परमगुरोः स्वगुरोश्च वन्दनरूपमङ्गलं कृत्वा शिष्यशिक्षायै ग्रन्थादावुपनिबध्नन्ति– **गुणगणनिलयमिति** ॥ वाङ्मनसव्यापाररूपग्रन्थारम्भसमये सकलवाङ्मनसदेवताया रमाया वन्दनस्यावश्यं कर्तव्यत्वात् पृथग् वन्दनस्य च 'क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम्' इत्यादिनोत्तरत्र भगवता निराकरणान्नारायणविशेषणत्वेनैव सा वन्दनीयेति सूचयितुं रमायाः पतिमित्युक्तम् ॥ **वासवीसूनुमिति** ॥ वसोरपत्यं स्त्री वासवी सत्यवती, तत्सूनुं कानीनं बादरायणमित्यर्थः । चशब्दाद् गुणगणनिलयमिति रमापतिविशेषणस्यात्राप्यनुकर्षः । व्याचिख्यासितभाष्यमूलभूतगीताकर्तृत्वोपाधिना पृथङ्नतिरिति द्रष्टव्यम् । व्याचिख्यासितभाष्यकर्तृत्वोपाधिना पूर्णबोधान् प्रणमति– **मुनीति** ॥ मुनिमण्डलालङ्कारभूतम् । चशब्दाज्जगदघदहनमित्यस्य विशेषणस्यानुकर्षः । **परमं गुरुं** श्रीपद्मनाभतीर्थश्रीचरणम् । **मे गुरुम्** अक्षोभ्यतीर्थश्रीचरणम् ॥ १ ॥

एवं देवतादिप्रणाममाचरित्वा स्वचिकीर्षितं प्रतिजानीते– **आनन्दतीर्थेति** ॥ भगवच्छब्दः पूज्यार्थः । पादशब्दः स्वरूपवाची । 'उत्तमानां स्वरूपं तु पादशब्देन भण्यते' इति वचनात् ।

तथाचाऽनन्दतीर्थाख्या ये पूज्यस्वरूपवन्तः आचार्यास्तैर्विनिर्मितं विशेषेणेतरवैलक्षण्येन निर्मित-मित्यर्थः । भगवद्गीताभाष्यमिति सामान्योक्त्याऽन्यकृतभाष्यप्रसक्तौ सत्यां तत्परिहारायेदं विशेषणमिति ज्ञातव्यम् । तेषां पूर्ववन्दितानां करुणाबलात् ॥

उमर्जीकृष्णाचार्यविरचितः भावप्रकाशः

श्रीशेषशयनं नौमि निःशेषगुणबृंहितम् ।
अशेषदोषरहितं विशेषज्ञं विमुक्तिदम् ॥ १ ॥

वेदयन् वेदसारार्थं खेदयन् हृद्गतं तमः ।
मोदयन् साधुसङ्घातं कृष्णोष्णांशुः प्रसीदतु ॥ २ ॥

ध्वंसितान्यमतध्वान्तं श्रीमध्वब्रध्नमाश्रये ।
जयतीर्थं च सूक्तार्थं सत्सार्थात्यर्थसंस्तुतम् ॥ ३ ॥

रघुनाथपदासक्तं रघूत्तममुनीश्वरम् ।
भावबोधकृतं वेदभावबोधप्रसिद्धये ॥ ४ ॥

समस्तसल्लोकनुतोरुकीर्तिं प्रशस्तविद्यांशुसमेतमूर्तिम् ।
निरस्तनिःशेषजनान्तरार्तिं श्रीतिर्मलाचार्यमहं प्रपद्ये ॥ ५ ॥

भावबोधकृदुक्तार्थं वदन्नेव तदुज्झितम् ।
वाक्यादि व्याकरिष्येऽहं सफलस्तेन मे श्रमः ॥ ६ ॥

प्रारिप्सितग्रन्थाविघ्नपरिसमाप्त्याद्यर्थं कृतमिष्टदेवतादिस्तुतिनतिरूपं मङ्गलं शिष्यशिक्षार्थं ग्रन्थादौ निबध्नाति– **गुणगणेति** ॥ ग्रन्थस्य वाङ्मुखव्यापारसाध्यत्वात्तद्देवतात्वेनावश्यं वन्दनीया रमा पृथङ् न वन्दनीयेति ज्ञापयितुं रमायाः पतिमित्युक्तम् । नारायणप्रणामवद्व्यास-प्रणामोऽप्यवश्यं कार्यः व्याचिख्यासितभाष्यमूलगीताकर्तृत्वादिति भावेनाह– **जगदघदहन-श्चेति** ॥ वासवीसूनुं चेत्यन्वयः । अत्रापि पूर्वविशेषणं ग्राह्यमिति ग्राहयितुं विशेषणानन्तरं चशब्दप्रयोगः । परमगुरुमपि पद्मनाभतीर्थादिकं च । मे गुरुश्च अक्षोभ्यतीर्थं चेत्यर्थः ॥ १ ॥

व्याख्येयत्वोपयुक्तं प्रामाण्यं विषयादिकं च सूचयन्नेव चिकीर्षितं निर्दिशति– **आनन्देति** ।। अत्र भगवत्पदेन भाष्यकर्तुर्विवक्षितार्थतत्वज्ञानाद्युक्त्या आप्तोक्तत्वेन भाष्यस्य प्रामाण्यं सूचितम् । गीताभाष्यमित्यनेन गीताविषयादिकमेवास्य विषयादीति सूचितम् । **व्याख्यास्ये इति** ।। 'चक्षिङ् व्यक्तायां वाची'त्यस्य 'चक्षिङः ख्याञि'ति ख्याञादेशे तस्य ञित्वाद्व्याख्यानफलस्य पुण्यादेः कर्तृगामित्वादात्मनेपदम्। 'स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले' इत्युक्तेरिति बोध्यम् । तेन ख्याधातोः परस्मैपदित्वात् सिद्धान्तकौमुद्यादौ सार्वधातुकमात्रविषयत्वोक्तेश्च कथमेतत् रूपमित्यपास्तम् । यत्क्वचिद्व्याख्यास्यामीति प्रायोजि तत् क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वाविवक्षयेति ।। २ ।।

प्रमेयदीपिका

प्रारिप्सितविघ्नविघातादिप्रयोजनं समुचितविशिष्टेष्टदेवतागुरुप्रणामं ग्रन्थारम्भप्रतिज्ञां चादौ निबध्नाति भगवान् भाष्यकारः– **देवमिति** ।। अत्र देवशब्दो देवताशब्दपर्यायः प्रतिपाद्यमाह । सन्निधानाच्च 'भगवद्गीतायाः' इति लभ्यते । तेनेदानीं नारायणस्य प्रणामे समुचिततामाचष्टे । अज्ञानपारतन्त्र्यादिभिः सर्वदोषैर्विशेषेण सर्वदा सर्वात्मना वर्जितं परितो देशतः कालतो गुणतश्च पूर्णमिति वैशिष्ट्यमाचष्टे । परमवैष्णवस्य भगवतो भाष्यकारस्य विष्णुरिष्टदेवतेति प्रसिद्धमेव ।।

भावबोधः

सन्निधानादिति ।। व्याचिख्यासितत्वेन बुद्धिसन्निधानात् गीतार्थमिति शाब्दसन्निधानाच्चेत्यर्थः । वीत्युपसर्गार्थमाह– **विशेषेणेति** ।। तमेव स्पष्टयति– **सर्वदेति** ।। नम्यत्वे हेतुतया आवश्यकत्वेन समुचितत्वादिवदिष्टत्वं प्रतिज्ञातम् । तत्कुतो भाष्यकृता नोक्तमित्यत आह– **परमेति** ।।

भावदीपः

प्रारिप्सितेति ।। सम्भावितविघ्नानां शिष्यप्रभृतीनामिति योज्यम् ।। आदिपदेन प्रचयः ।

बहुव्रीहिः । प्रणामो विशेष्यम् ॥ **समुचितेति** ॥ सम्यग्योग्येत्यर्थः ॥ देवताप्रणामस्य समुचितत्वे हेतवः– **विशिष्टेष्टदेवतेति** ॥ तत्त्रयमग्रे व्यक्तम् ॥ 'आदौ' इत्युक्त्या गुरुदेवता-प्रणामस्य ग्रन्थावयवत्वं सूचयति ॥ मूले 'नत्वा' इत्युक्तावपि प्रकृष्टनतिरभिप्रेतेति 'प्रणामम्' इत्युक्तम् ॥ 'देवम्' इत्यस्य कृत्याप्रतीतेराह– **अत्र देवेति**॥ स्तुत्यर्थाद् दीव्यतेः कर्मणि घञ्प्रत्ययान्त इति भावः ॥ **सन्निधानाच्चेति** ॥ 'गीतार्थम्' इति गीतापदसन्निधानादित्यर्थः ॥ गीतानां च वेणुभ्रमरभिक्षुगीतादिरूपेणानेकत्वाद् 'भगवद्गीता' इति विशेषणोक्तिः ॥ **तेनेति** ॥ गीताप्रतिपाद्यत्वविशेषणकथनेन ॥ **समुचिततामाचष्ट इति** ॥ प्रतिपाद्यस्य स्वविषयग्रन्थार्थाव-बोधसम्पादकत्वात् प्रणतदेवतैव तत्सम्पादनहेतुरिति भावः ॥ 'वि' इत्युपसर्गार्थः– **विशेषेणेति** ॥ तद्व्यनक्ति– **सर्वदा सर्वात्मनेति** ॥ निश्शेषत इत्यर्थः ॥ **इतिवैशिष्ट्यमिति** ॥ 'विशेषणद्वयेन भावाभावरूपेतरासाधारणधर्मवत्वमाचष्टे' ॥ वक्ति भाष्यकार इत्यर्थः । 'तेन नारायणप्रणामस्य समुचिततामाचष्टे' इत्यनुषङ्गः । विशिष्टदेवताया एव विघ्नविघातादौ शक्तत्वादिति भावः ॥

ननु भक्त्यादिप्रकर्षयुक्ता नतिरिष्टदेवतायामेव भवतीति प्रणामस्य समुचितत्वोपपादनाय इष्टता नारायणस्य कुतो नोक्ता? इत्यत आह– **परमवैष्णवस्येति** ॥

भावरत्नकोशः

भगवद्गीतां व्याचिख्यासुर्भाष्यकारः किमिति प्रथमश्लोकेन देवतागुरुप्रणाममाचरतीत्य-तस्तत्प्रयोजनं दर्शयन्नाह– **प्रारिप्सितेति** ॥ शिष्याणां विघ्नसम्भावनयोक्तम्– **विघ्नविघातेति** ॥ ननु नारायणस्य देवत्वाव्यभिचाराद् देवमिति विशेषणं नातीव प्रयोजनमावहतीत्यत आह– **अत्र देवशब्द इति** ॥ ऋग्भाष्यटीकारीत्या दीव्यतेः स्तुत्यर्थात् कर्मणि घञि निष्पन्नो देवशब्दः स्तुत्यं प्रतिपाद्यं वक्तुमेव प्रवृत्तः । नतु देवत्वोपस्थापनाय । येन नातिप्रयोजनं विशेषणमिति शङ्केति भावः । ननु 'या तेनोच्यते सा देवता' इत्युक्तेः प्रतिपाद्ये देवताशब्दस्यैव दृष्टेः कथमसौ प्रतिपाद्यं ब्रूयादित्यत उक्तम्– **देवताशब्दपर्याय इति** ॥ देवताशब्द एव समुदायशक्त्या प्रतिपाद्यार्थस्य वाचकः । देवशब्दश्च तत्पर्यायः । 'देवात् तल्' इत्यत्र 'देवशब्दात् स्वार्थिक-तल्प्रत्यये देव एव देवता' इति वृत्त्यादावुक्तत्वात् 'स चेत्ता देवतापदम्' इत्यत्र 'देवताशब्दो

देवशब्दपर्यायः' इति ऋग्भाष्यटीकातश्च, 'छन्दोऽनुष्टुप् तथा देवो भगवान् विश्वरूपधृक्' इत्यादावपि देवशब्द एवमेव व्याख्यातव्यः । तथा च 'अग्निमीळे' इत्यत्र यास्कः 'यो देवस्सा देवता' इति देवशब्दस्य देवताशब्दपर्यायत्वमाह । प्रयुक्तश्च देवतायां देवशब्दः 'यच्चिद्धित्वं गृहे गृहे' इत्यृग्भाष्ये 'सोमामात्यो परो देवो वनस्पतिः' इति ॥

एतेन क्रीडादिगुणविशिष्टार्थस्य विबुधत्वजात्याक्रान्तिमुपस्थापयन्नयं शब्दः प्रतिपाद्यं कथं ब्रूयादिति प्रत्युक्तम् । कर्मणि घञन्तस्य देवताशब्दबोध्यप्रतिपाद्यार्थकत्वादित्युक्तमेव । प्रतिपाद्यत्वस्य सप्रतियोगित्वादाह– **सन्निधानाच्चेति** ॥ व्याचिख्यासितत्वेन, गीतार्थमिति गीताशब्देन च बुद्धौ विपरिवर्तनादित्यर्थः । लभ्यते चेति चशब्दसम्बन्धः ॥

यद्यपि गीतार्थं नारायणमित्यन्वये अर्थशब्दस्याभिधेयार्थत्वेन नारायणस्य गीतार्थत्वं लभ्यत इति तेन समुचिताख्यानं सम्भवति । सति चैवं देवताशब्दपर्यायत्वं, सन्निधानाच्च गीताया इति लभ्यत इति च नाऽदरणीयम् । तथाऽपि गीतार्थपदस्यातिदूरस्थत्वात्, वक्ष्यामीति क्रियान्वयि-समर्पकत्वादावृत्तिप्रसङ्गाद्, देवशब्ददेवताशब्दयोरतिभेदाभावात्, प्रतिपाद्यस्य सर्वप्राधान्य-ज्ञापनाय आदौ तद्ग्रहणस्यौचित्यात्, देवशब्दस्य माङ्गलिकत्वाच्च आदावुपादानमिति भावेनैव-मुक्तम् । तेन गीतायाः प्रतिपाद्यमित्यर्थकेन देवशब्देन । इदानीं गीताव्याख्यानप्रारम्भकाले । विशब्दार्थो विशेषेणेति । तस्यैव विवरणं **सर्वदा सर्वात्मनेति** ॥ परिशब्दार्थ एव परितश्शब्दार्थ इति भावेन तदर्थमाह– **परितो देशत इति** ॥ **वैशिष्ट्यम्** उत्तमत्वम् । पूर्णमित्यत्र चशब्दोऽनुवर्तनीयः । 'समुचितविशिष्टेष्ट' इत्यत्र प्रतिज्ञातमिष्टत्वं कुतो नोक्तमित्यत आह– **परमेति** ॥ वैष्णवस्येति क्वचित् पाठः ।

भावदीपिका

नन्वाद्यपद्यं व्यर्थम् । नचेष्टदेवताप्रणामग्रन्थारम्भप्रतिज्ञयोः करणाय सार्थकमिति वाच्यम् । ग्रन्थारम्भप्रतिज्ञाया वक्ष्यमाणप्रयोजनाय कार्यत्वेऽपि न प्रणामस्य कर्तव्यता, प्रयोजनप्रमाणयोर-भावान्नम्यत्वप्रयोजकीभूतानां समुचितत्वादीनामभावाच्चेत्यत आह– **प्रारिप्सितेति** ॥ अन्येषा-मिति शेषः । निरन्तरायत्वाद् भाष्यकाराणाम् । तथा च प्रारब्धुमिष्टं प्रारिप्सितम् । तत्र अन्येषां प्रतिबन्धकीभूता ये विघ्नास्तेषां यो विघातः स आदिः कारणं यस्याः समाप्तेः प्रचयस्य च

(तस्याः तस्य च प्रयोजनं हेतुः । यद्वा सा च स च प्रयोजनं फलं यस्य तमिति ।) तत्तत्प्रयोजनमित्यर्थः । तथात्वेन शिष्टाचारपरम्परावगतमिति यावत् । अनेन प्रणामेन समाप्त्यादौ जननीये विघ्नध्वंसोऽवान्तरव्यापार इति सूचितं भवति ॥

समुचितत्वं नाम ग्रन्थप्रतिपाद्यत्वरूपमधिकृतत्वमिति ध्येयम् । वैशिष्ट्यं सर्वोत्तमत्वम् । प्रणामं कृतमिति शेषः । अन्यथाऽकृतस्य निबन्धे प्रतारकत्वप्रसङ्गात् । प्रणामं नतिस्तुतिरूपम् । असन्निहितशिष्यशिक्षायै इति पूरणीयम् ॥ **ग्रन्थारम्भप्रतिज्ञां च** ॥ वक्ष्यमाणप्रयोजनायेति शेषः । नम्यत्वप्रयोजकीभूतं समुचितत्वादिकं केन पदेन सूचितमित्यतस्तद् दर्शयति– **अत्रेत्यादिना** ॥

ननु 'या तेनोच्यते सा देवता' इति वचनाद् देवताशब्दस्य प्रतिपाद्यार्थकत्वेऽपि न देवशब्दस्य तदर्थकत्वम् । नह्यत्र देवताशब्दः श्रूयत इत्यत आह– **देवशब्दो देवताशब्दपर्याय इति** ॥ देवताशब्दो हि 'या तेनोच्यते सा देवता' इति निरुक्तिबलात् प्रतिपाद्यवाची । 'रुद्रोऽहङ्कारदेवता' इत्यादिवचनादभिमानिदेवतावाच्यपि भवति । एवं च प्रकृते देवशब्दो देवताशब्दपर्याय इत्येवोक्ते अभिमानिदेवतापरताऽपि प्रतीयेत । ततश्चासङ्गतिः स्यात् । अतः **प्रतिपाद्यमाहेत्युक्तम्** । देवशब्दः प्रतिपाद्यमाहेत्येवोक्ते देवशब्दस्य प्रतिपाद्यार्थकत्वाभावाद् देवताशब्दपर्याय इत्युक्तमिति ज्ञातव्यम् ॥

ननु प्रतिपाद्यत्वस्य सापेक्षत्वात् कस्य ग्रन्थस्य प्रतिपाद्यमिति न ज्ञायते । नच गीताया इति वाच्यम् । असन्निहितत्वात् तस्या इत्यत आह– **सन्निधानाच्चेति** ॥ व्याचिख्यासितत्वेन बुद्धिसन्निधानात्, गीतार्थमिति शब्दसन्निधानाच्चेत्यर्थः ॥ **तेनेति** ॥ गीताया देवं प्रतिपाद्यमिति कथनेनेत्यर्थः । **वीत्युपसर्गस्यार्थो विशेषेणेति** ॥ तमेव व्यनक्ति– **सर्वदेत्यादिना** ॥ ननु नम्यत्वप्रयोजकीभूतसमुचितत्ववैशिष्ट्यवदिष्टत्वं कुतो नोक्तं भाष्यकृतेत्यत आह– **परमवैष्णवस्येति** ॥ तस्यैकान्तभक्तोत्तमत्वादिति भावः ॥

भावप्रकाशः

ननु विबुधवाचीदेवशब्दः कथं प्रतिपाद्यार्थ इत्यत उक्तम्– **देवताशब्दपर्याय इति** ॥ तथा च पचाद्यजन्तो विबुधवाचकोऽस्तु । अत्र प्रयुक्तस्तु या तेनोच्यते सा देवतेत्युक्तेः प्रतिपाद्यार्थो यो देवताशब्दस्तत्पर्यायः कर्मणिघञन्तः । ततो युक्तं प्रतिपाद्यार्थत्वमिति भावः ।

दीव्यतेरनेकार्थत्वात् कर्मणिघञन्त इत्युक्ते न विवक्षितसिद्धिरित्यतः कर्मणिघञन्त इत्यनुक्त्वा देवताशब्दपर्याय इत्याहेति मन्तव्यम् ॥

केचित्तु नेदं पचाद्यजन्तव्यावर्तकं किन्तु प्रतिपाद्यार्थत्वे हेतुभूतं देवताशब्दपर्याय इति विशेषणम् । तदर्थस्तु स्वार्थिकप्रत्ययान्तदेवताशब्दप्रकृतिभूत इति । अयमाशयः । या तेनेत्युक्तेः देवताशब्दस्तावत् प्रतिपाद्यार्थः । स च देवात्तलिति स्वार्थे तलन्तो नत्वखण्डस्तद्धितान्ततायाः स्पष्टप्रतीतेः । अतो देवशब्दोऽपि प्रतिपाद्यार्थः । यः स्वार्थिकप्रत्ययान्तशब्दप्रकृतिभूतः स तत्समानार्थ इति सामान्यव्याप्तेः सौख्यादिशब्दसमानार्थे सुखादिशब्दे दृष्टत्वात् । तदयं प्रयोगः । देवशब्दो देवताशब्दवाच्यप्रतिपाद्यार्थकः स्वार्थिकप्रत्ययान्तदेवताशब्दप्रकृतित्वात् सामान्येन सुखादिशब्दवत् इति स्वार्थिकस्थले प्रकृतिप्रत्ययान्तयोः पर्यायत्वाभिप्रायेण पर्याय इत्युक्तम् । एतेन देवशब्दस्य देवताशब्दपर्यायत्वेन प्रतिपाद्यार्थत्वसाधने विबुधादिशब्दे व्यभिचारः देवशब्दः पुष्पार्थः सुमनः । शब्दसामानार्थत्वादित्याभाससाम्यं च निरस्तमित्याहुः ॥

सन्निधानादिति ॥ व्याचिख्यासितत्वेन बुद्धिसन्निधानाद्गीतार्थमिति शाब्दसन्निधानाच्चेत्यर्थः । वीत्युपसर्गार्थमाह– **विशेषेणेति** ॥ विशेषमेव स्पष्टयति– **सर्वदेति** ॥ ननु समुचित्वादिवत् प्रतिज्ञातमिष्टत्वं कुतो नोक्तमित्यत आह– **परमेति** ॥

प्रमेयदीपिका

यद्वा भगवद्गीताप्रतिपाद्यत्वं नारायणस्य न परेषामिव जीवत्वनिर्विशेषत्वादिरूपेण । किं नाम? सर्वदोषवर्जिततया, परिपूर्णतया चेति पदद्वयेनाख्याति ॥ **आन्** व्यासान् । 'अ आ अं अः पुराणर्षिर्व्यासः शाखासहस्रकृत्' (वा.स.ना.२७५) इत्यकारस्य तन्नामसु पाठात् । बहुवचनं च गौरवादेव ॥ 'गीता' इति भगवद्गीतैवाभिप्रेयते । 'मुख्यामुख्ययोर्मुख्ये कार्यसम्प्रत्ययः' इति न्यायात् ॥ यद्यपि बह्वर्था गीता, शक्तश्चाहं तद्वचने । तथाऽपि श्रोतॄणां मन्दां मतिमपेक्ष्याल्पमेवोच्यत इति भावेनोक्तम्– **लेशतः इति** ॥ इत्थम्भूतलक्षणार्थतृतीयान्तात् तसिः । अर्थशब्देन सर्वार्थग्रहणप्रसक्तौ सर्वेषां च भाष्येऽदर्शनाद् वन्ध्येयं प्रतिज्ञेति मन्दाशङ्कानिरासायेदमुदितम् ॥

भावबोधः

तन्नामस्विति ।। वासुदेवसहस्रनाम्नि व्यासनामस्वित्यर्थः । **गौरवादेवेति** ।। एवकारेण व्यासान्तरसाहित्येन बहुत्वं वारयति । **इत्थम्भूतेति** ।। कश्चित्प्रकारं प्राप्तः इत्थम्भूतः । अत्रार्थः लेशरूपं प्रकारं प्राप्त इत्यर्थः । **मन्दाशङ्केति** ।। गीतार्थमित्यर्थशब्दस्य सामान्यशब्दत्वेनाल्पार्थ-परत्वस्यापि सम्भवादिति भावः ।।

भावदीपः

'परिपूर्णम्' इत्यनेनैव वैशिष्ट्यलाभात् 'सर्व' इत्यादेः नातीव कृत्यमिति मन्वान आह– **यद्वेति** ।। जीवत्वस्यानेकदोषयुक्तत्वात् 'सर्व' इत्यादिविशेषणेन तन्निरास इति भावः ।। **तन्नामस्विति** ।।

.............व्यासः शाखासहस्रकृत् ।।
महाभारतनिर्माता कवीन्द्रो बादरायणः ।।
कृष्णद्वैपायनः सर्वपुरुषार्थैकबोधकः' (वा.स.ना.२७५,२७६)

इति वासुदेवसहस्रनामस्वित्यर्थः ।। **गौरवादेवेति** ।। नतु व्यक्तिबाहुल्याभिप्रायेणेति भावः । कुतः? इत्यत आह– **मुख्येति** ।। वेणुगीतादेरमुख्यत्वेन भगवद्गीताया एव मुख्यत्वादिति भावः ।

मुख्यत्वं चाग्रे भाष्य एव व्यक्तमिति भावः ।। **इत्थम्भूतेति** ।। 'प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः' (पा.सू.५.४.४४) इति सूत्रे 'आद्यादिभ्य उपसङ्ख्यानम्' इति वार्तिके (वा.३३३९) प्रथमादिविभक्त्यन्तादप्याद्यादिशब्दग्रहणात् पञ्चमी इत्युक्तेरिह तृतीयार्थे तसिः । सा चेत्थम्भूत-लक्षणार्था ।

'इत्थम्भूतलक्षणे तृतीया'(पा.सू.२.३.२१) इति सूत्रात् । छात्रेणोपाध्यायत्वप्रकारक-ज्ञानम् इतिवत् लेशेन गीतार्थत्वप्रकारं वक्ष्यामीत्यर्थः । कश्चित्प्रकारं प्राप्तस्येत्थम्भूत-शब्दार्थत्वात् ।।

यद्वा,'अच्छा वदा तना गिरा जरायै ब्रह्मणस्पतिम्' (ऋ.१.३८.१३) इत्यत्र ऋग्भाष्य-

टीकायाम् 'जरायै जरया' इति व्यत्ययेन 'इत्थम्भूतलक्षणे तृतीया' इत्युक्त्वा 'जरात्वेन स्तुतित्वप्रकारं प्राप्तया गिरा' इत्युक्तदिशा अल्पत्वप्रकारं प्राप्तमित्यर्थः ॥ **वन्ध्येति** ॥ अर्थहीनेत्यर्थः ॥ **मन्दाशङ्केति** ॥ सर्वगीतार्थमित्यनुक्त्या शङ्कानुदयात् 'मन्द' इत्युक्तम् ॥

वाक्यार्थप्रदीपः

ननु पञ्चम्यास्तसिरिति विधानात् लेशस्यापादानत्वहेतुत्वयोरभावेन पञ्चम्या एवासम्भवात् तसेरनुपपत्तिरित्यत आह– **तृतीयान्तादिति** ॥

ननु च कर्तृकरणयोस्तृतीयेति स्मरणात् लेशस्य च कर्तृत्वकरणत्वयोरसम्भवेन तृतीयानुपपत्तेः न तृतीयान्तादपि तसिर्युक्त इत्यतो नायं कर्तृकरणयोस्तृतीयेति कर्तृत्वाद्यर्थकतृतीयान्तात्तसिः, अपितु इत्थम्भूतलक्षण इति सूत्रविहितेत्थम्भूतलक्षणार्थतृतीयान्तादेवेत्याह– **इत्थम्भूतलक्षणार्थेति** ॥ कञ्चित् प्रकारं प्राप्त इत्थम्भूत इत्युच्यते । प्रकारवचने इदमःस्थमुप्रत्यये इत्थमित्यस्य निष्पन्नत्वेन इत्थमित्येनन कञ्चित्प्रकारमित्यस्य लाभात् प्राप्त्यर्थकभूधातोः क्तान्तस्य भूत इति निष्पत्तेर्भूत इत्यनेन प्राप्त इत्यर्थस्य लब्धत्वात् । सामान्यस्य च भेदको विशेषः प्रकारः । तस्य कञ्चित्प्रकारं प्राप्तस्य । लक्षणम्–लक्ष्यते चिन्ह्यतेऽनेनेति लक्षणं चिह्नम् । तदर्था या तृतीया तदन्तात्तसिरित्यर्थः । अत्र चार्थत्वसामान्यस्य बह्वर्थत्वं प्रकारः, तं प्रकारं प्राप्तस्य गीतार्थस्य लेशो ज्ञापकत्वात् लक्षणम् । अनेनैव प्रकारेण सर्वोऽपि गीतार्थो ज्ञातव्य इति भवति तत्र तृतीया । यथा मनुष्यत्वसामान्यस्य उपाध्यायत्वमध्यापकत्वं च प्रकारः, तमुपाध्यायत्वप्रकारं प्राप्तस्य चिह्नं छात्रः । यतस्तदनुयायिनं छात्रं दृष्ट्वोपाध्यायोयं लक्ष्यते । उपाध्यायलक्षणं छात्र इति तत्र तृतीया । यथा वा मनुष्यत्वसामान्यस्य छात्रत्वं प्रकारः, तं प्रकारं प्राप्तस्य कमण्डलुर्लक्षणम् । छात्रोपाध्याययोः गच्छतोः छात्रस्य हस्ते कमण्डलुर्भवति । कमण्डलुना छात्रोऽयं ज्ञातवानित्यर्थः । यद्येवमीदृशज्ञाने कमण्डलोः करणत्वादेव तृतीयासिद्धेः व्यर्थोऽयं प्रयास इति चेत् । एवं तर्हि यदायं प्रमाता प्रमितिदशायामेव प्रतीतिविशेषं प्रतिपादयितुं वाक्यं प्रयुङ्क्ते कमण्डलुनायं छात्र इति तदा ज्ञानक्रियायाः अप्रतिभासात् अप्रतिपाद्यत्वात् च करणात्वासम्भवेन तृतीयाऽसिद्धिप्रसङ्गेन वैय्यर्थ्यात् । उदाहरणं त्वेवं व्याख्येयम् । कमण्डलुना छात्र इत्येवं रूपं ज्ञानमस्याभूदिति कोऽर्थः । अद्राक्षीदिति निर्दिष्टस्य द्रष्टुः ज्ञानविशेषोऽत्र कथ्यते न प्रयोक्तुरिति सकलमकलङ्कम् ॥

भावरत्नकोशः

ननु प्रसिद्धत्वाभिप्रायेण वाचकपदानुपादाने विशिष्टत्वोपस्थापकपदमपि नोपादातव्यमेव । भाष्यकारस्य नारायणे विशिष्टत्वस्यापि प्रसिद्धत्वात् । एकेनैव पदेन विशिष्टत्वस्य प्रतिपादन-सम्भवाच्चेत्यतः पक्षान्तरमाह– **यद्वेति । न परेषामिवेति** ।। 'क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि', 'ममैवांशो जीवलोके', 'निर्गुणं गुणभोक्तृ च' इत्यादिवाक्यानां प्रतीतार्थप्रच्यावनस्य व्याख्यास्यमानत्वादिति भावः । देवताप्रणामानन्तरं गुरूनपि नमति भाष्यकारः **गुरूंश्चाऽ-निति**। अत्राऽशब्दार्थमाह– **आन् व्यासानिति । तन्नामस्विति** ।। 'महाभारतनिर्माता कवीन्द्रो बादरायणः' इति वासुदेवसहस्रनाममध्ये व्यासनामस्वित्यर्थः ।।

ननु कथमेकस्मिन् व्यासे बहुवचनम् । 'बहुषु बहुवचनम्' इति व्यक्तिबाहुल्य एव तदनु-शासनादित्यत आह– **बहुवचनं गौरवादेवेति** ।। व्यक्तिबाहुल्यनिबन्धनत्वं व्यावर्तयितुमेव-शब्दः । 'आत्मनि गुरावेकेषाम्' इति प्राचामाचार्याणां वाचा बहुवचनमेकस्मिन्नपि प्रतिपत्ति-पारवश्यात् प्रयोगमर्हति । 'एकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्याम्' इत्यनुवृत्तेरिति भावः । तथा च कर्मनिर्णयटीका 'धिया वो मेधसातये' इत्यत्र 'वो मेधसातये । व इति गुरुत्वाद् बहुवचनम्' इत्यत्र 'युष्मदि गुरावेकेषामिति वचनादिति भावः' इति ।। यद्यपि तत्र युष्मच्छब्दोऽस्ति । अत्र तु न । तथाऽप्युक्तवचनादत्र तदुपपत्तिरित्याहुः ।। **भगवद्गीतैवेति** ।। तस्या एव भ्रमरगोपिका-गीताद्यपेक्षया मुख्यत्वादिति भावः ।।

ननु लेशत इति कथम् ? गीतार्थमिति सन्निधानेन तसेर्द्वितीयान्तशब्दादुत्पत्तिशङ्कया लेशं गीतार्थमिति प्रतीत्यापत्तेः । न चैतद् युक्तम् । 'दशार्थाः सर्वभारते' इति भारतस्यैव बह्वर्थत्वेन तत्सारभूतगीतायास्ततोऽप्यतिबह्वर्थत्वस्य वक्तव्यतया तस्यैव प्रतिज्ञातव्यत्वौचित्यात् । न च वक्तुरशक्त्याऽल्पवचनं प्रत्यज्ञायीति वाच्यम् । 'सर्वज्ञः सर्वशक्तिः', 'एतदर्थमतिसूक्ष्ममपि त्वं शक्त एव' इत्यादौ सर्वशक्त्याद्यावेदनादिति चेत् सत्यमेतत् समस्तमित्यभिप्रायेण तत्पद-भावमाह– **यद्यपीत्यादिना** ।। वर्णितो भावः कथं तेन लभ्यत इत्यत आह– **इत्थम्भूतेति** ।। कञ्चित् प्रकारं प्राप्त इत्थम्भूतः । तस्य लक्षणमित्थम्भूतलक्षणं तत्र तृतीयाविभक्तिर्भवतीति 'इत्थम्भूतलक्षणे' इति सूत्रार्थः । अत्र च गीतार्थत्वप्रकारं प्राप्तो गीतार्थ इत्थम्भूतः । तस्य लक्षणे लेशे तृतीयायां तदन्ताच्च 'आद्यादिभ्य उपसङ्ख्यानम्' इति तसिप्रत्यये 'सुपो

धातुप्रातिपदिकयोः' इति तृतीयाया लुकि लेशत इति रूपम् । लेशेनेत्यर्थः । लेशेन लक्षणेन लक्षितं यद् गीतार्थत्वं तद्विशिष्टं गीतार्थं वक्ष्यामीत्युक्ते गीतार्थानां बहुत्वेऽप्यत्र भाष्येऽल्पमेवार्थं वक्ष्यामीति लभ्यत इति भावः ॥

केचित्तु, लेशशब्दस्य द्वौ व्यापारौ । तत्राविनाभावेन गीतार्थे बहुत्वानुमापनमेको व्यापारः । अभिधाशक्त्या तत्राल्पत्वबोधनमपरो व्यापार इति ॥ तत्राविनाभावशक्त्या स्वानुमापितबहुत्व-रूपधर्ममुपस्थापयति । अभिधाशक्त्या च गीतार्थस्याल्पत्वमिति लेशेन गीतार्थं वक्ष्यामीति प्रतिज्ञावाक्यस्य लेशज्ञापितबहुत्वविशिष्टे गीतार्थेऽल्प एव वचनकर्मेत्यर्थः सम्पद्यत इति भावेन 'इत्थम्भूतलक्षणार्थतृतीयान्तात् तसिः' इत्युक्तमिति व्याकुर्वते ॥

अपरे तु, सूत्रे लक्षणशब्दो व्यावर्तकरूपचिह्नपरः । एवञ्च लेशव्यावर्तितबहुत्वविशिष्टो गीतार्थोऽत्र वक्षमाण इति सिद्धौ लेशपदेन गीतार्थे बहुत्वे व्यावर्तिते बहुषु गीतार्थेषु सत्स्वपि स्वल्प एवोच्यत इति लभ्यते । कञ्चित् प्रकारं बह्वर्थत्वरूपं प्राप्तो गीतार्थ इत्थम्भूतः । तल्लक्षणे तच्चिह्ने व्यावर्तके लेशे तृतीयेति तदन्तात् तसिरित्यस्यार्थः । तेन बहुत्वस्य गीतार्थे प्रकारत्वे बहुत्वविशिष्टस्य गीतार्थस्य वचनक्रियान्वयः स्यात् । कमण्डलुना छात्रं, छात्रेणोपाध्याय-मद्राक्षीदित्यादौ प्रकारविशिष्टस्य दर्शनक्रियाकर्मत्वान्वयदर्शनात् । अत्र न बहूनामर्थानां वक्ष्यामीत्युक्तक्रियान्वयो युक्तः अदर्शनात् लेशत इत्युक्तिव्याघाताच्चेति दूषणानवकाशः । लक्षणशब्दस्य व्यावर्तकचिह्नार्थत्वस्य प्रसादकारकृष्णपण्डितादिभिरभ्युपगतत्वादिति व्याचक्षते । इतरे तु, मन्दमतिमच्छ्रोत्रुद्देश्यकत्वं गीतार्थे प्रकारः । लेशपदेन च तत्प्रकारावच्छिन्नो गीतार्थोऽत्र वक्ष्यमाणत्वेनोक्तः । मन्दमतिमच्छ्रोत्रुद्देश्यको गीतार्थ इति लेशपदेन लभ्यते । न चोक्तप्रकारस्य शब्दबोध्यत्वाभावात् कथं तस्य लेशेन ज्ञाप्यत्वम् ? कमण्डलुना छात्र इत्यादौ प्रकारस्य शब्दबोध्यत्वदृष्टेरिति वाच्यम् । लेशपदेन ज्ञाप्यस्यापि शाब्दत्वमस्तीत्यभिसन्धाना-दित्याहुः ॥

लेशपदप्रयोजनमाह– **अर्थशब्देनेति** ॥ इदं लेशत इति पदम् ॥ **शिष्यशिक्षार्थमिति** ॥ ग्रन्थमन्तरा मनसा वाचा च कृतेन नमनेनैव प्रारिप्सितपरिसमाप्त्यादिसम्भवेऽपि यद्ग्रन्थे तन्निबध्नाति तदाचार्यस्य मङ्गलाचरणदर्शनादस्माभिरपि तदाचरितव्यमिति शिष्याणां तत्र प्रवृत्तिः स्यादिति शिष्यानुशासनार्थमित्यर्थः । अस्य प्रतिज्ञाया ग्रन्थे निवेशनस्य । **यतिभङ्ग**

यतिविच्छेदः । 'पादः पद्यचतुर्थांशो यतिर्विच्छेदसंज्ञिता' इति केदारवचनात् । 'श्लोकेषु नियतस्थाने पदच्छेदं यतिं विदुः' इति दण्डिवचनाच्च । यत्र यतिः पादान्ते पदस्य विच्छेदः कर्तव्यस्तदकरणं यतिभङ्गः । स एव दोषः । 'पादान्ते पदमध्यं चेद् यतिभङ्गः प्रकीर्तितः । तस्मात् पादावसाने तु पदमेव समापयेत्' इति शास्त्रेण पादान्ते पदसमापनस्यैवाऽवेदितत्वेन गुरूंश्चाऽन् गीत्यत्र पादान्ते पदमध्यदर्शनाद् यतिभङ्गः छन्दश्शास्त्रवादिभिर्दोषत्वेनोक्त इत्यर्थः ॥ **काव्येति** । कविसमयानुरोधेन निबद्धौ शब्दार्थौ काव्यम् । तत्र 'भग्नच्छन्दो यतिभ्रष्टम्' इत्यादौ यतिभङ्गो दोषत्वेनोक्त आलङ्कारिकैरिति तद्विषय एवायं दोषो न शास्त्र इत्यर्थः । अभियुक्त-वाक्यं कुसुमाञ्जलावुदयनवाक्यम् । इतिशब्दस्य न यतिभङ्गो दोष इति पूर्वेणान्वयः । आद्यपद्यव्याख्यासमाप्तौ वेतिशब्दः ॥

भावदीपिका

जीवत्वेति ॥ 'क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि' इति प्रतिपादनादिति भावः ॥ **निर्विशेष-त्वादीति** ॥ 'निर्गुणं गुणभोक्तृ च' इत्यादिप्रतिपादनादिति भावः । सर्वदोषविवर्जितमित्युक्त्या न जीवत्वरूपेण, तथात्वे दोषित्वापत्तेरित्याख्याति । परिपूर्णतया चेत्युक्त्या न निर्विशेषत्वादि-रूपेणेत्याख्यातीति ज्ञेयम् । जीवत्वनिर्विशेषत्वप्रतिपादनपरतया प्रतीयमानानां वाक्यानामन्यथा व्याख्यास्यमानत्वादित्याशयः ॥ **तन्नामसु पाठादिति** ॥

'अ आ अं अ पुराणर्षिर्व्यासः शाखासहस्रकृत् ॥
महाभारतनिर्माता कवीन्द्रो बादरायणः ॥
कृष्णद्वैपायनः सर्वपुरुषार्थैकबोधकः ।
वेदान्तकर्ता ब्रह्मैव व्यञ्जकः पुरुवंशकृत् ॥'

इति वासुदेवसहस्रनाम्नि व्यासनामसु पाठादित्यर्थः । व्यासस्यैकत्वेन 'आन्' इति कथं बहुवचनमित्यत आह– **बहुवचनमिति** ॥ गौरवादेव, न तु द्रौण्यादिव्यासान्तरसाहित्येन, येन तेषामपि भाष्यकारवन्द्यत्वं स्यादित्याशयः । 'गुरावात्मनि चैकेषाम्' इति स्मरणादिति ध्येयम् । गीतार्थमिति सामान्योक्त्या कलिङ्गादिगीताप्रसक्तौ सत्यां तत्परिहारायाऽह– **गीतेति** ॥ न कलिङ्गादिगीतेत्यर्थः । कुत इत्यत आह– **मुख्येति** ॥ मुख्यत्वं च निर्विशेषशब्दवाच्यत्वेन व्यासवदिति

'मुख्यस्य निर्विशेषेण शब्दोऽन्येषां विशेषतः ।
यथा व्यासत्वमेकस्य कृष्णस्यान्ये विशेषणात् ॥' इत्युक्तन्यायेन द्रष्टव्यम् ॥

ननु लेशत इत्ययं तसिस्तावत् तृतीयान्तात् लेशशब्दाज्जातोऽस्ति । तसेः सार्वविभक्तिकत्वात् । अत्र च तृतीयैव कथम् ? । ' कर्तृकरणयोस्तृतीया' इति कर्तरि करणे च तृतीया विहिता । 'रामेण बाणेन हतो वाली' इति प्रयोगदर्शनात् । प्रकृते च 'गीतार्थं वक्ष्यामि' इत्यत्र वचनक्रियां प्रति लेशस्य कर्तृकरणत्वयोरभावात् कथं तृतीया ? कथं च तदन्ताच्छब्दात् तसिरित्याशङ्कायां न 'कर्तृकरणयोस्तृतीया' इति सूत्रप्राप्ततृतीयान्तात् तसिः किन्त्वन्यस्मादेवेत्याह– **इत्थम्भूतलक्षणार्थतृतीयान्तात् तसिरिति** ॥ इत्थम्भूतलक्षणमर्थो यस्यास्तृतीयायास्तदन्ताल्लेशशब्दात् तसिरित्यर्थः । अयं भावः । 'इत्थम्भूतलक्षणे' कञ्चित् प्रकारं प्राप्त इत्थम्भूतस्तल्लक्षणे तृतीया स्यादिति सूत्रार्थः । छात्रेणोपाध्यायमद्राक्षीदित्युदाहरणम् । तत्र उपाध्यायत्वरूपं प्रकारं प्राप्तः पुमानित्थम्भूतः । तत्प्रकारस्य लक्षणे छात्रे तृतीया जाता । तत्र लक्षणशब्दो व्यावर्तकत्वार्थः । उपाध्यायत्वस्यान्यत्र प्रसक्तौ सत्यां छात्रस्य तद्व्यावर्तकत्वात् । एवं प्रकृतेऽपि गीतार्थं वक्ष्यामीत्यत्र वचनविषयत्वरूपं प्रकारं प्राप्तो गीतार्थ इत्थम्भूतः । तल्लक्षणे तद्व्यावर्तके लेशे तृतीया । गीतार्थं वक्ष्यामीत्युक्ते सर्वस्यापि गीतार्थस्य वचनविषयत्वरूपप्रकारत्वप्रसक्तौ लेशस्य तद्व्यावर्तकत्वात् । सर्वस्मिन्नपि गीतार्थे वचनविषयत्वरूपप्रकारस्य तेन व्यावर्तनादिति ॥

एवं सौत्रलक्षणशब्दस्य व्यावर्तकार्थत्वमभिप्रेत्योक्तं विवृणोति– **अर्थशब्देनेति** ॥ इयं प्रतिज्ञा गीतार्थं वक्ष्यामीति प्रतिज्ञा । गीतार्थमित्यर्थशब्दस्य सामान्यशब्दत्वेनाल्पार्थपरत्वमपि सम्भवतीत्यतो मन्दाशङ्केत्युक्तम् ॥ **इदमुदितमिति** ॥ लेशत इति पदमुदितमित्यर्थः ॥

नन्वेकस्यैव व्यावर्तकव्यावर्त्यत्वयोर्लोकेऽदर्शनात् प्रकृते च लेशरूपगीतार्थस्यैव व्यावर्तकताया गीतार्थस्यैव च व्यावर्त्यतायाश्चाङ्गीकारेणेत्थम्भूतलक्षणार्थत्वमयुक्तमिति चेत्, उच्यते । वृक्षत्वशिंशुपात्वयोरिव सामान्यविशेषभावाङ्गीकारेण व्यावर्तकत्वादेः सम्भवात् । गीतार्थस्य सामान्यरूपत्वात् । लेशरूपगीतार्थस्य विशेषरूपत्वादिति ध्येयम् । यद्वा, गीतार्थं वक्ष्यामीत्यत्र वचनमेव प्रकारः । तं प्राप्तो गीतार्थस्तल्लक्षणो लेशरूपो धर्म इति तत्र तृतीया । तदन्तात् तसिरित्यर्थः । अत्र लेशशब्दो नार्थपरः । किन्तु तन्निष्ठधर्मपर इति द्रष्टव्यम् । तथाच गीतार्थं

लेशेन अल्पतया वक्ष्यामीत्यर्थो द्रष्टव्यः । वचनस्यैव प्रकारत्वमभिप्रेत्योक्तं विवृणोति– **अर्थशब्देनेति ।। सर्वार्थग्रहणेति ।।** सर्वार्थवचनेत्यर्थः ।

भावप्रकाशः

तन्नामस्विति ।। व्यासनामस्वित्यर्थः । ननु व्यासस्यैकत्वात् तत्र एकवचनं युक्तं बहुवचनं तु कथमित्यत आह– **बहुवचनं गौरवादेवेति ।।** व्यासरूपबाहुल्यप्रयुक्तं बहुत्वं व्यवच्छेत्तुमेवेत्युक्तं। ननु बहुवचनं गौरवादिति कथं मुनित्रयानुक्तत्वादिति चेत् नेदं व्याकरणशास्त्रीयं बहुवचनं किन्तु यथाऽनुशासनाभावेऽपि 'सत्यंभिदे'त्यादि वाक्यस्य शपथत्वेन त्रिःप्रयोग ऐच्छिकः तथैदमिति गौरवद्योतनायैच्छिकमेव । यद्वा शिष्टप्रयोगरूपज्ञापकसिद्धं तथाहि श्रुतौ प्रयोगः 'नवै नूनं भवावन्तस्त एतदवेदिषु'रिति । भागवते च'भवद्भिस्तीर्थकाः कृताः' येषां संस्मरणात् पुंसामित्यत्र शुकं प्रति भवद्भिरिति येषामिति च परीक्षिता प्रयोगः कृतः । अत एव प्रयोगः प्रामाण्यमाश्रित्य कैयटेन गुरुवाचकशब्दे बहुवचनं समर्थितं, ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्रेति न्यायेन गुरुं च मे वन्द इत्यादावेकवचनप्रयोगोपि सङ्गच्छत इति।। केचित्तु आत्मनि गुरावेकेषामिति प्राचामाचार्याणां वचनाद् बहुवचनं युक्तमित्याहुः ।।

इत्थम्भूतेति ।। कश्चित् प्रकारं प्राप्त इत्थम्भूतस्तस्य यल्लक्षणं तत्रार्थे या तृतीयेत्थम्भूतलक्षण इति सूत्रेण वीहिता तदन्तात् तसिरित्यर्थः । अत्र गीतार्थो वक्ष्यमाणत्वं गीतार्थत्त्वं वा प्रकारं प्राप्त इति इत्थम्भूतस्तस्य लक्षणं लेशः व्यावर्तकत्वात् । अत एवोक्तमर्थशब्देन सर्वार्थप्रसक्ताविति अल्पमेवोच्यत इति च अतस्तत्र तृतीयेति भावः । ननु सूत्रे इत्थम्भूतलक्षणशब्देन प्रकारविशिष्टज्ञापकमेव विवक्षितम्, छात्रेणोपाध्यायो जटाभिस्तापस इत्युदाहरणात् । जटाज्ञाप्यतापसत्वविशिष्ट इति भट्टोजिव्याख्यानाच्च । लेशश्च व्यावर्तक एवेत्युपपादितं तत्कथमुक्तसूत्रेणात्र तृतीयेति चेत् सत्यं तथापि प्रकारविशिष्टं प्रति व्यावर्तकमपीत्थम्भूतलक्षणशब्देन विवक्षितं सूत्रे ज्ञापकव्यावर्तकसाधारणलक्षणशब्दप्रयोगात् । लक्षणं चिह्नमिति साधारण्येन कृष्णपण्डितादिभिः व्याख्यातत्वाच्च। अन्यथा सूत्रे विशिष्य ज्ञापकशब्दप्रयागो लक्षणं ज्ञापकमिति व्याख्यानञ्च स्यादित्याशयात् ।

यद्वा अस्तु ज्ञापकमेव लक्षणमिति तथापि व्यावर्तकस्य ज्ञापकविशेषत्वात् तत्रेत्थम्भूत-

सूत्रेण तृतीयोक्तौ न दोषः। नन्वित्थम्भूतलक्षण इति समभिव्याहारात् प्रकारविशिष्टज्ञापकत्वं लभ्यते व्यावर्तकं च न प्रकारविशिष्टज्ञापकमतः कथमुक्तसूत्रेण तृतीयेति चेन्न । यस्य च भावेन भावलक्षणमित्यत्र भावस्य कालविशेषवैशिष्ट्यज्ञापकमिति व्याख्यानवदिहापीत्थम्भूतस्य व्यावृत्ति ज्ञापकमिति व्याख्यानोपपत्तेः । समभिव्याहारस्य चोक्तस्थले व्यभिचारेणाप्रयोजकत्वात् ॥

वस्तुतस्तु कारकचक्रे इत्थम्भूतसूत्रतात्पर्यमुक्तम् अत्र चोपलक्षणत्वे तृतीयाविधानमिति। शब्दकौस्तुभे च 'किति चे'त्यत्र लक्षणशब्द उपलक्षणार्थ इति सूचितं । तथा च लेशत इत्यत्रेत्थम्भूतसूत्रेण तृतीयोपपत्तिः। लेशस्यापि व्यधिकरणत्वे सति व्यावर्तकत्वेनोपलक्षणत्वात् । न च लेशस्य गीतार्थनिष्ठत्वेन प्रत्याप्यव्यावृत्तिसामानाधिकरण्यात् कथं व्यधिकरणत्वमिति वाच्यं तस्यापि भिन्नविभक्त्यन्तपदवाच्यत्वरूपशाब्दवैयधिकरण्यसम्भवात्। जटाभिस्तापस इत्यादावपि कारकचक्रमत एवैव गतिरिति दिक् ।

प्रमेयदीपिका

नन्वस्तु नमस्कारग्रथनं शिष्यशिक्षणार्थम्। प्रतिज्ञा तु किमर्थं ग्रन्थे निवेशनीया? उच्यते । बहुभिर्व्याख्यातृभिः भगवद्गीताया व्याख्यातत्वाद् व्यर्थमिदं भाष्यमित्याशङ्कानिरसनं प्रयोजनमस्याः। अन्यैस्स्वपक्षनिक्षिप्तदृष्टिभिस्स्वाभिप्रायो भगवद्गीतार्थत्वेन आरोप्योक्तः । अहं तु गीतार्थमेव वक्ष्यामीति सूचनात् ॥

न चात्र यतिभङ्गो दोषः । तस्य काव्यविषयत्वात् । शास्त्रे तु 'य उपाधिर्लगति साध्ये सम्बन्धविशेषणे'(कुसुमाञ्जली) इत्याद्यभियुक्तवाक्ये दर्शनादिति ॥

भावदीपः

ननु 'यतिर्विच्छेदसञ्ज्ञिता' इति वृत्तरत्नाकरोक्त्या 'श्लोकेषु नियतस्थानं पदच्छेदं यतिं विदुः' (काव्यादर्शे.४.२९) इति दण्ड्युक्त्या पदस्यैव पदान्ते विरामप्राप्तेः कथनात् कथम् 'आन् गीतार्थम्' इत्यत्र पदमध्य एव पदान्ते विरामः? श्लोकेषु नियतस्थान एव पदच्छेदस्यैव यतित्वेनात्र यतिभङ्गः कथं न स्यात्? इत्याशङ्क्य निषेधति– **नचात्रेति** ॥ कुसुमाञ्जल्युदाहृतश्लोकं संवादयति– **य उपाधिरिति** ॥ 'दर्शनात्' इत्यस्य 'न चात्र यतिभङ्गदोषः' इति पूर्वेणान्वयः ॥

भावदीपिका

प्रयोजनमस्येति ॥ ग्रन्थे प्रतिज्ञानिवेशनस्येत्यर्थः । **गीतार्थमेवेति** ॥ अर्थशब्दो मुख्यार्थपरः । सत एव पदार्थस्येति यथा । तथाचाहं तु गीताया मुख्यार्थमेव वक्ष्यामीत्यर्थशब्देन सूचनादित्यर्थः ॥ **यतिभङ्ग इति** ॥ यतिर्विरतिः । यतिस्थानभङ्गो यतिभङ्ग इति मध्यमपदलोपी समासः । तथा च पदान्त एव विरतिर्दृष्टा न पदमध्ये । अतोऽत्र गीतेति पदस्य मध्ये गीत्यत्र कथं विरतिरिति भावः ॥ **तस्येति** ॥ यतिभङ्गरूपदोषस्येत्यर्थः । नहीदं पामरमनोरञ्जनार्थं काव्यमिति भावः । ननु शास्त्रे यतिभङ्गस्यादोषत्वं कुत इत्यत आह– **शास्त्रे त्विति** ॥ 'तद्विशेषणयुक्तैतदभावाभूस्तु केवले' इति वाक्यशेषेणान्वयः ॥

अत्र 'य उपाधिर्लगति साध्ये सम्बन्धविशेषणे' इत्येव पाठः । उपाधिवार्तिककारादयस्तु यतिभङ्गभीरवो 'य उपाधिर्लालगीति साध्ये वै यद्विशेषणे' इति पाठं कल्पयन्ति । तन्न । मूल-पुस्तकेष्वदर्शनात् । अतष्टीकाकारैश्चिरन्तनपाठ एवोदाहृत इति ध्येयम् । तदर्थस्तु विशेषणस्य सम्बन्धो यस्मिन् साध्ये तत्सम्बन्धविशेषणमिति विशेषणशब्दस्य परनिपातः । भू सत्ता । अभूरभावः । एवञ्च 'वायुः प्रत्यक्ष प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वात्' इत्यत्र यस्य बहिर्द्रव्यत्वरूप-विशेषणस्य सम्बन्धवति प्रत्यक्षत्वरूपे साध्ये य उद्भूतरूपवत्त्वाख्य उपाधिर्लगति तद्विशेषण-युक्तैतदभावाभू बहिर्द्रव्यत्वरूपविशेषणयुक्तोद्भूतरूपवत्त्वरूपोपाधेरभावस्याभावः केवले प्रत्यक्षत्वरूपे शुद्धसाध्य एवोपाधिः । ततश्च बहिर्द्रव्यत्वावच्छिन्नोद्भूतरूपवत्त्वाभावाभावो विशिष्टाभावरूपः । स च प्रत्यक्षे रूपादौ गुणे विशेष्यसत्त्वेऽपि विशेषणाभावेन, घटादौ च विशेषणसत्त्वेऽपि विशेष्याभावेनानुगत इति शुद्धसाध्यव्यापकः । पक्षीभूते च वायौ विशेषण-विशेष्ययोरुभयोरपि सत्त्वेन विशिष्टाभावरूपोपाधेरभावात् साधनाव्यापकश्च भवतीति ॥ १ ॥

भावप्रकाशः

यतिभङ्ग इति ॥ पादान्ते पदमध्यत्वमित्यर्थः । यथोक्तं पादान्ते पदमध्यश्चेद्यतिभङ्गः प्रकीर्तितः । तस्मात् पादावसाने तु पदमेव समापयेदिति । **काव्यविषयत्वादिति** गुणालङ्कार-सहितौ शब्दार्थौ दोषवर्जितौ गद्यपद्योभयमयं काव्यं काव्यविदोविदुरिति लक्षणमुक्त्वा के ते दोषा यद्वर्जितत्वं लक्षणमित्यपेक्षायां तद्दोषपरिगणनावसरे भग्नच्छन्दो यतिभ्रष्टमिति यतिभङ्गस्य

दोषत्वोत्त्यन्यथानुपपत्तेर्दोषः काव्यापकर्षस्य हेतुरिति काव्यघटितस्यैव दोषलक्षणस्योक्तत्वाच्चेति भावः । शास्त्रेपि दोषः किं न स्यादिति मन्दाशङ्कानिरासायाह— **शास्त्रे त्विति** ॥ य उपाधिरिति तद्विशेषणयुक्तैतदभावाभूस्तु केवल इत्युत्तरार्धः । अवच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधिस्थलेऽपि शुद्ध-साध्यव्यापक एवोपाधिर्वक्तुं शक्य इति प्रतिपादनार्थमयं श्लोकः प्रवृत्तः । अस्यार्थः । विशेषणस्य सम्बन्धो यस्मिन् तत्संबन्धविशेषणम् आहिताग्न्यादित्वात् परनिपातः । तस्मिन् सम्बन्धविशेषणे विशेषणविशिष्ट इत्यर्थः । उत्तरत्र तदिति श्रवणाद्यदिति वक्तव्यम् । उत्तरार्धे एतच्छब्द उपाध्यर्थः । अभूरभावः । तथा च यद्विशेषणविशिष्टे साध्ये यो धर्म उपाधिर्लगति तद्विशेषण-विशिष्टतद्धर्माभावस्याभावः केवले साध्ये उपाधिः सम्भवत्येवेति । यथा वायुः स्पार्शनोऽनुद्भूत-रूपानधिकरणत्वे सति प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वादित्यत्र द्रव्यत्वविशिष्टचाक्षुषत्वाभावस्याभावः । अयं च विशिष्टाभावरूपोपाधिः । साध्यवति स्पर्शादौ द्रव्यत्वरूपविशेषणाभावेन घटादौ तु चाक्षुषत्वाभावरूपविशेष्याभावेनानुगत इति शुद्धसाध्यव्यापक इति । यद्यपि य उपाधिर्लालगीति साध्ये वै यद्विशेषण इत्येव पाठो दृश्यते । तथापि प्राचां पाठमनुसृत्यैवमुक्तम् । वस्तुतस्तु उक्तयुक्तावेव तात्पर्यम् ॥

भाष्यम्— नष्टधर्मज्ञानलोककृपालुभिः ब्रह्मरुद्रेन्द्रादिभिरर्थितो ज्ञानप्रदर्शनाय भगवान् व्यासोऽवततार ॥

भावप्रदीपिका

श्रीगीतायाः प्रामाण्ये इष्टसाधनावबोधकत्वे सिद्धे स्याद्व्याख्येयत्वम् । तदेव कुतः ? इत्याशङ्क्य, गीताया भारतान्तर्गतत्वात्, भारतस्येष्टसाधनावबोधकत्वं च साधयितुमाह— **नष्टेत्यादि** ॥ नष्टे धर्मज्ञाने यस्य लोकस्य तस्मिन् कृपालुभिः ब्रह्मादिभिः ज्ञानप्रदर्शनार्थमर्थितो भगवान् नारायणो व्यासोऽवततार ।

भावप्रकाशिका

दशार्थत्वात् सर्वस्यापि भारतस्य, भाष्ये(भारते च इति भाव्यमिति भाति) च गीतानां पृथक् दशार्थत्वात्, तासां महाभारतान्तर्गतत्वात् तस्य महाप्रामाण्यं साधयितुं, तत्कर्तुराप्तत्वं तावदाह— **नष्टधर्मेत्यादिना** ॥ अयं भावः पौरुषेयं हि वाक्यमाप्तोक्तत्वात् प्रमाणम् । यो हि

वक्ष्यमाणार्थाभिज्ञत्वेन सम्यज्ज्ञानानुकूलः, तदनुकूलं श्रोतारं प्रसङ्गं च प्राप्तः, स आप्तः । उक्तवाक्यमाप्तवाक्यम् । अत्र भगवतः सुरार्तिहरावतारस्य नारायणस्य व्यासरूपेण वक्तृत्वात् । सुराणां ब्रह्मादीनाम्, तत्कृपाभाजां च श्रोतृत्वात्, तैरेव ज्ञानप्रदर्शनाय प्रार्थितत्वात्, तस्याप्तत्वमिति ।।

प्रमेयदीपिका

ननु प्राधान्येन व्याख्येयता प्रामाण्ये अधिकारिविषयप्रयोजनाभिसम्बन्धे दुर्गमार्थत्वे च सति सम्भवति । तत्कथं भगवद्गीतायाः प्रामाण्यादिकम्? सति वा तस्मिन् तथाविधग्रन्थान्तर-परिहारेणास्या एव व्याख्याने को हेतुः? इत्याशङ्क्य महाभारतान्तर्गतत्वाद् भगवद्गीतायास्तस्य प्रामाण्यादिसिद्धौ तस्या अपि तत्सेत्स्यतीत्याशयवान् महाभारतस्य प्रामाण्यादिकं साधयितु-माह– **नष्टधर्मज्ञानेति**।।

किमनया कुटिलिकया? गीताया एव पृथक् प्रामाण्यादिकं साध्यताम् । मैवम् । महावाक्यप्रमाण्याद्यनधिगतावान्तरवाक्यप्रामाण्यादेरसम्भावनाग्रस्तत्वेन साधयितुमशक्यत्वात् । यथोक्तम्– 'सम्भावितः प्रतिज्ञाया अर्थस्साध्येत हेतुना' इति ।। नष्टशब्दोऽदर्शनवाची । 'णश अदर्शने'(पा.धा.११९४) इति स्मरणात् । धर्मो निवृत्तिलक्षणः । ज्ञानशब्देन ज्ञेयं परं तत्वं वासुदेवाख्यमपरं च प्रकृत्यादिकं लक्ष्यते । लक्षणायाश्च प्रयोजनम् यथा धर्मो ज्ञात्वा उत्पादनीयः न तथेदम् । किन्तु ज्ञानपरम्परैव तद्विषयाऽनुष्ठेयेति ज्ञापनम् ।

'लोकः' इति सज्जनो विवक्षितः । नष्टेऽदर्शनं गते धर्मज्ञाने यस्य तस्मिन् लोके विषये कृपालुभिः ।।

भावबोधः

ज्ञानशब्देन ज्ञेयमिति ।। 'ज्ञानप्रदर्शनाय' इत्युत्तरत्र तावत् ज्ञानशब्देन ज्ञेयमेव ग्राह्यम् । ज्ञानस्य प्रदर्शनायोगात् । अन्यथा उत्पादनायेत्यवक्ष्यत् । ततश्चात्रापि तदनुरोधात् ज्ञानशब्दो ज्ञेयपर इति भावः ।।

भावदीपः

प्राधान्येनेति ॥ इष्टोपायतयाऽवश्योपादेयत्वेनेत्यर्थः ॥ **अभिसम्बन्ध इति** ॥ अधिकार्यादित्रयस्यान्योन्यमभिसम्बन्धे चेत्यर्थः ॥ **साधयितुमाहेति** ॥ भारतस्वरूपाद्युक्तिपूर्वं तदुत्पत्तिप्रकारमाहेत्यर्थः ॥ **किमनयेति** ॥ महाभारतान्तर्गतत्वाद्युक्त्येत्यर्थः ॥ **यथोक्तं** तार्किकैः– 'ऋजुमार्गेण सिद्ध्यतोऽर्थस्य वक्रेण साधनायोगात्' इति ॥ ध्वस्तता(त्व)भ्रान्तिनिरासायाऽह– नष्टेति ॥ नष्टपदस्याज्ञातार्थतोक्तेः तदानुगुण्याय अर्थमाह– ज्ञानशब्देनेति ॥ लक्ष्यत इति ॥ ज्ञानपदस्य भावार्थे रूढत्वादिति वा, कर्मव्युत्पत्त्या ज्ञेयमात्रस्य लाभेऽप्यत्राभिमतपरापरतत्त्वस्यालाभादिति वा अभिप्रायः ॥

भावरत्नकोशः

ननु 'गीतार्थं वक्ष्यामि' इति प्रतिज्ञाय उत्तरभाष्येण भारतागतिक्रमतत्प्रामाण्यसमर्थनादिकमसङ्गतमुच्यत इति शङ्कां परिहर्तुमुत्तरभाष्यमवतारयति **ननु चेति** ॥ 'ननु च स्याद् विरोधोक्तौ' इत्यभिधानात् ननु चेति निपातसमुदायो विरोधोक्तौ । प्राधान्येन अनन्यार्थतया । तस्य भारतस्य। प्रामाण्यादिसिद्धौ प्रामाण्यविषयप्रयोजनादिसिद्धौ । तत् प्रामाण्यादि । आह– **भारतागतिक्रमम्** । कुटिलिकया वक्रगत्या । साध्यताम् । इति चेदिति शेषः । ध्वंसप्रतियोग्यर्थत्वे तस्य प्रदर्शनायोगः । ज्ञानशब्दोक्तपरतत्त्वादौ नित्यत्वाद् ध्वंसायोगश्चेत्यत आह– **नष्टशब्द इति** ॥ अदृष्टवाचित्वं व्युत्पादयति **णश अदर्शन इति** ॥ धात्वादेर्णो नत्वे सति फलिताभिप्रायेण नश अदर्शन इति च क्वचित् पाठः । ननु स्वर्गाद्युद्देश्यक धर्माज्ञानिनि लोके कृपा कुतः ? कुतश्च तत्प्रदर्शनार्थं भगवतोऽवतारः ? प्रवृत्तधर्मस्य हेयत्वादित्यत उक्तं– **धर्मो निवृत्तिलक्षण इति** ॥ निवृत्तिः फलाभिसन्धित्यागः लक्षणं यस्य स निवृत्तिलक्षणः । फलकामनादित्यागपूर्वकं भगवत्प्रीत्युद्देशकं कर्म अत्र धर्मशब्दार्थ इत्यर्थः ॥

यद्वा, निवृत्तिः संसारनिवृत्तिरूपा परमगतिर्लक्ष्यते प्राप्यतेऽनेनेति निवृत्तिलक्षणः । संसारनिवृत्त्यनुकूल इत्यर्थः । तथा च मोक्षधर्मे 'निवृत्तिलक्षणं धर्ममृषिर्नारायणोऽब्रवीत् । प्रवृत्तिलक्षणं धर्मं प्रजापतिरथाब्रवीत्' इत्युक्त्वा 'प्रवृत्तिः पुनरावृत्तिः निवृत्तिः परमा गतिः' इत्युक्तम् । निवृत्तलक्षण इत्यपि क्वचित् पाठः । स च 'निष्कामं ज्ञानपूर्वं तु निवृत्तमिह चोच्यते । निवृत्तं सेवमानस्तु ब्रह्माप्येति सनातनम्' इति स्मृत्यनुगुणः ॥

ज्ञानशब्दस्य भावे ल्युडन्तत्वे ज्ञप्त्यर्थकत्वं प्राप्तम् । तदयुक्तम् । ज्ञानप्रदर्शनायेत्यादौ ज्ञप्तेः प्रदर्शनायोगादित्यत आह– **ज्ञानशब्देनेति** ॥ तत्त्वं लक्ष्यत इत्येव वक्तव्ये यज्ज्ञेयमित्याह– **तद्विषयविषयिभावसम्बन्धलक्षणाबीजं वक्तुम्** । इतरत्तु ज्ञेयद्वयस्वरूपनिरूपणाय । भावे करणाधिकरणयोरेव च ल्युडनुशासनेन कर्मव्युत्पत्तेरनाश्रयणम् । 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति बाहुलकाश्रयणं त्वगतिका गतिः । तदाश्रयणे वा तत एव धर्मस्यापि ज्ञानकर्मतया लाभसम्भवाद्धर्मपदवैयर्थ्यं स्यात् । वक्ष्यमाणप्रयोजनालाभश्चेति भावः । इदं ज्ञानशब्दोदितं परमपरं च तत्त्वम् । तथा उत्पादनीयम् । असज्जनस्य मोक्षायोग्यतया तत्र धर्मज्ञानोत्पादनाय भगवतोऽवतारायोगेन ब्रह्मादिकृपाविषयत्वाभावादाह– **लोक इति सज्जन इति** ॥ धर्मज्ञानलोकेति द्वन्द्वभ्रमं निरसितुमाह– **नष्ट इति** ॥ गते इत्यत्र 'गत्यर्थाकर्मक' इत्यादिना कर्तरि क्तः । सप्तम्यर्थोक्तिः **विषय इति** ॥

भावदीपिका

प्राधान्येन व्याख्येयतेति ॥ अनन्यार्थतया व्याख्येयतेत्यर्थः । इतरपरित्यागेनास्या एव व्याख्येयतेति यावत् ॥ **तथाविधेति** ॥ प्रामाण्याद्युपेतेत्यर्थः ॥ **आहेति** ॥ व्यासावतारप्रयोजनं तदवतारेण भारतकरणप्रयोजनं चाऽदावाहेत्यर्थः ॥ **अनया कुटिलिकयेति** ॥ महाभारतान्तर्गतत्वेन गीतायाः प्रामाण्यसिद्धचेत्यर्थः ॥ **पृथगिति** ॥ भारतान्तर्गतत्वेन प्रामाण्यसाधनमन्तरेणेत्यर्थः । स्वातन्त्र्येणेति यावत् ॥ **अशक्यत्वादिति** ॥ तथाच भारताख्यमहावाक्यप्रामाण्याद्यधिगतौ सत्याम् असम्भावनाशङ्काया अभावेनावान्तरवाक्यभूतगीतायाः प्रामाण्यादिकं साधयितुं शक्यमिति भावः । असम्भावनाशङ्काग्रस्तस्य साधयितुमशक्यत्वे सम्मतिमाह– **यथोक्तमिति** ॥ 'न तस्य हेतुभिस्त्राणमुत्पन्नश्चैव यो मृत' इति वाक्यशेषः ॥

ननु वक्ष्यमाणरीत्या ज्ञानशब्दस्य परापरतत्त्वरूपभगवत्प्रकृत्यादिपरत्वात् तयोश्च नित्यत्वेन नष्टत्वायोगात् तथा निवृत्तधर्मस्यापि 'नहास्य कर्म क्षीयते' इति वाक्यबलेन नष्टत्वायोगाद् व्याचष्टे– **नष्टशब्द इति** ॥ नष्टशब्दप्रकृतिभूतो णशधातुरित्यर्थः । तत्र नियामकमाह– **णश इति** ॥ **स्मरणादिति** ॥ धातुव्याख्यानादित्यर्थः । तथाच कर्मणि क्तप्रत्यय इति भावः । केचित्तु नष्टशब्दोऽदर्शनगतवस्तुवाचीत्याहुः । धर्मशब्देन प्रवृत्तधर्मग्रहणे तस्यादर्शनोक्तौ

निवृत्तधर्माचरणस्यैव सिद्ध्या तदर्थं ब्रह्मादिप्रार्थनाया अयोगादाह– **धर्म इति** ॥ उत्तरत्र ज्ञानप्रदर्शनायेत्यत्र ज्ञानशब्देन तावद् ज्ञेयमेव ग्राह्यम् । ज्ञानस्य प्रदर्शनायोगात् । अन्यथोत्पादनायेति वक्तव्यत्वापातात् । अतस्तदनुसारेणात्रापि ज्ञानशब्दो ज्ञेयपर इत्याह– **ज्ञानशब्देनेति** ॥ ननु परापरतत्त्वयोर्ज्ञायत इति कर्मव्युत्पत्त्या ज्ञानशब्दवाच्यत्वेन लक्ष्यत्वाभावाल्लक्ष्यत इति कथमुक्तमिति चेदुच्यते । यदा ज्ञानशब्दाद् ज्ञेयत्वप्रकारको ज्ञेयविशेष्यको बोधो जायते तदा ज्ञानशब्दस्य ज्ञेये शक्तिरेव न लक्षणा । यदा पुनर्ज्ञानशब्देनैव परापरतत्वप्रकारकपरापरतत्त्वविशेष्यकबोधो जायते तदा ज्ञानशब्दस्य परापरतत्त्वे लक्षणैव । तथाच प्रकृते एवमेव बोधस्य विवक्षित्वात् तदभिप्रायेण लक्ष्यत इत्युक्तमिति सम्प्रदायविदः ॥

लक्षणायामिति ॥ विषयलक्षकविषयिवाचिशब्दप्रयोग इत्यर्थः । **उत्पादनीयः** पुरुषकृत्येति शेषः । इदं ज्ञानशब्दोक्तं परापरतत्त्वरूपं ज्ञेयं धर्मवद् ज्ञात्वा नोत्पादनीयं नित्यत्वादित्याशयः। लक्षणाबीजसम्बन्धोपपादनायोक्तम्– **ज्ञेयमिति** ॥ **अनुष्ठेया** उत्पाद्या । असज्जने ब्रह्मादीनां कृपालुताया अयोगादाह– **लोक इति** ॥

भावप्रकाशः

कुटिलिकयेति ॥ वक्रगत्येत्यर्थः। ध्वंसार्थत्वे प्रदर्शनायेत्यस्वारस्यं स्यात् । ज्ञानशब्दोक्ते परतत्त्वादौ ध्वंसायोगश्च नित्यत्वादित्यत आह– **नष्टशब्द इति** ॥ **नश् अदर्शन इति** ॥ णोन इति नत्वे सति फलितपाठाभिप्रायेणेदम् । ननु प्रवृत्तधर्माज्ञानिनि कुतः कृपा कुतश्च तत्प्रदर्शनार्थं भगवदवतारः प्रवृत्तधर्मस्य हेयत्वादित्यत आह– **धर्मो निवृत्तिलक्षण इति** ॥ निवृत्तिः फलकामनादित्यागो लक्षणं चिह्नं यस्येति फलकामनादित्यागपूर्वक इत्यर्थः । अन्ये तु तत्त्वज्ञानोत्पत्तिप्रतिबन्धकदुरितनिवर्तनेन तत्त्वज्ञानमुत्पाद्य संसारं निवर्तयतीति निवृत्तिलक्षण इत्याहुः । ज्ञानशब्दस्य ज्ञप्त्यर्थत्वे ज्ञानप्रदर्शनायेत्यत्रापि तदापत्तौ प्रदर्शनायेत्यनुपपन्नं स्यात् । ज्ञप्तेः प्रदर्शनायोगादित्यत आह– **ज्ञानशब्देनेति** ॥ 'ल्युट् च', 'करणाधिकरणयोश्चे'ति सूत्राभ्यां भावकरणाधिकरणेष्वेव ल्युडनुशासनेन ज्ञायत इति कर्मव्युत्पत्त्यनुपपत्तेराह– **लक्ष्यत इति** ॥ कृत्यल्युटो बहुलमिति बाहुलकाश्रयणेन कर्मणि ल्युडङ्गीकारे तु तत एव धर्मस्यापि लाभसम्भवाद्धर्मपदवैयर्थ्यं स्यादिति भावः । असज्जनस्य ब्रह्मादिकृपाविषयत्वाभावादाह–

सज्जनो विवक्षित इति ॥ धर्मज्ञानलोकेति द्वन्द्वः ततो नष्टशब्देन कर्मधारय इति भ्रान्तिं निराह– **नष्टे इति ॥**

प्रमेयदीपिका

यद्यपि 'स्पृहिगृहि' (पा.सू.३.२.१५८) इत्यादिना कृपेरालुच्प्रत्ययो न विहितः । तथाऽपि व्याकरणान्तरबलादवगन्तव्यः ॥ कलशवाची वा आलुशब्दः । कृपापूर्णकलशै-रित्यर्थः ॥ मोक्षसाधनयोः धर्मज्ञानयोरदर्शनात् संसारे क्लिश्यमानान् सज्जनानवलोक्योत्पन्न-कृपैरिति यावत् । अन्यपदार्थानां देवानां 'ब्रह्मरुद्रेन्द्रादिभिः' इति यद्विशेषणं तत् प्रसिद्ध-प्रभावानामपि भगवदितरेषामशक्यमिदं कार्यमिति ज्ञापनार्थम् । ज्ञानपदेन धर्मोऽप्युपलक्ष्यते । समकक्षत्वनिरासाय स्वशब्देनाग्रहणम् । एतच्च पूर्वेणोत्तरेण च सम्बद्ध्यते । ज्ञानप्रदर्शना-यार्थितो ज्ञानप्रदर्शनायावततार इति ॥ भगवान् समग्रज्ञानैश्वर्यवैराग्यादिगुणसम्पन्नो नारायणः व्यासरूपेण अवततार इत्यर्थः ॥

भावबोधः

कलशवाचीति ॥ 'गर्गर्यालुर्गलन्तिका' इत्यभिधानादित्यर्थः । **अन्यपदार्थानां देवाना-मिति ॥** ब्रह्मरुद्रेन्द्रा आदयो येषामित्यत्रान्यपदार्थभूता देवा एव । 'सङ्कीर्णबुद्धयो देवाः' इत्यादिवचनात् । ततश्च लाघवात् कृपालुभिर्देवैरिति वक्तव्ये ब्रह्मरुद्रेन्द्रादिभिरिति **यद्विशेषणं** विशि(शे)ष्य कथनमित्यर्थः । यद्वा विशेष्यरूपान्यपदार्थभूतदेवानां यद्ब्रह्मरुद्रादित्वरूप-विशेषणमित्यर्थः ।

भावदीपः

स्पृहीति ॥ 'स्पृहिगृहिपतिदयिनिद्रातन्द्राश्रद्धाभ्य आलुच्'(पा.सू.३.२.१५८) इति सूत्रेण 'कृपू सामर्थ्ये' (पा.धा.७६२) इति धातोरित्यर्थः ॥ **व्याकरणान्तरादिति ॥**

'इन्द्रश्चन्द्रः काशकृत्स्नोऽपिशलिः शाकटायनः ।
पाणिन्यमरजैनेन्द्रा एतेऽष्टावादिशाब्दिकाः'

इत्युक्तेर्व्याकरणानामनेकत्वादिति भावः । महाव्याकरणादिति वा अर्थः। यद्वा, व्याकरणं व्याख्यानम् । व्याख्यानविशेषादित्यर्थः ॥ 'स्पृहि' इत्यादि सूत्रे आलुच्प्रत्ययविधानेनापि 'स्पृहयालुः' इत्यादिरूपसिद्धेरालुज्विधानं शयालुरित्यादिरूपसिद्ध्यर्थम्' इत्यभियुक्तव्याख्यानात् कृपेरालुच्। 'कृत्सञ्ज्ञापूर्वको विधिरनित्यः' इति गुणाभावे बहुलग्रहणात् कृपेरालुचि 'कृपो रो लः' (पा.सू.८.२.१८) इति लत्वभावे च कृपालुरिति रूपसिद्धेरिति भावः ॥ **कलशवाची वेति** ॥ 'कर्कर्यालुर्गलन्तिका' (अमर.२.१६५) इत्यमरोक्तेरिति भावः ॥ **ब्रह्मरुद्रादिभिरिति** ॥ बहुव्रीहिपदस्य विशेष्यवाचिपदाप्रतीतेः **'देवैः'** इति पदमन्यपदार्थप्रधान-बहुव्रीहेः विशेष्यपदमिति दर्शयन् 'देवैः' इत्येव वाच्ये तद्विशेषणतया विशिष्य **'ब्रह्मरुद्रादिभिः'** इत्युक्तेः कृत्यमाह– **अन्यपदार्थेति** ॥ **ज्ञानपदेनेति** ॥ परापरतत्त्वलक्षकज्ञानपदेनेत्यर्थः ॥ कुतो 'ज्ञानधर्म' इति नोक्तम्? इत्यत आह– **समेति** ॥ **परापरतत्त्वस्य धर्मस्य चेति योज्यम्** ॥ **स्वशब्देन** वाचकशब्देन धर्मस्येत्यर्थः ॥ **समग्रेति** ॥

'ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसः श्रियः ।
ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीरणा' (वि.पु.६.५.७४) इत्युक्तेरिति भावः ॥

विशेष्यानुक्तेर्व्यास एव रूपान्तरेणावततारेति प्रतीतेश्चाऽह– **नारायण इति** ॥

भावदीपिका

स्पृहिगृहीत्यादिनेति ॥ 'स्पृहिगृहिपतिदयिनिद्रातन्द्राश्रद्धाभ्य आलुच्' । एभ्य आलुच्प्रत्ययः स्यात् । स्पृहयालु, गृहयालु, पतयालु, दयालु, निद्रालु, तन्द्रालु, श्रद्धालु– इत्युदाहरणानि ॥ **व्याकरणान्तरबलादिति** ॥ पाणिनीयव्याकरणभिन्नचन्द्रादिकृत-व्याकरणान्तरबलादित्यर्थः । व्याकरणान्तरे 'हरे कृपालो नः [illegible]हि' इति प्रयोगबलात् कृपेरालुच्प्रत्ययो विहितोऽस्तीति भावः । इदमुपलक्षणम् । स्पृहिगृही[illegible]यत्रैव लुश्विधानमात्रेणैव स्पृहयालुरित्यादिरूपनिष्पत्तिसम्भवे आलुचो विधानमनर्थकमित्याशङ्क्य महाभाष्ये लुशम-विधायाऽलुच्करणमन्यत्रापि यथा स्यात् । तेन कृपालुरिति सिद्ध्येदित्युक्तत्वान्न दोष इत्यपि द्रष्टव्यम् । अत एवास्वरसादाह– **कलशेति** ॥ 'गर्गर्यालुर्गलन्तिका' इत्यभिधानादित्यर्थः ॥ **अन्यपदार्थानामिति** ॥ ब्रह्मरुद्रेन्द्रा आदयो येषामित्यत्र येषामित्यन्यपदार्थतया देवा एवावश्यं

वाच्याः । 'सङ्कीर्णबुद्धयो देवा' इत्यन्यत्रोक्तेः । अतः कृपालुभिर्देवैरर्थित इत्येव लाघवाय वक्तव्ये ब्रह्मरुद्रेन्द्रादिभिरिति यद् विशेषणं विशिष्य कथनमित्यर्थः ।

यद्वा, विशेष्यभूतान्यपदार्थानां देवानां यद् ब्रह्मरुद्रेन्द्रादित्वं विशेषणं व्यावर्तकधर्म-कथनमित्यर्थः ॥ **प्रसिद्धप्रभावानामपीति** ॥ वेदप्रसिद्धजगत्कर्तृत्वसंहर्तृत्ववर्षणादिप्रभाव-वतामित्यर्थः । इदं **कार्यं** ज्ञानप्रदर्शनरूपम् । नष्टधर्मज्ञानलोककृपालुभिर्ब्रह्माद्यैः प्रार्थिते सति ज्ञानप्रदर्शनायावततारेत्युक्त्या धर्मप्रदर्शने शक्तिर्नास्तीति शङ्का स्यादत आह– **ज्ञानपदेनेति** ॥ ननु धर्मज्ञानप्रदर्शनायेत्येव कस्मान्नोक्तमित्यत आह– **समेति** ॥ मोक्षे जननीये धर्मज्ञानयोरु-भयोरिति शेषः । वस्तुतो धर्मापेक्षया ज्ञानस्य मोक्षजननेऽधिकसाधनत्वात् ज्ञानप्रदर्शनायेत्ये-वोक्तमिति भावः ॥ **स्वशब्देनेति** ॥ स्ववाचकधर्मशब्देनेत्यर्थः । वक्त्रानुकूल्यमुपपादयितुं भगवच्छब्दं व्याचष्टे– **भगवानिति** ॥ 'ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसः श्रियः । ज्ञानवैराग्य-योश्चैव षण्णां भग इतीरणा' इति वचनादित्यर्थः ।

वाक्यार्थप्रदीपः

ननु च कृपालुभिरिति कथम् । न च कृपेरालुचि कृपालुशब्दनिष्पत्तिरिति वाच्यम् । स्पृहिगृहिपतिदयिनिद्रातन्द्राश्रद्धाभ्य आलुजिति स्पहादिभ्य एवालुच्प्रत्ययविधानेन कृपेश्च स्पृहादिष्वपाठेनालुच्प्रत्ययानुपपत्तिरिति शङ्कते– **यद्यपीति** ॥ उदाहृतव्याकरणेन तदसिद्धावपि चन्द्रादिव्याकरणान्तरात्तत्सिद्धिरप्रत्यूहेति समाधत्ते– **तथापीति** ॥ यद्वा व्याकरणस्य स्पृहि-गृहीत्यादिरूपस्य यदान्तरं लुश्विधिनैव स्पृहयालुरित्यादिरूपसिद्धावपि यदालुच्करणं विधान-रूपं तस्मादित्यर्थः । मुखतः उदाहृतव्याकरणस्योक्तार्थसाधकत्वाभावेऽपि आलुच्विधाना-न्यथानुपपत्तिबलेनोक्तार्थगमकत्वान्नोक्तानुपपत्तिरिति भावः । ननु आलुज्विधौ अयामाना-ल्वाय्येन्विष्णुषु इति सूत्रेण णेरयादेशात्तत्सिद्धावपि लुश्विधौ कथं स्पृहयालुरिति रूपसिद्धि-रिति चेत्– शृणु । स्पृहेर्लशि तस्य शित्वेन तिङ्शित्सार्वधातुकमिति सार्वधातुकतया 'कर्तरि शप्' इति शपि सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति गुणेऽयादेशे अतो दीर्घो यञीति दीर्घतायां च सत्यां स्पृहयालुरिति रूपसिद्धेरप्रत्यूहत्वात् । सत्यप्येवं लुशविधानमात्रेणापि विवक्षितसिद्धौ आलुच्करणमन्यत्रापि यथा स्यादित्यस्यार्थस्य ज्ञापकम् । तथा च तद्बलात् कृपेरालुचि कृपालुशब्दनिष्पत्तिरपि युक्तैव ॥

ननु च लुश्विधौ न विवक्षितसिद्धिः ॥ लुश् विधौ लकारस्येत्संज्ञाप्रसङ्गात् । स्पृहयालुरिति दीर्घानुपपत्तिश्च । तिङ् इत्यनुवृत्त्या तिङि यञि परत एव अतो दीर्घो यञि इत्यनेन दीर्घत्वविधानात् । श्रद्धालुश्च न सिद्ध्येत् । श्रत्पूर्वाद्धाधातोर्लुशि शपि तस्य जुहोत्यादित्वात् श्लुभावे 'श्लौ'इति द्विर्भावे 'ह्रस्वः' इति ह्रस्वत्वे चर्त्वे च 'श्नाभ्यस्तयोरातः' इति आलोपे च श्रद्धालू इति प्रसङ्गात् । अतो लुश्विधौ स्पृहयालुरित्यादि विवक्षितरूपासिद्धिप्रसङ्गतया तत्सिद्ध्यर्थमेव आलुच्करणसार्थक्यात् न तदन्यथानुपपत्त्या अन्यत्रापि आलुच्प्रत्ययविधायकत्वमस्येति चेत् । उच्यते । लुश्विधावपि यादित्वादित्संज्ञाभावोपपत्तेः । यकारश्च लुप्तनिर्दिष्टः क्रियते । प्रयोजनाभावाद्वेत्संज्ञाभावः । नह्यत्र लित्स्वरप्रत्ययस्वरयोर्विशेषोऽस्ति । उभयत्र एकादेश उदात्तेन उदात्त इत्युदात्तत्वस्य भावात् । नापि स्पृहयालुरिति दीर्घानुपपत्तिरिति द्वितीयो दोषः । अतो दीर्घो यञीत्यत्र 'तुरुशम्यमः सार्वधातुके' इत्यतः सार्वधातुकग्रहणस्यैवानुवृत्त्या तिङ्ग्रहणाननुवृत्तेः । नाप्यन्त्यो दोषः । अनेकार्थत्वात् धातूनाम् अत्र विषये दधात्यर्थे वर्तमानस्य धेटो भविष्यति । न च शिदाश्रयोऽशितीत्यात्वप्रतिषेधात् तदनुपपत्तिः । एवं तर्हि, श्रद्धा आश्रद्धेत्याकारप्रश्लेषादात्वं भविष्यति । अथवा दधातेरेव संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति द्विर्वचनं प्रवर्तिष्यते । ततश्च लुश्विधिनैवोपपत्तावपि ज्ञापनार्थमालुच् विधीयते । एतत् ज्ञापयति । यत्रालुचैव रूपसिद्धिः ततोप्ययं भविष्यतीति कृपेरप्यलुच्प्रत्यय इति । यद्यपि च संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इत्येतत् भाष्ये नोक्तम् ; तथाऽपि प्रयोगबाहुल्यादुक्तमिति ध्येयम् । अस्मिन्पक्षे प्रतिपत्तिगौरवं भवतीत्यतो नायमालुच्प्रत्ययः, अपितु आलुशब्द इत्याह– **कलशवाची वेति** ॥ ञो रश्च ल (उ.११५)इति सूत्रे ञोरिति छित्वा ऋधातोरपि प्रश्लेषात् ऋ गतावित्यतः तेन सूत्रेण उणि अचो ञ्णिति इति वृद्धौ रपरत्वे रस्य लत्वे च आलुरिति रूपनिष्पत्तिः । पूर्णत्वस्य वृत्तावन्तर्भावात् तदप्रयोगो न दोषायेति मन्तव्यम् ॥

भावरत्नकोशः

स्पृहिगृहीत्यादिनेति ॥ 'स्पृहिगृहिपतिदयिनिद्रातन्द्राश्रद्धाभ्य आलुच्' इति सूत्रेण 'आलुचि शीङ् ग्रहणम्' इति वार्तिकेन वेत्यर्थः । कृपेः, कृपू सामर्थ्य इति धातोः । **व्याकरणान्तरात्** महाव्याकरणात् । चान्द्रादिव्याकरणात् वा ॥

ननु व्याकरणान्तरं नेदानीं व्यवहारोपयोगि । कलौ पाराशरस्मृतेरिव मुनित्रयव्याकरणस्यैव ग्राह्यतया यङ्लुक्प्रकरणे मनोरमादौ स्थापितत्वादित्यतः पक्षान्तरमाह– **कलशेति** । 'गर्गर्यालुर्गलन्तिका' इत्यमरोक्तेरिति भावः । यद्यपि 'अलिञ्जरः स्यान्मणिकः गर्गर्यालुर्गलन्तिका । पिठरः स्थाल्युखाकुण्डः कलशस्तु त्रिषु द्वयोः । घटः कुटनिपौ' इत्यमरः कलशशब्दमालुशब्दार्थादर्थान्तरवाचिनमभ्यधत्त । तथा च व्याख्यातारोऽर्थभेदमवदन् । तथाऽप्यालुशब्दो भाण्डविशेषार्थक एव । इह प्रत्यायनाय तु कलशतात्पर्यको व्याख्यातः । उपलक्षणमेतत् । 'स्पृहिगृहि' इति सूत्रमहाभाष्ये 'लुजेवोच्यते । का रूपसिद्धिः स्पृहयालुः । शपि कृते 'अतो दीर्घो यञि' इति दीर्घो भविष्यति । एवं तर्ह्यपि यदालुचं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्योऽन्येभ्योऽप्ययं भवति' इति ग्रन्थेन 'आलुचि शीङ्ग्रहणं कर्तव्यम्' इति वार्तिकं प्रतिक्षिप्तम् । यदि लुजेवोच्येत तर्हि श्रद्धालुरिति रूपं न स्यात् । द्विर्भावलकारयोः प्राप्त्या श्रद्धध्लुरित्यनिष्टरूपमापद्येतेत्यादि चोद्यं कैयटादौ समाहितमित्यन्यदेतत् । तत्र सूत्रे आलुजित्यत्राऽकारोच्चारणसामर्थ्यादन्यस्मादपि धातोरालुज्भवतीत्युक्त्या कृपेरालुचि 'सञ्ज्ञापूर्वको विधिरनित्यः' इति गुणाभावे बाहुलकात् 'कृपो रो लः' इति लत्वभावे च कृपालुभिरिति रूपं साध्विति द्रष्टव्यम् ॥

केचित्तु, व्याकरणान्तरादवगन्तव्य इति वाक्यं 'क्रप कृपायां गतौ' इति धातोः क्रपेः 'सम्प्रसारणम्' इति सूत्रात् सम्प्रसारणेऽङि च कृपाशब्दनिष्पत्तौ तदुपपदात् ला आदाने इति धातोः 'मितद्र्वादिभ्य उपसङ्ख्यानम्' इति डुप्रत्यये कृपां लाति आदत्त इति कृपालुशब्दो व्याख्यानान्तरात् साधुरवगन्तव्यः । अत एव 'स्युर्दयालुः कारुणिकः कृपालुः सुरतः समाः' इत्यमरोक्तरीत्या व्याख्यातः इत्याचक्षते ॥

ननु सज्जनेषु ब्रह्मादीनां कृपैव नोत्पत्तुमर्हति । परक्लेशप्रहाणेच्छारूपायास्तस्या उत्पत्तौ निमित्ताभावात् । न च परेषु क्लेशदर्शनमेव निमित्तम् । तत्र क्लेशे हेत्वभावात् । नच सांसारिकत्वमेव हेतुरिति वाच्यम् । आकस्मिकसंसारस्यैवायोगादित्यतो नष्टधर्मेत्यादिविशेषणतात्पर्यमाह– **मोक्षेति** ॥ अवलोक्येत्यनन्तरं स्थितैरत एवोत्पन्नकृपैरिति योज्यम् । तेन ल्यबुपपत्तिः । अन्यपदार्थानां ब्रह्मरुद्रेन्द्रा आदयो येषामित्यत्र यच्छब्दार्थानाम् । 'सङ्कीर्णबुद्धयो देवा ब्रह्मरुद्रपुरस्सराः' इत्यत्र देवानामेव विशेष्यतयोपादानाद् देवानामित्युक्तम् । प्रसिद्ध-

प्रभावानां लोकविख्यातसामर्थ्यानाम् । 'कृत्यानां कर्तरि वा' इति षष्ठी । धर्मज्ञानयोरुभयोरपि प्रस्तुतत्वादाह **धर्मोऽप्युपलक्ष्यत इति** ॥ न केवलं ज्ञानपदेन परापरतत्त्वे उपलक्ष्येते । अपि तु निवृत्तधर्मोऽपि लक्षणया गृह्यत इत्यर्थः । लक्षणायां प्रयोजनमाह– **समकक्ष्यत्वेति** ॥ 'कर्मणा ज्ञानमातनोति', 'ज्ञानेनामृतीभवति', 'सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते' इत्यादि श्रुतिस्मृतिभिर्धर्मस्य ज्ञानसाधनत्वावगमेन ज्ञानसमानतया स्वर्गे दर्शपूर्णमासयोरिव मोक्षे साधनत्वायोगादिति भावः ॥

स्वशब्देनेति ॥ निवृत्तधर्मवाचकधर्मशब्देनेत्यर्थः । सम्बद्ध्यत इत्युक्तविवरणम् **ज्ञान-प्रदर्शनायेति** । भगवानिति भाष्यपदं योगरूढम् । योगरूढं च पङ्कजादिपदमवयवशक्त्या पङ्कजनिकर्तृत्वं समुदायशक्त्या पद्मत्वं चोपस्थापयतीति सुप्रसिद्धम् । एवमेव भगवानिति पदमिति तदनूद्य यौगिकमर्थं वदन्नेव रूढार्थमाह– **भगवान् समग्रज्ञानैश्वर्यवैराग्यादिगुण-सम्पन्नो नारायण इति** ॥

'ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसः श्रियः ।
ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीरणा'

इति छान्दोग्यभाष्योपात्तप्रमाणानुसारेणैश्वर्यस्याऽदौ वक्तव्यत्वेऽपि ज्ञानस्याऽदौ ग्रहणं ज्ञानोपदेशानुकूलाप्तत्वस्य विवक्षितार्थतत्त्वज्ञानकरणपाटवाविप्रलिप्सारूपस्य ज्ञानप्रधानत्वात् तत्राऽस्यन्तर्गतज्ञानप्रदर्शनाय । करणपाटवज्ञापनायैश्वर्यग्रहणम् । अविप्रलिप्साद्योतनार्थं वैराग्य-ग्रहणमिति ज्ञातव्यम् । 'व्यासोऽवततार' इत्युक्त्या व्यासस्य रूपान्तरेणावतारः प्रतीयेतापि तद्व्युदासाय व्यासरूपेणेत्युक्तम् । केचित्तु भगवानित्यस्य विशेष्यपदं व्यास इति प्रतीतिं निरसितुमेवमुक्तमित्याहुः । यथोक्तम् 'भगवान् नारायणो व्यासत्वेनावततार' इति ॥

भावप्रकाशः

स्पृहिगृहीत्यादिनेति ॥ स्पृहिगृहिपतिदयिनिद्रातन्द्राश्रद्धाभ्य आलुजिति सूत्रेणेत्यर्थः । ननु न व्याकरणान्तरमिदानीमग्राह्यम् । मनोरमायां यङ्लुक्प्रकरणे, कलौ पाराशरस्मृतिवत् मुनित्रयव्याकरणस्येदानीमग्राह्यतया सिद्धान्तितत्वादित्यरुचेराह– **कलश इति** ॥ मृद्भाण्ड-विशेषेत्यर्थः । कर्कर्यालुर्गलन्तिकेत्यमरोक्तेरिति भावः । ननु लोकस्य दुःखाभावात् निरुपाधि-

परदुःखप्रहाणेच्छारूपा कृपा लोके ब्रह्मादेरयुक्ता । अस्तु वा दुःखं, तथापि तस्य स्वाभाविकत्वे काकीयकार्ष्ण्योच्छेदेच्छावत्तदुच्छेदेच्छानुपपत्तिः । आगन्तुकत्वे वा स्वरूपसतस्तस्याहेतुत्वात् कृपोत्पत्ययोग एवेत्यत आह– **मोक्षसाधनयोरिति** ॥

ननु ब्रह्मरुद्रेन्द्रादिभिरित्यत्र देवा अन्यपदार्थाः सङ्कीर्णबुद्धयो देवा इत्युक्तेः । ततश्च देवैरित्येवोच्यतां किमुक्तविशेषणेनेत्यत आह– **अन्यपदार्थानामिति** ॥ धर्मज्ञानेति पूर्व-वाक्यानुसारादाह– **धर्मोप्युपलक्ष्यत इति** ॥ भगवच्छब्दस्य पूज्यार्थत्वेन व्यासस्य परमाप्तत्व-लाभ इत्यत आह– **भगवानिति** ॥ आप्यन्तर्गततत्त्वज्ञानप्रदर्शनाय समग्रज्ञानेत्युक्तम् । पटुकरणत्वं द्योतयितुमैश्वर्येति । अविप्रलिप्सां सूचयति– **वैराग्येति** ॥

भाष्यम्– ततश्चेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारसाधनादर्शनाद् वेदार्थाज्ञानाच्च संसारे क्लिश्यमानानां वेदानधिकारिणां स्त्रीशूद्रादीनां च धर्मज्ञानद्वारा मोक्षो भवेदिति कृपालुः सर्ववेदार्थोपबृंहितां तदनुक्तकेवलेश्वरज्ञानदृष्टार्थयुक्तां च सर्वप्राणिनाम् अवगाह्यानवगाह्यरूपां केवलभगवत्स्वरूप-परां परोक्षार्थां महाभारतसंहिताम् अचीक्लृपत् ॥

भावप्रदीपिका

ततश्च भारतसंहितामचीक्लृपत् इति भारतस्याप्तिमूलत्वमुच्यते । संसारे क्लिश्यमानानां मोक्षो भवेत् इत्यनेनैवोपादेयत्वमुच्यते । संसारे क्लेशे कारणमाह– **इष्टेति** । वेदादेवेष्टा-निष्टप्राप्तिपरिहारावगतिसम्भवात् किं भारतनिर्माणेन ? इत्यत उक्तम्– **वेदार्थेति** । मोक्षार्थत्वे भारतस्य धर्मनिरूपकत्वं कुतः ? इत्यत उक्तम्– **धर्मेति** । धर्माज्ज्ञानं ज्ञानद्वारा मोक्ष इत्यर्थः । नित्यमुक्तः किमर्थं भारतं चकार ? इत्यत आह– **कृपालुरिति** ॥ एवमाप्तिमूलत्वं भारतस्यो-क्त्वा श्रुतिमूलत्वमाह– **सर्वेति** । नैतावता वेदसमं भारतमित्याह– **वेदानुक्तेति** । वेदानुक्तार्थत्वे निर्मूलत्वं स्यादित्यत आह– **केवलेश्वरेति** ॥ अर्थदुर्गमत्वादप्रयोजकं भारतमित्यत आह– **सर्वेति** ॥ भारतार्थस्य सर्वैः पठ्यमानत्वात् कथमनवगाह्यता ? इत्यत आह– **केवलेति** । भगवत्स्वरूपपरताऽनवगाह्यतेत्यर्थः । भगवत्स्वरूपपरत्वे कुतस्तथा न दृश्यते? इत्यत आह– **परोक्षेति** ॥

भावप्रकाशिका

ननु तस्याप्तत्वं तद्वाक्यात्? वेदाद्वा? नाद्यः । जीवादेरपि तत्तद्वाक्यात् आप्तत्वापत्तेः । न द्वितीयः । वेदादेव श्रेयःसाधनावगतौ भारतवैयर्थ्यात् । न च वेदानुक्तोक्त्या तत् सप्रयोजनम् । निर्मूलत्वेनाप्रामाण्यापत्तेः । नित्यमुक्तश्चासौ सर्वेशः किमर्थं शास्त्रमारभते ? धर्मादिप्रयोजना-भावात् तस्येत्याशङ्क्याह– **ततश्चेत्यादिना ॥**

अयं भावः, न तावत् तद्वाक्यात् तस्याप्तत्वेऽतिप्रसङ्गः । न हि जिनादिनोक्तेनापीष्टा-निष्टप्राप्तिपरिहारसाधनं दृश्यते इति वाच्यम् । मतभेदाद्येनाप्तत्वमापाद्यते । भगवतस्तु .... 'इतिहासपुराणः पञ्चमो वेदानां वेदः' इति वेदत्वेन श्रूयते । इतिहास-पुराणात्मकसर्ववाक्यादाप्तत्वावगमात् । न चैवं वेदाच्छ्रेयस्साधनावगतौ भारतवैयर्थ्यम् । नहि इतिहासपुराणाभ्यां विना वेदार्थो दृश्यते तदधिकारिभिरपि । किमुत तदनधिकारिभिः स्त्रीशूद्रादिभिः ? अतः स्वयं सदाऽऽप्तकामत्वेन प्रत्युपकारधर्मादिप्रयोजनानपेक्षोऽपि भगवानाप्ततमस्तेषां सतां निष्कामधर्मसाध्यज्ञानद्वारा मोक्षो भवेदिति कृपयैव महाभारत-संहितामचीक्लृपत् ।

एवमाप्तोक्तत्वात् प्रमाणतमं भारतम् । श्रुतिमूलत्वेनापि तत्प्रमाणतममिति भावेनाह– **सर्ववेदाद्यर्थोपबृंहितामिति ॥** आदिशब्देन पुराणानि । तदुक्तं मात्स्ये

'अष्टादशपुराणानि स्मृत्वा सत्यवतीसुतः ॥
भारताख्यानमखिलं चक्रे तदुपबृंहितम् ।
लक्षेणैकेन तत्प्रोक्तं वेदार्थपरिबृंहितम्' इति ॥

न चैतदन्येन कर्तुं शक्यमिति भावेनाह– **तदनुक्तकेवलेश्वरज्ञानदृष्टमिति** ॥ न चैता-वताऽस्य निर्मूलत्वेनाप्रामाण्यमापाद्यम् । 'यतो वाचो निवर्तन्ते' इति वेदानुक्तार्थस्यापि सूचनात् । तत्कर्तुर्भगवतः सर्वज्ञत्वादिश्रुतेः, स्वकृतग्रन्थस्य वेदत्वश्रुतेश्च । इतरेषां तत्त्वपरि-ज्ञानमेव दुर्लभं किमु तत्करणम् ? इति भावेनाह– **सर्वप्राणिनामिति** ॥ 'ब्रह्माऽपि तत्र जानाति' इत्यादेः । ननु भारतकथायाः सर्वैरपि कथ्यमानत्वात् कथमनवगाह्यता ? इत्यत आह– केवलेति ॥ न हि भारतेऽन्येषां केवलभगवत्स्वरूपपरता प्रतीयते । भगवत्स्वातन्त्र्यादि-

सकलगुणपूर्णस्वरूपप्रतिपत्तये ह्यन्यदुच्यते । एवमास्तीकाद्यर्थत्वेऽप्यनवगाह्यता भारतस्य, किमुत मन्वाद्यर्थत्वे ? इति भावेनाह– **परोक्षेति** ॥ तदुक्तम्–

'भारतार्थस्त्रिधा प्रोक्तः स्वयं भगवतैव हि ॥

मन्वादि केचित् ब्रुवते' इत्यारभ्य, 'एवमध्यात्मनिष्ठं हि भारतं सर्वमुच्यते' इत्यादि ॥

प्रमेयदीपिका

ततः किं प्रकृते? इत्यत आह– **ततश्चेति** ॥ तस्माद् धर्मज्ञानप्रदर्शनार्थम् अवतीर्णत्वादेव । अवतारानन्तरमेव वा । विजातीयव्यापाराख्य व्यवधानमन्तरेणेति यावत् ।

धर्मज्ञानप्रदर्शनाय **महाभारतसंहितां** महाभाराताख्यं शास्त्रम् **अचीक्लपत्** समर्थितवान् । 'व्यासः' इति सम्बन्धः । धर्मादिज्ञानमपुरुषार्थं कथं शास्त्रप्रयोजनमभिप्रेतवान्? इत्यत उक्तम्– **धर्मज्ञानलक्षणया द्वारा सज्जनानां मोक्षो भवेद् इत्यभिप्रायेणेति** । अत्र ज्ञानशब्दो मुख्यार्थ एव ॥

एतद्ग्रन्थनिर्माणे भगवतः किं प्रयोजनम्? इत्यत उक्तम्– **कृपालुरिति** ॥ संसारे स्वाभाविके मोक्षार्थं प्रयत्नः काकीयकार्ष्ण्यापनयनार्थप्रयत्नतुल्य इत्यत उक्तम्– **इष्टानिष्टप्राप्तिपरिहार-साधनादर्शनात् संसारे क्लिश्यमानानामिति** ॥ मोक्षस्य पुरुषार्थतासमर्थनार्थं वादिविप्रतिपत्तेः तत्स्वरूपनिर्धारणार्थं च **इष्ट** इत्याद्युक्तम् । 'आत्यन्तिक ' इति चोपस्कर्तव्यम् ।

साधनं च धर्मज्ञानस्वरूपम् ॥ ननु वेदानामुद्धृतत्वात् तत एव धर्मादिप्रतिपत्तिसम्भवात् किं भारतनिर्माणेन? इत्यत उक्तम्– **सर्ववेदार्थेति** ॥ अनेन वेदाधिकारिणां त्रैवर्णिकानां पुंसां वेदार्थज्ञानोपायो भारतमिति सूचयति ॥

किञ्च वेदानधिकारिणां वेदतुल्यत्वाच्च तन्निर्माणं युक्तमित्याशयवानाह– **वेदेति** ॥ तदनेन परमाप्तिमूलत्वान्महाभारतस्य प्रामाण्यम् । धर्मः परमपरं च तत्वं विषयः । तज्ज्ञानं चावान्तर-प्रयोजनम् । मोक्षः परमम् । सज्जनाश्चाधिकारिण इत्युक्तं भवति । **'नष्टधर्म'** इत्यादिना बहुशो विषयप्रयोजनाभिधानेन तयोरनन्यलभ्यत्वं सूचितम्। यदभावात् सतां संसारक्लेशः, यदर्थं देवातानां प्रार्थनम्, यदर्थश्च भगवतोऽवतारस्तद्भारतनिर्माणेनैव पर्यवसितमिति ॥

भावबोधः

अवतीर्णत्वादेवेति । चशब्द एवार्थ इत्युक्तं भवति ॥ ननु महाभारततात्पर्यनिर्णये 'द्वैपायनस्सोऽथ जगाम मेरुम्' इत्यादिना वेदव्यासः मेरुं गत्वा तत्र वेदोद्धारसर्वशास्त्रब्रह्मसूत्र-करणानन्तरं 'चक्रे महाभारतनामधेयम्' इति भारतनिर्माणोक्तेः, कथमवतारानन्तरमेवेत्युक्त-मित्यतोऽभिप्रायमाह– **विजातीयेति** ॥ वेदोद्धारादेर्ज्ञानसाधनव्यापारत्वेन विजातीयत्वा-भावादिति भावः । **धर्मज्ञानप्रदर्शनायेति** ॥ अनेन ज्ञानप्रदर्शनायेत्येतदत्राप्यनुवर्तते इत्युक्तं भवति । **समर्थितवानिति** । 'कृपू सामर्थ्ये' इति धातोरित्यर्थः । **धर्मज्ञानरूपमिति** ॥ अत्र ज्ञानशब्दो ज्ञेयपरम् इत्यत्र ज्ञातव्यम् । **परमाप्तिमूलत्वादिति** ॥ भगवान् व्यास इति वक्त्रानु-कूल्यस्य, ब्रह्मरुद्रेन्द्रादिभिरिति संसारे क्लिश्यमानानामिति च श्रोत्रानुकूल्यस्य, अर्थितो ज्ञान-प्रदर्शनायेति प्रसङ्गानुकूल्यस्य चोक्तेः परमाप्तिमूलत्वादित्यर्थः । पर्यवसितमित्यनन्यलभ्यत्वं सूचयतीत्यन्वयः ॥

भावदीपः

'चशब्दोऽवधारणे' इत्युपेत्य 'ततश्च' इत्यस्य प्रतिपदं वदन्नेवार्थमाह– **तस्मादिति** ॥ **धर्मेति** ॥ ज्ञानस्याप्युपलक्षणम् ॥ क्वचिद् धर्मज्ञानेत्यपि पाठः॥ आनन्तर्यार्थत्वमुपेत्याऽह– **अवतारेति** ॥ 'नतु गुरुकुलवासादिना विद्यां सम्पाद्य' इत्येवकारार्थ इति भावेनाऽह– **विजातीयेति** ॥

एतेन– 'द्वैपायनः सोऽथ जगाम मेरुं चतुर्मुखाद्यैरनुगम्यमानः ।
उद्धृत्य वेदानखिलान् सुरेभ्यो ददौ मुनिभ्यश्च यथाऽऽदिसृष्टौ ॥
सर्वाणि शास्त्राणि तथैव कृत्वा विनिर्णयं ब्रह्मसूत्रं चकार ।
तच्छुश्रुवुर्ब्रह्मगिरीशमुख्या सुरा मुनीनां प्रवराश्च तस्मात् ॥
समस्तशास्त्रार्थनिदर्शनात्मकं चक्रे महाभारतनामधेयम् ॥
वेदोत्तमम् ...' (म.भा.ता.नि.१०.५७-५९)

इति भारततात्पर्यनिर्णयदशमाध्यायविरोधो निरस्तः ॥ वेदोद्धारादेर्ज्ञानहेतुतया सजातीय-त्वादिति ॥ भारतकृतौ प्रयोजनं वदन्नेव 'ततश्च' इत्यस्यान्वयमाह– **धर्मज्ञानेति** ॥ **समर्थित-**

वानिति ॥ 'कृपू सामर्थ्ये'(पा.धा.७६२) इति धातोरिति भावः । अकरोदिति यावत् । इतिशब्दः प्रकारार्थ इत्युपेत्य शेषोक्त्याऽन्वयमाह– **इत्यभिप्रायेणेति** ॥ **मुख्यार्थ इति** ॥ न लक्षणया परापरतत्त्वपर इत्यर्थः ॥ बाधनिरासायाऽह– **आत्यन्तिकेति चोपस्कर्तव्यमिति** ॥ 'प्राधान्येन' इत्यादिना पूर्वं कृतचोद्यस्य 'नष्टधर्मे' इत्यादिग्रन्थेन कथं परिहारः? इत्यत आह– **तदनेनेति** ॥ 'नष्ट' इत्यादिना 'अचीक्लृपत्' इत्यन्तेनेत्यर्थः ॥ 'वक्तृश्रोतृप्रसक्तीनां यदाप्ति-रनुकूलता' (अनु.व्या.१.१..)इत्यनुभाष्योक्तेः, अत्र च 'देवैर्ज्ञानार्थं प्रार्थितो हरिर्व्यासो भूत्वा भारतमकरोत्' इत्युक्त्या क्रमात् प्रसङ्गवक्तृश्रोतॄणामानुकूल्यरूपा आप्तिमूलता लब्धेति भावेनोक्तम्– **परमाप्तिमूलत्वाद् इति** ॥ **धर्म इति** ॥ भगवत्प्रीत्युद्देशेन क्रियमाणनिवृत्ति-लक्षणोऽग्निहोत्रादिरित्यर्थः ॥ सूचितमित्येतद् व्यनक्ति– **यदभावादित्यादिना** ॥ तद्भारत-निर्माणेनैव पर्यवसितं नान्येनेति हेतोः अनन्यलभ्यत्वं विषयप्रयोजनयोरित्यर्थः ॥

भावरत्नकोशः

ततश्चेत्यस्य तथा सतीत्याद्यर्थप्रतीतौ प्रकृतानुपयोगात् समुच्चयालाभाच्च विवक्षितमर्थमाह– **यस्माद्धर्मज्ञानप्रदर्शनार्थमवतीर्णस्तस्मादेवेति** ॥ चशब्द एवार्थ इत्युक्तं भवति । तस्माद्धर्म-ज्ञानप्रदर्शनार्थमवतीर्णत्वादेवेति क्वचित् पाठः । 'अथ' इति सूत्रभाष्यानुसारेण पक्षान्तरमाह– **अवतारेति** ॥ तत इत्यस्याऽनन्तर्यार्थकत्वेऽपि योग्यतयाऽवतारस्य सम्बन्ध इति भावः ॥

ननु अवतारानन्तरमेवेत्ययुक्तम् । भारततात्पर्यनिर्णये 'द्वैपायनः सोऽथ जगाम मेरुम्' इत्यादिना मेरुगमनाखिलवेदोद्धारतद्दानसर्वशास्त्रकरणब्रह्मसूत्ररचनतदुपदेशादिकमभिधाय अनन्तरं 'समस्तशास्त्रार्थविनिर्णयात्मकं चक्रे महाभारतनामधेयम्' इति भारतनिर्माणाभिधानादित्यत-स्तात्पर्यमाह– **विजातीयेति** ॥ यद्यप्यस्ति वेदोद्धारादि, तथापि तद्भारतार्थतत्त्वज्ञानोपयुक्तमेव । वेदादेर्भारतव्याख्येयत्वात् । व्याख्येयानुपस्थितौ व्याख्यानस्य प्रवृत्त्ययोगात् । एवमेव 'स लोकधर्माभिरिरक्षयापितुर्द्विजत्वमाप्य' इति पूर्वश्लोकोक्तद्विजत्वादिकमपि 'न ह्यस्मिन् विद्यते कर्म किञ्चिदामौञ्जिबन्धनात्' इति वचनात् परम्परया तत्त्वोपदेशप्रयोजकमेव । न चासौ न विधिबद्ध इति वाच्यम् । लोकधर्मरक्षार्थं स्वयमपि भगवान् विधिबद्ध इवाऽचरतीत्यभ्युपगमात् । अतोऽवतारतत्त्वोपदेशयोर्मध्ये विरोधिव्यापाराभावात् सर्वं तत्त्वज्ञानानुकूलमेवेति नावधारण-विरोध इति भावः ॥

संहिताशब्दस्य निरन्तरपठितवैदिकवर्णसमुदायविषये प्रसिद्धेरत्रापि तत्प्रतीतौ तन्निरासाय विवक्षितमर्थमाह– **शास्त्रमिति** ॥ निर्माणे प्रयोजनाभिधानाय ज्ञानप्रदर्शनायेत्येतत् सतात्पर्यमनुवर्तितम् ॥ 'कृपू सामर्थ्ये' इति धातुव्याख्यानादाह **समर्थितवानिति** । 'कृपो रो लः' इति लत्वमिति भावः । भाष्ये 'पञ्चमं वेदमुत्तमम्', 'भारतं स चकार ह' इत्यादिवचनानुसारेणाकरोदिति वक्तव्येऽपि निर्माणव्याख्यानरूपार्थद्वयलाभायाचीक्लपदित्युक्तमिति ॥ **व्यासः** व्यासरूपेणावतीर्णो भगवान् ॥ **कथमिति** ॥ इष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारयोरेव पुरुषैरर्थनीयत्वादिति भावः ॥

परापरतत्त्वलक्षणापक्षस्यानुपयोगादाह **अत्र ज्ञानेति** ॥ भगवत इत्याप्तकामत्वमभिप्रैति । **स्वाभाविके** अनागन्तुके । अदर्शनात् **संसार इति** ॥ इष्टप्राप्त्यनिष्टपरिहारसाधनादर्शननिबन्धन एव सांसारिकः क्लेशो न तु आगन्तुक इति परिहाराशयः ॥ ननु मोक्षसाधनादर्शनादित्येव वक्तव्ये किमितीष्टेत्याद्युक्तमित्यतस्तत्कृत्यमाह– **मोक्षस्येति । समर्थनार्थमिति** ॥ 'सुखमेव मे स्याद् दुःखं मनागपि मा भूत्' इति हि पुरुषा अर्थयन्त इति भावः ॥ **वादीति** ॥ केचिद् वादिन एकविंशतिदुःखध्वंस एव मोक्ष इत्याहुः । अन्ये तु दुःखप्रागभावपरिपालनमिति ॥ अपरे तु निर्गुणब्रह्मभाव एव मोक्ष इति वर्णयन्ति । एवमन्येऽप्यन्यत् । तथा च एवंरूपेण नानावादिविप्रतिपत्तेः किंरूपो मोक्ष इति जिज्ञासायामिष्टानिष्टप्राप्तिपरिहाररूप इति निर्धारणार्थमित्यर्थः ॥

ननु सुखप्राप्तिसाधनं दुःखनिबर्हणसाधनं च पुरुषा बहुलमुपलभन्त एव, किं बहुना सुस्यवस्थामेव तथाविधां पश्यन्तीत्यत आह– **आत्यन्तिकेतीति** ॥ नन्विष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारसाधनादर्शनेन चेत् सांसारिकः क्लेशः, तर्हि तत्साधनमेवोपदेष्टव्यम् । न पुनर्धर्मज्ञाने इत्यत आह– **साधनं चेति** ॥ **वेदानामुद्धृतत्वादिति** ॥ 'उद्धृत्य वेदानखिलान् सुरेभ्यो ददौ मुनिभ्यश्च यथाऽऽदिसृष्टौ' इति वचनाद् भारतनिर्माणात् प्रागेव वेदोद्धार इति भावः । तत एव वेदेभ्य एव । अनेन वेदार्थाज्ञानात् संसारे क्लेश इत्यनेन ॥

ननु वेदार्थाज्ञानं वेदार्थज्ञानाभावः । अभावश्च प्रतियोगिसत्त्वापेक्षः । तच्च स्त्रीशूद्रादीनामप्रसक्तमेवेति कथं 'वेदार्थाज्ञानाच्च संसारे क्लिश्यमानानां वेदानधिकारिणां स्त्रीशूद्रादीनाम्' इत्युक्तमित्यत उक्तं **वेदाधिकारिणां त्रैवर्णिकानामिति** ॥ यदि भारतं त्रैवर्णिकानां वेदार्थज्ञानोपायो न स्यात्, तदा वेदार्थाज्ञानप्रयुक्तक्लेशनिवारणाय भारतनिर्माणमयुक्तं स्यादिति

भावः। चशब्दार्थः किञ्चेति । अनेन 'वेदार्थाज्ञानाच्च संसारे क्लिश्यमानानां पुंसाम्' इति त्रैवर्णिकविषयम् । 'वेदानधिकारिणाम्' इत्यादि तु स्त्रीशूद्रादिविषयमिति विभावितं भवति ॥

ननु 'ननु च प्राधान्येन व्याख्येयता प्रामाण्ये' इत्यादिना कृतचोद्यस्य कथमनेन परिहार इत्यत आह– **तदनेन इति** ॥ नष्टधर्मेत्यादिना मोक्षो भवेदिति कृपालुर्व्यासो महाभारत-संहितामचीक्लृपदित्येतावता भाष्येणेत्यर्थः । 'परमाप्ति' इति वदन् वक्तुर्वेदव्यासस्य 'भगवान्' इति विवक्षितार्थतत्त्वज्ञानकरणपाटवविवक्षालक्षणानुकूल्यस्य श्रोतॄणां देवादीनां 'ब्रह्मरुद्रेन्द्रादि-भिः' इति तत्त्वज्ञानयोग्यतावत्कृप्रेमास्पदतारूपानुकूल्यस्य 'अर्थितो ज्ञानप्रदर्शनाय' इति श्रोतृप्रयोजनोद्देशरूपप्रसङ्गानुकूल्यस्य चाभिसंहितत्वात्, विमतं प्रमाणम्, आप्तवाक्यत्वात् सम्प्रतिपन्नवत् । न च असिद्धिः । विमतमाप्तवाक्यम् । अनुकूलेन वक्त्राऽनुकूलान् श्रोतॄन् प्रति तदीयहितसाधनबोधनायोपदिष्टत्वात् सम्प्रतिपन्नवदिति तत्साधनादिति भारतप्रामाण्यस्य साधन-प्रकारमभिप्रैति । यद्यप्याप्तिमूलतयैव वाक्यप्रामाण्यं वाच्यम् । तथाऽपि यदा आप्तिमात्रेणापि प्रामाण्यं तदा किमु वक्तव्यं परमाप्ताविति कैमुत्यसूचनाय परमेति विशेषणम् । यद्यपि च प्रमाण्यं स्वत एवेति भाष्यकारीयं मतम् । तथाऽप्यप्रामाण्यशङ्कानिरासार्थोऽयं प्रयत्न इत्यविरोधः । धर्मो निवृत्तिलक्षणः ॥

ननु विषयप्रयोजनयोरन्यतोऽपि वेदादेर्लाभसम्भवात् किं भारतनिर्माणनियमेनेति शङ्कां परिहर्तुमाह **नष्टधर्मेत्यादिनेति** ॥ आदिपदेन 'ज्ञानप्रदर्शनाय धर्मज्ञानद्वारा' इति वाक्यं गृह्यते । तच्च विषयावान्तरप्रयोजनयोरिष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारेति मोक्षो भवेदिति च महाप्रयोजनस्य चाभिधानेन विषयप्रयोजनयोर्वेदादिशास्त्रलक्षणान्यलभ्यत्वं निवारयतीत्यर्थः । तद् विशदयति **यदभावादिति** ॥ धर्मज्ञानाभावादित्यर्थः । तत् धर्मो ज्ञानं च । पर्यवसितं सुपर्याप्तम् । इति हेतोरनन्यलभ्यत्वमिति सम्बन्धः ।

भावदीपिका

चशब्द एवार्थ इत्याशयेनोक्तम्– **अवतीर्णत्वादेवेति** ॥ ततश्चेत्यस्यार्थान्तरमाह– **अवतारानन्तरमेवेति** ॥ ननु 'द्वैपायनः सोऽथ जगाम मेरुं चतुर्मुखाद्यैरनुगम्यमान' इति महाभारततात्पर्यनिर्णये मेरुगमनानन्तरं वेदोद्धारं कृत्वा पुराणादिसर्वशास्त्राणि विधाय

ब्रह्मसूत्राणि च कृत्वा पश्चात् 'चक्रे महाभारतनामधेयम्' इति भारतनिर्माणोक्तेः कथमवतारानन्तरमेव महाभारतसंहितामचीक्लृपदित्युच्यत इत्यत आह– **विजातीयेति** ॥ व्यापारस्य विजातीयत्वं नाम ज्ञानासाधनत्वम् । तथाच वेदोद्धारादेर्ज्ञानसाधनव्यापारत्वेन विजातीयत्वाभावादिति भावः । ज्ञानप्रदर्शनायेत्येतदत्राप्यनुवर्तत इति भावेनाऽऽह– **धर्मज्ञानेति** ॥ पूर्वं ज्ञानपदेन धर्मस्याप्युपलक्षितत्वाद् धर्मेत्युक्तम् । 'कृपू सामर्थ्ये' इति धातुव्याख्यानात् समर्थितवानित्युक्तम् । 'क्रियावाचित्वमाख्यातुमेकैकोऽर्थः प्रदर्श्यते । प्रयोगतोऽनुगन्तव्या अनेकार्था हि धातव' इति वचनात् अचीक्लृपदित्यस्य कृतवानिति तात्पर्यार्थः । धर्मादीत्यत्राऽऽदिपदेन परापरतत्त्वग्रहणम् ॥

अपुरुषार्थमिति ॥ सुखावाप्तितत्साधनदुखहान्यन्यतरत्वाभावादिति भावः ॥ **द्वारेति** ॥ तथाच सुखप्राप्तिसाधनत्वात् पुरुषार्थत्वं युक्तमित्यवधेयम् । पूर्वं ज्ञानशब्दस्य ज्ञेयपरतया व्याख्यातत्वादत्रापि तत्परत्वशङ्कां वारयति– **अत्रेति** ॥ **मुख्यार्थ एव** विषयिपर एव न ज्ञेयपर इत्यर्थः ॥ **कृपालुरितीति** ॥ निरुपाधिपरदुखप्रहाणेच्छा कृपा, तद्वानित्यर्थः । मोक्षस्वरूपनिर्णयेनापि किं प्रयोजनमित्यत उक्तम्– **वादिविप्रतिपत्तेरिति** ॥ स्वर्गादीष्टाहिकण्टकाद्यनिष्टप्राप्तिपरिहारसाधनदर्शनमेवास्तीत्यत आह– **आत्यन्तिकेति** ॥ आत्यन्तिकेष्टं मोक्षसुखमेव । आत्यन्तिकानिष्टनिवृत्तिर्लिङ्गभङ्ग एवेति ध्येयम् । **धर्मज्ञानरूपमिति** ॥ अत्र ज्ञानशब्दः ज्ञेयपरः । ज्ञानार्थत्वे तस्यादर्शनादित्येतदयुक्तं स्यात्, तस्य ज्ञातैकसत्त्वादिति भावः । **वेदतुल्यत्वाच्चेति** ॥ वेदस्थानीयत्वादित्यर्थः । नतु वेदसमत्वादित्यर्थः ॥

'समस्तशास्त्रार्थनिदर्शनात्मकं चक्रे महाभारतनामधेयम् ।
वेदोत्तमं तच्च विधातृशङ्करप्रधानकैस्तन्मुखतः सुरैः श्रुतम् ॥'

इति महाभारततात्पर्यनिर्णयविरोधादिति सम्प्रदायविदः ॥

नन्वेतावता प्रबन्धेन व्यासस्यावतरणे महाभारतकरणे च प्रयोजनमुक्तम् । प्रामाण्यादिसिद्धिस्तु कथमत आह– **तदनेनेति** ॥ **परमाप्तीति** ॥ वक्तृश्रोतृप्रसक्तीनामनुकूलता यत्र तत्राऽऽप्तिः तन्मूलत्वादित्यर्थः । तथाहि– महाभारतं प्रमाणं, आप्तवाक्यत्वात्, विमतमाप्तवाक्यमनुकूलेन वक्त्राऽनुकूलान् श्रोतॄन् प्रति तदीयहितसाधनबोधायोपदिष्टत्वात्, सम्प्रतिपन्नवदिति ।

तत्र भगवान् व्यास इति वक्त्रानुकूल्यमुक्तम् । प्रमादाज्ञानसंशयविपर्ययाणां व्यासेऽसम्भवाद्, भगवत्त्वादेव । अतो विवक्षितार्थतत्त्वज्ञानकरणपाटवसिद्धिः । विप्रलम्भस्य श्रोतृदोषनिबन्धनस्य तदभावेनाभावनिर्णयादविप्रलिप्सासिद्धिः । एतत् त्रयं वक्त्रानुकूल्यम् । 'ब्रह्मरुद्रेन्द्रादिभिः' 'संसारे क्लिश्यमानानाम्' इति श्रोत्रानुकूल्यमुक्तम् । वक्तृप्रेमास्पदत्वं तत्त्वज्ञानयोग्यत्वं च तत्। ब्रह्मादयो मोक्षयोग्याश्च सर्वे वक्तृप्रेमास्पदत्वेन तत्त्वज्ञानयोग्यत्वेन च प्रसिद्धाः । 'अर्थित' इति श्रोतुः प्रयोजनोद्देशरूपं प्रसङ्गानुकूल्यमुक्तम् । क्लेशनिर्हरणस्य प्रसक्तत्वेन प्रसङ्गदोषाभावादिति । आप्तेः परमत्वं च विवक्षितार्थतत्त्वज्ञानादेरनवधिकत्वादिना द्रष्टव्यम् ॥

नष्टधर्मेत्यादिनेत्यत्राऽदिपदेन ज्ञानप्रदर्शनाय धर्मज्ञानद्वारा मोक्षो भवेदित्येतयोः सङ्ग्रहः ॥ **पर्यवसितमिति** ॥ तयोर्विषयप्रयोजनयोरनन्यलभ्यत्वं महाभारतान्यग्रन्थालभ्यत्वं सूचित-मित्यन्वयः ॥

भावप्रकाशः

भगवान् व्यासोऽवततारेत्यत्र व्यासस्य रूपान्तरेणावतारकर्तृत्वप्रतीतिनिरासाय भगवानिति उद्धेश्यं व्यासोवततारेति विधेयमिति भावेन व्याचष्टे– **नारायण इत्यादिना** ॥ ननु ततश्चेत्यस्य तथासतीत्यर्थः तत्र तत्र दृष्टस्तद्ग्रहणे च व्यासावतारे सति भारतं चकारेति वाक्यार्थः स्यात् । नचासौ युक्तः । गोषु दुह्यमानासु गत इतिवद्भारतकरणस्य व्यासावतारसमानकालत्वप्राप्तौ भारततात्पर्यनिर्णयविरोधात् । तत्र 'द्वैपायनः सोऽथ जगाम मेरुमि'त्यादिना मेरुगमन-वेदोद्धरणसर्वशास्त्रब्रह्मसूत्रकरणानन्तरं चक्रे महाभारतनामधेयमिति भातरनिर्माणोक्तेरित्याशङ्क्य ततःशब्दस्तच्छब्दप्रकृतिकः पूर्व परामर्शकश्चब्दश्चावधारणार्थ इति व्याख्याति– **तस्मादिति** ॥

यद्वा ननु शास्त्रे तत्र तत्र वक्तव्यं सर्वमुक्त्वोपसंहारार्थं ततश्चेत्युक्तिदर्शनात् प्रकृते च वक्तव्यस्यासमाप्तत्वात् कथं ततश्चेत्युक्तमित्यत आह– **तस्मादिति** ॥ बह्वर्थपरामर्शे प्रतिपत्ति-गौरवमित्यरुच्या व्यासो भूत्वा चेति प्रमाणस्याद्यव्याख्यामनुसृत्य ततश्चेत्यस्यार्थान्तरमाह– **अवतारेति** ॥ अनेन तत इत्यानन्तर्यार्थो निपातश्चशब्दश्चावधारणार्थ इत्युक्तं भवति ॥

ननु भारततात्पर्यनिर्णये 'स लोकधर्माभिरक्षया पितुर्द्विजत्वमाप्ये'त्यादिना द्विजत्वप्राप्ति-निजज्ञानदानप्रत्यक्षत्ववरदानमेरुगमनवेदोद्धरणतदुपदेशसर्वशास्त्रब्रह्मसूत्रकरणतदुपदेशानन्तरं

चक्रे महाभारतनामधेयमिति भारतनिर्माणोक्तेः कथमवतारानन्तरमेवेत्युक्तमित्यत आह– **विजातीयेति** ॥ सज्जनतत्त्वज्ञानाननुकूलव्यापरव्यवधानमकृत्वेत्यर्थः । अयं भावः । सज्जनतत्त्वज्ञानं हि व्याख्यानेन स्यात् । व्याख्याने उपनयनं प्रयोजकम् ।

'नह्यस्मिन्विद्यते कर्म किञ्चिदामौञ्जिबन्धनात् । नापि व्याहरयेद्ब्रह्मेति'

मनुस्मृतेः । न च भगवतो विधिबन्धाभाव इति वाच्यम् । लोकधर्मरिरक्षया तदवश्यम्भावात् । एवं मातापितृवरदानमपि तत्त्यागसम्पादकत्वात् प्रयोजकम् । अन्यथा मातापित्रोः सर्ववेदाद्यर्थज्ञानायोग्यत्वेन तत्सन्निधौ वेदादिव्याख्याने तयोरपि तत्प्राप्त्याऽनाविष्कुर्वन्नन्वयादित्यत्रोक्तस्यायोग्यानामनाविष्कारेण ज्ञानदानस्य सिद्धेः । एतेन मेरुगमनमपि व्याख्यातम् । एवं वेदोद्धारादिकमपि भारतार्थज्ञानप्रयोजकं वेदादेर्भारतव्याख्येयत्वात् । व्याख्येयोपस्थित्यभावे च व्याख्यानप्रवृत्त्ययोगात् । अतो द्विजत्वप्राप्त्यादिकं सर्वं भारतनिर्माणवत् साक्षात्परम्परया वा सज्जनतत्त्वज्ञानानुकूलमेवेति न तस्य विजातीयत्वमिति । एतेन सजातीयव्यापारव्यवधानं व्यर्थं धर्मादिप्रदर्शनार्थमवतीर्णस्य व्यासस्य प्रथममेव तत्प्रदर्शनौचित्यादित्यपि चोद्यं निरस्तम् । उक्तरीत्या द्विजत्वप्राप्त्यादेर्धर्मादिप्रदर्शनाङ्गत्वेन तेन विना तस्य कर्तुमशक्यत्वादिति दिक् ॥

सामसंहितादिशब्दस्य सामवेदाद्यतिरिक्तग्रन्थविशेषार्थवत् महाभारतसंहिताशब्दस्यापि तदतिरिक्तग्रन्थार्थत्वमिति शङ्कां निरस्यति– **महाभारताख्यं शास्त्रमिति** ॥ कृपू सामर्थ्य इति धात्वर्थानुगमायाह– **समर्थितवानिति** ॥ यद्यपि भारतं स चकार हेत्युक्तेः कृतवानिति वक्तव्यम् । तथाऽपि निर्माणव्याख्यानरूपार्थद्वयलाभायैवमुक्तम् । निर्माणमात्रस्य धार्मादिज्ञानाजनकत्वेन वैयर्थ्यात् । ननु इष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारसाधनादर्शनादित्ययुक्तम् । सुप्तेरेव तथाभूताया दर्शनादित्यत आह– **आत्यन्तिकेतीति** ॥

प्रमेयदीपिका

एतेनैतदपि प्रत्युक्तम्– यदाह भास्करः 'शास्त्रप्रयोजनाभिधाने प्रस्तुतेऽवतारप्रयोजनाभिधानमसङ्गतम्' इति । सङ्करः कृष्णावतारपुरस्कारेण गीतायाः सङ्गतिमाह ।

तदतिक्रमेण व्यासावतारपुरस्कारे को हेतुः? इति चेत्, कृष्णस्य बलकार्यत्वेन ज्ञानोपदेशस्य प्रासङ्गिकत्वम्। व्यासस्य ज्ञानकार्यत्वेन प्राधान्यमिति ॥

भावदीपः

एतेनेति ॥ अवतारोक्तेः प्रामाण्योपयुक्तत्वकथनेनेत्यर्थः ॥ 'इत्येतदिति' इतिपदस्य पूर्वेणान्वयः । सङ्करस्यैवायं दोषो नास्माकमिति भावः ॥ **ज्ञानोपदेशस्येति** ॥ 'उद्धवादिकं प्रति' इति योज्यम् ॥

भावरत्नकोशः

एतेन अवतारोक्तेः प्रामाण्योपयुक्तत्वकथनेन ॥ **सङ्कर इति** ॥ तथाच तदीयभाष्यम् 'स आदिकर्ता नारायणो भगवान् वासुदेवरूपेणावतीर्णो ज्ञानैश्वर्यशक्तिबलवीर्यतेजोभिः सदा सम्पन्नस्त्रिगुणात्मिकां वैष्णवीं मायां प्रकृतिं वशीकृत्य अजोऽव्ययो भूतानामीश्वरो नित्यशुद्ध-बुद्धमुक्तस्वभावोऽपि सन् स्वमायया देहवानिव जात इव च लोकानुग्रहं कुर्वन् लक्ष्यते । स्वप्रयोजनाभावेऽपि भूतानुजिघृक्षया वैदिकं प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणं धर्मद्वयमर्जुनाय शोकमोह-महोदधौ निमग्नायोपदिदेश' इति ॥ **सङ्गतिं** उपदेश्यत्वेनावसरप्राप्तिम् । **इति चेत्** इत्यनन्तरं 'उच्यत' इति शेषः ।

'कृष्णरामादिरूपेषु बलकार्यो जनार्दनः ।
दत्तव्यासादिरूपेषु ज्ञानकार्यस्तथा प्रभुः'

इत्यन्यत्रोक्तं हृदि कृत्वाऽह– **कृष्णस्येति** ॥ बलकार्यत्वेन बलकार्यवैरिनिबर्हणोद्देश्य-कावतारत्वेनेति यावत् । **प्रासङ्गिकत्वमिति** ॥ नारायणद्विट्तदनुबन्धिनिग्रहं कारयितुमर्जुनं बोधयंस्तन्नान्तरीयकतया ज्ञानोपदेशमपि कृतवानिति तस्याप्राधान्यं कृष्णावतारातिक्रमे हेतु-रित्यर्थः ॥ **प्राधान्यमिति** ॥ व्यासावतारपुरस्कारे हेतुरिति योज्यम् ।

यद्यपि 'तं धर्मं भगवता यथोपदिष्टं भगवान् वेदव्यासो गीताख्यैः सप्तभिः श्लोकशतैरुप-निबबन्ध' इति तदीयभाष्ये 'तमेव भगवदुपदिष्टमर्थं कृष्णद्वैपायनः सप्तभिः श्लोकशतैरुप-निबबन्ध' इति सुबोधिन्यां च व्यासस्य गीतोपदेष्टृत्वमुक्तम् । तथाऽपि तत्रोक्तो वेदव्यासावतारः

सम्प्रदायप्रवर्तकतयाऽन्यथासिद्ध एव स्यात्र पुनः कृष्णावतार इव प्रधानम् । ज्ञानोपदेशे चोक्तप्रमाणेन स एव प्राधान्येनावगत इति स एव भाष्ये पुरस्कृत इति न परभाष्याद्युक्तिरुपपन्नेति ॥

भावदीपिका

एतेनेति ॥ अवतारप्रयोजनोक्त्याऽर्थाच्छास्त्रप्रयोजनस्यापि लब्धत्वेनेत्यर्थः । अत एव तदनेनेत्यनेनार्थाल्लब्धोऽर्थो दर्शितः ॥ **प्रस्तुत इति** ॥ निष्प्रयोजनत्वप्रयुक्तानारम्भणीयताशङ्कानिरासायेति शेषः ॥ **अवतारप्रयोजनाभिधानमिति** ॥ नष्टधर्मेत्यादिनाऽऽदावेवेति शेषः ॥ **सङ्कर इति** ॥ 'इह खलु ज्ञानोपदेशाय सकललोकहितावतारः परमकारुणिको भगवान् देवकीनन्दनस्तत्त्वाज्ञानविजृम्भितशोकमोहभ्रंशितविवेकतया निजधर्मत्यागेन परधर्माभिसन्धिनमर्जुनं धर्मज्ञानरहस्योपदेशप्लवेन तस्माच्छोकसागरादुद्दधार । तमेव भगवदुपदिष्टमर्थं कृष्णद्वैपायनः सप्तभि श्लोकशतैरुपनिबबन्ध' इति गीताभाष्ये सङ्करः कृष्णावतारं पुरस्कृत्य गीतायाः सङ्गतिमाहेत्यर्थः ॥ **बलकार्यत्वेनेति** ॥ 'कृष्णरामादिरूपेण बलकार्यो जनार्दन' इत्युक्तेः ॥ **प्रासङ्गिकत्वम्** ॥ हेतुरिति वर्तते ॥ **ज्ञानकार्यत्वेनेति** ॥ 'दत्तव्यासादिरूपेषु ज्ञानकार्यस्तथा प्रभुः' इति वचनादित्यर्थः । प्राधान्यमित्यत्रापि हेतुरिति वर्तते । तथाच कृष्णस्य बलकार्यत्वेन ज्ञानकार्यत्वस्य प्रासङ्गिकत्वात् तदवतारपुरस्कारमतिक्रम्य व्यासावतारस्य ज्ञानकार्यत्वेन ज्ञानप्रवर्तने तस्य प्राधान्यात् । प्रकृते च गीतायां ज्ञानोपदेशरूपत्वाद् व्यासावतारपुरस्कारेण सङ्गतिरुक्तेति भावः ॥

भावप्रकाशः

एतेनेति ॥ नष्टधर्मेत्यादिभाष्यस्य प्रामाण्यादिसूचकत्वकथनेनेत्य ः । प्रासङ्गिकत्वमिति ॥ अप्राधान्यमित्यर्थः ॥

प्रमेयदीपिका

वेदादिसंवादेनापि भारतस्य प्रामाण्यनिश्चय इत्याशयेनाऽह– **सर्वेति** ॥ नैतावता वेदादिसमं भारतम् । किन्तु तदनुक्तार्थस्यापि प्रतिपादनेन ततोऽधिकमिति भावेनाऽह–

तदिति ॥ तर्हि निर्मूलत्वेनाप्रामाण्यं प्रसज्यत इत्यत उक्तम्– **ईश्वरेति** ॥ ज्ञानदृष्टः ज्ञानविषयीकृतः । सर्वज्ञत्वस्य झटिति स्फुरणार्थं 'स्वेन' इत्यनुक्त्वा 'ईश्वर' इत्युक्तम् । ईश्वर-ज्ञानस्य कुतः प्रमाण्यम्? इत्यत उक्तम्– **केवलेति** ॥ इन्द्रियाद्यनपेक्षम् । अनेन सत्स्वप्यन्येषु ग्रन्थेषु किमेतद्व्याख्यानेन? इति परिहृतम् ॥

ननु 'नष्टधर्म 'इत्यादिना मन्दान् प्रतीदं निर्मितमिति सूचितम् । ते च वेदैकदेशार्थमपि ज्ञातुमशक्ताः । तत्कथं सर्ववेदाद्युक्तानुक्तार्थवतोऽस्य प्रणयनम्? मैवम् । ब्रह्मादीनाम् अप्यत्राधिकारित्वात्। यथोक्तम् –'वेदोक्तमं तच्च विधातृशङ्करप्रधानैस्तन्मुखतः सुरैः श्रुतम्' (म.भा.ता.नि.१०/५९) इति । कथमेतदुभयम्? इत्यत आह– **सर्वेति** ॥ रूपशब्दोऽभिधे-यार्थः । 'स्वं रूपं शब्दस्य' (पा.सू.१.१.६८) इत्यत्र रूपशब्देन प्रसक्तस्य बाह्यार्थस्य व्यावृत्तये 'स्वम्' इत्युक्तत्वात् ।

स च व्याघातपरिहारार्थः ॥ सामान्येन ह्यर्थं भारतम् । तत्रैकोऽर्थः सर्वप्राणिनामवगाह्यः । अपरः सर्वप्राणिनामनवगाह्यः । किन्तु केषाञ्चिदेवेति न कश्चिद्दोष इति ॥ अनवगाह्यरूपतायां हेतुमाह– **परोक्षेति** ॥ परोक्षः अत्यन्तगूढः ॥ ननु धर्माद्यनेकविषयत्वे अस्य कथमेकवाक्यता? इत्यत आह– **केवलेति** ॥ केवलम् एकमेव भगवत्स्वरूपं परं मुख्यप्रतिपाद्यं यस्यास्सा तथोक्ता। धर्मादिकं तु तादर्थ्येनामुख्यप्रतिपाद्यमिति भावः । भगवत्प्रतिपादनं न सङ्कीर्णतया। अपि तु निष्कृष्टतयेति ज्ञापनाय 'स्वरूप' इत्युक्तम् ॥

भावबोधः

बाह्यार्थस्येति ॥ शब्दातिरिक्तस्येत्यर्थः । **सङ्कीर्णतयेति** ॥ तदितरसाधारणधर्मवत्तयेत्यर्थः । **निष्कृष्टतयेति** ॥ स्वरूपपदेन स्वलक्षणाभिधानादिति भावः ।

भावदीपः

ननु 'वेदानामुद्धृतत्वात्' इत्यादिशङ्कानिरासकतया व्याख्यातमेव अन्यथाऽप्यवतार्य व्याचष्टे– **वेदादीति** ॥ **इन्द्रियाद्यनपेक्षमिति** ॥ एतेन नित्यतया निर्दोषत्वात् प्रामाण्यमित्युक्तं भवति ॥ **अनेनेति** ॥ 'सर्व' इत्यादिविशेषणद्वयकथनेन प्रागुक्तशङ्का परिहृतेत्यर्थः ॥

यथोक्तमिति ।। भारततात्पर्ये दशमे ।। **उभयमिति** ।। मन्दाधिकारिकत्वं ब्रह्मादिसुराधिकारिकत्वमित्यर्थः ।।

स्वं रूपमिति ।। 'स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसञ्ज्ञा' (पा.सू. १.१.६८) इति प्रथमाध्यायाद्यपादे 'रूपं शब्दस्य' इति वक्तव्ये 'स्वम्' इति यद्विशेषणं कृतं पाणिनिसूत्रे तत्तु शब्दस्य वाच्यार्थरूपो यो बाह्योऽर्थस्तन्निरासेन वर्णमालारूपमन्तरङ्गं यद्रूपं शब्दस्य वाच्यमस्ति तस्यैव ग्रहणाय' इत्युक्तम् ।। अन्यथा 'अग्नेर्ढक्' (पा.सू.४.२.३३) इत्यत्र अग्नेरित्यग्निशब्दरूपग्रहणेन 'आग्नेयम्' इति रूपं न सिद्ध्येत् तदर्थस्य वह्न्यादेरेव ग्रहणप्रसङ्गापत्तेः । (अतः) 'स्वम्' इति विशेषणमित्युक्तम् । तेन ज्ञायते रूपशब्दो वाच्यार्थपर इत्यर्थ इति । तदुक्तं वृत्तौ 'शब्दस्य स्वयमेव रूपमन्तरङ्गं यद्रूपं शब्दस्यावाच्यमस्ति, तस्यैव ग्रहणायेत्युक्तम् । स्वमेव रूपं ग्राह्यम् ।

बोध्यं प्रत्याय्यं भवति । नतु बाह्योऽर्थः' इति ।। **व्याघात इति**।। अवगाह्यानवगाह्यत्वोक्तेरिति भावः ।। **सङ्कीर्णतयेति** ।। स्वप्रतिपाद्यान्तरसाधारण्येन । किन्तु इतरासाधारणतयेत्यर्थः ।।

वाक्यार्थप्रदीपः

कुतो रूपशब्दस्याभिधेयार्थत्वमित्यतो व्याकरणसम्मत्या तदुपपादयति– **स्वं रूपं शब्दस्येत्यत्रेति** ।। लोके गौः उपलभ्यतामित्युक्ते अर्थ एव कार्योपयोगी गम्यते । न शब्दरूपम् । नहि शब्दरूपमुपलभ्य कृती भवति । ततश्चाग्नेर्ढक् इत्युक्ते लोकवदर्थस्यैव प्रतिभासो युक्तः । नच अग्नेर्ढक् इत्यादौ प्रत्ययविधानादिकार्यस्य अर्थे सम्भवोऽस्ति । तेन सह पौर्वापर्यायोगात् । नहि अग्नेर्ढगिति अङ्गारेभ्यः परो ढक् कर्तुं शक्यते । अतः तद्वाचिनां सर्वेषां शब्दानां सम्प्रत्ययः स्यात् । ततश्च तद्वाचिभ्यः सर्वेभ्यः शब्देभ्यः प्रत्ययेन न भवितव्यम् । उपात्तादेव शब्दाच्च भवितव्यमिति नियमार्थमारभ्यते– **स्वरूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञेति** । अत्रच शब्दस्येति कृत्यानां कर्तरि वेति कर्तरि षष्ठी । अस्य चाध्याहृतेन ग्राह्यमित्यनेन सम्बन्धः । ग्राह्यमिति च णिजन्तात् घञ् । तेन शब्दस्य स्वमेव रूपं ग्राह्यम् । इह शास्त्रे शब्दः स्वमेव रूपं प्रत्याययति । न लोकवत् बाह्यार्थमिति सूत्रार्थः सम्पद्यते ।।

अत्र यद्यपि स्वात्मीयवाचिना स्वशब्देन तस्य शब्दस्येव अर्थस्य प्रतिपादनेऽपि नार्थस्य स्वत्वम् । अर्थो हि स्वप्रतीतौ सम्बन्धग्रहणमपेक्षते, पर्यायैरपि प्रत्यायनात् साधारणश्च, अनुकरणशब्दैरप्रत्यायनात् अनित्यसम्बन्धश्चेति । किन्नाम प्रतीतौ उपदेशानपेक्षत्वात्, असाधारणत्वात् नित्यसम्बन्धित्वात् शब्दरूपमेव स्वं सिद्ध्यति इत्यर्थस्याप्रसङ्गात् किं रूप-ग्रहणेनेति वैयर्थ्यमाशङ्क्य सति व्यावर्त्ये तत्रोपक्षयात् रूपग्रहणस्याज्ञापकत्वेऽपि प्रकृते रूपग्रहणस्य व्यावर्त्याभावेनानुपक्षीणं यत् रूपग्रहणं करोति तद् ज्ञापयति आचार्यः अस्त्यन्यत् शब्दरूपात् स्वं शब्दस्येति । किं पुनस्तद्बाह्योऽर्थः । ततश्च शास्त्रे शब्दस्वरूपेण समान-कक्ष्योऽर्थ इति सिद्धौ स्वशब्देन बाह्यार्थस्य प्रसक्तौ तद्व्यावृत्त्यर्थं रूपपदं प्रयुक्तम् । तच्च सामान्याकारवाचकम् । तत्र व्यापकत्वाच्छब्दत्वादिसाधारणाकारस्यैव रूपपदेन विवक्षाया-मुक्तातिप्रसङ्गेन सूत्रस्यैवानर्थक्यापत्त्याऽसाधारणस्यैव अग्निशब्दत्वादे रूपस्य विवक्षणीय-त्वेनार्थस्याप्रसङ्गात् न तद्वाचिभ्यः सर्वशब्देभ्यः प्रत्ययोत्पत्तिप्रसङ्ग इति युक्तः सूत्रारम्भ इति पदमञ्जर्यादौ निर्णीतत्वात् न रूपशब्देन प्रसक्तस्य बाह्यार्थस्य स्वशब्देन व्यावृत्त्यभिधान-मुचितम् । तथाप्युक्तातिप्रसङ्गपरिहारार्थं प्रवृत्तत्वेप्यस्य सूत्रस्य रूप्यते निरूप्यत इति रूपमभि-धेयम् । तच्चोभयोरपि शब्देन प्रतिभासात् शब्दोऽर्थश्चेति द्वयमपि । तत्रापि शब्दरूपमेव रूपम् । प्रतीतौ उपदेशानपेक्षत्वादिहेतुभ्यः नत्वर्थोऽपि, प्रतीतौ उपदेशादिसापेक्षत्वादिहेतुभ्यः । ततश्चान्तरेणापि स्वशब्दं रूपशब्देन स्वरूपस्यैव प्राप्तेः अव्यावर्तकत्वात् न स्वशब्देन प्रयोजन-मिति शङ्कायाम्, सिद्धे सत्यपि यत्स्वग्रहणं करोति तत् ज्ञापयत्याचार्यः अस्त्यन्यत् स्वाद्रूपं शब्दस्येति । किं तत् । अर्थः । ततश्चार्थस्यापि शब्दस्वरूपसमानकक्ष्यत्वसिद्ध्या रूपशब्देन प्रसक्तिसम्भवात् तद्व्यावृत्त्यर्थं स्वशब्दोपादानम् । ततश्च बाह्यार्थव्यावृत्तस्यासाधारणशब्दरूप-स्यैव लाभान्न सर्वेभ्यः प्रत्ययोत्पत्तिप्रसङ्ग इति वर्णकान्तराभिप्रायेणायं ग्रन्थ इति न किञ्चिदनु-पपन्नम् ॥

भावरत्नकोशः

'सर्ववेदार्थोपबृंहिताम्' इति यन्महाभारतसंहिताविशेषणं तत्कृत्यमाह– **वेदादिसंवादे-नापीति** ॥ न केवलमाप्तवाक्यत्वेन । अपि तु वेदपञ्चरात्रादिसंवादेनापीत्यपेरर्थः । संवादः समार्थत्वम् । विमतं प्रमाणं, वेदादिसंवादित्वात् सम्मतवदिति प्रयोगः । अनेन वेदाद्यर्थ-

समानार्थमिति भाष्याक्षरार्थ उक्तो भवति । एतावता वेदादिसंवादेन वेदादिसमं वेदाद्यर्थ-समानार्थम् । **तर्हि** वेदानुक्तार्थांशे वेदसंवादाभावेन वेदमूलत्वाभावे ॥

ननु निर्मूलत्वेनाप्रामाण्यमिति कथम् ? यावता वेदे मूलाभावेऽपि प्रामाण्यमभ्युपगतम् । मैवम् । पौरुषेयवाक्यस्य आप्तेः संवादस्य वा मूलत्वेन विवक्षितत्वात् । वेदे त्वपौरुषेये तत एव दोषाभावेन प्रामाण्यमिति ॥ दृष्टत्वं दृष्टिकर्मत्वम् । तत्र च ज्ञानेत्यस्यान्वयो नेत्यत आह– **ज्ञानविषयीकृत इति** ॥ दृशिः प्रकृत्यर्थो नात्र विवक्षित इति भावः ॥

यद्यपि ज्ञानशब्दस्य करणसाधनत्वमभ्युपगम्य तदीयेन्द्रियपरत्वस्वीकारे इन्द्रियजन्यदृष्टि-कर्मत्वार्थत्वसम्भवेन न प्रकृत्यर्थाविवक्षा दोषः । न च केवलशब्दस्येन्द्रियानपेक्षत्वार्थत्वायोग इति वाच्यम् । तदयोगेऽपि दोषामिश्रार्थत्वोपपत्तेः । तथाऽपि ज्ञाधातोरुत्पन्नो ल्युड् भाव एव प्राचुर्येण प्रयुज्यत इति प्रयोगप्राचुर्यानुसाराज्ज्ञानदृष्टेत्यत्र पदार्थैकदेशभूतया दृष्ट्या जन्यपद-संयोजनेऽन्वयस्याव्युत्पन्नत्वाच्चैवमुक्तम् ॥

ननु 'तदनुक्त' इति वेदाद्यनुक्तार्थदर्शनरूपं सार्वज्ञ्यं व्यासस्य न वक्तुमुचितम्, पुरुषेषु सार्वज्ञ्यानुपलम्भादित्याशङ्क्य व्यासः सर्वज्ञः, ईश्वरत्वात्, व्यतिरेकेण देवदत्तवदित्यनुमानेन व्यासस्य सार्वज्ञ्यं स्फोरयितुं प्रस्तुतत्वात्, 'केवलेनाऽत्मबोधेन' इति वक्ष्यमाणवाक्यानुसाराच्च तदनुक्तस्वज्ञानदृष्टार्थयुक्तमिति वक्तव्येऽपि प्रयोजनाभिसन्धित्सया ईश्वरेति पदमित्याह– **सर्वज्ञ-त्वस्येति** ॥ कैवल्यस्य प्रामाण्योपपादकत्वं स्फोरयितुमाह– **इन्द्रियाद्यनपेक्षमिति** ॥ ज्ञानमिति वक्ष्यमाणं विशेष्यम् । प्रामाण्यापवादकेन्द्रियदोषाणामभावाज्ज्ञानत्वाच्चोत्सर्गतस्तस्य प्रामाण्य-मिति भावः ॥

'सति वा तस्मिंस्तथाविधग्रन्थान्तरपरिहारेणास्या एव व्याख्याने को हेतुः' इति पूर्वचोद्य-स्योत्तरमुक्तं भवतीत्याह– **अनेनेति** ॥ 'सर्ववेदाद्यर्थोपबृंहितां तदनुक्तकेवलेश्वरज्ञानदृष्टार्थ-युक्ताम्' इति विशेषणद्वयेन इत्यर्थः । एवं विशिष्टग्रन्थस्यान्यस्याभावादिति भावः । मन्दांश्च प्रतीदं रचितमिति चशब्दसम्बन्धः । मन्दान् प्रतीदमित्येव क्वचित् पाठः । **सूचितमिति** ॥ मोक्षसाधनयोर्धर्मज्ञानयोरदर्शनात् संसारे क्लिश्यमानान् सज्जनानवलोक्योत्पन्नकृपैरिति दयालु-त्वोक्त्या सङ्क्षेपेणोक्तमित्यर्थः । **ते** मन्दाः । अशक्ताः मन्दपदोक्तात्यल्पप्रतिभानत्वादेवेति भावः । **अस्य** भारतस्य । **उक्तं** भारततात्पर्यनिर्णये–

'समस्तशास्त्रार्थविनिर्णयात्मकं चक्रे महाभारतनामधेयम् ।
वेदोत्तमं तच्च' इति ॥

विधात्रादीनां 'श्रुतम्' इत्यधिकारित्वमुक्तमित्यर्थः । एतदुभयं मन्दाधिकारिकत्वं ब्रह्माद्यधिकारित्वं च । यदि मन्दाधिकारिकं, तदा मन्दज्ञेयार्थस्य ब्रह्मादिभिः सर्वज्ञैर्ज्ञातत्वावश्यम्भावेन तदाधेयज्ञानातिशयलक्षणमधिकारित्वं तेषां न स्यात् । यदि ब्रह्माद्यधिकारिकं, तदा स्वदुरवगाह्यार्थत्वेन न तेषामधिकारित्वम् । अतदर्हत्वादिति भावः ॥

ननु रूपशब्दस्य स्वभावाद्यर्थत्वे महाभारतसंहिताया इयत्तया मानान्तरसिद्धायाः स्वरूपं श्रोतृप्राणिमात्रावगाह्यमित्यनवगाह्यरूपत्वं न सम्भवतीत्यतो रूपशब्दस्य विवक्षितमर्थं दर्शयति– **रूपशब्द इति** ॥ रूपशब्दस्याभिधेयार्थत्वमुपपादयति– **स्वं रूपमिति** ॥ 'स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसञ्ज्ञा' इति पाणिनीयं सूत्रम् । अत्र स्वरूपस्य पर्यायाणां तद्विशेषाणां ग्रहणे प्राप्ते नियमार्थेयं परिभाषेति केचित् । अन्ये तु 'लिङ्गाभावाद् विध्यन्तरशेषभावाभावाच्च नेयं परिभाषा । अपि तु सञ्ज्ञासूत्रमिति प्रतिपन्नाः' इति कैयटः । इह शास्त्रे शब्दस्य स्वमेव रूपं प्रत्याय्यं भवति ॥

न बाह्योऽर्थः । 'दाधाघ्वदाप्', 'तरप्तमपौघः' इत्यादिशब्दसञ्ज्ञां वर्जयित्वेत्यक्षरार्थः । अत्र च स्वमित्यस्य रूपविशेषणत्वात् तेन रूपान्तरं व्यावर्त्यते । यथा नीलमुत्पलमित्यत्र नीलपदमन्यस्मादुत्पलशब्दार्थाद् व्यावर्तयति तथाऽन्यस्मादभिधेयलक्षणाद् रूपाद् रूपं व्यावर्तयति स्वमिति पदमित्यर्थस्य वृत्तिकारेणोक्तत्वादवगाह्यानवगाह्यरूपामित्यत्र रूपशब्दोऽभिधेयार्थो व्याख्यातव्य इत्यर्थः ॥

नन्विदं भाष्यविसंवादि । तत्र हि 'रूपग्रहणं किमर्थम् ? न स्वंशब्दस्याशब्दसञ्ज्ञा भवतीत्येव रूपंशब्दस्य सञ्ज्ञा भविष्यति । न ह्यन्यत् स्वंशब्दस्यास्ति अन्यदतो रूपात् । एवं तर्हि सिद्धे सति यद् रूपग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्योऽस्त्यन्यद्रूपात् स्वंशब्दस्येति । किं पुनस्तत् ? अर्थः' इति रूपग्रहणमाक्षिप्य समाहितम् । तथा च स्वशब्दस्यैव स्वरूपबाह्याभिधेयरूपार्थपरत्वं रूपशब्दस्य चाग्निशब्दत्वादिकं शुकसारिकापुरुषोच्चारितासु भिन्नासु शब्दव्यक्तिषु समवेतं सामान्यमभिधीयत इति स्फुटमवगम्यत इति नोक्तार्थसंवाद इति ॥

अत्रोच्यते । वृत्तौ स्वमेवेत्येवकारं विशेषणेन सङ्गमय्य व्याख्यातम् । रूपं च तत्र विशेष्यमिति स्फुटं प्रतीयते । नीलमेवेत्यादिविशेषणं च विशेष्यमन्यस्मात् तच्छब्दोपस्थाप्यादर्थाद् व्यावर्त्य क्रियान्वयि प्रत्याययतीति व्युत्पत्तिः । एवञ्च स्वमेव रूपं ग्राह्यं, नान्यद् रूपमिति रूपमेवान्यत् स्वमिति विशेषणेन व्यावर्तनीयम् । एवं व्यवच्छेद्यं दर्शयितुं 'न बाह्योऽर्थः' इत्यभिहितम् । यद्यत्र रूपशब्देनाभिधेयलक्षणबाह्यार्थो नाभिप्रेतः स्यात् तदा बाह्याभिधेयप्रसक्तेरेवाभावान्न बाह्योऽर्थ इति तन्निषेधोऽनुपपन्नः स्यात् । तेन ज्ञायते रूपशब्दस्याभिधेयरूपमग्निशब्दत्वादिसामान्यरूपं चार्थ इति ॥

भाष्ये तु स्वशब्दस्य बाह्यार्थपरत्वमग्निशब्दत्वादिसामान्यपरत्वं च प्रतीयते । तथाऽपि नैतत् प्रकृतार्थविरोधि । रूपग्रहणप्रयोजनप्राधान्येन तस्य प्रवृत्तत्वात् । वृत्तेश्च स्वग्रहणप्रयोजनप्राधान्येन प्रवृत्तेः । वृत्तिमतानुसारेण टीकावाक्यस्यात्र व्याख्येयत्वमित्यतो न कोऽपि दोष इति ॥ अत एव 'रूपं शब्दस्य' इति वक्तव्ये यत् स्वमिति विशेषणं तच्छब्दस्य वाच्यार्थलक्षणबाह्यरूपव्यावर्तनेन वर्णमालात्वमन्तरङ्गरूपं ग्राहयितुमिति वृत्तिकाररीत्या टीकां व्याकृतवन्तः स्वामिनः । व्याघातः, अवगाह्यानवगाह्यत्वयो रूपशब्दार्थयोरभिधेये विप्रतिषेधः । प्रतिपत्तृभेदेनैकस्यैव विप्रतिषिद्धरूपत्वमुपपद्यते, घटरूपस्यान्धानन्धज्ञेयाज्ञेयत्वमिवेति परिहरति— **सामान्येन द्व्यर्थमिति ॥**

'भारतार्थस्त्रिधा प्रोक्तः', 'दशार्थाः सर्वभारते', 'यस्मिन् दशार्थाः सर्वत्र' इत्यादिवचनाविसंवादायोक्तम्— **सामान्येनेति ॥** विवक्षाभेदेन त्र्यर्थत्वं दशार्थत्वं चान्यत्रोक्तम् । इह तु सामान्येनार्थे द्वैविध्यम् । तत्रैकोऽर्थः 'ईषत् सर्वोऽपि जानति' इति वचनात् सर्वजनैरवगाह्यः । अपरस्तु 'दुर्विज्ञेयमतः सर्वैर्भारतं तु सुरैरपि' इति शास्त्रात् सर्वजनानवगाह्य इति हेतोर्न व्याघातो नान्यविसंवादश्चेति भावः । 'कृत्यानां कर्तरि वा' इति प्राणिनामिति षष्ठी ॥

ननु शब्दस्य परोक्षार्थत्वं स्वभावतः । कथमनवगाह्यत्वे तद्धेतूक्रियत इत्यतोऽर्थमाह— **अत्यन्तगूढ इति ॥** तत्त्वं च 'भारतार्थस्त्रिधा प्रोक्तः','भक्तिर्ज्ञानं सवैराग्यं प्रज्ञा मेधा धृतिः स्थितिः । योगः प्राणो बलं चैव वृकोदर इतीरितः' इत्यादिना अन्यत्रोक्तं द्रष्टव्यम् ॥ **कथमिति ॥** धर्मः परमपरश्च तत्त्वं विषय इति हि प्राग् धर्मपरापरतत्त्वविषयत्वं भारतस्योक्तम् । महाभारतसंहितामिति तस्यैकवाक्यत्वं च प्रतिपिपादयिषितम् । एकवाक्यत्वं चार्थैकत्वनिबन्धनम् । यदाह—

जैमिनिः– 'अर्थैकत्वादेकं वाक्यम्' **इति** ॥ तथा च धर्माद्यनेकविषयत्वे वाक्यं भेत्तव्यमित्येकवाक्यता कथमङ्गीकार्येति भावः । केवलशब्दस्य मात्रशब्दार्थत्वे धर्माद्यसिद्धिः स्यादित्यतो व्याख्याति **केवलमेकमेवेति** ॥ धर्मादिकमित्यत्र आदिपदेनापरतत्त्वं गृह्यते । तादर्थ्येन तत्प्रतिपत्तिशेषत्वेन । ननु न स्वरूपशब्दस्यातीव प्रयोजनम् । मुख्यप्रतिपाद्यत्वस्य केवलभगवत्परामित्यनेन सिद्धेरित्यतः तत्प्रयोजनमाह– **भगवदिति** ॥ **सङ्कीर्णतया** धर्मापरतत्त्वसंवलिततया । **निष्कृष्टतया** अनितरसाधारण्येन ॥

भावदीपिका

तर्हीति ॥ वेदानुक्तार्थयुक्तत्वेन वेदमूलकत्वाभावादित्यर्थः ॥ नन्वीश्वरदृष्टार्थेत्युक्त्यैवेश्वरज्ञानविषयीकृतार्थेत्यर्थलाभाद् ज्ञानपदमतिरिच्यतेऽत आह– **ज्ञानदृष्ट इति** ॥ विशिष्टपराणां शब्दानां विशेषणान्तरसमवधाने विशेष्यमात्रपरताया दृष्टत्वादत्र ज्ञानपदस्य पृथक् श्रवणात्, दृष्टपदेन विषयीकृतत्वमेव ग्राह्यमिति भावः । स्वेत्यत्र स्वशब्देन व्यासः ॥ **कुतः प्रामाण्यमिति** ॥ अस्मदादिज्ञानवत् तज्ज्ञानस्यापीन्द्रियजन्यत्वेन कदाचिदिन्द्रियदोषेण दृश्यमानत्वप्राप्तौ भ्रमत्वप्राप्त्याऽप्रामाण्यस्यापि सम्भवादिति भावः ॥ **अनेनेति** ॥ अस्य केवलेश्वरज्ञानदृष्टार्थयुक्तत्वकथनेनान्यग्रन्थानाम् एतादृशमहिमाभावस्यलाभेनेत्यर्थः ॥ **यथोक्तम्** ॥ महाभारततात्पर्यनिर्णय इति शेषः । वेदोत्तममित्यस्य पूर्वार्धः 'समस्तशास्त्रार्थनिदर्शनात्मकं चक्रे महाभारतनामधेयम्' इति ॥ **एतदुभयमिति** ॥ मन्दाधिकारिकत्वं ब्रह्मादिदेवाधिकारिकत्वं च कथम् ? न कथमपि युज्यत इत्यर्थः । मन्दाधिकारिके न ब्रह्मादीनामधिकार, अर्थित्वाभावेन वैयर्थ्यात् । ब्रह्माद्यधिकारिके न मन्दानां, सामर्थ्याभावेनासम्भावनापराहतत्वात् । अतः कथमेतदुभयमित्याशयः ॥

रूपशब्दस्याभिधेयार्थत्वे पाणिनिसूत्रसम्मतिमाह– **स्वं रूपमिति** ॥ 'स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसञ्ज्ञा' । इह शब्दशास्त्रे स्वमेव रूपं शब्दस्वरूपमेव प्रतिपाद्यत्वेन ग्राह्यम् । न शब्दस्वरूपातिरिक्तो बाह्योऽर्थः । 'अग्नेर्ढक्' इत्युक्तेऽग्निशब्द एव ग्राह्यो न वह्निः । अशब्दसञ्ज्ञेति किम् ? 'दाधाघ्वदाप्' इत्यत्र घुशब्देन सञ्ज्ञाग्रहणमेव स्यात् । नतु सञ्ज्ञिनो धातोः । तदर्थमशब्दसञ्ज्ञेत्युक्तम् । शब्दानां धात्वादीनां यत्र घुसञ्ज्ञादिसञ्ज्ञा विधीयते तत्र

तां सञ्ज्ञां विनेत्यर्थः । तथाच तत्रार्थ एव ग्राह्य इति भावः । यद्यत्र रूपशब्दोऽभिधेयपरो न स्यात्, तदा बाह्यार्थप्रसक्तेरेवाभावेन सूत्रे स्वशब्दग्रहणमनर्थकं स्यात् । तेन ज्ञायतेऽभिधेयार्थो रूपशब्द इति ॥

बाह्यार्थस्येति ॥ शब्दस्वरूपातिरिक्तार्थस्येत्यर्थः । ननु भारतस्यावगाह्यत्वानवगाह्यत्वोक्तिर्व्याहतेत्यत आह– **स चेति** ॥ अभिधेयार्थको रूपशब्द इत्यर्थः । व्याघातपरिहारप्रकारमेवाऽह– **सामान्येनेत्यादिना** ॥ ननु भारतं दशार्थम्– 'यस्मिन् दशार्थाः सर्वत्र' इति वक्ष्यमाणत्वात् । अतो विरोधपरिहाराय **सामान्येनेत्युक्तम्** । दशार्थानामपि द्वित्वं विवक्षितम् । तदेव दर्शयति– **तत्रैकोऽर्थ इति** ॥ अपरोऽर्थः ॥

ननु सर्वप्राणिनामनवगाह्यरूपत्वे निरधिकारिकत्वं प्राप्तमत आह– **केषाञ्चिदेवेति** ॥ ब्रह्मादिदेवानामेवेत्यर्थः ॥ **कश्चिदिति** ॥ कथमेतदुभयमिति शङ्कितो वा व्याघातरूपो वेत्यर्थः । अनवगाह्यरूपतायाम् अनवगाह्यार्थवत्तायाम् ॥ **अनेकविषयत्वे** ॥ धर्मपरापरतत्त्वरूपानेकार्थत्व इत्यर्थः ॥ **कथमेकवाक्यतेति** ॥ 'अर्थैकत्वादेकं वाक्यम्' इति जैमिनिसूत्रादेकवाक्यताया अर्थैक्यघटितत्वादनेकविषयकत्वे सा न स्यादित्यर्थः ॥ तादर्थ्येन भगवत्स्वरूपप्रतिपत्त्यर्थत्वेन । भगवत्परामित्युक्त्यैवोक्तशङ्कानिरासलाभात् स्वरूपशब्दानर्थक्यमित्यत आह– **भगवदिति** ॥ **सङ्कीर्णतयेति** ॥ तदितरसाधारणधर्मवत्तयेत्यर्थः ॥ **निष्कृष्टतयेति** ॥ सर्ववैलक्षण्येनेत्यर्थः । शुद्धवस्तुरूपस्वलक्षणार्थत्वात् स्वरूपशब्दस्येति भावः ॥

भावप्रकाशः

कैवल्यं प्रामाण्योपपादकं यथा स्यात् तथा व्याचष्टे– **इन्द्रियाद्यनपेक्षमिति** ॥ अनेन प्रामाण्यापवादकानामिन्द्रियादिदोषाणामभावात् उत्सर्गत ईश्वरज्ञानस्य प्रामाण्यमिति सूचितम् ॥ इत्युक्तत्वादिति ॥ स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसञ्ज्ञेति सूत्रस्येह शास्त्रे शब्दस्य स्वरूपमेव प्रत्याप्यं भवति न बाह्योऽर्थः टिघीत्यादिशब्दसञ्ज्ञां वर्जयित्वेत्यर्थः काशिकादावुक्तः । एवं च रूपशब्दस्याभिधेयार्थत्वलाभः । अन्यथा रूपशब्देनाभिधेयविशेषबाह्याभिधेयप्रसक्तेरभावान्न बाह्योऽर्थ इति स्वशब्देन तद्व्यावर्तनमयुक्तं स्यादिति भावः ॥ ननु परोक्षत्वं नानवगाह्यरूपत्वे हेतुः । देवदत्तश्चक्षुष्मानित्यादिवाक्ये व्यभिचारादित्यत आह– **परोक्षोत्यन्तगूढ इति** ॥

सङ्कीर्णतयेति ।। तदितरसाधारणधर्मवत्तयेत्यर्थः । **निष्कृष्टतयेति** ।। स्वरूपपदेनानतिप्रसक्तरूपाभिधानादिति भावः ।।

भाष्यम्– तच्चोक्तम्

'लोकेशा ब्रह्मरुद्राद्याः संसारे क्लेशिनं जनम् ।
वेदार्थाज्ञमधीकारवर्जितं च स्त्रियादिकम् ।।
अवेक्ष्य प्रार्थयामासुः देवेशं पुरुषोत्तमम् ।
ततः प्रसन्नो भगवान् व्यासो भूत्वा च तेन च ।।
अन्यावताररूपैश्च वेदानुक्तार्थभूषितम् ।
केवलेनात्मबोधेन दृष्टं वेदार्थसंयुतम् ।।
वेदादपि परं चक्रे पञ्चमं वेदमुत्तमम् ।
भारतं पञ्चरात्रं च मूलरामायणं तथा ।।
पुराणं भागवतं चेति सम्भिन्नश्शास्त्रपुङ्गवः ।' इति नारायणाष्टाक्षरकल्पे ।

भावप्रदीपिका

उक्तमेवार्थं प्रमाणैः स्पष्टयति– **तदित्यादिना** ।। व्यासो भूत्वा च मूलरूपेण च तेन व्यासरूपेणान्यावताररूपैश्चेति चशब्दावन्योन्यसमुच्चयार्थौ । **अन्यावताररूपाणि** नारायणहयग्रीवादीनि । पञ्चमो वेदः शास्त्रपुङ्गव इति सम्भिन्नः । मूलरूपेणादिभागवतं चक्रे । पञ्चरात्रस्य वक्ता नारायणः । मूलरामायणं हयशीर्षश्चकार ।। 'निर्दग्धेषु तु लोकेषु वाजिरूपेण वै मया । श्रुत्वा जगाद च मुनीन् प्रति देवश्चतुर्मुखः ।।'इति मात्स्योक्तेः ।।

भावप्रकाशिका

यदेतत् भारतस्य प्रमाणतमत्वप्रतिपादकं नष्टधर्मेत्यादि श्रीमदाचार्यवचनं तत्स्वत एव प्रमाणम्, न तत्र शङ्का भवति तल्लक्षणाभिज्ञानां महात्मनाम् । तथाहि ब्रह्मतर्कादौ 'तदुक्तिमात्रे प्रामाण्यं यदि नास्यागमान्तरम् । अपेक्षितम्' इत्यारभ्य 'नाशङ्क्यं तद्वचः क्वचित्', 'तद्वाक्यं देवपूजितम्' इत्यादि तल्लक्षणानभिज्ञानां प्राकृतानां तु भवत्यपि शङ्का । साऽपि मा भूदिति भावेनाह– **तच्चोक्तमिति** ।।

न केवलं तन्मद्वाक्यादवसीयते किन्तु उक्तं च तत् 'लोकेशाः इत्यादिना, नारायणाष्टाक्षरकल्पादिस्थानचतुष्टये । तदेव 'यदि विद्यात्' इत्यादि भारतवाक्यपर्यालोचनया, ऋषिसम्प्रदायादिहेतुना चावसीयते इत्यर्थः । प्रथमत एव भगवता ब्रह्माणं सृष्ट्वा, तस्मै वेदेतिहासादिसर्वविद्यायाः प्रतिपादितत्वात् । हयास्यनिःसृतश्रुतेश्च वेदव्यासो भूत्वा च पञ्चमवेदं चक्र इति चकारः तेन चान्यावताररूपैश्चेति चकारो मिथःसमुच्चयार्थः । **अन्यावताररूपैः इति** हयास्यकपिलादिरूपैः । एतदेव ऋग्भाष्ये 'मुनिस्तु सर्वविद्यानाम्' इत्यादिना चावगन्तव्यम् । मूलरामायणं नाम शतकोटिप्रविस्तरं श्रीहयास्याच्छ्रुत्वा ब्रह्मणा नारदायोक्तम् । तदुक्तं मात्स्ये

'निर्दग्धेषु च लोकेषु वाजिरूपेण वै मया' ।
'श्रुत्वा जगाद च मुनीन् प्रति देवश्चतुर्मुखः ।।' इत्यारभ्य,

'वाल्मीकिना च यत्प्रोक्तं रामोपाख्यानमुत्तमम् ।
ब्रह्मणाऽभिहितं तत्र शतकोटिप्रविस्तरम् ।।
आहृत्य नारदायैव तेन वाल्मीकये पुनः ।।' इति ।।

स पञ्चमवेदाख्यशास्त्रपुङ्गवो भारतादिभेदभिन्न इत्यर्थः । अतः प्रमाणतमं भारतम् ।

प्रमेयदीपिका

कुत एतत् प्रतिपत्तव्यम्? इत्यत आह– **तच्चोक्तमिति** ।। यदेतत् 'नष्टधर्म' इत्यादिनोक्तं तत् 'लोकेशाः' इत्याद्यागमचतुष्टयेन उक्तं च । न केवलमस्माभिरुच्यते ।।

'उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्' (पा.सू.६.३.१२२) इत्यतः 'अधीकार' इति दीर्घः । स्त्रियादिकम् इति छान्दस इयङ् । व्यासो भूत्वा च व्यासो भूत्वैव । विलम्बमकृत्वा । **अभूत्वा** मूलरूपेण चेति वा । **तेन** व्यासरूपेण, अन्यावताररूपैश्च ।। **परम्** अतिशयेनोत्तमम् । कोऽसौ पञ्चमो वेदः? इत्यत आह– **भारतमिति** ।। पञ्चमवेदाख्यः शास्त्रपुङ्गवः । **इति सम्भिन्नः** प्रभिन्नः । अथवा **इति शास्त्रपुङ्गवः** । स च **सम्भिन्नः** एकार्थतया सङ्गत इत्यनेकेष्वपि ग्रन्थेष्वेकवचनमिति योज्यम् ।। अत्र पञ्चरात्रं नारायणावतारेण कृतम् । मूलरामायणं हयग्रीवरूपेण । आदिभागवतं मूलरूपेण ।।

भावबोधः

पञ्चमवेदाख्य इति ।। तथा च न वचनव्यत्ययदोष इति भावः ।

भावदीपः

आगमचतुष्टय इति ।। नारायणाष्टाक्षरकल्पोपनारदीयनारदीयस्कान्दरूप इत्यर्थः ।। **उक्तं चेति** ।। चशब्दार्थः– **न केवलमित्यादि** ।। **उपसर्गस्येति** ।। उपसर्गस्य घञन्ते उत्तरपदे अमनुष्येऽभिधेये बहुलं दीर्घो भवतीति षष्ठतृतीयपादगतसूत्रस्यार्थः ।। 'इको यणचि' (पा.सू. ६.३.७७) इति यणादेशे स्त्र्यादिकमिति भाव्यमित्यत आह– **छान्दस इति** (इयङादेश इति । एष आदेशः) ।। **विलम्बमिति** ।। विजातीयव्यापारमित्यर्थः ।।

'पञ्चमं वेदं चक्रे' इत्यस्य विवरणपरत्वस्य ज्ञापनाय शेषोक्तिपूर्वं वाक्यं योजयति– **पञ्चमवेदाख्यमित्यादिना** ।। **इति सम्भिन्न इति** ।। भारतादिरूपेण पञ्चधा सम्भिन्न इत्यर्थः ।। मिश्रित इति भ्रमनिरासार्थमाह– **प्रभिन्न इति** ।। **अथवेति** ।। 'शास्त्रपुङ्गवः' इत्यत्र पञ्चम-वेदाख्यमित्यनुषङ्गः ।। **एकेति** ।। अनेकेषु भारतादिपञ्चसु 'पञ्चमं वेदम्' इत्येकवचनमित्यर्थः। तत्र 'हेतुतया अपि' इति पदमावर्त्यमित्युपेत्योक्तम्– **सङ्गत इतीति** ।। किं केन कृतम् ? इत्यतो विवेकमाह– **अत्रेति** ।। 'भारतपुराणे व्यासकृते' इत्यनुक्तिसिद्धमिति नोक्तम् ।।

वाक्यार्थप्रदीपः

ननु चाधिकारवर्जितमिति भवितव्यम् । अधीकारेति तु कथमित्यत आह– **उपसर्गस्येति** ।। घञन्ते उपपदे अमनुष्येऽभिधेये उपसर्गस्य बहुलं दीर्घो भवतीति सूत्रार्थः । तथा च कृञो घञि ञित्वाद्वृद्धौ रपत्वे च निष्पन्नकारशब्दस्य घञन्तत्वात् तस्मिन् परतोऽधीत्युपसर्गस्य दीर्घत्वो-पपत्तिरिति भावः ।।

ननु इको यणचीति यणि स्त्र्यादिकमिति भवितव्यम् । स्त्रियादिकमिति तु कथम् । न च स्त्रिया इति इयङि स्त्रियादिकमिति सिद्ध्यतीति वाच्यम् । अजादौ प्रत्यये परत एव तत्र इयङो विधानेन आदिशब्दे परतः तदप्रसक्तेरित्यतः इयङुवङ्प्रकरणे तन्वादीनां छन्दसि बहुलं उप-सङ्ख्यानमिति त्रियम्बकं यजामहे इत्यादि प्रयोगसिद्ध्यर्थं वार्तिककृतोक्तत्वात् इतिहासपुराणः

पञ्चमो वेद इति पुराणस्यापि च्छन्दस्त्वात् इयङ् सम्भवत्येवेत्याह– **स्त्रियादिकमिति च्छान्दस इयङिति** ॥

भावरत्नकोशः

कुतः कस्मात् प्रमाणात् । चशब्दस्य स्वस्थले समुच्चेयासमर्पकत्वाद् व्यत्यस्य योजयति **यदेतदिति** ॥ आगमचतुष्टये अष्टाक्षरकल्पोपनारदीयनारदीयस्कान्दपुराणवचनरूपागमचतुष्टये । तेन 'लोकेशाः' इत्याद्यागमवचनानां बहुत्वोपलम्भात् कथमागमानां चतुष्ट्वमिति चोद्यं परिहृतम् । समुच्चेयं वक्तुमुक्तं **न केवलमिति** ॥ नन्वध्युपसर्गपूर्वस्य करोतेर्घञि अधिकार इत्येव स्यादित्यत आह– **उपसर्गस्येति** । उपसर्गस्य घञन्त उत्तरपदेऽमनुष्येऽभिधेये बहुलं दीर्घो भवति । अपामार्गः वीक्लेदः । अमनुष्य इति किम् ? निषादः, इति सूत्रार्थः ॥

ननु 'स्त्रियादिकम्' इत्यत्र 'अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ' इति सूत्रेण धात्विकारस्यैव इयङादेशविधानात् स्त्रीशब्दगतेकारस्यातथात्वादियङादेशाप्रसक्तौ 'इको यणचि' इति यणादेशे स्त्र्यादिकमित्येव स्यादित्यत आह– **छान्दस इयङिति** ॥ इयङुवङ्प्रकरणे 'तन्वादीनां छन्दसि बहुलमुपसङ्ख्यानम्' इति त्रियम्बकमितिवदत्रापि छन्दस्तुल्ये पुराणप्रयोग इयङादेशो वक्तव्य इत्यर्थः । केचित्तु 'स्त्रियाः' इति सूत्रेणेयङादेशः । 'प्रत्यय' इति तु छान्दसत्वान्नाश्रित-मित्यर्थमाहुः । 'व्यासो भूत्वा' इत्यत्र भूत्वेत्यभूत्वेति च शक्यते पदं छेत्तुम् । 'हशि च' इति 'एङः पदान्तादति' इति च शास्त्रात् । पक्षद्वयेऽप्याद्यश्चशब्द एवार्थः । उत्तरं चशब्दद्वयं परस्परसमुच्चायकम् । तत्राऽद्ये व्यासो भूत्वैव तेन व्यासरूपेण चान्यावताररूपैश्च पञ्चमं वेदं चक्र इत्यन्वयः । अभूत्वेति पक्षे अभूत्वैव तेन च अव्यासभावेनैव मूलरूपेणान्यावताररूपैश्च पञ्चमं वेदं चक्र इत्यन्वय इति भावेन व्याचष्टे– **व्यासो भूत्वा चेत्यादिना** ॥

ननु व्यासो भूत्वैव पञ्चमं वेदं चक्र इति न युक्तम् । 'अन्यावताररूपैश्च चक्रे' इत्यनु-पपत्तेरित्यतो नात्रैवकारेणान्यावताररूपव्यावृत्तिरभिप्रेता । किन्तु ज्ञानप्रतिकूलव्यापाराभाव एवेति भावेनोक्तम् **विलम्बमकृत्वेति** ॥ विजातीयव्यापारमकृत्वेत्यर्थः । अभूत्वा मूलरूपेण चेत्यस्याभूत्वैव तेन मूलरूपेण चेत्यर्थः । भूत्वेति पक्षे चशब्दं यथाश्रुतं योजयंस्तेनेत्यस्यार्थं वक्ति तेन व्यासरूपेणेति ॥ परमत्तुममिति पदयोरपौनरुक्त्यायार्थमाह– **परमतिशयेनेति** ॥

उत्तमम् ॥ उत्तममित्यस्येदं तात्पर्यमित्यर्थः । पुंलिङ्गानुसारेण शेषमाह– **पञ्चमवेदाख्य इति** ॥ **इति** 'भारतं पञ्चरात्रञ्च' इत्युक्तप्रकारेण ॥

ननु सम्पूर्वो भिनत्तिः सङ्गतौ प्रसिद्धः 'यत्र दुःखेन सम्भिन्नम्' 'सुखस्य दुःखासम्भिन्नत्वम्' इत्यादौ । तत् कथं प्रभिन्न इत्युच्यते ? इत्यरुचेराह– **अथवेति** ॥ इति भारतादिरूपः, शास्त्रपुङ्गवः उत्तमं शास्त्रम् । अस्मिन् पक्षे वाक्यं भेत्तव्यमिति भावेनोक्तम्– **स चेति** ॥ सङ्गतः एकं वाक्यमिति यावत् । इतिशब्दमावृत्य हेत्वर्थत्वमभिप्रेत्य तत्र साध्यं पूरयति **इति हेतोरनेकेष्वप्येकवचनमिति** ॥ अस्ति तावत् 'पञ्चमं वेदम्' इत्यत्रैकवचनम् । तच्चैकत्वेऽनुशिष्टम् । एकत्वं च नानाग्रन्थेष्वर्थैकत्वनिबन्धनमिति भावः । ननु सम्भवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदः किमित्याश्रयणीय इति चेत्, उच्यते । 'पुराणं भागवतं चेति पञ्चमो वेद ईरितः' इति वक्तव्ये यच्छास्त्रपुङ्गवस्सम्भिन्न इत्याह– **तद् भारतादिशास्त्रस्यैकवाक्यतां ज्ञापयितुम्** । तज्ज्ञापनं च लोकानां सांसारिकक्लेशनिवर्तनाय शास्त्रनिर्माणे प्रवृत्तस्य भगवतः परस्परविरुद्धार्थकभारतादिनिर्माणे सति न कृतार्थता स्यात् । न चैवं युक्तम् । भगवता महानुभावेन लोकानुजिघृक्षया समीहमानेन नानाधिकारिभेदेन नानाशास्त्रं निर्मितवता विषयप्रयोजनैक्येन भारतादिशास्त्राण्येकं वाक्यमिति ज्ञापनीय एव सज्जन इत्यर्थवत् । अयं चार्थो वाक्यभेदाश्रयण एव सिद्ध्यतीति तद्भेदपक्षाश्रयणमिति ॥

नन्वभूत्वा मूलरूपेणेति पक्षे भारतपञ्चरात्रमूलरामायणादिभागवतानां यथासङ्ख्यं मूलरूपव्यासनारायणावतारहयग्रीवरूपकृतत्वं न युक्तम् । भारतस्य व्यासकृतत्वप्रसिद्धेः । यथायोगमन्वयस्तु दुरवगाह इत्यत आह– **अत्र पञ्चरात्रमित्यादिना** ॥ **नारायणावतारेण कृतमिति** ॥ 'पञ्चरात्रस्य कृत्स्नस्य वक्ता नारायणः स्वयम्' इति वचनं पञ्चरात्रस्य नारायणावतारकृतत्वे मानम् । यद्यप्यत्र वक्तेत्येवोच्यते । तथाऽपि नारायणस्य स्वतः सार्वज्ञ्येन सजातीयोच्चारणानपेक्षोच्चारणसमर्थत्वात् तस्यैव चात्र कर्तृशब्दार्थत्वात् तत्कृतत्वं सिद्ध्यतीति भावेनैवमुक्तम् । तथा च यादवगिरिमाहात्म्ये नवमेऽध्याये

'वेदेष्वव्यक्तमर्थं हि व्यञ्जयन् परमः पुमान् ।
चक्रे नारायणः श्रीमान् पञ्चरात्रमशेषतः ॥ इति ॥

हयग्रीवरूपेणेत्यत्र कृतमित्यनुवर्तते । तथा च प्राचीनटीका 'मूलरामायणं नाम शतकोटिप्रविस्तरम् । श्रीहयास्याच्छ्रुत्वा ब्रह्मणा नारदायोक्तम् । तदुक्तं मात्स्ये

'निर्दग्धेषु च लोकेषु वाजिरूपेण वै मया ।
श्रुत्वा जगाद च मुनीन् प्रति देवश्चतुर्मुखः ॥ इत्यारभ्य

वाल्मीकिनाऽपि यत् प्रोक्तं रामोपाख्यानमुत्तमम् ।
ब्रह्मणाऽभिहितं तच्च शतकोटिप्रविस्तरम् ॥
आहृत्य नारदायैव तेन वाल्मीकये पुनः ॥ इति ॥

एवं च मूलरामायणस्य हयग्रीवकृतत्वसिद्धिः । एतेनैव अवतारेषु गणितो हयग्रीवः रूपशब्देन गृह्यत इति निरस्तम् । वाजिरूपेणेति तस्य रूपशब्देन पुराणे व्यवहारात् । **अभूत्वा** तेन मूलरूपेणेत्युक्तम् । तत्कृतं ग्रन्थमाह– **आदिभागवतं मूलरूपेणेति** ॥ कृतमित्यस्ति । तन्त्रभागवतादिवद् ग्रन्थविशेष एवाऽदिभागवतम् ॥

'एतदेवाऽत्मभू राजन्नारदायेति पृच्छते ।
वेदगर्भोऽभ्यधात् सर्वं यदाह हरिरात्मने ॥
इदं भागवतं नाम यन्मे भगवतोदितम् ।
सङ्ग्रहोऽयं विभूतीनां तदेतद् विपुलीकुरु ॥'

इति द्वितीयस्कन्धभागवतश्लोकद्वये, आदिभागवतं ब्रह्मणे सर्गादौ मूलरूपेणोपदिष्टम्; प्रसिद्धभागवतं तु ततोऽन्यदिति भागवतटीकाभागवतोपासनयोर्व्यक्तम् । तथा च भागवते तृतीयस्कन्धे

'पुरा मया प्रोक्तमजाय नाभ्ये पद्मे निषण्णाय ममाऽदिसर्गे ।
ज्ञानं परं मन्महिमावभासं यत् सूरयो भागवतं वदन्ति' इति ॥

भारतस्य व्यासकृतत्वं सुप्रसिद्धमिति तन्नोक्तम् । अनेन 'व्यासो भूत्वा च तेन च । अन्यावताररूपैश्च' इत्यत्र व्यासो भूत्वैव तेन च व्यासरूपेण च व्यासापेक्षयाऽन्यश्चासाववतारो नारायणलक्षणश्च रूपं च रूपं च रूपे, हयग्रीवमूलरूपे तैश्चेत्यर्थे व्यासावतारनारायणावतार-

हयग्रीवरूपमूलरूपाणां यथासङ्ख्यं भारतं पञ्चरात्रं मूलरामायणं पुराणं भागवतमादिभागवतं चेति वचनोक्तांश्चतुरो ग्रन्थान् प्रति कर्तृत्वमावेदितं भवति। तथा अभूत्वैव तेन मूलरूपेण चेति पक्षे अन्यानि च तान्यवताररूपाणि व्यासनारायणहयग्रीवरूपाणि चेति विग्रहः। मूल-रूपान्तराभावेन अन्यत्वस्यासम्भवपरिहारायावतारेत्युक्तम्। मूलरूपापेक्षया तथाविधरूपान्तरा-भावेऽप्यवताररूपाणां सम्भवादुक्तं युक्तम्। एवञ्च मूलरूपेण चान्यावताररूपैश्च यथासम्भवं मूलरूपेणाऽदिभागवतं व्यासावताररूपेण भारतं नारायणावताररूपेण पञ्चरात्रं हयग्रीवावतार-रूपेण मूलरामायणं कृतमिति बोद्धव्यमिति विभावितं भवति॥

ननु, 'तस्माद् वेदाः समुत्पन्ना विद्याख्या मूलिका श्रुतिः।
सर्वोपनिषदश्चैव पञ्चरात्राख्यसंहिताः॥
ब्रह्मसूत्राणि वेदानां व्याख्यास्तासां च विस्तरः॥
सर्वमेतज्जगच्चैव निःसृतं तुरगाननात्॥'

इति बृहद्भाष्ये पञ्चरात्रस्य हयग्रीवकृतत्वाभिधानात् कथं नारायणावतारकृतत्वमुच्यते ? इति चेन्न। नारायणावतारकृतपूर्वकल्पीयपञ्चरात्रस्य हयग्रीवास्योच्चारितार्थकत्वेनोक्तवचनेन तत्कृतत्वानभिधानात्। अत एव च तत्र निःसृतमित्युक्तम्। अन्यत्र च 'हयग्रीवादिमा विद्याः श्वसितत्वेन निस्सृताः' इत्युक्तम्। ऋग्भाष्यटीकायां च 'वेदादिकं सर्वं निःश्वसितमिवानायासेन आदिकाले तेनोच्चारितमित्यर्थः' इति निःश्वसितनिस्सृतशब्दयोरुच्चारणार्थत्वमेवोक्तम्। वक्ष्यते च तृतीयभाष्यटीकयोः 'निःश्वसितशब्दस्त्वक्लेशाभिप्रायः' इत्यादि। अन्यथा वेदादीनामपि तत्कृतत्वप्रसङ्गः॥

न च वेदानामपौरुषेयत्वान्निःश्वसितत्वं निस्सृतत्वं चोच्चारितत्वमेव। पञ्चरात्रादीनां पौरुषेयाणां तु तत्कृतत्वमस्त्विति वाच्यम्। पौरुषेयत्वेऽपि हयग्रीवकृतत्वे निरवकाशप्रमाणा-भावात्। 'पञ्चरात्रस्य कृत्स्नस्य वक्ता नारायणः स्वयम्।' इति वचनाच्च अन्यकृत-स्यैवोच्चारणमित्यस्यैव युक्तत्वात्। एतेन 'ब्रह्मसूत्राणि वेदानां व्याख्या' इति ब्रह्मसूत्राणां हयग्रीवास्यनिःसृतत्वमपि व्याख्यातम्। 'भगवान् चकार ब्रह्मसूत्राणि', 'एवंविधानि सूत्राणि कृत्वा व्यासो महायशाः', 'तदर्थनिर्णयाय ब्रह्मसूत्राणि चकार', 'विनिर्णयं ब्रह्मसूत्रं चकार' इत्यादिनिरवकाशबहुप्रमाणावगतव्यासकर्तृकत्वानां ब्रह्मसूत्राणां हयग्रीव आदिकाले पूर्वकल्पीया-

नामुच्चारयितेत्यस्यैव न्याय्यत्वात् । एवमेव 'इतिहासपुराणः पञ्चमो वेदानां वेदः' इत्युक्तस्य भारतस्य तदुक्तानां पुराणानां च व्यासकृतानां पूर्वकल्पीयानामुच्चारणमादिकाले हयग्रीवेण कृतमित्येव ज्ञातव्यम् । एवं च सति,

'ब्रह्माद्यैः प्रार्थितो विष्णुर्भारतं स चकार ह ।',

'भारतं चापि कृतवान् पञ्चमं वेदमुत्तमम् ।',

'स्वयं नारायणो देवो ब्रह्मरुद्रेन्द्रपूर्वकैः ।
अर्थितो व्यासतां प्राप्य केवलं तत्त्वनिर्णयम् ॥
चकार पञ्चमं वेदं महाभारतसञ्ज्ञितम् ।
कृष्णद्वैपायनं व्यासं विद्धि नारायणं परम् ।
को ह्यन्यः पुण्डरीकाक्षान्महाभारतकृद् भवेत् ॥',

'समस्तशास्त्रार्थविनिर्णयात्मकं चक्रे महाभारतनामधेयम् । वेदोत्तमम्', 'महाभारतसंहितामचीक्लृपत्' इत्यादीनि, 'अष्टादशपुराणानां कर्ता सत्यवतीसुतः' इत्यादीनि च निरवकाशप्रमाणान्यनुकूलितानि भवन्ति ॥

केचित्तु, बृहद्भाष्ये कतिपयसंहितानामेव हयग्रीवकृतत्वमुच्यते । न समस्तपञ्चरात्रस्य । 'पञ्चरात्राख्यसंहिता' इति संहितापदप्रयोगात् । अत्र पुनः सर्वस्य पञ्चरात्रस्य नारायणावतारकृतत्वमभिप्रेतम् । कृत्स्नस्येति विशेषणात् । एवं सङ्क्षेपविस्तराभ्यामुभयकृतत्वमभ्युपगम्यत इति न तद्विरोध इत्याहुः ॥

अन्ये तु हयग्रीवकृतेषु ब्रह्मसूत्राणां पुराणानां च परिगणनात् तत्रापि भागद्वयमङ्गीकृत्योक्तरीत्या द्विकर्तृकत्वाभ्युपगमायोगात् पञ्चरात्रभारतादयः सर्वेऽपि ग्रन्थाः सामस्त्येन हयग्रीवकृता एव । 'एवंविधानि सूत्राणि कृत्वा व्यासो महायशाः' 'अष्टादशपुराणानां कर्ता सत्यवतीसुतः', 'पञ्चरात्रस्य कृत्स्नस्य वक्ता नारायणः स्वयम्' इत्यादौ सूत्रपुराणपञ्चरात्राणां व्यासनारायणकृतत्वोक्तिस्तु, पुनर्विशेषाकारेण मनुष्यलोकादौ स्थापितत्वाभिप्राया । यथा प्रियव्रतस्य स्वरथनेमिभिः समुद्रनिर्माणवचनं विशदीकरणाभिप्रायम् । यथा वा विष्णुसृष्टायास्त्रि-

लोक्या विशेषतः पुनः सृष्ट्या 'त्रीन् लोकान् ब्रह्मा ससर्ज' इति वचनं विशेषाकारेण निर्माणाभिप्रायं तद्वत् । तथा च पञ्चमस्कन्धतात्पर्ये –

'पूर्वसृष्टान् रथाऽवृत्त्या स्थूलांश्चक्रे प्रियव्रतः ॥
समुद्रांस्तेन तत्कर्तेत्याहुरेनं प्रियव्रतम् ॥' इति ॥

ऐतरेयभाष्ये च

'भूतेभ्योऽनन्तरं त्वण्डं सृष्ट्वा विष्णुः पुरा प्रभुः ॥
लोकभेदांश्च चक्रेऽत्र पश्चाद् ब्रह्मा विशेषतः ॥
सम्यक् चकार लोकांस्त्रींल्लोककर्ता ततश्च सः ॥' इति ॥

अतो हयग्रीवरचितानामेव पञ्चरात्रभारतपुराणानां नारायणावतारव्यासकृतत्वं टीकाया-मभिमतमिति वदन्ति ॥

अत्रेदं वेदितव्यम् । 'इतिहासपुराणः पञ्चमो वेदः' इत्यत्र इतिहासपदोक्तानां भारत-पञ्चरात्रमूलरामायणानां मध्ये भारतपञ्चरात्रयोरिव मूलरामायणस्यापि पूर्वकल्पीयस्यैव हयास्यास्यनिःसृतत्वम् । तस्यैव कालबलेन लीनतायां ब्रह्मरुद्रादिभिरर्थितो भगवान् हयास्यः पुनस्तत्सदृशमेव मूलरामायणं निर्मितवान् । एतच्चोक्तमात्स्यपुराणवचनेन सिद्धमिति ॥

केचित्तु, बृहदारण्यके हयग्रीवस्येतिहासकर्तृत्वमुक्तम् । इतिहासश्च भारतं पञ्चरात्रं, मूल-रामायणं चेति त्रिकरूपः । तत्र भारतस्य व्यासकृतत्वात् पञ्चरात्रस्य नारायणकृतत्वात् परिशेषेणेतिहासशब्दार्थस्य मूलरामायणस्य हयग्रीवकृतत्वं सिद्ध्यतीति भावेन मूलरामायणं हयग्रीवरूपेण कृतमित्युक्तमित्याहुः । भागवतस्य पुराणान्तर्गत्या पुराणशब्देन गृहीतस्यापि पुनर्ग्रहणं न प्रयोजनवदित्याशङ्क्य नात्र भागवतशब्देन 'ग्रन्थोऽष्टादशसाहस्रः श्रीमद्भागवताभिधः' इति शास्त्रोक्तं प्रसिद्धं भागवतं गृह्यते । येनाप्रयोजकत्वशङ्का । किन्तु भागवतान्तरमेव । तच्च 'पुरा मया प्रोक्तमजाय नाभ्ये पद्मे निषण्णाय' इति वचनादादिभागवतमेवेति भावेनाऽऽह– **आदि-भागवतं मूलरूपेणेति ॥**

केचित्तु 'पुराणं भागवतम्' इत्यत्र पुराणशब्दः पुरातनार्थको नूतनभागवतव्यावर्तनायोपात्त

इति भावेन आदिभागवतमित्युक्तमित्याहुः । भारतं पञ्चरात्रं मूलरामायणमादिभागवतं चेति चत्वारो ग्रन्था व्यासनारायणहयग्रीवमूलरूपैर्यथासङ्ख्यं निर्मिता इत्युक्त्वा 'पुराणं भागवतं च' इत्यत्र पुराणशब्देनाष्टादशपुराणानां ग्रहणे भागवतशब्देन वैयर्थ्यपरिहारायाऽदिभागवतग्रहणे च भारतपञ्चरात्रमूलरामायणपुराणादिभागवतानां पञ्चानां ग्रन्थानां मध्ये भारतस्य पुराणानां च व्यासकृतत्वं सुप्रसिद्धम् । इत्तरत्तु यथाटीकं ज्ञातव्यमिति व्याख्यातवन्तः स्वामिनः । नरहरितीर्थ-श्रीमच्चरणास्तु 'अन्यावताररूपैः' इत्येतद् हयास्यकपिलादिरूपैरिति व्याख्यातवन्तः ॥

भावप्रदीपिकायां तु व्यासोऽभूत्वा मूलरूपेण च तेन व्यासरूपेण चान्यावतार-रूपैश्चेत्युक्तवा अन्यावताररूपाणि नारायणहयग्रीवादीनीति व्याख्याय मूलरूपेणाऽदिभागवतं चक्रे । पञ्चरात्रस्य वक्ता नारायणः । मूलरामायणं हयशीर्षश्चकारेत्युक्तम् ॥

भावदीपिका

पूर्वमेतस्यार्थस्य प्रमाणोक्तत्वानुक्तेस्तच्चेत्ययुक्तमित्यतश्चशब्दो भिन्नक्रम इत्याह– **यदेतदित्यादिना** ॥ नन्वधिकारेति वक्तव्येऽधीकारेति दीर्घः कुत? नियामकाभावादित्यत आह– **उपसर्गस्येति** ॥ 'उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्'। अत्र 'ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽण' इति पूर्वसूत्राद् दीर्घ इत्यनुवर्तते । घञन्तोत्तरपदे परेऽमनुष्येऽभिधेये प्रादेरुपसर्गस्य बहुलं दीर्घः स्यात् । परिहास, परीहासः । अमनुष्येति किम्? निषादः । तथाच प्रकृते 'कृञ् करणे' अस्मात् घञि घस्य लोपे अकारमात्रे उर्वरिते ऋवर्णस्य 'अचो ञ्णिति', ञिति णिति च प्रत्यये परेऽचामादेरचो वृद्धिः स्यादिति रपराकाररूपवृद्धौ कारशब्दस्य घञन्तस्य निष्पन्नत्वात् तस्य परतः सत्त्वान्मनुष्याभिधेयत्वाभावादधीत्युपसर्गस्य दीर्घे सति, अधीकारेति रूपम् । ननु स्त्रियादिकमिति कथम् ? स्त्री आदिकमिति स्थिते 'इको यणचि' इति यणादेशो स्त्र्यादिकमिति स्यात् । नच वाच्यम्, 'स्त्रियाः' स्त्रीशब्दस्येयङ् स्यादजादौ प्रत्यये परे, इति ईकारस्य इयङा-देशे स्त्रियादिकमिति युक्तमिति । तत्राजादिप्रत्यये पर एवेयङो विधानात् । प्रकृते च आदीत्यस्याजादित्वेऽपि शब्दत्वेन प्रत्ययत्वाभावादत आह– **स्त्रियादिकमितीति** ॥

चशब्दादन्यावतारो भूत्वेति प्रतीयते । तथात्वे 'अन्यावताररूपैश्च' इति पुनरुक्त्यापत्तेः । अतोऽवधारणार्थश्चशब्द इत्याह– **व्यासो भूत्वैवेति** ॥ एवकाराभिप्रायमाह– **विलम्बमिति** ॥

अभूत्वेति ॥ अत्रापि चशब्द एवार्थः । तथाच भगवान् मूलरूपी व्यासोऽभूत्वा च व्यासत्वेनानवतीर्यैव मूलरूपेणेति यावदित्यर्थः ॥

परशब्दस्य भिन्नार्थत्वं वारयति– **परमिति** ॥ फलितार्थकथनम्– **अतिशयेनेति** ॥ कोऽसौ पञ्चमो वेद इत्यस्य नेदमुत्तरमित्यतः पूरयति– **पञ्चमवेदाख्य इति** ॥ वचनव्यत्ययदोषोऽप्यनेन परिहृतो भवतीति ध्येयम् ॥ **इतीति** ॥ अयमेको विधिः, स च सम्भिन्न इति द्वितीयो विधिरिति ज्ञेयम् । भेदस्य स्वतः सिद्धत्वादाह– **एकार्थतयेति** ॥ मिश्रीभावाख्यसङ्गतत्वायोगादेकार्थतयेत्युक्तम्, इति ग्रन्थाः सम्भिन्ना इति वाच्ये, इति शास्त्रपुङ्गवः सम्भिन्न इत्येकवचनं कुत इत्यत आह– **इत्यनेकेष्विति** ॥ एकार्थतया सङ्गतत्वाभिप्रायेणेत्यर्थः । प्रसिद्धभागवतस्य व्यासकृतस्य । 'इदं भागवतं नाम पुराणं ब्रह्मसम्मितम्' इति वेदसमत्वोक्त्या वेदादपि परत्वायोगादाह– **आदिभागवतमिति** ॥ भारतं व्यासरूपेण कृतमिति सिद्धत्वान्नोक्तम् ।

भावप्रकाशः

उपसर्गस्येति ॥ उपसर्गस्य घञन्ते उत्तरपदे बहुलं दीर्घः उपसर्गघञन्तसमुदायेनामनुष्येऽभिधेय इति सूत्रार्थः । **छान्दस इयङिति** ॥ तन्वादीनां छन्दसि बहुलमिति वार्तिकादिति भावः ॥

नन्वार्षग्रन्थे छन्दसि विहितस्य कार्यस्य कथं प्रवृत्तिः गौणमुख्यन्यायेन मुख्ये छन्दस्येव तत्प्रवृत्तेरिति चेन्न । प्रकृतवार्तिके छन्दश्शब्दस्य स्वरितत्वेन प्रतिज्ञानात् स्वरितत्वप्रतिज्ञास्थले च गौणमुख्यन्यायाप्रवृत्तेः । यथोक्तं महाभाष्ये स्वरितेनाधिकार इति सूत्रे विशेषायाधिकं कार्यमिति । स्वरितत्वप्रतिज्ञास्थले च गौणमुख्यन्यायो न प्रवर्तत इति तदर्थः । तथा च स्त्रियादिकमित्यस्यार्षत्वेन छन्दःसदृशत्वात् तत्रापि छान्दसकार्योपपत्तिरिति ।

ननु समुच्चयाभावात् चशब्दो व्यर्थ इत्यत आह– **भूत्वैवेति** ॥ एवकारार्थमाह– **विलम्बमकृत्वेति** ॥ विजातीयव्यापारव्यवधानमकृत्वेत्यर्थः । अवतारानन्तर्यरूपविशेषसूचकत्वात् सार्थक्यमिति भावः । नन्वेवं तर्ह्यनेनैव व्यासकृतत्वस्यापि लाभात् तेन चेति व्यर्थमित्यतो योजनान्तरं दर्शयति– **अभूत्वेति** ॥ तदर्थमाह– **मूलरूपेण चेतीति** ॥ चशब्दा अन्योन्यसमुच्चयार्था इति सूचयितुं मौलिकचशब्दानुवादः । ननु तेनेत्यनेन भगवत्परामर्श-

मूलरूपार्थकेन व्यासोभूत्वेत्यनेन पुनरुक्तिरित्यत आह– **तेन व्यासरूपेणेति** । मूलरूपव्यास-रूपान्यावताररूपाणामन्योन्यसमुच्चयसूचनायान्यावताररूपैश्चेत्यनुवादः ।

ननु परशब्दस्योत्तमार्थत्वात् उत्तमशब्देन पुनरुक्तिरित्यत आह– **अतिशयेनेति** ।। इदञ्च उत्तममित्यनेनान्वेतीति वक्तुमुत्तममित्यनूदितम् । ननु शास्त्रपुङ्गवो भारतादिभेदेन भिन्न इत्ययुक्तम् । 'ऋगाद्या भारतं चैव पञ्चरात्रमथाखिलम् । मूलरामायणं चैव शास्त्रमित्यभिधीयत' इत्यादिविरोधात् । अनुपयुक्तञ्च कोऽसौ पञ्चमो वेद इति प्रश्नोत्तरालाभादित्यत आह– **पञ्चमवेदाख्य इति** ।। ननु भारतादिभेदेन पञ्चमवेदस्यानेकतया पञ्चमवेदमित्येकवचनानुपपत्तिरित्याशङ्कानिरासकतयापि व्याचष्टे– **अथवेति** ।। ननु मूलरूपादीनां भारतादीनां च विषमसङ्ख्यत्वात् स्मृतिविरोधाच्च न यथासङ्ख्यमन्वयः । यथायोग्यमन्वयश्च दुर्ज्ञेय इत्यत आह– **अत्रेत्यादिना ।। नारायणवतारेण कृतमिति ।।** पञ्चरात्रस्य कृत्स्नस्य वक्ता नारायणः स्वयमिति भारतोक्तेरिति भावः । भारतोक्तं वक्तृत्वं च कर्तृत्वमेव । नारायणस्य स्वतः सर्वज्ञत्वेन सजातीयोच्चारणमनपेक्ष्योच्चारयितृत्वात् । तस्यैव च कर्तृशब्दार्थत्वात् । तेन प्रकृतसिद्धिरिति बोध्यम् ।

ननु बृहद्भाष्ये पञ्चरात्रसंहिता इत्युक्त्वा 'इदं सर्वं जगच्चैव निःसृतं तुरगाननादि'ति पञ्चरात्रस्य हयग्रीवकृतत्वोक्तेस्तद्विरोध इति चेन्न । तत्र कतिपयसंहितानामेव तत्कृतत्वोक्तेः । अत एव संहितापदप्रयोगः । अत्र पुनः सर्वस्य पञ्चरात्रस्य नारायणकृतत्वमुच्यते । अत एव कृत्स्नस्येति विशेषणम् । एवं संक्षेपविस्तराभ्यामुभयकृतत्वान्न विरोध इत्यलम् ।।

हयग्रीवरूपेणेति ।। बृहद्भाष्ये हयग्रीवस्येतिहासकर्तृत्वोक्तेरितिहासपदवाच्यानां च भारत-पञ्चरात्रमूलरामायणानां मध्ये भारतस्य व्यासकृतत्वात्पंचरात्रस्य पृथगुक्तत्वान्नारायणकृतत्वाच्च परिशेषेण मूलरामायणस्यैवेतिहासपदेन ग्राह्यत्वादिति भावः ।।

रूपशब्दः स्वरूपमात्रत्वात्साधारणः । अवतारशब्दस्तु मानुषाद्याकारभगवत्प्रादुर्भाववाचित्वादसाधारणः । अत एव मूलरूपादिषु नावतारपदप्रयोग इति संप्रदायविदः । नन्वेवं सति नारायणहयग्रीवयोरेवान्यावताररूपशब्दार्थत्वादन्यावताररूपैरिति बहुवचनमयुक्तमिति चेन्न । कपिलमहिदासादेरपि तच्छब्दार्थत्वेन तदुपपत्तेः, कपिलो भगवानजः प्रोवाच ब्रह्मणे विद्याम् इत्यनेन महिदासाभिधो जज्ञे इत्युक्त्वा यस्तन्त्रं वैष्णवं व्यधादित्युक्त्यादिना च कपिल-

महिदासादेरपि पञ्चरात्रादिकर्तृत्वोपपत्तेः । टीकायामनेककृतस्यापि पञ्चरात्रादेरेकैककर्तृत्वोक्तिस्तु व्यासावतारप्रयोजनस्य भारतनिर्माणेनेव तत्तदवतारप्रयोजनस्य तत्तन्निर्माणेनैव पर्यवसितत्वाभिप्रायेण ॥ यद्वा भाष्ये यौ मूलरूपव्यासावुक्तौ । यौ च टीकायां विशेषवचनबलान्नारायणहयग्रीवौ निर्दिष्टौ तेषां मध्ये पञ्चरात्रादेरेकैककृतत्वमेव नानेककृतत्वमित्याशयेनेति दिक् ।

ननु पुराणशब्देनैव भागवतलाभात्पुनस्तद्ग्रहणं व्यर्थमित्याशंकां परिहरन्नेवाह– **आदिभागवतमिति** ॥ इदं च द्वितीयस्कंधोक्तरीत्या यद्भगवता चतुर्मुखायोक्तं तेन च नारदाय तदेवेति केचित् । तंत्रभागवतादिवद् ग्रन्थविशेष इत्यप्याहुः । भारतं पुराणं च व्यासरूपेण कृतमिति प्रसिद्धत्वान्नोक्तमिति ध्येयम् ॥ ननूक्तरीत्या भारतादेः कपिलादिकृतत्वे पठ्यमानभारतादौ किमिदं कपिलादिकृतं व्यासकृतं वेति सन्देहापत्तिरिति चेन्न । कपिलादिकृतभारतादावुत्सन्ने वैवस्वतमन्वन्तरान्तर्गताष्टाविंशद्वापरयुगे वेदव्यासेन भारतादेः कृतत्वेन सन्देहानवकाशात् । यथोक्तं नष्टधर्मज्ञानलोकेत्यादि । क्रमश्च कपिलादिकृतभारतादिक्रमसदृश एव । सर्गे सर्गेन्यथैव तु इति सृष्टिकाल एवान्यथात्वोक्तेः । द्वापरादेश्च सृष्टिकालत्वाभावादित्यन्यदेतत् ।

भाष्यम्– **'ब्रह्मापि तन्न जानाति ईषत्सर्वोऽपि जानति ॥**
बह्वर्थमृषयस्तत्तु भारतं प्रवदन्ति हि ॥' इत्युपनारदीये ।
'ब्रह्माद्यैः प्रार्थितो विष्णुर्भारतं सञ्चकार ह ॥
यस्मिन् दशार्थाः सर्वत्र न ज्ञेयाः सर्वजन्तुभिः ॥' इति नारदीये ।

भावप्रदीपिका

भारतस्यावगाह्यानवगाह्यत्वे प्रमाणम् **ब्रह्मापीति** ॥ परोक्षार्थत्वे प्रमाणम् **ब्रह्माद्यैरिति** ॥

प्रमेयदीपिका

ब्रह्माऽपि बृहस्पतिरपि (इत्येके)। 'कृत्स्नम्' इति शेषः । **सर्वोऽपि** जनो **जानति** जानाति । **बह्वर्थमिति प्रवदन्ति** ॥

भावदीपः

ब्रह्माऽपि इत्यपिपदेन समुच्चेयमाह– **ब्रह्मा बृहस्पतिरपीत्येके** ।। प्राज्ञास्तु 'ब्रह्मा' इत्यनुवादेन 'बृहस्पतिरपि' इत्यर्थोक्तिरित्याहुः। उक्तं हि तृतीयस्कन्धतात्पर्ये सप्तविंशाध्याये 'ब्रह्मा बृहस्पतिरित्यादीति' इत्याहुः ।। 'तत्र जानाति' इत्यत्रोत्तरवाक्याविरोधाय शेषमाह– **कृत्स्नमिति शेष इति** ।।

वाक्यार्थप्रदीपः

ननु ज्ञा अवबोधन इत्यतो लटि तस्य तिपि क्र्यादिभ्यश्चेति विकरणप्रत्यये ज्ञाजनोर्जेति जादेशे जानातीत्येकवचनेन भवितव्यम् । जानतीति तु कथमित्यतः च्छान्दसोऽयं ह्रस्व इत्याशयेनाह– **जानातीति** ।।

भावरत्नकोशः

'ब्रह्माऽपि तत्र जानाति' इत्ययुक्तम् । 'दुर्विज्ञेयमतः सर्वैर्भारतं तु सुरैरपि' इति सर्वा-वेद्यार्थत्वमभिधाय सकर्तृकत्वस्य साधिकारिकत्वस्य च सम्पत्तये 'स्वयं व्यासो हि तद्वेद ब्रह्मा वा तत्प्रसादतः' इति भारतार्थस्याऽपादितभगवत्प्रसादेन ब्रह्मणा चतुर्मुखेन ज्ञातव्यत्वाभि-धानादित्यत आह– **ब्रह्मा बृहस्पतिरिति** ।। 'बृहस्पतिः पुरोधाश्च ब्रह्मा च ब्रह्मणस्पतिः' इति तृतीयतात्पर्योक्तेर्नात्र ब्रह्मशब्देन चतुर्मुखो गृह्यते । येनोक्तानुपपत्तिः स्यात् । किन्तु बृहस्पतिरेवेति भावः । तथा च तैत्तिरीयब्राह्मणे 'बृहस्पतिर्देवानां ब्रह्मा । अहं मनुष्याणाम्' इति ।। अनेनैव अपिपदसमुच्चेयं वक्तुं बृहस्पतिरपीति टीकोक्तिः । अन्यथा ब्रह्मशब्दार्थ-मात्रवर्णनाभिप्रायेऽपिपदानुवादो व्यर्थ इति व्याचक्षाणाः परास्ता इति स्वामिनः । तेषामयं भावः। ब्रह्मेत्यनुवादेन बृहस्परितिरिति व्याख्यानम् । समुच्चेयाभिधानाभिप्राये रुद्रादि-रपीत्युक्तिप्रसङ्गात् । 'ब्रह्मा वा तत्प्रसादतः' इत्युक्तप्रमाणविरोधाच्च । अपिपदानुवादस्तु न तस्य यत्र क्वाप्यन्वयोऽपि तु यथान्यासमिति वक्तुमिति ।। यद्यपीन्द्रादयोऽपि न भारतार्थं कृत्स्नं जानन्ति । तथाऽपि 'बृहस्पतिसमौ मतौ' इत्यादिलोकप्रसिद्ध्यनुसारेण बृहस्पतौ महामति-मत्तामभ्युपगम्योक्ततात्पर्यवचनेन ब्रह्मशब्दस्य तत्र रूढिमङ्गीकृत्य च भाष्ये बृहस्पतिरभिसंहितः । अपिपदं तु इतरे न जानन्तीति किमु वक्तव्यमित्येतत्तात्पर्यकमिति भावेन टीकायामेवमुक्तम् ।।

ननु बृहस्पतिर्न जानातीत्यप्ययुक्तम् । 'ईषत् सर्वोऽपि जानति' इत्युत्तरवाक्यविरोधादित्यत आह– **कृत्स्नमिति शेष इति** ॥ ननु स्वयं व्यासो वेद । तत्प्रसादेन चतुर्मुखोऽपि वेदेति व्यासचतुर्मुखयोः कृत्स्नार्थवेदनावेदनेनेषदित्युक्त्यनुपपत्तिरित्यत आह– **सर्वोऽपि जन इति** ॥ इतरो जननादिदोषवदधिकारिवर्ग एवेषज्जानाति । न पुनर्व्यासचतुर्मुखावप्यपिपदसमुच्चेयाविति भावः ॥

'ज्ञा अवबोधने' इत्यस्य जाभावे श्नाविकरणे जानातीत्येव रूपम् । विकरणह्रस्वता तु छान्दसीति भावेनाऽह– **जानति जानातीति** ॥ केचित्तु जानते इति पठित्वा तत्र वचनव्यत्यय-श्छान्दस इति जानातीति व्याख्यानमित्याहुः ॥

ननु 'बह्वर्थमृषयस्तत्तु भारतम्' इत्यत्र यद् बह्वर्थग्रन्थजातं तद् भारतं प्रवदन्तीति प्रतीय-मानमनुपपन्नम् । 'अनन्तार्थविशेषिणो वेदाः' इत्यादौ 'अनन्तोऽर्थः प्रकटितस्त्वयाऽणौ भाष्य-सङ्ग्रहे' इत्यादौ च वेदादेरपि बह्वर्थत्वावेदनेन भारतत्वप्रसङ्गात् । अतो वक्तव्यं भारतं बह्वर्थं प्रवदन्तीति सम्बन्ध इति ॥ तत्र शङ्क्यते । भारतं बह्वर्थयुक्तं प्रवदन्तीत्युक्ते बह्वोऽर्था ऋषिभि-र्ज्ञातव्याः स्युः । तदज्ञाने तत्प्रवदनस्यायोगात् । विशिष्टगामिनो विधेर्विशेषणेऽपि प्रसरस्य लम्बकर्णमानयेत्यादौ दृष्टेः । तथा च 'ईषत् सर्वोऽपि जानति' इति स्ववचनविरोध इत्यत आह– **बह्वर्थमिति प्रवदन्तीति** ॥

एवमितिशब्दमध्याहरता भारतप्रवदने बह्वर्थत्वं प्रकार इत्युक्त्या भारते बह्वोऽर्थास्सन्ति, तांश्च सर्वज्ञो भगवान् आपादितवेदव्यासप्रसादो विरिञ्चो वा जानीयादिति प्रवदन्तीत्यतो नोक्तविरोध इत्युक्तं भवति ।

भावदीपिका

ब्रह्मशब्देन चतुर्मुखग्रहणे 'स्वयं व्यासो हि तद् वेद ब्रह्मा वा तत्प्रसादत' इति वचन-विरोधपरिहाराय ब्रह्मशब्दार्थमाह– **ब्रह्मेति** ॥ ब्रह्मशब्दस्य बृहस्पतिवाचित्वं च 'यस्मिन् ब्रह्मा राजनि पूर्व एति' इति वैदिकप्रयोगसिद्धमिति भावः । अपिशब्दस्तु उपनारदीयग्रन्थे पूर्वप्रकृत-समुच्चायक इति द्रष्टव्यम् । ननु तर्हि भारतस्य देवैरवगाह्यार्थत्वोक्तिविरोध इत्यत आह– **कृत्स्नमिति** ॥ तत् कृत्स्नं भारतोक्तं प्रमेयमित्यर्थः । सर्वशब्दः सङ्कुचितवृत्तिरित्याह– **जन इति** ।

भावप्रकाशः

ननु ब्रह्मापि तन्न जानातीत्ययुक्तम् । स्वयं व्यासो हि तद्वेद ब्रह्मा वा तत्प्रसादत इति वाक्यविरोध इत्यत आह– **बृहस्पतिरपीति** ॥ बृहस्पतिः पुरोधाश्च ब्रह्मा च ब्रह्मणस्पतिरिति तृतीयस्कन्धतात्पर्योक्तेरिति भावः । ननु बृहस्पतिर्न जानातीत्ययुक्तम् । ईषत्सर्वोपि जान-तीत्यग्रिमवाक्यविरोधादित्यत आह– **कृत्स्नमिति** ॥ **शेष इति** ॥ सर्वोपीषज्जानातीत्ययुक्तमीश्वरे बाधादित्यत आह– **जन इति** ॥ जानतीत्यत्र विकरणह्रस्वत्वमार्षमिति भावेनाह– **जाना-तीति** ॥ ननु ऋषयो बह्वर्थं भारतं प्रवदन्तीत्ययुक्तं विशिष्टस्य यद्भवति तद्विशेषणस्यापि भवतीतिन्यायेन बह्वर्थानां च कथनप्राप्तौ ईषत्सर्वोपि जानतीत्युक्तविरोधात्, बह्वर्थज्ञानाभावे तत्कथनस्य दूरापास्तात् । नच भारतं बह्वर्थं प्रवदन्तीति कथने प्रकारप्रदर्शनाय बह्वर्थमिति विशेषणामिति वाच्याम्, प्रकारवाचिशब्दाभावादित्यत आह– **बह्वर्थमिति प्रवदन्तीति** ॥

भाष्यम्– 'भारतं चापि कृतवान् पञ्चमं वेदमुत्तमम् ।
दशावरार्थं सर्वत्र केवलं विष्णुबोधकम् ।
परोक्षार्थं तु सर्वत्र वेदादप्युत्तमं तु यत् ।' इति स्कान्दे ।

भावप्रदीपिका

वेदोत्तमत्वभगवत्परत्वपरोक्षार्थत्वेषु प्रमाणं **भारतं चापीति** ॥

प्रमेयदीपिका

भारतं चापीति पूर्वोक्तेन समुच्चयः ॥ दश अवरा येषु ते तथा । तेऽर्थाः यस्येति विग्रहः ॥

याजकादेराकृतिगणत्वाद् 'विष्णुबोधकम्' इति समासः । करणार्थघञन्तेन वा समासः। पश्चादल्पाद्यर्थे कः ॥ उत्तममित्युक्तस्यैव विवरणम्– **वेदादप्युत्तममिति** ॥ एषु वाक्येषु यथासम्भवं पूर्वोक्तार्थोऽवगन्तव्यः ॥

भावबोधः

पूर्वोक्तेन समुच्चय इति ॥ स्कान्द एव पूर्वोक्तेनेत्यर्थः । दशभ्योऽवरा इति प्रतीति-

निसायार्थमाह– **दाश अवरा येष्विति** ॥ याजकादेरिति ॥ तेन तृजकेत्यस्यापवादादिति भावः । **घञन्तेनेति** ॥ 'बुध अवगमे' इत्यतः बुध्यतेऽनेनेति करणे घञि 'लघूपधगुणे च बोध' इति घञन्तेन विष्णोर्बोध इति विगृह्य विष्णुबोध इति समास इत्यर्थः । **विवरणमिति** वेदादित्यवध्युक्तेरिति भावः । **यथासम्भवमिति** ॥ लोकेशा ब्रह्मरुद्राद्याः प्रार्थयामासुर्देवेशं पुरुषोत्तममित्यनेन 'ब्रह्माद्यैः प्रार्थितो विष्णुः' इत्यनेन च ब्रह्मरुद्रेन्द्रादिभिरर्थित इत्यस्य, संसारे क्लेशिनामित्यनेन संसारे क्लिश्यमानानामित्यस्य, वेदार्थाज्ञमित्यनेन वचनवृत्त्युपलक्षणाभ्यामिष्टा-निष्टप्राप्तिपरिहारसाधनादर्शनाद्वेदार्थाज्ञानाच्चेत्यस्य, अधिकारवर्जितं स्त्रियादिकमित्यनेन वेदा-नधिकारिणां स्त्रीशूद्रादीनां चेत्यस्य, अवेक्ष्येत्यनेन अवलोक्योत्पन्नकृपैरिति यावदित्युक्तप्रकारेण नष्टधर्मज्ञानलोककृपालुभिरित्यस्य, ततः प्रसन्न इत्यनेन ज्ञानप्रदर्शनायेत्यस्य, भगवान् व्यासो भूत्वेत्यनेन भगवान् व्यासोऽवततारेत्यस्य अवधारणार्थकचशब्दशिरस्कभूत्वेत्यनेन विलम्बम-कृत्वेत्यर्थकेन अवतारानन्तरमेवेत्यर्थकस्य ततश्चेत्यस्य, 'वेदानुक्तार्थभूषितम्' 'केवलेनात्मबोधेन दृष्टमित्यनेन तदनुक्तकेवलेश्वरज्ञानदृष्टार्थयुक्तामित्यस्य, वेदार्थसंयुतमित्यनेन सर्ववेदाद्यर्थोप-बृंहितामित्यस्य, वेदादपि परमित्यनेन तदनुक्तेत्यनेन अर्थाल्लब्धस्य वेदोत्तममित्यस्य, ब्रह्मापि तत्र जानातीत्यनेन श्लोकेन सर्वप्राणिनामवगाह्यानवगाह्यस्वरूपामित्यस्य, तस्मिन्दशार्थास्सर्वत्र न ज्ञेया इत्यनेन दशावरार्थ सर्वत्रेत्यनेन चानवगाह्यस्वरूपामित्यस्य, केवलं विष्णुबोधक-मित्यनेन केवलभगवत्स्वरूपपरामित्यस्य, परोक्षार्थमित्यनेन परोक्षार्थामित्यस्य, 'भारतं चक्रे' 'भारतं स चकार ह' 'भारतं चापि कृतवान्' इत्यनेन महाभारतसंहितामचीक्लृपदित्यस्य, समानार्थेति यथासम्भवमित्यर्थः ॥

भावदीपः

पूर्वोक्तेनेति ॥ स्कान्दपुराण एव पुराणादिग्रन्थानुक्त्वा पश्चाद् '**भारतं चापि**' इत्युक्तत्वात् तेन समुच्चय इत्यर्थः ॥

'कर्तरि च' (पा.सू.२.२.१६) इति सूत्रे 'कर्त्रर्थकतृजकाभ्यां योगे या कर्मणि षष्ठी सा न समस्यते' इत्युक्तेः कथं 'विष्णुबोधकम्' इति षष्ठीसमासः? इत्यत आह– **याजकादेरिति** ॥ द्वितीयाध्यायद्वितीयपादे 'याजकादिभ्यश्च' (पा.सू.२.२.९) इति सूत्रे याजकादिशब्दैः षष्ठी

समस्यत इति प्रतिप्रसवात् तस्य आकृतिशब्दितस्वभावसिद्धगणवत्वादयमपि शब्दः तन्मध्ये बोध्यत इति भावः । वृत्त्यादावाकृतिगणत्वानुक्तेराह– **करणार्थ इति॥** बुद्ध्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या 'बुध अवगमने' (पा.धा.११७२) इत्यतः 'अकर्तरि च कारके सञ्ज्ञायाम्' (पा.सू. ३.३.१९) इत्यनेन घञ्प्रत्यये 'पुगन्त'(पा.सू.७.३.८६) इति गुणे अवबोध इति सिद्धे विष्णोर्बोधः विष्णुबोधः । अल्पो विष्णुबोधो विष्णुबोधक इति रूपसिद्धेरिति भावः ॥

पञ्चमे तृतीयपादे 'अल्पे'(पा.सू.५.३.८५) इति सूत्रे अल्पत्वविशिष्टेऽर्थे कप्रत्ययो भवतीत्युक्तेः,अल्पं तैलं तैलकमित्यादाविव भगवद्विषयाल्पज्ञानजनकमित्यर्थः । आदिपदात् स्वार्थ इति ग्राह्यम् ॥ **विवरणमिति** ॥ 'वेदात्' इत्यवध्युक्तेः । अतो न पुनरुक्तिरिति भावः ॥ **यथासम्भवमिति** ॥ 'लोकेशा ब्रह्मरुद्राद्याः, प्रार्थयामासुः देवेशं पुरुषोत्तमम्' इत्यनेन 'ब्रह्माद्यैः प्रार्थितो विष्णुः' इत्यनेन च 'ब्रह्मरुद्रादिभिरर्थितः' इत्यस्यार्थः; 'संसारे क्लेशिनम्' इत्यनेन 'संसारे क्लिश्यमानानाम्' इत्यस्य; 'वेदार्थाज्ञम्' इत्यनेन च 'इष्टानिष्ट' इत्यादि 'वेदार्थाज्ञानाच्च' इत्यन्तस्य; 'अधीकारवर्जितम्' इत्यनेन 'वेदानधिकारिणाम्' इत्यादेः;'अवेक्ष्य' इत्यनेन 'अवलोक्योत्पन्नकृपालुभिः' इत्यस्य; 'ततः प्रसन्नः' इत्यादिना 'ज्ञानप्रदर्शनाय' इत्यस्य; 'भगवान् व्यासो भूत्वा' इत्यनेन 'व्यासोऽवततार' इत्यस्य, 'व्यासो भूत्वैव' इत्यनेन; ('भूत्वा'इत्यनेन च)'ततश्च' इत्यस्य; 'वेदानुक्तार्थभूषितम्' इत्यादिना 'तदनुक्त' इत्यादेः; 'वेदार्थसंयुतम्' इत्यनेन 'सर्ववेदार्थ' इत्यादेः; 'ब्रह्मापि तन्न जानाति' इत्यादिना, 'यस्मिन् दशार्थाः' इत्यादिना च 'सर्वप्राणिनामनवगाह्य' इत्यादेः;'केवलं विष्णुबोधकम्' इत्यनेन 'केवलभगवत्' इत्यस्य; 'परोक्षार्थम्' इत्यनेन 'परोक्षार्थम्' इत्यस्य 'अर्थ उक्तः' इत्यादिरूपेण ध्येय इत्यर्थः ॥

वाक्यार्थप्रदीपः

ननु बुध इत्यतो ण्वुलि तस्याकादेशे लघूपधगुणे च निष्पन्नबोधकशब्दस्य कर्त्रर्थकाकप्रत्ययान्तत्वेन तद्योगे जयादित्यमतेन कर्तरि चेति वा यौक्तमतेन तृजकाभ्यां कर्तरीति वा षष्ठीसमासनिषेधात् कथं विष्णुबोधकमिति षष्ठीसमास इत्यतः ताभ्यां कृल्लक्षणषष्ठीसमासस्यैव आकरे निषेधस्थित्या शेषषष्ठीसमासनिषेधेन तत्समाससम्भवादिति सत्येव समाधाने

षष्ठीसमासमात्रनिषेधकत्वं तयोरभ्युपेत्य याजकादिभ्यश्चेति प्रतिप्रसवात्र तदनुपपत्तिरिति समाधत्ते– **याजकादेरिति** ॥

'स्युर्याजकोद्वर्तककर्तृकारकाः प्रयाजकोत्सादकभर्तृवर्तकाः ।
अध्यापकस्नापकगोप्तृपूजकाः' इति

गणपाठे बोधकशब्दस्यापठितत्वेन तेन प्रतिप्रसवानुपपत्तिशङ्कापरिहाराय आकृतिगणत्व-पर्यन्तं धावनमिति द्रष्टव्यम् । अस्मिन् पक्षे पठितगणस्याकृतिगणत्वमाश्रयणीयं भवतीत्य-परितोषात् पक्षान्तरमाह– **करणार्थेति** ॥ बुद्ध्यतेऽनेनेति बोध इति करणे घञि लघूपदगुणे च निष्पन्नबोधशब्दस्य विष्णुशब्देन षष्ठीसमास इत्यर्थः । तथा च कर्तरि चेति वा तृजकाभ्यामिति वा न षष्ठीसमासनिषेधप्रसक्तिरपीति भावः । नन्वत्र पक्षे विष्णुबोध इत्येव रूपापत्त्या विष्णु-बोधकमित्यस्यानुपपत्तिप्रसङ्गात् तदुपपत्तये ण्वुल एवाश्रयणीयत्वादुक्तनिषेधतादवस्थ्यमित्यतः अन्यथाऽपि तदुपपत्तिमाह– **पश्चादल्पाद्यर्थ इति** ॥ आदिपदेनाज्ञाताद्यर्थपरिग्रहः । तथा चाल्पो विष्णुबोध इति अल्पार्थे अज्ञातो विष्णुबोध इति अज्ञातार्थे वा विष्णुबोध एवेति स्वार्थे वा कप्रत्यये विष्णुबोधकशब्दनिष्पत्तिरिति भावः ॥

भावरत्नकोशः

पुराणान्तरस्थे 'भारतं चापि कृतवान्' इति श्लोके समुच्चायकेन चापीत्यनेन भाष्योदाहृत-नारायणाष्टाक्षरकल्पप्रकृतपुराणादेः समुच्चयव्याख्यानस्याचतुरस्रत्वात् समुच्चेयमाह– **पूर्वोक्ते-नेति** ॥ स्कान्दपुराण एव पूर्वोक्तेन व्यासकृतग्रन्थान्तरेणेत्यर्थः । 'दशावरार्थम्' इत्यत्र दशभ्योऽवरा दशावरा इति व्याख्याने 'यस्मिन् दशार्थाः सर्वत्र' 'दशार्थाः सर्वभारते' इत्यादि-स्मृतिविरोध इत्यत आह– **दशावरा येष्विति** । दशाधिका बहवोऽर्था भारते सन्ति । अवरपक्षे दशार्थत्वम् । न तु दशार्थेभ्यो न्यूनार्थत्वं द्रष्टव्यम् । 'यस्मिन् दशार्थाः सर्वत्र' 'दशार्थाः सर्वभारते' इत्यादिवचनान्यप्युक्ततात्पर्याणि व्याख्यातव्यानीति भावः ॥

यद्यपि 'भारतार्थस्त्रिधा प्रोक्तः' इति निर्णये भारतस्यार्थत्रयवत्त्वं प्रतीयते । तथाऽपि तत्रैव 'मन्वादि केचिद् ब्रुवते ह्यास्तीकादि तथाऽपरे । तथोपरिचराद्यन्ये भारतं परिचक्षते । धर्मो भक्त्यादिदशकः' इत्यादिना मन्वास्तिकौपरिचररूपसर्वप्राण्यवगाह्यानवगाह्यरूपार्थत्रयविवक्षया

'भारतार्थस्त्रिधा प्रोक्तः' इत्युक्तम् । अत्र पुनरौपरिचररूपसर्वप्राण्यनवगाह्यार्थविवक्षयैव भारत-स्थानि सर्वाण्यपि पदानि प्रत्येकं भगवत्सामर्थ्यमभिदधति दशार्थानीत्युच्यते । तथा चोक्तम्–

'नारायणस्य नामानि सर्वाणि वचनानि तु । तत्सामर्थ्यभिधायीनि' इति ॥

अतो न विरोधः । अत एव 'यस्मिन् दशार्थाः सर्वत्र न ज्ञेयाः सर्वजन्तुभिः' इत्युक्त-मित्याहुः । यस्येत्यनन्तरं तदिति शेषः । तस्य च 'दशावरार्थम्' इति भाष्येण सम्बन्धः ॥

नन्वेवं विग्रहप्रदर्शनं दशार्थापेक्षयाऽधिकार्थत्वे युक्तं स्यात् । तदेव कथमिति चेदुच्यते । भारतान्तर्गतविष्णुसहस्रनाम्नां 'विष्णोः सहस्रनामापि निरन्तरशतार्थकम्' इति वचनेन शतार्थत्वावेदनात् 'सहस्रनामतस्तुल्यं रामनाम वरानने' इति रामनाम्नः सहस्रनामसम-सङ्ख्यार्थत्वावेदनाच्च दशार्थाधिकार्थत्वं युक्तमिति ॥

ननु 'विष्णुबोधकम्' इत्यत्र अन्यसमासानुशासनाभावात् षष्ठीतत्पुरुषसमास इति वक्तव्यम्। नैवं युज्यते । बोधकमित्यस्य बुधेः कर्तर्येव निष्पन्नतया 'तृजकाभ्यां कर्तरि' कर्त्रर्थकतृजकाभ्यां षष्ठी न समस्यते, अपां स्रष्टा, सतामर्चक इति निषेधादित्यत आह– **याजकादेरिति** ॥ यद्यपि याजकादिगणो वृत्तौ पठितः । तथाऽपि 'प्रयोगप्राचुर्यदर्शनं तद्विशेष-कम्' इति महाभाष्यप्रयोगस्य 'जनिकर्तुः प्रकृतिः', 'तत्प्रयोजको हेतुश्च' इति निर्देशेन 'तृजकाभ्याम्' इति निषेधस्य अनित्यत्वज्ञापनात् समास इति कैयटेन समर्थितत्वात् कैयटवचनं चाऽकृतिगणत्वज्ञापकमिति भावेन 'आकृतिगणत्वात्' इत्युक्तमित्याहुः । उपलक्षणमेतत् । शेषषष्ठ्या समासे न कोऽपि दोषः । तृजकाभ्यामित्यनेन कर्मणि या षष्ठी तस्याः समास-निषेधात् । अत एव 'ब्राह्मणकारकम्' इति भाष्ये शेषषष्ठ्या समास इति कैयट इति च समाधानमवधातव्यम् ॥

आकृतिगणत्वस्य प्रसाध्यत्वादधुनातनवैयाकरणैरनङ्गीकाराच्च पक्षान्तरमाह– **करणार्थेति** ॥ बुध अवगमन इति धातोर्बुद्ध्यतेऽनेनेति करणार्थे 'हलश्च' इति घञ्प्रत्यये लघूपधलक्षणे गुणे च लेख इतिवन्निष्पन्नेन बोधशब्देन विष्णुशब्दस्य षष्ठीसमास इत्यर्थः ॥

ननु 'हलः' इति सूत्रे 'पुंसि सञ्ज्ञायाम्' इति सूत्रात् सञ्ज्ञायामित्यनुवर्तते । अत एव

लेखो वेद इत्युदाहृतम् । न चायं बोधशब्दः सञ्ज्ञा । तत्कथमत्र तेन घञ् भविष्यतीति चेन्न । 'अवे तृस्त्रोर्घञ्' इति पूर्वसूत्रवृत्तौ कथमवतारो नद्याः ? न हीदं सञ्ज्ञेत्याक्षिप्य 'घः प्रायेण' इत्यतः प्रायेण ग्रहणानुवृत्तेरसञ्ज्ञायामपि भवतीति समाधानेनेहाप्यसञ्ज्ञायामपि घञुपपत्तेरिति केचित् । अन्ये तु 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति बहुलग्रहणादसञ्ज्ञायामपि घञ् भविष्यतीत्याहुः । 'अकर्तरि च कारके सञ्ज्ञायाम्' इति करणे घञ् ॥ यद्यपि सञ्ज्ञायां प्रत्ययः शिष्टः । तथाऽपि चकारस्य सञ्ज्ञाव्यभिचारार्थत्वान्नानुपपत्तिरिति स्वामिनः । करणार्थकघञन्तेनेत्यपि पाठो दृश्यते । नन्वेवं प्रत्ययाङ्गीकारे ण्वुलोऽभावात् कथं बोधकमिति श्रवणमित्यत आह– **पश्चादिति** ॥ घञ्प्रत्ययान्ततया परिनिष्ठितादिति यावत् । अल्पाद्यर्थे अल्पाज्ञाताद्यर्थे । 'अल्पे', 'अज्ञाते' इति सूत्रद्वयविहितकप्रत्यय इत्यर्थः । भारतेनापि न विष्णुमहिमानोऽशेष-विशेषाकारेण प्रतिपादयितुं शक्याः । 'अनुक्तं पञ्चभिर्वेदैर्न वस्त्वस्ति कथञ्चन' इत्यादेः सामान्येन बोधनाभिप्रायकत्वात् । बोध्यमानाश्च विशेषाः सर्वप्राणिनामनवगाह्या इति ज्ञापनाय कप्रत्ययाश्रयणादिति भावः । आदिपदेन स्वार्थ इति ग्राह्यम् । अस्मिन् पक्षे क इत्यस्य 'न सामिवचने' इति ज्ञापकसिद्धः कप्रत्यय इत्यर्थः इति स्वामिनः ॥

अत्र सर्वत्र पक्षे 'स्वार्थिकाः प्रत्ययाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यनुवर्तन्ते' इति बोधशब्दस्य घञन्ततया बोधकशब्दस्यापि पुंस्त्वेन भाव्यमिति शङ्का 'क्वचिदतिवर्तते च । गुडकल्पा यवागूः' इति भाष्यकारवचनादभिधेयलिङ्गतया बोधकमिति नपुंसकत्वमिति परिहरणीया । वृत्तावपि 'कुटीशमीशुण्डाभ्यो रः' इत्यत्र ह्रस्व इत्यनुवर्त्य ह्रस्वा कुटी कुटीरः शुण्डार इत्युदाहृत्य 'स्वार्थिकत्वेऽपि प्रत्ययस्य पुंलिङ्गता लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य' इत्युक्तम् । ततोऽपि नपुंसकत्वं युक्तमिति ॥ क्वचित्तु स्वार्थे क इति पाठः ।

भगवद्बोधनं च न सङ्कीर्णतया । अपि तु निकृष्टतयेति ज्ञापनाय केवलमित्युक्तं भाष्ये । परोक्षार्थम् अत्यन्तगूढार्थम् ॥ **विवरणमिति** ॥ वेदादित्यवध्युक्तेर्विवरणत्वम् । तच्चोत्तमत्व-मुक्तमप्यौपचारिकमिति शङ्काव्युदासार्थमिति न पुनरुक्ततेति भावः । एतेषु वाक्येषु 'लोकेशा ब्रह्मरुद्राद्याः' इत्यादि 'वेदादप्युत्तमं तु यद्' इत्यन्तेषु वचनेषु पर्यालोचितेष्वित्यर्थः । **यथा-सम्भवमिति** ॥ 'लोकेशा ब्रह्मरुद्राद्याः प्रार्थयामासुर्देवेशं पुरुषोत्तमम्' इत्यनेन, 'ब्रह्माद्यैः प्रार्थितो विष्णुः' इत्यनेन च 'ब्रह्मरुद्रेन्द्रादिभिरर्थितः' इत्यस्य, 'संसारे क्लेशिनं जनम्' इत्यनेन

'संसारे क्लिश्यमानानाम्' इत्यस्य, 'वेदार्थाज्ञम्' इत्यनेन 'इष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारसाधनादर्शनाद् वेदार्थाज्ञानाच्च' इत्यस्य, 'अधिकारवर्जितं च स्त्रियादिकम्' इत्यनेन 'वेदानधिकारिणां स्त्री-शूद्रादीनां च' इत्यस्य, 'अवेक्ष्य' इत्यनेन 'अवलोक्योत्पन्नकृपैः' इत्युक्तप्रकारेण 'नष्टधर्मज्ञान-लोककृपालुभिः' इत्यस्य, 'ततः प्रसन्नः' इत्यनेन 'ज्ञानप्रदर्शनाय' इत्यस्य, 'भगवान् व्यासो भूत्वा' इत्यनेन 'भगवान् व्यासोऽवततार' इत्यस्य अवधारणार्थकचशब्दशिरस्केन 'भूत्वा' इत्यनेनावतारानन्तरमेवेत्यर्थकस्य 'ततश्च' इत्यस्य, 'वेदानुक्तार्थभूषितम् । केवलेनाऽत्मबोधेन दृष्टम्' इत्यनेन 'तदनुक्तकेवलेश्वरज्ञानदृष्टार्थयुक्ताम्' इत्यस्य, 'वेदार्थसंयुतम्' इत्यनेन 'सर्व-वेदाद्यर्थोपबृंहिताम्' इत्यस्य, 'वेदादपि परम्' इत्यनेन 'तदनुक्तेः' इत्यस्य, 'ब्रह्माऽपि तत्र जानाति' इत्यादिना 'सर्वप्राणिनामवगाह्यानवगाह्यरूपाम्' इत्यस्य, 'यस्मिन् दशार्थाः सर्वत्र न ज्ञेयाः सर्वजन्तुभिः । दशावरार्थं सर्वत्र' इत्यनेन 'अनवगाह्यरूपाम्' इत्यस्य, 'ईषत् सर्वोऽपि' इत्यनेन 'अवगाह्य' इत्यस्य, 'केवलं विष्णुबोधकम्' इत्यनेन 'केवलभगवत्स्वरूपपराम्' इत्यस्य, 'परोक्षार्थम्' इत्यनेन 'परोक्षार्थाम्' इत्यस्य, 'भारतं चक्रे', 'भारतं स चकार ह', 'भारतं चापि कृतवान्' इत्यनेन 'महाभारतसंहितामचीक्लृपत्' इत्यस्य चावगमाद् यथासम्भवं सर्वोऽपि पूर्वोक्तार्थः प्रमाणसंवादीति भावः ॥

भावदीपिका

पूर्वोक्तेनेति ॥ स्कान्दपुराण एव पूर्वोक्तेनेत्यर्थः । दशभ्योऽवरा इति प्रतीति-वारणायाऽह– **दशेति** ॥ येषु अर्थेषु तेऽर्था तथा दशावराः ॥ ननु बुध अवबोधनेऽस्मात् कर्तरि ण्वुल्प्रत्यये 'युवोरनाकौ' इत्यकादेशे गुणे च सति बोधकेति रूपम् । तथाच 'तृजकाभ्यां कर्तरि' कर्त्रर्थतृजकाभ्यां योगे षष्ठी न समस्यते । अपां स्रष्टा, सतामर्चक, इतिवद् विष्णो-र्बोधकमित्येव स्यान्न तु विष्णुबोधकमिति षष्ठ्या समास इत्यत आह– **याजकादेरिति** ॥ 'याजकादिभिश्च' याजकादिभि षष्ठीः समस्यते । द्विजस्य याजको द्विजयाजक इति प्रतिप्रसवा-दत्रापि षष्ठ्या समासो युक्त इति भावः । याजकादिगणे पाठाभावादुक्तम्– **याजकादेरा-कृतिगणत्वादिति** ॥ एवमाकृत्या एवमाकारेण ये शब्दास्ते सर्वेऽप्येतद्गणस्था इत्याकृति-गणशब्दार्थ इत्याहुः ॥

करणार्थेति ॥ बुध अवगमने अस्मात् बुध्यतेऽनेनेति करणे घञि घस्य लोपे उपधाभूतस्योकारस्य लघुत्वेन 'पुगन्तलघूपधस्य च' इति लघूपधगुणे बोधेति रूपम् । तथाच करणार्थघञन्तेन बोधशब्देन षष्ठ्यन्तविष्णुशब्दस्य समासोपपत्तिरिति भावः । कप्रत्ययवैयर्थ्यमाशङ्क्याऽह– **पश्चादिति** ॥ करणार्थघञन्तशब्देन समासानन्तरम् । आदिपदादज्ञातकुत्सितयोर्ग्रहणम् । 'प्रागिवात् क' । 'इवे प्रतिकृतौ' इत्यतः प्राक् कप्रत्ययाधिकार इत्युक्त्वा, 'अल्पे' अल्पार्थे प्रागधिकृतकप्रत्ययः स्यात् । अल्पो वृक्षो वृक्षकः । 'अज्ञाते' सम्बन्धितयाऽज्ञातेऽर्थे कः स्यात् । कस्यायमश्वोऽश्वकः । 'कुत्सिते' कुत्सितार्थे कः स्यात् । कुत्सितोऽश्वः, अश्वकः । एवञ्च प्रकृतेऽल्पार्थे कप्रत्ययेऽल्पो विष्णोर्बोधो यस्मात् तद् विष्णुबोधकमित्यर्थो द्रष्टव्यः ॥

ननु अल्पाद्यर्थ इत्युक्तत्वाद् अज्ञाताद्यर्थोपपादनं कथमिति चेन्न । अज्ञाताद्यर्थोपपादनाय नात्राऽदिपदम् । किं नाम ? वस्तुत अल्पाद्यर्थे कप्रत्ययो विहितोऽस्ति । सोऽत्रैकस्मिन्नर्थे उपपादनीय इत्यर्थात् । एवञ्च प्रकृते 'अल्पे' इति सूत्रेणाल्पार्थ एव कप्रत्ययो द्रष्टव्य इत्याहुः । वस्तुतस्तु आदिपदात् स्वार्थे कप्रत्ययो ग्राह्यः । तथाच विष्णुर्बुध्यतेऽनेनेति विष्णुबोधं, विष्णुबोधमेव विष्णुबोधकमिति विग्रहो द्रष्टव्यः ॥ **विवरणमिति** ॥ अत्र वेदादित्यवधिकथनादिति भावः ॥

यथासम्भवमिति ॥ लोकेशा ब्रह्मरुद्राद्याः, प्रार्थयामासुर्देवेशं पुरुषोत्तममित्यनेन संसारे क्लिश्यमानानामित्यस्य, वेदार्थाज्ञमित्यनेन वेदार्थाज्ञानाच्चेत्यस्य, अधीकारवर्जितं च स्त्रियादिकमित्यनेन वेदानधिकारिणां स्त्रीशूद्रादीनाञ्चेत्यस्य, अवेक्ष्येत्यनेन अवलोक्योत्पन्नकृपैरिति यावदित्युक्तप्रकारेण नष्टधर्मज्ञानलोककृपालुभिरित्यस्य, प्रसन्न इत्यनेन ज्ञानप्रदर्शनायेत्यस्य, भगवान् व्यासो भूत्वेत्यनेन भगवान् व्यासोऽवततारेत्यस्य, अवधारणार्थकचशब्दशिरस्केन भूत्वेत्यनेन विलम्बमकृत्वेत्यर्थकेन अवतारानन्तरमेवेत्यर्थकस्य ततश्चेत्यस्य, वेदानुक्तार्थभूषितं केवलेनाऽत्मबोधेन दृष्टमित्यनेन तदनुक्तकेवलेश्वरज्ञानदृष्टार्थयुक्तमित्यस्य, वेदार्थसंयुतमित्यनेन सर्ववेदाद्यर्थोपबृंहितमित्यस्य, वेदादपि परमित्यनेन तदनुक्तेत्यनेनार्थाल्लब्धस्य वेदोत्तममित्यस्य, 'ब्रह्माऽपि तत्र जानाति' इति श्लोकेन सर्वप्राणिनामवगाह्यानवगाह्यरूपामित्यस्य, 'यस्मिन् दशार्था सर्वत्र न ज्ञेयाः' इत्यनेन 'दशावरार्थं सर्वत्र' इत्यनेन चानवगाह्यरूपामित्यस्य, केवलं

विष्णुबोधकमित्यनेन केवलभगवत्स्वरूपपरामित्यस्य, परोक्षार्थमित्यनेन परोक्षार्थामित्यस्य, 'भारतं चक्रे', 'भारतं स चकार', 'भारतं चापि कृतवान्' इत्यनेन महाभारतसंहितामचीक्लृपदित्यस्य, समानार्थत्वमवगन्तव्यमित्यर्थः । इष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारसाधनादर्शनादित्युक्तार्थसंवादस्य उक्तप्रमाणेष्वदर्शनाद् यथासम्भवमित्युक्तम् ॥

भावप्रकाशः

पूर्वोक्तेनेति स्कन्दपुराण एव पूर्वोक्तेनेत्यर्थः । दशभ्योऽवरा इति व्याख्याने यस्मिन् दशार्था इति स्मृतिविरोध इत्यत आह– **दश अवरा येष्विति** ॥ नन्वनेनावरपक्षे भारतं दशार्थं न तु ततो न्यूनार्थकमिति प्राप्तं तथा च भारतार्थस्त्रिधा प्रोक्त इति भारततात्पर्यनिर्णयविरोध इति चेन्न यतस्तत्र मन्वास्तिकोपरिचररूपसर्वप्राण्यवगाह्यानवगाह्यार्थाविवक्षया त्रित्वमुक्तम् अत्र पुनरौपरिचररूपसर्वप्राण्यनवगाह्यार्थपक्ष एव भारतस्थानि सर्वाण्यपि पदानि प्रत्येकं दशार्थानीत्यभिप्रेतम् । अत एव 'सर्वश्चे'ति 'न ज्ञेयाः सर्वजन्तुभि'रिति चोक्तम् । ततश्च न कोऽपि विरोधः । ननु दशार्थापेक्षयाधिकार्थत्वे प्रमितेऽवरपक्षे दशार्थत्वं वाच्यं तदेव कुत इति चेत् । भारतान्तर्गतविष्णुसहस्रनाम्नां विष्णोः सहस्रनामापि निरन्तरशतार्थकमिति शतार्थकत्वस्य प्रमितत्वेन सर्वसामञ्जस्यात् ।

ननु कथं विष्णुबोधकमिति समासः तृजकाभ्यां कर्तरीतिसूत्रेण कर्त्रर्थतृजकाभ्यां षष्ठ्याः समासनिषेधादित्यशङ्क्य याजकादिभिश्चेति प्रतिप्रसवसूत्रेण समास इत्याह– **याजकादेरिति** ॥ **आकृतिगणत्वादिति** ॥ शिवशमरिष्टस्य कर इत्यादौ कर इत्यादिनिर्देशात् पचादेराकृतिगणत्ववत्तत्प्रयोजको हेतुश्चेत्यादिनिर्देशाद्याजकादेरप्याकृतिगणत्वस्याङ्गीकार्यत्वादिति भावः । उपलक्षणमेतत् । जनिकर्तुः प्रकृतिः तत्प्रयोजको हेतुश्चेति निर्देशात् तृजकाभ्यामिति निषेधोऽनित्य इति वा शेषषष्ठ्या समास इति वा समाधानमवधातव्यम् । आकृतिगणत्वस्य शाब्दिकैरनङ्गीकारात् पक्षान्तरमाह– **करणार्थेति** ॥ बुध अवगमन इत्यस्माद् बुध्यतेनेनेति करणे घञि लघूपधगुणे च निष्पन्नेन बोधशब्देन विष्णुशब्दस्य षष्ठीसमास इत्यर्थः । ननु कथं करणे घञ् ल्युटा बाधात् । न च वासरूपविधिः क्तल्युट्तुमुन् खलर्थेषु वासरूपविधिर्नास्तीत्युक्तेरिति चेत् । उच्यते । ल्युडपवादेनात्र हलश्चेति घञ् । न च पुंसि सञ्ज्ञायामित्यतः सञ्ज्ञायामित्यनुवृत्तेः प्रकृते चासञ्ज्ञात्वात् कथं हलश्चेति घञिति वाच्यम् । बाहुलकाश्रयणात् ॥

अल्पाद्यर्थ इति ॥ आदिपदादज्ञातार्थसङ्ग्रहः । अल्पे अज्ञाते इति सूत्राभ्यां कप्रत्ययविधानादिति भावः । नचाल्पत्वाद्याभिधानवैयर्थ्यम् । भारतेनापि विष्णुगताशेष विशेषाः प्रातिस्विकाकारेण न बोध्यन्ते केषांचित् सामान्यतो बोधनात् । बोधाश्च विशेषाः सर्वप्राणिनामनवगाह्या इति ज्ञापनार्थत्वात् । व्यर्थं सदिति न्यायात् ।

भाष्यम्– **'यदि विद्याच्चतुर्वेदान् साङ्गोपनिषदान् द्विजः ॥**
न चेत् पुराणं संविद्यान्नैव स स्याद्विचक्षणः ॥'(म.भा..१.१.२६८)

'इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत्।'
बिभेत्यल्पश्रुताद्वेदो मामयं प्रचलिष्यति।' (म.भा.आदि..२९३)

प्रमेयदीपिका

'यदि विद्यात्' इत्यादि भारतवाक्यपर्यालोचनया चोक्तं तदवसीयत इति सम्बन्धः । चत्वारश्च ते वेदाश्चेति विशेषणसमास एवायं न द्विगुः। अङ्गानि चोपनिषदश्च अङ्गोपनिषदमिति समाहारद्वन्द्वः । तेन 'द्वन्द्वाच्चुदषहान्तात् समाहारे' (पा.सू.५.४.१०६) इति समासान्तोऽकारः । ततो बहुव्रीहिः । **प्रचलिष्यति** प्रचालयिष्यतीति ॥

भावबोधः

ननु 'तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च' इति सूत्रोक्तसमासे 'सङ्ख्यापूर्वो द्विगुः' इति द्विगुसंज्ञायां 'द्विगुरेकवचनम्' इति एकवचने 'द्विगोः' इति ङीपः प्राप्तौ चतुर्वेदीमिति भवेत् । चतुर्वेदानिति कथमित्यत आह– **विशेषणसमास इति ॥ बहुव्रीहिरिति ॥** अङ्गोपनिषदेन सहिताः साङ्गोपनिषदा इत्यर्थः ।

भावदीपः

'अवसीयते' इत्यस्य कर्माप्रतीतेः 'तच्चोक्तम्' इत्यनेनान्वयमाह– **यदि विद्यादित्यादि भारतवाक्येति ॥**

ननु 'चतुर्णां वेदानां समाहारः' इत्यत्र 'तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च' (पा.सू. २.१.५१)

इति सूत्रे तद्धितार्थे विषये उत्तरपदे च परतः समाहारे वाच्ये 'दिक्सङ्ख्ये समस्येते' इति समासे 'सङ्ख्यापूर्वो द्विगुः' (पा.सू.२.१.५२) इति द्विगुसञ्ज्ञायाम्, 'द्विगोः'(पा.सू.४.१.२१) इति ङीप्प्रत्यये 'चतुर्वेदी' इति स्यादित्यत आह– **चत्वारश्च त इति** ॥ 'विशेषणं विशेष्येण बहुलम्' (पा.सू.२.१.५७) इति सूत्रेण विशेषणसमास इत्यर्थः ॥ **द्वन्द्वादिति** ॥ चवर्गान्ताद् दकारान्तात् षकारान्ताद् हकारान्ताद् द्वन्द्वात् समाहारे च टच्प्रत्ययो भवतीति पञ्चमान्त्य-पादीयसूत्रार्थः । 'चुटू' (पा.सू.१.३.७) 'हलन्त्यम्' (पा.सू.१.३.३) इत्येताभ्यां टकार-चकारयोरपगमे अङ्गोपनिषदमिति रूपम् । तेन सहितानिति बहुव्रीहिरित्यर्थः ॥

वाक्यार्थप्रदीपः

चत्वारो वेदाः समाहृता इति तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे चेति समासे तस्य सङ्ख्यापूर्वकत्वेन सङ्ख्यापूर्वो द्विगुरिति द्विगुसंज्ञायां द्विगुरेकवचनमिति एकवचने अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियामिष्टः इति स्त्रीत्वे द्विगोरिति ङीपः प्राप्तौ चतुर्वेदी इति स्यात् चतुर्वेदानिति तु कथमित्यत आह– **विशेषणसमास इति** ॥ न च विशेषणं विशेष्येण इति विहितविशेषणसमासस्य दिक्-सङ्ख्ये संज्ञायामिति नियमितत्वात् कथमत्र विशेषणसमास इति वाच्यम् । षोडशपदार्थ-पञ्चस्कन्धादिशब्दवत् विशिष्टस्यापि चतुर्वेदशब्दस्य सामयिकसंज्ञात्वेन तदुपपत्तेरित्याशयात् । नन्वङ्गानि चोपनिषदश्चाङ्गोपनिषदः अङ्गोपनिषद्भिः सहिताः साङ्गोपनिषद इत्येव स्यात् साङ्गोपनिषदानिति तु कथमित्यत आह– **अङ्गानि चेत्यादि** ॥ **तेनेति** ॥ चवर्गान्तात् दकार-षकारहकारान्तात् द्वन्द्वात् टच्प्रत्ययो भवति । स च द्वन्द्वः समाहारे, नेतरेतरयोगे इति सूत्रार्थः। तथाच दकारान्तसमाहारद्वन्द्वात् टच्प्रत्यये साङ्गोपनिषदेति अकारान्तशब्द-निष्पत्तिरित्यर्थः ॥ **ततो बहुव्रीहिरिति** ॥ अङ्गोपनिषदेन सहिताः साङ्गोपनिषदा इति तेन सहेति तुल्ययोग इत्यनेन बहुव्रीहिरित्यर्थः ॥

ननु चलतेरकर्मकत्वात् मामिति कर्माभिधानमयुक्तमित्यतोऽण्यन्तस्याकर्मकत्वेऽपि ण्यन्तस्य सकर्मकत्वात् तदभिधानं न दोषायेत्याह– **प्रचालयिष्यतीति** ॥

भावरत्नकोशः

'अवसीयते' इति भाष्ये कर्मप्रत्ययनाय 'यदि विद्यात्' इत्यादेर्भारतान्तर्गतत्वज्ञापनाय चाऽह– **यदि विद्यादित्यादि भारतेति ॥** तेन तद्वाक्येत्यत्र तच्छब्दो भारतार्थ इत्युक्तं भवति ।

ननु चतुर्वेदानिति कथम् ? 'तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च' तद्धितार्थे विषये उत्तरपदे च परतः समाहारे वाच्ये दिग्वाचिसङ्ख्यावाचिशब्दावैकार्थ्येन समस्येते, इति सूत्रेण अतद्धितार्थत्वादनुत्तरपदपरत्वाच्च समाहारे वाच्ये चतुर्णां वेदानां समाहार इति विगृह्य समासे 'सङ्ख्यापूर्वो द्विगुः' इति द्विगुसंज्ञायां 'अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियामिष्टः' इति स्त्रीत्वे 'द्विगुरेकवचनम्' इति एकवद्भावे 'द्विगोः' इति ङीपि च सति चतुर्वेदीमिति भवितव्यत्वादित्यत आह– **विशेषणसमास इति ॥** विशेषणसमासत्वमेव स्फोरयितुमुक्तं– **चत्वारश्च ते वेदाश्चेतीति ॥** एवशब्दव्यावर्त्यं **न द्विगुरिति ॥** तेनोक्तरीत्या चतुर्वेदीमिति स्यादिति चोद्यानवकाश इति वाक्यशेषः ॥

अयं भावः । 'तद्धितार्थ' इति सूत्रेण समाहारप्राधान्य एव समासो विहितो न तु समाहृतप्राधान्ये । 'समाहारे वाच्ये' इति व्याकरणात् । पञ्चपूलीति समास एकवचनदर्शनाच्च । प्रकृते च समाहारप्राधान्यस्याविवक्षितत्वात् 'विशेषणं विशेष्येण बहुलम्' इति सूत्रविहितविशेषणसमास एवेष्यते । न च विशेषणसमासत्वे सङ्ख्यापूर्वकत्वाद् द्विगुसञ्ज्ञा स्यादेवेति वाच्यम् । 'तद्धितार्थे' इत्यत्रोक्तस्त्रिविधः सङ्ख्यापूर्वो द्विगुसञ्ज्ञः स्यादित्यर्थस्य वैयाकरणैरभ्युपगतत्वादिति ॥ ननु 'दिक्सङ्ख्ये सञ्ज्ञायाम्' इति सञ्ज्ञायामेव सङ्ख्यावाचिशब्दस्य विशेषणसमास इति नियमितत्वादत्रासञ्ज्ञात्वात् कथं समास इति चेन्न । 'पूर्वकालैकसर्व' इत्यत्रैकशब्दग्रहणेन सञ्ज्ञायामिति नियमस्यानित्यत्वज्ञापनादिति केचित् ॥

अन्ये तु 'पूर्वकालैक' इति सूत्रे वैयाकरणैरेकशब्दो 'दिक्सङ्ख्ये सञ्ज्ञायाम्' इति नियमात् प्राप्त्यर्थमेवेत्यङ्गीकारेणैकशब्दग्रहणस्य ज्ञापकत्वाभावोऽत एवैकशाटीत्युदाहरणमिति दूषयित्वा, अन्वर्थत्वेऽपि समुदायरूढ्या पञ्चाऽग्रास्सप्तर्षय इतिवच्चतुर्वेदशब्दस्य सञ्ज्ञात्वानपायात् । असञ्ज्ञात्वेऽपि बहुलग्रहणबलेनैव समासोपपत्तेश्च युक्त उक्तसमास इत्याहुः ।

अपरे तु 'दिक्शब्देभ्य उत्तरस्य तीरशब्दस्य तारादेशो वा वक्तव्यः' इति वार्तिकोदाहरणे

दक्षिणतारं दक्षिणतीरमित्यत्र यदि 'दिक्सङ्ख्ये सञ्ज्ञायाम्' इति नियमोऽभिमतस्तर्हि दक्षिण-तीरशब्दस्य सञ्ज्ञात्वपक्षे दिक्शब्देभ्यः उत्तरस्येति वचनमयुक्तं स्यात् । दक्षिणतीरशब्दस्य सञ्ज्ञात्वापातश्च । तेन ज्ञायते 'दिक्सङ्ख्ये सञ्ज्ञायाम्' इति न नियम इति ॥ तथा च प्रकृतेऽप्यसञ्ज्ञात्वेऽपि चत्वारश्च वेदाश्चेति विशेषणसमासो नानुपपन्न इति वदन्ति ॥

यत्तु 'विशेषणसमास एवायम्' इत्यनेन 'विशेषणं विशेष्येण बहुलम्' इत्यस्य विवरणरूपे समानाधिकरणाधिकारे 'शाकपार्थिवादीनामुपसङ्ख्यानमुत्तरपदलोपश्च' इति वार्तिके शाकप्रियः पार्थिवः शाकपार्थिवः, एकत्वयुक्तो वीर एकवीरः, त्रित्वविशिष्टा लोकास्त्रिलोका इत्यत्र योऽय-मुत्तरपदलोपी समासो विहितस्तस्य ग्रहणम् । तथा च चतुष्ट्वयुक्ता वेदाश्चतुर्वेदा इति समास इति । तत्तु 'चत्वारश्च ते वेदाश्च चतुर्वेदाः' इति टीकाक्षरास्वारस्यादचतुरस्रम् ॥

'अङ्गानि चोपनिषदश्च' इत्यनन्तरं तासां समाहार इत्युपस्कर्तव्यमिति केचित् । विग्रहस्थ-चशब्द एव समाहारार्थ इति नोपस्कार इत्यपरे । अत एव चाऽह– **अङ्गोपनिषदमिति समाहारद्वन्द्व इति** ॥ एतदङ्गीकारप्रयोजनमाह– **तेनेति** ॥ चवर्गान्ताद् दषहान्ताच्च द्वन्द्वात् टच्प्रत्ययो भवति समासान्तः स चेद् द्वन्द्वः समाहारे वर्तते नेतरयोग इति सूत्रार्थः । 'अकारः' इति मुक्तानुबन्धप्रत्ययग्रहणं टीकाकारीयम् अनुबन्धप्रयोजनस्य प्रकृतेऽविवक्षितत्वात् । **ततो बहुव्रीहिरिति** ॥ 'तेन सहेति तुल्ययोगे' समाने सम्बन्धे द्योतकत्वेन वर्तमानं सहेत्येतत् तृतीयान्तेन समस्यते । स बहुव्रीहिः । 'वोपसर्जनस्य' इति सहशब्दस्य सभावे अङ्गोपनिषदेन सह वेदनीयाः साङ्गोपनिषदाः, तानिति बहुव्रीहिः, टच्प्रत्ययोत्पादनानन्तरमित्यर्थः ॥

ननु चलतेरकर्मकत्वात् कथमत्र मामिति कर्मान्वय इत्यत आह– **प्रचालयिष्यतीति** ॥ यद्यपि चल गताविति धातुर्गत्यर्थः । गत्याद्यर्थाश्च धातवः सकर्मकाः । 'गत्यर्थाकर्मक' इति सूत्रात् । तथा च प्रकृते मां प्रचलिष्यति प्राप्स्यतीत्यर्थाभ्युपगमे नानुपपत्तिः । चोरो मां प्राप्स्यतीति बिभेति देवदत्त इति लोके व्यवहारात् । तथाऽपि नासावत्र प्राप्त्यर्थः । व्याकुली-भावस्यात्यन्तमप्राप्तेः । किन्तु कम्पनार्थः । 'कम्पने चलिः' इति सूत्रात् । तत्र च कम्पत इत्यत्रेव चलिष्यतीत्यत्रापि कर्मान्वयायोगात् तदन्वयायान्यार्थत्वे वक्तव्येऽत्यन्तविलोलन-स्फोरणाय चालयिष्यतीति व्याख्येयम् ॥ तथा च अन्तर्भावितण्यर्थश्चलतिरत्रेति न कर्मान्वयानु-पपत्तिरिति भावः । यद्यपि 'कम्पने चलिः' इति मित्त्वस्मरणात् 'मितां ह्रस्वः' इति ह्रस्वत्वे

चलयिष्यतीति वक्तव्यम् । तथाऽपि 'वा चित्तविरागे' इत्यतो वाग्रहणानुवृत्तेर्ह्रस्वविकल्पे 'चालयन् पृथिवीं सर्वाम्' इति प्रयोगः साधुरिति शरणदेववचनादत्रापि चालयिष्यतीति दीर्घः साधुरिति ज्ञातव्यम् ॥

भावदीपिका

ननु 'तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च' इति समाहारे च वाच्ये सङ्ख्यापूर्वस्य द्विगुसञ्ज्ञायां 'द्विगुरेकवचनम्' इत्येकवचने 'अकारान्तो द्विगुः समाहारे स्त्रियामिष्ट' इति स्त्रीलिङ्गत्वे 'द्विगोः' इति ङीपः प्राप्तौ चतुर्णां वेदानां समाहारश्चतुर्वेदीति स्यात् । न च पात्रादित्वात् ङीबभावः । तथात्वे पञ्चपात्रमितिवत् चतुर्वेदमिति भवेत् । चतुर्वेदानिति तु कथमत आह– **चत्वारश्च त इति** ॥ न समाहारोऽत्र विवक्षितः । येन द्विगुप्राप्तिः । किं नाम? 'विशेषणं विशेष्येण बहुलम्' भेदकं भेद्येन समस्यत इति सूत्रप्राप्तकर्मधारयोऽयमिति भावः । अङ्गानि चोपनिषदश्चेत्यनन्तरं तयोः समाहार इति शेषः ॥

ननु तर्हि अङ्गोपनिषदिति स्यात् । कथमङ्गोपनिषदमित्यत आह– **तेनेति** ॥ समाहार-द्वन्द्वाश्रयेण ॥ **द्वन्द्वादिति** ॥ चवन्तात् दान्तात् षान्तात् हान्ताच्च द्वन्द्वात् टच् स्यात् समाहारे । वाक् च त्वक् च तयोः समाहारो वाक्त्वचम् । शमीदृषदोः समाहार शमीदृषदम् । वाक्त्विषोः समाहार वाक्त्विषम् । छत्रोपानहोः समाहारश्छत्रोपानहम् । समाहारेति किम्? प्रावृट्शरदौ । तयोः ऋत्वोरेकदा समाहाराभावात् । तथा चाङ्गोपनिषत् अस्मात् 'झलां जशोऽन्ते' इति तकारस्य दत्वे, द्वन्द्वादिति समासान्तटच्प्रत्यये, 'चुटू' इति टकारलोपेऽकार-मात्रे उर्वरिते, 'हलन्त्यम्' इति चकारलोपे, अङ्गोपनिषदेत्यकारान्तप्रातिपदिकनिष्पत्तौ, 'सर्वो द्वन्द्वो विभाषयैकवद् भवति' इति परिभाषयैकवद्भावे, 'स नपुंसकम्' इति नपुंसकत्वेऽङ्गोप-निषदमिति जातेऽङ्गोपनिषदेन सह विद्यमानाः साङ्गोपनिषदाः, तानिति सहपूर्वपदोऽयं बहुव्रीहिरिति भावः ॥

ननु सहपूर्वपदबहुव्रीहित्वे सहाङ्गोपनिषदानिति स्यादिति चेन्न । 'वोपसर्जनस्य' उपसर्जन-भूतस्य सहेत्यस्य सो वा स्यात् । पुत्रेण सहाऽगतः, सपुत्र आगतः, सहपुत्रो वाऽऽगत इति विहितत्वादत्रापि सहेत्यस्य सादेशे सति सहपूर्वपदत्वेऽपि साङ्गेति साध्विति मन्तव्यम् ॥ ननु

चलधातोरकर्मकत्वान्मामिति कथं कर्मोक्तिरित्यत आह– **प्रचालयिष्यतीति** ।। णिजन्ताश्च सकर्मका इति भावः ।।

भावप्रकाशः

ननु चतुर्णां वेदानां समाहार इति विग्रहे तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे चेति समासे सङ्ख्यापूर्वो द्विगुरिति द्विगुसञ्ज्ञायाम् अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियामिष्ट इति स्त्रीत्वे द्विगोरिति ङीपि च सति चतुर्वेदीमिति स्यात् । चतुर्वेदानिति तु कथमित्यत आह– **विशेषणसमास एवायमिति** ।। तद्धितार्थेति सूत्रेण समाहारप्राधान्य एव समासः नतु समाहृतप्राधान्ये समाहारेवाच्य इत्युक्त-त्वात् समासे एकवचनप्रयोगाच्च । प्रकृते च समाहारप्राधान्यस्याविवक्षितत्वात् विशेषणंविशेष्येण बहुलमिति विशेषणसमास एवेत्यर्थः । न च सञ्ज्ञात्वात् कथं विशेषणसमासः दिक्सङ्ख्ये सञ्ज्ञायामित्यनेन सञ्ज्ञायामेव सङ्ख्याशब्दस्य विशेषणसमास इति नियतत्वादिति वाच्यम् । अन्वर्थत्वेऽपि समुदायरूढ्या पञ्चाम्राः सप्तर्षय इतिवत् चतुर्वेदशब्दस्यापि सञ्ज्ञात्वानपायात् । असञ्ज्ञात्वेऽपि बहुलग्रहणबलेन समासोपपत्तेश्च । अत एव शब्दकौस्तुभे एकवीर इत्यत्र पूर्वकालैकेति बाधित्वा परत्वात्पूर्वापरप्रथमेति समाहारे वीरैक इति स्यादित्याशङ्क्य बहुलग्रहणबलेन समाहितमिति भावः ।।

समाहारद्वन्द्व इति ।। स नपुंसकमिति समाहारे यौ द्विगुद्वन्द्वौ तयोर्नपुंसकत्वं समाहार-स्यैकत्वादेकवचनं च युक्तमिति बोध्यम् । **द्वन्द्वादिति** ।। चवर्गान्तादकारषकारहकारान्ताच्च द्वन्द्वाट्टच् स्यात् समाहार इति सूत्रार्थः । टकारचकारयोः लोपे अकारमात्रमवशिष्यत इत्यभि-प्रेत्य समासान्तोकार इत्येवोक्तम् । **बहुव्रीहिरिति** ।। अङ्गोपनिषदेन सह साङ्गोपनिषदा इति बहुव्रीहिरित्यर्थः । वोपसर्जनस्येति सहशब्दस्य सत्वमिति बोध्यम् ।।

ननु मामयं प्रचलिष्यतीति कथम् । चलतेरकर्मकत्वादित्यतोऽन्तर्णीतण्यर्थोऽयमतो नोक्तानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्याह– **प्रचालयिष्यतीति** ।।

भाष्यम्– **'मन्वादि केचिद् ब्रुवते ह्यास्तीकादि तथापरे ।**
तथोपरिचराद्यन्ये भारतं परिचक्षते ।' (म.भा.आदि.१.६६)

'भारतं सर्ववेदाश्च तुलामारोपिताः पुरा ।
देवैर्ब्रह्मादिभिस्सर्वैः ऋषिभिश्च समन्वितैः ॥
व्यासस्यैवाज्ञया तत्र त्वत्यरिच्यत भारतम् ।' (ब्रह्माण्डपुराणे)

'महत्त्वाद्भारवत्त्वाच्च महाभारतमुच्यते ॥
निरुक्तमस्य यो वेद सर्वपापैः प्रमुच्यते ।' (म.भा.१.३००)

'यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति न कुत्रचित्'(म.भा.आदि ५.५०)

'विराटोद्योगसारवान्' (म.भा.१.८९) इत्यादि तद्वाक्यपर्यालोचनया, ऋषिसम्प्रदायात्, 'को ह्यन्यः पुण्डरीकाक्षात् महाभारतकृद्भवेत्' (वायुप्रोक्तवचनम्) इत्यादि पुराणग्रन्थान्तरगतवाक्यार्थान्यथानुपपत्त्या नारदाध्ययनादिलिङ्गैश्चावसीयते ॥

भावप्रदीपिका

भारतवाक्यपर्यालोचनया ऋषिसम्प्रदायादिलिङ्गैश्चैतद्भारतस्य वेदोत्तमत्वादि ज्ञायत इत्याह– यदीत्यादि । 'विराटोद्योगसरवान्' इति भारतस्य कल्पवृक्षतया वर्णितत्वं द्रष्टव्यम् ।

प्रमेयदीपिका

'भारवत्त्वात्' इत्यनेन मत्वर्थे तप्रत्यय इत्युक्तं भवति ॥ भारतप्रामाण्यमप्यङ्गीकृत्यैव इतरदनङ्गीकुर्वाणं प्रतीदमुक्तम् । युक्त्यनुसन्धानेन विनाऽभिप्रेतार्थोऽत्र न प्रतीयते। अतः 'पर्यालोचनया' इत्युक्तम् । अनुसन्धानप्रकारं च लेशेन दर्शयिष्यति । ऋषीणां वैशम्पायनादीनां सम्प्रदायात्, शिष्येभ्यः प्रदानाच्चैतद् अवसीयते । न हि प्रामाण्यादिरहितम् ऋष्यादयः शिष्येभ्यः श्रेयसे व्याकुर्युरिति युज्यते । 'कोऽह्यन्यः' इत्यादि पुराणलक्षण ग्रन्थान्तरगतवाक्यार्थान्यथानुपपत्त्या च तदवसीयते । 'ग्रन्थान्तर' इति विशेषणस्य प्रयोजनं स्वयमेव वक्ष्यति । वाक्यस्योक्तार्थे सामर्थ्याभावात् 'अन्यथानुपपत्त्या' इत्युक्तम् । तच्च प्रदर्शयिष्यते ॥

नारदस्याध्ययनव्याख्यानादिलिङ्गैश्चोक्तार्थोऽवसीयते । 'ऋषिसम्प्रदायात्' इत्यनेनैव गतमेतदिति चेत्– न । ऋषीणां गृहस्थत्वेन परार्थोऽन्यविषयो व्यवहारः कथञ्चित् सम्भाव्येतापि ।

नारदस्य तु परमहंसस्य स्वार्थोऽपि व्यापारोऽन्यविषयो न सम्भवतीति ज्ञापनार्थत्वात् । अत एव 'सम्प्रदायात्' इति 'अध्ययन' इति चोक्तम् ॥

भावबोधः

इतरदिति ॥ वेदार्थज्ञानोपायत्वं वेदोक्तमत्वमित्यादिकमित्यर्थः । **कथञ्चिदिति** ॥ अन्यथा शिष्याणां श्रेयसे कथं व्याकुर्युरित्युक्तविरोधः स्यादिति भावः ।

भावदीपः

'यदि विद्यात् चतुर्वेदान्' इत्यादिवाक्यानामुक्तेरुपयोगमाह– **भारतप्रामाण्यमिति**॥ **इतरदिति** ॥ धर्मज्ञानद्वारा मोक्षहेतुत्वं सर्ववेदार्थबृंहितत्वं 'तदनुक्तकेवलेश्वर' इत्यादिनोक्तमित्यर्थः ॥ **इदमिति** ॥ 'यदि विद्यात्' इत्यादिकम् ॥ **लेशेन दर्शयिष्यतीति** ॥ **'कथमन्यथा'** इत्यादिनेति भावः ॥ **प्रदानाच्चेति** ॥ 'न केवलम्' इत्यादिवाक्यपर्यालोचनया इति चार्थः ॥ 'प्रामाण्यादि' इत्यादिपदेन 'इतरत्' इत्यत्रोक्तस्य सङ्ग्रहः ॥ **वक्ष्यतीति** ॥ 'ग्रन्थान्तरगतत्वाच्च' इत्यादिनेति भावः ॥ **प्रदर्शयिष्यत इति** ॥ 'कथं चान्यस्य' इत्यादिनेति भावः ॥ उक्तार्थः प्रामाण्यादिः ॥ 'मन्वादि केचिद् ब्रुवते' इति श्लोको भारततात्पर्यनिर्णये द्वितीये (२.१३७)

'सकृष्णान् पाण्डवान् गृह्य योऽयमर्थः प्रवर्तते ।
प्रातिलोम्यादिवैचित्र्यात्तमास्तीकं प्रचक्षते'

इत्यादिना व्याख्यानादत्र न व्याख्यातः ॥

वाक्यार्थप्रदीपः

ननु भारवत्त्वादिति निर्वचने भारवदिति स्यात् भारतमिति तु कथमित्यत आह– **भारवत्त्वादित्येनेनेति** ॥ नच तप् पर्वतमरुद्भ्यामिति विशेषोक्तेः कथमन्यत्र मत्वर्थे तद्व्युत्पादनमिति वाच्यम् । तस्मिन् सूत्रे अस्याप्युपसङ्ग्रहणीयत्वे तात्पर्यात् ॥

भावरत्नकोशः

तप्रत्यय इति ॥ 'तद्धिताः' इति बहुवचनज्ञापितस्तप्रत्ययो भारशब्दान्निष्पादनीय इत्यर्थः । 'पर्वमरुद्भ्याम् तप्' इति वक्तव्ये तप् पर्वमरुद्भ्याम्' इति पाठे प्रत्ययस्याऽदावुच्चारणाद् वाऽत्र तप्रत्यय इति केचित् ॥

ननु 'यदि विद्यादित्यादिभारतवाक्यपर्यालोचनया चोक्तं तदवसीयते' इति वाक्ये भारत-प्रामाण्यदुर्गमार्थत्वादि तदित्यनेनाभिसंहितम् । नैतद् युक्तम् । भारतप्रामाण्ये विप्रतिपद्यमानं प्रति तद्वाक्येन तत्साधनस्यानुचितत्वादित्यत आह– **भारतप्रामाण्यमङ्गीकृत्येति** ॥ **इतरत्** विषय-प्रयोजनादि दुर्गमार्थत्वं च । वेदार्थज्ञानोपायत्वादिकं वा । इदमुक्तं भारतवाक्यमुदाहृतम् । पर्यालोचनाशब्दार्थविवेचनायोक्तम्– **अनुसन्धानेति** ॥ उपपत्त्यनुचिन्तनेत्यर्थः । **दर्शयिष्यति** 'कथमन्यथा भारतनिरुक्तिज्ञानमात्रेण सर्वपापक्षयः' इत्यनेन । ऋषिसम्प्रदायशब्दयोरर्थं वदन्नेव हेतौ चशब्दान्वयमाह– **ऋषीणामिति** ॥ सम्प्रपूर्वाद् दा दान इति धातोर्भावे घञि 'आतो युक्चिण्कृतोः' इति युकि च सम्प्रदायशब्द उपदेशपरम्परार्थ इति भावेनोक्तं– **शिष्येभ्य इति** ॥ शिष्याणां श्रेयसे व्याकरणाच्च इत्यर्थः । अत्र साध्यार्पणम् **एतदवसीयत इति** ॥

ऋषिसम्प्रदायाच्च भारतप्रामाण्यविषयप्रयोजनदुर्गमार्थत्वाद्यवसीयत इत्येतदुपपादयति– **नहीति** ॥ शिष्याणामिति प्रामाण्यम्, श्रेयस इति विषयप्रयोजनाभिसम्बन्धः, व्याकुर्युरिति दुर्गमार्थत्वं च विभावितम् । नह्यप्रमाणमतिरोहितार्थं च शासनीयविनेयेषु व्याकुर्वत इति युक्त-मिति ॥ पुराणं च ग्रन्थान्तरं चेति विग्रहभ्रमं निरसितुमुक्तम्– **पुराणलक्षणेति** ॥ **वक्ष्यति** 'ग्रन्थान्तरगतत्वाच्च' इत्यत्र । **प्रदर्शयिष्यते** 'कथं चान्यस्य' इत्यत्र । भाष्यस्थादिशब्दार्थो **व्याख्यानेति** ॥ अत्राऽदिपदाच्छ्रवणसङ्ग्रहः । अक्षरोच्चारणपूर्वकमर्थग्रहणमध्ययनम् । तद्विनाऽर्थ-ग्रहणं श्रवणमिति तयोर्भेद इति केचित् । गुरूच्चरणानूच्चारणमध्ययनम् । औपदेशिकवाक्यार्थाव-बोधः श्रवणमित्यपरे ॥

ननु व्याख्यानं नाम शिष्येषु प्रदानम् । तथा च 'ऋषिसम्प्रदायात्' इत्यनेन प्राप्तमेतदिति शङ्कते– **ऋषीति** । **गतं** प्राप्तम् । गृहस्थत्वेऽप्यृषीणां तद्व्यवहारस्यान्यविषयत्वमयुक्तम् । मोक्षार्थव्यवहारस्य तथात्वानौचित्यादित्यत उक्तम्– **परार्थ इति** ॥ शिष्यार्थ इत्यर्थः ।

माऽभून्मोक्षार्थो व्यवहारः । तथाऽपि परार्थव्यवहारोऽन्यविषयोऽपि सम्भाव्यते गृहस्थत्वादिति सम्भावनायामपिशब्दः । ऋषयो गृहस्था अपि कथं शिष्याणां श्रेयसे प्रामाण्यादिरहितं व्याकुर्यु-रित्यतः कथञ्चिदित्युक्तम् । भगवदाज्ञाकारिदधीच्यादिव्यवहारस्यान्यविषयत्वदर्शनादिति भावः । स्वार्थः मोक्षार्थः । ज्ञापनार्थत्वादिति वदन् सार्थकमर्थतः पुनर्वचनमदोषायेत्यभिप्रैति । अत्रोपष्टम्भकमाह– **अत एवेति** ॥ यत एवमृष्यादिव्यापारः सम्भावितपरार्थताकः, नारद-व्यापारस्तु मोक्षार्थोऽत एवेत्यर्थः । सम्प्रदायशब्दस्य प्रदानार्थत्वादध्ययनस्य च स्वार्थत्वे-नोक्तार्थसूचनादिति भावः ॥

भावदीपिका

मत्वर्थ इति ॥ भारशब्दात् सोऽस्यास्तीति मत्वर्थे तप्रत्यये भारतेति रूपम् ॥ ननु भारताप्रामाण्यवादिनं प्रति तस्योत्तमत्वनिश्चयाय कथं भारतवाक्योदाहरणमित्यत आह– **भारतेति** ॥ **इतरत्** ॥ वेदार्थज्ञानोपायवेदोत्तमत्वादिकमित्यर्थः । इदम् उत्तमत्वम् ॥ **दर्शयिष्यतीति** ॥ कथमन्यथेत्यादिना अनुपदमेवेति शेषः । उदाहृतेषु सर्वेषु वाक्येषु पर्यालोचनाया अक्रियमाणत्वात् लेशेनेत्युक्तम् । शिष्येभ्यो जनमेजयादिभ्यः । प्रामाण्या-दीत्यत्राऽदिपदेनोत्तमत्वं ग्राह्यम् । **तत्** उत्तमत्वादि ॥ **वक्ष्यतीति** ॥ ग्रन्थान्तरगतत्वाच्चेत्यनेनेति शेषः ॥ **वाक्यस्येति** ॥ 'को ह्यन्य' इति वाक्यस्येत्यर्थः ॥ तच्चेति अन्यथानुपपत्तिकथनम् ॥ **प्रदर्शयिष्यत इति** ॥ कथं चान्यस्येत्यनेनेति शेषः । अध्ययनादीत्यत्राऽदिपदार्थमाह– **व्याख्यानादीति** ॥ अध्ययनं श्रवणम् । व्याख्यानं मननम् । आदिपदेन तदुक्तप्रकारेण ध्यानं ग्राह्यम् ॥ **ऋषीति** ॥ नारदस्यापि देवर्षित्वादिति भावः ॥ **अन्यविषय इति** ॥ अप्रमाणा-नुत्तमग्रन्थविषय इत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि ज्ञेयम् । व्यवहारो व्याख्यानादिरूपः ॥ **कथञ्चिदिति** ॥ अन्यथा शिष्याणां श्रेयसे कथं व्याकुर्युरित्युक्तविरोधः स्यादित्याशयः ॥ **अत एवेति** ॥ ऋषीणां गृहस्थत्वेन परार्थान्यविषयव्यापारसम्भावनासूचनाय सम्प्रदायादित्युक्तम् । परमहंसस्य नारदस्य स्वार्थव्यापारो नान्यविषय इति सूचनायाध्ययनेत्युक्तमिति भावः ।

भावप्रकाशः

मत्वर्थे तप्रत्यय इति ॥ तद्धिता इति बहुवचनस्यानुक्ततद्धितसङ्ग्रहार्थत्वादिति भावः ।

ननु भारतप्रामाण्यमनङ्गीकुर्वाणं प्रति कथं तत्साधनाय भारतवाक्योदाहरणमित्यत आह– **भारतप्रामाण्यमिति** ॥ **इतरदिति** ॥ विषयादिसम्बन्धदुर्गमार्थत्वं चेत्यर्थः । **दर्शयिष्यतीति** ॥ कथमन्यथा भारतनिरुक्तिज्ञानमात्रेण सर्वपापक्षय इत्यादिनेति शेषः । **वक्ष्यतीति** ॥ ग्रन्थान्तर-गतत्वाच्चेत्यादिनेति शेषः । **प्रदर्शयिष्यत इति** ॥ कथं चान्यस्य कर्तुं न शक्यत इत्यनेनेति शेषः । **व्याख्यानादीति** ॥ आदिपदाच्छ्रवणसङ्ग्रहः । अक्षरोच्चारणपूर्वकमर्थग्रहणमध्ययनं तद्भिनार्थग्रहणं श्रवणमिति तयोर्भेदात् । ननु ऋषीणां गृहस्थत्वेऽपि तद्व्यवहारोऽन्यविषयः इत्ययुक्तं मोक्षार्थव्यवहारस्य तथात्वाभावादित्यत उक्तम्– **परार्थ इति** ॥ शिष्यार्थ इत्यर्थः । माभून्मोक्षार्थो व्यवहारः तथापि परार्थव्यवहारोऽन्यविषयोऽपि सम्भाव्यते । दधीच्यादि-व्यवहारस्य परार्थस्यान्यविषयत्वदृष्टेरिति भावः । ननु शिष्याणां श्रेयसे प्रामाण्यादिरहितस्य व्याख्यानमयुक्तमित्यत उक्तम्– **कथञ्चिदिति** ॥ **स्वार्थ इति** ॥ स्वमोक्षार्थ इत्यर्थः । **अत एवेति** ॥ यत एवं ऋषिव्यापारः परार्थः नारदव्यापारस्तु स्वार्थोऽत एवेत्यर्थः । सम्प्रदायशब्दस्य प्रदानार्थत्वेनाध्यायनस्य च स्वार्थत्वेनोक्तव्यवस्थासूचनादिति भावः ॥

भाष्यम्– कथम् अन्यथा भारतनिरुक्तिज्ञानमात्रेण सर्वपापक्षयः । प्रसिद्धश्च सोऽर्थः ॥

भावप्रदीपिका

न भारतं हरिपरम् । 'यस्मिन्नृणां ग्राम्यकथानुवादैर्मतिर्गृहीता न हरेः कथायाम् इत्युक्तत्वा-दित्यत आह– **कथमिति** ॥ **अन्यथा** हरिकथां विना ग्राम्यकथानुवादित्व इत्यर्थः । **निरुक्ति-मस्येति** । भारतमिति निरुक्तिज्ञानादुच्यमानः पापक्षयादिरुपचरितः किं न स्यात् इत्यत आह– **प्रसिद्धश्चेति** ॥ सोऽर्थः पापक्षयाख्यो जनमेजयादौ प्रसिद्धश्चातो न वचनमुपचरितार्थमित्यर्थः । निरुक्तिज्ञानस्यापि भारतज्ञानमन्तरेणासम्भवान्नासङ्गतिः ॥

भावप्रकाशिका

एतेनैतत्सुनिरस्तम् । यद्भ्रान्तैरुच्यते 'भारतेऽधिगम्यमाने ग्राम्यसुखानुवादे एव मातिर-वरुध्यते न हरिकथायाम्' इति ॥ तथा सति तन्नामनिरुक्तिज्ञानात् सर्वपापक्षयो न स्यादित्याह– **कथमन्यथेति** ॥ न केवलं तन्नामनिरुक्तिज्ञानात् पापक्षयो भवतीति पावनिकः, किन्त्वानुभाविकोऽपि जनमेजयादीनामिति भावेनाह– **प्रसिद्धश्चेति** ॥

प्रमेयदीपिका

'तद्वाक्यपर्यालोचनया' इत्युक्तम् । कीदृशी सा पर्यालोचना? इत्यतो लेशेन दर्शयति– **कथमिति** ॥ 'महत्त्वात्' इति वाक्ये भारतशब्दं निरुच्य तज्ज्ञानात् सर्वपापक्षयोऽभिधीयते। नतु भारतस्योत्तमत्वं साक्षात् । तथाऽपि पर्यालोचनया गम्यत एव । यथा हि नारायणादि-भगवन्नामनिरुक्तिज्ञानाद् भवन् पापक्षयोऽभिधेयस्य सर्वोत्तमत्व एव तथाऽयमपि । **अन्यथा** भारतस्य सर्वशास्त्रोत्तमत्वाभावे । कथं तच्छब्दनिरुक्तिज्ञानमात्रेण सर्वपापक्षयः स्यात्? शब्दान्तरनिरुक्तिज्ञानेन तदभावादिति ॥

स्यादेतदनुमानम् । यदि हेतूकृतोऽर्थः प्रमितः स्यात् । न चैवम् । अयथार्थप्रशंसाया अपि दर्शनेन वचनस्यान्यथासिद्धेरित्यत आह– **प्रसिद्धश्चेति** ॥ धियां तावत् प्रामाण्यं स्वतः। बाधकादप्रामाण्यम् । न चेह तदस्ति । अर्थवादानां चाबाधिते स्वार्थे प्रामाण्यमस्त्येव । अतो हेतूकृतो योऽर्थो भारतशब्दनिरुक्तिज्ञानेन सर्वपापक्षयः **स प्रसिद्धः** प्रमित एवेति । सर्वपापक्षये तदैव मुक्तिः स्यादिति चेत् तर्हि सर्वशब्दार्थ एव सङ्कोच्यताम् । न तु सर्वो वाक्यार्थः ॥

भावबोधः

स्यादेतदनुमिानमिति ॥ भारतं सजातीयोत्तमं, सर्वपापक्षयहेतुज्ञानविषयनिर्वचनोपेत-शब्दवाच्यत्वात्, यथा नारायण इत्यनुमानमित्यर्थः ।

भावदीपः

एवं दृष्टान्तं स्वयमुक्त्वा वाक्यार्थमाह– **तथाऽयमपीत्यादिना** ॥ 'अयमपि' इत्यस्य 'सर्वपापक्षय' इत्यनेनान्वयः । 'अन्यथा' इत्यनुवादः 'भारतस्य' इत्यादि व्याख्या ॥ 'भारतम्' इति पदमत्त्युत्तमाभिधेयकम् । सर्वपापक्षयहेतुज्ञानविषयनिरुक्तिकत्वान्नारायणादिनामवदित्युक्तं भवति ॥ **अयथार्थेति** ॥ 'गङ्गास्नानेन वा मुक्तिः' इत्यादाविति भावः ॥

न चात्रेति ॥ 'निरुक्तिमस्य यो वेद' इत्यादिवाक्ये तत्र बाधकं नास्तीत्यर्थः ॥ वाक्यार्थमाह– **अतो हेतूकृत इत्यादिना** ॥

भावरत्नकोशः

तद्वाक्येति ॥ भारतवाक्येत्यर्थः । साक्षात् शब्दार्थतया । 'अन्यथा' इति भाष्यमनूद्यार्थमाह– **भारतस्य सर्वशास्त्रोत्तमत्वाभाव इति** ॥ **एतदनुमानम्**– भारतशब्दः स्वसजातीयोत्तमाभिधायकः । सर्वपापक्षयहेतुज्ञानविषयनिरुक्तिकत्वात् । यथा नारायणशब्द इति ॥ भारतं सजातीयसर्वशास्त्रोत्तमम् । सर्वपापनिवृत्तिहेतुज्ञानगोचरनिरुक्तिमच्छब्दवाच्यत्वात् । यदेवं तदेवम् । यथा सजातीयसर्वचेतनोत्तमो नारायण इति वाऽनुमानम् । तदैवार्थसाधनसमर्थं **स्यादिति** भावः । कथं न चैवम्? 'सर्वपापैः प्रमुच्यते' इति वचनस्यैव प्रमाणत्वादित्यत उक्तं– **वचनस्यान्यथासिद्धेरिति** ॥ तत्र हेतुः **अयथार्थप्रशंसाया अपि दर्शनेनेति** ॥ 'गङ्गास्नानेन वा मुक्तिः' इत्यादौ साक्षान्मोक्षपरत्वेन प्रशंसाया इवेति भावः । स्वतः ज्ञानग्राहकग्राह्यम् । इह 'निरुक्तमस्य यो वेद सर्वपापैः प्रमुच्यते' इति वाक्यजन्यधियाम् । **तत्** बाधकम् । सर्वपापक्षयवाक्यस्यार्थवादत्वेनार्थवादानां 'तस्माद् धूम एवाग्नेर्दिवा ददृशे नार्चिः' इत्यादिरूपाणां न स्वार्थे प्रामाण्यमित्यर्थवादत्वमेव बाधकमित्याशङ्क्याऽह– **अर्थवादानां चेति** ॥ नार्थवादत्वमात्रमप्रमापकत्वप्रयोजकमिति भावेनोक्तं– **अबाधिते स्वार्थ इति** ॥ प्रत्यक्षादिबाधितार्थानामुदाहृतार्थवादानां तथात्वेऽपि न प्रकृतस्य तथात्वम् । प्रमाणबाधाभावादिति भावः ॥

बाधकं शङ्कते– **सर्वपापक्षय इति** ॥ सर्वशब्दार्थः सर्वपापैरित्यत्र । 'ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते' इति शास्त्रेण मन्त्रगतेन्द्रशब्दो यथा स्वोचितैश्वर्यवद् गार्हपत्यार्थतया सङ्कोचितस्तथाऽत्रापीति भावः । **वाक्यार्थः** भारतशब्दनिरुक्तिज्ञानेन बहुतरपापान्यप्रारब्धानि निवर्तन्त इति समग्रवाक्यार्थः । बाधकाभावादिति भावः ॥

भावदीपिका

तथाऽपीत्युत्तरश्रवणाद् यद्यपीत्यादावध्याहार्यम् ॥ **अभिधेयस्येति** ॥ नामवाच्यस्य नारायणस्य ॥ **तथाऽयमपीति** ॥ भारतशब्दनिरुक्तज्ञानेनोक्त सर्वपापक्षयो भारतस्योत्तमत्वं विना न सम्भवतीत्यर्थः । अनेन, 'भारतं सर्वशास्त्रोत्तमम् । सर्वपापक्षयहेतुभूतज्ञानविषयीभूतनिरुक्तिमच्छब्दवाच्यत्वात् । नारायणवत्' इत्यनुमानमुक्तं भवति । अत्राप्रयोजकताशङ्कायां विपक्षे हेतूच्छित्तिरूपबाधककथनपरत्वेनान्यथेति मूलं व्याख्याति– **अन्यथेति** ॥ अनुमाने ज्ञानासिद्धिमाशङ्कते– **स्यादेतदिति** ॥ प्रमापकप्रमाणाभावादिति भावः ॥

ननु 'महत्त्वात्' इति वचनमेव प्रमापकं प्रमाणमित्यत आह– **अयथार्थेति** ॥ **अन्यथासिद्धेरिति** ॥ अयथार्थप्रशंसापरत्वेनान्यथासिद्धेरित्यर्थः । ननु 'न गङ्गा न गया काशी' इत्याद्यर्थवादानां **स्वार्थे**ऽप्रामाण्यदर्शनादस्यापि वचनस्य तथात्वमित्यर्थवादत्वमेव बाधकमस्तीत्यत आह– **अर्थवादानाञ्चेति** ॥ **अतः** प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वेनेतरप्रमापकापेक्षाभावात् । चशब्द एवार्थ इत्यभिप्रेत्याऽह– **प्रमित एवेति** ॥ बाधकमाशङ्कते– **सर्वपापक्षय इति** ॥

भावप्रकाशः

स्यादेतदनुमानमिति ॥ भारतं सजातीयोत्तमं सर्वपापनिवर्तकज्ञानविषयनिर्वचनोपेतशब्दवाच्यत्वात् नारायणवदित्यनुमानमित्यर्थः । ननु निरुक्तमिति वाक्यमेव प्रमापकमित्यत आह– **अयथार्थेति** ॥ **दर्शनेनेति** ॥ प्रयागमरणेन वेत्यादाविति शेषः । नन्वर्थवादस्य स्वार्थे प्रामाण्याभावो बाधक इत्यत आह– **अर्थवादानां चेति** ॥ प्रयागमरणेन वेत्याद्यर्थवादस्य स्वार्थे प्रामाण्याभावादाह– **अबाधित इति** ॥ अनेनैतत् सूचितं द्विविधोर्थवादो बाधिताबाधितभेदात् । तत्राद्यः प्रयागेत्यादिर्न स्वार्थे मानं दृष्ट्वैव तं मुच्यत इति स्मृतिबाधात् । किन्तु प्राशस्त्यलक्षकः । अन्त्याः निरुक्तमस्येत्यादिः स्वार्थे प्रमाणमेवेति । सर्वशब्दार्थ एव सङ्कोच्यतामिति ॥ त्यजेदेकं कुलस्यार्थे इति न्यायादिति भावः ॥

प्रमेयदीपिका

एवमन्यान्यपि भारतवाक्यानि पर्यालोचनीयानि । तथाहि 'यदि विद्यात्' इति वाक्ये यद्यपि भारतं नोक्तम् । तथाऽपि उत्तरत्रेतिहासशब्देन गृहीतत्वात् पुराणपदं तदुपलक्षणमिति ज्ञायते । न ह्यनुक्तस्योपपादनं युक्तम् । ततश्च भारतस्य वेदार्थज्ञानोपायताऽनेन सिद्ध्यति । अचेतनत्वपर्यालोचनायां 'बिभेति' इत्येतद् बिभेतीव स्वार्थमन्तर्धापयतीति ज्ञेयम् ॥

यद्यपि 'मन्वादि' इत्येतदापाततो न प्रकृतं कमप्यर्थं प्रत्याययति । तथाऽपि भगवत्पादैरन्यत्रोदाहृतस्य एतद्व्याख्यानरूपवाक्यस्यानुसन्धाने भारतस्य भगवत्परत्वादि गमयति ॥

तुलारोपणं भारवत्त्वं च प्रतिनिधिद्वारेणोपपादनीयम् ॥ 'यदिह' इत्यस्य स्तुतिपरत्वोपपत्तये 'तदेवान्यत्र' इति व्याख्याने सर्ववेदाद्यर्थोपबृंहितत्वादिकं सिद्ध्यति ॥

'विराट' इत्येतत् पूर्वोत्तरवाक्यानुसन्धानेन भारतस्य कल्पतरुतां प्रतिपादयद् भारतस्य सर्वपुरुषार्थहेतुतां गमयतीति ॥

भावबोधः

अन्यत्रेति ॥

'सकृष्णान् पाण्डवान् गृह्य योऽयमर्थः प्रवर्तते ॥
प्रातिलोम्यादिवैचित्र्यात्तमास्तीकं प्रचक्षते ॥
धर्मो भक्त्यादिदशकः श्रुतादिश्शीलवैनयौ ॥
सब्रह्मकास्तु ते यत्र मन्वादिं तं विदुर्बुधाः ॥
नारायणस्य नामानि सर्वाणि वचनानि तु ॥
तत्सामर्थ्याभिधायीनि तमौपरिचरं विदुः ॥'

इति महाभारततात्पर्यनिर्णये उदाहृतस्येत्यर्थः । आदिपदेन धर्मदेवतापरत्वग्रहणम् ।

भावदीपः

पुराणपदमिति ॥ 'नचेत् पुराणम्' इत्यत्र विद्यमानं पुराणपदमित्यर्थः ॥ **अन्यत्रेति**॥ भारततात्पर्ये ॥ **स्तुतित्वोपपत्तय इति** ॥ भारतमाहात्म्योक्तिपरत्वसिद्धय इत्यर्थः ॥ **विराटेत्येतदिति** ॥ गमयतीत्यन्वयः ॥ **पूर्वोत्तरेति** ॥ भारत एव तत्पूर्वोत्तरवाक्येत्यर्थः ॥

भावरत्नकोशः

उत्तरत्र 'इतिहासपुराणाभ्याम्' इतिवाक्ये । पर्यालोचनशब्दितयुक्त्यनुसन्धानप्रकारं दर्शयति– **न ह्यनुक्तस्येति** ॥ अनेनोक्तार्थस्य कस्य सिद्धिरित्यत आह– **ततश्चेति** ॥ 'वेदार्थाज्ञानाच्च' इति भाष्ये यद् भारतस्य वेदार्थज्ञानोपायत्वं सूचितं तत् सिद्ध्यतीत्यर्थः ॥ ननु वेदो **बिभेतीत्ययुक्तम्** । वर्णराशिविशेषरूपस्य वेदस्याचेतनत्वेन तत्र भयशब्दितमनोदौर्बल्यस्य प्रसक्त्यनौचित्यादित्यत आह– **अचेतनत्वेति** ॥ 'भीत्रार्थानां भयहेतुः' इत्यल्पश्रुतस्यापादानता । **प्रचालयिष्यतीति** बिभेति । आपाततः शास्त्रान्तरानवमर्शदशायाम् । कमप्यर्थम् भारतस्य परोक्षार्थत्वादिरूपम् । अन्यत्र भारततात्पर्यनिर्णये । अनुसन्धाने पर्यालोचनायाम् ॥

तथा चायमर्थः । मन्वादीत्यत्राऽदिशब्दस्तावददादीयते प्रतिपाद्यत इति व्युत्पत्त्या प्रतिपाद्यार्थवाची । 'भारतार्थस्त्रिधा प्रोक्तः' इति प्रतिज्ञाय मन्वादि आस्तिकादि उपरिचरादीत्युदाहरणात् । प्रभृत्यर्थत्वे तद्विरोधः । 'धर्मो भक्त्यादिदशकः' इत्यादिश्लोकत्रयेण मन्वास्तिकोपरिचररूपार्थव्याख्यानवदादिपदोपात्तार्थव्याख्यानप्रसङ्गाच्च । अतो भारतं मन्वर्थकमास्तिकार्थकमुपरिचरार्थकमित्येव भारतार्थस्त्रिविध इति वक्तव्यम् । आङ्पूर्वाद् ददातेः कर्मणि क्विप्रत्यय आदिशब्दनिष्पत्तेः । मन ज्ञान इति धातोः 'ताभ्यामन्यत्रोणादयः' इत्युप्रत्यये मन्यते ज्ञायते एभिः परमात्मेति मनुशब्दवाच्याः धर्मः भक्त्यादिदशकः श्रुतादिः शीलविनयौ ब्रह्मशब्दोदितो वेदश्च । त एते यत्र प्रस्तूयन्ते तत्र भागे धर्माभिमानित्वान्मनुपदवाच्यो धर्मराजः, भक्तिज्ञानवैराग्यप्रज्ञामेधाधृतिस्थितियोगप्राणबलशब्दितगुणदशकाभिमानित्वान्मनुशब्दाभिधेयः श्रीभीमसेनः, श्रुतमताभिमानित्वान्मनुशब्दवाच्योऽर्जुनः, शीलविनयाभिमानित्वान्मनुपदबोध्यौ नकुलसहदेवौ, वेदाभिमानित्वान्मनुनामधेया द्रौपदी चेत्येते पञ्च आदयः प्रतिपाद्याः यस्य तं भागं मन्वर्थकं केचिद् ब्रुवते । अभिमन्यमानमुखेन तदभिमानिनां पञ्चपाण्डवानां दौपद्याश्च महिमप्रकटनाय भारतं प्रवृत्तमिति कवयो वदन्तीत्यर्थः । तदुक्तम्

'धर्मो भक्त्यादिदशकः श्रुतादिः शीलवैनयौ ।
सब्रह्मकास्तु ते यत्र मन्वादिं तं विदुर्बुधाः' इति ॥

अपरे भारतमास्तीकार्थं प्रचक्षते । अस्ति परलोकोऽस्ति परदेवतेति जानन्तः पाण्डवाः पाञ्चाली चाऽस्तिका उच्यन्ते । 'अस्ति नास्ति दिष्टं मतिः' इति ठगनुशासनात् । त आदयः प्रतिपाद्या यस्य तदास्तिकादि । धर्मादिकमनन्तर्भाव्य केवलमास्तिकान् पाण्डवान् पाञ्चालीं च विषयीकृत्य तदुत्पत्तितच्चरित्रतद्युद्धादिरूपो योऽयमर्थो वर्ण्यते सोऽयमास्तिकः । 'अर्थः प्रवर्तते' इत्यत्रार्थशब्दग्रहणादादिशब्द उक्तरीत्या प्रतिपाद्यार्थ इति विज्ञायते । परमास्तिकशिरोमणयः पुण्यश्लोकाः सकृष्णाः पाण्डवा यत्र भागेऽनन्योपाधिकतया वर्ण्यन्ते स भाग आस्तिकार्थ उच्यत इति ॥ तथा चोक्तम्

'सकृष्णान् पाण्डवान् गृह्य योऽयमर्थः प्रवर्तते ।
प्रातिलोम्यादिवैचित्र्यात् तमास्तीकं प्रचक्षते ॥' इति ॥

'आस्तिक एवाऽस्तीकः । मनुष्यादिभ्य आस्तिक्यातिशयद्योतनाय दीर्घः । पाञ्चाली पाण्डवाश्च यत्राऽहत्य प्रशस्यन्ते तद् भारतमास्तीकादि ब्रुवत' इति ॥

सर्वोत्तमत्वादुपरिचरनामा भगवान् विष्णुरेवाऽदिमध्यावसानेषु आदिः प्रतिपाद्यो यस्य तदुपरिचरादि । परममुख्यवृत्त्या स्वरवर्णपदवाक्यात्मकस्य सकलस्यापि भारतस्य विष्णु-प्रतिपादकत्वमिति ॥ तदाहुः

'नारायणस्य नामानि सर्वाणि वचनानि तु ।
तत्सामर्थ्याभिधायीनि तमौपरिचरं विदुः ॥' इति ।

अत्र वाक्य उत्तरोत्तरं बलीय इति मन्तव्यमिति ॥

भगवत्परत्वादीति ॥ औपरिचरमिति सर्वोत्तमभगवत्परत्वम् । आदिशब्देन धर्मदेवतादि-परत्वं सर्वप्राणिनामवगाह्यानवगाह्यरूपत्वं परोक्षार्थत्वं च ग्राह्यम् । 'धर्मो भक्त्यादिदशकः' इति धर्मप्रतिपादकत्वं, 'सकृष्णान्' इति पाण्डवानां देवशिरोमणित्वेन देवताप्रतिपादकत्वं, 'नारायणस्य नामानि' इति पदसमन्वयस्यासर्वाधिकारिकत्वात् सर्वप्राणिनामनवगाह्यरूपत्वं तत एव परोक्षार्थत्वं च मन्वादीत्येतदवगमयतीति भावः ॥

अत्रेदं वेदितव्यम् । मन्वादित्वं तावत् सर्वस्यापि भारतस्याऽस्तिकादिभागेऽप्यस्त्येव । तत्रत्ययुधिष्ठिरादिशब्दैस्तदभिमतधर्मादेः प्रतिपाद्यत्वाभ्युपगमात् । तदुक्तम्'भक्तिज्ञानादिदशकं वृकोदरः' इति ॥ यत्र च भारतभागेऽज्ञानमिथ्याज्ञानाद्युक्तिस्तत्रापि धर्मादिरूपमनुप्रशंसासिद्धये तन्निवर्त्याज्ञानादिकीर्तनेन मनुतात्पर्यकत्वमस्त्येव । दुर्योधनदुःशासनाद्यर्थकभागे च 'अज्ञानादि स्वरूपस्तु कलिर्दुर्योधनः स्मृतः' इति तदभिमताज्ञानादिग्रहणेन मन्वर्थकत्वमविकलम् । एवञ्च सर्वस्यापि भारतस्य मन्वादित्वं सिद्ध्यति । तदुक्तम्– 'एवमध्यात्मनिष्ठं हि भारतं सर्वमुच्यते' इति ॥ एवमास्तिकादित्वमपि सर्वभारतस्यैव । न तदेकदेशस्य । यत्र धर्मादिकमुच्यते तत्राप्यभि-मान्यधिकरणन्यायेन पाण्डवा गृह्यन्ते । दुर्योधनाद्यर्थकभागेऽपि पाण्डवतात्पर्यमुक्तरीत्याऽस्त्येव । एवंविधानपि दुर्योधनादीन् पाण्डवा हतवन्त इति पाण्डवमहिमप्रख्यापनाय दुर्योधनादिवर्णनात् । अज्ञानाद्यर्थकभागेऽपि तत्तदभिमानिदुर्योधनादिग्रहणात् पाण्डवतात्पर्यकत्वलाभः । एवं सर्वस्यापि भारतस्य मन्वादित्वाऽस्तिकादित्वेऽपि केचिदित्याद्युक्तिरधिकारिभेदादिति ॥

महत्त्वं भारवत्त्वं चावगमयितुं 'भारतं सर्ववेदाश्च' इत्यादिवचनं प्रवृत्तम् । वेदशब्दश्च सर्वसच्छास्त्रवचन इत्यन्यत्रोक्तम् । तत्र शङ्क्यते नित्यसर्वगतद्रव्यात्मकवर्णराशिरूपस्य भारतस्य तुलारोपणगौरवयोरयोग इति ॥ तत्राऽऽह– तुलारोपणं भारवत्त्वं च प्रतिनिधिद्वारेणेति । समपल-परिमाणमौक्तिकमणिपद्मरागमाणिक्यादिरूपः प्रतिनिधिः । समपलपरिमाणयोरेकस्य भारवत्त्वं घटयितुं 'व्यासस्यैवाऽऽज्ञया तत्र त्वत्यरिच्यत भारतम्' इति वचनमत्रापि योजनीयम् । तथा च ब्राह्मे चतुस्त्रिंशेऽध्याये

'बद्धा सुपूजिता तत्र तुला तस्यां मणिद्वयम् ।
देवैः क्षिप्तं द्विजमुखैर्भारतात्मा मणिर्गुरुः ।
अभूत् तदा ब्राह्मणोऽयं जग्राहेमं मणिं परम् ।
भाराद् भारतमेतस्य नाम चक्रुस्तदा सुराः' इति ॥

यदिह भारतेऽस्ति तदेवान्यत्र वेदवैदिकग्रन्थ इति सावधारणव्याख्यान एव भारते गुणाभिधानलक्षणा स्तुतिरुपपद्यते । अन्यथा यदिहास्ति तदन्यत्रास्ति यन्नेहास्ति न तदन्यत्रेति यथार्थवर्णने भारतं वेदाद्यनतिरिक्तार्थमेव ज्ञायत इति न भारते माहात्म्यातिशयो लभ्यते । अत एवं व्याख्याने भारतस्य सर्ववेदवैदिकग्रन्थोपबृंहितार्थत्वं तत् सर्वमन्यत्रेत्यनुक्तेस्तदनुक्तार्थ-भूषितत्वं च सिद्ध्यतीति भावेनाऽऽह– **यदिहेत्यस्येति** ॥ उपबृंहितत्वादिकमित्यत्राऽऽदिशब्देन वेदाद्यनुक्तार्थभूषितत्वं गृह्यते । इत्येतत् 'विराटोद्योगसारवान्' इति वाक्यम् । प्रतिपाद-यदित्यन्वयः । कथं कल्पतरुतां प्रतिपादयतीत्यत उक्तं– **पूर्वोत्तरवाक्यानुसन्धान इति** ॥

'सङ्ग्रहाध्यायबीजोऽसौ पौलोमास्तीकमूलवान् ।
सम्भवस्कन्धविस्तारः सभारण्यविटङ्कवान् ॥
अरण्यपर्वरूपाढ्यो विराटोद्योगसारवान् ।
भीष्मपर्वमहाशाखो द्रोणपर्वपलाशवान् ॥
कर्णपर्वशुभैः पुष्पैः शल्यपर्वसुगन्धिभिः ।
स्त्रीपर्वैषीकविश्रामः शान्तिपर्वमहाफलः ॥
अश्वमेधामृतरस आश्रमस्थानसंश्रयः ।
मौसलश्रुतिसङ्क्षेपः शिष्टद्विजनिषेवितः ॥

सर्वेषां कविमुख्यानामुपजीव्यो भविष्यति ।
पर्जन्य इव भूतानां पक्षिणां भारतद्रुमः ॥'

इति आदिपर्वगतपूर्वोत्तरवाक्यानुसन्धाने इत्यर्थः । यद्यप्यत्र 'भारतद्रुमः' इति तरुरूपतैव प्रतीयते, तथाऽपि महाफलः अमृतरस इति वाक्यावमर्शे कल्पवृक्षत्वमेव गम्यत इति भावेन अनुसन्धान इत्युक्तम् । **सर्वपुरुषार्थेति** ॥ अत एव 'धर्मज्ञानद्वारा मोक्षो भवेद्' इत्युक्तं मोक्षोपायत्वं च सिद्ध्यतीति भावः । इतिशब्दस्य तथा हीति पूर्वेणान्वयः ॥

भावदीपिका

उत्तरत्र 'इतिहासपुराणाभ्याम्' इति वाक्ये । गृहीतत्वात् भारतस्येति शेषः ॥ **उपलक्षणमिति** ॥ तथाच 'न चेत् पुराणं भारतं च संविद्यात्' इति द्रष्टव्यमिति भावः ॥ **अनुक्तस्येति** ॥ 'यदि विद्यात्' इति वाक्ये उपलक्षणतया भारतं यदि नोक्तं स्यात् तदा पुराणमात्राज्ञानिनः विचक्षणत्वाभावोक्तौ तत् कथमिति शङ्कायां 'इतिहास' इत्युत्तरवाक्ये पुराणमात्रं विहाय इतिहासस्यापि सर्ववेदार्थज्ञानोपायत्वरूपमुपपादनं क्रियमाणमयुक्तं स्यादित्यनुक्तस्योपपादनायोगादित्यर्थः । वेदस्य चाचेतनत्वात् कथं बिभेतीति भयोक्तिरत आह– **अचेतनत्वेति** ॥ भययुक्तपुरुषसादृश्याद् गौणोऽयं व्यपदेश इति भावः । तदेव सादृश्यं दर्शयति– **स्वार्थमिति** ॥ यथा हि चेतनो भयवान् कश्चित् स्वार्थं धनादिकमन्तर्धायाऽच्छादयति एवं वेदोऽपि स्वाभिधेयमितिहासपुराणाज्ञं प्रति न ज्ञापयतीत्याशयः । अनेनापि सर्ववेदार्थज्ञानोपायत्वमुक्तं भवति ॥ **आपातत इति** ॥ प्रमाणान्तरेण विना वाक्यार्थविचारदशायाम् ॥ **प्रकृतं कमपीति** ॥ उत्तमत्वादिरूपमित्यर्थः ॥ **अन्यत्रेति** ॥

'सकृष्णान् पाण्डवान् गृह्य योऽयमर्थः प्रवर्तते ॥
प्रातिलोम्यादिवैचित्र्यात् तमास्तीकं प्रचक्षते ॥
धर्मो भक्त्यादिदशकः श्रुतादिः शीलवैनयौ ।
सब्रह्मकास्तु ते यत्र मन्वादिं तं विदुर्बुधाः ॥
नारायणस्य नामानि सर्वाणि वचनानि तु ॥
तत्सामर्थ्याभिधायीनि तमौपरिचरं विदुः ॥'

इति महाभारततात्पर्यनिर्णये उदाहृतस्येत्यर्थः । आदिपदेन धर्मदेवतापरत्वग्रहणम् ॥

ननु भारतस्य 'महत्त्वाद् भारवत्त्वात्' इत्यनेनोच्यमानं भारवत्त्वं कुतोऽवगम्यते ।

न च

'भारतं सर्ववेदाश्च तुलामारोपिताः पुरा ॥
देवैर्ब्रह्मादिभिः सर्वैर्ऋषिभिश्च समन्वितैः ॥
व्यासस्यैवाऽज्ञया तत्र त्वत्यरिच्यत भारतम्'

इति वाक्यादिति वाच्यम् । वर्णानाममूर्तत्वेन व्याप्ततया तदात्मकभारतादौ तुलारोपणस्य भारते वर्णात्मके गुरुत्वगुणाभावेन 'अत्यरिच्यत' इत्यस्य चायोगेन वाक्यस्य बाधितार्थत्वादित्यत आह– **तुलारोपणमिति** ॥ भारतसर्ववेदसञ्ज्ञकं समभरं मणिद्वयं समभ्यर्च्य तस्य तुलारोपणे भारतसञ्ज्ञको मणिरत्यरिच्यतेत्यर्थः ॥

ननु भारतोक्तस्यान्यत्र वेदादौ सत्त्वेऽपि ततोऽधिकस्यापि तत्र सत्त्वे भारतस्य सर्ववेदाद्यर्थोपबृंहितत्वं न सिद्ध्यतीत्यत उक्तम्– **तदेवेति** ॥ अन्यत्र वेदादौ स्थितं सर्वमत्रत्यमेव, नात्रत्यं सर्वमप्यन्यत्रत्यमिति प्राप्त्या सर्ववेदाद्यर्थोपबृंहितत्वमादिपदाद् वेदानुक्तकेवलेश्वर-ज्ञान-दृष्टार्थयुक्तत्वं च सिद्ध्यतीत्यर्थः । विराटेत्येतद्वाक्यं भारतस्य कल्पतरुतां प्रतिपादयत् सर्वपुरुषार्थहेतुतां भारतस्यावगमयतीत्यन्वयः । ततश्च सर्वशास्त्रोत्तमत्वमनेन सिद्ध्यतीत्याशयः कथमित्यत उक्तम्– **पूर्वोत्तरवाक्यानुसन्धान इति** ॥

'सङ्ग्रहाध्यायबीजोऽयं पौलोमास्तीकमूलवान् ॥
सम्भवस्कन्धविस्तारः सभारण्यविटङ्कावान् ॥
अरण्यपर्वरूपाढ्यो विराटोद्योगसारवान् ॥
भीष्मपर्वमहाशाखो द्रोणपर्वपलाशवान् ॥
कर्णपर्वसितैः पुष्पैः शल्यपर्वसुगन्धिभिः ॥
स्त्रीपर्वैषीकविश्रामः शान्तिपर्वमहाफलः ॥
अश्वमेधामृतरसस्त्वाश्रमस्थानसंश्रयः ॥
मौसलश्रुतिसङ्क्षेपः शिष्टद्विजनिषेवितः ॥
पर्जन्य इव भूतानामक्षयो भारतद्रुमः ॥
सर्वेषां कविमुख्यानामुपजीव्यो भविष्यति'

इत्यादिपर्वणि व्यासं प्रति ब्रह्मवाक्यम् ॥ एवं विराटेत्यतः पूर्वोत्तरवाक्यानुसन्धान इत्यर्थः ॥

भावप्रकाशः

मन्वादीत्येतदिति ॥ अयमर्थः । मन्वादीतिश्लोके आदिशब्दस्तावदादीयते प्रतिपाद्यते इति व्युत्पत्त्या प्रतिपाद्यवाची । प्रभृत्यर्थत्वे भारततात्पर्यनिर्णये भारतार्थस्त्रिधा प्रोक्त इति प्रतिज्ञाय मन्वादीति श्लोकोदाहरणविरोधात् अर्थषट्कादिलाभेऽपि त्रित्वालाभात् । मन्वादीत्येतद्व्याख्यानरूपेण धर्मो भक्त्यादिदशक इत्यादिश्लोकत्रयेण मन्वास्तीकौपरिचररूपार्थत्रयकथनवदादिपदोक्तार्थकथनप्रसङ्गाच्च । ततश्च मन्वादीति वाक्यं भारतं मन्वर्थकमास्तीकार्थकमुपरिचरार्थकमित्येव प्रतिपादयति **नतु भारतस्य परोक्षार्थत्वादिकमिति** । ननु सकृष्णान् पण्डवानित्यादिश्लोकत्रयपर्यालोचनया मन्वादीति वाक्यमपि प्रकृतप्रतिपादकमेवेत्यत उक्तम्—**आपातत इति ॥ अन्यत्रेति ॥** भारततात्पर्यनिर्णय इत्यर्थः । **वाक्यस्येति ॥**

सकृष्णान् पाण्डवान् गृह्य योयमर्थः प्रवर्तते ।
प्रातिलोम्यादिवैचित्र्यात् तमास्तीकं प्रचक्षते ॥ १ ॥

धर्मो भक्त्यादिदशकः श्रुतादिः शीलवैनयौ ।
सब्रह्मकास्तु ते यत्र मन्वादिं तं विदुर्बुधाः ॥ २ ॥

नारायणस्य नामानि सर्वाणि वचनानि तु ।

तत्सामर्थ्याभिधायीनि तमौपरिचरं विदुरिति वाक्यत्रयस्येत्यर्थः । **भगवत्परत्वादीति ॥** आदिपदेन धर्मदेवतापरत्वस्य सर्वप्राणिनामनवगाह्यावगाह्यरूपत्वस्य परोक्षार्थत्वस्य च सङ्ग्रहः । तथा हि नारायणस्य नामानीति श्लोके पुरुषविशेषेण सर्वाणि पदवर्णस्वरात्मकवचनानि यतस्तत्सामर्थ्याभिधायीनि तस्मान्नारायणस्य नामानीत्येवं पदसमन्वयगम्यो योऽर्थः तं विष्णुं सर्वेषामुपरि चरतीति उपरिचरः स एवौपरिचरः इति व्युत्पत्त्या औपरिचरं विदुरित्युक्तम् । तथा च भारतस्योपरिचरादित्वोक्त्या भगवत्परत्वं, पदसमन्वयस्यासर्वाधिकारिकत्वेन सर्वप्राणिनामनवगाह्यरूपत्वं परोक्षार्थत्त्वञ्च सिद्धम् । एवं सकृष्णानिति श्लोके आस्तीकशब्दार्थ उक्तः । ततश्च भारतस्यास्तीकादित्वोक्त्या सर्वप्राणिनामवगाह्यरूपत्त्वं सिद्धम् । पांडवानां देवत्वेन देवतारूपापरतत्वप्रतिपादकत्वञ्च सिद्ध्यति । तथा धर्मो भक्त्यादिदशक इत्यत्र श्लोके यत्र ग्रन्थे धर्मादयः प्रतिपाद्यन्ते तं भारतग्रन्थं मन्वादिं विदुः । अवबोधकरणत्वेन धर्मादीनां मनुशब्द-

वाच्यत्वादित्यभिहितम् । तेन भारतस्य मन्वादित्वोक्त्या धर्मादिपरत्वं लब्धम् । एवञ्च मन्वादीति श्लोको भारतस्य भगवत्परत्वादि गमयतीति दिक् ॥

ननु तथापि भारते प्रदेशभेदेनैव मन्वादित्वमास्तीकादित्वं चोपलभ्यते । न सर्वत्रात एकस्यैव विरुद्धानेकार्थत्वाभावात् मन्वादीति श्लोके केचिदित्याद्युक्तिरयुक्तेति चेत्, अत्र ब्रूमः, मन्वादित्वं तावत्सर्वस्यैव भारतस्य यत्र त्वास्तीकार्थ उच्यते तत्रापि मन्वादित्वमस्त्येव । सोमं राजानं जुह्वति तं देवा भक्षयन्तीत्यत्र सोमशब्देन तदभिमतलताग्रहणवत् युधिष्ठिरादिशब्दैस्तत्तदभिमतस्य धर्मादिर्ग्रहणात् । अनेनैवाभिप्रायेण भारततात्पर्यनिर्णये भीमादीनां भक्त्यादिदशाकाद्यभिमानित्वस्योक्तत्वात् यत्र च भारतैकदेशेऽज्ञानमिथ्याज्ञानाद्युक्तिस्तत्रापि मनुतात्पर्यकत्वमस्त्येव । धर्मादिरूपमनुप्रशंसार्थमेव तन्निवर्त्याज्ञानादिकीर्तनात् । दुर्योधनाद्यर्थकभागे च तदभिमताज्ञानादिग्रहणान्मनुतात्पर्यकत्वलाभः । ततश्च सर्वभारतस्य मन्वादित्वसिद्धिः । तदुक्तं 'एवमध्यात्मनिष्ठं हि भारतं सर्वमुच्यते' इति ॥

एवमास्तीकादित्वमपि सर्वभारतस्यैव नतु तदेकदेशस्य । यत्र तु धर्मादिकमुच्यते तत्रापि अभिमन्यधिकरणन्यायेन पाण्डवग्रहणात् दुर्योधनद्यर्थकभागेऽपि पाण्डवतात्पर्यकत्वरूपमास्तीकादित्वमस्त्येव । अहो बाहुशालिनः पाण्डवा यदेवं विधानापि पाण्डवा हतवन्त इति पाण्डवप्रशंसार्थमेव दुर्योधनादिवर्णनात् । अज्ञानाद्यर्थकभागे च तत्तदभिमानिदुर्योधनादिग्रहणात् पाण्डवतात्पर्यकत्वलाभः । एवञ्च सर्बस्यापि भारतस्याधिकारिभेदेन मन्वादित्वादास्तीकादित्वाच्च केचिदित्याद्युक्तिर्युक्तैवेत्यलम् ॥

स्तुतिपरत्वोपपत्तय इति ॥ अन्यथा यदिहेत्युक्तान्वयव्यतिरेकबलात् भारतं वेदाद्यनूनानतिरिक्तार्थकमिति लभ्येतेति भावः । **सर्ववेदाद्यर्थोपबृंहितत्वादिकमिति** ॥ आदिपदात् तदनुक्तार्थयुक्तत्वग्रहणम् । तथाहि तदेवान्यत्रेत्यस्य भारतप्रतिपाद्यमेवान्यप्रतिपाद्यमिति फलितार्थः । एवञ्च भारतप्रतिपाद्यत्वमित्युत्सर्गः । तथाच भारतप्रतिपाद्यत्वमन्यप्रतिपाद्ये ततोऽधिके चास्तीति यदिहेत्यस्य स्तुतित्वलाभः । ततश्च भारतस्य सर्ववेदाद्यर्थोपबृंहितत्वं तदनुक्तार्थयुक्तत्वं च सिध्यतीति बोध्यम् । **पूर्वोत्तरवाक्येति** ॥

'सङ्ग्रहाध्यायबीजो वै पौलोमास्तीकमूलवान् ॥
सम्भवस्कन्धविस्तारः सभारण्यविटङ्कावान्
अरणीपर्वरूपाढ्यो विराटोद्योगसारवान्
भीष्मपर्वमहाशाखो द्रोणपर्वपलाशवान्
कर्णपर्वसितैः पुष्पैः शल्यपर्वसुगन्धिभिः ॥
स्त्रीपर्वैषीकविश्रामः शान्तिपर्वमहाफलः
अश्वमेधामृतरसस्त्वाश्रमस्थानसंश्रयः ॥
मौसलश्रुतिसङ्क्षेपः शिष्टद्विजनिषेवितः ॥
सर्वेषां कविमुख्यानामुपजीव्यो भविष्यति ।
पर्जन्य इव भूतानां पक्षिणां भारतद्रुम'

इत्यादिपर्वगतपूर्वोत्तरवाक्येत्यर्थः । यद्यप्युक्तवाक्यं भारतस्य वृक्षत्वमात्रं प्रतिपादयति तथाऽपि यदश्वमेधामृतरस इति अमृतरसोपेतत्वमुक्तं यच्च सर्वेषामित्यनेन सर्वकविमुखोपजीव्यत्वमुक्तं तदन्यथाऽनुपपत्त्या कल्पवृक्षत्वं प्रतिपादयत्येवेति भावेनोक्तम्– **अनुसन्धानेनेति** ॥

यद्यपि चोक्तरीत्योत्तरवाक्यानुसन्धानेन भारतस्य कल्पतरुताप्रतिपादनं गम्यते न तु पूर्ववाक्यानुसन्धानेन । तथाऽपि भारतस्य द्रुमत्वप्रतिपादनात् पूर्वं त्वया भारतसूर्येण नृणां विनिहतं तम इत्यादिना सूर्यत्वादेः प्रतिपादनात् तदनुसारेणात्र कल्पतरुत्वप्रतिपादनमेवाभिप्रेतम् । अन्यथा तत्साहाचर्यविरोधादित्याशयेन पूर्ववाक्यानुसन्धानेनेत्युक्तम् । **सर्वपुरुषार्थहेतुतामिति** ॥ यद्यपि मोक्षहेतुत्वमेव प्राक् प्रतिज्ञातत्वात् प्रमाणेन साधनीयं तथाऽपि वस्तुस्थितिकथनायैवमुक्तम् ॥

भाष्यम्– कथञ्चान्यस्य कर्तुं न शक्यते ॥

भावप्रदीपिका

इतश्च न भारतस्य ग्राम्यकथानुवादितेत्याह– **कथं चेति** ॥ अत्राप्यन्यथेति ग्राह्यम् ।

भावप्रकाशिका

इतोऽप्युक्तगुणोपपन्नं भारतमित्याह– **कथं चेति** ॥

प्रमेयदीपिका

'को ह्यन्यः' इति पुराणवाक्यान्यथानुपपत्त्या इत्युक्तम् । कीदृशी साऽन्यथानुपपत्तिः? इत्यत आह– **कथं चेति॥ 'अन्यथा' इति च वर्तते । 'अन्यस्य'**इति व्यत्ययेन तृतीयार्थे षष्ठी॥ यद्वा कर्तुमिति कृद्योगे कर्तरि । 'न लोकाव्यय'(पा.सू.२.३.६९) इति प्रतिषेधश्च 'नञा निर्दिष्टमनित्यम्' इत्यनित्यः । अत एव 'तोसुन्कसुनोः योगे षष्ठी दृश्यते' । 'सूर्यस्योदेतोः' 'क्रूरस्य विसृपः' इति ॥

'को ह्यन्य' इति वाक्ये तावद्भारतस्य नारायणादन्येन कर्तुमशक्यत्वमुच्यते । तत्कथमन्यथा केवलेश्वरज्ञानदृष्टार्थयुक्तत्वाभावे युज्यते? तथाविधानामन्यैः कर्तुमशक्यत्वस्यादर्शनादिति ॥

भावबोधः

तोसुन् कसुनोर्योग इति ॥ यद्यपि 'न लोकाव्ययेति सूत्रे अव्ययप्रतिषेधे तोसुन्कसुनोरप्रतिषेध इति वार्तिकेनैवात्र षष्ठ्युपपत्तिः । तथापि वार्तिकस्यापि 'पुरा सूर्यस्योदेतोः' इत्यादिवैदिकप्रयोगसंरक्षणार्थं प्रवृत्तत्वेन भाष्यस्यापि वैदिकत्वाविशेषात् तत्स्थप्रयोगसंरक्षणार्थं नञा निर्दिष्टस्यानित्यत्वे सर्वथा अङ्गीकर्तव्ये तेनैव सर्वमिदं सिद्ध्यतीति भावः ॥

भावदीपः

कृद्योगे कर्तरीति ॥ 'षष्ठी' इत्यनुषज्यते । 'कर्तुम्' इति तुमुन्प्रत्ययस्य तिङ्प्रत्ययभिन्नतया 'कृदतिङ्' (पा.सू.३.१.९३) इति कृत्सञ्ज्ञायाम्, 'कर्तृकर्मणोः कृति' (पा.सू.२.३.६५) इति सूत्रेण कृद्योगे कर्तरि कर्मणि च षष्ठी भवतीत्युक्तेरिति भावः ॥

ननु 'कर्तुम्' इत्यस्याव्ययत्वात्, अव्यययोगे 'न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम्' (पा.सू.२.३.६९) इति द्वितीयाध्यायीयतृतीयपादीयसूत्रेण षष्ठीनिषेधात् कथमेवमुक्तिः? इत्यत आह– **न लोकाव्ययेति ॥** 'इदमःस्थमुः' (पा.सू.५.३.२४) इत्यत्र थमुप्रत्यये मकारान्ततया वक्तव्ये उकारान्ततयोच्चारणं 'हलन्त्यम्' (पा.सू.१.३.३) इति मकारस्य लोपनिवृत्त्यर्थम् । 'न विभक्तौ तु स्माः' (पा.सू.१.३.४) इति सूत्रेण मकारलोपाप्रसक्तेरुकारोऽत्र व्यर्थ एव । अथापि क्रियते,

तेन ज्ञायते 'न विभक्तौ तुस्माः' इति 'नञा निर्दिष्टमनित्यम्' इति थमुप्रत्ययोकारेण नञा निर्दिष्टस्यानित्यताज्ञापनादिह 'न लोक' इति न निषेध इति भावः ॥ **अत एव** ॥ षष्ठी प्रतिषेधस्यानित्यत्वादेवेत्यर्थः ॥ एवं च सति, उक्तप्रतिषेधे 'कमेर्भाषायामप्रतिषेधः' 'दास्याः कामुकः' 'अव्ययप्रतिषेधे तोसुन्कसुनोरप्रतिषेधः' इति च वार्तिकद्वयं नारम्भणीयम् । अनित्यत्वादेवोपपत्तेः वृत्तौ तद्वार्तिकोक्तिः स्पष्टार्थेति भावः ॥

न्यासे च 'बहुलग्रहणादेवैवमादावप्रतिषेधः सिद्धः' इति वार्तिकमेतन्नारभ्यमित्युक्तम् ॥ प्रथमाध्यायाद्यपादे 'अव्ययीभावश्च' (पा.सू.१.१.४१) इति सूत्रवृत्तौ चाव्ययीभावस्य स्वरादौ पाठेन 'स्वरादिनिपातमव्ययम्' (पा.सू.१.१.३७) इत्येवाव्ययत्वपूर्तौ पुनरेतत् सूत्रं नारभ्यम्। अथापि क्रियते। तेन ज्ञायतेऽव्ययकार्यमनित्यमिति। तेन 'तोसुन्कसुनोरप्रतिषेधः' इति वार्तिकं नारभ्यमित्युक्तम् ॥ **उदेतोरिति** ॥ भावलक्षणे 'स्थेणकृञ्वदिचरिहुतमिजनिभ्यस्तोसुन्' (पा.सू.३.४.१७) इति तृतीयान्त्यपादीयसूत्रेण उत्पूर्वस्य 'इण् गतौ' (पा.धा.१०४५) इत्यस्य तुमर्थे तोसुन् प्रत्ययः ॥ **विसृप इति** ॥ सृपि 'तृदोः कसुन्' इति सृपेः कसुनप्रत्ययः ॥

वाक्यार्थप्रदीपः

ननु कर्तृकरणयोस्तृतीयेति तिङाद्यनभिहिते कर्तरि तृतीयाविधानादन्यस्य च शक्तिलक्षण-क्रियाकर्तृत्वात् तत्र तृतीयायामन्येनेति स्यादन्यस्येति षष्ठी तु कथम्। न च तृतीयापवादकत्वेन कर्तृकर्मणोः कृतीति षष्ठ्या विधानादन्यस्येति तदुपपत्तिरिति वाच्यम्। कर्तुमिति तुमुन्-प्रत्ययान्ताव्यययोगेन तत्र न लोकेति षष्ठ्या निषिद्धत्वादित्यत आह– **अन्यस्येति व्यत्ययेनेति** ॥ ननु षष्ठी षष्ठ्यर्थैव। न तृतीयार्था। तत्कथमुच्यते तृतीयार्थेति तत्राह– **व्यत्ययेनेति** ॥ व्यत्ययो बहुलमिति स्मरणादिति भावः। व्यत्ययभयात् पक्षान्तरमाह– **यद्वेति** ॥ कर्तरीत्यतः परं षष्ठीति शेषः। कर्तृकर्मणोः कृतीति कृद्योगकर्तरि षष्ठ्या विहितत्वादत्र च कर्तुमिति कृद्योगात् षष्ठ्युपपन्नेति भावः। ननु कर्तुमिति तुमुन्प्रत्ययान्ताव्यययोगे कथं षष्ठी। न लोकेति तन्निषेधादित्यतो न लोकेति कारकस्यैव निषिध्यते। शेषषष्ठी तु भवत्येव। अन्यथा ब्राह्मणस्य कुर्वन् ओदनस्य पचन् अपां पेरुरसि नरकस्य जिष्णवो गुणैरित्यादौ तदनुपपत्ति-प्रसङ्गादिति पदमञ्जर्यामुक्तत्वात्। तथा च कारकषष्ठ्यसम्भवेऽपि शेषषष्ठ्यामाश्रियमाणायां न

दोष इति परिहारे सत्येव अङ्गीकृत्य षष्ठीमात्रनिषेधकत्वं परिहारमाह– **न लोकेति निषेधश्चेति** ॥ अनित्यत्वे नियामकमाह– **नञेति** ॥ नञा निर्दिष्टत्वेप्यनित्यत्वं कुत इत्यतस्तत्र युक्तिमाह– **अत एवेति** ॥ नञा निर्दिष्टस्यानित्यत्वादेवेत्यर्थः । न च न लोकेति सूत्रेऽव्ययनिषेधे तोसुन्कसुनोरप्रतिषेध इति वार्तिकबलादेव षष्ठ्युपपत्तिरिति वाच्यम् । नञा निर्दिष्टस्यानित्यत्वाभावे तादृशवार्तिकप्रवृत्त्यनुपपत्त्या वार्तिकमपि तदनित्यत्वविरोधि प्रत्युत दार्ढ्यहेतुरेवेत्याशयात् ॥

भावरत्नकोशः

वर्तते कथमन्यथा इति पूर्ववाक्यादन्यथेति पदमत्रानुवर्तते । ननु 'कर्तृकरणयोस्तृतीया' इति सूत्रेण तिङ्कृत्तद्धितसमासैरनभिहिते कर्तरि तृतीयाविधानात् प्रकृते च कर्तुस्तिङाऽनभिधानादन्येनेति तृतीयया भाव्यम् । षष्ठी तु कथमित्यत आह– **व्यत्ययेनेति** ॥ 'व्यत्ययो बहुलम्' इति सूत्रे 'सुप्तिङुपग्रहलिङ्गनराणां कालहलच्स्वरकर्तृयङां च । व्यत्ययमिच्छति शास्त्रकृत्' इति वचनादत्र भाष्ये व्यत्यनेन कर्तरि षष्ठीत्यर्थः । ननु छन्दस्येवायं व्यत्ययो व्याख्येयः । न चेदं भाष्यं छन्द इत्यतः पक्षान्तरमाह– **यद्वेति** । कर्तरि षष्ठीत्यनुवर्तते । 'कृदतिङ्' इति तुमुन्प्रत्ययस्य कृत्सञ्ज्ञकत्वात् तद्योगे कर्तरि षष्ठीत्यनुवर्तते । 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति कर्तरि षष्ठीत्यर्थः ॥

ननु 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति प्राप्तां षष्ठीं प्रतिषेद्धुं 'न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम्' इति सूत्रम् । तत्रोदाहरणम्– **सुखं कर्तुमिति** ॥ अतः कथमत्र षष्ठी? तुमुनोऽव्ययत्वादित्यत आह– **न लोकाव्ययेति प्रतिषेधश्चेति ॥ नञा निर्दिष्टमनित्यमिति** ॥ 'इदमःस्थमुः' इति सूत्रे इत्थमिति रूपसिद्धये थमुप्रत्ययो विधीयते । प्रत्यये चोकारोच्चारणं व्यर्थम् । 'हलन्त्यम्' इति हि मकारलोपः शङ्कार्हः । नैवं शङ्कितुं शक्यम् । 'न विभक्तौ तुस्माः' इति सूत्रेण मकारस्येत्सञ्ज्ञानिषेधात् । तथाऽप्युच्चार्यमाणोऽयमुकारो 'न विभक्तौ' इति नञा निर्दिष्टं कार्यमनित्यमिति ज्ञापयतीति 'न लोक' इति निषेधोऽप्यनित्य इति भावः । उपलक्षणमेतत् । तृजकाभ्यामित्यत्र त्रकाभ्यामिति वक्तव्येऽपि तृनो निवृत्त्यर्थं तृचः सानुबन्धकस्य ग्रहणाज्ज्ञापकात् 'न लोक' इति निषेधो न नित्यः । अत एव 'भीष्मः कुरूणां भयशोकहन्ते-

त्युदाहरणम्' इति न्यासोक्तमपि समाधानमवधातव्यम् । 'न लोक' इति निषेधशास्त्रं कचिन्न प्रवर्तत इत्यत्रोपष्टम्भकमाह– **अत एवेति ॥** अनित्यत्वादेवेत्यर्थः । तोसुन उदाहरणं 'सूर्यस्योदेतोः' इति ॥ कसुन उदाहरणम् 'क्रूरस्य विसृपः' इति ॥ अन्यथा तोसुन्कसुनोर-व्ययत्वात् तद्योगे 'न लोक' इति षष्ठीनिषेध एव स्यादिति भावः । नन्वव्ययप्रतिषेधे 'तोसुन्कसुनोरप्रतिषेधः' इति वार्तिकादेव षष्ठीसम्भवात् कथं तद्बलेनानित्यत्वं साधयितुं शक्यत इति चेन्न ॥ निषेधस्य नित्यत्वे उक्तप्रतिप्रसववार्तिकस्यैवानुत्थानापातादित्याशयात् ॥

प्रथमाध्यायाद्यपादे 'अव्ययीभावश्च' इति सूत्रवृत्तौ च अव्ययीभावस्य स्वरादौ पाठेन स्वरादिनिपातमव्ययमित्येव पूर्तौ पुनरेतत् सूत्रं नाऽरभ्यम् । अथापि क्रियते । तेन ज्ञायतेऽव्ययकार्यमनित्यमिति ॥ तेन 'तोसुन्कसुनोरप्रतिषेधः' इति वार्तिकं नाऽरभ्यमित्युक्तम् । एवं शाब्दीमनुपपत्तिं परिहृत्य वाक्यार्थमाह– **को ह्यन्य इतीति ॥** तत् कथं युज्यत इति वदता भारतं केवलेश्वरज्ञानदृष्टार्थयुक्तम्, नारायणादन्येन कर्तुमशक्यत्वात्, यथा देवदत्तीयं स्वसुखावबोधकं वाक्यं देवदत्तादन्येन कर्तुमशक्यदेवदत्तज्ञानमात्रदृष्टार्थसुखयुक्तमिति प्रयोगप्रकारः सूचितः । अत्राप्रयोजकत्वशङ्कामुद्धर्तुं, यदि भारतं केवलेश्वरज्ञानदृष्टार्थयुक्तं न स्यात् तर्हीश्वरादन्येन कर्तुमशक्यमपि न स्यात्, यत् केवलेश्वरज्ञानविषयीकृतार्थहीनं मन्वादिवाक्यं तदीश्वरान्येन मन्वादिना कर्तुं शक्यमेवेत्युक्तानुमानानुग्राहकं तर्कमभिप्रेत्याऽह– **तथाविधानामिति ॥** केवलेश्वरज्ञानदृष्टार्थहीनानामित्यर्थः । पर्यालोचनान्तरसमुच्चयार्थो भाष्ये 'कथं च' इति चशब्द इति स्फुटत्वान्नोक्तम् ॥

भावदीपिका

ननु 'कर्तृकरणयोस्तृतीया' तिङाद्यनुक्ते कर्तरि करणे च तृतीया स्यात् । रामेण बाणेन हतो वाली । तिङाद्युक्तौ तु निषेधः । हरिः करोतीति । एवञ्च प्रकृते शक्यत इति तिङा कर्तुरन्यस्यानुक्तत्वात् तत्र तृतीयायां सत्यामन्येनेति स्यात्, न त्वन्यस्येत्यत आह– **अन्यस्येतीति ॥ व्यत्ययेनेति ॥** विभक्तिव्यत्ययेनेत्यर्थः । व्यत्ययभीरुः पक्षान्तरमाह– **यद्वेति ॥** षष्ठीत्यनुवर्तते । कर्तुमित्येवंरूपस्य कृत्प्रत्ययान्तशब्दस्य योगे कर्तर्यन्यस्मिन् 'कर्तृकर्मणोः कृति' कृद्योगे कर्तरि कर्मणि च षष्ठी स्यादिति सूत्रार्थः ॥

ननु कर्तुमित्यस्य तुमुन्प्रत्ययान्तत्वेन कथं कृत्प्रत्ययान्तत्वम् ? न हि तुमुन्प्रत्ययः कृदिति चेत् , उच्यते । 'कर्तरि कृत्' । अतः परं कर्तरि ये प्रत्यया विहितास्ते सर्वे कृत्सञ्ज्ञा स्यु-रित्यधिकृत्य, तुमुन उक्तत्वाद् युक्तं तस्य कृत्त्वम् । ननु 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति कृद्योगे उक्ता षष्ठी न सम्भवति । 'कृन्मेजन्तः' कृद्यो मान्त एजन्तश्च तदन्तमव्ययं स्यात् । कर्तुं, स्मारं, जीवसे, इति कृदन्तस्याव्ययत्वोक्तिः । तुमुनश्च कृत्त्वेन तदन्तस्य कर्तुमित्यस्याव्ययत्वे तद्योगे 'न लोकाव्यय ' इति षष्ठ्या निषेधादन्यस्येत्ययुक्तमत आह– **न लोकेति** ॥

प्रसङ्गात् सूत्रार्थः उदाहरणानि च कथ्यन्ते । 'न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम्' । ल उक अव्यय निष्ठा खलर्थ तृन्, तद्योगे कर्तरि कर्मणि च षष्ठी न स्यात् । लेत्यनेन 'लटः शतृ-शानचौ' इति परस्मैपदात्मनेपदलादेशभूतौ शतृशानचौ ग्राह्यौ । परस्मैपदलडादेशशतृप्रयोगे ग्रामं गच्छन्, आत्मनेपदलडादेशशानचि अन्नं भुञ्जानः, उ हरिं दिदृक्षुः, सन्नन्तत्वात् 'सनाशंसभिक्ष उ' इत्युप्रत्ययान्तः । उक ग्रामं गामुक, अव्यये जगत् सृष्ट्वा । 'क्त्वातो-सुन्कसुन' इति क्त्वाप्रत्ययान्तानामव्ययत्वम् । सुखं कर्तुं , तुमुनः कृत्त्वात् 'कृन्मेजन्त' इत्यव्ययत्वम् । 'निष्ठा' क्तक्तवतुप्रत्यययोर्निष्ठासञ्ज्ञा । क्तस्य योगे विष्णुना हता दैत्या । क्तवतोर्योगे– दैत्यान् हतवान् । खलर्था– ईषदर्थाः कृच्छ्रार्था अकृच्छ्रार्थाश्च । 'ईषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल्' कृच्छ्रेत्येतद् दुरो विशेषणम् । अकृच्छ्रेत्येतत् सोर्विशेषणम् । ईषदर्थे उपपदे तथा दुर्सु इत्येतयोः कृच्छ्राकृच्छ्रार्थयोरुपपदयोः सतोः खल् भवति । ईषद ईषत्करः प्रपञ्चो हरिणा । कृञ्धातोः खल्प्रत्यये तस्य लोपेऽकार उर्वरितो भवति । दुरः कृच्छार्थे दुष्करं वचनम् । कृच्छ्रेण कर्तुमशक्यमित्यर्थः । सोरकृच्छ्रार्थे– सुकरं भोजनम् । अकृच्छ्रेण कर्तुं शक्यमित्यर्थः । तृनः– घटं कर्तेति । अनित्यतायां ज्ञापकमाह– **अत एवेति** ॥ नञा निर्दिष्ट-स्यानित्यत्वादेवेत्यर्थः । उत्पूर्वकात् 'इण् गतौ' अस्मात् तोसुन्प्रत्यये, उनित्यस्य लोपे, तस्य दत्वे इकारस्य गुणे सोरुत्वे विसर्गे च उदेतोरिति भवति । तथाचाव्ययभूततोसुन्योगे सूर्यस्येति षष्ठी दृश्यते । क्रूरस्य विसृपो गमयिता परिहारक इति यावत् । विपूर्वकात् सृप्लृ गतावस्मात् कसुन्प्रत्यये ककारस्थमकारं सकारं च विहाय सर्वस्यापि लोपे विसृप इति भवति । तथाचाव्यय-भूतकसुन्योगे षष्ठी भाष्यकारेण न प्रयुज्येत । प्रयुज्यते च षष्ठी । तेन ज्ञायते नञा निर्दिष्टस्या-नित्यत्वमिति । उपलक्षणं चैतत् । कमेरुकप्रत्यययोगेऽपि षष्ठी दृश्यते । लक्ष्म्याः कामुक इतीति द्रष्टव्यम् ॥

ननु अव्यययोगे षष्ठीनिषेधस्यानित्यत्वात् कर्तरि षष्ठी युक्तैवेत्यत्र दृष्टान्तत्वेन तोसुन्कसुनोर्योगे षष्ठीदर्शनोदाहरणमयुक्तम् । 'न लोकाव्यय' इति सामान्यतोऽव्यययोगे षष्ठीप्रतिषेधेऽपि 'तोसुन्कसुनोरप्रतिषेध' इति वार्तिकेन तोसुन्व्यतिरिक्ताव्यययोग एव षष्ठीनिषेधस्य व्याख्यातत्वात् । तथाच तत्र निषेधप्राप्तेरेवाभावेन नञा निर्दिष्टस्यानित्यत्वे उपोद्बलकत्वेनैतदुदाहरणमयुक्तमिति चेन्न । अव्ययशब्दस्यासङ्कुचितार्थत्वपरित्यागे हि पुरा सूर्यस्योदेतोरित्याद्यभियुक्तप्रयोगस्यैव निमित्तत्वेन तत्र तद्व्यतिरिक्ताव्ययत्वेन सङ्कोचे 'नञा निर्दिष्टम्' इति परिभाषाया एव नियामकत्वात् । तथाच प्रकृतेऽपि सैव परिभाषा निमित्तमिति अव्यययोगेऽपि कर्तरि षष्ठी युक्तैवेति द्रष्टव्यमित्याहुः । वस्तुतस्तु 'तोसुन्कसुनोरप्रतिषेध' इतिवत् कमेरुकप्रत्यययोगे षष्ठीप्रतिषेधकवार्तिकाभावेन तत्र तावत् नञा निर्दिष्टस्यानित्यत्वमेव समाधानमाश्रयणीयम् । तेनैव तोसुन्कसुनोर्योगेऽपि षष्ठ्युपपत्तौ तदर्थं पृथग् वार्तिककरणस्य व्यर्थत्वादित्याशयात् ॥

तथाविधानां केवलेश्वरज्ञानदृष्टार्थयुक्तत्वाभाववताम् । तथाच 'भारतं केवलेश्वरज्ञानदृष्टार्थयुक्तं नारायणादन्येन कर्तुमशक्यत्वाद्, व्यतिरेकेण रघुवंशादिवत्' इत्यनुमानं सूचितं भवति ।

भावप्रकाशः

ननु कर्तृकरणयोस्तृतीयेति सूत्रेण तिङाद्यनभिहिते कर्तरि करणे च तृतीयाविधानात् प्रकृते च कर्तुस्तिङाऽनभिहितत्वादन्येनेति भाव्यमित्यत आह– **अन्यस्येतीति** ॥ व्यत्ययो बहुलमिति सूत्रादिति भावः । ननु उक्तसूत्रेण छन्दस्येव व्यत्ययोक्तेः प्रकृते च छन्दस्त्वाभावात् कथं व्यत्यय इत्यत आह– **यद्वेति** ॥ कर्तृकर्मणोः कृतीत्यनेन कृद्योगे कर्तरि कर्मणि च षष्ठीविधानादिति भावः । ननु तुमुनोऽव्ययत्वात् कथं तद्योगे षष्ठी । न लोकाव्ययेति निषेधादित्यत आह– **न लोकेति** ॥ न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनामित्यत्र उश्च उकश्च ऊकौ लश्च ऊकौ चाव्ययं चेत्यादिविग्रहः । लादेशादीनां योगे षष्ठी नेति सूत्रार्थः ॥

अत एवेति ॥ अन्यथा तोसुन्कसुनोरव्ययत्वात् तयोः योगे नलोकेति षष्ठीनिषेधः स्यादिति भावः । ननु अव्ययप्रतिषेधे तोसुन्कसुनोरप्रतिषेध इति प्रतिप्रसववार्तिकादुक्तोदाहरणे षष्ठीसम्भवात् कथं तद्बलेनानित्यत्वं साध्यते । सत्यम् । न लोकेति निषेधस्य नित्यत्वे उक्तवार्तिकस्यैवानुत्थानात् 'सूत्र एव तु तत्सर्वं यद्वृत्तौ यच्च वार्तिके' इति शाब्दिकोक्तेरित्याशयात् ।

उपलक्षणमेतत् । न लोकेति निषेधोऽनित्यः तृजकाभ्यामित्यत्र त्रकाभ्यामिति वक्तव्ये तृनो निवृत्त्यर्थं तृचः सानुबन्धकस्य ग्रहणाज्ज्ञापकादिति न्यासकारोक्तमपि समाधानमवधातव्यम् । वाक्यार्थमाह– **को ह्यन्य इति ॥**

भाष्यम्– ग्रन्थान्तरगतत्वाच्च नाविद्यमानस्तुतिः । नच कर्तुरेव । इतरत्रापि साम्यात् ।

भावप्रदीपिका

'को ह्यन्यः' इत्यपि विद्यमानस्तुतिरेव भारतेन स्वस्य क्रियत इत्यत आह– **ग्रन्थान्तरेति ।** अस्तु विद्यमानस्तुतिः । साऽपि कर्तुर्व्यासस्यैव न भारतस्येत्यत आह– **न चेति ॥**

कर्तुरेव 'स्तुतिः' इति शेषः । तत्र युक्तिः .... ॥

॥ इति भावप्रदीपिकायाम् उपोद्घातः ॥

भावप्रकाशिका

ननु 'निरुक्तमस्य यो वेद' इत्यादिभारतवाक्येनैव भारतस्तुतौ, अविद्यमानगुणोक्तिशङ्का स्यात् लोकवदित्यत आह– **ग्रन्थान्तरगतत्वाच्चेति ।** ननु 'को ह्यन्यः' इत्यादिग्रन्थान्तरगत-वचनेन कर्तुरेव स्तुतिः, न तत्कृतभारतस्येत्यत आह– **न चेति ॥** लैङ्गादेरपि तत्कृतत्वा-विशेषात्, तेनापि तत्स्तुतिः किं न स्यात् ? इति भावः ।

प्रमेयदीपिका

नन्वन्यैः कर्तुमशक्यत्वमिति हेतुरसिद्धः । **को ह्यन्यः** इति वाक्यस्याविद्यमानार्थस्तुतित्वोप-पत्तेरित्यत आह– **ग्रन्थान्तरेति ॥ 'अविद्यमान'** इत्यतः परमर्थशब्दोऽध्याहार्यः। 'इदं वाक्यम्' इति शेषः । यद्वा स्तुतिः गुणोत्कर्षः । 'अत्रोच्यते' इति शेषः । अत्र नार्थशब्दाध्याहारः । अनेन प्रागुक्तस्य ग्रन्थान्तरेति विशेषणस्य प्रयोजनमुक्तम् । इयं च सम्भावनायुक्तिः । निश्चय-युक्तिस्तु **च**शब्दसूचिता बाधकरहितत्वादिः ॥

ननु भवेदेतद्यद्यत्र भारतस्यान्येन कर्तुमशक्यत्वलक्षणा स्तुतिरुच्येत । न चैवम् ॥ 'कृष्ण-द्वैपायनं व्यासं विद्धि नारायणं परम्' इति भारतस्य कर्तुर्व्यासस्य नारायणत्वलक्षणायाः

स्तुतेरुपक्रमात् ॥ उत्तरत्र तस्यैवार्थस्योपपादनादित्यत आह– **नचेति** ॥ कर्तुरेव अत्र स्तुति-रुच्यत इति च न वाच्यम् । किन्तु भारतस्यापि । कथम्? इति चेत्– अत्र ह्यनुमानेन व्यासस्य नारायणत्वं साध्यते ॥

तत्र 'कृष्णद्वैपायनम्' इति पूर्वार्धः प्रतिज्ञारूपः । 'को ह्यन्यः' इति द्वितीयार्धो व्यतिरेकव्याप्तेः प्रतिपादकः । अनुक्तो हेतुः व्याप्तिवचनसामर्थ्यादूह्यः । अत्र न तावद्ग्रन्थकृत्त्वं हेतुः । कुतः? इत्यत आह– **इतरत्रापीति** ॥ ग्रन्थकृत्त्वस्य नारायणादितरत्रापि साम्या-दनैकान्त्यप्रसङ्गात् ॥

नापि भारतकृत्त्वम् । कुतः? इत्यत आह– **इतरत्रापीति**॥ ग्रन्थव्यक्तिविशेषकृत्त्वेन नारायणत्वसाधनस्य इतरत्रापि कालिदासादौ अपि **साम्यात्** अतिप्रसङ्गात्। तस्मान्नारायणा-दन्येन कर्तुमशक्यस्य कार्यस्य कर्तृत्वमत्र हेतुः । न चासावसिद्धः । भारतस्य तथात्वादित्यू-ह्यम् । व्याप्तिवाक्यं च तदभिप्रायं मन्तव्यम् । तथाच कथमत्र भारतस्य स्तुतिर्नावगम्यते । श्रुत्या अनवगमेऽप्यर्थादवगमादिति ॥

भावबोधः

व्यतिरेकव्याप्तेरिति ॥ पुण्डरीकाक्षादन्यः महाभारतकृत् को भवेत् । न कोऽपीत्यर्थकोऽयं यः पुण्डरीकाक्षादन्यः, सः तदन्यकरणाशक्यभारतकृत्वाभाववान् इति व्यतिरेकव्याप्तेः प्रतिपादक इत्यर्थः । अत एव वक्ष्यति व्याप्तिवाक्यं तदभिप्रायमिति ॥ तच्छब्देन भारतस्य तथाविधत्व-परामर्शात् । **अर्थादिति** ॥ भारतस्योत्तमत्वाभावे तत्कर्तृत्वेन व्यासस्य नारायणत्वश्रुत्यनु-पपत्तिरूपार्थादित्यर्थः । 'ममैते' इत्यादिनोक्तं 'दृष्ट्वेमं स्वजनं कृष्ण' इत्यादिगीतावाक्यैः स्पष्ट-मवगम्यते ॥

भावदीपः

शब्दानुपपत्तिं निरस्य वाक्यार्थमाह– **को ह्यन्य इतीति** ॥ **'अन्यथा'** इत्यनु-वृत्तस्यानुवादः– **अन्यथेति** ॥ तद्व्याख्या– **केवलेत्यादि** ॥ तथाविधानां केवलेश्वरदृष्टार्थकत्व-हीनानां मन्वादिषु दर्शनादित्यर्थः ॥ **बाधकरहितत्वादिरिति** ॥ स्वतः प्रमाणवाक्यप्रमितत्वमादि-

पदार्थः ॥ **अत्र हीति** ॥ श्लोक इत्यर्थः ॥ **प्रतिज्ञारूप इति** ॥ व्यासो नारायणो भवितुमर्हतीत्येवं रूपः ॥ **व्यतिरेकेति** ॥ 'यत्र पुण्डरीकाक्षपदोक्तनारायणत्वाभावः तत्र महाभारतकृत्त्वाभावः' इति प्रतीतेरिति भावः ॥ **तदभिप्रायमिति** ॥ यत्र पुण्डरीकाक्षत्वाभावः तत्र पुण्डरीकाक्षादन्येन अशक्यकार्यकर्तृत्वाभावः यथा चैत्रादावित्येतदभिप्रायमित्यर्थः ॥ **अर्थादिति** ॥ भारतस्योत्तमत्वाभावे तत्कर्तृत्वेन व्यासस्य पुण्डरीकाक्षत्वेन स्तुत्ययोगात् तदन्यथानुपपत्तिबलादित्यर्थः ॥

भावरत्नकोशः

ननु कथमसिद्धः । 'को ह्यन्यः' इत्यागमस्य पक्षधर्मताप्रमापकस्य सत्त्वादित्यत एतद्वाक्यमन्यथासिद्धमित्याह– **को ह्यन्य इति वाक्यस्येति** । ननु षष्ठीतत्पुरुषात् कर्मधारयो ज्यायानित्यविद्यमानस्तुतिरित्यत्र तदभ्युपगमे, अविद्यमानत्वे सति स्तुतित्वं लभ्यते । तच्च न निषेधमर्हति । वाक्याविद्यमानत्वस्य अनाशङ्कितत्वात् । हेत्वसिद्ध्युपपादनायार्थाविद्यमानत्वस्यैवापेक्षितत्वादित्यत आह– **अर्थशब्द इति** ॥

भाष्योक्तहेतुसाध्ययोरन्वययोग्यं धर्मिणमाह– **इदं वाक्यमिति** ॥ 'को ह्यन्यः' इति वाक्यमित्यर्थः । न च स्तुतिशब्दस्य स्तौतेर्भावे क्तिनि निष्पन्नतया वाक्यस्य स्तवनक्रियारूपत्वाभावात् सामानाधिकरण्यानुपपत्तिरिति वाच्यम् । स्तूयतेऽनयेति करणे क्तिन्प्रत्ययान्तः स्तुतिशब्द इत्याशयात् । गुणोत्कर्ष इति वदन् स्तुतिशब्दं तत्कर्मणि गुणोत्कर्षे लाक्षणिकं स्तूयतेऽसाविति कर्मणि क्तिन्प्रत्ययान्तं वाऽभिप्रैति । **अत्र** 'को ह्यन्यः' इति वाक्ये । व्याख्यानान्तरप्रयोजनं स्वयमेवाऽह– **नात्रेति** ॥ पूर्वत्र अर्थेति इदं वाक्यमिति च बह्वध्याहारः । अत्र तु अत्रोच्यत इति पदव्ययमध्याहार्यमिति विशेष इति भावः । अनेन वाक्यमध्ये शब्दाध्याहारो न न्याय्यः । 'यत्रानवसरोऽन्यत्र पदं तत्र प्रतिष्ठितम् । वाक्यं वा' इति शास्त्रादिति न शक्यमित्यपि सूचितम् । 'स्वमेव वक्ष्यति' इति स्वोक्तमवगमयितुमाह– **अनेनेति** ॥ 'ग्रन्थान्तरगतत्वाच्च नाविद्यमानस्तुतिः' इति भाष्येण । **प्रागुक्तस्य** 'पुराणग्रन्थान्तरवाक्यान्यथानुपपत्त्या' इति पूर्वभाष्योक्तस्य ॥

ननु नेदं वाक्यमविद्यमानार्थस्य स्तावकम्, भारतान्यपुराणलक्षणग्रन्थगतत्वात् इति भाष्याभिप्रेतमनुमानमयुक्तम् । शैवादिपुराणान्यहरिवंशाद्युक्तकैलासयात्रादौ 'नमत्यर्चयति

स्तौति' इति वचनेन भगवत्कृतशिवस्तवनादेरावेदनेन शिवपारम्यादेरपि प्राप्त्याऽप्रयोजकत्वादित्यत आह– **इयं चेति** ।। निर्दोषगुणपूर्णत्वे समतीतक्षराक्षरत्वमिवासम्भावनापराहतिपरिहारायैवोपन्यस्ता 'ग्रन्थान्तरगतत्वात्' इति युक्तिरित्यर्थः ।। **निश्चययुक्तिः** साध्यनिर्धारणानुकूला युक्तिः । **चशब्दः** 'ग्रन्थान्तरगतत्वाच्च' इति भाष्यस्थचशब्दः । 'बाधकरहितत्वादिः' इत्यत्राऽदिपदेन मानान्तरसंवादित्वं, स्वतःप्रमाणागमबोध्यत्वं च ग्राह्यम् ।।

प्राचीनटीकायां तु 'निरुक्तमस्य यो वेद सर्वपापैः प्रमुच्यते' इति भारतवाक्येनैव भारतस्य स्तवनेऽविद्यमानार्थस्तवनत्वशङ्का स्याल्लोकवदित्यत आह– **ग्रन्थान्तरगतत्वाच्चेति** ।।' इत्यवतारितम् । तत्र न केवलं स्वतःप्रमाणभारतवाक्यगतत्वाद् भारतमहिमावर्णनं नाविद्यमानस्तुतिः । किन्तु ग्रन्थान्तरगतत्वाच्चेति चशब्दार्थ इत्यभिमतम् । 'भारतस्य कर्तुः' इत्यत्र 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति भारतशब्दात् कर्मणि षष्ठी । **उत्तरत्र** 'को ह्यन्यः' इति वाक्ये । तस्यैवार्थस्य नारायणत्वलक्षणस्तुतिरूपस्यैवार्थस्य । **कर्तुरेव** भारतस्य कर्तुर्व्यासस्यैव । भारतस्यापि स्तुतिरुच्यत इति वर्तते । **तत्र** साधने ।।

व्यतिरेकव्याप्तेः प्रतिपादक इति ।। व्यासो नारायणो भवितुमर्हति, नारायणान्यकृत्यशक्यभारताख्यकार्यकर्तृत्वादित्यनुमाने 'यो नारायणो न भवति स पुण्डरीकाक्षान्यकृत्यशक्यभारताख्यकार्यकर्ता न भवति । यथा कालिदासः' इति व्यतिरेकव्याप्तिं प्रतिपादयितुं पुण्डरीकाक्षादन्यः को हि महाभारतकृद् भवेत् न कोऽपीत्युत्तरार्धः उत्तरभागः, प्रवृत्त इत्यर्थः । ऊहप्रकारं दर्शयति– **तत्र न तावदिति** ।। **तत्र** ऊहे कर्तव्य इत्यर्थः । 'साम्यात्' इत्यस्यार्थोऽनैकान्त्यप्रसङ्गादिति केचित् । अन्ये तु, व्यासो नारायणः, ग्रन्थकृत्त्वादिति साधने ग्रन्थकृत्त्वहेतोः कालिदासादावपि साम्यान्निमित्ताद् व्यभिचारापत्तेरित्यर्थ इत्याहुः । भारतकृत्त्वमित्यत्र भारतशब्देन ग्रन्थव्यक्तिविशेषो विवक्षितः, किंवा नारायणान्यकृत्यशक्यकार्यविशेषः ? इति विकल्पं हृदि निधायाऽद्यं दूषयति– **ग्रन्थव्यक्तीति** ।। **अतिप्रसङ्गादिति** ।। कालिदासो नारायणः रघुवंशकृत्त्वाद्, व्यतिरेकेण चैत्रवदित्याभाससाम्यापातादित्यर्थः । द्वितीयमङ्गीकरोति– **तस्मादिति** ।। **असौ** हेतुः । **तथात्वात्** नारायणान्यकृत्यशक्यकार्यत्वात् ।।

नन्वेवमुत्तरार्धो व्यतिरेकव्याप्तिप्रतिपादक इत्ययुक्तम् । नारायणत्वाभावस्य भारतकर्तृत्वाभावेन सह व्याप्तिप्रतिपादनेऽप्युक्तविशिष्टहेत्वभावेन सह तत्प्रतिपादनसामर्थ्याभावादित्यत

आह– **व्याप्तिवाक्यं चेति** ॥ यो नारायणो न भवति, स नारायणान्यकृत्यशक्य-महाभारताख्यकार्यकर्ता न भवतीति विशिष्टहेत्वभावेन सह व्याप्तिप्रतिपादनतात्पर्यं 'को ह्यन्यः' इति वाक्यं व्याख्येयमित्यर्थः ॥

केचित्तु, नारायणादन्येन कर्तुमशक्यस्य कर्तृत्वं हेतुरित्ययुक्तम् । 'को ह्यन्यः' इति व्याप्तिवाक्ये महाभारतकृत्त्वस्यैव श्रवणादित्यत आह– **व्याप्तिवाक्यमिति** ॥ महाभारतशब्द उक्तकार्याभिप्रायक इत्यर्थ इति व्याचक्षते ।

ननु व्यासो नारायणः, महाभारतकृत्त्वात् । व्यतिरेकेण चैत्रवत्, इति प्रयोगाभिप्राये हि 'को ह्यन्यः' इति वाक्ये व्यतिरेकव्याप्तिप्रतिपादनं युक्तं स्यात् । न चैवम् । टीकायां नारायणादन्येन कर्तुमशक्यस्य कार्यस्य कर्तृत्वस्य हेतुत्वाभिधानात् । तत्र च मूलरामायणस्य हयग्रीवरूपकृतत्वेन पञ्चरात्रस्य नारायणावतारकृतत्वेन हयग्रीवनारायणावतारादेः समपक्षत्वसम्भवेनान्वयव्याप्तिप्रतिपादनसौकर्येऽपि किमिति प्रतिपत्तिवक्रा व्यतिरेकव्याप्तिः प्रतिपाद्यत इति चेन्न । हयग्रीवादेर्नारायणाभेदे विप्रतिपद्यमानं प्रति सपक्षाभावेनान्वयव्याप्तेः प्रदर्शयितुमशक्यत्वात् । व्यभिचाराभावप्रदर्शनमुखेनान्वयव्याप्तिं प्रत्युपजीव्याया व्यतिरेकव्याप्तेरन्वयव्याप्तेरपि ज्यायस्त्वाच्च । अप्रयोजकत्वासिद्धिशङ्कापरिहारायावश्यं नारायणादन्येन कर्तुमशक्यस्य महाभारतलक्षणकार्यस्य कर्तृत्वमेव हेतूकर्तव्यम् । तत्र च न हयग्रीवादिः सपक्षः । तत्र भारतकर्तृत्वस्याप्रसिद्धत्वादित्याशयेन भाष्यटीकयोर्व्यतिरेकव्याप्त्यादराच्चेति ॥

श्रुत्या वचनवृत्त्या । **अर्थादिति** ॥ 'कृष्णद्वैपायनम्' इति श्लोके व्यासस्य नारायणत्वलक्षणस्तुतौ तात्पर्यसिद्धये नारायणान्यकृत्यसाध्यत्वं महाभारतविशेषणमभिप्रेतम् । ततश्च तदन्यथानुपपत्तिबलाद् भारतस्तुतेरवगमादित्यर्थः । भावबोधः तु भारतस्योत्तमत्वाभावे तत्कर्तृत्वेन व्यासस्य नारायणत्वलक्षणस्तुत्यनुपपत्तिरूपादर्थादित्युक्तम् । इत्यत्यनन्तरं न च कर्तुरेवेति न पूर्वोक्तचोद्यमिति योज्यम् ॥

भावदीपिका

ननु 'को ह्यन्य' इति वाक्यात् तत्सिद्ध्युपपत्तिरिति चेत्, तत्राऽह– **को ह्यन्य इति** ॥ यद्यप्यत्र 'को ह्यन्य' इति वाक्यात् तावज्ज्ञानमुत्पद्यते । धियां च प्रामाण्यं स्वत एव ।

बाधकादप्रामाण्यम् । न चात्र तदस्ति । अर्थवादानां चाबाधिते स्वार्थे प्रामाण्यमस्त्येवेत्युक्त-रीत्येयं शङ्कैवानुपपन्ना । तथाऽपि अधिकं समाधानं वक्तुमाशङ्कितमिति ध्येयम् । ननु गुण-ख्यापकशब्दस्य स्तुतित्वात् कथं स्तुतिर्गुणोत्कर्ष इत्युच्यत इति चेन्न । स्तुतिशब्दस्य कर्मणि क्तिन्प्रत्ययान्तत्वेन तदर्थलाभात् । तस्याविद्यमानोत्कर्षोऽत्र वाक्येनोच्यत इत्यर्थः ॥

ननु पूर्वमर्थशब्दस्याध्याहृतत्वादविद्यमानार्थगुणोत्कर्ष इत्यसङ्गतमत आह– **अत्रेति** ॥ अस्यां योजनायामित्यर्थः । प्रयोजनम् अविद्यमानार्थस्तुतित्वाभावरूपम् । यथा तद्गृहं गत्वा तत्स्तुतौ अविद्यमानगुणोत्कर्षकथनं सम्भावितं दृष्टम् । परगृहं गत्वा प्रसङ्गादन्यस्तुतौ वास्तवत्वमेव तस्या दृष्टं तद्वदिति भावः ॥ **बाधकेति** ॥ एतद्वाक्यप्रतिपाद्यप्रमेये बाधका-भावादादिपदात् संवादसद्भावाच्चेत्यर्थः ॥ **उत्तरत्र** 'को ह्यन्य' इति वाक्ये ॥ **व्यतिरेक-व्याप्तेरिति** ॥ कृष्णद्वैपायनो नारायणो भवितुमर्हतीत्यत्र पुण्डरीकाक्षादन्यः को महाभारतकृद् भवेत्? न कोऽपीत्यर्थः । 'को ह्यन्य' इत्यर्धे पुण्डरीकाक्षादन्य इति साध्याभावोक्ते-र्व्यतिरेकव्याप्तिप्रतिपादकोऽयमर्थ इति भावः ऊह्यः । **अत्र** पूर्वार्धोक्तप्रतिज्ञायाम् । हेतुः ऊह्य इति शेषः ॥ **असिद्ध इति** ॥ नारायणादन्येन कर्तुमशक्यस्य कार्यस्यैवासिद्ध्या तद्विशिष्ट-हेतोरप्यसिद्धिरिति भावः । **तथात्वात्** नारायणादन्येन कर्तुमशक्यकार्यत्वात् ।

ननु व्याप्तिवचनसामर्थ्यादेव हेतोरूह्यत्वेन तेन च भारतकृत्त्वमात्रस्य हेतुत्वलाभेन नारायणादन्येन कर्तुमशक्यकार्यकृत्त्वस्य हेतुत्वोक्तिरनुपपन्नेत्यत आह– **व्याप्तिवाक्यं चेति** ॥ **तदभिप्रायम्** नारायणादन्येन कर्तुमशक्यत्वरूपभारतविशेषणाभिप्रायकम् ॥ अयं भावः । इदं वाक्यं व्याप्तिकथनपरमिति तवापि सम्मतम् । तच्च यथा व्याप्त्युपपादकं स्यात् तथा व्याख्येयम् । भारतकृत्त्वमात्रस्यैव हेतुत्वेऽतिप्रसङ्गादिना व्याप्त्युपपादकत्वासम्भवाद् । नारायणादन्येन कर्तुम-शक्येति भारतविशेषणमावश्यकमेवेति व्याप्तिवचनबलाद् विशिष्टहेतुलाभ इति । तथाच कृष्णद्वैपायनः नारायणो भवितुमर्हति तदन्यकरणाशक्यभारतकृत्त्वात् । यो नारायणादन्यः स तदन्यकरणाशक्यभारतकृत्त्वाभाववान् । यथा कालिदासादिरिति व्यतिरेकव्याप्तिमूलकानुमान-मिह द्रष्टव्यम् ॥

ननु नावगम्यत एव । साक्षाद् भारतस्तुतेः 'को ह्यन्य' इति वाक्येऽदर्शनादित्यत आह– **श्रुत्येति** ॥ **अर्थादिति** ॥ भारतस्योत्तमत्वाभावे तत्कर्तृव्यासस्य नारायणत्वलक्षणस्तुत्यनु-

पपत्तिरूपान्यथानुपपत्तिबलादित्यर्थः । **अत्र पूर्वार्धे, इतरत्र कालिदासादौ । अतिप्रसङ्गात्** कालिदासो नारायणो रघुवंशकृत्त्वादित्यपि साधनप्रसङ्गादित्यर्थः ।

भावप्रकाशः

ननु अविद्यमानस्तुतिरित्यत्र षष्ठीतत्पुरुषात् कर्मधारयस्य लघुत्वेन तदभ्युपगमे विद्यमानत्वे सति स्तुतित्वं लभ्यते । तच्च न निषेधार्हं वाक्याविद्यमानत्वस्यानाशङ्कितत्वाद्वेत्वसिद्ध्यु-पपादनायार्थाविद्यमानत्वस्यैव शङ्कनादित्यत आह– **अर्थशब्दोध्याहार्य इति** ।। धर्म्यनुक्तेः न्यूनतामाशङ्क्य ग्रन्थातरगतत्वादिति हेत्वनुसारेणाध्याहार्यं दर्शयति– **इदं वाक्यमिति शेष इति** ।। स्तुतिशब्दश्च स्तूयतेऽनयेति करणे क्तिन्नन्त इति भावः । **स्तुतिर्गुणोत्कर्ष इति** ।। स्तुतिशब्दस्य स्तुतिविषये लक्षणाश्रयणेन वा स्तूयतेसाविति कर्मणि क्तिन्नन्तत्वाश्रयणेन वोक्तार्थलाभ इति भावः । पूर्वयोजनायां पदत्रयमध्याहार्यम् । अत्र तु पदद्वयमिति विशेषः । स्तुतिशब्दस्य करणे प्रयोगप्राचुर्यात् तदनुसारेण पूर्वयोजनाप्यावश्यकीति ध्येयम् । **बाधक-रहितत्वादिरिति** ।। आदिपदात् संवादित्वसङ्ग्रहः । अत्रोक्तस्य वायुप्रोक्तवाक्यस्य कृष्णद्वैपायनं व्यासं विद्धिनारायणं भुवि । कोऽह्यन्यः पुरुषव्याघ्र महाभारतकृद्भवेदिति मोक्षधर्मेण च संवादसद्भावादिति भावः । **व्यतिरेकव्याप्तेरिति** ।। सामान्येन वस्तुस्थितिमात्रमिदमुक्तम् । यथा चास्य व्यतिरेकव्याप्तिप्रतिपादकत्वं तथाऽग्रे वक्ष्यामः । ऊहप्रकारं दर्शयति– **तत्रेत्यादिना** ।। **अतिप्रसंगादिति** ।। कालिदासो नारायणः, रघुवंशकर्तृत्वात्, व्यतिरेकेण चैत्रवदित्या-भाससाम्यादित्यर्थः ।

भाष्यम्– तत्र च वासुदेवार्जुनसंवादरूपां सर्वभारतार्थसङ्ग्रहां भारतपारिजातमधुभूतां गीतामुपनिबबन्ध ।।

भावप्रकाशिका

यदेवं भारतं समग्रं सर्वशास्त्रपरत्वात् प्रमाणतमम्, तदा किमुत प्रमाणतमतत्सारभूता गीता ? इति भावेनैतत् सप्रमाणकमाह– **तत्र चेति** ।। तत्र च भारते गीतामुपनिबबन्ध । नन्वेवमपि प्रस्थे प्रसूतिवत् तदेकदेशत्वात् न भारतादुत्तमत्वं गीताया इत्यत आह– **सर्व-भारतार्थसङ्ग्रहामिति** ।। प्रस्थे पयस्युद्धृताद्यप्रसूतिवत् तत्सर्वसारत्वात् तदुत्तमत्वोपपत्तेः ।

एतदेवाह– **भारतपारिजातमधुभूतामिति** ॥ भारते च मधूद्धर्तुं न मधुपतेरन्यः समर्थः । सोऽपि तत्स्वभक्तायैव ददातीति भावेनोक्तम्– **वासुदेवार्जुनसंवादरूपामिति** ॥

प्रमेयदीपिका

अस्त्वेवंविधं भारतम् । व्याचिख्यासितायास्तु गीतायाः किमायातम्? इत्यत आह– **तत्र चेति** ॥ **तत्र** एवंविधप्रमाण्याद्युपेते भारते । गीतामुपनिबबन्ध व्यासः ॥

किमियं गीतायाः प्रामाण्यादेः सम्भावना? उत निश्चययुक्तिः? न द्वितीयः । तथात्वे कलिङ्गोपदेशादेरपि तत्प्रसङ्गात् । अनुवादोऽसाविति चेत् । अयमपि तथैव । आद्ये निश्चायकं वाच्यमित्यत उक्तम्– **वासुदेवेति** ॥ संवादं रूपयतीति **संवादरूपा** । तथाऽपि भारतैकदेशान्तरपरिहारेण अस्या एव व्याख्याने को हेतुः? इत्यत आह– **सर्वेति** ॥ सर्वभारतार्थस्य सङ्ग्रहो यस्यामिति गमकत्वाद् व्यधिकरणो बहुव्रीहिः । एतद्व्याख्याने सर्वमपि भारतं व्याख्यातप्रायं भवतीति भावः । नैतावता भारतसमा गीता । किन्तु ततोऽधिका चेत्याशयवानाह– **भारतेति** ॥

भावदीपः

भारतस्य प्रामाण्यादौ प्रमाणोक्तिः– **किमियमिति** ॥ प्रामाण्याद्युपेतभारतमध्योपनिबद्धत्वोक्तिरित्यर्थः ॥ **अयमपीति** ॥ गीतोपदेशोऽपि ॥ रूपयति प्रकाशयतीत्यर्थः ॥ **गमकत्वादिति** ॥ एवंरूपार्थस्य बोधने शक्तत्वात्तादृशस्थले सर्वैरपि समासोपगमादिति भावः ॥

वाक्यार्थप्रदीपः

ननु सर्वभारतस्य सङ्ग्रहो यस्यामिति कथं बहुव्रीहिः । समानाधिकरणनां बहुव्रीहिरिष्यत इति एकविभक्तिकत्वादिरूपसामानाधिकरण्य एव बहुव्रीह्यभिधानात् । किं प्रयोजनं? व्यधिकरणानां मा भूदिति । ततश्च पञ्चभिर्भुक्तमस्येत्यत्र वैयधिकरण्यान्न समासः । अथेष्यमाणोऽपि कथं लक्ष्यत इति चेत् । अभिधालक्षणाः कृत्तद्धितलक्षणाः कृत्तद्धितसमासा भवन्ति ॥ ननु च व्यधिकरण्यानां बहुव्रीहौ कृते विवक्षितार्थाभिधानमस्ति । तथाहि । पञ्चभिर्भुक्तमस्येति विग्रहवाक्याद्योऽर्थः प्रतीयते स भुक्तपञ्चशब्दान्न प्रतीयते । तस्मात्तदनभिधानान्न व्यधिकरणानां

बहुव्रीहिरित्यतः असत्यपि सामानाधिकरण्ये कण्ठे काल इत्यादौ विग्रहवाक्यात् प्रतीयमानार्थस्य समासेऽनभिधानात् समासदर्शनात् पञ्च भुक्तवन्तोस्येत्यादौ सत्यपि सामानाधिकरण्येऽनभिधानेन समासाभावदर्शनात् सामानाधिकरण्यतदभावयोः समासतदभावप्रयोजकत्वाभावात् । गमकत्वागमकत्वयोरेव तत्प्रयोजकत्वात् प्रकृते च सत्यपि वैयधिकरण्ये गमकत्वाद्युक्त एव समास इत्याह– **गमकत्वादिति** ॥ विग्रहवाक्येन योऽर्थः प्रतीयते तस्य समासेनाभिधानादित्यर्थः ॥

भावरत्नकोशः

एवंविधं प्रमाणं, अधिकारिविषयादिमत्, दुर्गमार्थं च । **व्याचिख्यासितायाः** व्याख्यातुमिष्टायाः । **किमायातमिति** ॥ तत्र व्याख्येयतोपयुक्तप्रामाण्यादेरेवमप्यसिद्धेरिति भावः । आख्यातोपात्तं **कर्तारमाह– व्यास इति** ॥ इयं भारतोपनिबद्धत्वोक्तिः । **तथात्वे** भारतोपनिबद्धत्वस्य निश्चययुक्तित्वे । **तत्प्रसङ्गात्** प्रामाण्यादिप्रसङ्गात् । **अनुवादः** भारतोक्तोऽपि कलिङ्गोपदेशोऽन्यानुवादरूप इत्यर्थः । **अयमपि** गीतोपदेशोऽपि । **रूपयतीति** ॥ प्रकाशयतीत्यर्थः । संवादशब्दोपपदाद् 'रूप रूपक्रियायाम्' इत्यस्मान्मूलविभुजादित्वात् कप्रत्यये 'णेरनिटि' इति णिलोपे अजादिलक्षणे टापि संवादरूपेति रूपमिति भावः । एतेन संवादप्रतिपादिकायास्तदात्मकत्वमनुपपन्नमिति चोद्यं निरस्तम् ॥

ननु सङ्ग्रहशब्दो भावसाधनः । तस्य च भारतार्थशब्देन सह षष्ठीसमासाभ्युपगमे स्त्रीलिङ्गत्वानुपपत्तिः । 'घञजबन्ताः पुंसि' इति पुंस्त्वानुशासनात् । गीतायाः सङ्ग्रहक्रियारूपत्वाभावेन सामानाधिकरण्यानुपपत्तिश्चेत्यत आह– **सर्वभारतार्थस्येति** । गमकत्वात् विग्रहेणोक्तार्थस्य प्रत्यायकत्वात् । 'समानाधिकरणानां बहुव्रीहिरिष्यते' इति वार्तिकं तु प्रायिकत्वाशयम् । अत एव सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ' इति पाणिनिरिति भावः ।

यद्यपि सर्वो भारतार्थसङ्ग्रहो यस्यामिति विग्रहाभ्युपगमे सामानाधिकरण्यं लभ्यते तथाऽपि सङ्ग्रहे सर्वशब्देन विशेषणं भारतद्वारकमेव वक्तव्यम् । अव्यवहितान्वयश्च स्वरस इति भावेनैवमुक्तम् । अत एव सर्वमपि भारतमित्याह ।

व्याख्यातप्रायमिति ॥ 'प्रायः स्यात् ताडने मृत्यौ तुल्यबाहुल्ययोरपि' इत्यभिधानाद् व्याख्याततुल्यमित्यर्थः । एतावता भारतार्थसङ्ग्रहरूपत्वेन । व्याख्यानव्याख्येययोः साम्यस्यौत्सर्गिकत्वादिति भावः ।

भावदीपिका

किमियमिति ॥ प्रमाणभूतभारतान्तर्गतत्वाख्या ॥ **तत्प्रसङ्गादिति** ॥ प्रामाण्यप्रसङ्गादित्यर्थः । अन्यथा तत्रैव व्यभिचारापत्तेरिति भावः ॥ **अनुवाद इति** ॥ प्रमाणभूतभारतान्तर्गतत्वेऽपि कलिङ्गदुर्योधनसंवादानुवादपरत्वान्न कलिङ्गोपदेशस्य स्वार्थे प्रामाण्यमित्यर्थः। **अयमपीति** ॥ वासुदेवोपदेशोऽपि । प्रमाणभूतभारतान्तर्गतत्वेऽपि वासुदेवार्जुनसंवादानुवादपरत्वान्न स्वार्थे प्रामाण्यमित्येतदपि स्यादिति भावः ॥ **रूपयतीति** ॥ प्रतिपादयतीत्यर्थः । न हि वासुदेवार्जुनसंवादस्य स्वार्थेऽतात्पर्यमिति भावः ॥ **भारतैकदेशान्तरेति** ॥ वासुदेवार्जुनसंवादप्रतिपादकेत्यर्थः । ननु व्यधिकरणबहुव्रीह्याश्रयणं कथम्? तस्यार्थागमकत्वेन जघन्यत्वादित्यत आह– **गमकत्वादिति** ॥ समानाधिकरणबहुव्रीहिवद् व्यधिकरणबहुव्रीहेरपि अर्थगमकत्वस्य चक्रपाणिशब्दादौ दर्शनादित्याशयः । एतावता सर्वभारतार्थसङ्ग्रहरूपत्वेन सर्ववेदाद्यर्थोपबृंहितामित्याद्युक्त्या दुर्गमार्थत्वमपि लब्धमित्याशयेन दुर्गमार्थत्वाच्चेत्युक्तम् ॥

भावप्रकाशः

नन्वेवं सति कथमुत्तरार्धस्य व्यतिरेकव्याप्तिप्रतिपादकत्वं नारायणत्वाभावस्य भारतकर्तृत्वाभावेन सह व्याप्तिप्रतिपादनेऽपि विशिष्टहेत्वभावेन सह तदप्रतिपादनादित्यत आह– **व्याप्तिवाक्यश्चेति** ॥ यो नारायणो न भवति स नारायणादन्येन कर्तुमशक्यस्य महाभारताख्यकार्यस्य कर्ता न भवतीत्येतदभिप्रायकमित्यर्थः । **अर्थादिति** ॥ को ह्यन्य इति श्लोके व्यासस्य नारायणत्वलक्षणस्तुतौ तात्पर्यम् । तदुपपादनाय नारायणादन्येन कर्तुमशक्यत्वं भारतविशेषणमभिप्रेतम् । ततश्चार्थापत्त्या तदवगमादित्यर्थः ॥ **रूपयतीति** ॥ संवादशब्दोपपदाच्चुरादिण्यन्तात् रूप रूपक्रियायामित्यस्मात् मूलविभुजादित्वात् कप्रत्यये णेरनिटीति णिलोपेऽजाद्यतष्टाबिति टापि समासे च संवादरूपेति भवतीति भावः ॥

ननु सङ्ग्रहशब्दो न करणसाधनः ग्रहवृधृनिश्चिगमश्चेत्युक्तापूप्रत्ययं बाधित्वा परत्वात् ल्युट्प्रसङ्गात् । न च वासरूपविधिः । क्तल्युट्तुमुन्खलर्थेषु तन्निषेधात् । किन्तु भावसाधनः । तस्य च भारतार्थशब्देन सह षष्ठीसमासाभ्युपगमे स्त्रीलिङ्गत्वानुपपत्तिः । घञबन्ता इति लिङ्गानुशासनेन पुंस्त्वविधानात् । गीतायाः सङ्ग्रहक्रियारूपत्वाभावेन सामानाधिकरण्यानुपपत्तेश्चेत्यत आह– **सर्वभारतार्थस्येति** ॥ ननु समानाधिकरणानां बहुव्रीहिरिष्यत इति वार्तिकविरोध इत्यत उक्तम्– **गमकत्वादिति** ॥ विग्रहेणोक्तार्थस्य प्रत्यायकत्वादित्यर्थः । समासपदं विग्रहार्थाभिधायकं चेत् तदा कृत्तद्धितसमासा ह्यर्थगमकशब्दे भवन्ति, न सर्वत्र । अभिधानलक्षणा हि कृत्तद्धितसमासा इति । पञ्चभिर्भुक्तमस्येत्यसमानाधिकरणस्थलेचानेकमन्यपदार्थ इति समासो न भवति अनभिधानादिति च । प्रकृते च विग्रहार्थगमकत्वात् समासः । वार्तिकं तु प्रायिकाभिप्रायकमिति भावः । **व्याख्यातप्रायमिति** ॥ प्रायः स्यात्ताडने मृत्यौ तुल्यबाहुल्ययोरपीति विश्वोक्तेर्व्याख्याततुल्यमित्यर्थः ।

भाष्यम्– तच्चोक्तम्–

'भारतं सर्वशास्त्रेषु भारते गीतिका वरा ।
विष्णोः सहस्रनामापि ज्ञेयं पाठ्यं च तद् द्वयम् ॥' इति महाकौर्मे ।

प्रमेयदीपिका

कुत एतत्? इत्यत आह– **तच्चेति** ॥ **सर्वशास्त्रेषु** वरम् । तदेवमाप्तिमूलत्वादिना प्रामाण्यात्, धर्मादिप्रतिपादनेन सविषयत्वात्, मोक्षार्थत्वेन सप्रयोजनत्वात्,सदधिकारित्वात्, दुर्गमार्थत्वाच्च व्याख्येया गीतेति स्थितम् । तत्र ज्ञानमेव केवलं मोक्षसाधनम् । धर्मस्तु ज्ञानात् प्रागनुष्ठितोऽन्तःकरणशुद्ध्यादिद्वारा ज्ञानं जनयन् मोक्षसाधनम् । ज्ञानोत्तरस्तु मुक्तावानन्दोत्कर्षहेतुरित्येवं विषयप्रयोजनयोः सम्बन्धोऽभिहितः ॥

भावदीपः

आप्तिमूलत्वादिनेति ॥ वेदसंवाद आदिपदार्थः ॥ स्वरूपवेदने पर्याप्त इत्यत्र दोषमाह– **ज्ञानात् प्रागनुष्ठित इति** ॥ **धर्म** इति पूर्वेणान्वयः ॥

भावरत्नकोशः

कुत एतदिति ॥ भारताद् गीताया आधिक्यमिति कस्मात् प्रमाणादवगन्तव्यमित्यर्थः । गीताविशेषणं वरेत्येतत् साकाङ्क्षत्वादत्राप्याकृष्य लिङ्गव्यत्ययेन सम्बद्धव्यमिति भावेन उक्तं– **सर्वशास्त्रेषु वरमिति ॥** सहस्रं नामानि यस्मिन् ग्रन्थे तद् ग्रन्थं सहस्रनामशब्दार्थः । सहस्रनामापि भारते वरमिति योज्यम् । 'ननु च प्राधान्येन व्याख्येयता' इत्यादि कृतचोद्यं परिहृतमिति दर्शयति– **तदेवमिति ॥** आप्तिमूलत्वादिनेत्यत्र वेदाविसंवादित्वमादिपदार्थः ॥

इदमुक्तं भवति । 'वासुदेवार्जुनसंवादरूपाम्' इत्यनेनाऽप्तिमूलत्वं, वेदादिसंवादित्वं च सूचितम् । वासुदेवस्यार्जुनं प्रत्याप्तत्वात् । तेनैव स्वोक्तार्थे 'न जायते' इत्यादिमन्त्रवर्णोदाहरणाच्च । व्यासोक्ता गीता कथं वासुदेवाप्तिमूलेति चेन्न । व्यासस्यानुवादकत्वात् । तथा चोक्तम्– **'अयमपि तथैव' इति ॥** एवं वासुदेवस्यार्जुनमोक्षार्थं धर्माद्युपदेशाद् धर्मादिप्रतिपादकत्वं मोक्षार्थत्वं च तेनैव सूचितम् । अर्जुनस्य साधुत्वात् तद्ग्रहणेनैव सदधिकारित्वम् । तमेव सर्वज्ञकल्पमपि प्रत्युपदेशाद् दुर्गमार्थत्वं च । अत एव 'बुद्धिं मोहयसीव मे' इत्यर्जुनोक्तिः । एवं च यत् प्रागभिसंहितं वासुदेवार्जुनसंवादरूपत्वं गीताप्रामाण्यादौ निश्चययुक्तिरिति तद् युक्तमेवेति ॥

'स हि धर्मः' इति भाष्येण परमतद्वयं दूष्यते । तत्सङ्गतये स्वमतं तावदाह **तच्चेति ॥** व्याख्यातव्यायां गीतायामित्यर्थः । 'विद्यैव तु निर्धारणात् इत्यधिकरणे ब्रह्मज्ञानस्यैव मोक्षहेतुत्वस्थितेराह– **ज्ञानमेवेति ॥** ज्ञानमपरोक्षम् । 'नान्यः पन्थाः' **इत्युक्तेरेवेति ॥ ज्ञानात्** ज्ञानोत्पत्तेः । 'शुद्ध्यादि' इत्यत्र आदिशब्दाच्छ्रवणादिसङ्ग्रहः । कर्मणा ज्ञानमातनोति ज्ञानेनामृतीभवति' इत्युक्तेराह– **द्वारा ज्ञानमित्यादि ॥** ज्ञानोत्तरः ज्ञानोत्पत्त्यनन्तरमनुष्ठितस्तु 'अधिकोपदेशात्तु बादरायणस्यैवं तद्दर्शनात्' इति सूत्रे ज्ञानार्जिते फले कर्माधीनातिशयस्य स्थितेराह– **आनन्दोद्रेकेति ॥** विषयप्रयोजनयोरित्यत्र धर्मः परमपरं च तत्त्वं विषयः । तज्ज्ञानमवान्तरं प्रयोजनम् । मोक्षः परमिति विवेकः ॥

भावदीपिका

विषयप्रयोजनयोः सम्बन्धमुपपादयति– **तत्रेत्यादिना ॥** ग्रन्थप्रतिपाद्यो धर्मो द्विविधः ।

ज्ञानात् पूर्वमनुष्ठितस्तदुत्तरानुष्ठितश्चेति ।। तत्र ज्ञानात् पूर्वमनुष्ठितधर्मस्य कथं साक्षान्मोक्ष-साधनत्वम् ? अतो न जन्यजनकभावसम्बन्धस्तयोर्युक्त इत्यत आह– **धर्मस्त्विति** ।। इदं कुत इत्यतो 'ज्ञानमेव' इति पूर्ववाक्यम् । अत्र मोक्षो लिङ्गभङ्गरूपो विवक्षितः । अतो ज्ञानमेवेति युक्तम् । 'अन्तःकरणशुद्ध्यादि' इत्यादिपदेन वैराग्यादिग्रहणम् । 'कर्मणा शुद्धसत्त्वस्य वैराग्यं जायते हृदि' इत्यादिवचनात् ।। **ज्ञानं जनयन्निति** ।। यथोक्तम्– 'पूर्वभाविशुभानां हि ज्ञानेनैव कृतार्थता' इति ।। **आनन्दोत्कर्षहेतुरिति** ।। यथोक्तम्– 'तज्ज्ञानोत्तरकर्मणाम् । मुक्तावनु-प्रवेशः स्यात्' इति । ज्ञानसाहित्येनेति शेषः ।।

भावप्रकाशः

साकांक्षत्वात् सर्वशास्त्रेष्वित्यतः परं लिंगव्यत्ययेन वरशब्दसम्बन्ध इत्याह– **सर्वशास्त्रेषु-वरमिति** ।। **आप्तिमूलत्वादिनेति** ।। वेदादिसंवादसंग्रहार्थ आदिशब्दः । अयं भावः । वासुदेवार्जुनसंवादरूपामित्यनेनाप्तिमूलत्वं वेदादिसंवादित्वञ्च सूचितम् । वासुदेवस्यार्जुनं प्रत्याप्तत्वात् । वासुदेवेन स्वोक्तार्थे न जायत इत्यादिमन्त्रवर्णसम्मतिकथनाच्च । न च व्यासोक्तगीतायाः कथं वासुदेवाप्तिमूलत्वमिति वाच्यम् । अनुवादत्वात् । यथोक्तम् 'अयमपि तथैवे'ति । एवं वासुदेवार्जुनमोक्षार्थं धर्माद्युपदेशाद् धर्मादिप्रतिपादकत्वं मोक्षार्थत्वञ्च तेनैव विशेषेण सूचितम् । अर्जुनग्रहणेन सदधिकारिकत्वं दुर्गमार्थत्वञ्च सूचितम् । अर्जुनस्य सत्त्वात् । अर्जुनेन व्यामिश्रेणैव वाक्येनेत्यादिना कृष्णवाक्यस्य दुर्गमार्थत्वकथनाच्च । एवं च यत्प्रागभिप्रेतं वासुदेवार्जुनसंवादरूपत्वं प्रामाण्यादेर्निश्चायकमिति तद्युक्तमेवेति । **तत्रेति** ।। व्याख्येयायां गीतायामित्यर्थः । अन्तःकरणशुद्ध्यादीति आदिपदात् श्रवणादिसंग्रहः ।।

भाष्यम्– 'स हि धर्मस्सुपर्याप्तो ब्रह्मणः पदवेदने' (म.भा.१३.१६.१२.) इत्यादि च ।

भावप्रकाशिका

स हि गीतोक्तो धर्मः परब्रह्मस्वरूपवेदने सुपर्याप्तः सुसम्पूर्णः । तस्मात् स न विस्मर्तव्य इति भगवानेवार्जुनायाहानुगीतोपक्रमे ।।

।। इति उपोद्घातः ।।

प्रमेयदीपिका

केचित्तु 'ज्ञानोत्तरकालं धर्माद्यनुष्ठानमेव नास्ति' इति ब्रुवते। **अन्ये** तु 'ज्ञानकर्मसमुच्चय-साध्यत्वान्मोक्षस्य तत्प्रतिपादनाय गीतारम्भो न धर्मादिप्रतिपादनार्थम् । तदर्थानां मन्वादि-धर्मशास्त्राणां सनकादियोगशास्त्राणां च प्रतिकालं विद्यमानत्वात्' इत्याचक्षते । तदुभयं निराकर्तुमाह– **स हीति । सः** गीतोक्तः **धर्मः ब्रह्मणः** स्वरूपज्ञाने **सुपर्याप्तः** ज्ञानात् प्रागनुष्ठितः । ब्रह्मणः पदवेदने जातेऽनुष्ठितस्तु सुपर्याप्तः सुपर्याप्तमुक्तिहेतुरित्यनुगीतोपक्रमे भगवतैवोक्तम् । उदाहरिष्यन्ते चात्र स्पष्टार्थानि वाक्यानि ।

न च गीतायां तथाविधमेकमपि वाक्यं दृश्यते । तथा च वक्ष्यते । मन्वादिशास्त्राणां विद्यमानत्वेन धर्मादेरप्रतिपाद्यत्वे समुच्चयोऽपि न प्रतिपाद्यः । श्रुत्यादिप्रतिपाद्यत्वाभ्युपगमात् । तत्र च न स्फुटम्, अत्र च स्फुटप्रतिपादनमिति चेत् न । समम् । यथोक्तम्– **वेदार्थाज्ञाना-च्चेति** ॥ तस्माद्यत्किञ्चिदेतदित्युक्तमेव विषयादिकमिति ॥

भावदीपः

तस्यैव वाक्यस्य योजनान्तरमाह– **ब्रह्मणः पदवेदने जात इति** ॥ पूर्वयोजनायां जनयितव्य इत्यर्थ इति भावः ॥ **उदाहरिष्यत इति** ॥ तृतीयेऽध्याये 'कर्मणैव' (३.२०) इत्यादिश्लोकव्याख्यावसरे 'कर्मणा सह' इत्यादिना, 'अत एव समुच्चयनियमो निराकृतः' (३.३१) इत्यन्तेन ॥ **तथाविधम्** ॥ परोक्तार्थकम् ॥ **वक्ष्यत इति** ॥ उक्तस्थल एवेति ज्ञेयम् ॥

परोक्ते स्वयं दोषमाह– **मन्वादीति** ॥ **समुच्चय इति** ॥ 'परेण' इति च योज्यम्॥ कुतः? इत्यत आह– **श्रुत्यादीति** ॥ **सममिति** ॥ गीतायामपि न स्पष्टमित्यर्थः । समुच्चयो वेदे नोच्यते, किन्तु स्वोक्तरीत्या एव धर्मस्योपयोग उच्यत इत्यत्र सम्मतिमाह– **यथोक्तमिति** ॥ अस्मदुक्तरीत्या वेदार्थाज्ञानादित्यर्थ इति भावः ॥

भावरत्नकोशः

तत्र धर्मो गीताप्रतिपाद्यो न भवतीति वदतां मतं दूषयितुं प्रवृत्तमुत्तरभाष्यमवतारयितुं तदनुवदति– **केचित्त्विति** ॥ **नास्ति** । यत्प्रतिपादनाय गीतारम्भ इति शेषः ॥ **ज्ञानकर्म-**

समुच्चयेति ।। 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गं भावयेत्' इत्यत्र दर्शत्रिकस्य पूर्णमासत्रिकस्य समुच्चितस्यैव स्वर्गसाधनत्वमिव ज्ञानस्य कर्मणश्च परस्परं समुच्चितस्यैव मोक्षसाधनत्वमत्र मतेऽभिमतमित्यर्थः । **तत्प्रतिपादनाय** समुच्चयप्रतिपादनाय । **तदर्थानां** धर्मज्ञानप्रतिपादनार्थानाम् ।। पदशब्दः स्वरूपं वेदनशब्दस्तु ज्ञानमभिधत्त इत्याह– **स्वरूपज्ञान इति** ।। **सुपर्याप्तः** सुसम्पूर्णः । ज्ञानात् प्रागनुष्ठित इति धर्मविशेषणं पूरितम् । योजनान्तरे जाते अनुष्ठितस्त्विति शेषोक्तिः । सुपर्याप्त इत्यस्य तात्पर्यं **सुपर्याप्तमुक्तिहेतुरिति** ।। ननु तच्छब्दः पूर्वोक्तस्य परामर्शकः । 'स हि' इति वाक्यात् पूर्वं च गीतोक्तधर्मस्यानुक्तत्वात् कथं तत्परामर्श इत्यत उक्तम्– **अनुगीतोपक्रम इति** ।। गीताया भीष्मपर्वस्थत्वादनुगीताया अश्वमेधपर्वस्थत्वाद् युक्तस्तेन तत्परामर्शः । न चानुगीतायामेव पूर्वोक्तं तच्छब्देन परामृश्यतामित्यत **उपक्रम** इत्युक्तम् ।। पुरुषान्तरोक्तस्य पुरुषान्तरेण परामर्शायोगं परिहर्तुं भगवतैव इत्युक्तम् । अनुगीताया अपि कृष्णार्जुनसंवादरूपत्वात् सर्वं युक्तमिति भावः ।।

ननु 'स हि' इति वाक्यं कथं मतद्वयनिरासकम् ? ज्ञानात् प्रागनुष्ठितो ज्ञाने, ज्ञानोत्तरकालमनुष्ठितस्तु ज्ञानफलेऽतिशयमाधत्त इति विवक्षितार्थस्यास्माद् वाक्यात् स्पष्टमप्रतीतेः । व्याख्यानस्य च स धर्मो ब्रह्मणः पदवेदने सत्येव ब्रह्मापरोक्षज्ञानसमुचित एवेति यावत्, सुपर्याप्तमुक्तिहेतुरित्येवंप्रकारेण कर्तुं शक्यत्वेन अतिप्रसङ्गित्वादित्यत आह– **उदाहरिष्यन्ते चेति** ।। अत्र उक्तप्रमेयद्वये ।।

'निवृत्तादीनि कर्माणि ह्यपरोक्षेशदृष्टये ।
अपरोक्षेशदृष्टिस्तु मुक्तौ किञ्चिन्न मार्गते ।।
सर्वं तदन्तराधाय मुक्तये साधनं भवेत् ।
न किञ्चिदन्तराधाय निर्वाणायापरोक्षदृक् ।।'

इति प्रथमे प्रमेये, 'न ह्यस्य कर्म क्षीयते' अस्माद्ध्येवाऽत्मनो यद्यत् कामयते तत्तत्सृजते' इत्यादीनि द्वितीये च वाक्यान्युदाहरिष्यन्त इत्यर्थः । स्वमतस्य प्रामाणिकतामभिधायानूदितं परमतद्वयं दूषयति– **न चेति** ।। तथाविधं ज्ञानोत्तरकालं धर्मानुष्ठानाभावपरं ज्ञानकर्मसमुच्चयपरं चेत्यर्थः ।।

ननु कथं न दृश्यते । 'यावानर्थः' इति वाक्ये कर्ममात्रत्यागतात्पर्यकत्वस्य, 'यस्त्वात्मरतिरेव स्यात्' इत्यत्र 'तस्य कार्यं न विद्यते' इति 'नैव तस्य कृतेनार्थः' इति ज्ञानिनः कर्तव्याभावस्य च स्फुटमवभासादित्यत आह– **तथा च वक्ष्यत इति** ।। ज्ञानफलं महासमुद्रोदकमिव महत् । कर्मफलं तु कूपोदकमिवात्यल्पम् । तथा चाल्पास्थिरफलककर्मनिन्दया महानन्तफलज्ञानसाधने योगे प्रेरणं युक्तियुक्तमेवेत्येतत्तात्पर्यकं 'यावानर्थः' इति वाक्यम् । असम्प्रज्ञातसमाधिस्थस्यैव 'कार्यं न विद्यते' इत्येतदर्थकं 'यस्त्वात्मरतिरेव' इति वाक्यम् । तद्विषयमेव 'नैव तस्य कृतेनार्थः' इति वाक्यं चेति द्वितीये तृतीये च वक्ष्यत इत्यर्थः ।।

यदुक्तं समुच्चयवादिना मन्वादिधर्मशास्त्राणां सनकादियोगशास्त्राणां चेति तद् दूषयति– **मन्वादीति** ।। **समुच्चयः** धर्मज्ञानसमुच्चयः । **तत्र** श्रुत्यादौ । **प्रतिपादनं** समुच्चयस्य ।। **सममिति** ।। मन्वादिशास्त्रे धर्मस्य सनकादिशास्त्रे योगस्य स्फुटमप्रतिपादनं तुल्यमित्यर्थः । मन्वादिशास्त्रादौ धर्मादेः स्फुटमप्रतिपादनमित्यत्र सम्मतिमाह– **यथोक्तमिति** ।। 'वेदार्थाज्ञानाच्च' इति भाष्येण वेदाधिकारिणां त्रैवर्णिकानां धर्मादिरूपवेदार्थज्ञानोपायो भारतमिति सूचितं प्राक् । यदि च धर्मादिकं मन्वादिशास्त्रादिना स्फुटं प्रतिपादयितुं शक्यं स्यात् तर्हि सत्यपि तस्मिन् भारतनिर्माणमेव व्यर्थं स्यात् । तन्निर्माणस्य धर्मादिप्रतिपादनैदम्पर्यात् । ततो ज्ञायते न मन्वादिशास्त्रं स्पष्टं धर्मादिप्रतिपादयितुमलमिति । अन्यथा भारतं विना वेदार्थाज्ञानाच्च तत्परिज्ञानोपायं महाभारतसंहितामचीक्लृपदिति नावक्ष्यदिति भावः ।।

केचित्तु तत्र श्रुत्यादौ समुच्चयस्य न स्फुटं प्रतिपादनमिति चेत्, तत्र धर्मादेः स्फुटमप्रतिपादनमपि तुल्यमित्यत्र सम्मतिमाह– **यथोक्तमिति** ।। यदि वेदादिनैव धर्मादिप्रतीतिः स्फुटं स्यात् तदा तत्सुबोधोपायभारतनिर्माणमचतुरं स्यादिति भाव इति व्याचक्षते । 'तत्र ज्ञानमेव केवलं मोक्षसाधनम्' इत्यादिनोक्तं स्वमतमुपसंहरति– **तस्मादिति** ।। मतद्वयस्योक्तरीत्याऽनुपपन्नत्वादित्यर्थः ।।

।। उपोद्घातः समाप्तः ।।

भावदीपिका

आनन्दोत्कर्षरूपमुक्तेः समुच्चयसाध्यताङ्गीकाराद् इमं सम्बन्धमाक्षिप्य समाधातुमुत्तर-वाक्यमित्याशयेनावतारयति– **केचिदिति** ।। **मायिन** इत्यर्थः ।। **धर्मानुष्ठानमेवेति** ।। कस्याऽ-नन्दोत्कर्षहेतुत्वं **स्यादित्यर्थः** ।। **अन्ये** ।। भास्कराः । तर्हि धर्मादिप्रतिपादकशास्त्रस्यान्यस्या-भावात् तत्सिद्धिर्न स्यादित्यत आह– **तदर्थानामिति** ।। स धर्मादिरर्थो विषयो येषां तानि तदर्थानि, तेषां तत्प्रतिपादकानामित्यर्थः ।। **मन्वादीति** ।। **तत्प्रणीतेत्यर्थः** ।। **सनकादीति** ।। तत्प्रणीतेत्यर्थः । तत्र मन्वादिशास्त्रं धर्मादिप्रतिपादकं सनकादिप्रणीतं योगशास्त्रं ज्ञानादियोग-प्रतिपादकमिति विवेकः । नन्वस्मिन् कल्पे तेषामभावात् तदर्थं गीतारम्भोयुक्त इत्यत उक्तम्– **प्रतिकालमिति** ।। **प्रतिकल्पमित्यर्थः** ।। सुपर्याप्तमुक्तिः आनन्दाभिवृद्धिरूपा सम्पूर्णा मुक्तिः । अभिमन्युमृत्यनन्तरम् अर्जुनं प्रति भगवता वासुदेवेनोपदिष्टा गीताऽनुगीता । तदुपक्रमे भगवता कृष्णेनार्जुनं प्रत्युक्तमित्यर्थः । यथोक्तमाश्वमेधिके पर्वणि

'नच शङ्क्यं पुनर्वक्तुमशेषेण धनञ्जय ।।
स हि धर्मः सुपर्याप्तो ब्रह्मणः पदवेदने ।।
परं हि ब्रह्म कथितं योगयुक्तेन तन्मया' इत्यादि ।

उदाहरिष्यन्ते चात्रेति ।। कथमनेनोभयनिराकरणमित्यतः प्रथमापव्याख्यां दूषयति– **नचेति** ।। **तथाविधं** ज्ञानोत्तरं धर्मानुष्ठानमेव नास्तीत्येवं प्रतिपादकम् ।।

ननु 'यस्त्वात्मरतिरेव' इति श्लोके 'तस्य कार्यं न विद्यते' इति ज्ञानिनः सर्वथा कर्मा-भावोक्तेरिति चेन्न । तद्वाक्यस्यान्यथा व्याख्यास्यमानत्वादित्याशयेनाऽह– **तथा चेति** ।। तृतीयाध्याये आत्मरतिरेवेत्यवधारणादित्यादिना वक्ष्यत इत्यर्थः । द्वितीयापव्याख्यां निराह– **मन्वादीति** ।। अप्रतिपाद्यत्वे गीतायामिति शेषः । कुत इत्यत आह– **श्रुत्यादीति** ।। 'अन्धन्तमः प्रविशन्ति' इति श्रुतिः । आदिपदेन

'यथाऽन्नं मधुसंयुक्तं मधु चान्नेन संयुतम् ।।
एवं तपश्च विद्या च संयुक्ते भेषजं महत्'

इति स्मृतिर्ग्राह्या ॥ **अभ्युपगमादिति** ॥ समुच्चयवादिना भास्करेण त्वयेत्यर्थः । श्रुत्यादौ समुच्चयस्य स्फुटं प्रतिपादनाभावात् स्फुटप्रतिपादनार्था गीतेति शङ्कते– **तत्रेति** ॥ **सममिति** ॥ तर्हि मन्वादिशास्त्रेष्वपि धर्मादेः स्फुटं प्रतिपादनाभावात् तदर्थं गीतेति वयमपि वदाम इत्यर्थः । मन्वादिशास्त्रे वेदादौ च धर्मादे प्रतिपादनाभावात् तदर्थं भारतनिर्माणमित्यत्रोपष्टम्भकमाह– **यथोक्तमिति** ॥ वेदयन्तीति व्युत्पत्त्या वेदशब्देन सर्वशास्त्राणि गृह्यन्ते । भारतनिर्माणस्य स्फुटप्रतिपादनार्थत्वे गीताया अपि तल्लब्धमिति भावः ।

भावप्रकाशः

केचिदिति ॥ अत्र नास्तीत्यनन्तरम्, इति प्रतिपादनाय गीतारम्भ इति शेषः । अत एव यावानर्थ इति श्लोके पदव्याख्यानद्वयानुवादः । ननु तच्छब्दः पूर्वोक्तपरामर्शकः तथा च स हि धर्म इति वाक्यात् पूर्वं गीतोक्तधर्मस्यानुक्तत्वात् । कथं तत्परामर्श इत्यत उक्तम्– **अनुगीतोपक्रम इति** ॥ तथा च गीताया भीष्मपर्वस्थत्वादनुगीतायाश्चाश्वमेधपूर्वस्थत्वाद्युक्तमिति भावः ॥ अनुगीतायामेव पूर्वोक्तं परामृश्यतामित्यत उपक्रमपदम् । पुरुषान्तरोक्तस्य कथं पुरुषान्तरेण परामर्श इत्यत उक्तम्– **भगवतैवेति** ॥ अनुगीताया अपि कृष्णार्जुनसंवादरूपत्वादिति भावः । ननु कथमिदं वाक्यं मतद्वयनिरासकं विवक्षितार्थस्यास्माद्वाक्यात् स्फुटमप्रतीतेः । व्याख्यानस्य च ब्रह्मणः पदवेदने सत्येव, तत्समुचित एवेति यावत् । धर्मः सुपर्याप्तमुक्तिहेतुरित्यादिप्रकारेण कर्तुं शक्यत्वेनातिप्रसंगित्वादित्यत आह– **उदाहरिष्यन्ते चेति** ॥ आद्ये प्रथमे निवृत्तादीनि कर्माणि ह्यपरोक्षेशदृष्टये इत्यादीनि । द्वितीये तु न ह्यस्य कर्म क्षीयतेऽस्माद्ध्येवात्मना यद्यत्कामयते तत्तत्सृजते इत्यादीनि वाक्यान्युदाहरिष्यन्त इत्यर्थः । अपव्याख्यानद्वयं युगपदेव निराह– **नचेति** ॥ **तथाविधमिति** ॥ ज्ञानोत्तरकालं धर्मानुष्ठानाभावपरं ज्ञानकर्मसमुच्चयपदं वेत्यर्थः । ननु कथं न दृश्यते यावानर्थ इत्यत्र तथाविधार्थस्य दर्शनादित्यत आह– **तथा च वक्ष्यत इति** ॥ ज्ञानिफलं समुद्रोदकमिव महत् । कर्मफलन्तु कूपोदकमिवात्यल्पमतः कुतस्तयोः साम्यम् ॥

तथा चाल्पास्थिरफलकर्मनिन्दया महानन्तफलसाधने योगे प्रेरणं युक्तमेवेत्यभिप्रायकत्वात् । तच्छ्लोकस्यापव्यानं तु उक्तवक्ष्यमाणन्यायनिरस्तमिति च वक्ष्यत इत्यर्थः । यदप्युक्तं तदर्थानां

मन्वादिशास्त्राणामित्यादि तदपि दूषयति– **मन्वादिशास्त्राणामिति ।।वेदार्थाज्ञानाच्चेतीति ।।** अनेन भारतस्य वेदार्थज्ञानोपायत्वमुक्तं प्राक् श्रुत्यादौ धर्मादेः स्फुटप्रतिपादने च तदनुपपन्नं स्यादिति भावः ।।

भाष्यम्– तत्र सेनयोर्मध्ये बान्धवादिमोहजालसंवृतं विषीदन्तमर्जुनं भगवान् उवाच।।

प्रमेयदीपिका

इदानीं गीताव्याख्यानावसरे प्राप्ते 'धर्मक्षेत्रे' (१.१) इत्यारभ्य 'अशोच्यानन्वशोचस्त्वम्' (२.११) इत्यतः प्राक्तनस्य ग्रन्थस्यातिरोहितार्थत्वात् तात्पर्यमाह– **तत्रेति ।। तत्र** गीतायाम् । 'कैश्चन श्लोकैरिदमुच्यते' इति शेषः ।।

नन्वत्र न धर्मो नापि तत्त्वं प्रतिपाद्यते । तत्कुतोऽस्य गीतायामनुप्रवेशः? मैवम् । भगवतोऽर्जुनबोधने प्रसक्तिं दर्शयतोऽस्य ग्रन्थस्य तादर्थ्यात्तत्र प्रवेशोपपत्तेः । बान्धवादिविषयो मोहः– 'ममैते, अहमेतेषाम्, एते च मन्निमित्तं नङ्क्ष्यन्ति, कथमेतैर्विनाऽहं भवेयम्?, पापं च मे भविष्यति, जयश्च सन्दिग्धः' इत्यादिरूपो मिथ्याप्रत्ययो बान्धवादिमोहः । तेषु स्नेहो वा । स जालमिव, तेन संवृतम् । तत एव विषीदन्तम् । विषादो नाम मोहनिमित्ताच्छोकाद् यन्मनोदौर्बल्यं यस्मिन् सति सर्वव्यापारोपरमो भवति ।

नन्विदानीमेव कुतोऽर्जुनस्य मोहसमुत्पत्तिः ? नहि 'एते बान्धवादयः' इत्यादिकं प्राङ् नाज्ञासीत् । येन युद्धाय महान्तमुद्योगमकार्षीदित्यत उक्तम्– **सेनयोरिति** ।। महापकारस्मरणे-नानुवर्तमानोऽपि कोपो मृदुमनसां बान्धवादिमृतिकाले निवर्तते । स्नेहश्चोत्पद्यते। ततो मोह इति प्रसिद्धमेवेति भावः । अर्जुनस्य ज्ञानित्वान्मोहजालसंवृतत्वमीषदेवेति मन्तव्यम् ।।

भावदीपः

'भगवानुवाच' इत्यनन्तरं शेषमाह– **कैश्चनेत्यादिना ।।** 'दृष्ट्वेमं स्वजनं कृष्ण युयुत्सुं समुपस्थितम्' (१.२८) इत्यादि श्लोकतात्पर्यमनुवदति– **ममैत इत्यादिना ।।**

।। इति श्रीसुधीन्द्रतीर्थपूज्यपादशिष्यश्रीराघवेन्द्रतीर्थविरचिते श्रीमद्गीताभाष्यटीकाप्रमेयदीपिकाभावदीपे उपोद्घातः ।।

भावरत्नकोशः

इदानीमित्यस्यैव विवरणं– **गीताव्याख्यानावसरे प्राप्त इति** ॥ गीताया व्याख्येयत्व-समर्थनानन्तरमित्यप्याहुः । इत्यारभ्य पठितस्येति शेषः । **ग्रन्थस्य** कतिपयश्लोकाधिकस्याऽद्याध्यायस्य । तथा च प्राचीनटीका 'प्रथमाध्यायस्य कतिपयश्लोकाधिकस्यातिरोहितार्थत्वात्' इति ॥ भाष्ये तत्रेत्यस्य प्रस्तावाद् गीताया व्याख्येयत्वे स्थित इत्यर्थकत्वे सेनयोर्मध्ये भगवानुवाचेत्यनन्वितम्, अतिरोहितबहुतरग्रन्थतात्पर्यं च कथमनेनाभिधातव्यं विज्ञायत इत्यत आह– **तत्र गीतायामिति** ॥ कैश्चन श्लोकैस्सेनयोर्मध्येऽर्जुनं प्रति भगवानुवाचेति प्रमेयमुच्यत इति शेषं पूरयंस्तात्पर्याभिधानप्रकारं सूचयति । तेन भाष्ये गीतायां सेनयोर्मध्येऽर्जुन-मुवाचेत्येतन्नान्वितम्, कस्येदं भाषणमिति च न ज्ञायत इति चोद्यानवकाशः । अत्र अतिरोहितार्थग्रन्थे । **तादर्थ्याद्** उपोद्घातरूपतया तत्प्रमितिशेषत्वात् ॥

ननु बान्धवादिनिष्ठेन मोहेनार्जुनस्य संवृतत्वमयुक्तम् । तस्यासमानाधिकरणत्वादित्यत आह– **बान्धवादिविषयो मोह इति** ॥ बान्धवादीनां मोह इति विग्रहः । षष्ठ्यर्थश्च कर्मत्व-मिति भावः । यद्वा, बान्धवादिषु मोह इति विगृह्य सप्तम्यर्थो विषयत्वमित्यभिप्रेत्य बान्धवादि-विषय इत्युक्तम् । तथा च वक्ष्यति 'तेषु स्नेहो वा' इति ॥ मोहशब्दार्थं वदंस्तत्स्वरूपं दर्शयति– **ममैत इत्यादिना** । 'दृष्ट्वेमं स्वजनं कृष्ण', 'स्वजनमाहवे', 'स्वजनं हि कथम्', 'आचार्याः पितरः पुत्रास्तथैव च पितामहाः । मातुलाः श्वशुराः पौत्राः श्यालाः सम्बन्धिनस्तथा' इत्यादिवचनतात्पर्यम्– **ममैतेऽहमेतेषामिति** ॥ 'एतान्न हन्तुमिच्छामि घ्नतोऽपि मधुसूदन', 'निहत्य धार्तराष्ट्रान्नः' इत्यादितात्पर्यम्– **एते मन्निमित्तं नङ्क्ष्यन्तीति** ॥ 'स्वजनं हि कथं हत्वा सुखिनः स्याम' इत्यस्य तात्पर्यम्– **कथमेतैर्विनाऽहं भवेयमिति** ॥ सुखीति शेषः । 'पापमेवाश्रयेदस्मान्' 'पापादस्मान्निवर्तितुम्' 'अहो बत महत् पापं कर्तुं व्यवसिता वयम्' इत्येतत्तात्पर्यम्– **पापं चेति** ॥ 'यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः' इत्यादितात्पर्यम्– **जयश्च सन्दिग्ध इति** ॥ 'न च श्रेयोऽनुपश्यामि', 'श्रेयो भोक्तुं भैक्षमपीह लोके', 'न काङ्क्षे विजयं कृष्ण' इत्यादिरादिपदार्थः । 'बन्धुस्नेहादधर्मत्वेन' इति तात्पर्यनिर्णयानुसारेणाऽह– **तेषु स्नेहो वेति** ॥ अत्र मोहपदेन तद्धेतुः स्नेहो लक्ष्यत इति भावः । यद् वक्ष्यति 'स्नेहश्चोत्पद्यते । ततो मोह इति प्रसिद्धमेव' इति ॥ **जालमिवेति** ॥ मत्स्यबन्धनमिवेत्यर्थः । तेन जालशब्दस्य समूहार्थत्वे तत्संवरणमर्जुनस्य ज्ञानित्वादयुक्तमिति चोद्यं परिहृतम् ॥

मोहप्रयोज्यत्वमर्जुनबोधनप्रयोजकत्वं च विषादस्य गीतायां भाष्ये च प्रतिपाद्यमानं घटयितुं 'क्षुद्रं हृदयदौर्बल्यम्' इति गीतानुसारेण विषादशब्दार्थमाह– **विषादो नामेति । सेनयोर्मध्य इत्यस्य स्वरूपकथनपरत्वप्रतीत्या** नातीव प्रयोजनवत्तेति शङ्कापनोदनाय तदवतारयंस्तात्पर्य-माह– **नन्विदानीमित्यादिना ।** सेनामध्योपनिपातादुपस्थितः काल इति भावेनोक्तं– **मृतिकाल इति ॥** ज्ञानित्वात्, अपरोक्षज्ञानित्वात् । तथा च तात्पर्ये– 'दर्शयामास पार्थाय परमं रूप-मैश्वरम्' इत्यादिनाऽर्जुनस्योत्तमाधिकारित्वमपरोक्षज्ञानित्वं च इति ॥ मोहजालसंवृतत्वादिक-मित्यत्राऽदिशब्देन विषादपरिग्रहः । एतेन 'महति शोकसागरे निमग्नस्यार्जुनस्य' इति परभाष्यं बहुमानविरोधीति भावितम् । एवं दशश्लोक्युत्तरस्याध्यायस्य सङ्क्षेपतस्तात्पर्यमुक्तं भाष्ये । तस्य गीतानुप्रवेशश्च टीकायां समर्थितः ॥

भावदीपिका

प्राप्त इति ॥ कर्तव्यतयाऽवसरसङ्गत्या प्राप्ते सतीत्यर्थः । गीतावाक्यं भारताप्रामाण्यशङ्कया प्रतिबद्धमभूत् । तत्प्रामाण्यसमर्थने सति प्रतिबन्धकजिज्ञासा विच्छिन्नेति भावः । तत्त्वं परमपरं चेत्यर्थः । बान्धवादीनां मोह इत्यन्यथाप्रतीतेर्व्याचष्टे– **बान्धवादिविषय इति ॥** तद्विषये मोहः कीदृश इत्यतस्तं दर्शयति– **ममैत इत्यादिना ॥** 'दृष्ट्वेमं स्वजनम्' इत्यादावुक्तस्वजन-शब्दार्थस्य 'आचार्याः पितरः पुत्रा' इत्यादेश्चार्थानुवादो ममैते सम्बन्धिनोऽहं च तेषां सम्बन्धीति ॥ 'येषामर्थे काङ्क्षितम्' इत्यादेस्तात्पर्यानुवाद– **एते चेति ॥** 'स्वजनं हि कथं हत्वा सुखिनः स्याम' इत्यादेस्तात्पर्यानुवादः– **कथमिति ॥** भवेयं सुखीति शेषः । 'यद्यप्येते न पश्यन्ति' इत्यारभ्य 'कतरन्नो गरीय' इत्यन्तस्य तात्पर्यम्– **पापं चेति ॥** 'यद्वा जयेम' इत्यादेस्तात्पर्यम्– **जयश्चेति ॥ तत्र** 'गुरूनहत्वा' इत्यादेरयमर्थः ।

अत्र पक्षद्वयमस्ति । महानुभावान् द्रोणादिगुरूनहत्वा राज्याद्यभावेनेह लोके भैक्ष्यमेव भोक्तुं श्रेयः, परलोके महासुखसद्भावादित्येकः पक्षः । अर्थकामादिसर्वपुरुषार्थसाधनभूतान् गुरून् हत्वैहैव लोके तद्रुधिरेण प्रदिग्धानाक्तान् भोगान् राज्यादिविषयान् भुञ्जीय, परलोके तु महादुखमनुभोक्तव्यमित्यपरः पक्षः । एवञ्चेह लोके दुखमनुभूय परलोके सुखमनुभोक्तव्य-मित्येतच्छ्रेय उत इह लोके सुखमनुभूय परलोके महादुखमनुभोक्तव्यमित्येतच्छ्रेय इत्येतयोर्मध्ये

कतरद् गरीय इत्येतद् द्वयं न विद्म । इह लोके सुखमनुभूय परलोके दुखमप्यनुभवामो यदीह लोकेऽस्माकं जयो निश्चितः स्यात् । नचैवम् । किं नाम? जयस्तु सन्दिग्ध इत्युच्यते– **यद्वेति** ॥ वयं तान् जयेम, यदिवा नोऽस्मांस्ते जयेयुरिति जयनिश्चयाभावेन त्वां पृच्छामि यच्छ्रेयः स्यात् तन्निश्चितं ब्रूहीत्यादिना ॥ **जालं** पक्षिबन्धनभूता सिक् ॥

अत्र यद्यपि 'समासप्रत्यययोः' इति समासान्तर्गताया विभक्तेः प्रत्यये परे पूर्वस्थितायाश्च विभक्तेर्लोपविधानात्, कृष्णं श्रितः कृष्णश्रित इति, महानसस्येवेति वाच्ये महानसवदिति च प्रयोगदर्शनात्, प्रकृते च जालशब्दस्येवशब्देन समासे विभक्तिलोपेन भाव्यम् । जालमिवेति स्थिते विभक्तिलोपे गुणे च सति जालेवेति वक्तव्यम् । तथाऽपि 'इवेन समासो विभक्त्यलोपश्च' इति वार्तिके इवशब्देन नित्यसमासस्य विभक्त्यलोपस्य च विधानाज्जालमिवेति युक्तम् । इदं च समस्तमेकमेव पदमिति मन्तव्यम् ॥ **ततो मोह इति** ॥ उक्तरूप इत्यर्थः । ननु अर्जुनस्येन्द्रावतारत्वेनापरोक्षज्ञानित्वात् कथं मोहजालसंवृतत्वोक्तिरित्यत आह– **अर्जुनस्येति** ॥ **ज्ञानित्वादिति** ॥ 'पार्थार्ष्टिषेण' इत्यादिना ज्ञानिषु गणनादिति भावः ॥ **ईषदिति** ॥ भूसम्बन्धमानुषान्नोपभोगादिनिमित्तं किञ्चिदित्यर्थः ॥

॥ इति उपोद्घातः ॥

भावप्रकाशः

बान्धवादिनिष्ठमोहग्रहणे तत्संवृतत्वं नार्जुनस्य सम्भवतीत्यत आह– **बान्धवादिविषय इति** ॥ **भवेयमिति** ॥ सुखीति शेषः । **इत्यादिरूप इति** ॥ श्रेयश्च न पश्यामीत्यादिरादिपदार्थः । अत्र दृष्ट्वेवेमं स्वजनम् आचार्याः पितर इत्याद्युक्त्या ममैतेऽहमेतेषामिति द्वयमवगम्यते । हन्तुं स्वजनमुद्यताः । स्वजनं हि कथं हत्वा सुखिनः स्याम माधव । पापमेवाश्रयेदस्मान् यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः । नच श्रेयोनुपश्यतीत्यादिभिः एते च मन्निमित्तं नंक्ष्यन्तीत्याद्यर्था अवगम्यन्त इति ज्ञातव्यम् ॥

गीतातात्पर्यानुसारेणाह– **तेषु स्नेह इति** ॥ मोहपदेन मोहहेतुः स्नेहो लक्ष्यत इति भावः । तद्धेतुत्वञ्च बन्धुस्नेहादधर्मत्वेनाशङ्कचे ति तात्पर्यनिर्णये स्पष्टम् । अस्मिन् व्याख्याने संवृतत्वं नाम मूढत्वम् । अत एव वक्ष्यति । ततो मोह इति प्रसिद्धमेवेति । ननु जालशब्दस्य समूहार्थत्वे

मोहसमूहसंवृतत्त्वं लभ्यते । तच्च ज्ञानित्वात् नार्जुनस्य युक्तमित्यत आह– **जालमिवेति** ।। मत्स्यबन्धनमिवेत्यर्थः । जालं गवाक्ष आनायेकोरकेदंभवृन्दयोरिति विश्वोक्तेः जालशब्दस्यानाया परपर्यायमत्स्यबन्धार्थत्वादिति भावः ।।

ननु समदुःखसुखं धीरमित्येतावद् व्याख्यानावसरे विषादो नाम दुःखजन्यो विक्रियाविशेष इत्युक्तम् । तस्य च विषादस्य भाष्योक्तं मोहप्रयोज्यत्वम् । अर्जुनबोधनप्रयोजकत्वं तु अनुभव-विरुद्धमित्याशङ्क्य क्षुद्रं हृदयदौर्बल्यमिति गीतानुसारेण विषादपदार्थमाह– **विषादो नामेति** ।। मोहप्रयोज्यत्वप्रदर्शनायोक्तं मोहनिमित्ताच्छोकादिति ।। अर्जुनबोधनप्रयोजकत्वप्रकटनायाह– **यस्मिन् सतीति** ।।

।। इति उपोद्घातः ।।

श्रीमद्भगवद्गीतायां प्रथमोऽध्यायः

धृतराष्ट्र उवाच–

धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः ।
मामकाः पाण्डवाश्चैव किमकुर्वत सञ्जय ॥ १ ॥

भावरत्नकोशः

अक्षरार्थस्तु– धृतराष्ट्रः स्वपुत्राणां विजयविविदिषया सञ्जयमपृच्छदित्युच्यते– **धृतराष्ट्र उवाचेति** ॥ किमिति? उच्यते– **धर्मक्षेत्र** इति ॥ धर्मस्य स्थानभूते यस्यकस्याप्यनुष्ठितस्य धर्मस्य बहुश्रेयःसम्पादके कुरुक्षेत्रे धार्तराष्ट्राणां पाण्डवानां च स्वकूटस्थनामोपलक्षितत्वेन बहुमानविषये युयुत्सवो योद्धुमिच्छवः समवेताः मिथः प्रत्यनीकभावेन व्यूढाः । समस्तभूमण्डल-वर्तिनां राज्ञां तत्र समवायेऽपि वर्गद्वयमेव तदाऽभूदित्येवकारः । अकुर्वतेत्यात्मनेपदेन कर्त्रभि-प्रायक्रियाफलविषयेण स्वार्थता विभाव्यते ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच–

दृष्ट्वा तु पाण्डवानीकं व्यूढं दुर्योधनस्तदा ।
आचार्यमुपसङ्गम्य राजा वचनमब्रवीत् ॥ २ ॥

भावरत्नकोशः

अक्षरार्थस्तु– एतत्प्रश्नोत्तरं वक्ष्यताऽऽदौ समस्तवृत्तान्त उच्यत उपोद्घातत्वेन– **सञ्जय उवाच इति** ॥ दुर्योधनो राजा पाण्डवानीकं व्यूढं दृष्ट्वा । दर्शननिमित्तधैर्यभ्रंशरूपावस्था-विशेषद्योतकः तुशब्दः । आचार्यं– द्रोणम् उपसङ्गम्य– सविनयमुपसाद्य ॥ २ ॥

पश्यैतां पाण्डुपुत्राणामाचार्य महतीं चमूम् ।
व्यूढां द्रुपदपुत्रेण तव शिष्येण धीमता ॥ ३ ॥

भावरत्नकोशः

अक्षरार्थस्तु– तदेव वचनं पश्यैताम् इत्यादि नवश्लोक्यात्मकम् । आचार्येति सम्बुद्धिः । महतीं विततान् । द्रुपदपुत्रेण धृष्टद्युम्नेन । व्यूढां व्यूहरचनयाऽधिष्ठिताम्, चमूं सेनाम् ॥ ३ ॥

अत्र शूरा महेष्वासा भीमार्जुनसमा युधि ।
युयुधानो विराटश्च द्रुपदश्च महारथः ॥ ४ ॥

धृष्टकेतुश्चेकितानः काशिराजश्च वीर्यवान् ।
पुरुजित् कुन्तभोजश्च शैब्यश्च नरपुङ्गवः ॥ ५ ॥

युधामन्युश्च विक्रान्त उत्तमौजाश्च वीर्यवान् ।
सौभद्रो द्रौपदेयाश्च सर्व एव महारथाः ॥ ६ ॥

भावरत्नकोशः

अक्षरार्थस्तु – **अत्र** एतस्यां परसेनायाम् । स्वयमभीरवः शूराः । महेष्वासाः महाधनुषः । युधि युद्धे । भीमार्जुनसमाः तत्समानपराक्रमा इति स्तुतावधिकोक्तिः । के ते? युयुधानः सात्यकिः । महारथः एको दशसहस्राणां योधयेद् यस्तु धन्विनाम् । शस्त्रशास्त्रप्रवीणश्च स महारथ उच्यते इत्युक्तलक्षण इति विशेषणम् । विक्रान्तः गत्यर्थाकर्मक इत्यादिना कर्तरि क्तः । पराक्रमयुक्तः । उत्तमौजाः तन्नामा द्रुपदपुत्रो राजा । सौभद्रः अभिमन्युः । द्रौपदेया द्रौपदीपुत्राः प्रतिविन्ध्यश्रुतसोमश्रुतकर्तिशतानीक- श्रुतकर्मनामानः पञ्च ॥ ४–६ ॥

अस्माकं तु विशिष्टा ये तान् निबोध द्विजोत्तम ।
नायका मम सैन्यस्य संज्ञार्थं तान् ब्रवीमि ते ॥ ७ ॥

भावरत्नकोशः

अक्षरार्थस्तु– अस्माकं तु सम्बन्धनो ये विशिष्टाः बलवन्तो मम सैन्यस्य नायकाः तान् निबोध निश्चयेन बुध्यस्व । सञ्ज्ञार्थं सम्यग्ज्ञानार्थम्, तान् नायकान्, ब्रवीमि ॥ ७ ॥

भवान् भीष्मश्च कर्णश्च कृपश्च समितिञ्जयः ।
अश्वत्थामा विकर्णश्च सौमदत्तिस्तथैव च ॥ ८ ॥

अन्ये च बहवः शूरा मदर्थे त्यक्तजीविताः ।
नानाशस्त्रप्रहरणाः सर्वे युद्धविशारदाः ॥ ९ ॥

भावरत्नकोशः

अक्षरार्थस्तु– त उच्यन्ते भवान् इत्यादि द्वाभ्याम् । समितिं सङ्ग्रामं जयतीति तथोक्तः । सर्वविशेषणं चैतत् । सौमदत्तिः भूरिश्रवाः । मदर्थे मन्निमित्तम् । त्यक्तजीविताः जीवनमपि त्यक्तुमध्यवसिताः । एष्यतोऽपि जीवितत्यागस्य निश्चितत्वाशयादियमुक्तिः । नानाविधानि शस्त्राणि प्रहरणान्यायुधानि च येषां ते तथोक्ताः । युद्धविशारदाः युद्धे निपुणाः ॥ ८-९ ॥

अपर्याप्तं तदस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितम् ।
पर्याप्तं त्विदमेतेषां बलं भीमाभिरक्षितम् ॥ १० ॥

भावरत्नकोशः

अक्षरार्थस्तु– तथाऽपि भीष्माभिरक्षितमस्माकं बलम् अपर्याप्तं परविजये न समर्थम् । इदमेतेषां पाण्डवानां बलं भीमाभिरक्षितमिति पर्याप्तम् अस्मद्विजयसमर्थम् ॥ १० ॥

अयनेषु च सर्वेषु यथाभागमवस्थिताः ।
भीष्ममेवाभिरक्षन्तु भवन्तः सर्व एव हि ॥ ११ ॥

अक्षरार्थस्तु– एवं प्राबल्येऽपि सन्धिमरोचयमानेन स्वबलविजये प्रयतमानेन च द्रोणादीनां तद्रक्षणेन तदानुगुण्यभजनं प्रार्थ्यते– **अयनेषु चेति** ॥ सर्व एव भवन्तः सर्वेष्वयनेषु व्यूहप्रवेशमार्गेषु यथाभागं विभक्तं स्वंस्वं युद्धप्रदेशमनतिक्रम्यावस्थिताः सन्तो भीष्ममेवाभिरक्षन्त्वित्युक्त्वा राजा विषसाद ॥ ११ ॥

तस्य सञ्जनयन् हर्षं कुरुवृद्धः पितामहः ।
सिंहनादं विनद्योच्चैः शङ्खं दध्मौ प्रतापवान् ॥ १२ ॥

भावरत्नकोशः

अक्षरार्थस्तु– एवं विषीदद्राजवाक्यं श्रुत्वा भीष्मः किं कृतवानित्यत उक्तम् – **तस्येति** ॥ पितामहो भीष्मः हर्षं सञ्जनयन् जनयितुम्, उच्चैः महान्तम्, सिंहनादं विनद्येत्येतत् ओदनपाकं पचति इतिवद् व्याख्येयम् । दध्मौ शब्दितवान् ॥ १२ ॥

ततः शङ्खाश्च भेर्यश्च पणवानकगोमुखाः ।
सहसैवाभ्यहन्यन्त स शब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥ १३ ॥

भावरत्नकोशः

अक्षरार्थस्तु– एवं भीष्मोन्नाहमाकलय्य सर्वयोद्धृषु युद्धोत्सवः प्रवृद्ध इत्युच्यते तत इति ॥ सहसा तत्क्षणमेव । अभ्यहन्यन्त– अताड्यन्त । तुमुलः रणसङ्कुलः । महान् सर्वत्र परिपूर्ण इत्यर्थः ॥ १३ ॥

ततः श्वेतैर्हयैर्युक्ते महति स्यन्दने स्थितौ ।
माधवः पाण्डवश्चैव दिव्यौ शङ्खौ प्रदध्मतुः ॥ १४ ॥

भावरत्नकोशः

अक्षरार्थस्तु– ततः अनन्तरम् । महति अप्रधृष्ये । स्यन्दने रथे । स्थितावेवेत्यकम्पन-द्योतनायैवशब्दः । दिव्यौ अलौकिकौ । प्रदध्मतुः नादितवन्तौ ॥ १४ ॥

पाञ्चजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धनञ्जयः ।
पौण्ड्रं दध्मौ महाशङ्खं भीमकर्मा वृकोदरः ॥ १५ ॥

भावरत्नकोशः

अक्षरार्थस्तु– हृषीकेशः हृषीकेशशब्दार्थो भाष्य एकादशाध्याये इन्द्रियाणाम् इत्यादिना वक्ष्यते । पाञ्चजन्यं तन्नामानम् । देवदत्तं तन्नामानं शङ्खम् । भीमानि भयङ्कराणि कर्माणि यस्य स तथा । वृकोदरो भीमः ॥ १५ ॥

अनन्तविजयं राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
नकुलः सहदेवश्च सुघोषमणिपुष्पकौ ॥ १६ ॥

भावरत्नकोशः

अक्षरार्थस्तु– अनन्तविजयं तन्नामानम् । सुघोषमणिपुष्पकौ सुघोषनामानं मणिपुष्पनामानं च शङ्खं दध्मौ ॥ १६ ॥

काश्यश्च परमेष्वासः शिखण्डी च महारथः ।
धृष्टद्युम्नो विराटश्च सात्यकिश्चापराजितः ॥ १७ ॥

भावरत्नकोशः

अक्षरार्थस्तु– परम इष्वासो धनुर्यस्य स तथा । महारथशब्दार्थ उक्तः । शिखण्डी च ॥ १७ ॥

द्रुपदो द्रौपदेयाश्च सर्वशः पृथिवीपते ।
सौभद्रश्च महाबाहुः शङ्खं दध्मुः पृथक् पृथक् ॥ १८ ॥

भावरत्नकोशः

अक्षरार्थस्तु– सर्वशः सर्वत्र । पृथिवीपत इति धृतराष्ट्रसम्बुद्धिः ॥ १८ ॥

स घोषो धार्तराष्ट्राणां हृदयानि व्यदारयत् ।
नभश्च पृथिवीं चैव तुमुलो व्यनुनादयन् ॥ १९ ॥

भावरत्नकोशः

अक्षरार्थस्तु– सः सर्वत्र प्रसृतः । व्यनुनादयन् प्रतिध्वनिभिरापूरयन् ॥ १९ ॥

अथ व्यवस्थितान् दृष्ट्वा धार्तराष्ट्रान् कपिध्वजः ।
प्रवृत्ते शस्त्रसम्पाते धनुरुद्यम्य पाण्डवः ॥ २० ॥

हृषीकेशं तदा वाक्यमिदमाह महीपते ।
अर्जुन उवाच–
सेनयोरुभयोर्मध्ये रथं स्थापय मेऽच्युत ॥ २१ ॥

यावदेतान् निरीक्षेऽहं योद्धुकामानवस्थितान् ।
कैर्मया सह योद्धव्यमस्मिन् रणसमुद्यमे ॥ २२ ॥

योत्स्यमानावेक्षेऽहं य एतेऽत्र समागताः ।
धार्तराष्ट्रस्य दुर्बुद्धेर्युद्धे प्रियचिकार्षवः ॥ २३ ॥

भावरत्नकोशः

अक्षरार्थस्तु– एवं समरसन्नाहसमये श्रीकृष्णमर्जुनो विज्ञापयामासेति वक्तुमुच्यते अथ इत्यादि चतुःश्लोक्या । व्यवस्थितान् युद्धाय कृतनिश्चयान् । कपिः ध्वजे यस्य स तथा, अर्जुनः । प्रवृत्ते प्रवर्तयितव्ये । प्रियचिकार्षव इत्यत्र अन्नबुभुक्षुः इति भाष्यप्रयोग इव गम्यादिभावेन समासः ॥ २०–२३ ॥

सञ्जय उवाच–

एवमुक्तो हृषीकेशो गुडाकेशेन भारत ।
सेनयोरुभयोर्मध्ये स्थापयित्वा रथोत्तमम् ॥ २४ ॥

भावरत्नकोशः

अक्षरार्थस्तु– गुडाकेशेन अर्जुनेन । जितनिद्रेणेत्यवयवार्थ इत्याहुः ॥

भीष्मद्रोणप्रमुखतः सर्वेषां च महीक्षिताम् ।
उवाच पार्थ पश्यैतान् समवेतान् कुरूनिति ॥ २५ ॥

भावरत्नकोशः

अक्षरार्थस्तु– महीक्षितां राज्ञाम् । प्रमुखतः सम्मुखे ।

तत्रापश्यत् स्थितान् पार्थः पितॄनथ पितामहान् ।
आचार्यान्मातुलान्भ्रातॄन्पुत्रान्पौत्रान्सखींस्तथा ॥ २६ ॥

भावरत्नकोशः

अक्षरार्थस्तु– सखीन् मित्राणि ॥

श्वशुरान् सुहृदश्चैव सेनयोरुभयोरपि ।
तान्समीक्ष्य स कौन्तेयः सर्वान्बन्धूनवस्थितान् ॥ २७ ॥

भावरत्नकोशः

अक्षरार्थस्तु– सुहृदः अनिमित्तोपकारिणः । अवस्थितान् प्रतिस्थितान् ॥ २७ ॥

कृपया परयाऽऽविष्टो विषीदन्निदमब्रवीत् ।

भावरत्नकोशः

अक्षरार्थस्तु– विषीदन् विषादं मोहनिमित्तकाच्छोकान्मनोदौर्बल्यं यस्मिन् सति सर्वव्यापारोपरमो भवति तं कुर्वन् । तदेव वचनमुच्यते अर्जुन उवाच इत्यादिना तन्मे क्षेमतरं भवेत् इत्यन्तेन ॥

अर्जुन उवाच–

दृष्ट्वेमं स्वजनं कृष्ण युयुत्सुं समुपस्थितम् ॥ २८ ॥

भावरत्नकोशः

अक्षरार्थस्तु– नियमनादिना सकललोककर्षणात् कृष्ण इति कृष्णशब्दार्थं भाष्ये वक्ष्यति । हे सर्वलोककर्षक भगवन् । युयुत्सुं योद्धुमिच्छुम् । दृष्ट्वा स्थितस्येति शेषः । तेन क्त्वा-प्रत्ययोपपत्तिः ॥

सीदन्ति मम गात्राणि मुखं च परिशुष्यति ।
वेपथुश्च शरीरे मे रोमहर्षश्च जायते ॥ २९ ॥

भावरत्नकोशः

अक्षरार्थस्तु– गात्राणि शरीरवाचकस्यापि गात्रशब्दस्य तदेकदेशकरचरणाद्यर्थत्वम् । सीदन्ते व्यथन्ते । वेपथुः कम्पः ॥

गाण्डीवं स्रंसते हस्तात् त्वक् चैव परिदह्यते ।
न च शक्नोम्यवस्थातुं भ्रमतीव च मे मनः ॥ ३० ॥

भावरत्नकोशः

अक्षरार्थस्तु– स्रंसते– गलति । परिदह्यते– सर्वतः सन्तप्यते । अपि च । अवस्थातुमपि न शक्नोमि । भ्रमतीव– नावतिष्ठत्येव ।

निमित्तानि च पश्यामि विपरीतानि केशव ।
न च श्रेयोऽनुपश्यामि हत्वा स्वजनमाहवे ॥ ३१ ॥

भावरत्नकोशः

अक्षरार्थस्तु– विपरीतानि अनिष्टसूचकानि । केशव, कं ब्रह्माणम् ईशं रुद्रं सृष्ट्यादिना वर्तयतीति केशवः । तत्सम्बुद्धिः । ब्रह्मरुद्रनियामक । किञ्च । आहवे युद्धे । स्वजनं हत्वा श्रेयो नानुपश्यामि ॥ २८–३१ ॥

न काङ्क्षे विजयं कृष्ण न च राज्यं सुखानि च ।
किं नो राज्येन गोविन्द किं भोगैर्जीवितेन वा ॥ ३२ ॥

भावरत्नकोशः

अक्षरार्थस्तु– विजयादिफलमेव श्रेयोऽस्तीत्यत उच्यते– **न काङ्क्षे विजयमिति** ॥ तदेवोच्यते– **किं नो राज्येन इति सार्धद्वाभ्याम्** ॥ गोविन्द वेदप्रतिपाद्य ॥

येषामर्थे काङ्क्षितं नो राज्यं भोगाः सुखानि च ।
त इमेऽवस्थिता युद्धे प्राणांस्त्यक्त्वा धनानि च ॥ ३३ ॥

भावरत्नकोशः

अक्षरार्थस्तु– त इमे बान्धवाः । त्यागस्य प्रत्यासन्नत्वात् प्राणांस्त्यक्त्वेत्युक्तम् ।

आचार्याः पितरः पुत्रास्तथैव च पितामहाः ।
मातुलाः श्वशुराः पौत्राः श्यालाः सम्बन्धिनस्तथा ॥ ३४ ॥

भावरत्नकोशः

अक्षरार्थस्तु– श्यालाः भार्यासहोदराः ।

एतान्न हन्तुमिच्छामि घ्नतोऽपि मधुसूदन ।
अपि त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोः किं नु महीकृते ॥ ३५ ॥

भावरत्नकोशः

अक्षरार्थस्तु– घ्नतोऽपि हन्तॄनपि । त्रैलोक्यराज्यस्यापि कृते इति बुद्ध्या विविक्तस्य सम्बन्धः । त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोरपि त्रैलोक्यराज्यार्थमपीति वा । महीकृते कृते इत्यव्ययं तादर्थ्ये । महीमात्रार्थम् ॥ ३२–३५ ॥

निहत्य धार्तराष्ट्रान् नः का प्रीतिः स्याज्जनार्दन ।
पापमेवाश्रयेदस्मान् हत्वैतानाततायिनः ॥ ३६ ॥

भावरत्नकोशः

अक्षरार्थस्तु– शत्रूणां निग्रहे प्रीतिर्भवतीत्यत उच्यते– **निहत्येति** ॥ निहत्य स्थितानाम् । जनार्दन– न जायत इति जनः, अर्दयति संसारमित्यर्दनः, जनश्चासावर्दनश्च जनार्दनः, तत्सम्बुद्धिः । किञ्च धार्तराष्ट्रान् निहत्य स्थितानामस्माकं का प्रीतिः किं सुखं स्यात्? प्रत्युत पारत्रिकसुखविरोधिपापमेवास्मानाश्रयेत् ॥ ३६ ॥

तस्मान्नार्हा वयं हन्तुं धार्तराष्ट्रान् स्वबान्धवान् ।
स्वजनं हि कथं हत्वा सुखिनः स्याम माधव ॥ ३७ ॥

यद्यप्येते न पश्यन्ति लोभोपहतचेतसः ।
कुलक्षयकृतं दोषं मित्रद्रोहे च पातकम् ॥ ३८ ॥

कथं न ज्ञेयमस्माभिः पापादस्मान्निवर्तितुम् ।
कुलक्षयकृतं दोषं प्रपश्यद्भिर्जनार्दन ॥ ३९ ॥

भावरत्नकोशः

अक्षरार्थस्तु– यथा धार्तराष्ट्राः स्वजनवधे प्रवर्तन्ते तथा भवानपि प्रवर्तताम् । किमनेन विषादेनेत्यत उच्यते– **यद्यपीति** ॥ एते दुर्योधनादयः । कुलक्षयकृतं दोषं मित्रदोहे च पातकं राज्यलोभोपहतचेतस्त्वाद् यद्यपि न पश्यन्ति । तथाऽप्यस्माभिः कुलक्षये मित्रद्रोहे च पातकं प्रपश्यद्भिः धर्मशास्त्रेण पापं निश्चितवद्भिः, अस्माद् उक्तलक्षणात् पापात्, निवर्तितुं कथं न ज्ञेयम्? तन्निवृत्तावेव बुद्धिः कार्येत्यर्थः ॥ ३८–३९ ॥

कुलक्षये प्रणश्यन्ति कुलधर्माः सनातनाः ।
धर्मे नष्टे कुलं कृत्स्नमधर्मोऽभिभवत्युत ॥ ४० ॥

अधर्माभिभवात् कृष्ण प्रदुष्यन्ति कुलस्त्रियः ।
स्त्रीषु दुष्टासु वार्ष्णेय जायते वर्णसङ्करः ॥ ४१ ॥

सङ्करो नरकायैव कुलघ्नानां कुलस्य च ।
पतन्ति पितरो ह्येषां लुप्तपिण्डोदकक्रियाः ॥ ४२ ॥

भावरत्नकोशः

अक्षरार्थस्तु– स एव दोष उच्यते– **कुलक्षय इति** ॥ सनातनाः– परम्परागताः । उत– प्रत्युत । अभिभवति– व्याप्नोति । ततश्च अधर्मातिशयवशात् कृष्ण । प्रदुष्यन्ति दूषिता भवन्ति कुलस्त्रियः ॥ ४०–४२ ॥

दोषैरेतैः कुलघ्नानां वर्णसङ्करकारकैः ।
उत्साद्यन्ते जातिधर्माः कुलधर्माश्च शाश्वताः ॥ ४३ ॥

उत्सन्नकुलधर्माणां मनुष्याणां जनार्दन ।
नरके नियतं वासो भवतीत्यनुशुश्रुम ॥ ४४ ॥

भावरत्नकोशः

अक्षरार्थस्तु– उक्त एव दोष उपसंह्रियते दोषैरेतैः इत्यादिद्वाभ्याम् ॥ वर्णसङ्करस्य

कारकैरिति शेषषष्ठ्या समासः । उत्साद्यन्ते लुप्यन्ते । चकारादाश्रमधर्माश्च ग्राह्याः । अनुशुश्रुम श्रुतवन्तः ॥ ४३–४४ ॥

अहो बत महत्पापं कर्तुं व्यवसिता वयम् ।
यद् राज्यसुखलोभेन हन्तुं स्वजनमुद्यताः ॥ ४५ ॥

भावरत्नकोशः

अक्षरार्थस्तु– एवं बन्धुवधाध्यवसायेन सन्तप्यमानेनोच्यते– **अहो इति** ॥ स्वजनं हन्तुमुद्यता इति यत् एतन्महत् पापं कर्तुं व्यवसिताः । कर्तरि क्तः । अध्यवसायं कृतवन्तो वयम् । अहो बत अतिकष्टमित्यर्थः ॥ ४५ ॥

यदि मामप्रतीकारमशस्त्रं शस्त्रपाणयः ।
धार्तराष्ट्रा रणे हन्युस्तन्मे क्षेमतरं भवेत् ॥ ४६ ॥

भावरत्नकोशः

अक्षरार्थस्तु– एवं युद्धादुपरमे त्वामेव ते किमिति न हन्युरित्यत इदमुच्यते– **यदीति** ॥ अप्रतीकारम् अकृतप्रतीपम् । अशस्त्रं न्यस्तशस्त्रम् । तूर्ष्णीं स्थतं मां यदि धार्तराष्ट्रा हन्युः तर्हि तद् हननम्, मे मम, क्षेमतरम् अत्यन्तं हितं भवेत् । स्वयं पापानिष्पत्तेरिति भावः ॥ ४६ ॥

सञ्जय उवाच–

एवमुक्त्वाऽर्जुनः सङ्ख्ये रथोपस्थ उपाविशत् ।
विसृज्य सशरं चापं शोकसंविग्नमानसः ॥ ४७ ॥

भावरत्नकोशः

अक्षरार्थस्तु– ततः किं जातमित्यत्र सञ्जयवचनं **सञ्जय उवाचेति** ॥ सङ्ख्ये युद्धे । सशरं चापं सज्यबाणं गाण्डीवम्, विसृज्य, शोकेन संविग्नं कम्पतं मानसं यस्य स तथा, रथोपस्थे रथमध्ये, उपाविशदिति ॥ ४७ ॥

॥ इति गीताक्षरार्थे प्रथमोऽध्यायः ॥

अथ द्वितीयोऽध्यायः

सञ्जय उवाच–

तं तथा कृपयाऽऽविष्टमश्रुपूर्णाकुलेक्षणम् ।
विषीदन्तमिदं वाक्यमुवाच मधुसूदनः ॥ १ ॥

भावरत्नकोशः

अक्षरार्थस्तु– ततः किं वृत्तमिति धृतराष्ट्रस्याऽऽकाङ्क्षां सञ्जयोऽपूरयदित्युच्यते– सञ्जय उवाच । तं तथेति ॥ तथा कृपया दृष्ट्वेममित्याद्युक्तप्रकारया आविष्टम् अश्रुपूर्णाकुलेक्षणं नेत्रजलपूर्णे अत एव आकुले ईक्षणे यस्य तं विषीदन्तमर्जुनं प्रति मधुसूदन इदं वाक्यमुवाच ।

श्रीभगवानुवाच–

कुतस्त्वा कश्मलमिदं विषमे समुपस्थितम् ।
अनार्यजुष्टमस्वर्ग्यमकार्तिकरमर्जुन ॥ २ ॥

क्लैब्यं मा स्म गमः पार्थ नैतत्त्वय्युपपद्यते ।
क्षुद्रं हृदयदौर्बल्यं त्यक्त्वोत्तिष्ठ परन्तप ॥ ३ ॥

भावरत्नकोशः

अक्षरार्थस्तु– तदेवोच्यते श्रीभगवान् इति द्वाभ्याम् ॥ हे अर्जुन कुतो हेतोस्त्वा त्वां कश्मलं मलिनं क्लैब्यं वा विषमे अस्थाने समुपस्थितम् । एतच्चानार्यजुष्टमविद्वत्सेवितम् अस्वर्ग्यमधर्म्यम् अकार्तिकरं परलोकविरोध्ययशस्करं च । तस्मात् क्लैब्यं कातर्यं मा स्म गमः मा गाः । त्वयि क्षत्रियवरे एतत् क्लैब्यं नोपपद्यते न न्याय्यम् । हे परन्तप 'द्विषत्परयोस्तापेः' इति खचि 'खित्यनव्ययस्य' इति मुमागमः । शत्रूणां सन्तापक, अतो मनसो दौर्बल्य-कारणमेतदधैर्यं त्यक्त्वा युद्धायोत्तिष्ठेति ॥ २,३ ॥

अर्जुन उवाच–

कथं भीष्ममहं सङ्ख्ये द्रोणं च मधुसूदन ।
इषुभिः प्रतियोत्स्यामि पूजार्हावरिसूदन ॥ ४ ॥

भावरत्नकोशः

अक्षरार्थस्तु– पुनरपि स्नेहकारुण्यधर्मतयाऽऽकुलेन भगवदुक्तं हितमजानतेव अर्जुनेनोच्यते– **कथम्** इत्यादिपञ्चश्लोक्या ॥ सङ्ख्ये युद्धे । प्रतियोत्स्यामि आभिमुख्येन योत्स्ये । पूजार्हाविति हेत्वर्थगर्भं भीष्मद्रोणविशेषणम् ॥ ४ ॥

गुरूनहत्वा हि महानुभावान्
श्रेयो भोक्तुं भैक्ष्यमपीह लोके ।
हत्वार्थकामांस्तु गुरूनिहैव
भुञ्जीय भोगान् रुधिरप्रदिग्धान् ॥ ५ ॥

भावरत्नकोशः

अक्षरार्थस्तु– नन्वेतदहनने राज्याप्राप्तेर्देहनिर्वाहो न स्यादित्यत उच्यते– **गुरूनहत्वेति** ॥ यतो गुरूनहत्वा इह लोके भैक्ष्यं भिक्षान्नमपि भोक्तुं श्रेयः प्रशस्यतरम् । परलोकदुःखाभावात् । अर्थकामान् अर्थकामुकान् गुरून् हत्वा तु तैर्भुज्यमानांस्तानेव भोगांस्तद्रुधिरप्रदिग्धानिहैव भुञ्जीय अनुभवेयम् । नामुत्र पुनर्मोक्षम् ॥ ५ ॥

न चैतद्विद्मः कतरन्नो गरीयो
यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः ।
यानेव हत्वा न जिजीविपाम
स्तेऽवस्थिताः प्रमुखे धार्तराष्ट्राः ॥ ६ ॥

भावरत्नकोशः

अक्षरार्थस्तु– क्षत्रियाणां युद्धे जयेन भोगानुभव एव श्रेयस्कर इत्यत उच्यते– **न चैतद् इति** ॥ किं युद्धमेव गुर्वादिवधभूयिष्ठमपि स्ववृत्तिरिति श्रेयः, किं वा हिंसाशून्यतया भैक्ष्यमेवेत्यनयोः कतरद् गरीय इति न विजानीमः । किञ्च किमुभयेषां साम्यमेव स्यात्, किं वा शत्रून् जित्वा वयमतिशयीमहीति, आहोस्विदस्मान् जित्वा त एवातिशयीरन्निति सन्दिग्धा युद्धे जयस्थितिः । यदि वा वयं जयेम यदि वाऽस्मांस्ते जयेयुरिति ॥ कथञ्चिज्ज्ञातोऽपि विजयो

न फलवानस्माकं, यान् बन्धून् हत्वा वयं जीवितुं नेच्छामस्त एव दुर्योधनादयो युद्धस्य प्रमुखेऽवस्थिताः । कथं तानेतान् हत्वा जीवाम इति हृदयम् ॥ ६ ॥

कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः
पृच्छामि त्वां धर्मसम्मूढचेताः ।
यच्छ्रेयः स्यान्निश्चितं ब्रूहि तन्मे
शिष्यस्तेऽहं शाधि मां त्वां प्रपन्नम् ॥ ७ ॥

भावरत्नकोशः

अक्षरार्थस्तु– तस्मात् कार्पण्यम् एतान् हत्वा कथं जीविष्याम इति दैन्यं, तच्च दोषश्च कुलक्षयकृतः ताभ्यामुपहतः अभिभूतः स्वभावः शौर्यलक्षणः यस्य सः, धर्मे सन्दिग्धमना अहं त्वां पृच्छामि । मे यन्निश्चितं श्रेयः तद् ब्रूहि । अहं ते शिष्यः शासनार्हः, अतस्त्वां प्रपन्नं शरणं गतं मां शाधि शिक्षय ॥ ७ ॥

न हि प्रपश्यामि ममापनुद्यात्
यच्छोकमुच्छोषणमिन्द्रियाणाम् ।
अवाप्य भूमावसपत्नमृद्धं
राज्यं सुराणामपि चाधिपत्यम् ॥ ८ ॥

भावरत्नकोशः

अक्षरार्थस्तु– त्वमेव विचार्य यद् युक्तं तत् कुर्वित्यत उच्यते– **न हि प्रपश्यामीति** ॥ भूमौ शत्रून्निहत्य असपत्नं निष्कण्टकम् ऋद्धं समृद्धं राज्यं सुराणामाधिपत्यं इन्द्रत्वं वा प्राप्याप्यहं ममेन्द्रियाणामुच्छोषणम् अतिशोषकरं शोकं यदपनुद्याद् अपनयेत् तत् कर्म न हि प्रपश्यामि । 'हिर्हेतावधारणे' । नैव प्रपश्यामि ॥ ८ ॥

सञ्जय उवाच–

एवमुक्त्वा हृषीकेशं गुडाकेशः परन्तपः ।
न योत्स्य इति गोविन्दमुक्त्वा तूष्णीं बभूव ह ॥ ९ ॥

भावरत्नकोशः

अक्षरार्थस्तु– एवमर्जुनेन भगवन्तं प्रति प्रकाशितोऽभिप्रायो धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जयेन आवेदित इत्युच्यते सञ्जय उवाच– **एवमुक्तवेति** ॥ हृषीकेशम् इन्द्रियनियामकम् । परन्तपः गुडाकेशः अर्जुनः ॥ ९ ॥

तमुवाच हृषीकेशः प्रहसन्निव भारत ।
सेनयोरुभयोर्मध्ये विषीदन्तमिदं वचः ॥ १० ॥

भावरत्नकोशः

अक्षरार्थस्तु– प्रहसन्निव मन्दस्मितेन विश्वासयन्निवेति ॥ १० ॥

श्रीभगवानुवाच–

अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे ।
गतासूनगतासूंश्च नानुशोचन्ति पण्डिताः ॥ ११ ॥

भाष्यम्– प्रज्ञावादान् स्वमनीषोत्थवचनानि । कथम् अशोच्याः? गतासून् ॥

भावप्रकाशिका

स्वमनीषोत्थवचनानि न वृद्धसम्मतानि । न हि महान्तो नारायणद्विषां तदनुबन्धिनां वा निग्रहमधर्मं मन्यन्त इति भावः । अनेन प्रज्ञाया वादाः प्रज्ञावादा इति विग्रहः सूचितः । नन्वस्तु धर्मो हरिशत्रुवधः । तथापि तदितरे मरिष्यमाणाः कथमशोच्या इति प्रश्नोत्तरत्वेनोत्तरार्ध-मवतारयति– **कथमित्यादिना** ॥ ११ ॥

प्रमेयदीपिका

'प्रज्ञावादान्' इत्येतत् 'प्रज्ञावतां बुद्धिमतां वादान् वचनानि' इति कश्चिद् व्याख्यातवान्। तदसत् । नहि **'दृष्ट्वेमं स्वजनम्'**(१.२८) इत्याद्यर्जुनवाक्येषु कश्चिद्बुद्धिमद्वादो विद्यते । न हि बुद्धिमन्तो नारायणद्विट्तदनुबन्धिनिग्रहमधर्मं वदन्ति । नच धर्माधर्मविषयत्वमात्रेण बुद्धिमद्वादो भवति । बौद्धादेरपि तत्त्वप्रसङ्गादित्याशयेनान्यथा व्याचष्टे– **प्रज्ञावादानिति** ॥

स्वस्या एव मनीषाया उत्थितानि । नतु शास्त्राचार्योपदेशप्राप्तानि । कथमेतल्लभ्यते? उच्यते। प्रज्ञाया वादाः प्रज्ञावादाः । कार्यकारणभावे षष्ठी । न हि स वादोऽस्ति यः प्रज्ञापूर्वो न भवतीति सामर्थ्यात् स्वेति लभ्यते । सावधारणं चैतत् । 'अब्भक्षः' इति यथा । अन्यथा पुनर्वैयर्थ्यादिति । **कथमशोच्याः**? 'इत्यत आह' इति शेषः । **गतासून्** इत्यतः परम् 'इति' शब्दः । आसन्नविनाशाः कथमशोच्याः? इत्यर्थः ॥

ननु प्रागशोच्यत्वानुवादेन 'अन्वशोचः' इत्येवोक्तम् । न त्वशोच्यत्वम् । तत्कथमेव-माक्षेपः? मैवम् । नहि यथाश्रुतैवात्र वाक्यवृत्तिः । असिद्धस्यानुवादः सिद्धस्य बोधन-मित्यापत्तेः। किन्तु यान् अन्वशोचस्त्वं तेऽशोच्याः । तस्मात्तान् प्रति न शोकः कार्यः । त्वं यांश्च भाषसे ते प्रज्ञावादाः । अतो न भाषणीया इति । तथाचाशोच्याः कुतोऽवगन्तव्याः? इति प्रश्नो वाऽऽक्षेपो वा युज्यत एव ॥ ११ ॥

भावबोधः

पुनर्वैय्यर्थ्यादिति ॥ न हि स वादोऽस्ति, यः प्रज्ञापूर्वो न भवति । अन्ततः पदावली-ज्ञानपूर्वकत्वनियमादिति भावः । **असिद्धस्येति** ॥ शोकस्य 'शोकसंविग्नमानसः' इत्यादिना भाषणस्य चार्जुन उवाच इत्यादिना सिद्धत्वात् । अशोच्यत्वप्रज्ञावादत्वयोरर्जुनेनानङ्गी-कृतत्वेनासिद्धत्वादिति भावः ॥ ११ ॥

भावदीपः

धर्माधर्मविषयत्वमात्रेणेति ॥ **मात्रपदेन** वास्तवधर्माधर्मविषयत्वं व्यावर्त्यते ॥ **तत्त्वेति** ॥ बुद्धिमद्वादत्वप्रसङ्गादित्यर्थः । तेनापि 'चैत्यवन्दनादि धर्मोऽन्योऽधर्मः' इत्युपदेशकरणादिति भावः ॥ **पुनर्वैयर्थ्यादिति** ॥ सर्वस्यापि वादस्य प्रज्ञापूर्वकत्वमिव स्वप्रज्ञापूर्वकत्वस्यापि सिद्धत्वेन 'स्वप्रज्ञावादान्' इत्यस्यापि वैयर्थ्यमेव । अतोऽवधारणं विवक्षणीयमित्यर्थः। (वैयर्थ्यमिति सावधारणम्) ॥ 'कथमशोच्याः' इति प्रश्नस्य शेषोक्त्याऽर्थमाह– **आसन्ने-त्यादिना** ॥ अस्योत्तरम्– **गतासूनिति** ॥ भाष्ये प्रतीकग्रहणेनोक्तमुत्तरार्धम् । तदर्थस्तूत्तर-श्लोकावतारिकायां वक्ष्यति ॥ **वाक्यवृत्तिः** वाक्यस्थितिरित्यर्थः ॥ **असिद्धस्येति** ॥

श्लोकः ११

अशोच्यत्वस्य प्रज्ञावादत्वस्य चेत्यर्थः ॥ **सिद्धस्येति** ॥ 'शोचामि' इत्यादिना पूर्वत्र शोकस्य, 'अर्जुन उवाच' इति भाषणस्य च प्रस्तुतत्वादिति भावः ॥ ११ ॥

भावरत्नकोशः

अशोच्यानन्वशोचः ॥ कश्चित् सङ्करः । तथा च तदीयं भाष्यं 'त्वं प्रज्ञावतां बुद्धिमतां वादांश्च वचनानि च भाषसे । तदेतन्मौढ्यं पाण्डित्यं च विरुद्धमात्मनि दर्शयस्युन्मत्त इवेत्यभिप्रायः' इति ॥ प्रज्ञाशब्दस्य प्रज्ञावदर्थकत्वे लाक्षणिकत्वापत्तिरिति स्फुटत्वादर्थदोषमाह– **न हीति** ॥ हिशब्दो हेतौ । ननु कथं न विद्यते । 'कथं भीष्ममहं सङ्ख्ये द्रोणं च मधुसूदन । इषुभिः प्रतियोत्स्यामि पूजार्हावरिसूदन' इत्यादेर्दर्शनादित्यत आह– **न हि बुद्धिमन्त इति** ॥ भीष्मद्रोणादीनामपि नारायणद्विडनुबन्धितया तन्निग्रहोऽपि धर्म एव । 'नाऽततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन' इत्यादिवचनादिति भावः । 'धर्मे नष्टे कुलं कृत्स्नमधर्मोऽभिभवत्युत', 'मित्रद्रोहे च पातकम्' इत्यादौ धर्माधर्माभिधानदर्शनात् कथं बुद्धिमद्वादो न दृश्यत इत्युच्यत इत्याशङ्क्य निषेधति– **न च इति** ॥ मात्रशब्देन परमार्थतो धर्मविषयत्वं व्यावर्त्यते । **बौद्धेति** ॥ 'अहिंसा परमो धर्मस्त्वधर्मः प्राणिनां वधः' इति बौद्धोपदेशस्यापि बुद्धिमद्वादत्वप्रसङ्गादित्यर्थः ।

'शिष्यस्तेऽहं शाधि मां त्वां प्रपन्नम्' इत्यादिरूपवादस्यापि स्वमनीषोत्थितत्वात् कथमभाषणीयत्वमित्यतो व्याचष्टे– **स्वस्या एवेति** ॥ 'न वृद्धसम्मतानि' इति प्राचीनटीकां विवृण्वन्नेवकारव्यावर्त्यमाह– **न तु शास्त्रेति** ॥ 'शिष्यस्तेऽहम्' इत्यादेस्तु शास्त्रीयत्वान्नोक्तरूपत्वमिति भावः ॥ **कथमिति** ॥ **एतत्** प्रज्ञावादानित्यस्य स्वमनीषामात्रप्राप्तानिति भाषणं, कथमक्षरैर्लभ्यत इत्यर्थः । **षष्ठीति** ॥ प्रज्ञाया इति विग्रहे श्रूयमाणा षष्ठी कार्यकारणसम्बन्धबोधिनीत्यर्थः ॥ **इति सामर्थ्यादिति** ॥ इति हेतोर्व्यर्थप्रज्ञाग्रहणबलादित्यर्थः । प्रज्ञानिमित्तको हि वादः प्रज्ञावादः । वादश्च सर्वोऽपि प्रज्ञानिमित्तक एवेति व्यावर्त्याभावात् प्रज्ञाविशेषणं व्यर्थम् । व्यर्थं च किञ्चिज्ज्ञापयतीति तद्ग्रहणसामर्थ्यात् स्वेति प्रज्ञाविशेषणं वक्तव्यमिति भावः ॥ **सावधारणम्,** अवधारणगर्भम् ॥ **अन्यथा** सावधारणत्वानभिप्राये ॥ **वैय्यर्थ्यादिति** ॥ वादमात्रस्याप्यन्ततः पदावलीप्रज्ञापूर्वकत्वनियमेन व्यावर्त्याभावात् स्वेति विशेषणमुपात्तमपि व्यर्थमेवाऽपततीति सावधारणत्वमेष्टव्यमिति भावः । अनेन 'प्रज्ञाया वादाः प्रज्ञावादा इति विग्रहः' इति प्राचीनटीकाऽपि विवृता ॥ **इतिशब्दः** ॥ शेष इति वर्तते ।

प्राणानामद्याप्यनिर्गमादाह– **आसन्नेति** ॥ गतासूनित्येतदशोच्यत्वाक्षेपे हेतुतात्पर्यकमिति भावः ॥ **न त्वशोच्यत्वमिति** ॥ उक्तमिति वर्तते । 'यथाश्रुत' इत्यत्र यथा अनतिक्रान्तं श्रुतं श्रवणं ययेति बहुव्रीहिः । अव्ययार्थाप्राधान्यादनव्ययीभावत्वम् ॥ **वाक्यवृत्तिः** वाक्यस्थितिः वचनभङ्गीत्यर्थः । तत्र हेतुः– **असिद्धस्येति** ॥ अशोच्यत्वस्य प्रज्ञावादत्वस्य चार्जुनेनानङ्गी-कृतत्वादसिद्धत्वम् । अप्राप्तस्य चाननुवादः, 'शोकसंविग्नमानसः' इत्यादिना शोकस्य 'अर्जुन उवाच', विषीदन्निदमब्रवीत् इत्यादिना भाषणस्य च सिद्धत्वात् तस्य बोधनमित्यापत्तेः । तथा चाप्रयोजनत्वरूपशब्ददोष आपद्येतेति भावः ॥ **इति** ॥ वाक्यवृत्तिरिति वर्तते । आसन्न-विनाशत्वाख्योपपत्त्यननुसन्धानदशायां प्राचीनटीकामनुरुन्धानेनोक्तं– **प्रश्न इति** ॥ तदनु-सन्धानदशायामाह– **आक्षेपो वेति** ॥ ११ ॥

भावदीपिका

ननु यो धर्माधर्मादिविषयो वादः स एव बुद्धिमद्वादः । अर्जुनवादोऽपि तथा । 'एतान्न हन्तुमिच्छामि' इति आचार्याद्यहननधर्मत्वाभिधायकत्वात् 'मित्रद्रोहे च पातकम्' इत्यधर्मविषयकत्वाच्चेत्यत आह– **न चेति** ॥ **बौद्धादेरपीति** ॥ अहिंसा, केशोल्लुञ्चनं, सप्त-घटिकाभोजनादिः परमो धर्मस्तद्विरुद्धोऽधर्म इति धर्माधर्मविषयकत्वेन बौद्धादेर्बुद्धसम्बन्धिवादा-देरपि बुद्धिमद्वादत्वप्रसङ्गादित्यर्थः । यद्वा, बौद्धादेरपि तत्त्वप्रसङ्गाद् बुद्धिमत्त्वप्रसङ्गात् । तथा च तद्वादस्यापि बुद्धिमद्वादत्वं स्यादिति भावः । तस्माद् वास्तवधर्मादिप्रतिपादकत्वमेव बुद्धिमद्वादत्वे प्रयोजकम् । तत्तु अर्जुनवादे नास्ति । विष्णुद्विट्तदनुबन्धिनिग्रहस्य परमधर्मत्वेन तद्विरुद्धत्वादिति ध्येयम् ॥

कार्यकारणभाव इति ॥ 'तदितरषष्ठ्यर्थसम्बन्धस्य प्रकृतानुपयोगादिति भावः । ननु कार्यकारणभावे षष्ठी कुत इत्यत आह– **नहीति** ॥ **य इति** ॥ व्यवहारस्य व्यवहर्तव्य-ज्ञानसाध्यत्वादित्यर्थः । तर्हि प्रज्ञापदस्य वैयर्थ्यं स्यादतो व्यर्थं सत् किञ्चिद् ज्ञापयतीति न्यायसामर्थ्यात् स्वेति लभ्यत इत्यर्थः ॥ **अब्भक्ष इति** ॥ अम्मात्रभक्ष इत्यर्थः ॥ **अन्यथेति** ॥ सावधारणत्वाभावे । स्वमनीषयाऽजन्यवादाभावेन व्यावर्त्याभावात् । ततश्च स्वमनीषापदवैयर्थ्यं स्यादतो व्यर्थं सदिति न्यायेनावधारणं गमयति । शुकबालादिवादेष्वपि अन्ततः पदावलीज्ञान-

श्लोकः ११

पूर्वकत्वसत्त्वादिति भावः । इदानीमपि तेषां गतासुत्वाभावादाह– **आसन्नेति** ॥ उक्तं पूर्वार्धे विहितम् ॥ **तत् कथमिति** ॥ विहितस्यैवाऽऽक्षेप्तव्यत्वादित्याशयः । कुतो नहीत्यत आह– **असिद्धस्येति** ॥ अशोच्यत्वप्रज्ञावादत्वयोरर्जुनेनानङ्गीकृतत्वेनासिद्धत्वादित्यर्थः ॥ **सिद्धस्येति** ॥ शोकस्य 'शोकसंविग्नमानस' इत्यादिना सिद्धत्वाद् भाषणस्यापि 'अर्जुन उवाच' इत्यादिना सिद्धत्वादित्यर्थः ॥ ११ ॥

भावप्रकाशः

प्रज्ञावतामिति ॥ प्रज्ञाशब्दस्तल्लक्षक इति भावः । **बौद्धादेरपीति** ॥ बुद्धादिवाक्यस्यापीत्यर्थः । तस्याप्यहिंसा परमो धर्मस्त्वधर्मः प्राणिनां वध इत्यादिना धर्माधर्मप्रतिपादकत्वादिति भावः । प्रमाणवाक्यस्यापि स्वमनीषोत्थत्वात् तद्व्यावृत्त्यर्थमाह स्वस्या एवेति ॥ **पुनर्वैय्यर्थादिति** ॥ नहि स वादोऽस्ति यः प्रज्ञापूर्वो न भवति । अन्तः पदावलीज्ञानपूर्वकत्वनियमादिति भावः ।

कथमशोच्या इति ॥ नन्वशोक्या इति युक्तम् । ऋहलोर्ण्यदिति ण्यति चजोः कुघिण्यतोरिति प्राप्तेरिति चेन्न । ण्य आवश्यक इति आवश्यकार्थे ण्ये परे कुत्वनिषेधात् । न चावश्यकार्थस्यावश्य शब्दस्याप्रयोगात् कथं ण्यस्यावश्यकार्थत्वमत्रेति वाच्यम् । प्रयोगाभावेपि आवश्यकार्थो यत्र गम्यते तादृशेऽपि ण्ये परे कुत्वं नेत्यभियुक्तैर्व्याख्यानादित्याहुः । शुचियुज्योर्घञि इत्युपसंख्यानस्य घञ्येव कुत्वं, न ण्यतीति नियमार्थत्वादजिव्रज्योश्चेत्यत्र चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वाद्वात्र कुत्वाभाव इत्यप्याहुः ॥ **यथा श्रुतैवेति** ॥ नायमव्ययीभावः नपुंसकत्वापत्तेः किन्तु यथाऽनतिक्रान्तं श्रुतं श्रवणं ययेति तृतीयार्थे बहुव्रीहिः अव्ययार्थप्राधान्येऽव्ययीभावस्तदभावे समासान्तरमित्यस्य नियमस्य मद्राणां समृद्धिः समुद्रं समृद्धा मद्राः सुमद्रा इत्यादौ दृष्टत्वादिति बोध्यम् ॥ **असिद्धस्येति** ॥ अशोच्यप्रज्ञावत्वयोरर्जुनेनाङ्गीकृतत्वादिति भावः ॥ **प्रश्न इति** ॥ आसन्नविनाशत्वाख्य हेत्वप्रतीतिदशायामिदम् । तत्प्रतीतौ त्वाह– **आक्षेप इति** ॥

न त्वेवाहं जातु नासं न त्वं नेमे जनाधिपाः ।
न चैव न भविष्यामः सर्वे वयमतः परम् ॥ १२ ॥

भाष्यम्– किमिति? न त्वेवाहम् ॥ ईश्वरनित्यत्वस्याप्रस्तुतत्वाद्दृष्टान्तत्वेनाह– नत्वेति ॥

भावप्रदीपिका

कथं दृष्टान्तता? इत्यतो वाक्यं योजयति यथेति । ननु मरिष्यमाणमुद्दिश्यापि नित्य .... निवारणायोत्तरश्लोकमवतार्य व्याचष्टे– **देहिन इति** ॥ १२ ॥

भावप्रकाशिका

मृतान् प्रति किमर्थं न शोचन्तीति देहात्मनोरविवेकेन प्रश्नः, विवेकेनोत्तरं न **त्वेवाहमिति** ॥ तर्हि भगवत्यपि देहात्मविभेदः स्यादित्यत आह– **ईश्वरनित्यत्वस्येति** ॥ न हि दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः सर्वसाम्यमिति भावः । ननु स्वस्वबान्धवादिनाशतया(नाशकतया नाश्यतया वा भाव्यमिति भाति) ह्यर्जुनविषादः, अतो यदुनन्दनानित्यत्वशङ्कापरिहारौ कथमप्रस्तुतौ? इति ॥ उच्यते । न ह्यर्जुनेनेतरदेहहानिवत् भगवद्देहहानिः शङ्क्यते । येन सा परिह्रियते । प्रत्युताप्राकृतानन्तचिद्घन एवायं भगवानित्यर्जुनबुद्धिः । अदृष्टाश्रुतभाववत्वात् । इह दृष्टश्रुतभाववत्वात् बहुशः । अतः सुतरामीश्वरानित्यत्वस्याप्रस्तुतत्वादिति ॥

प्रमेयदीपिका

किमिति ॥ कस्मात् कारणात् । पण्डिता अपि 'अगतासूनिव गतासूनासन्नविनाशान् नानुशोचन्ति' इति शेषः । अत्र 'नित्यत्वात्' इत्युत्तरम् । 'कुतो नित्यत्वम्? इत्यत आह' इति वाक्यं चाध्याहार्यम् । **'न त्वेवाहम्'** इत्यतः परम् 'इति'शब्दश्च । अर्जुनं निमित्तीकृत्य प्राप्तलोकोपकारार्थं हि भगवतोपदेशः क्रियते । तत्र ये भगवतः कृष्णस्येश्वरत्वं नित्यत्वं च न जानन्ति तान् प्रति यथाश्रुतैव योजना । दृष्टान्तस्तूत्तरत्र भविष्यति । ये तु तज्ज्ञात्वा जीवनित्यतामेव न जानन्ति तान् प्रत्यन्यथा योज्यमित्याह– **ईश्वरेति** ॥ **अप्रस्तुतत्वाद्** अनाशङ्कितत्वाद् **दृष्टान्तत्वेनाह** । 'जीवनित्यतायां साध्यायामीश्वरम्' इति शेषः । अत एव 'कृष्ण' इत्यनुक्त्वा 'ईश्वर' इत्युक्तम् ॥

श्लोकः १२

भावदीपः

पूर्वमुत्तरार्धस्यार्थानुक्तेः 'किमिति' इति मूलानुवादेन तदर्थोक्तिपूर्वं 'गतासून्' इति भाष्यस्य शेषोक्त्याऽर्थमाह– **किमितीत्यादिना ॥ अत्रेति ॥** 'न त्वेवाहम्' इत्यतः पूर्वं भाष्ये इत्यर्थः ॥ **यथाश्रुतैवेति ॥** कृष्णस्यापि नित्यत्वोक्तिपरतयैवेत्यर्थः ॥ नन्वस्मिन्पक्षे जीवनित्यत्वे दृष्टान्तो नोक्तः स्यादित्यत आह– **दृष्टान्तस्तूत्तरत्रेति ॥** 'देहिनोऽस्मिन्' इति श्लोकव्याख्यानावसरे 'यथा कौमारादि' इत्यादिभाष्ये कौमारयुवादिदेहभेदेऽपि तद्देहस्थ एकस्सिद्धः, एवमनेकदेहप्राप्तावपि सर्वदेहगोऽनादिनित्यः सिद्ध इति वक्ष्यमाणत्वादिति भावः ॥

यद्वा **'नासतः'** इति श्लोके **'प्रकृत्यादेः'** इति नित्यतोक्तेरिति भावः ॥ **अत एवेति ॥** अविवादद्योतनार्थत्वादेवेत्यर्थः ॥

भावरत्नकोशः

'किमिति' इति भाष्यमनूद्यार्थमाह– **कस्मात् कारणादिति ॥** शोचनीयत्वाप्रसक्त्या निषेधो न युक्त इति ॥ अगतासुग्रहणं दृष्टान्तार्थमिति भावेनोक्तम्– **इवेति ॥** उपमार्थश्चकार इति भावः । तथा च पादपूरणे हेतौ तुल्यत्वविनियोगयोश्चशब्द इत्यमरशेषः । अत्र कुतो गतासूननुशोचन्तीति प्रश्न आक्षेपो वा । इतिशब्दश्चाध्याहार्यः । ननु 'न त्वेवाहम्' इति श्रीकृष्णेनार्जुनं प्रति स्वात्मन ईश्वरस्य नित्यत्वमुपदिश्यमानमनुपपन्नम् । अर्जुनस्येश्वरनित्यताज्ञानित्वात् । अप्राप्ते ह्युपदेशोऽर्थवान् । न चार्जुनः सज्जनमात्रं प्रत्युपदेशे निमित्तमात्रमिति तदितरसज्जनं प्रति तदुच्यत इति वाच्यम् । तस्यापीश्वरनित्यताज्ञानसम्भवेन तं प्रत्यप्येवंविधोपदेशायोगात् । अन्यथा सत्त्वमेव न स्यादित्यत आह– **अर्जुनं निमित्तीकृत्येति ॥** निश्चिततत्त्वं लोकं व्यावर्तयितुं प्राप्तेत्युक्तम् । उपदेशाय प्राप्तः शङ्कावानित्यर्थः । लोकशब्दः सज्जनार्थः । कृष्णस्य नित्यत्वं न जानन्तीत्ययुक्तम् । नित्यत्वव्याप्येश्वरत्वज्ञानरूपविशेषदर्शने तज्ज्ञानावश्यम्भावादित्यत उक्तम्– **ईश्वरत्वमिति ॥ यथाश्रुतैवेति ॥** कृष्णस्यापि नित्यत्वबोधनपरतया प्रतीतैवेत्यर्थः । अस्यां योजनायां जीवनित्यत्वे दृष्टान्तो नोक्तः स्यादित्यत आह– **दृष्टान्त इति ॥** उत्तरत्र 'नासतो विद्यते भावः' इत्यत्र । प्रकृत्यादिरूपो दृष्टान्तो भविष्यतीत्यर्थः। अत्रायं प्रयोगोऽभिमतः । अहं त्वदादयो जनाधिपाः नित्याः । भावत्वे

सत्यनादित्वात् । **यथा प्रकृत्यादिरिति ॥ इत्याहेति** ॥ इति भावेनावतारयतीत्यर्थः । ईश्वरस्य किमिति दृष्टान्तत्वम्? पक्षत्वमेव किं न स्यादित्यतो भाष्ये 'ईश्वरनित्यत्वस्याप्रस्तुतत्वात्' इत्युक्तम् । तत्राप्रस्तुतत्वं नाम नाप्रकृतत्वम् । अप्रकृतत्वेऽपीश्वरपक्षीकारेण नित्यत्वसाधनोपपत्तावप्रयोजकत्वादित्यतोऽप्रस्तुतत्वादित्यस्य विवक्षितमर्थमाह– **अनाशङ्कितत्वादिति** ॥ अविप्रतिपन्नत्वादित्यर्थः । एवमपि तत्साधनेऽर्थान्तरं स्यादिति भावः ।

ननु कथं कृष्णस्य दृष्टान्तत्वम्? तस्य युद्धमण्डलस्थत्वेन विनाशशङ्कास्पदतावश्यम्भावेन निश्चितसाध्यकत्वाभावादित्यत ईश्वरग्रहणभावमाह– **अत एवेति** ॥ अविप्रतिपन्नत्वद्योतनप्रयोजनकत्वादेवेत्यर्थः । कृष्णत्वेन शङ्कास्पदत्वेऽपि नेश्वरत्वं जानतां शङ्केति तान् प्रति दृष्टान्तत्वं युक्तमिति भावः । एतेन 'न त्वेवाहम्', 'न त्वेवेति' इति प्रतीकं भाष्यकृत् किमिति द्विरग्रहीदिति शङ्का परास्ता । ईश्वरस्य नित्यत्वपरयोजनायां, तस्य दृष्टान्तत्वयोजनायां च द्विर्ग्राह्यत्वादिति ॥

भावदीपिका

अर्जुनस्य ज्ञानित्वेनेश्वरनित्यत्वनिश्चयसत्त्वात् तं प्रति तत्साधनमयुक्तमित्यत आह– **अर्जुनमिति ॥ योजनेति** ॥ गीतातात्पर्योक्तेत्यर्थः ॥ अनेन तद्विरोधोऽपि परिहृतः । ननु जीववदीश्वरस्यापि पक्षकोटिनिक्षेपे दृष्टान्ताभावेनानुमानाप्रवृत्तिरित्यत आह– **दृष्टान्तस्त्विति** ॥ 'अविनाशि तु तद् विद्धि' इति श्लोकोक्तं वेदाव्याकृताकाशादिकं दृष्टान्तो भविष्यतीत्यर्थः ॥ **अनाशङ्कितत्वात्** निश्चितत्वादित्यर्थः ॥ **अत एवेति** ॥ ईश्वरनित्यत्वस्य सम्मतत्वादेवेत्यर्थः ॥

भावप्रकाशः

ननु न त्वेवाहं जातु नासमिति ईश्वरनित्यत्वोपदेशो नार्जुनं प्रति तस्येश्वरनित्यताज्ञानित्वाद् अप्राप्ते शास्त्रमर्थवदित्युक्तेः नापि तदन्यसज्जनं प्रति तस्यापीश्वरनित्यत्वज्ञानसम्भवेन सज्जनमात्रं प्रत्येवं विधोपदेशायोगादित्यत आह– **अर्जुनं निमित्तीकृत्येति** ॥

निश्चिततत्त्वलोकव्यावृत्त्यै प्राप्त इति । उपदेशार्थं प्राप्तः तद्योग्यः शङ्कावानिति यावत् । असज्जनव्यावृत्त्यै– **लोकेति** ॥ सज्जनेत्यर्थः कृष्णस्य नित्यत्वं न जानन्तीत्ययुक्तं तद्वद्याप्येश्वरत्व-

विशेषदर्शने नित्यत्वाज्ञानायोगादित्यत उक्तम्– **ईश्वरत्वमिति न जनन्तीति** ॥ युद्धगत्वेन कृष्णस्यापि विनाशशङ्काविषयत्वादिति भावः । **दृष्टान्तस्तूत्तरत्रेति** ॥ प्रकृत्यादिरूपो दृष्टान्तो नासत इत्येतद्व्याख्यावसरे भविष्यतीत्यर्थः । ननु ईश्वरस्य कुतो दृष्टान्तत्वं पक्षत्वमेव किं न स्यादित्यत उक्तं भाष्ये ईश्वरानित्यत्वस्याप्रस्तुतत्वादिति । तत्राप्रस्तुत्वं नाप्रकृत्वम् । ईश्वरानित्यत्वस्याप्रकृतत्वेऽपि ईश्वरपक्षीकारेण नित्यत्वसाधनोपपत्त्याऽप्रयोजकत्वप्रसङ्गादित्यत आह– **अनाशङ्कितत्वादिति** ॥ तथा च तन्नित्यत्वसाधनेऽर्थान्तरं स्यादिति भावः ॥

भाष्यम्– यथा अहं नित्यः सर्ववेदान्तेषु प्रसिद्धः, एवं त्वमेते जनाधिपाश्च नित्याः ॥ १२ ॥

भावप्रकाशिका

नन्वीश्वरस्यालौकिकत्वात् कथं दृष्टान्तता? इत्यत आह– **यथाऽहमिति** ॥ सर्ववेदान्तेषु सर्वासूपनिषत्सु 'नित्यो नित्यानाम्' इत्याद्यासु । सर्वेषां वेदानाम् अन्तो निर्णयो येषु पुरुषेषु तेष्विति वा ॥ १२ ॥

प्रमेयदीपिका

नन्वीश्वरनित्यत्वं कुतस्सिद्धम्? पूर्वार्धे वाक्यत्रयसद्भावात् कथञ्चिद् योजनासम्भवेऽप्युत्तरार्धस्यैकवाक्यत्वात् कथं योजना? इत्यत आह– **यथेति** ॥ **वेदान्ताः** उपनिषदः । सिद्धस्यार्थस्य साध्यत्वेन निर्देशो दोषायेति सामर्थ्याद् 'यथा' 'एवं' शब्दाध्याहारेण, वाक्यभेदेन च योज्यमिति भावः ॥

ननु वेदान्तैरीश्वरनित्यत्वं जानन्तस्तत्रैवोक्तं जीवनित्यत्वं कथं न जानन्ति? उच्यते । 'नित्यो नित्यानाम्' (कठ.५.१३) इत्यादौ निर्धारणसामर्थ्याज्जीवानां नित्यत्वम्, ईश्वरस्य च परमनित्यत्वमवगम्य मन्दाः प्रतिपद्यन्ते । नित्यत्वं हि विनाशाभावः। न चाभावः तारतम्यवान् । अत ईश्वर एव नित्यो जीवेषु तूपचार इति । तान् प्रत्यनुमानेन जीवनित्यत्वमीश्वरदृष्टान्तेन साध्यते । तत्र **'न त्वेवाहं जातु नासम्'** इति दृष्टान्तेनानादित्वं साधनमनुवदति । **'न त्वम्'** इत्यादिना तस्य पक्षधर्मतामाह । **'न चैव'** इत्यादिना दृष्टान्ते पक्षे च साध्याभिधानमिति ॥

अत्र भगवता जीवानां परस्परमीश्वराच्च भेदे प्रतिपादितेऽपि बहुवचनं शरीरापेक्षयेति वदतो भविष्यत्युत्तरम् ॥

भावबोधः

वाक्यत्रयेति । 'आसीः' 'आसन्' इति पदद्वयाध्याहारेणेति भावः । यथैवंशब्दयोरध्याहारे ज्ञापकाभावाभिमानेन कथञ्चिदित्युक्तम् । अत एवाध्याहारे सिद्धस्यार्थस्येत्यादिना ज्ञापकं वक्ष्यति– **वाक्यभेदेनेति ॥** अहं न भविष्यामीति न, त्वं च न भविष्यसीति न, एते जनाधिपाः न भविष्यन्तीति नेति वाक्यभेदेनेत्यर्थः । एकशेषे अस्मच्छब्दस्यैवावशिष्टत्वेन 'भविष्याम' इत्युपपन्नमिति भावः । ननु जीवेश्वरयोरेकत्वात् कथं दृष्टान्त–दार्ष्टान्तिकभावपरत्वेन व्याख्यान-मित्यत आह– **अत्र भगवतेति ॥ देहातिरिक्तस्येति ॥** मतुबर्थसम्बन्धस्य भेदसापेक्षत्वादिति भावः ॥ १२ ॥

भावदीपः

वाक्यत्रयेति ॥ 'न त्वेवाहम्' इति 'न त्वम्' इति 'नेमे' इति प्रत्येकं नञ्श्रवणेन 'नासीत्' इति 'न नासन्' इति च क्रियाध्याहारात् 'यथा तथा' इति चाध्याहारात् 'कथञ्चित्' इत्युक्तम् ॥ **उत्तरार्धस्येति ॥** 'न चैव' इत्यादेः । सकृदेव नञ्द्वयश्रवणात् सर्वेषां संसृष्टतया निर्देशाच्चोक्तम्– **एकवाक्यत्वादिति ॥ उपनिषदः** 'नित्यो नित्यानाम्' इत्यादयः ॥

इत्थं भाष्ये योजनायां बीजमाह– **सिद्धस्येति ॥** ईश्वरनित्यत्वरूपार्थस्येत्यर्थः ॥ **यथैव-मिति ॥** यथैवंशब्दयोरध्याहारेणेत्यर्थः ॥ **वाक्यभेदेन चेति ॥** 'अहं न भविष्यामीति न', 'त्वं न भविष्यसीति न', 'इमे जनाधिपा न भविष्यन्तीति न' इत्येवं रूपेणेत्यर्थः ॥

दृष्टान्त इति ॥ ईश्वरे त्वदादिजनाधिपरूपपक्षे चेत्यर्थः । 'इमे त्वदादयो जनाधिपा नित्याः चेतनत्वे सत्यनादित्वात् ईश्वरावतारकृष्णवत्' इति ध्येयमिति भावः ॥ **भविष्यत्युत्तरमिति ॥** **'बुद्धियुक्तः'**(२.५०) इति श्लोकव्याख्यावसरे **'नच एकाभूत एव ब्रह्मणा सह'** इत्यादिना जीवब्रह्मैक्यनिरासेनेति भावः ॥ १२ ॥

श्लोकः १२

भावरत्नकोशः

'सर्ववेदान्तेषु' इत्येतन्निवर्तनीयां शङ्कां प्रदर्श्य पूर्वार्धयोजनाया अप्रदर्शने हेतुं वदन् 'यथाऽहम्' इति समग्रभाष्यव्यावर्त्याशङ्कां दर्शयति– **नन्वीश्वरेत्यादि ॥ वाक्यत्रयेति ॥** नाहमिति, न त्वमिति, नेम इति च प्रत्येकं नञः श्रवणान्नाऽसीर्नाऽसन्निति क्रियापदद्वया-ध्याहारे विपरिणामे वाक्यत्रयनिष्पत्तेरित्यर्थः । 'न त्वेवाहम्' इतीश्वरस्य दृष्टान्तत्वप्रदर्शनाय यथैवंशब्दयोरध्याहारं, 'न त्वं नेमे' इत्यत्र नाऽसमित्यतो नञोऽनुवृत्तिम् आसीरासन्निति पदद्वयाध्याहारं च कर्तुमपरितुष्यन् कथञ्चिदित्याह– **वेदनिर्णयेष्वित्यन्यथाप्रतीतिनिरासायाऽह उपनिषद इति ॥** 'नित्यो नित्यानाम्' इत्याद्याः । प्राचीनटीकायां 'वेदान्ता उपनिषदः' इत्युक्त्वा 'वेदानामन्तो निर्णयो येषु पुरुषेष्विति वा' इत्यर्थान्तरमुक्तम् । **दोषाय** सिद्धसाधनत्व-रूपदोषाय । एकवाक्यत्वादित्यस्यासिद्धिं वक्तुमाह– **वाक्यभेदेन चेति ॥** अहं न भविष्यामीति न, त्वं च न भविष्यसीति न, एते जनाधिपा न भविष्यन्तीति न चेति पूर्वार्धानुसारेण वाक्य-भेदेन चेत्यर्थः । 'त्यदादीनां मिथः सहोक्तौ यत् परं तच्छिष्यते' इति वचनादस्मच्छब्दशेषे वयमिति युक्तमिति भावः ।

ननु, एते जीवा न शोच्याः नित्यत्वात् । न चासिद्धिः । जीवा नित्या अनादित्वात् यथेश्वर इत्यनुमानादिति वक्तुं हि 'न त्वेवाहम्' इति कृष्ण आह । तत्रेश्वरस्य निश्चित-साध्यकत्वरूपदृष्टान्तत्वाय वेदान्ता अनुसन्धेयाः । तैरेव जीवनित्यतावगतिसम्भवाद् व्यर्थोऽयमनुमानप्रयासः ॥

किञ्च अनुमाने व्याप्तिः पक्षधर्मता च वक्तव्या । कथमत्र ते उच्येते । अपि च साध्यस्य साधनस्य वाऽननुगमाद् दृष्टान्तो दुष्ट इति तत्र तदनुगमो वाच्यः । स च कथमित्याशङ्क्य तत्सर्वं श्लोकारूढं वक्तुमाह– **ननु वेदान्तैरिति ॥ निर्धारणेति** । ननु जातिगुणक्रियाभिः समुदायादेकदेशस्य विवेचनं निर्धारणम् । न च नित्यत्वं जात्यादिरूपम् । येन तत्र षष्ठी स्यादिति चेत् उच्यते । षष्ठ्युक्तनिर्धारणबलान्नित्य इत्येतत् परमनित्यत्वे पर्यवस्यति । नित्यत्वं च विनाशाभावः । विनाशश्च दोषः । 'दोषाभावो गुण इति प्रसिद्धो लौकिकेष्वपि' इत्युक्ते-स्तदभावो गुण एवेति गुणेनैकदेशपृथक्करणं सम्भवतीति युक्तैव षष्ठी । **उपचारः** गौणी वृत्तिः । इति प्रतिपद्यन्त इति सम्बन्धः । 'अनादित्वसाधनम्' इत्यत्राभावान्यत्वे भावत्वे वा

सतीत्युपस्कर्तव्यम् । तेन प्रागभावे न व्यभिचारशङ्का । 'पक्षधर्मताम्' इति वदन् त्वदादयो जीवा इति पक्षनिर्देशमभिप्रैति ॥

यद्यपि साधनस्य समुचितदेशवृत्तित्वमेव सामर्थ्यम् । न परेषामिव पक्षधर्मतानियमः । तथाऽप्यत्र सम्भवात् तदुक्तिः । दृष्टान्ते ईश्वरे । तथा च तत्र साध्यसाधनानुगतिप्रदर्शनेन तद्दोष उद्धृतः । **साध्याभिधानम्** ॥ अविनाशिनः नित्याः इति साध्याभिधानम् । ननु 'न चैव न भविष्यामः' इत्यर्धस्य यदुक्तं व्याख्यानम्– 'अहं न भविष्यामीति न, त्वं च न भविष्यसीति न, इमे जनाधिपाश्च न भविष्यन्तीति नेति वाक्यं भेत्तव्यम् । तत्रापि सिद्धस्यार्थस्य साध्यत्वेन निर्देशो दोषायेति यथाऽहं नित्यः सर्ववेदान्तेषु प्रसिद्ध एवं त्वमेते जनाधिपाश्च नित्या इति यथैवंशब्दावध्याहर्तव्यौ इति तदयुक्तम् । अध्याहारस्य दोषत्वात् । वाक्यभेदस्यान्याय्यत्वाच्च । यदत्रोक्तं सिद्धार्थस्येत्यादि तदपि न । आत्मभेदाभावेन सिद्धासिद्धत्वादिविभागस्यैवायोगात् । अत एव 'देहिनः' इति 'अन्तवन्त इमे देहाः नित्यस्योक्ताः शरीरिणः' इत्यादावेकवचन-मात्माभेदाभिप्रायं सङ्गच्छते । न चैवं न भविष्यामो वयमिति कथं बहुवचनम्? 'बहुषु बहुवचनम्' इति हि शास्त्रमिति वाच्यम् । शरीरबाहुल्यापेक्षया तदुपपत्तेः । तदाह सङ्करः 'देहभेदानुवृत्त्या बहुवचनं नाऽत्मभेदाभिप्रायेण' इति ॥ तथा च न न भविष्यामः, किन्तु भविष्याम एव सर्वे वयमित्येकवाक्यत्वेनैव व्याख्यानं युक्तमित्यत आह– **अत्र भगवतेति** ॥

'न त्वेवाहम्' इति श्लोके अहम्पदगृहीतादीश्वरात् त्वम्पदबहुवचनान्तजनाधिपपदगृहीतानां जीवानां परस्परं च पृथङ्निर्देशेन, भेदसापेक्षबहुवचनेन च भेदः प्रतिपिपादयिषित इति विज्ञायते । एवं प्रतिपादितेऽपि भेदे तमनादृत्य केवलमात्माभेदमभ्युपगम्य बहुवचनगतिं वदतः परस्य पूर्वार्धाक्षरानानुगुण्यं स्फुटम् । देहिन इत्यादावेकवचनं पूर्वोत्तरदेहेष्वात्मैकत्वबोधकत्वेना-न्यथासिद्धम् । न पुनर्देवदत्तयज्ञदत्तादिदेहेष्वात्मैक्यसाधकमित्युत्तरं 'देहिनः' इति श्लोक-व्याख्यानावसर एव भविष्यति । यदि च प्रमाणान्तरबलादात्मैक्यमित्यभिमानस्तदा 'बुद्धियुक्तः' इत्यत्र 'न चैकाभूत एव ब्रह्मणा सः' इत्यैक्यप्रमाणनिरासेन नेदं व्याख्यानं युक्तमित्युत्तरं भविष्यतीत्यर्थः । अतोऽध्याहारेण, वाक्यभेदेन च व्याख्यानमेव युक्तमित्याशयः ॥

प्रमेयदीपिकाभाष्यगीतो गीतार्थ उच्यते ।
प्रस्थानान्तरगीतार्थविभेदप्रतिपत्तये ॥ १ ॥

श्लोकः १२

तत्रोक्तार्थोऽपि भाष्यादावनुक्तः क्वापि वर्ण्यते ।
यथामनीषं विबुधा अनुगृह्णन्तु मां (सदा) मुदा ॥ २ ॥

तत्र 'अशोच्यानन्वशोचस्त्वम्' इत्यादिगीताश्लोकद्वयाक्षरार्थस्तु– 'तत्र साक्षादिन्द्रावतारमुत्तमाधिकारिणमात्मनः प्रियतममर्जुनं क्षत्रियाणां विशेषतोऽपि परमधर्मं नारायणद्विट्तदनुबन्धिनिग्रहं बन्धुस्नेहादधर्मत्वेनाऽशङ्क्य ततो निवृत्तप्रायं स्वविहितवृत्त्या भक्त्या भगवदाराधनमेव परमधर्मः तद्विरुद्धः सर्वोऽप्यधर्मः भगवदधीनत्वात् सर्वस्य इति बोधयति भगवान्नारायणः' इति 'अशोच्यानन्वशोचस्त्वम्' इत्यादिसमग्रगीताग्रन्थोऽवतारितस्तात्पर्ये ॥

त्वमिति श्रवणाद् हे पार्थेति लभ्यते । हे पार्थ त्वमशोच्यानन्वशोचः । प्रसिद्धानुवादेनाप्रसिद्धस्य विधेयत्वाद् यानन्वशोचः अनुशोचितवानसि तेऽशोच्या इति वाक्यवृत्तिः । अतस्तान् प्रति न शोकः कार्यः । यांश्च 'दृष्ट्वेमं स्वजनं कृष्ण' इत्यादिवादान् भाषसे ते प्रज्ञावादाः, स्वमनीषामात्रपरिकल्पितानि वचनानि । न तु शास्त्राचार्योपदेशप्राप्तानि । कथमेतल्लभ्यते? उच्यते– प्रज्ञाया वादाः प्रज्ञावादाः कार्यकारणभावे षष्ठी । न हि स वादोऽस्ति यः प्रज्ञापूर्वो न भवतीति सामर्थ्यात् स्वेति लभ्यते । सावधारणं चैतत् अब्भक्ष इति यथा । अन्यथा पुनर्वैयर्थ्यादिति ॥

नन्वासन्नविनाशाः कथमशोच्याः? येनाशोच्यानन्वशोचस्त्वमित्युच्यते । कथं च 'न योत्स्ये' इति वाक्यं स्वमनीषोत्थितवचनम्? 'दृष्ट्वेमम्' इत्यादिनोपपत्तेरुक्तत्वादित्यत उक्तम्– **गतासूनिति** ॥ 'पण्डः षण्डे धियि स्त्री स्यात्' इत्यभिधानात् पण्डा बुद्धिरेषां सञ्जाता पण्डिता बुद्धिमन्तः । चशब्द उपमार्थः । अगतासूनत्यक्तप्राणानिव गतासूनासन्नविनाशानपि नानुशोचन्ति यतोऽतस्तान् प्रति न शोकः कार्यः ॥ ११ ॥

पण्डिता अप्यगतासूनिव गतासून्नानुशोचन्तीति कस्मात् कारणादित्यतो नित्यत्वादित्युच्यते– **न त्वेवाहमिति** ॥ जातु कदाऽप्यहं नाऽसमिति न । किन्त्वासमेव । त्वं च नाऽसीरिति न । अपि त्वासीरेव । इमे जनाधिपा न नाऽसन् । अपि त्वासन्नेव । ते च त्वं च यूयं, यूयमहं च– 'त्यदादीनां मिथः सहोक्तौ परं शिष्यते'– वयं सर्वे अतः परस्मिन्नपि काले न चैव न भविष्यामः अपि तु भविष्याम एवेत्यतीतानागतकालद्वयसम्बन्ध उक्तः । वर्तमानकालसम्बन्धः स्फुटसिद्धत्वान्नोक्तः ॥

एवं सर्वकालसम्बन्धसिद्धावतीतकालसम्बन्धरूपेणानादित्वेन हेतुनानागतकालसम्बन्धलक्षणनित्यत्वावगमाच्छोकानर्हतेति । अयमत्र प्रयोगोऽभिमतः । अहं कृष्णः त्वदादिचेतनाश्च नित्याः । अविद्यान्यभावत्वे सत्यनादित्वात् । प्रकृत्यादिवत् । इति ॥ अत्र भावरूपाज्ञाने प्रागभावे च व्यभिचारपरिहाराय हेतौ विशेषणद्वयम् । अयं च हेतुः जीवाः नित्याः चेतनत्वादीश्वरवत्, पर्वतो वह्निमान् धूमवत्त्वात् महानसवदित्यादौ चेतनत्वधूमवत्त्वादिहेतुरिव सपक्षैकदेशवृत्तिरभिमत इति ध्वंसमादाय असाधारण्यं न शङ्कनीयम् । अर्जुनं निमित्तीकृत्य प्राप्तलोकोपकारार्थं हि भगवतोपदेशः क्रियते । तत्र ये भगवतः कृष्णस्येश्वरत्वं नित्यत्वं न जानन्ति तान् प्रति यथाश्रुतैव योजना । दृष्टान्तस्तूत्तरत्र प्रकृत्यादिर्भविष्यति । ये तु तज्ज्ञात्वा जीवनित्यतामेव न जानन्ति तान् प्रत्यन्यथा योजना 'यथाऽहं परमेश्वरः सर्ववेदान्तेषु नित्यः प्रसिद्धस्तथा त्वमेते जनाधिपाश्च नित्या इति ॥

ननु वेदान्तैरीश्वरनित्यत्वं जानन्तस्तत्रैवोक्तं जीवनित्यत्वं कथं न जानन्ति? उच्यते– 'नित्यो नित्यानाम्' इत्यादौ निर्धारणसामर्थ्यात् जीवानां नित्यत्वमीश्वरस्य परमनित्यत्वमवगम्य मन्दाः प्रतिपद्यन्ते 'नित्यत्वं हि विनाशाभावः । न चाभावस्तारतम्यवान् । अत ईश्वर एव नित्यो जीवेषु तूपचारः' इति ॥ तान् प्रत्यनुमानेन त्वदादयो जनाधिपा नित्याः अविद्यान्यभावत्वे सत्यनादित्वात् मद्वदित्येवंरूपेण जीवनित्यत्वम् ईश्वरदृष्टान्तेन साध्यते । तत्र 'न त्वेवाहं जातु नाऽसम्' इति दृष्टान्तेऽनादित्वं साधनमनुवदति । 'न त्वम्' इत्यादिना तस्य पक्षधर्मतामाह । 'न चैव' इत्यादिना दृष्टान्ते पक्षे च साध्याभिधानमिति ॥ १२ ॥

भावदीपिका

पूर्वार्ध इति ॥ आसीरासन्निति पदद्वयाध्याहारेणेत्यर्थः ॥ यथाऽहं जातु कदाऽपि नाऽसमिति न, किन्त्वासमेव, एवं त्वं नाऽसीरिति न, किन्त्वासीरेव । इमे जनाधिपाश्च नाऽसन्निति न, किन्त्वासन्नेवेति योज्यम् । दृष्टान्तत्वज्ञापकयथैवंशब्दयोरध्याहारे ज्ञापकाभावात् **कथञ्चिदित्युक्तम्** ॥ अत एवाध्याहारे 'सिद्धस्यार्थस्य' इत्यादिना ज्ञापकं वक्ष्यति एकवाक्यत्वादिति ॥ न भविष्याम इत्येकक्रियासम्बन्धस्यैव सत्त्वेन न भविष्यसि, न भविष्यन्तीति क्रियाभेदाभावादिति भावः ॥ **वाक्यभेदेनेति** ॥ यथाऽहं च न भविष्यामीति न, किन्तु

श्लोकः १२

भविष्याम्येव, एवं त्वं न भविष्यसीति न, किन्तु भविष्यस्येव । एते सर्वे च न भविष्यन्तीति न। किन्तु भविष्यन्त्येवेति वाक्यभेदेनेत्यर्थः । एते च सर्वे च यूयं च अहं चेति द्वन्द्वे 'त्यदादिभिः सहोक्तौ यत् परं तदवशिष्यते' इति एकशेषेऽस्मच्छब्दस्यैव शिष्टत्वान्न भविष्याम इत्युपपन्नम् । यथैवंशब्दयोर्दृष्टान्तत्वज्ञापकयोरध्याहारे ज्ञापकं नास्तीत्यत उक्तम्– **सिद्धस्येति** ।। अहं भविष्याम्येवेति सिद्धत्वादित्यर्थः ।। **दोषायेति** ।। सिद्धसाधनतारूपदोषायेत्यर्थः । इति न्यायसामर्थ्यात् ।। **परमनित्यत्वमिति** ।। 'आसां गवां मध्ये कृष्णा गौः सम्पन्नक्षीरतमा' इतिवन्निर्धारणषष्ठीबलादित्यर्थः । ज्ञानिनो देहनित्यत्वेनैव परमनित्यत्वं प्रतिपत्स्यन्तीत्यतो मन्दा इत्युक्तम् ।। **तारतम्यवानिति** ।। येन निर्धारणषष्ठीबलात् प्रतीतपरमनित्यत्वं युक्तं स्यादित्यर्थः ।। **साध्यत इति** ।। जीवा नित्या अनादित्वात् । ईश्वरवदिति साध्यत इत्यर्थः ।। **अनादित्वेति** ।। नाऽसमिति नेति अनादित्वोक्तेरित्यर्थः ।। **साध्येति** ।। न भविष्याम इति नेति नाशाप्रतियोगित्वरूपनित्यत्वाय साध्याभिधानमित्यर्थः ।।

ननु जीवेश्वरयोरेकत्वात् कथं दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावपरतया व्याख्यानम् । न नचैवेति भेदज्ञापकवचनविरोधः । तस्यानेकत्वेऽपि देहभेदेनोपपत्तेरित्यत आह– **अत्रेति** ।। 'इमे जनाधिपा' इति बहुवचनेन परस्परं जीवानां 'न त्वेवाहम्' इतीश्वरस्य पृथगुक्त्या चेश्वराद् भेद उक्त इति ध्येयम् ।। **बहुवचनम्** भेदज्ञापकत्वेनोच्यमानम् इम इति बहुवचनं शरीरोपाधिकमित्यर्थः । आत्मशब्देन चैतन्यम् ।। **भविष्यतीति** ।। 'नित्यः सर्वगतः स्थाणु' इत्येतद्व्याख्यानसमये बिम्बप्रतिबिम्बभावोक्त्या चैतन्यभेदसमर्थनेनोत्तरं भविष्यतीत्यर्थः ।। १२ ।।

भावप्रकाशः

एवं सर्ववेदान्तेष्वित्येतन्निवर्त्यशङ्कां प्रदर्श्य पूर्वार्द्धयोजनाया अकरणे हेतुं वदन्नेव यथाऽहमिति समग्रवाक्यनिवर्त्यशङ्कां दर्शयति– **पूर्वार्ध इति** । **वाक्यत्रयसद्भावादिति** ।। त्वमिम इति श्रवणादासीरासन्निति पदद्वयाध्याहारे वाक्यत्रित्वापत्तेरिति भावः । न त्वं नेमे जनाधिपा इति वाक्यद्वये न त्वेवाहमिति नञोऽनुवृत्तिमीश्वरदृष्टान्तत्वप्रदर्शनाय यथैवंशब्दयोरध्याहारमासीरासन्निति पदद्वयाध्याहारञ्च अभिप्रेत्य **कथञ्चिदित्युक्तम्** ।। सर्ववेदान्तप्रत्ययमित्यादौ वेदान्तशब्दस्य वेदनिर्णयार्थत्वात् तद्ग्रहे वेदान्तेष्विति कथं सप्तमी । वेदान्तानां

करणत्वात् । यद्वक्ष्यति वेदान्तैरीश्वरनित्यत्वं जानत इति? उच्यते । करणस्याधिकरणत्व-विवणक्षया सप्तमी । न च वेदान्तशब्देन वेदनिर्णयग्रहणेऽपि एषैवोपपत्तिः । वाक्यसन्दर्भेऽधि-करणत्वव्यवहारबाहुल्यवद्धाने तदभावात् । **दोषायेति** ॥ सिद्धसाधनत्वरूपदोषायेत्यर्थः । **वाक्यभेदेनेति** ॥ अहं न भविष्यामीति न त्वं च न भविष्यसीति न एते जनाधिपाश्च न भविष्यन्तीति नेति वाक्यभेदेनेत्यर्थः । एकशेषे सति अस्मच्छब्द एव शिष्यते । त्यदादीनां मिथः सहोक्तौ यत्परं तच्छिष्यत इति वार्तिकात् । तेन वयमित्युपपन्नमिति भावः ॥

निर्धारणेति ॥ ननु जातिगुणक्रियाभिः समुदायादेकदेशस्य पृथक्करणं निर्धारणम् । तच्च षष्ठ्या ज्ञायते । प्रकृते च नित्यत्वस्य जात्यादिरूपत्वाभावात् समुदायसाधारणत्वाच्च कथं तेन पृथक्करणमित्यत उक्तम्– **सामर्थ्यादिति** ॥ अयंभावः । षष्ठ्युक्तनिर्धारणबलान्नित्य इत्यस्य परमनित्यत्वे लक्षणा । तथा च गुणेनैव पृथक्करणम् । नच परमनित्यत्वस्य ध्वंसाप्रतियोगित्व-रूपस्य कथं गुणत्वमिति वाच्यम् । दोषाभावरूपत्वेन तत्सम्भवात् । यथोक्तम्– दोषाभावो गुण इतीति ॥ नन्वीश्वरस्यावान्तरानेकभेदभिन्नविनाशाभावः जीवानां तु यत्किञ्चिद्विनाशाभाव इति वा अनन्याधीनत्वान्याधीनत्वाभ्यां वा तारतम्यं सम्भवत्येवेत्यत उक्तम्– **मन्दा इति** ॥

ननु नचैवेत्युत्तरार्धस्य नैवं व्याख्यानं युक्तं अध्याहारापत्तेः वाक्यभेदप्रसङ्गाच्च किन्तु परकायमेकवाक्यतया व्याख्यानमेव । नच परमते सिद्धस्यार्थस्य साध्यान्तर्गतत्वेन निर्देशो दोषायेति वाच्यम् आत्मभेदाभावेन सिद्धत्वादिविभागस्यैवाभावात् । अत एवैकेनैव विभुनात्मना सर्वदेहचेष्टोपपत्तेर्न प्रतिदेहमात्मभेदे प्रमाणमस्तीति सूचयितुमाग्रिमश्लोके देहिन इत्येकवचनम् । नचैवं वयमिति बहुवचनायोगः । शरीरभेदापेक्षयोपपत्तेरितीत्यत आह– **अत्रेति** ॥ परव्याख्याने पूर्वार्धविरोध इत्याशयेनोक्तं भगवता जीवानां परस्परमीश्वराच्च भेदे प्रतिपादितेपीति पूर्वार्द्धे पृथग्वचनबहुवचनयोरन्यथानुपपत्तेरिति भावः । ननु पूर्वार्द्धेऽपि पृथग्वचनादिकं शरीरभेदापेक्षयै-वेति चेत् अत्र वक्तव्यम् । तदात्मैक्यं किं देहिन इत्येकवचनबलादङ्गीकार्यं प्रमाणान्तराद्वा बाधकाभावाद्वा । आद्य आह– **भविष्यत्युत्तरमिति** ॥ एकवचनम् पूर्वोत्तरदेहेष्वात्मैकत्व-साधकत्वेनान्यथासिद्धम् न सर्वदेहेष्वात्मैक्यसाधकमित्युत्तरं देहिन इति श्लोकव्याख्यानावसरे भविष्यतीत्यर्थः । द्वितीयतृतीययोस्त्वाह । **भविष्यत्युत्तरमिति** ॥ न चैकाभूत एव ब्रह्मणा स इत्यत्र प्रमाणान्तरनिरासाद् बाधकोक्तेश्च तत्रैवोत्तरं भविष्यतीत्यर्थः । तथा च परव्याख्यानस्या-युक्तत्वादध्याहारादिग्रस्तमप्यस्मद्व्याख्यानमेवादरणीयमिति हृदयम् ॥ १२ ॥

देहिनोऽस्मिन् यथा देहे कौमारं यौवनं जरा ।
तथा देहान्तरप्राप्तिर्धीरस्तत्र न मुह्यति ॥ १३ ॥

भाष्यम्– देहिनो भाव एतद्भवति । तदेवासिद्धमिति चेन्न । देहिनोऽस्मिन् ॥

भावप्रदीपिका

अत्रेक्षणान्यथानुपपत्त्या देहातिरिक्तात्मसिद्धिः, कौमाराद्यपायेऽपि तदनुस्मरणेन आत्मनः स्थैर्यं च सिद्ध्यति । तद्दृष्टान्तेन मरिष्यमाणा अपि देहातिरिक्ता स्थायिनश्च, ईक्षणान्यथानुपपत्त्यैव सिद्ध्यन्ति ॥

भावप्रकाशिका

ननु 'आत्मनित्यत्वं देहहानिः' इत्युक्तिरात्मसत्वे स्यात् । तदेवासिद्धम् । मानाभावाद्विचारासहत्वाच्च । तथाहि– स किं सर्वगतः? अणुः? देहमानो वा? नाद्यः । अदेहप्रदेशे तद्भोगादर्शनात् । व्यञ्जकाभावाददर्शनमिति चेत् । न । देहेष्वपि सर्वेष्वदर्शनात् । सर्वेषाम् अतत्कर्मारब्धेष्वदर्शनमिति चेत् । न । सर्वगतात्मपक्षे तदतत्कर्मविभागानुपपत्तेः । अतद्देहोत्पन्नं अतत्कर्मेति चेत् । न । कर्मविभागसिद्धौ देहविभागसिद्धिः, देहविभागसिद्धौ कर्मविभागसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयापत्तेः । बीजाङ्कुरयोरिव देहादृष्टयोरनादितः कार्यकारणभावोपपत्तावपि, सर्वदेहगतानां कर्मविभागे देहविभागे वा न काचिदुपपत्तिरित्येषा दिक् । अतो न सर्वगत आत्मा । न चाणुः । देहेऽप्यव्याप्तिप्रसङ्गात् । नापि तत्तद्देहमानः । सङ्कोचविकासाभ्यां विकारत्वेनानित्यत्वप्रसङ्गात् । अतो न देहातिरिक्त आत्मेति चोद्याभिप्रायः । अस्योत्तरत्वेनोत्तरश्लोकं व्याचष्टे– **देहिन इत्यादिना ॥**

अत्रेक्षणान्यथानुपपत्त्यैव देहातिरिक्तात्मसिद्धेः, तस्य यथा कौमारादिकं हित्वा यौवनादिप्राप्तौ स्थायित्वं च सिद्ध्यति तथेमं देहं हित्वा देहान्तरप्राप्तावपि ईक्षणान्यथानुपपत्त्यैव देहातिरिक्तात्मसिद्धेस्तन्नित्यत्वमपि सिद्ध्यतीति भावः । अत्र देहान्तरप्राप्तावपीत्यनेन सर्वगतत्वादिविचारासहत्वमपि प्रत्युक्तम् । उत्क्रान्तिगत्यागतीनामणुत्वसाधकत्वात् । न चैतावता देहव्याप्त्यभावः । प्रदीपस्यालोकेन गुणेन गृहव्याप्तिवदात्मनश्चिद्गुणेन देहव्याप्तिसम्भवात् । उक्तं हि भगवता 'गुणाद्वाऽऽलोकवत्' इति ॥ १३ ॥

प्रमेयदीपिका

ननु चात्र किं परिदृश्यमानदेहपक्षीकारेणानुमीयते, किं वा तदतिरिक्तदेहिपक्षीकारेण? नाद्यः । देहोत्पत्तिविनाशयोः प्रत्यक्षसिद्धत्वेन हेतोस्स्वरूपासिद्धत्वात् कालात्ययापदिष्टत्वाच्चेति स्फुटत्वान्नोक्तम् । द्वितीये दोषमाह– **देहिन इति** ॥ **देहिनः** देहवतः देहातिरिक्तस्यात्मनः, **भावे** सद्भावे । **एतत्** नित्यत्वानुमानम् । **भवति** सम्भवति । देहपक्षोक्तदोषाभावात् । किन्तु **तत्** देहातिरिक्तात्मसत्त्वम् **एवासिद्धम्** । प्रमाणाभावात् । ततश्चाश्रयासिद्धिरिति ॥

अस्तु वा देहातिरिक्तात्मसत्त्वम् । तथाऽपि नानुमानं सम्भवतीत्याह– **देहिन इति** ॥ **'देहिनः' इत्येकवचनं तन्त्रम्** । तत्पूर्वोत्तरदेहेष्वेक एवायमात्मेत्यस्यार्थस्य **भावे एतत्** अनुमानं **सम्भवति** । स्वरूपासिद्ध्याद्यभावात् । किं नाम **तत्** पूर्वोत्तरदेहेष्वात्मैकत्वम् **एवासिद्धम्** । प्रमाणाभावात् । तथाच देहोत्पत्तावुत्पत्तिमतः तद्विनाशे च नाशवतः कथमनादित्वेन नित्यत्वं साध्यत इति । तदुभयस्यापि परिहारदर्शनादेवं योज्यम् । अर्थद्वयानुगुण्यायैव बहुवचने प्रकृतेऽप्येकवचनम् । तथा **'भावे'** इति पुंलिङ्गे प्रकृतेऽपि**'तदेत्र'**इति सामान्यग्रहणाय नपुंसकनिर्देशः । **न** । 'इत्याह' इति शेषः । **'देहिनोऽस्मिन्'** इत्यतः परम् 'इति' शब्दश्च ॥

भावबोधः

उभयस्यापि परिहारदर्शनादिति ॥ गीतायां यथाशब्दरहितदेहिनोऽस्मिन्निति पूर्वार्धेनैव भाष्ये च देही तदीक्षिता इत्येतावतैव देहातिरिक्तात्मसिद्धिरिति प्रथमशङ्कायाः, देहिन इति पादत्रयेण कौमारादिशरीरभेदेऽपीत्यादिना ईक्षितृत्वादित्यन्तेन समस्तभाष्यवाक्येन च पूर्वोत्तर-देहेषु अनुवर्तमानात्मैकत्वसिद्धिरिति द्वितीयशङ्कायाश्च परिहारदर्शनादित्यर्थः । देहाति-रिक्तात्मासिद्धिमात्रशङ्कापरत्वेन देहिनो भाव इति भाष्यव्याख्याने गीतायां यथा शब्दस्य तृतीयपादस्य च देही ईक्षितेति व्यतिरिक्तसमस्तभाष्यस्य च वैय्यर्थ्यं स्यादिति शङ्काद्वयपरत्वेन योजनीयमिति भावः । अत एव वक्ष्यति **'देही तदीक्षिता सिद्ध' इति** देहातिरिक्तात्मसाधनम् इति । 'कौमारादिग्रहणमतन्त्रम्' इति च । 'यथेत्यादिसमस्तं वाक्यं, श्लोके च पादत्रयमि'ति । **बहुवचने प्रकृतेऽपीति** । न त्वं नेमे जनाधिपाश्चेति बहुवचने प्रकृतेऽपीत्यर्थः । अनेनैकवचनं तन्त्रमित्युक्तं ज्ञापकमिति विवृतं भवति ॥

श्लोकः १३

भावदीपः

'तत्' इत्यनुवादः, **'देहातिरिक्तात्मसत्त्वम्'** इति व्याख्या । **'आश्रयासिद्धिरिति'** इत्यनन्तरम् 'इत्येका शङ्का' इति शेषः ॥ तदेव वाक्यमन्यथा योजयति– **अस्तु वेति** ॥ **तन्त्रमिति** ॥ विवक्षितत्वेनोपात्तमित्यर्थः (विवक्षितार्थज्ञापकत्वेन इति भाव्यमिति भाति) । **पूर्वोत्तरेति** ॥ तदीयत्वेनाभिमतपूर्वोत्तरदेहेष्वित्यर्थः ॥ **'एतत्'** इत्यनुवादः,**'अनुमानम्'** इति व्याख्या । **'साध्यत इति'** इत्यनन्तरम् 'अभ्यधिकाशङ्का' इति शेषः ॥ योजनाद्वये ज्ञापकान्याह– **तदुभयस्यापीति** ॥ **'देहिनः'** इति श्लोके भाष्यरीत्या शङ्काद्वयपरिहारदर्शनादित्यर्थः । **बहुवचन** इति ॥ पूर्वश्लोकस्योत्तरार्धे ॥

भावरत्नकोशः

ननु चेति निपातसमुदायो विरोधोक्तौ । विरोधमेव व्यनक्ति– **देहोत्पत्तिविनाशयोरिति** ॥ **कालात्ययापदिष्टत्वाद्** बाधितसाध्यकत्वात् । **द्वितीये** देहिपक्षीकारपक्षे । 'देहवतः' इति व्याख्यानं देहोऽस्यास्तीति देही, तस्येति व्युत्पत्तिप्रदर्शनार्थम् । प्रकृतोपयोगायाह– **देहातिरिक्तस्येति** ॥ इनिप्रत्ययेन सम्बन्धवाचिना भेदाक्षेपादेवमुक्तिः । 'एतद् भवति' इति पदद्वयमनूद्यार्थमाह– **एतदनुमानं भवति सम्भवतीति** ॥ कचित्तु भवतीत्येव पाठः । तत्र भवति सम्भवतीत्यर्थः । तत्र हेतुः– **देहेति** ॥ तत्पक्षोक्तदोषौ स्वरूपासिद्धिकालात्ययापदिष्टत्वे । आत्मनित्यत्वस्य प्रत्यक्षबाधाभावादिति भावः । भाष्यपदमनूद्य व्याचष्टे– **तद्देहेति** ॥ किमतः प्रकृतानुमानदूषणमित्यत आह– **ततश्चेति** ॥

एतदेव भाष्यं प्रकारान्तरेणावतारयति– **अस्तु वेति** ॥ तन्त्रं विवक्षितार्थम् । तद्विवक्षया लब्धमर्थमाह– **तत्पूर्वोत्तरदेहेति । सम्भवहेतुः स्वरूपेति** ॥ बाध आदिपदार्थः । तर्ह्यनुमानं निष्प्रत्यूहमिति पृच्छति– **किं नामेति** ॥ परिहरति **तदिति** ॥ देहपक्ष इव स्वरूपासिद्धिबाधयोरनिवारणाभिप्रायेणाऽह– **कथमिति** ॥ **उभयस्यापि परिहारदर्शनादिति** ॥ देहातिरिक्तात्मसत्त्वमेवासिद्धमित्याद्यचोद्यस्य 'देही तदीक्षिता सिद्धः' इति भाष्ये परिहारदर्शनात् पूर्वोत्तरदेहेष्वात्मैकत्वमेवासिद्धमिति द्वितीयचोद्यस्य 'यथा कौमारादि' इति समस्तभाष्ये श्लोके च पादत्रये देहभेदेऽप्यात्मैकत्वमस्तीति परिहारदर्शनाद् गमनिकाभाष्यमुक्तरीत्या द्वेधा

योज्यमित्यर्थः । अत्र ज्ञापकमाह– **अर्थद्वयेति** ॥ देहातिरिक्त आत्मा, पूर्वोत्तरदेहेष्वेक एवाऽत्मेत्यर्थद्वयेत्यर्थः । **बहुवचने,** 'त्वमेते जनाधिपाः' इति पूर्वश्लोके । **एकवचनं,** देहिन इत्येकवचनम् । तच्च तन्त्रमिति पूर्वोत्तरदेहेष्वेको देही सिद्ध्यतीति तन्नित्यत्वलाभ इति भावः । **सामान्येति** । प्रकरणात् स एवासिद्ध इति वक्तव्येऽपि यत् तदित्याह– तत् 'सामान्ये नपुंसकम्' इति न्यायात् सामान्यग्रहणाय । सामान्यं चानेकापेक्षम् । अनेकं च देहातिरिक्तात्मसत्त्वं पूर्वोत्तरदेहेष्वात्मैकत्वं च ग्राह्यमिति युक्तमुक्तव्याख्यानमिति भावः । **इतिशब्दश्च** ॥ शेष इति वर्तते ॥

भावदीपिका

देहातिरिक्तस्येति ॥ मतुबर्थसम्बन्धस्य भेदसापेक्षत्वादित्यर्थः ॥ **देहपक्षोक्तेति** ॥ देहपक्षकानुमानोक्तस्वरूपासिद्ध्यादिदोषेत्यर्थः ॥ **तन्त्रमिति** ॥ 'तन्त्रं साधनमुद्दिष्टं तन्त्रं ज्ञापकमेव च' इत्येकादशतात्पर्योक्तेस्तन्त्रं नाम विवक्षितार्थज्ञापकमित्यर्थः । पूर्वयोजनायामेकवचने न भरः अत्र तस्मिन् भर इत्याशयः । **पूर्वोत्तरदेहेषु** विद्यमान इति शेषः । देहिन इत्येकवचनाभिप्रायमाह– **एक एवेति** ॥ आदिपदेन कालात्ययापदिष्टादिग्रहणम् ॥ **देहोत्पत्ताविति** ॥ जिनेन कायपरिमाणत्वाङ्गीकारादिति भावः । कुत एवमुभयथा भाष्ययोजनेत्यत आह– **उभयस्यापीति** ॥ देहातिरिक्त आत्मैव नास्ति । सत्त्वेऽपि पूर्वोत्तरदेहेषु विद्यमानो नैक इति शङ्काद्वयस्यापीत्यर्थः ॥ **परिहारेति** ॥ 'देही तदीक्षिता सिद्ध' इति देहातिरिक्तात्मसाधनम् । समस्तभाष्यं श्लोके च पादत्रयं पूर्वोत्तरदेहेषु स्थितस्य देहिन एकत्वसाधनमिति द्रष्टव्यम् ॥

ननु 'इमे जनाधिपा' इति बहुवचनानुसारेण देहिनां भाव इत्येव वक्तव्यम् । तथा चास्तु वेत्युक्तद्वितीययोजनाज्ञापकं नास्त्येवेत्यत आह– **अर्थद्वयेति** ॥ अनेन देहिन इत्येकवचनं तन्त्रमित्युक्तं विवृतं भवति ॥ ज्ञापकान्तरं चाऽह– **तथेति** ॥ **प्रकृतेऽपीति** ॥ तथा च स एवासिद्ध इति वाच्यमित्याशयः ॥ **सामान्येति** ॥ द्वितीययोजनायां पूर्वोत्तरदेहेषु आत्मैकत्वपरामर्शज्ञापनायैव 'सामान्ये नपुंसकम्' इत्यङ्गीकृत्य तदेवेत्युक्तमिति भावः ॥

भावप्रकाशः

देहवत इति व्याख्यानेऽपि न प्रकृतोपयोगसिद्धिरित्यत आह– **देहातिरिक्तस्येति** ॥

श्लोकः १३

देहीतीनिप्रत्ययेन सम्बन्धवाचिना भेदाक्षेपादिति भावः ॥ **तन्त्रमिति** ॥ विवक्षितमित्यर्थे एवकवचनं बोध्यम् । यत्पूर्वोत्तरदेहेषु एक एवात्मेत्येकत्वं तज्ज्ञापनाख्यफलस्य सत्त्वादिति भावः ॥ **स्वरूपासिद्ध्यादीति** ॥ आदिपदात् कालात्ययापदिष्टत्वसङ्ग्रहः ॥ **उभयस्यापीति** ॥ यथाशब्दशून्येन देहिन इति पूर्वार्द्धेन देहीक्षितेत्येतावन्मात्रेण भाष्येण चाद्यशङ्काया देहिन इति पादत्रयेण यथा कौमारादिशरीरभेदेपीत्यादिसमग्रभाष्येण च द्वितीयशङ्कायाः परिहारदर्शनादित्यर्थः। विस्तरस्तु भावबोधे ज्ञेयः ॥ **बहुवचन इति** ॥ त्वमेते जनाधिपाश्चेति बहुवचन इत्यर्थः ॥

भाष्यम्– यथा कौमारादिशरीरभेदेऽपि देही तदीक्षिता सिद्धः । एवं देहान्तरप्राप्तौ अपि । ईक्षितृत्वात् ।

प्रमेयदीपिका

आक्षेपद्वयपरिहाराय पादत्रयं व्याख्याति– **यथेति** ॥ अत्र **'देही तदीक्षिता सिद्धः'** इति देहातिरिक्तात्मसाधनम् । **'तत्'** इति कौमारादिपरामर्शः । याजकादित्वात् समासः । द्वितीयान्तस्य तृन्नन्तेन वा समासः ॥

भावबोधः

ननु न लोकाव्ययनिष्ठेति तृन्नन्तेन योगे षष्ठीप्रतिषेधात् न तदीक्षितेत्यत्र षष्ठीसमासः । न च द्वितीयासमासः । श्रितादिष्वपाठादित्यतो न लोकेत्यस्य याजकादिभिश्चेत्यनेनापवादात् षष्ठ्युपपत्तिरित्याह– **याजकादित्वादिति** ॥ तस्य चाकृतिगणत्वादिति भावः । **द्वितीयान्तस्येति** ॥ गम्यादीत्यत्रादिपदेनैतस्यापि ग्रहणादिति भावः ।

भावदीपः

ननु 'तदीक्षता' इत्यत्र तस्य कौमारादेरीक्षितेति षष्ठीसमासो न युक्तः । 'कर्तरि च' (पा.सू.२.२.१६) इति सूत्रे 'कर्त्रर्थकतृजकाभ्यां योगे षष्ठी न समस्यते' इत्युक्तेरित्यतो 'याजकादिभ्यश्च' (पा.सू.२.२.९) इति प्रतिप्रसवाद्वा ताच्छीलकतृन्प्रत्ययान्तत्वेन 'द्वितीयाश्रितातीत' (पा.सू.२.१.१४) इति सूत्रे 'गमिगाम्यादेरुपसङ्ख्यानम्' (वार्तिक.१२४७) इत्युक्तेः

द्वितीयातत्पुरुषो वेत्याह– **याजकादित्वात् इत्यादि ॥ द्वितीयान्तस्येति ॥** 'न लोकाव्यय' (पा.सू.२.३.६९) इति षष्ठीनिषेधादिति भावः ॥

व्याकरणस्पृष्टप्रमेयदीपिका

ननु 'तदीक्षिते'त्यत्र तस्येक्षितेति किं षष्ठीसमासोऽभिधीयते किं वा तत् ईक्षितेति द्वितीयासमासः । आद्येपीक्षितृशब्दस्तृजन्ततया अभिमतः स्यात् किं वा तृनन्ततयेति । नाद्यः । जयादित्यमतेन कर्तरि चेति योक्तमतेन(?) तृजकाभ्यां कर्तरीति तृजन्तेन षष्ठीसमासस्य निषिद्धत्वात् । न द्वितीयः । न लोकेति तृन्योगे षष्ठ्या एव निषिद्धत्वेन तत्समासस्य दूरापास्तत्वात् । नापि द्वितीयासमास इत्यन्त्यः । द्वितीया श्रितातीतेति श्रितादिभिरेव तद्विधानेन ईक्षितृशब्दस्य श्रितादिष्वपाठेन तस्याप्यनुपपन्नत्वादित्यतः कर्तरि चेत्यादिना निषिद्धस्यापि याजकादिभ्यश्चेति प्रतिप्रसवात् षष्ठीसमासोपपत्तिरित्याह– **याजकादीत्यादिना ॥**

एतच्च समाधानं कर्मत्वविवक्षामुक्तसमासनिषेधस्य नित्यत्वविवक्षां चाश्रित्यैव कृतम् , न वस्तुतः । तथाहि अस्तु वा तावदीक्षितृशब्दस्तृजन्तः । न चोक्तरीत्या कर्तरि चेति तृजकाभ्यां कर्तरीति वा षष्ठी समासनिषेधप्रसङ्गः । ताभ्यां कृल्लक्षणषष्ठीसमासस्यैव निषेधेन कर्मणो विद्यमानस्यापि कर्मत्वस्याविवक्षया शेषत्वविवक्षया षष्ठी । तत्समासस्याप्रतिषेधात् । नहि यावद्वस्तुनि वर्तते तावदवश्यं प्रयोगे विवक्षितव्यमेवेति नियमोऽस्ति । तथा सति वृक्षस्य शाखेत्यादौ अधिकरणत्वादेः विद्यमानत्वात् तद्विवक्षाप्रसङ्गेन सप्तमीप्रसक्त्या षष्ठ्यभावप्रसङ्गात् । अत एवाह भाष्यकारः । एवं तर्हि कर्मादीनामविवक्षा शेष इति ॥ अत एव च न कर्मणि चेत्यप्यत्र षष्ठीसमासनिषेधः । सतोऽपि कर्मत्वस्याविवक्षितत्वात् ॥

किञ्च निपातानामनेकार्थत्वात् कर्मणि चेत्यत्र चकारः इत्यर्थे वर्तते । ततश्च कर्मणि चेत्यनेनोभयप्राप्तौ कर्मणीत्यस्य एव षष्ठ्याः समासनिषेधस्थित्या कृल्लक्षणषष्ठ्याः समासस्यानिषेधेन तत्समाससम्भवात् । यदि च तत्र या काचन कर्मषष्ठी गृह्यते । तथासति कर्तरि चेति वा तृजकाभ्यामिति वा निषेधोऽनर्थक एव स्यात् । कर्मणि चेत्यनेनैव तत्सिद्धेः । तस्मात् तृज्योगे कर्तृकर्मणोः कृतीति प्राप्तकारकषष्ठ्याः समासासम्भवेऽपि शेषषष्ठ्या समासो युक्त एव । अत एवाह कैय्यटः– 'कथं तर्हि– घटादीनां निर्मातुः त्रिभुवनविधातुश्च कलह इति

श्लोकः १३

शेषषष्ठ्या समास' इति । कर्मत्वस्य विवक्षायामपि न कर्तृकर्मणोः कृतीति प्राप्तकृल्लक्षण-षष्ठीसमासानुपपत्तिः । जनिकर्तुः प्रकृतिः । तत्प्रयोजको हेतुश्चेति । जातिवाचको गुणो गुणिविशेषक इत्यादि त्रिमुनिनिर्देशेन कर्तरि चेत्यादि निषेधस्यानित्यत्वज्ञापनेन क्वचिदप्रवृत्ति-सम्भवात् । अत एव भीष्मः कुरुणां भयशोकहन्ता हित कारक इत्यादिप्रयोगा अप्युपपन्ना इति ॥

अस्तु वा ईक्षितृशब्दस्तृनन्त एवेति द्वितीयः पक्षः । नच तृन्योगे न लोकाव्ययेति षष्ठीनिषेधात् षष्ठ्येव न तत्समासस्तु दूरनिरस्त इति वाच्यम् । तृन्योगे कारकषष्ठ्या एव निषेधेन तस्याः समासासम्भवेऽपि शेषषष्ठ्यनिषेधेन तस्याः समासे दोषाभावात् । अवश्यं चैतत् । यत् न लोकेति कारकषष्ठ्या एव निषेधो न षष्ठीमात्रस्येति । अन्यथा ब्राह्मणस्य कुर्वन् ओदनस्य पचन् अपां पेरुरसि नरकस्य जिष्णवो गुणैरित्यादि षष्ठ्यनुपपत्तिप्रसङ्गात् । कारक-षष्ठ्यास्तृनन्तेन समासाश्रयणेऽपि न दोषः । तृजकाभ्यां कर्तरीति तृचः सानुबन्धस्य निर्देशेन तृन्व्यावृत्त्यर्थेन 'न लोके'ति निषेधस्यानित्यत्वज्ञापनेन प्रकृतेऽप्रवृत्तिसम्भवात् । नह्यसत्यां षष्ठ्यां समासप्रसङ्गोऽस्ति । अत एवाह न्यासकारः 'तृन्नन्तमेतत् । न लोकाव्ययेति षष्ठी-निषेधस्त्वनित्यः । तृजकाभ्यामिति वक्तव्ये तृचः सानुबन्धकस्य ग्रहणादिती'ति । अस्तु वा तृन्नन्तत्वेऽपि द्वितीयासमास इत्यन्त्यः । न च श्रितादिष्वपाठान्न तदुपपत्तिरिति वाच्यम् । श्रितादिषु गम्यादीनामुपस्करन्यायेन गम्यादीनां चाकृतिगणत्वेन ईक्षितृशब्दस्यापि गम्यादित्वेन तदुपपत्तेरित्याशयेनाह– **द्वितीयान्तस्य तृन्नन्तेन वेति** ॥

भावरत्नकोशः

देहातिरिक्तात्मसाधनप्रकारं दर्शयितुमाह– **तदिति** ॥ **कौमारादीति** ॥ ननु तदीक्षितेति कथम्? 'तृजकाभ्यां कर्तरि' इति षष्ठीसमासनिषेधादित्यत आह– **याजकादित्वादिति** ॥ 'याजकादिभिश्च' इत्यस्य 'तृजकाभ्यां कर्तरि' इत्येतत्प्रतिप्रसवरूपत्वाद् युक्तो भूभर्तेतिवत् समास इति भावः । याजकादिगणस्य पठितत्वात् तत्रेक्षितृशब्दाभावात् पक्षान्तरमाह– **द्वितीयान्तस्येति** ॥ गमिगम्यादीनामुपसङ्ख्यानाद् द्वितीयेति योगविभागाद् वा द्वितीयातत्पुरुष इति भावः । 'वा समास' इत्यत्र समासो वेति वाशब्दसम्बन्धे यथाश्रुतान्वये वा समास इत्यस्य वैकल्पिकत्वं विज्ञायत इति व्यासपक्षे न काऽप्यनुपपत्तिः, समासपक्षे द्वितीयातत्पुरुष इति व्याख्येयम् । तेन व्यासत्वेनैव सामञ्जस्ये समासत्वनिर्वाहप्रयासो न युक्त इति चोद्यानवकाश इति ॥

भावदीपिका

अत्र 'तदीक्षिता' इत्यत्र तत् ईक्षिता तदीक्षितेति कर्मणि द्वितीया प्राप्ता । तत्रेक्षितृ-शब्दस्तृजन्तस्तृन्नन्तश्च । तत्र तृजन्तत्वपक्षे द्वितीयापवादकत्वेन 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति कृद्योगे कर्तरि कर्मणि च षष्ठी स्यात् । व्यासस्य कृतिः भारतस्य श्रवणम्, इति दर्शनात् । अत्रापि कर्मणि तस्येति षष्ठी प्राप्ता । तृजन्तत्वेन 'न लोक' इति षष्ठीप्रतिषेधस्यात्राप्रवृत्तेः । 'कृदतिङ्' इति तिङ्वर्ज्यप्रत्ययस्य कृत्त्वोक्तेस्तृचोऽपि तथात्वेन कृत्त्वात् तदन्तेक्षितृशब्दयोगे प्राप्तायाः षष्ठ्याः 'षष्ठी' समर्थेन सुबन्तेन षष्ठी समस्यत इति समासे तदीक्षितेति भवति । तत्रेयमाशङ्का । 'कर्तरि च' कर्त्रर्थतृजकाभ्यां षष्ठी न समस्यते । अपां स्रष्टा, सतामर्चक इतिवदत्रापि कर्त्रर्थतृजन्तेक्षितृशब्दयोगे तस्येति षष्ठ्या समासप्रतिषेधात् तस्येक्षितेत्येव स्यादिति । तत्राऽह– **याजकादित्वादिति** ॥ 'याजकादिभिश्च' याजकादिभिः षष्ठी समस्यते । द्विजस्य याजको द्विजयाजक इतिवद् याजकादेराकृतिगणत्वेनास्यापि याजकादिगणान्तर्गतत्वात् तदीक्षितेति समासो युक्त इत्यर्थः । तृन्नन्तत्वपक्षमङ्गीकृत्य समाधत्ते– **द्वितीयान्तस्येति** ॥ तृन्नन्तेन ईक्षितृशब्देन तदीक्षितेति समासः 'द्वितीया श्रित' इति सूत्रेणेति शेषः ॥ तृन्नन्त-शब्दयोगे 'न लोक' इति षष्ठीप्रतिषेधात् कथमत्र 'षष्ठी' इति सूत्रेण षष्ठ्या समासः । षष्ठी-प्रसक्तेरेवाभावादित्यत उक्तम्– **द्वितीयान्तस्येति** ॥ तच्छब्दस्येत्यर्थः । 'द्वितीया श्रित' इति सूत्रेणेति शेषः । द्वितीयायाश्च समासप्रतिषेधकं किमपि नास्तीत्याशयः । ननु तृनोऽपि कृत्त्वात् तद्योगे कर्मणि प्राप्तद्वितीयापवादकत्वेन 'कर्तृकर्मणोः' इति षष्ठीप्राप्तौ तस्याः समासो भविष्य-तीति चेन्न । तृनो योगे 'न लोक' इति षष्ठीनिषेधेन षष्ठीप्राप्तेरेवाभावात् तस्याः समासो दूरनिरस्त इति सूचयितुमेव 'तृन्नन्तेन वा' इत्युक्तम् ॥

ननु 'द्वितीया श्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः' इति श्रितादिभिरेव द्वितीयायाः समास-विधानात् तत्रेक्षितृशब्दानुपादानात् कथं तेन द्वितीयायाः समास इति चेन्न । ग्रामं गमी ग्राम-गमीत्यादिप्रयोगसिद्ध्यर्थं 'गम्यादेरिष्टिः' इत्युक्तत्वात्, तस्य त्वाकृतिगणत्वेन तन्मध्ये ईक्षितृ-शब्दस्यापि पठनीयत्वाद् युक्तस्तेन द्वितीयायाः समास इति न किञ्चिदत्रानुपपन्नमिति द्रष्टव्यम् ॥

श्लोकः १३

भावप्रकाशः

ननु तदीक्षितेति कथं षष्ठीसमासः । तृजकाभ्यां कर्तरीति कर्त्र्यर्थतृजन्तेन षष्ठ्या समासनिषेधादित्याशङ्क्य याजकादिभिश्चेति प्रतिप्रसवविधानात् समास इत्याह– **याजकादित्वादिति ।।** याजकादेः नियतगणत्वात् पक्षान्तरमाह– **द्वितीयान्तस्येति ।। गम्यादेरिष्टिरिति वा** द्वितीयेति योगविभागाद्वा समास इति भावः ।।

प्रमेयदीपिका

अस्ति तावत् कौमारादिविषयमीक्षणम् । न चेक्षणमीक्षितारं विना सम्भवति । स च वक्ष्यमाणात् परिशेषप्रमाणाद् **'देही'** देहातिरिक्तः **'सिद्धः'** इति । अत्र कौमारादिग्रहणमतन्त्रम् । ज्ञानमात्रेण ज्ञातृसिद्धेः । देहशब्दश्चेन्द्रियादिसहितशरीरवृत्तिः। श्लोके च **'कौमारं यौवनं जरा'** इति विषयेण विषयीक्षणमुपलक्ष्यते । तत् **'देहिनः'** देहातिरिक्तस्येत्युक्तं भवति । 'यथा' इत्यादिसमस्तवाक्यं श्लोके च पादत्रयं देहभेदेऽप्यात्मैकत्वसाधनम् । कौमारादिमच्छरीरभेद इत्यर्थः । देह्येक एवेत्यर्थः ।। **तदीक्षितेति।।** योऽहं कुमारशरीरवानभूवं स इदानीं युवशरीरवान् वर्त इत्यादि प्रत्यभिज्ञातेत्यर्थः ।। **देहान्तरप्राप्तावपीति** ।। अनेकदेहप्राप्तावपीत्यर्थः। 'एक एव देही सिद्धः' इति वर्तते ।। **ईक्षितृत्वादिति** ।। प्रत्यग्रजातस्य शिशोराहाराद्यभिलाषेण पूर्वदेहानुसन्धानसिद्धेरित्याशयः ।।

भावबोधः

कौमारादिग्रहणमिति । तदीक्षितेत्यत्र तच्छब्देनेत्यर्थः । देहीत्युक्त्या आत्मनो देहभेदसिद्धावपि नेन्द्रियादिभेदसिद्धिरित्यत आह– **देहशब्दश्चेति** ।। देहीतिपदगतदेहशब्दश्चेत्यर्थः । ननु भाष्ये कथमीक्षणेन देहातिरिक्तात्मसाधनपरत्वेन 'देहिन' इति श्लोको व्याख्यातः । तत्रेक्षणस्यानुक्तेरित्यत आह– **श्लोके चेति ।।**

भावदीपः

आद्यशङ्कोत्तरत्वेन भाष्यं योजयति– **अस्ति तावदिति ।। वक्ष्यमाणत्वादिति ।। 'नहि जडस्य'** इत्यादिनेति भावः । अस्यां योजनायां **'यथा'** इति न सम्बद्ध्यते ।। **अतन्त्रमिति ।।**

अविवक्षितमित्यर्थः ॥ अत्र हेतुः– **ज्ञानमात्रेणेति** ॥ इन्द्रियादिभ्योऽप्यतिरिक्तत्वसिद्ध्यर्थमाह– **देहशब्दश्चेति** ॥ आदिपदेन मनःप्राणजाठराग्न्यादिग्रहः ॥ '**सिद्धः**' इत्यन्तभाष्येण सूचितां मूलयोजनां दर्शयति– **श्लोके चेति** ॥ एवं मूले पूर्वार्धव्याख्यापरं '**सिद्धः**' इत्यन्तभाष्यमाद्य-शङ्कानिवर्तकत्वेन व्याख्यायाधुना '**ईक्षितृत्वात्**' इत्यन्तसमग्रभाष्यं पादत्रयव्याख्यापरं द्वितीये चोद्यनिवर्तकतया व्याख्याति– **यथेत्यादि** ॥ '**देही**' इत्येकवचनस्य तन्त्रत्वमुपेत्य आह– **देही एक एवेत्यर्थः** ॥ कौमारादिदेहनिष्ठो जीवः एक एवेत्यर्थः ॥

भावरत्नकोशः

क्रियायाः कर्तृसापेक्षत्वस्वाभाव्यादाह– **विना न सम्भवतीति** ॥ **सः** ईक्षिता । **वक्ष्यमाणात्** 'न हि जडस्य शरीरस्य' इत्यादिना 'काष्ठादिवच्च' इत्यन्तेन वक्ष्यमाणात् । अत्र तदीक्षिता सिद्ध इति वाक्ये । तच्छब्देन कौमारादिग्रहणमविवक्षितमित्यत्र हेतुमाह– **ज्ञान-मात्रेणेति** ॥ देहातिरिक्तात्मसत्त्वमाक्षिपन्तं प्रति स हि सिषाधयिषितः । तत्साधने च ज्ञानमेव लिङ्गम् । तच्च यत्किञ्चिद्विषयमप्यतिरिक्तात्मसाधनायालमिति न तदर्थं कौमारादिविषयमीक्षणं विवक्षणीयमिति भावः ॥

नन्वीक्षणेन देहातिरिक्तात्मा सिद्ध्यन्निन्द्रियप्राणादिरूपः सिद्ध्यतु । तथा चार्थान्तरमित्यत आह– **देहशब्दश्चेति** ॥ देहीति तद्धितप्रकृतिरित्यर्थः । एतादृशदेहातिरिक्तश्चेतन एव सिद्ध्यतीति नार्थान्तरमिति भावः । ननु भाष्ये कथमीक्षणेन देहातिरिक्तात्मसाधनम् । अस्य गीतायामदर्शनेनोन्मूलतापत्तेरित्यत आह– **श्लोके चेति** ॥ लक्षणाबीजं सम्बन्धं वक्तुमुक्तं– **विषयेण विषयीति** ॥ विषयवाचकशब्देन तद्विषयीक्षणलक्षणेत्यर्थः । **तत्** कौमारयौवन-जरावस्थाविषयमीक्षणम् । **उक्तं भवति** ॥ श्लोक इति सम्बध्यते । एवं पूर्वार्धव्याख्यारूपं 'देही तदीक्षिता सिद्धः' इति भाष्यमाद्यशङ्कोत्तरत्वेन व्याख्याय समग्रम् 'ईक्षितृत्वात्' इत्यन्तं भाष्यं द्वितीयचोद्यपरिहारत्वेन व्याख्यातुमाह– **यथेत्यादि इति** ॥

ननु 'कौमारादिशरीरभेदे' इति भाष्ये न तावत् कर्मधारयः । तस्य शरीरावस्थारूपस्य तद्धर्मतया तदभेदासम्मतेः । नापि षष्ठीतत्पुरुषः । 'द्विष्ठो यद्यपि सम्बन्धः षष्ठ्युत्पत्तिः प्रधानतः' इति नियमाद् धर्मवाचकशब्दे षष्ठ्यनुपपत्तेरित्यत आह– **कौमारादिमदिति** ॥ कौमारा-

श्लोकः १३

द्यवस्थायुक्तानि शरीराणि कौमारादिशरीराणीति विग्रहे शाकपार्थिवादित्वेनोत्तरपदलोपः । कौमारादिपदेन तद्वल्लक्षणा वेति भावः । अत्र देहातिरिक्त इत्यर्थस्य प्रकृतानुपयोगादेकवचनं तन्त्रमित्यभिप्रेत्य तदर्थमाह– **एक एवेति** ।। 'द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने' इत्येकत्वविवक्षाया-मेवैकवचनानुशासनादिति भावः । ननु कथमेकत्वम्? भाष्योक्तेक्षणेन ईक्षितृमात्रसिद्धावपि तदभेदसाधनोपायाभावादित्यत ईक्षितृपदं व्याख्याति– **योऽहमिति ।। कुमारशरीरवानिति ।।** कौमारशब्दितबाल्यावस्थापन्नशरीरवानित्यर्थः ।। **प्रत्यभिज्ञातेति** ।। प्रत्यभिज्ञा च 'सोऽयं देवदत्तः' इत्यादाविवैक्यावगाहिनीति भावः । नन्वन्यो देहो देहान्तरस्तस्य प्राप्तिः तस्यामिति भाष्यार्थे यथा वर्तमानदेहे कौमारादिभेदेऽपि तदीक्षितैकः सिद्ध एवमन्यदेहसम्बन्धेऽपि कौमारादिमानेक एवेत्युक्तं स्यात् । ततश्च प्रस्तुतस्य सिषाधयिषितस्य पूर्वोत्तरदेहेष्वात्मैक्यस्या-सिद्धिरित्यत आह– **अनेकदेहेति** ।। नानादेहलाभेऽप्येक एव सिद्ध इति न प्रस्तुतानानुगुण्य-मिति भावः । देहान्तरेत्यत्रान्तरशब्दस्य मध्यपरत्वभ्रमनिरासायोक्तमनेकदेहेतीति केचित् । कथमीक्षणं निश्चितं भवतेत्यत आह– **प्रत्यग्रेति** ।। सद्यःसमुत्पन्नेत्यर्थः ।

भावदीपिका

न चेक्षणमिति ।। कार्यस्य सकर्तृकत्वनियमादिति भावः । **स च** ईक्षिता ।। **वक्ष्यमाणादिति** ।। 'नहि जडस्य' इत्यादिनेति शेषः । तर्हि 'तदीक्षिता' इति तच्छब्देन कौमारादिग्रहणं व्यर्थमित्यत आह– **अत्रेति** ।। **कौमारादिग्रहणमिति** ।। 'तदीक्षिता' इत्यत्र तच्छब्देनेत्यर्थः । विवक्षितार्थसाधकं कुतो नेत्यत आह– **ज्ञानेति** ।। कौमारादिदेहज्ञानमात्रेण तदतिरिक्तो ज्ञाताऽस्तीत्युक्त्यैव देहातिरिक्तात्मसिद्धेस्तदतिरिक्त कौमारादिज्ञाताऽस्तीति वचनमनर्थकमित्यतन्त्रमिति भावः ।।

ननु देहीत्युक्त्या देहातिरिक्तात्मसिद्धावपि नेन्द्रियादिव्यतिरिक्तात्मसिद्धिः अतस्तदर्थं देहाद्यतिरिक्तः सिद्ध इति वाच्यमिति चेत् तत्राऽह– **देहशब्दश्चेति** ।। ननु ईक्षणेन देहाति-रिक्तात्मसाधनतया 'देही' इति श्लोको व्याख्यातस्तदयुक्तम् । श्लोके ईक्षणानुक्तेरित्यत आह– **श्लोकेति** ।। 'विषयेण' इत्युक्त्या विषयविषयिभावो लक्षणाबीजसम्बन्ध इत्युक्तं भवति । ननु ईक्षणोक्तावपि तत्साध्यं नोक्तमत आह– **तदिति** ।। **तत्** तस्मात् कौमाराद्यवस्थाशरीर-

योगादिति व्याचष्टे– **कौमारादिमदिति** ॥ नन्वेवं देहान्तरस्यैकस्य प्राप्तौ तदीक्षितुरेकस्य सिद्धावपि न बहुदेहप्राप्तावत आह– **अनेकेति** ॥ **प्रत्यग्रजातस्य शिशोरिति** ॥ व्यापारान्तरमकृतवतः शिशोरित्यर्थः ॥

एतदुक्तं भवति । अस्ति तावज्जातमात्राणां स्तनपानादौ प्रवृत्तिरनिष्टान्निवृत्तिश्च । ततोऽनुमीयते विद्येते तेषां रागद्वेषाविति । रागद्वेषयोरेव प्रवृत्तिनिवृत्तिकारणत्वेनास्मदादौ निर्णीतत्वात् । रागद्वेषाभ्यां चेष्टानिष्टसाधनत्वज्ञानम् । तस्यैव रागादिकारणतया निश्चितत्वात् । न च तज्ज्ञानं प्रत्यक्षसाध्यम् । कार्यकारणभावस्यातीन्द्रियत्वात् । किन्त्वनुमानोपदेशसाध्यमेव । न च मृगादीनामुपदेशः सम्भवति । अनधिकारात् । ततः प्राग्भवीयोपदेश इति वाच्यम् । न चास्मृतोऽसौ कारणमिति तत्स्मृतिसद्भावोऽङ्गीकार्यः ॥

यद्वा, अनुमानम् । न च तत् 'यत् स्तनपानं तदिष्टसाधनम् । यदिष्टसाधनं न भवति तत् स्तनपानं न भवति । यथा भुक्तम् । स्तनपानं चेदम्' इत्यन्वयादिस्मरणेन विना भवति । न चाननुभूते स्मृतिरुत्पद्यते । न चास्मिन् जन्मन्यन्वयाद्यनुभवोऽस्ति । प्रत्यग्रजातस्योदाहृतत्वात् । अतो जन्मान्तरानुभूतान्वयादिस्मरणमेष्टव्यम् । प्राग्भवीयस्योपदेशस्यान्वयादेश्च स्मरणे पूर्वदेहस्मरणमप्यङ्गीकर्तव्यम् । कुत इति चेदुच्यते । देहस्य श्रोतृविशेषणतयोपदेशसम्बन्धित्वात् तदनुभवेऽनुभव आवश्यकः । देहावच्छिन्नस्यैव चेतनस्य श्रोतृत्वात् । न हि श्रोतारं विनोपदेशमात्रमनुभूयत इति सम्भवति । अयं मह्यमित्थमुपदिशतीति ह्युपदेशानुभवः । एवं पूर्वदेहस्थान्वयव्याप्तिप्रविष्टसामानाधिकरण्यघटकाधिकरणावच्छेदकत्वात्तदनुभवेऽनुभवोऽवश्यं वाच्यः । स्वकर्तृकस्तनपानरूपाधिकरणावच्छेदेन हि पूर्वजन्मन्यन्वयव्याप्त्यनुभवः । न चासौ कर्तृविशेषणतयाऽधिकरणावच्छेदकदेहाननुभवे युक्तः । अत एव पूर्वदेहस्योपदेशादिसमानयोगक्षेमत्वादुपदेशादिस्मरणे तत्स्मरणमप्यावश्यकमेव । देहान्तरस्मरणं जातमात्रस्य यदि न स्यात् तदा तद्विशिष्टान्वयादिस्मरणमपि न स्यात् । तदभावे चानुमानाद्यभावे चेष्टानिष्टकरणताज्ञानं नोत्पद्येत । तदनुत्पादे च रागाद्यनुत्पादात् प्रवृत्त्याद्यनुपपत्तिरापाद्यते । कारणाभावे कार्याभावस्य सुलभत्वात् । अदृष्टवशात् प्रवृत्त्यादीति चेन्न । इष्टसाधनतादिज्ञानस्यैव प्रवृत्त्यादिहेतुताया दृष्टत्वेन दृष्टातिक्रमदोषात् । एतावांस्त्वदृष्टोपयोगो यज्जन्मान्तरानुभूतं सर्वमस्मरन्नेतावत् स्मरति । यादृच्छिकं प्रवृत्त्यादि भवत्विति चेन्न । अनन्तानां तदनुपपत्तेः ।

श्लोकः १२

अतोऽस्ति प्रत्यग्रजातस्य पूर्वदेहस्मरणम् । तथा च यदैवमेतद्देहवर्तिनो मम न केवलमयमेव देहः किन्तु प्रागन्योऽप्यभूदिति देहान्तरस्मरणं प्रमितं तदैतद्देहेन स्वस्यैकतावसायः कुतः स्यात् । किन्त्वनेकमणिष्वनुस्यूतं सूत्रमिवानेकदेहानुस्यूतमात्मानं पश्यतः स्वस्य ततोऽत्यन्तभेदावसिति-रेव युक्तेति भक्तिपादीयसुधोक्तरीत्योपपादनं द्रष्टव्यम् । तदेवाभिप्रेत्योक्तमनुव्याख्याने

'जातमात्रा मृगा गावो हस्तिनः पक्षिणो झषाः ।
भयाभयस्वभोगादौ कारणानि विजानते ॥
अस्मृतौ पूर्वदेहस्य विज्ञानं तत् कथं भवेत् ।
यदा देहान्तरज्ञानं देहैक्यावसितिः कुत' ॥ इति ।

भावप्रकाशः

वक्ष्यमाणादिति ॥ न हि जडस्य शरीरस्येत्यादिना काष्ठादिवच्चेत्यन्तेन वक्ष्यमाणादित्यर्थः । **कौमारादीति** ॥ तच्छब्देनेत्युपस्कर्तव्यम् । **अतन्त्रं** अविवक्षितं । ननु देहीत्यनेनात्मभेदसिद्धावपि नेन्द्रियादिभेदसिद्धिरित्यत आह– **देहशब्दश्चेति** ॥ देहीतिसमुदायान्तर्गतदेहशब्द इत्यर्थः । ननु भाष्ये कथमीक्षणेन देहातिरिक्तात्मसिद्धिरित्येवंपरत्वेन हेहिन इति श्लोको व्याख्यातः तत्रेक्षण-स्यानुक्तेरित्यत आह– **श्लोके चेति** ॥ शक्यसम्बन्धप्रदर्शनाय **विषयेण विषयीत्युक्तम्** । इदं चार्थनिष्ठा लक्षणेति मतेन । शब्दनिष्ठेति पक्षे तु विषयवाचकशब्देनेत्यर्थः ॥

ननु कौमारादेः शरीराभेदस्योभयासम्मतत्वान्न कर्मधारयः । नापि षष्ठीतत्पुरुषः । कौमारादेर्धर्मत्वे तद्वाचिशब्दात् षष्ठ्यनुपपत्तेः । 'द्विष्ठो यद्यपि सम्बन्धः षष्ठ्युत्पत्तिः प्रधानत' इत्युक्तेरित्यत आह– **कौमारादिमच्छरीरभेद इति** ॥ कौमारादियुक्तानि शरीराणीति विग्रहः । शाकपार्थिवादित्वादुत्तरपदलोप इति भावः । कौमारादिपदं तद्वल्ल'।कमिति वा बोध्यम् । देहीत्यस्य देहातिरिक्त इति पूर्वोक्तार्थग्रहणे प्रकृतासङ्गतिः । एकत्वसाधनस्य प्रकृतत्वादित्या-शङ्क्यैकवचनं विवक्षितमित्यभिप्रेत्य तदर्थमाह– **एक एवेत्यर्थ इति** ॥ ईक्षणमात्रस्यात्मैक्या-साधकत्वाद्व्याख्याति– **योहमिति** ॥

नन्वन्यो देहो देहान्तरन्तस्य प्राप्तिः सम्बन्धः । तथा च अन्यदेहसम्बन्धेऽपि कौमरादिदेहेषु देही एक एवेत्युक्तं स्यात् । दार्ष्टान्तिके कौमारादिदेहस्थानीयस्यानुक्तेः । न चैतद्युक्तम् ।

अन्यदेहावच्छेदेन कौमरादिदेहेषु आत्मन एकत्वसिद्धावपि सिषाधयिषितस्य पूर्वोत्तरदेहेषु आत्मैकत्वासिद्धेरित्यत आह– **अनेकदेहेति** ॥ तथा चानेकदेहानामेव कौमारादिदेह-स्थानीयत्वमिति भावः । **इति वर्तते इति** ॥ देही सिद्ध इत्येतावदनुवर्तते । एकवचनाभिप्रायेणैक एवेत्युक्तमिति भावः । **प्रत्यग्रजातस्येति** ॥ प्रत्यग्रोभिनवो नव्य इत्यमरोक्तेरभिनवजातस्येत्यर्थः । जातमात्रस्येति यावत् । **आहाराद्यभिलाषेणेति** ॥ अस्ति तावज्जातमात्रस्य स्तनपान-द्याहाराभिलाषः ॥

अन्यथा तत्र प्रवृत्त्ययोगात् । स च स्वेष्टसाधनताज्ञानसाध्यः । अन्येष्टसाधनताज्ञाने तदभावात् । तच्च व्याप्तिज्ञानं लिङ्गपरामर्शजन्यम् । साधनतायाः सहजशक्तिरूपत्वेनातीन्द्रिय-तया तज्ज्ञानस्यानुमितित्वात् । व्याप्तिज्ञानं परामर्शश्च स्मृतिरूपः । जातमात्रे तदनुभवायोगात् । स्मृतिश्चानुभवजन्या । अतः प्राग्भवीयं यन्मत्कृतिसाध्यस्तन्यपानं तन्मदिष्टसाधनं मत्कृति-साध्यस्तन्यपानश्चेदमिति व्याप्त्यनुभवस्तद्विशिष्टपक्षधर्मतानुभवश्च वाच्यः । यदा च प्राग्भवानु-भूतव्याप्तितद्विशिष्टपक्षधर्मतास्मृतिस्तदा पूर्वदेहस्मृतिरपि वाच्या । समानयोगक्षेमत्वात् । नचे-देहान्तरस्मृतिस्तदा तद्विशिष्टव्याप्त्यादिस्मृतिरपि न स्यात् । तदभावे चोक्तप्रनाड्या प्रवृत्त्यनु-पपत्तिरित्येवमाहाराद्यभिलाषेण पूर्वदेहानुसन्धानसिद्धेरित्यर्थः । एवं देहान्तरस्मृतौ योऽहं प्रागेकशरीरवानभूवं सोऽहमिदानीमन्यशरीरवान्वर्त इति प्रत्यभिज्ञासिद्ध्या तद्बलादेकत्व-सिद्धिरिति भावः । अत एवाग्रे प्रत्यभिज्ञानमसिद्धमिति वक्ष्यति ॥

भाष्यम्– न हि जडस्य शरीरस्य कौमाराद्यनुभवः सम्भवति । मृतस्यादर्शनात् । मृतस्य वाय्वाद्यपगमादनुभवाभावः । 'अहं मनुष्यः' इत्याद्यनुभवाच्चैतत् सिद्धमिति चेत् ॥

भावप्रदीपिका

नन्वीक्षणस्य देहान्वयव्यतिरेकित्वात् देह एवेक्षिता किं न स्यात्? इत्यत आह– न हीति ॥ 'यदा देहस्तदेक्षणम्' इति व्याप्तेः मृतशरीरे व्यभिचारान्नेक्षणस्य देहान्वय इत्यर्थः । मृतशरीरस्याघ्र्यादिशून्यत्वेनाशरीरत्वान्न शरीरान्वयबाधो ईक्षणस्येति न शरीरातिरिक्त आत्मा । 'अहं मनुष्यः' इति सामानाधिकरण्याद्देहात्मत्वं सिद्धमित्याशङ्क्यते ।

श्लोकः १३

भावप्रकाशिका

नन्वीक्षणस्य देहान्वयव्यतिरेकदर्शनान्न तेन देहातिरिक्तात्मसिद्धिरित्याशङ्क्य, देहान्वयं तावदीक्षणस्य विघटयति– **न हि जडस्येति** ॥ मृतशरीरस्य भस्मीभावादेः पूर्वमीक्षणाभावात् न देहान्वितमीक्षणमित्यर्थः । ननु भूतचतुष्टयारब्धे देहे वायुवह्न्याख्यभूतद्वयापगमात् मृतस्यानुभवाभावः । अतोऽनुभवस्य सम्पूर्णदेहान्वयव्यतिरेके बाधकाभावात् 'अहं मनुष्यः' इत्याद्यनुभवितुः देहसामानाधिकरण्याच्च देह एवात्मेति चोदयति– **मृतस्येति** ॥

प्रमेयदीपिका

एवमात्मनो देहातिरेकं देहभेदेऽप्येकत्वं च प्रसाध्य **'धीरस्तत्र न मुह्यति'** इत्युच्यते । तस्य वैयर्थ्यमित्याशङ्क्य येऽस्मिन् विषयेऽन्येऽपि मोहहेतवस्ते धीरेण स्वयं निराकार्या इत्येवमर्थत्वान्न वैयर्थ्यमित्याशयवान् तत्प्रदर्शनार्थमुत्तरं प्रकरणमारभते ॥ तत्रेक्षणेन कथं देहातिरिक्तात्मसिद्धिः? ईक्षिता हि तेन सिद्ध्यति । स च शरीरप्राणजाठरानलेन्द्रियमनो विषयसन्निधावीक्षणदर्शनात् तेष्वन्यतमः किं न स्यात्? इत्यतः शरीरस्य तावदीक्षणं निषेधति– **नहीति** ॥ अत्रापि **'कौमारादि'** इत्यतन्त्रम् । शरीरस्यानुभवो न सम्भवतीति प्रतिज्ञा । **'जडस्य' 'शरीरस्य'** इति हेतुद्वयम् । **'मृतस्यादर्शनात्'** इति दृष्टान्तोक्तिः । जडत्वं च भौतिकत्वं विवक्षितमिति न साध्याविशिष्टता ॥

अप्रयोजकत्वाभिप्रायेण शङ्कते– **मृतस्येति** ॥ **जीवच्छरीरमृतशरीरयोर्भौतिकत्वे शरीरत्वे च समानेऽपि मा भून्मृतशरीरस्येक्षणम्** । प्राणादिवायूनां जाठरानलस्येन्द्रियाणां चापगमात्। जीवतस्तु प्राणादिसन्निधानाद्भविष्यति । को विरोधः? मा हि भूदेकधर्मोपपन्नानामवान्तरकारणवैचित्र्याद्वैचित्र्याभावः । न केवलमिदमाशङ्क्यते । किन्तु **'अहं मनुष्यः'** इत्याद्यनुभवात् एतत् देहस्येक्षितृत्वं **सिद्धं** प्रमितं चेत्यर्थः ॥

भावबोधः

॥ **भौतिकत्वमिति** ॥ नत्वनुभवरहितत्वमित्यर्थः । **अप्रयोजकत्वाभिप्रायेणेति** । न तु सोपाधिकत्वाभिप्रायेण । यत्रानुभवाभावः, तत्र वाय्वाद्यपगमः इति साध्यव्यापकत्वस्य सुप्त्यादौ व्यभिचारेणाभावादिति भावः ॥

भावदीपः

उत्तरं प्रकरणम् ॥ 'न हि' इत्यारभ्य 'धीरस्तत्र न मुह्यति' इत्यन्तमनेकवाक्यसन्दर्भरूपं प्रकरणमित्यर्थः ॥ **इति प्रतिज्ञेति** ॥ 'विमतं जीवशरीरं नेक्षितृ जडत्वात्, शरीरत्वाच्च, मृतशरीरवत्' इति प्रयोगः सूचितो भवति ॥ जडत्वस्यानीक्षितृत्वरूपत्वात् साध्याविशिष्टतेत्यत आह– **जडत्वं चेति** ॥ ननु प्राणादिराहित्यतद्वत्ववैचित्र्येऽपि भौतिकत्वशरीरत्वसाम्यमात्रेण जीवच्छरीरमृतशरीरयोः अनीक्षितृत्वं सममिति किमर्थं नाभ्युपेयम्? इत्यत आह– **मा भूदिति** ॥ घटपटकुड्यादीनां द्रव्यत्वरूपैक धर्माक्रान्तानाम् अवान्तरमृत्पिण्डादिकारणवैचित्र्याद् घटपटादिवैचित्र्याभावो मा भूदित्येतदर्थं नाभ्युपेयमित्यर्थः । अन्यथा पटोऽपि द्रव्यत्वसाम्यात् घटत्ववान् स्यात् । पर्वतह्रदयोरपि प्रमेयत्वसाम्याद्वा अग्निमत्वेन साम्यं स्यादिति भावः । चशब्दार्थं वदन्नेव 'अहम्' इत्यादि भाष्यार्थमाह– **न केवलमिति** ॥

भावरत्नकोशः

अस्मिन् विषये देहातिरिक्तनित्यात्मसद्भावविषये ॥ **अन्येऽपि मोहहेतव इति** ॥ सङ्घातचैतन्यपक्षः, प्राणादिचैतन्यपक्षः, इन्द्रियचैतन्यपक्षः इत्येवंरूपा मिथ्याप्रत्ययहेतवो वक्ष्यमाणाः कुतर्का इत्यर्थः । **उत्तरं प्रकरणं** 'न हि' इत्यादिकम् 'अतः कुतर्कैः' इत्यन्तं वाक्यसन्दर्भम् । **ईक्षिता हीति** ॥ ईक्षणस्य क्रियात्वेन कर्तृमात्राक्षेपकत्वादिति भावः । **स च** ईक्षिता च । अन्यतम इति सम्बन्धः । भाष्यतः प्राप्तामन्येक्षणसम्भवशङ्कां परिहर्तुमाह– **अत्रापीति** ॥ तथा च सिद्धमाह– **शरीरस्यानुभवो न सम्भवतीति प्रतिज्ञेति** ॥ जडस्येति न विशेषणम् । व्यावर्त्याभावात् । उपरञ्जकदानमिति त्वतीव स्थवीय इत्यतो व्यर्थं सत् किञ्चिद् ज्ञापयतीति भावेनाऽह– **जडस्य शरीरस्येति हेतुद्वयमिति** ॥ 'मृतस्य' इत्यनन्तरमनुभवेत्युपस्कर्तव्यम् । तथा चायं प्रयोगः । विमतं जीवच्छरीरं नेक्षितृ जडत्वात्, शरीरत्वाच्च । यज्जडं यच्च शरीरं न तदीक्षितृ, यथा मृतशरीरमिति ॥ नन्वनीक्षितृत्वमेव जडत्वमिति साध्याविशिष्टता । तथा च साध्यस्येव हेतोस्सन्दिग्धत्वात् सन्दिग्धासिद्धो हेतुरित्यतो विवक्षया तद्दोषं परिहरन्नाह– **जडत्वं चेति** ॥ भौतिकमेव शरीरं पक्ष इति नाप्राकृतशरीरे भागासिद्धिश्चेति भावः । **अप्रयोजकत्वाभिप्रायेणेति** । प्रकृतसाध्ये नायं हेतुः प्रयोजकः । किन्त्वन्य एव प्रयोजक इति

सोपाधिकत्वाभिप्रायेणेत्यर्थः । 'अप्रयोजक उपाधिमानित्यनर्थान्तरम्' इति वरदराजोक्तेः । 'अप्रयोजकान्यथासिद्धौ च सोपाधी' इति मणिकृदुक्तेश्चेति भावः ॥

वाय्वाद्यपगमश्चात्रोपाधिरिति हृदि निधाय हेतोरप्रयोजकतां दर्शयन्नुपाधेर्दृष्टान्ते साध्य-व्यापकतामुपपादयति– **जीवच्छरीरेत्यादि** ॥ भाष्यस्थादिपदार्थो **जाठरानलस्येन्द्रियाणां चेति** ॥ प्राचीनटीकायां तु वाय्वग्न्याख्यभूतद्वयापगमादित्युक्तम् । साधनाव्यापकतां दर्शयितु-मुक्तम्– **जीवतस्त्विति** ॥ **भविष्यति** ईक्षणम् । ननु जीवच्छरीरमृतशरीरयोः शरीरत्व-भौतिकत्वलक्षणधर्माविशेषे कथं प्राणादिसन्निधानासन्निधानाभ्यामीक्षणतदभावावित्यत आह– **मा हि भूदिति** ॥ सहकारिशब्दितावान्तरकारणवैचित्र्याद् वैचित्र्याभावो न हीत्यर्थः । न च कथं वाय्वाद्यपगम उपाधिः । सुप्तमूर्छितशरीरेऽनीक्षणे सत्यप्युपाध्यभावेन साध्याव्यापकत्वादिति वाच्यम् । सिद्धान्ते वक्ष्यमाणेन व्यभिचारेण पूर्वपक्षदशायामुपाधित्वनिरसनस्यायोगादिति ॥

केचित्तु, 'अप्रयोजकत्वाभिप्रायेण हेतुरस्तु साध्यं माऽस्त्विति शङ्कायां बाधकाभावेन नासौ हेतुरुक्तसाध्यं प्रयोजयतीत्यभिप्रायेणेत्यर्थः' इत्युक्त्वा 'तामेव शङ्कां दर्शयति– **जीवच्छरीरे-त्यादि' इति व्याचक्षते** ॥ भाष्यस्थचशब्दाभिसन्धिं वदन्नाह– **न केवलमिति** ॥ अहं मनुष्य इति मनुष्यत्वप्रकारकोऽयमनुभवः । मनुष्यत्वं च देहधर्मो, न चेतनधर्म इति सुप्रसिद्धत्वाद् देहस्यैवेक्षणं युक्तमिति भावेनाह– **एतदिति** ॥ **प्रमितं चेति** ॥ तथा च साध्याभाव-प्रमा-बाधोऽप्यनुमानदूषणमिति भावः ॥

भावदीपिका

॥ **अस्मिन् विषय इति** ॥ देहात्मैक्यविषय इत्यर्थः । **तेन** ईक्षणेन । **स** ईक्षिता । विशेष-निषेधः शेषविध्यनुज्ञापक इति न्यायेन जडस्य शरीरस्य कौमाराद्यनुभवनिषेधे तदितरानुभव-प्रसक्त्येक्षणसामान्याभावासिद्धिरित्यत आह– **अत्रापीति** ॥ ननु शरीरं नानुभवितृ, जडत्वा-दित्यनुमाने 'जडत्वं चाप्रमातृत्वमेव' इति भगवत्पादीयवचनात् साध्याविशिष्टता स्यादित्यत आह– **जडत्वं चेति** ॥ न त्वनुभवरहितत्वम् । येन साध्याविशिष्टता स्यादिति भावः ॥ **अप्रयोजकत्वाभिप्रायेणेति** ॥ 'शरीरं नानुभवितृ' इत्यनुमाने वाय्वाद्यपगमरूपोपाध्यभिप्रायेण सोपाधित्वमित्युक्तं स्यात् । तत्तु न सम्भवति । साधनव्यापकत्वादिति द्रष्टव्यम् । यद्वा,

सुषुप्त्यादौ जीवे व्यभिचारेण साध्याव्यापकत्वादिति ध्येयम् । ननु जीवच्छरीरमृतशरीरयो-भौतिकत्वशरीरत्वरूपैकधर्मोपपन्नयोरीक्षितृत्वतदभावरूपं वैचित्र्यं न युक्तमिति शङ्कायां बाधकमाह– **मा हि भूदिति** ॥ न हि भवतीत्यर्थः । अन्यथा पृथिवीत्वाद्येकधर्मोपपन्नानां घटपटादीनामवान्तरकारणवैचित्र्याद् वैचित्र्यं न स्यादित्यतिप्रसङ्ग स्यादिति भावः । प्रकृते च प्राणादिवाय्वादिसद्भावतदपगमरूपावान्तरकारणवैचित्र्यमेवास्तीत्याशयः । अहं मनुष्य इत्या-दीत्यादिपदेन कृष्णोऽहमित्यादेः सङ्ग्रहः । देहधर्माणामात्मनिष्ठत्वप्रतीतिस्तावदस्ति । अहं मनुष्य इत्याद्यनुभवात् । इयं च प्रतीतिर्देहात्मनोर्धर्मिणोरैक्याभावे न सम्भवतीति भावः ॥

भावप्रकाशः

प्रतिज्ञेति ॥ अत्र शरीरपदेन जीवच्छरीरमेव विवक्षतम् । अत एव वक्ष्यति जीवच्छरीरेति । तेन न मृतशरीरे सिद्धसाधनं । नापि शरीरत्वस्यैव हेतुतया वक्ष्यमाणत्वेन पक्षतावच्छेदक-हेत्वोरैक्यमिति मन्तव्यम् । नन्वेवं सति शरीरस्येति सामान्योक्तिः व्यर्थेति चेन्न । व्यर्थं सत् किञ्चिज्ज्ञापयतीति न्यायेन हेतुसूचकत्वाद्धेतुत्वं च न मिलितस्य वैयर्थ्यादिति भावेनाह– **हेतुद्वयमिति** ॥ नन्वनुभवरहितत्वं जडत्वमिति साध्याविशिष्टतेत्यत आह– **जडत्वञ्चेति** ॥ भौतिकशरीरस्यैव पक्षत्वान्नाप्राकृतशरीरे भागासिद्धिरिति भावः । **अप्रयोजकत्वाभिप्रायेणेति** ॥ सोपाधिकत्वाभिप्रायेणेत्यर्थः । अप्रयोजक उपाधिमानित्यनर्थान्तरमिति वरदराजोक्तेः । अप्रयोजकान्यथासिद्धौ च सोपाधी इति गङ्गेशोक्तेश्चेति भावः ॥

नच वाय्वाद्यपगमः कथमुपाधिः । सुप्तादिशरीरे साध्याव्यापकत्वादिति वाच्यम् । सिद्धान्ते वक्ष्यमाणव्यभिचारेण पूर्वपक्ष उपाधित्वनिरासायोगात् । यत् क्वचिदप्रयोजकत्वोक्त्यनन्तर-मुपाध्युद्भावनं तदप्रयोजकस्य सोपाधिकत्वप्रकटनार्थम् ।

भाष्यम्– न । सत्येवाविशेषे देहे सुप्त्यादौ ज्ञानादिविशेषादर्शनात् ।

भावप्रदीपिका

मृतशरीरस्य शरीरत्वे विप्रतिपत्तावपि सप्तमूर्छितादिशरीरे भवत्येवान्वयव्यभिचार इति परिहरति– **नेति** ॥ अविशेषे वाय्वाद्यपगमादिविशेषशून्य इत्यर्थः ।

श्लोकः १३

भावप्रकाशिका

वाय्वाद्यनुगमेन सम्पूर्णेऽपि देहे सुप्त्यादौ जीवतत्स्वरूपसुखकालतमोऽज्ञानं विनाऽन्यज्ञानादर्शनात् न देहान्वयित्वम् अनुभवस्येति परिहरति– **नेत्यादिना** ॥

प्रमेयदीपिका

दूषयति– **नेति** ॥ न प्राणादिसन्निधानं शरीरस्येक्षितृत्वे प्रयोजकं वाच्यम् । सुप्तिमूर्च्छयोः शरीरे प्राणाद्यपगमलक्षणविशेषरहिते **सत्येव** ज्ञानादीनां धर्माणाम**दर्शनात्** । **ज्ञान**ग्रहणमुपलक्षणम् ।

सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नैरप्यात्मा साध्य इति सूचयितु**मादि**पदम् । मृतादौ ज्ञानाद्यभावश्च तत्कार्यादर्शनात् सिद्ध इति दर्शयितुं '**ज्ञानादिविशेष**' इत्युक्तम् । ज्ञानादीनां विशेषः कार्यमिति ॥ एतेन **सङ्घात**चैतन्यपक्षः प्राणादिचैतन्यपक्षश्च पराकृतो वेदितव्यः ॥

भावबोधः

ईक्षितृत्वे प्रयोजकमिति ॥ ईक्षणसामग्रीत्यर्थः ॥ **ज्ञानग्रहणमुपलक्षणमिति** ॥ देही तदीक्षितेत्यत्रेक्षितेत्यनेन देहातिरिक्तात्मसाधने हेतुत्वेन यज्ज्ञानग्रहणं कृतं, तत्सुखदुःखादीनामुपलक्षणार्थमित्यर्थः ॥ **प्रयत्नैरात्मा साध्य इति** ॥ ज्ञानसुखादिकं सकर्तृकं, कार्यत्वात् सम्मतवदिति ज्ञानादिपक्षकानुमानेनात्मसाधनमित्यर्थः ॥ **सङ्घातेति** ॥ क्रमुकादीनां प्रत्येकं मदजनकत्वाभावेऽपि समुदितस्य मदजनकत्ववत् प्रत्येकं भूतानां चैतन्याभावेऽपि भूतसङ्घातस्य चैतन्यं सम्भवतीति चैतन्यपक्ष इत्यर्थः ॥

भावदीपः

प्रयोजकमिति ॥ निमित्तमित्यर्थः ॥ **ज्ञानग्रहणमिति** ॥ '**नहि**' इति वाक्ये '**कौमारायनुभवः**' इत्यादावनुभवपदेन कृतं ज्ञानग्रहणमित्यर्थः । यद्वा '**ईक्षिता सिद्धः**' इत्यादावीक्षितृपदेन कृतमित्यर्थः ॥ **साध्य इति** ॥ नहि जडस्य सुखादिकं मृतस्य वाय्वाद्यपगमात् ज्ञानसुखाद्यभावः । 'अहं सुखी' इत्याद्यनुभवाच्चेत्येत्यादिरूपेण परिशेषात् साध्य इत्यर्थः ॥

सङ्घातेति ॥ पृथिव्यादिभूतचतुष्टयसङ्घात एव । चेतनः प्राणवायुरेव । इन्द्रियाणि वा जाठराग्निर्वा चेतन इति पक्षा निरस्ताः । सुप्त्यादौ तेषु सत्स्वपि ज्ञानादेरदर्शनाद् इत्यर्थः ॥

भावरत्नकोशः

दूषयति एवमाशङ्कितं पक्षम् । 'विशेषरहिते' इति वदन् न विशेषो यस्येति विग्रहमभिप्रैति । **ज्ञानग्रहणमिति** ॥ 'तदीक्षिता' इत्यत्र प्रकृत्या ईक्षणशब्दितज्ञानग्रहणं सुखादेरुपलक्षणमित्यर्थः । केचित्तु, 'तदीक्षिता' इत्यत्र प्रकृत्यर्थभूतमीक्षणं न चाक्षुषं ज्ञानं विवक्षितम् । 'कौमाराद्यनुभवः' इत्यादावनुभवश्च न स्मृतिभिन्नः प्रत्ययो विवक्षितः । ज्ञानमात्रेण ज्ञातृसिद्ध्या तद्विशेषस्याननुमानत्वात् । अत ईक्षणपदेनानुभवपदेन च ज्ञानमेव ग्रहीतव्यम् । तेन कृतं ज्ञानग्रहणं सुखादेरुपलक्षणमित्यर्थ इत्याहुः– **आत्मा साध्य इति** ॥ अनुभूयते तावत् सुखादिरूपं कार्यम् । न च कार्यं कर्तारं विना सम्भवति । स च देहादेरन्यतमो न सम्भवतीति परिशेषात् तदन्य आत्मा सुखादिरूपकार्येण साध्य इत्यर्थः ॥

केचित्तु, सुखं दुःखमिच्छा द्वेषः प्रयत्नश्च अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रयः, अष्टद्रव्यानाश्रितत्वे सति गुणत्वादिति सुखादिपक्षकानुमानैरात्मा साध्य इत्यर्थ इत्याहुः । अनुमाने दृष्टान्तीकृते मृतशरीरे ज्ञानाभावरूपं साध्यमुपपादयितुं विशेषपदकृत्यमाह– **मृतादाविति** ॥ प्रकृतोपयोगाय विवक्षितमर्थमाह– **विशेषः कार्यमिति** ॥ **एतेनेति** ॥ 'ज्ञानादिविशेषादर्शनात्' इति भाष्येणेत्यर्थः । पृथिव्यादिभूतचतुष्टयसङ्घात एव चेतनः । यद्यपि भूतेषु प्रत्येकं न ज्ञानादि । तथाऽपि क्रमुकादौ प्रत्येकं मदजनकत्वाभावेऽपि समुदाये तज्जनकत्वस्येव भूतसमुदायस्य चैतन्यं युक्तमिति न ज्ञानादिना देहातिरिक्तात्मसिद्धिरिति पक्षः, प्राणवायुर्वा जाठरानलो वा चेतन इति पक्षश्च सुप्त्यादौ तेषु सत्स्वपि ज्ञानादीनां धर्माणामदर्शनात् पराकृत इत्यर्थः ॥

भावदीपिका

ईक्षितृत्वे प्रयोजकमिति ॥ ईक्षणसामग्रीत्यर्थः । धर्माणामित्युक्त्या विशेषशब्दो धर्मपर इत्युक्तं भवति ॥ ननु 'तदीक्षिता सिद्ध' इत्यत्रेक्षणस्यैव प्रकृतत्वादत्रापि ज्ञानविशेषादर्शनादिति वक्तव्ये किमर्थमादिपदमत आह– **ज्ञानग्रहणमिति** ॥ 'देही तदीक्षिता सिद्ध'

श्लोकः १३

इत्यत्र देहातिरिक्तात्मसाधनाय पक्षत्वेन यज्ज्ञानग्रहणमीक्षणपदेन कृतं तत्सुखादेरुपलक्षणमित्यर्थः । उपलक्षणकृत्यं दर्शयति **सुखेत्यादिना** ॥ 'सुखादिकं सकर्तृकम् कार्यत्वाद् घटवत्' इत्यनुमानेनापि देहातिरिक्तात्मा साध्य इत्यर्थः । ननु मृतादौ प्राणाद्यभावेन ज्ञानाद्यभावसाधनमप्रयोजकमित्यत आह– **मृतादाविति** ॥ **तत्कार्यं** व्यवहारादि । विशेषपदात् कथमेतदर्थलाभ इत्यत आह– **ज्ञानादीनामिति** ॥ नन्वीक्षणेन परिशेषाद् देहातिरिक्तात्मसाधनमयुक्तम् । पृथिव्यादिभूतचतुष्टयरूपसङ्घातस्यैवेक्षितृत्वोपपत्तेः । यथा क्रमुकफलपर्णचूर्णानां प्रत्येकं मदजनकत्वाभावेऽपि समुदाये तज्जनकत्वदर्शनात् तथा प्राणजाठरानलयोरीक्षितृत्वोपपत्तेरित्येतदप्येतेनैव निरस्तमित्याह– **एतेनेति** ॥ सुप्तिमूर्च्छयोः सङ्घाते सत्यपि ज्ञानादर्शनात् प्राणजाठरानलयोश्च सतोरपि तददर्शनादित्युक्तप्रकारेणेत्यर्थः ॥

भावप्रकाशः

ज्ञानग्रहणमिति ॥ तदीक्षितेत्यत्र धातुना ज्ञानग्रहणं सुखाद्युपलक्षणमित्यर्थः । **आत्मा साध्य इति** ॥ अस्ति तावत् सुखादिकम्। न च तत्कर्तारं विना सम्भवति । स चोच्यमानः परिशेषाद्देहेतिरिक्त इति देहातिरिक्तत्वेनात्मा साध्य इत्यर्थः । **सङ्घातेति** ॥ क्रमुकादीनां प्रत्येकं मदजनकत्वाभावेऽपि समुदाये तज्जनकत्ववद्भूतानां प्रत्येकं चैतन्याभावेऽपि सङ्घातस्य चैतन्यं सम्भवतीति पक्ष इत्यर्थः ।

भाष्यम्– समश्चाभिमानो मनसि । काष्ठादिवच्च ॥

भावप्रदीपिका

'अहं मनुष्यः' इत्यनुभवादेहात्मत्वं सिद्धमिति यदुक्तम्, तत्राह– **समश्चेति** ॥ यद्यभेदाभिमानादेहात्मैक्यं गृह्यते, तर्हि 'मम देहः' इत्यभिमानस्य तद्भेदेऽपि साम्यात् स एव स्वीक्रियतामित्यर्थः । कथमनुभवे विकल्पः? इति शङ्कापनोदाय मनसि इत्युक्तम् । एकस्य मानसिकत्वाद्द्वैविध्यमित्यर्थः । तर्ह्युभयथा प्रतीतौ कथं निश्चयः? इत्यत आह– **काष्ठेति** ॥ काष्ठादौ दग्धे, 'दग्धोऽहम्' इत्युपचारवत् 'मनुष्योऽहम्' इत्युपचार एवेत्यर्थः ॥

भावप्रकाशिका

यस्तु नरस्याभिमानः 'अहं मनुष्यः' इति देहस्यैवात्मत्वे, प्रागुपन्यस्तः स तस्यानात्मत्वेऽपि समः, मम देह इति दर्शनादित्याह– **समश्चेति** ॥ दग्धे काष्ठादौ 'अहं दग्धः' इतिवदुपचारेणाहं मनुष्य इत्याद्यभिमानसम्भवाच्च न देह आत्मेत्याह– **काष्ठादिवच्चेति** ॥

प्रमेयदीपिका

मनस ईक्षितृत्वमतिदेशेन निराचष्टे– **समश्चेति** ॥ मनोविषय ईक्षितृत्वाभिमानश्च पूर्वेण **समः** । सुप्त्यादौ सत्यपि मनसि ज्ञानादर्शनात् । एवं तर्ह्यात्मापि ज्ञाता न स्यादिति चेत् न ।

तदा तस्य मनसा सन्निकर्षाभावात् । मनसोऽपि तथाऽस्त्विति चेत् । सिद्धस्तावदात्मा ॥ मनसो ज्ञातृत्वे दोषान्तरमाह– **काष्ठादीति** ॥ मनो न ज्ञातृज्ञानकरणत्वात् । यद्यस्यां क्रियायां करणं न तत्तत्र कर्तृ । यथा पाके काष्ठानि, छिदायां कुठारो वा । न चासिद्धो हेतुः ।

'मनसा जानामि' इत्यनुभवात् । एतेन 'आत्मसन्निकर्षेण मनो ज्ञातृ' इति निरस्तम् । ननु जन्यज्ञानं मनोनिष्ठमिति सिद्धान्तः । तत् कथमेतत्? मैवम् । मनोनिष्ठस्यापि ज्ञानस्य न मनः कर्तृ । किन्त्वात्मैव। यथाऽवयवविक्लेदलक्षणस्य पाकस्य न तण्डुलाः कर्तारः । किन्तु देवदत्त इति ॥ एतेन इन्द्रियचैतन्यपक्षोऽपि निरस्तः । चक्षुषा पश्यामीत्यादौ तेषामपि करणत्वप्रतीतेरिति । अतीतादिज्ञानदर्शनाद्विषयचैतन्यपक्षः स्फुटदूषण इति न निराकृतः ॥

भावबोधः

मनसोऽपि सङ्घातादिसमानयोगक्षेमत्वादधिकाशङ्काभावाच्चात्रैव किमित्यतिदेश इत्यतोऽधिकाशङ्कामाह– **एवं तर्हीत्यादिना** ॥ **दोषान्तरमिति** ॥ अनेन दोषान्तरं वक्तुम् अतिदेश इत्यतिदेशस्य प्रयोजनान्तरमुक्तं भवति ॥

भावदीपः

एवं तर्हीति ॥ सुप्त्यादौ ज्ञानाद्यभावे देहादेश्चैतन्याभावे तदानीं सत्यप्यात्मनि ज्ञानाभावादेरदृष्टेरिति भावः ॥ **तथाऽस्तु** आत्मना सन्निकर्षाभावात् ज्ञानाद्यभावोऽस्तु **इति चेदित्यर्थः** ॥

श्लोकः १३

आदिपदार्थोक्तिः– **कुठारो वेति** ॥ **एतेनेति** ॥ करणत्वसाधनेनेत्यर्थः ॥ **एतेनेन्द्रियेति** ॥ '**काष्ठादिवच्च**' इति करणत्वोक्तिपरभाष्येणेत्यर्थः ।

भावरत्नकोशः

विषयसप्तमीभावेनाऽह– **मनोविषय इति** ॥ पूर्वेण देहस्येक्षितृत्वाभिमानेन । अतिदेशलब्धं हेतुं स्वयमाह– **सुप्त्यादाविति** ॥ अतिदेशस्याभ्यधिकशङ्कापूर्वकत्वात् तामाह– **एवं तर्हीति** ॥ सुप्त्यादौ ज्ञानादर्शनमात्रेणानीक्षितृत्व इत्यर्थः ॥ **मनसेति** ॥ सर्वेन्द्रियोपरमस्य सुप्तौ वक्तव्यत्वादिति भावः । मनस इति पाठे तन्निरूपितसन्निकर्षाभावादित्यर्थः । **तथाऽस्तु** ॥ आत्मना सन्निकर्षाभावात् अज्ञातृत्वमस्तु । **सिद्धस्तावदिति** ॥ सन्निकर्षार्थमात्मनोऽपेक्षितत्वात् तावतैव तत्सिद्धेरिति भावः ॥ **दोषान्तरमिति** ॥ सुप्तौ ज्ञानादर्शनादित्युक्तदोषादन्यं दोषमित्यर्थः । एतेनातिदेशे प्रयोजनान्तरं चोक्तं भवति । दृष्टान्तोक्त्या सूचितमनुमानमाह– **मन इति** ॥ **ज्ञातृ** ॥ तृचः कर्तर्यनुशासनाज्ज्ञानकर्तृ । 'कुठारो वा' इति भाष्यस्थादिपदार्थोक्तिः । चशब्दः शङ्कापरिहारसमुच्चय इति भावेन तां शङ्कां वदन्निराह– **न चेति** ॥ एतेन ज्ञानकरणत्वसाधनेनेत्यर्थः । 'इत्येतत् सर्वं मन एव' इति श्रुतेराह– **इति सिद्धान्त इति** ॥ '**किन्तु देवदत्त**' इति वदन् देवदत्तस्तण्डुलान् पचतीत्यत्राऽख्यातेन कर्तोच्यते अत एव न कर्तरि तृतीयेत्यभिप्रैति । एतेनेत्युक्तं हेतुं विवृणोति– **चक्षुषेति** ॥ विषयसन्निधावीक्षणदर्शनादिति प्राग् विषयस्य चेतनत्वमस्त्विति शङ्कितं भाष्ये । तत्पक्षदूषणतात्पर्यं वदन् स्वयं दूषयति– **अतीतेति** ॥

प्राचीनटीकायां तु 'यस्तु नरस्याहं मनुष्य इत्यभिमानो देहस्याऽत्मत्वे प्रागुपन्यस्तः स तस्यानात्मत्वेऽपि समः । मम देह इति दर्शनादित्याह– **समश्चेति** ॥ दग्धे च काष्ठादावहं दग्ध इतिवदुपचारेणाहं मनुष्य इत्याद्यभिमानसम्भवाच्च न देह आत्मेत्याह– **काष्ठादिवच्चेति** ॥' इति वाक्यद्वयमवतारितम् ॥

भावदीपिका

चैतन्यमीक्षितृत्वम् । ननु मनसोऽपि सङ्घातादिसमानयोगक्षेमत्वादत्रैव किमर्थमतिदेशोऽधिकशङ्काभावाच्चेत्यतोऽभ्यधिकशङ्कां दर्शयति– **एवं तर्हीति** ॥ **आत्माऽपीति** ॥

सुप्त्यादौ सत्यप्यात्मनि ज्ञानादर्शनादित्याशयः ॥ **तदेति** ॥ आत्ममनसन्निकर्षस्य ज्ञान-कारणत्वादिति भावः ॥ **मनसोऽपीति** ॥ सुप्त्यादौ सत्यपि मनसि आत्मसन्निकर्षाभावा-ज्ज्ञानादर्शनं युक्तमिति भावः ॥ **तावदिति** ॥ तस्येक्षितृत्वं चाग्रे साधयिष्याम इति भावः ॥ **दोषान्तरमिति** ॥ तथा च दोषान्तरं वक्तुमतिदेश इत्यतिदेशे प्रयोजनान्तरं चोक्तं भवतीति ज्ञेयम् ॥ **काष्ठानीति** ॥ काष्ठैः पचतीति काष्ठानां पचनक्रियाकारणत्वावगमादिति ज्ञेयम् ॥ **मनसेति** ॥ करणे तृतीयाया विहितत्वादिति भावः ॥ **एतेनेति** ॥ मनसा जानामीति मनस करणत्वावगमेनेत्यर्थः ॥ मनोनिष्ठमिति ॥ तथा च मनस एव कर्तृत्वमिति भावः ॥ **किन्त्वात्मै-वेति** ॥ अन्तकरणोपादानकज्ञानं प्रत्यपि आत्मैव कर्ता । अहं जानामीति साक्षिसिद्धत्वात् । यथा हि क्षेत्रोपादानकानामपि सस्यानां कृषीवल एव कर्ता न क्षेत्रम्, तद्वदित्यर्थः । तन्निष्ठत्व-मात्रेण तत्कर्तृकत्वं नेत्यत्र दृष्टान्तमाह– **यथेति** ॥ **निरस्त इति** ॥ एतेनेत्युक्तं दर्शयति **चक्षुषेति** ॥ इन्द्रियाणां ज्ञानकरणत्वेन कर्तृत्वाभावादित्याशयः । आदिपदेन श्रोत्रेण शृणो-मीत्यादिग्रहणम् ॥ **अतीतादीति** ॥ विषयस्यैवेक्षितृत्वेऽतीतादिज्ञानं न स्यात् । कर्तुर्विषयस्या-भावात् । कर्त्रभावे च क्रियाया अदर्शनादिति भावः ॥

भावप्रकाशः

अतिदेशस्याभ्यधिकाशङ्कापूर्वकत्वात् तमाह– **एवं तर्हीति** ॥ तदा तस्येति मनसः कदाप्यात्मवियोगाभावस्य वक्ष्यमाणत्वादित्यग्रिमवाक्यविरोधं तु तद्व्याख्यावसर एव वक्ष्यामः । **दोषान्तरमिति** ॥ अनेन दोषान्तरं वक्तुमित्यतिदेशस्य प्रयोजनान्तरमुक्तं भवति ॥

भाष्यम्– श्रुतेश्च ॥

भाप्रवदीपिका

एवमीक्षणस्य देहान्वयं विघटय्य, तद्व्यतिरेकं विघटयति– **श्रुतेश्चेति** ॥ 'सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकम्' इति देहविमोकमुक्त्वा 'परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते' इति देहाभावेऽपीक्षण-दर्शनान्नेक्षणस्य देहव्यतिरेकोऽपीत्यर्थः । ननु 'मम देहः' इत्यप्युपचारः किं न स्यात् घटस्य स्वरूपमितिवत्? इत्यत आह– **श्रुतेश्चेति** ॥ उपचारत्वकल्पनं श्रुतिविरुद्धमित्यर्थः ।

श्लोकः १३

भावप्रकाशिका

एवं तावद्विद्यमानेऽपि देह ईक्षणाद्यदर्शनादीक्षणस्य न देहान्वय इत्युक्तम् ॥ इदानीं 'स सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकम्', 'स एतस्माज्जीवघनात् परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते' इत्यादि-श्रुते..........स्यापि आत्मन ईक्षणदर्शनात् यदैतद्देहाभावः तदेक्षणाभाव इति योऽयं व्यतिरेकः सोऽपि निरस्त इत्याह– **श्रुतेश्चेति** ॥ एतेनैतदपि प्रत्युक्तम् । यदुतोच्यते भगवत्पक्षे 'ममात्मा' इत्यात्मनीव स्वाभिन्नेऽपि देहे 'मम देहः' इति षष्ठी किं न स्यात्? इति । विनाऽपि देहमीक्षणस्य उपपादितत्वादात्मनः, विनाऽऽत्मानं देहस्य तदनुपपत्तेः ।

प्रमेयदीपिका

एवं परिशेषप्रमाणेन देहातिरिक्त आत्मा सिद्धः । तस्य स्वभावादेवाहाराद्यभिलाषोपपत्तेः प्रत्यभिज्ञानमसिद्धमिति वदन्तं प्रत्यात्मनित्यत्वे प्रमाणान्तरं चाह– **श्रुतेश्चेति** ॥ 'अस्माच्छरीर-भेदादूर्ध्वमुत्क्रम्यामुष्मिन् स्वर्गे लोके' (ऐ.उ.४.६) इत्यादिश्रुतेश्च देहातिरिक्तो नित्य आत्मा सिद्धः । अत एव न स्वभाववादावकाश इति ॥

भावदीपः

देहान्यजीवसत्वे च परिशेषप्रमाणोक्तिः– **प्रत्यभिज्ञानमिति** ॥ 'प्रत्यग्रजातस्य शिशोः' इत्यादिनोक्तप्रत्यभिज्ञानमित्यर्थः ॥ **इत्यादिश्रुतेश्चेति** ॥ ऐतरेयश्रुतेरित्यर्थः ॥

भावरत्नकोशः

स्वभावादेवाहाराद्यभिलाषोपपत्तेरित्युक्तदोषमुद्धरति– **अत एवेति** ॥ नित्यात्मनः श्रुति-सिद्धत्वादेवेत्यर्थः ।

भावदीपिका

ननु देहातिरिक्तात्मसिद्धावपि तस्य देहोत्पत्तावुत्पत्तेस्तन्नाशे नाशान्न नित्यत्वम् । न च प्रत्यग्रजातस्य शिशोराहाराद्यभिलाषादिना पूर्वदेहानुसन्धानसिद्धिरिति वाच्यम् । कुत इत्यत आह– **तस्येति** ॥ अत्र प्रत्यभिज्ञाशब्देन पूर्वदेहानुसन्धानसङ्ग्रहः ॥ **प्रमाणान्तरमिति** ॥

प्रत्यभिज्ञातिरिक्तमित्यर्थः । विजातीयानां सर्वेषामेकस्वभावत्वानुपपत्तेरिति 'जातमात्रा मृगा गावो हस्तिनः पक्षिणो झषा' इति प्रतिपादितमिति शिष्यैरूह्यतामित्युपेक्ष्य प्रमाणान्तर-मेवाऽहेत्यर्थः ॥ **अत एवेति** ॥ देहातिरिक्तस्य नित्यस्य आत्मनः सिद्धत्वेन पूर्वदेहानुसन्धान-सम्भवादेवेत्यर्थः ॥

भाष्यम्– प्रामाण्यं च प्रत्यक्षादिवत् । न च बौद्धादिवत् । अपौरुषेयत्वात् । न ह्यपौरुषेये पौरुषेयाज्ञानादयः कल्पयितुं शक्याः ॥

भावप्रदीपिका

ननु देहात्मवादिनं प्रति कथं श्रुत्युदाहरणम्? तेन तत्प्रामाण्यानभ्युपगमादित्यत आह– **प्रामाण्यं चेति** ॥ श्रुतेः प्रामाण्यं च यथार्थत्वात् प्रत्यक्षादिवदेव सिद्धमित्यर्थः । 'वेदो न प्रमाणं वाक्यत्वात् बौद्धागमवत्' इत्यत आह– **न चेति** ॥ प्रत्यनुमानेनानुमानं दूषयति **अपौरुषेय-त्वादिति** ॥ नन्वपौरुषेयत्वेऽपि कुतः प्रामाण्यम्? व्याप्त्यभावादित्यत आह– **न हीति** ॥ नास्माभिरपौरुषेयत्वं प्रामाण्ये हेतुतयोच्यते किन्तु निर्दोषत्वमेव । अपौरुषेयत्वं त्वप्रामाण्या-पादकदोषाभाव एव हेतुः । न ह्यपौरुषेयेऽज्ञानादिदोषाः । तेषां पौरुषेयत्वादित्यर्थः ।

भावप्रकाशिका

ननु वेदाप्रामाण्यवादिनो लोकायतादीन् प्रति कथं श्रुत्युद्भावनम्? इत्यत आह– **प्रामाण्यं च प्रत्यक्षादिवदिति** ॥ यद्वा लोकायतस्यैव प्रस्तुतत्वात् प्रत्यक्षेष्वादिभूतं साक्षिप्रत्यक्षम्, तस्येव श्रुतेरपि प्रामाण्यं निरपेक्षत्वादित्यर्थः । ननु वेदबौद्धादिवाक्ययोः परस्परविप्रतिपत्तेरन्यतरप्रामाण्ये विशेषहेत्वभावादुभयाप्रमाण्यमित्याशङ्क्य, अपौरुषेयत्वविशेषहेतोर्वेदप्रामाण्यमित्याह– **न चेति** ॥ शब्दाप्रामाण्यं वक्त्रज्ञानादिनैव न च तदपौरुषेये वेद इत्याह– **न हीति** ॥

प्रमेयदीपिका

ननु बौद्धचार्वाकादीन् प्रति देहातिरिक्तनित्यात्मसाधनमिदम् । न च ते श्रुतेः प्रामाण्य-मङ्गीकुर्वते । तत्कथं श्रुत्युदाहरणम्? इत्यत आह– **प्रामाण्यं चेति** ॥ बौद्धेन तावत् प्रत्यक्षानु-मानयोः, चार्वाकेण च प्रत्यक्षस्य प्रामाण्यमङ्गीकृतम् । तत् कुतः? इति वक्तव्यम् । बोधकत्वे-नेति चेत् तर्हि तद्वच्छ्रुतेरप्यङ्गीक्रियताम् ॥

श्लोकः १३

ननु वाक्यत्वे समेऽपि केषाचिद् बौद्धादिवाक्यानामप्रामाण्यदर्शनाच्छ्रुतेरपि तदाशङ्क्यत इत्यत आह– **नचेति** ॥ बुद्धस्येदं बौद्धम् । चार्वाको बौद्धमुदाहरति, बौद्धस्त्वन्यदिति द्रष्टव्यम् ॥ 'अप्रामाण्यं श्रुतेः शङ्कनीयम्' इति शेषः । तथारातीन्द्रियलिङ्गयोरपि क्वचिद् अप्रामाण्यदर्शनात् सम्प्रतिपन्नयोरपि प्रत्यक्षानुमानयोस्तच्छङ्काप्रसङ्गादिति भावः ॥

प्रसक्ताऽपि शङ्का तत्र निर्दोषत्वेनापनीयत इति चेत् समं प्रकृतेऽपि इत्याह– **अपौरुषेयत्वादिति** ॥ अपौरुषेयत्वेऽपि दोषित्वं किं न स्यात्? इत्यत आह– **नहीति** ॥ सामान्योक्तित्वात् '**अपौरुषेये**' इति नपुंसकोक्तिः । अन्यथा श्रुतेः प्रकृतत्वात् स्त्रीलिङ्गं स्यात् । शब्दे ह्यबोधकत्वादयो दोषाः । ते च वक्तृपुरुषाश्रिताज्ञानादिमूलाः । यस्य तु वक्ता पुरुष एव नास्ति तत्र कथं वक्तृपुरुषाश्रिताज्ञानादयो दोषमूलत्वेन कल्पयितुं शक्याः? **व्याहतेरिति** ॥ अत्र अज्ञानादीनां पौरुषेयत्वोक्तिरुपचारात् । पुरुषशब्दात् तत्कृतवाक्यादिष्वेव ढञः स्मरणात् ॥

भावदीपः

ननु बौद्धचार्वाकौ द्वावेवात्र निराकार्यौ । तथा च बौद्धादिवत् बौद्धचार्वाकवदिति वक्ता नान्योऽस्ति । अतः कथमेवमुक्तिः? इत्यत आह– **चार्वाक इति** ॥ **अन्यदिति** ॥ उन्मत्तवाक्यादिकं चार्वाकवाक्यं चेत्यर्थः ॥ **तत्कृतवाक्यादिष्वेवेति** ॥ 'कृते ग्रन्थे' (पा.सू. ४.३.११६) इति सूत्रेण पुरुषेण कृतं वाक्यं पौरुषेयम् । 'तेन प्रोक्तम्' (पा.सू. ४.३.१०१) इत्यनेन च प्रोक्तमित्यर्थे ठगादिप्रत्ययविधानादित्यर्थः ॥

वाक्यार्थप्रदीपः

अज्ञानादिषु पौरुषेयत्वोक्तेरौपचारिकत्वे युक्तिमाह– **पुरुषशब्दादिति** ॥ वधविकारसमूहसङ्ग्रहाय वाक्यादिष्वित्यादिप्रयोगः । 'सर्वपुरुषाभ्यां णढञौ' इत्येतत्सूत्रीय'पुरुषाद्वधविकारसमूह तेन कृतेष्विति वक्तव्यमि'ति वार्तिकात् ततकृतवाक्यादिष्वेव पुरुषशब्दात् ढञि ञित्वादादिवृद्धौ तस्य आयनेयी नीयिय इति एयादेशे 'यस्येति चे'त्यलोपे पौरुषेयशब्दनिष्पत्तेरज्ञानादेश्च तत्कृतवाक्यादिरूपत्वाभावात् न पौरुषेयशब्दमुख्यार्थत्वमिति भावः ॥

भावरत्नकोशः

तर्हि तद्वच्छ्रुतेरिति ॥ अयमत्र प्रयोगः— श्रुतिः प्रमाणं बोधकत्वात्, प्रत्यक्षवदनुमानवच्चेति स्वरीत्या वा यद् बोधकं तत् प्रमाणं यथा प्रत्यक्षमनुमानं च, बोधकं च श्रुतिवाक्यमिति पररीत्या वा द्रष्टव्यः । न च संशयजनके विपर्ययजनके च शब्दे बोधकत्वं व्यभिचरितमिति कथमेवमनुमानमिति वाच्यम् । संशयविपर्ययाजनकत्वे सतीति हेतौ विशेषणस्याभिप्रेतत्वात् । अत एव सुधायाम् 'शब्दः प्रमाणम् संशयविपर्ययाजनकत्वे सति ज्ञानजनकत्वात् । प्रत्यक्षादिवत्' इति प्रयोगो दर्शितः ॥

ननु बुद्धो भक्तिरस्येत्यर्थे 'भक्तिः' इति सूत्रेणाण्प्रत्यये निष्पन्नो बौद्धशब्दो बुद्धशिष्यमाह । **'भज्यते सेव्यते इति भक्तिः' इति वृत्तिकृता व्याख्यानात् ॥** शिष्यार्थत्वे च न प्रकृतोपयोग इत्यतः प्रकृतोपयोगायाह— **बुद्धस्येदमिति ॥** 'तस्येदम्' इतीदमर्थे बुद्धस्येदं वाक्यं बौद्धमित्यपि निष्पादनीयमिति भावः ।

ननु यद् वाक्यं तदप्रमाणम्, वाक्यं श्रुतिरिति खलु परेण शङ्कनीयम् । नैवं शङ्क्यम् । बौद्धादिभिः स्वागमाप्रामाण्यानङ्गीकारेण बौद्धादिवदित्युदाहरणायोगादित्यत आह— **चार्वाक इति ॥** यद् वाक्यं न तत् प्रमाणम् । यथा बुद्धवाक्यमिति लोकायतः । बुद्धस्तु यथा चार्वाकवाक्यमित्युदाहरतीति नोक्तदोष इति भावः । दृष्टान्तोक्त्या सूचितां प्रतिज्ञामध्याहरति— **अप्रामाण्यमिति ॥** अत्र हेत्वनुक्तिः चार्वाकस्यापि शङ्कितत्वात् । तत्र सम्प्रतिपन्ने प्रत्यक्षेऽनुमाने च । ननु श्रुतेः प्रकृतत्वात् कथं 'अपौरुषेये' इति भाष्ये नपुंसकनिर्देश इत्यत आह— **सामान्योक्तित्वादिति ॥** स्त्रीत्वविवक्षां विहाय पुरुषकृतत्वाभावमात्रविवक्षापूर्वकोक्तित्वादित्यर्थः । यदा च प्रवृत्तिनिमित्तमात्रं विवक्षितं न स्त्रीत्वादि तदाऽनियतलिङ्गस्य शब्दस्य 'सामान्ये नपुंसकम्' इति वैयाकरणवचनेन नपुंसकत्वविधानाद् युक्त उक्तनिर्देश इति भावः । अपौरुषेयत्वेऽपि दोषत्वं किं न स्यादिति कृतशङ्कायाः कथमनेन परिहार इत्यतस्तमुपपादयति— **शब्दे हीति ॥ अबोधकत्वादयः** अबोधकत्वविपरीतबोधकत्वादयः । अज्ञानादिमूलाः अज्ञानमिथ्याज्ञानविप्रलम्भादिमूलकाः । 'पौरुषेयाज्ञानादयः' इति भाष्यप्रयोगो गौण इत्याह— **उपचारादिति ॥** उपचारबीजं मुख्यानुपपत्तिमाह— **पुरुषशब्दादिति ॥** 'सर्वपुरुषाभ्यां णढञौ' इति सूत्रेण सर्वशब्दात् पुरुषशब्दाच्च यथासङ्ख्यं णप्रत्ययो ढञ्प्रत्ययश्च विहितः 'तस्मै हितम्'

इत्यर्थ इति प्राप्ते 'पुरुषाद् वधविकारसमूहतेनकृतेषु' इति वक्तव्यत्वात् पुरुषेण कृतं पौरुषेयमिति पुरुषशब्दाङ्ढञ्प्रत्ययविधानादित्यर्थः । अज्ञानादेश्च पुरुषकृतिनिष्पन्नत्वाभावेन न पौरुषेयशब्द-मुख्यार्थत्वमिति भावः ॥

भावदीपिका

तर्हीति ॥ बोधकत्वस्यानुभवसिद्धत्वादिति भावः । ननु 'बौद्धादिवत्' इत्यत्र बौद्ध आदिर्यस्य चार्वाकस्यासौ बौद्धादिस्तद्वदित्यर्थप्रतीतेः श्रुतेरप्रामाण्ये शङ्कनीये बौद्धादेः पुरुषस्य दृष्टान्तत्वायोगाद् व्याचष्टे– **बुद्धस्येदं बौद्धमिति** ॥ बुद्धशब्दात् 'तस्येदम्' इत्यणि णित्वा-दुकारस्यौकाररूपवृद्धौ बौद्धमिति तत्सम्बन्धिवाक्यमुच्यते । तथाच बौद्धादिवदित्यस्य बुद्ध-वाक्यवत्, आदिपदाच्चार्वाकवाक्यवदित्यर्थो द्रष्टव्यः ॥

ननु वेदाप्रामाण्यशङ्काकर्त्रा बौद्धेन 'बौद्धवत्' इति स्ववाक्यमेवाप्रामाण्ये कथं दृष्टान्ती-क्रियते? उन्मत्तत्वप्राप्तेरित्यत आह– **चार्वाक इति** ॥ अत्र बौद्धवदिति शङ्का न बौद्धस्य, येनोक्तदोषः स्यात् । किन्तु चार्वाकस्य । स तु चार्वाको वेदाप्रामाण्ये दृष्टान्तत्वेन बौद्धं वाक्य-मुदाहरतीत्यर्थः । ननु यदा बौद्धस्य शङ्का तदा कथमित्याशङ्कायामादिपदाभिप्रायमाह– **बौद्ध-स्त्वन्यदितीति** ॥ यदा तु वेदाप्रामाण्यशङ्काकर्ता बौद्धस्तदाऽयं बौद्धो वेदाप्रामाण्येऽ-न्यच्चार्वाकवाक्यं दृष्टान्तत्वेनोदाहरतीत्यर्थः ॥ **सम्प्रतिपन्नयोरिति** ॥ प्रमाणत्वेनेति शेषः । ननु 'श्रुतेश्च' इति प्रकृतत्वादपौरुषेयायामिति भवेदपौरुषेये इति कथमुक्तमित्यत आह– **सामान्योक्तित्वादिति** ॥ यदपौरुषेयं तत्र पौरुषेयाज्ञानादयः कल्पयितुं न शक्या इति सामान्यव्याप्तिकथनायैवेदं वाक्यं प्रवृत्तम्, न तु प्रकृतां श्रुतिमपेक्ष्य । तथा च सामान्योक्तित्वात् 'सामान्ये नपुंसकम्' इति नपुंसकलिङ्गापौरुषेयशब्दस्येदमपौरुषेये इति सप्तम्येकवचनमिति भावः । ननु प्रकृतां श्रुतिमपेक्ष्यैवेदं वाक्यं प्रवृत्तं चेत् तदा कथं स्यादित्यत आह– **अन्यथेति** ॥ **दोषमूलत्वेनेति** ॥ वाक्यनिष्ठाबोधकत्वादिदोषमूलकत्वेनेत्यर्थः ॥

ननु पौरुषेयाज्ञानादय इति कथम्? तथा हि । सर्वशब्दात् पुरुषशब्दाच्च छप्रत्यये तस्येया-देशे वृद्धौ सार्वीयं पौरुषीयमिति रूपविकारे प्राप्ते विहितम् 'सर्वपुरुषाभ्यां णढञौ' । सर्वपुरुष-शब्दाभ्यां यथासङ्ख्यं णढञौ स्तः । तस्मै हितमित्यर्थे छस्यापवादे णप्रत्यये 'यस्येति च' इति

तद्धिते णप्रत्यये परे भस्य वकारस्थस्याकारस्य लोपे वृद्धौ सर्वस्मै हितं सार्वम् । तथा पुरुष-शब्दात् तस्मै हितमित्यर्थे ढञ्प्रत्यये 'आयनेयीनीयियि फढखछघां प्रत्ययादीनाम्' प्रत्ययादीनां फादीनां क्रमाद् आयन्, एय्, ईन्, ईय्, इय्, इत्येते आदेशाः स्युरिति ढस्य एयादेशे 'यस्येति च' इति तद्धितढप्रत्यये परे भस्य षकारस्थस्याकारस्यलोपे ञित्वात् 'तद्धितेष्वचामादेः' इति उकारस्यौकाररूपवृद्धौ पुरुषाय हितं पौरुषेयमिति भवति । अत्र सूत्रे वार्तिकम् 'पुरुषाद् वधविकारसमूहतेनकृतेषु इति । पुरुषशब्दाद् वधादिचतुर्षु विवक्षितेषु सत्सु ढञ्प्रत्ययो भवतीति अत्र सूत्रे वक्तव्यम् इति वार्तिकार्थः । तथा हि– पुरुषशब्दाद् वधार्थे ढञि पुरुषसम्बन्धिवधः पौरुषेय इति भवति । तथा पुरुषशब्दाद् विकाररूपार्थे ढञि पुरुषसम्बन्धिविकारः पौरुषेय इति भवति । तथा पुरुषशब्दात् समूहार्थे ढञि पुरुषसम्बन्धी समूहः पौरुषेय इति भवति । तथा पुरुषशब्दात् तत्कृतवाक्यरूपग्रन्थरूपेऽर्थे ढञि पुरुषकृतवाक्यरूपो ग्रन्थः पौरुषेय इति भवति । एवं सति प्रकृतेऽज्ञानादीनां पौरुषेयत्वं न सम्भवति । ढञ्प्रत्ययार्थभूतस्य 'सर्वपुरुषाभ्याम्' इति सूत्रोक्तस्य तस्मै हितमित्यर्थस्याज्ञानादिष्वभावात् । अज्ञानादेः पुरुषहितत्वाभावात् । तथा वार्तिकोक्तस्य ढञ्प्रत्ययार्थस्य वधादेरपि अज्ञानादिष्वयोगात् । न च विकारार्थे प्रत्ययः । अज्ञानादेः मनोविकारत्वेन पुरुषशब्दोक्तात्मविकारत्वाभावात् । न चाज्ञानादेः पुरुषकृतत्वेन तत्कृतार्थे प्रत्ययः । कृतशब्देन तत्कृतवाक्यस्यैव विवक्षितत्वात् । अत एव पौरुषेयो ग्रन्थ इत्युदाहरणमवोचदिति चेत्, सत्यमित्याह– **अत्राज्ञानादीनामिति** ।। तथा चोक्तानां तस्मै हितमित्यादिढञ्प्रत्ययार्थानामभावेऽपि स प्रत्ययोऽत्र विवक्षित इत्यर्थः । उपचारो गौणी वृत्तिः । वाक्यादावज्ञाने च पुरुषसम्बन्धित्वगुणयोगादिति भावः । उपचारे बीजं मु ख्यार्थासम्भवं स्वयमेव दर्शयति– **पुरुषशब्दादिति** ।। आदिपदेन वधविकारसमूहतस्मैहितमित्यर्था ग्राह्या । ढकः स्मरणादिति पाठस्तु प्रामादिकः । नहि सूत्रवार्तिकाभ्यां पुरुषशब्दाद् ढक्प्रत्ययो विहितः । किन्तु ढञेवेति द्रष्टव्यम् ।।

भावप्रकाशः

ननु बुद्धो भक्तिरस्येत्यर्थे भक्तिरिति सूत्रेणाणप्रत्यये सति निष्पन्नो बौद्धशब्दो बुद्धशिष्य-वाची । भज्यते सेव्यत इति भक्तिरिति सौत्रभक्तिशब्दव्याख्यानात् । तत्कथं वाक्ये बौद्धशब्द-प्रयोग इत्यत आह– **बुद्धस्येदमिति** ।। तथा च तस्येदमितीदमर्थेऽण्णन्तत्वाद्वाक्येऽपि

श्लोकः १३

बौद्धशब्दप्रयोगो युक्त एवेति भावः । ननु बौद्धादिभिः स्ववाक्याप्रामाण्यानङ्गीकारात् कथमित्थं शङ्केत्यत आह– **चार्वाक इति ।। बौद्धं** बुद्धवाक्यम् । अन्यच्चार्वाकवाक्यम् । **सामान्योक्तित्वादिति ।।** स्त्रीत्वविवक्षां विहायापौरूषेयत्वमात्रविवक्षापूर्वकोक्तित्वादित्यर्थः । यदा प्रवृत्तिनिमित्तमात्रं विवक्षितं न तु स्त्रीत्वादि तदाऽनियतलिङ्गशब्दस्य सामान्ये न पुंसकमिति नपुंसकत्वविधानादिति भावः ।।

उपचारादिति ।। यथा पत्नीशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य यज्ञसंयोगस्य ब्राह्मणादिभार्यायां सत्त्वात् तत्र पत्नीशब्दो मुख्यः शूद्रभार्यायां तु तदभावात् पाणिग्रहणसाम्येनोपचारात् प्रयुज्यते– तथा पुरुषकृतत्वाख्यप्रवृत्तिनिमित्तसद्भावाद् वाक्ये पौरूषेयशब्दो मुख्यः । अज्ञानादिषु तु पुरुषसम्बन्धित्वेन वाक्यसादृश्यादुपचारात् प्रयुक्त इत्यर्थः । उपचारबीजं मुख्यार्थानुपपत्तिमाह– **पुरुषशब्दादिति ।।** सर्वपुरुषाभ्यां णढञाविति सूत्रेण पुरुषशब्दात् तस्मै हितमित्यर्थे ढञि प्राप्ते पुरुषाद्वधविकारसमूहतेनकृतेष्विति वार्तिककृता वधाद्यर्थेष्वेव ढञ उक्तत्वादित्यर्थः । तथा च अज्ञानादिषु पौरुषेयशब्दमुख्यार्थो बाधित इति भावः । यद्यपि वार्तिकानुसाराद् वधादिष्वित्येव वक्तव्यं तथाऽपि तेन कृतमित्यर्थे पुरुषशब्दाद् ढञः प्रचुरप्रयोगदर्शनात् तत्कृतवाक्यादिष्वित्युक्तम् ।।

भाष्यम्– विना च कस्यचिद् वाक्यस्यापौरुषेयत्वं सर्वसमयाभिमतधर्माद्यसिद्धिः । यश्च तौ नाङ्गीकुरुते नासौ समयी । अप्रयोजकत्वात् ।

भावप्रदीपिका

यद्वाक्यं तत्पौरुषेयमेवेत्यत आह– **विना चेति ।।** प्रत्यक्षैकप्रमाणवादिना धर्मादिकं नाभ्युपगम्यते । कथं तस्य सर्वसमयाभिमतत्वम्? इत्यत आह– **यश्चेत्यादि ।।** समयस्य लोकोपकाराख्यप्रयोजनसम्भवान्न तदर्थं धर्माद्यस्तीत्यत आह– **अप्रयोजकत्वादिति ।।**

भावप्रकाशिका

ननु यद्वाक्यं तदनित्यमेव लोकवाक्यवदित्यत आह– **विना चेति ।।** लोकायतेनानभ्युपगमात् न सर्वसमयाभिमतत्वं धर्मस्य? इत्यत आह– **यश्चेति ।।** धर्माद्यभावेन स्वसमये पुरुषान् प्रयोक्तुं न शक्नोतीत्यप्रयोजक इत्यर्थः ।

प्रमेयदीपिका

ननु श्रुतेरपौरुषेयत्वमेव नास्ति । वाक्यत्वात् । लौकिकवाक्यवदिति चेत् किमेवं वदतः किमपि वाक्यमपौरुषेयं नास्तीति मतम् उत किञ्चिदस्तीति । आद्ये दोषमाह– **त्विना चेति** ॥ कस्यचिद्वाक्यस्यापौरुषेयत्वाभावे धर्माधर्मयोरनिश्चयः प्रसज्येत । निश्चायकाभावात् । न च तथाऽस्त्विति वक्तुं शक्यम् । तत्सद्भावस्य सर्वैः समयिभिर्निश्चितत्वादिति ॥

ननु प्रत्यक्षैकप्रमाणवादी यश्चार्वाको धर्माधर्मौ नाङ्गीकुरुते तस्य नेदमनिष्टम् । किमप्य-पौरुषेयवाक्यमनङ्गीकृत्य वेदापौरुषेयत्वं प्रत्याचक्षाणान् सर्वान् प्रति चायं प्रसङ्ग इत्यतः तेनापि धर्मादिकमङ्गीकार्यैनं प्रसङ्गं वक्ष्याम इत्याशयेनाह– **यश्चेति** ॥ **तौ** धर्माधर्मौ । 'इति प्रसज्येत' इति शेषः ॥ धर्माद्यनङ्गीकारे कुतः तच्छास्त्रस्याशास्त्रत्वप्रसङ्गः? येनासौ शास्त्री न स्यादित्यत आह– **अप्रयोजकत्वादिति** ॥ प्रयुज्यते प्रवर्त्यते प्रणेता श्रोता च शास्त्रे याभ्यां ते प्रयोजके विषयप्रयोजने । अविद्यमाने प्रयोजके यस्य शास्त्रस्य तत् तथा । अनन्यलभ्यं कमपि पुरुषार्थ-मधिकृत्य तत्साधनं तथाविधमर्थं प्रतिपादयन् वाक्यसमूहो हि शास्त्रम् । अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् । नच अतीन्द्रियस्याभावेऽन्यत्तथाभूतं शक्यनिरूपणम् । अतः शास्त्रत्वसिद्धये विषयादित्वेन धर्मादिकं किमप्यङ्गीकार्यमिति भावः ॥

भावदीपः

'नासौ समयी' इत्यनन्तरं शेषमाह– **इति प्रसज्यत इति** ॥ **तथाविधमिति** ॥ अनन्यलभ्यमर्थं विषयमित्यर्थः ॥

भावरत्नकोशः

धर्माधर्मयोर्विहितनिषिद्धक्रियाजन्यत्वात् सिद्धिशब्देन नात्रोत्पत्तिः किन्तु ज्ञानमिति भावेनासिद्धिरित्यनन्तरं शेषमाह– **अनिश्चयः प्रसज्येतेति** ॥ तत्र हेतुं स्वयमाह– **निश्चाय-केति** ॥ 'सर्वसमय' इत्यस्य युक्तिसूचकत्वमिति भावेन तन्निवर्तनीयशङ्कामाह– **न चेति** ॥ 'दोषैकदृक् पुरोभागी' 'ह्लादैकमयी' इत्यादिप्रयोगदर्शनात् सह्यार्थकस्यैकशब्दस्यैव 'पूर्वकालैकसर्व' इति समासे पूर्वनिपातो, न केवलार्थस्येत्यतः 'प्रत्यक्षैकप्रमाण' इति साधु ।

श्लोकः १३

अयं **प्रसङ्गः** धर्माधर्मानिश्चयप्रसङ्गः । **तच्छास्त्रस्य** धर्माधर्माद्यभावप्रतिपादकशास्त्रस्य । **प्रकृतोपयोगाय** प्रयोजकशब्दं व्युत्पादयति– **प्रयुज्यत इति** ॥ अत्र युजिधात्वर्थो योजनं योग-कारणम्, न योगमात्रमिति भावेनाह– **प्रवर्त्यत इति** ॥ प्रवृत्तिमान् क्रियत इत्यर्थः । 'याभ्याम्' इति तृतीया विषयप्रयोजनयोः प्रवर्तनेऽवान्तरकर्तृत्वविवक्षया कर्तरि न करणे । तेन प्रयोजक-शब्दस्य कर्त्रर्थकण्वुल्प्रत्ययान्तत्वात् कथं करणव्युत्पत्तिप्रदर्शनमिति चोद्यमनवकाशम् । एवं व्युत्पत्तिवर्णनं फलितप्रदर्शनमात्रम् । व्युत्पत्तिस्तु प्रयोजयतः प्रणेतारं श्रोतारं च शास्त्रे ये विषयप्रयोजने ते प्रयोजके इति द्रष्टव्येत्यपि केचित् । **तथाविधमर्थम्** अनन्यलभ्यं विषयम् । **शास्त्रत्वसिद्धय इति** ॥ व्यापकाभावे व्याप्यस्यायोगादिति भावः ॥ प्राचीनटीकायां तु 'धर्माधर्माभावेन समये पुरुषान् प्रयोजयितुं न शक्नोतीत्यप्रयोजकश्चार्वाकः' इत्युक्तम् ॥

भावदीपिका

अपौरुषेयत्वमेवेति ॥ तद्बलाददोषत्वकल्पनं तु सुतरां न सम्भवतीति भावः । चार्वाकं प्रति अस्माभिर्नाऽपाद्यते इति चेत्, तत्राऽह– **किमपीति** ॥ धर्मादिसद्भावमङ्गीकृत्येति शेषः ॥ **सर्वान् प्रतीति** ॥ न धर्माद्यनङ्गीकारिणं मां प्रतीति शेषः ॥ **तेनापीति** ॥ चार्वाकेणापीत्यर्थः ॥ **अनन्यलभ्यमिति** ॥ अन्यलभ्यत्वे शास्त्रेण सम्बन्धाभावः स्यादिति भावः ॥ **तत्साधनमिति** ॥ अन्यथाऽसङ्गत्यापत्तेरिति भावः ॥ **तथाविधम्** अनन्यलभ्यम् । **अन्यथा**ऽपूर्वताया अलाभ इति भावः ॥ **अन्यथेति** ॥ एतादृशस्य शास्त्रत्वाभावे लौकिकोन्मत्तवाक्यस्यापि तथात्वप्रसङ्ग इति भावः ॥ **तथाभूतम्** ॥ शास्त्रप्रतिपाद्यादि ॥

भावप्रकाशः

धर्मादीति निरङ्कुशादिपदेनातीन्द्रियमात्रग्रहणेऽग्रे धर्मादिपरामर्शकतच्छब्दे द्विवचनानु-पपत्तिरित्यत आह– **धर्माधर्मयोरिति** ॥ **प्रयुज्यत इति** ॥ अत्र याभ्यामिति कर्तरि तृतीया । तेन कर्तृव्युत्पत्तिरेवेयम् । एवञ्च कर्त्रर्थकण्वुल्प्रत्ययोपपत्तिरित्याहुः । पर्यवसितार्थकथनमिदम् । व्युत्पत्तिस्तु प्रयोजयतीति प्रयोजकमिति द्रष्टव्येति तु तत्त्वम् ।

भाष्यम्– माऽस्तु धर्मोऽनिरूप्यत्वादिति चेन्न । सर्वाभिमतस्य प्रमाणं विना निषेद्धु-मशक्यत्वात् ॥

श्लोकः १३

भावप्रदीपिका

प्रत्यक्षेतरस्यानिरूप्यत्वादित्याशङ्क्य परिहरति– **माऽस्त्वित्यादिना** ॥ न धर्मादि निषेद्धुं शक्यते । तदभावग्राहकप्रमाणाभावादित्यर्थः ।

भावप्रकाशिका

ननु न धर्म एव प्रयोजनम् । अपि तु लोकोपकारः । अतोऽसौ **माऽस्तु**, प्रत्यक्षैकप्रमाणवादिनं प्रति तन्निरूपणायोगादित्येतन्मनसि निधाय चोदयति– **माऽस्त्विति** ॥ न निरूपणमपेक्षते धर्मसद्भावः । सर्वाभिमतत्वात् । अतस्तदभाव एव प्रमाणमपेक्षते । स च न प्रत्यक्षेण सिद्ध्यति । धर्मस्याप्रत्यक्षत्वात् । अतः प्रत्यक्षैकवादिनो धर्मापलापोऽपि न शक्य इति भावेन परिहरति– **नेत्यादिना** ॥

प्रमेयदीपिका

शङ्कते– **मास्त्विति** ॥ **मा** अयं न माङ् । **अस्तु** इत्यव्ययं वा । **'धर्मः'** इत्युपलक्षणम्। **अनिरूप्यत्वात्** प्रमाणाभावेन प्रतिपादयितुमशक्यत्वात् ॥ इदमुक्तं भवति । विषयप्रयोजने हि ते भवतो ये प्रमाणेन प्रतिपादयितुं शक्येते । वाङ्मात्रस्य श्रोतृभिरनादरणात् । नच धर्मादिकं प्रमाणेन प्रतिपादयितुं शक्यम् । प्रत्यक्षागोचरत्वात् । अनुमानादेश्च प्रामाण्याभावात् । अतो न शास्त्रविषयत्वादिना धर्मादिकम् अङ्गीकर्तुमुचितम् । नचैतावता निर्विषयत्वाद्यापत्तिः । यतो धर्माद्यभावो विषयो भविष्यति। प्रयोजनं च श्रोतॄणां धर्माद्यनुष्ठानप्रसक्तक्लेशनिवृत्तिः । धर्मादिसद्भावभ्रमोपरुद्धविषयसुखावाप्तिश्च । प्रणेतुश्च लोकोपकारः। उपकर्तारं च प्रत्युपकुर्वन्ति लोका इति ॥ निराकरोति– **नेति** ॥ **एवं वदता धर्माद्यभावोऽपि न शास्त्रविषयत्वेन शक्यते वक्तुम्** । **सर्वाभिमतस्य** धर्मादेः **प्रमाणं विना** वाङ्मात्रेण **निषेद्धुं** नास्तीति प्रतिपादयितुम् **अशक्यत्वात्** । घटाद्यभाव इव प्रत्यक्षेणैव धर्माद्यभावो निश्चेष्यत इति चेत् । स्यादेवं यद्यत्र न काचिद् विप्रतिपत्तिः । यत्र त्वस्तित्वाभिमानः, तत्र पिशाचादाविव प्रत्यक्षानुपलम्भस्सन्देहहेतुरेव भवतीति । तदिदमुक्तम्– **सर्वाभिमतस्येति** ॥

श्लोकः १३

भावबोधः

न माङ् इति ॥ तथात्वे माङ्योगे । लुङ् स्यात्सर्वलकारस्यापवादः इति लोट् न स्यादिति भावः । **अव्ययं चेति ॥** माङ्योगे लुङः स्वेतरलकारमात्रापवादकत्वमिति भावः ॥

भावदीपः

माऽयं न माङ् इति ॥ 'अमानोनाः प्रतिषेध' इति चादिगुणसूत्रे पठितो निषेधार्थको माशब्दोऽयम् । न माङ् । तथात्वे 'माङि लुङ्' (पा.सू.३.३.१७५) इति लुङि माभूदिति स्यादिति भावः ॥ **उक्तत्वादिति** ॥ 'वाङ्मात्रेण' इत्यादि ग्रन्थेनेति भावः ॥

वाक्यार्थप्रदीपः

ननु माङि लुङिति माङि उपपदे सर्वलकारापवादत्वेन लुङ्प्रत्ययस्यैव विधानात् कथं मास्त्विति, तद्योगे लोट्प्रयोग इत्यतो नायं माङ् । किन्तु आङुपपदपरो माशब्दः । अमानोनाः प्रतिषेध इति गणपठितो वर्तते, तस्यायं प्रयोगः । अवश्यं चैतदेवम्, अन्यथा 'मा भवत्', 'मा करिष्यती'त्यादिप्रयोगासाधुत्वप्रसङ्गात् । तथा च माशब्दयोगे लोडित्याह– **मायं न माङिति** ॥ अस्तु वायं माङ् । न च तद्योगे लुङः स्वेतरसकललकारापवादकत्वान्न लोट्-प्रत्ययावकाश इति वाच्यम् । विभक्तिप्रतिरूपकत्वादस्त्वित्यव्ययस्य लोड्त्वानभ्युपगमादित्याह– **अस्त्वित्यव्ययमेवेति** ॥

भावरत्नकोशः

ननु माऽस्त्विति कथं लोटो भाष्ये प्रयोगः । 'माङि लुङ्' इति सर्वलकारापवादेन लुङो विहितत्वादित्यत आह– **माऽयमिति** ॥ 'अमानोनाः प्रतिषेधे' इति गणसूत्रपठितनिषेधार्थक-माशब्दोऽयं, न पुनर्माङ् । येन मा भूदिति लुङ् स्यादिति युक्त एव लोटः प्रयोग इति भावः । **अव्ययं** तिङन्तप्रतिरूपकमव्ययम् । धर्माधर्मादेः प्रस्तुतत्वादाह– **उपलक्षणमिति** ॥ धर्मस्वर्गा-देरभावे विषयप्रयोजनालाभान्न शास्त्रत्वमिति कथं तस्य शास्त्रित्वमिति दूषणस्य नानेनोद्धार इत्यत आह– **इदमुक्तं भवतीति** ॥ प्रमाणं भवत् प्रत्यक्षमनुमानमागमो वेति विकल्पं हृदि कृत्वाऽऽद्य आह– **प्रत्यक्षेति** ॥ द्वितीयतृतीययोराह– **अनुमानादेरिति** ॥ प्रत्यक्षमात्रप्रमाण-

वादित्वादिति भावः । प्रयोजनं च श्रोतॄणां प्रणेतुश्च व्यवस्थितमिति दर्शयति– **प्रयोजनमिति** ॥ 'लोकोपकारः' इत्यत्र प्रयोजनमिति वर्तते । ननु न लोकोपकारः प्रयोजनम् । प्रणेतुः सुखदुःखहान्योरन्यतरत्वाभावादित्यत आह– **उपकर्तारं चेति** ॥ प्रत्युपकुर्वन्ति द्रविणादिसम्पत्तिमापादयन्ति । 'प्रत्यक्षानुपलम्भः' इत्यत्र वादिविप्रतिपत्तिसंवलित इति संयोज्यम् ॥ **सन्देहेति** ॥ वादिनामभिमानात् प्रत्यक्षानुपलम्भेऽपि पिशाचादिकमिव किमस्ति धर्मादिकमुत प्रत्यक्षानुपलम्भाद् घटादिकमिव नास्तीति सन्देहेत्यर्थः ॥

भावदीपिका

ननु माऽस्त्विति कथम्? 'माङि लुङ्' । माङ्योगे लुङ् स्यात् । सर्वलकारापवादोऽयम् । तथा च माङ् भू अस्माल्लुङि तस्य तिबादेशे इकारपकारयोर्लोपे ङकारलोपे च माभूदिति भवेत् । अतो माऽस्त्विति लोडुक्तिः कथम्? माङ्योगे लुङः सर्वलकारापवादकत्वादिति चेत्, सत्यमित्याशयेनाऽह– **माऽयं न माङिति** ॥ ततश्च 'अमानोनाः प्रतिषेधे' इति निषेधार्थकमाशब्द एवायं न माङ् । येन तद्योगे लोड्लकारानुपपत्तिः । माशब्दयोगे तु लोड्लकारानिषेधान्न दोष इति भावः । समाधानान्तरमाह । **अस्त्वित्यव्ययं वेति** ॥ अस्मिन् पक्षेऽयं माङेव न माशब्द इति ध्येयम् । न च तद्योगेऽस्त्विति लोट्लकारायोग इति वाच्यम् । नात्रास्त्वित्येतत् लोटो रूपमित्युच्यते । येनोक्तदोषापत्तिः । किन्नाम? अव्ययमिति । न हि माङ्योगे लुङितरलकारापवाद इवाव्ययापवादोऽप्यस्ति । अतोऽव्ययभूतस्यास्त्वित्यस्योत्तरत्र योगे पूर्वं माङ्सम्बन्धे दोषाभावान्मास्त्विति युक्तमिति भावः ॥ **उपलक्षणमिति** ॥ स्वर्गादिरूपस्य तत्साध्यप्रयोजनस्यापीत्यर्थः । प्रमाणेन प्रतिपादनं कस्मात् कार्यमित्यत आह– **वाङ्मात्रस्येति** ॥

नन्विष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारहेतुत्वाभावाल्लोकोपकारः कथं प्रणेतुः प्रयोजनमित्यत आह– **उपकर्तारं प्रत्युपकुर्वन्ति लोका इति** ॥ अनेनास्माकं महानुपकारः कृत इति बुद्ध्या लोकास्तस्मिन्ननुरज्यन्तेऽनुरागेण च तस्य सम्पत्प्राप्तिर्भवति । यथोक्तं चार्वाकेण 'जितेन्द्रियत्वं विनयस्य कारणं गुणप्रकर्षो विनयादवाप्यते । गुणाधिके पुंसि जनोऽनुरज्यते जनानुरागप्रभवाश्च सम्पद' इति । तथा च परम्परयेष्टप्राप्तिहेतुत्वाद् युक्तं प्रयोजनवत्त्वमिति भावः ॥ **अत्रेति** ॥

श्लोकः १३

धर्मादौ । वादिनामिति शेषः । **अस्तित्वाभिमानो** वाद्यन्तराणाम् ॥ **पिशाचादाविवेति** ॥ प्रत्यक्षेणानुपलम्भात् स्तम्भे पिशाचो नास्त्येवोतास्ति मन्त्रौषधादिभिरुपलम्भादिति सन्देहवत् प्रत्यक्षेणानुपलम्भान्नास्त्येव धर्मादिकमुत वाद्यन्तरोक्तरीत्याऽस्तीति प्रत्यक्षानुपलम्भो मध्यस्थस्य सन्देहे हेतुरेव भवतीति न धर्माद्यभावनिश्चायक इति भावः ॥ **सर्वाभिमतस्येति** ॥ अस्तित्वेन सर्ववाद्यभिमतस्येत्यर्थः ॥

भावप्रकाशः

ननु कथं मास्त्विति लोट् । माङिलुङितिमाङ्योगे सर्वलकारबाधेन लुङ एव विधानादित्यतो द्वेधा समाधत्ते– **मायमिति** ॥ निषेधार्थकमाशब्दोऽयमित्यर्थः ॥ **अस्त्वित्यव्ययं वेति** ॥ तिङन्तप्रतिरूपमित्यर्थः । **सन्देहहेतुरेवेति** ॥ धर्मादिकमस्ति न वेति सन्देहहेतुरित्यर्थः । अत्राद्यकोटिप्रापकमुक्तं यत्रत्विति एतदुपपादनाय **यद्यत्रेत्युक्तम्** ॥ द्वितीयकोटिप्रापकमुक्तम्– **प्रत्यक्षानुपलम्भ इति** ॥

भाष्यम्– नच सिद्धिरप्रामाणिकस्येति चेत् न । सर्वाभिमतेरेव प्रमाणत्वात् । अन्यथा सर्ववाचिकव्यवहारासिद्धेश्च ॥

भावप्रदीपिका

ननु प्रमाणाभावादेव धर्माद्यभावः सिद्ध्यतीत्याशङ्क्य परिहरति– **न चेत्यादिना** ॥ सर्वाभिमत्याख्यप्रमाणस्यैव सद्भावादित्यर्थः ॥

भावप्रकाशिका

ननु सर्वाभिमतेरपि मूलभूतप्रमाणं निरूपणीयमेव । वस्तुसिद्धेः प्रमाणाधीनत्वात् । तदभावस्तु प्रमाणाभावादेव सिद्ध्यतीति भावेन चोदयति– **न चेति** ॥ न च तन्मूलप्रमाणानुमानं सर्वाभिमत्या, अपि तु सैव प्रमाणमिति परिहरति– **नेत्यादिना** ॥ न केवलं चक्षुरादिप्रत्यक्षैकप्रमाणवादिनः परं प्रति धर्माभावोक्तिरयुक्ता । किन्तूक्तिरेवायुक्तेत्यभिप्रायेणाह– **अन्यथेति** ॥

प्रमेयदीपिका

पुनश्शङ्कते– **नचेति** ॥ मा भूद्धर्माद्यभावस्य विषयत्वम् । तत्साधकप्रमाणाभावात् । तथाऽपि धर्मादेर्विषयत्वादिकं न घटते । **अप्रामाणिकस्य** प्रमित्यनुपपत्त्या साधयितुमशक्यत्वादिति ॥

निराकरोति– **नेति** ॥ अस्ति तावद्धर्मादिविषये सर्वेषामाऽविपालगोपालम् अस्तित्वाभिमानः । अभिमानो ज्ञानमेव । नच तस्य बाधकं किञ्चित् । धर्माद्यभावप्रतिपादकप्रमाणाभावस्योक्तत्वात् । अतः **सर्वाभिमतेरेव** धर्मादौ प्रमात्वात् तत्करणस्य **च प्रमाणत्वाद्** असिद्धमप्रामाणिकत्वमिति भावः ॥ किं तत् प्रमाणम्? इति चेत् । धर्मादेः प्रामाणिकत्वसिद्धौ किमनया व्यर्थचिन्तया? नच तत्र प्रमाणविशेषोऽशक्यनिरूपणः । आगमस्य तत्सहकारिणोऽनुमानस्य च सत्त्वात्। अत एव नान्धपरम्पराऽपि ॥

आगमादेः प्रामाण्यं नास्तीत्युक्तमित्यत आह– **अन्यथेति** ॥ यद्यागमस्यानुमानस्य च न प्रामाण्यं स्यात्तदा सर्वस्य वाचा निर्वर्त्यस्य व्यवहारस्यासिद्धिः स्यात् । परप्रत्ययनार्थो हि वाग्व्यवहारः । स यदि न परं प्रत्याययेद् व्यर्थो न क्रियेतैवेति ॥ चशब्दः प्रमाणसामान्यसिद्ध्या तद्विशेषसिद्धेः समुच्चये ॥

भावदीपः

अत एव नान्धपरम्परापीति ॥ आगमानुमानमूलकत्वादेवेति भावः ॥ 'वाचिक' इति ठगर्थमाह– **वाचा निर्वर्त्यस्येति** ॥

भावरत्नकोशः

तत्साधकेति ॥ धर्माद्यभावसाधकेत्यर्थः । अशोभने शोभनाध्यासादिलक्षणाभिमानग्रहणे तस्य प्रमाणत्वोक्त्ययोगाद् विवक्षितमभिमतिपदार्थमाह– **ज्ञानमेवेति** ॥ तस्य प्रमात्वमुपपादयति– **न च तस्येति** ॥ **उक्तत्वात्** ॥ 'एवं वदता धर्माद्यभावः' इत्यत्र । **तत्प्रमाणं** धर्मादिप्रमाकरणम् । अभिमतिशब्दितज्ञानस्य बाधकाभावेन प्रमात्वे तस्य कार्यत्वेन समूलत्वज्ञानसम्भवान्मूलविशेषचिन्ता न प्रयोजनावहेत्याह– **व्यर्थचिन्तयेति** ॥

श्लोकः १३

ननु प्रमाणं भवतु किं प्रत्यक्षरूपमुतानुमानमथाऽगम आहोस्वित् प्रवादपारम्पर्यम् । नाद्यः, तस्यातीन्द्रियार्थधर्मादिग्रहणासामर्थ्यात् । न द्वितीयतृतीयौ । तयोः स्वरूपत एव अप्रमाणत्वाङ्गीकारात् । तुरीये त्वन्धपरम्परापत्तिर्दूषणमिति न तच्चिन्ता व्यर्थेत्याशङ्क्य निषेधति– **न चेति** ॥ अनुमानस्य कामचारित्वं व्युदसितुमुक्तम्– **तत्सहकारिण इति** ॥ तुरीयदूषणमुद्धरति– **अत एवेति** ॥ आगमादिप्रमाणमूलकत्वादेवेत्यर्थः । उक्तम्– **'अनुमानादेश्च प्रामाण्याभावात्'** इत्यत्र ॥

ठगर्थमाह– **वाचा निर्वर्त्यस्येति** ॥ अत्र 'निर्वृत्तेऽक्षद्यूतादिभ्यः' इति ठक् । यद्यपि वृत्तावक्षद्यूतादिगणः पठितः, तथाऽपि 'निर्वृत्ते त्वङ्गसत्त्वाभ्यां द्वे त्रिष्वाङ्गिकसात्त्विके' इत्यमरटीकायां 'अङ्गसत्त्वशब्दाभ्यामक्षद्यूतादित्वाट्ठक्' इत्युक्तत्वेनाक्षद्यूतादेराकृतिगणत्ववेदनात् । सूत्रे निष्ठार्थो न विवक्षित इति भावेन निर्वर्त्यस्येत्युक्तम् । यद्यपि 'वाचो व्याहृतार्थायाम्' इति वाक्शब्दादाहृत्य ठक् विहितः । अमरे च 'सन्देशवाग् वाचिकं स्यात्' इत्युक्तम् । तथाऽपि व्याहृतार्थे वाच्ये एव स्वार्थिकठक उक्तत्वात् प्रकृते च वाचा निर्वत्यस्य व्यवहारस्य ग्राह्यत्वात् 'निर्वृत्तेऽक्षद्यूतादिभ्यः' इत्येव ठगुत्पादनीय इति भावयितुं निर्वर्त्यस्येत्युक्तम् ॥ केचित्तु, 'तेन निर्वृत्तम्' इति सूत्रेण ठञमुत्पादयन्ति । तदसत् । तत्र 'कालात्' इत्यधिकारात् । अत एव वृत्तौ तेनेति तृतीया समर्थात् कालवाचिनः प्रातिपदिकादित्युक्त्वा अह्ना निर्वृत्तमाह्निकं मासिकं सांवत्सरिकमित्युदाहृतम् ॥

प्रमाणसामान्येति ॥ अयमर्थः । अस्ति तावद्धर्मादिविषय इत्युक्तरीत्या तस्य प्रामाणिकत्वेन प्रमाणसामान्यं तावत् तत्र सिद्धम् । न केवलमेतावत् । आगमाद्यप्रामाण्ये च वाग्व्यवहारासिद्ध्यापत्त्या तन्निर्वाहायाऽगमोऽनुमानं च प्रमाणमेष्टव्यमिति प्रमाणविशेषसिद्धिसमुच्चयाभिधानाय **चशब्दो भाष्य इति** ॥ प्राचीनटीकायां तु 'न केवलं प्रत्यक्षैकप्रमाणवादिनश्चार्वाकस्य धर्माद्यभावोक्तिरयुक्ता । किन्तूक्तिरेवायुक्तेत्यभिप्रायेणाह– **अन्यथेति** इति **चशब्दार्थ** उक्तः ॥

भावदीपिका

'आविपाल' इत्यत्र आ अवीति पदच्छेदः । अविपालगोपालमारभ्येत्याविपालगोपालमिति

तदर्थः । अहङ्कारकार्याभिमानस्य कथं प्रमाणत्वमित्यत आह– **अभिमान इति** ॥ अभिशब्दो मानस्य सम्यक्त्वार्थक इति ध्येयम् । तदेव दर्शयति– **नचेति** ॥ **तत्प्रमाणमिति** ॥ प्रमाण-विशेष इत्यर्थः ॥ न्यर्थचिन्तया प्रमाणविशेषचिन्तया ॥ **नचेति** ॥ नापीत्यर्थः ॥ **आग-मस्येति** ॥ 'पुण्येन पुण्यं लोकं नयति' इत्यादेरित्यर्थः । तत् आगमरूपं प्रमाणं सहकारि यस्य तत् तत्सहकारि तस्येति विग्रहः । यज्ञादिकं सफलम्, प्रेक्षावत्प्रवृत्तिविषयत्वादित्याद्यनुमानस्य । योगिप्रत्यक्षमप्यत्र द्रष्टव्यम् । ननु सर्वाभिमतेरन्धपरम्परामूलकत्वं किं न स्यादित्यत आह– **अत एवेति** ॥ धर्मादिरागमादिसिद्धत्वेन तदभिमते प्रमाणमूलकत्वादेवेत्यर्थः ॥ **प्रमाणसामान्य-सिद्ध्येति** ॥ 'सर्वाभिमतेरेव' इत्युक्तप्रमाणसामान्यसिद्ध्येत्यर्थः ॥

भावप्रकाशः

वाचानिर्वर्त्यस्येति ॥ तृतीयान्ताद् वाक्शब्दात्तेन निर्वृत्तमित्यर्थे निर्वृत्तेक्षद्यूतादिभ्य इति ठक् । 'निर्वृत्तेत्वङ्गसत्त्वाभ्यां द्वेत्रिष्वाङ्गिकसात्त्विके' इत्यमरटीकायामङ्गसत्त्वशब्दाभ्यामक्ष-द्यूतादित्वात् ठगित्युक्तत्वेन अक्षद्यूतादेराकृतिगणत्वावगमात् । नचाङ्गसत्त्वशब्दावक्षद्यूतादी एवेति वाच्यम् । काशिकादावदर्शनादिति भावः । एतेन नात्र तेन निर्वृत्तमिति ठक् । तत्र कालादित्यधिकृतत्वेन कालवाचिशब्दादेव ठग्विधानादिति निरस्तं । निर्वृत्त इति निष्ठार्थोऽ-विवक्षित इति भावेन निर्वर्त्यस्येत्युक्तम् ॥

भाष्यम्– नच मया श्रुतमिति तव ज्ञातुं शक्यम् । अन्यथा वा प्रत्युत्तरं स्यात् । भ्रान्तिर्वा तव स्यात् ॥

भावप्रदीपिका

न केवलं प्रत्यक्षैकप्रमाणवादिना धर्माद्यभावो वक्तुं शक्यते किन्तु किमपि न वक्तुं शक्यत इत्याह– **अन्यथेति** ॥ कथं प्रत्यक्षैकप्रामाण्ये सर्ववाचिकव्यवहाराभावः? इत्यत आह– **न चेति** ॥ न त्वदुक्तं यदि मया श्रुतमिति तव ज्ञातुं शक्यं प्रमाणाभावादित्यर्थः । प्रत्युत्तरा-न्यथानुपपत्त्या त्वया श्रुतमिति ज्ञायत इत्यत आह– **अन्यथा वेति** ॥ अर्थापत्तेः प्रामाण्या-नभ्युपगमात् प्रत्युत्तरमबोधकं स्यादित्यर्थः । प्रमाणत्वाभावेऽपि बोधकत्वमस्तीत्यत आह– **भ्रान्तिर्वेति** ॥ यदि प्रामाण्याभावेऽपि बोधकत्वं तर्हि तव मतेऽर्थापत्तिर्भ्रान्तिः सन्देहो वा स्याद्गत्यन्तराभावादित्यर्थः । यदुक्तं धर्माद्यभावेऽपि ....

श्लोकः १३

भावप्रकाशिका

'त्वदुक्तं मया श्रुतम्' इत्यत्र न हि तव प्रत्यक्षमस्ति । अतो न वक्तव्यं त्वयेत्यभिप्रायेणाह– **न चेति** ।। न च प्रत्युत्तरान्यथानुपपत्त्या प्रत्यक्षैकप्रमाणवादिनस्तवैतत् ज्ञातुं शक्यम् । अतः प्रत्युत्तरमपि तव निश्चायकं न स्यादित्याह– **अन्यथा चेति** ।। प्रत्यक्षेतरप्रमाणाभावादेव युष्मदस्मदुक्त्योरुक्तिप्रत्युक्तिरूपत्वं यत्प्रतीयते तत्रापि तव भ्रान्तिरस्तु संशयो वेत्याह– **भ्रान्तिर्वेति** ।।

प्रमेयदीपिका

भवत्वागमाप्रामाण्ये वाचनिकव्यवहारासिद्धिः । अनुमानाप्रामाण्ये तु कथम्? इत्यत आह– **न चेति** ।। त्वदीयवाक्यं मया श्रूयत इति ज्ञात्वा मां प्रति त्वया वाग्व्यवहारः क्रियते? अन्यथा वा? द्वितीये निष्फलो न कर्तव्यस्स्यात् । नाद्यः । परचित्तवृत्तीनां परस्याप्रत्यक्षत्वेन **मया श्रुतमिति तव ज्ञातुम्** अशक्यत्वान्मदीयं प्रत्युत्तरमेव तज्ज्ञानोपाय इत्येवं वक्तव्यमिति भावः । अस्त्वेवमित्यत आह– **अन्यथा वेति** ।। **'वा'** शब्दोऽवधारणे । प्रत्युत्तरं हि लिङ्गतया ज्ञापकम् । नच तव मतेऽनुमानं प्रमाणम् । अतः **प्रत्युत्तरमन्यथैव** अज्ञापकमेव **स्यादिति** ।।

ननु शब्दलिङ्गयोः प्रामाण्यमेव नाङ्गीक्रियते । ज्ञापकत्वमात्रं त्वङ्गीक्रियत एव । अतः कथं वाचिकव्यवहारासिद्धिः? इत्यत आह– **भ्रान्तिर्वेति** ।। ज्ञापकत्वमङ्गीकृत्य प्रामाण्यानङ्गीकारे शब्दलिङ्गाभ्यां जायमानः प्रत्ययः **तव** मते **भ्रान्तिर्वा स्यात्** संशयो वा । गत्यन्तराभावात् । न च परस्य भ्रान्त्याद्यर्थं वचनप्रयोगः । नापि प्रत्युत्तरेण भ्रान्तः सन्दिग्धो वा वाक्यं प्रयुङ्क्ते इति युक्तम् । अतो वाचिकव्यवहारसिद्ध्यर्थमागमानुमानप्रामाण्यमङ्गीकार्यमिति ।।

भावदीपः

भ्रान्तिर्वेति वाशब्देन संशयग्रह इत्युपेत्याऽह– **संशयो वेति** ।।

भावरत्नकोशः

आगमस्येवानुमानस्य वाचा निर्वर्त्यत्वाभावादाक्षिपति– **भवत्विति** ।। **द्वितीये** अज्ञात्वेति

पक्षे । **निष्फलः** परप्रत्यायनादिप्रयोजनशून्यो वाग्व्यवहार इति योज्यम् । तज्ज्ञानोपायः मया श्रुतमिति ज्ञानोपायः । 'वा स्याद् विकल्पोपमयोरेवार्थेऽपि समुच्चये' इति विश्वकोशादाह– **वाशब्दोऽवधारण इति** ॥ प्रत्युत्तरस्याज्ञापकत्वापादनमुपपादयति– **प्रत्युत्तरं हीति** ॥ तर्ह्यज्ञापकमेव स्यादित्यत आह– **ज्ञापकत्वमात्रमिति** ॥ **कथमिति** ॥ ज्ञापनमात्रार्थत्वेनापि वाग्व्यवहारोपपत्तेरिति भावः । 'वा विकल्पोपमानयोः' इत्यभिधानाद् वाशब्दो विकल्पार्थ इति भावेनाह– **संशयो वेति** ॥ **गत्यन्तरेति** वदन् ईश्वरज्ञानमप्रमेति मते तस्य 'जायमानः प्रत्ययः' इति निरासः, स्मृतितर्कयोः सिद्धान्ते प्रमात्वेन इतरमते भ्रमत्वेनोक्तान्तर्भाव इत्यभिप्रैति । पक्षद्वयेऽपि दोषमाह– **न चेत्यादिना** ॥ **प्रयोग इति** ॥ 'इति युक्तम्' इति वक्ष्यमाणेनान्वयः ॥ पराङ्गीकृतज्ञापकभावस्यापि प्रत्युत्तरस्य न भ्रान्त्याद्यापादकत्वं युक्तम्, अनुभवविरोधादित्याह– **नापीति** ॥

भावदीपिका

वचनप्रयोगः ॥ वादिना त्वया क्रियमाणः ।

भावप्रकाशः

वाशब्दोवधारण इति ॥'वा स्याद् विकल्पोपमयोरेवार्थेऽपि समुच्चय' इति विश्वोक्तेरिति भावः ।

भाष्यम्– सर्वदुःखकारणत्वं वा स्यात् । एको वाऽन्यथा स्यात् ॥

भावप्रदीपिका

... यद्यपि कस्यचिदुपकारकस्तथाऽपि सर्वदुःखकारणत्वं च स्यात् । धर्माधर्माभावज्ञाने परस्परहिंसादिप्रवृत्तेरित्यर्थः ॥

ननु सर्वदुःखकारणत्वेऽपि किं बाधकम् । शास्त्रप्रयोजनसिद्धेरित्यत आह– **एको वेति** ॥ ययोश्चार्वाक उपकारकोऽनुपकारकस्तावुभावपि चार्वाकं प्रत्यन्यथा स्याताम्, धर्माद्यभावात् । यस्योपकारकस्तस्यान्यथाभावेऽपि य उपकारकः स एको वा चार्वाकं प्रत्यन्यथा प्रतिकूलो घातकः स्यात् । अतः स्वजीवन विरोधोक्तिरुपेक्ष्य एवेत्यर्थः ॥

श्लोकः १३

भावप्रकाशिका

तदेवं प्रत्यक्षैकप्रमाणवादिनः परं प्रत्युक्तेरेवासम्भवात्, धर्मादेः सर्वलौकिकपरीक्षकसम्मतत्वेन बलवत्प्रमाणोपन्यासं विनाऽभावोक्त्यसम्भवाच्च न धर्माद्यभावः । यच्चान्यत् ते मनसि वर्तते 'धर्माद्यभावोक्त्या धनव्ययदेहायासादिपरिहारे सर्वसुखकारणत्वात् कथमहमप्रयोजकः स्वसमये पुरुषाणाम्? इति, तत्राह– **सर्वदुःखकारणत्वं वेति** ॥ धनव्ययादिपरिहारेण सुखकारणत्वं वा परस्परहिंसादिना दुःखकारणत्वं वाशब्दार्थः । ननु यो धर्माद्यभावोक्त्या सुखदुःखकारणं प्रबलदुर्बलयोस्तेनासौ स्वसमयप्रयोजक एव स्यात् । न काचिद्धानिस्तस्येत्यत आह– **एको वेति** ॥ यो हि धर्माद्यभावोक्त्या वध्यघातकनिमित्तत्वेन दुःखकारणं ययोस्तावुभावपि तं प्रत्यन्यथा स्याताम् । धर्माद्यभावात् । तयोर्मध्ये यस्य सुखकारणं स एको वाऽन्यथा स्यात् प्रतिकूलः स्यात् । घातकः स्यादित्यर्थः । तदेवं स्वजीवनविरुद्धोक्तिः कथं बुद्धिमान् प्रतीयते । तत् तु अनादरणीयमेव धर्माद्यभावमतम् ॥

प्रमेयदीपिका

एवं चार्वाकशास्त्रस्य विषयं निराकृत्य प्रयोजनमपि निराकुर्वच्छ्रोतृप्रयोजनं तावन्निराचष्टे– सर्वेति॥ यथा शास्त्रस्य सर्वेषां श्रोतॄणां सुखकारणत्वं तथा धर्माद्यभावज्ञाने सर्वमर्यादाऽतिक्रमे परस्परहिंसादिना सर्वदुःखकारणत्वं च स्यात् । तथा च समव्ययफलं निष्प्रयोजनमेवेति। इदानीं शास्त्रप्रणेतृप्रयोजनं निराकरोति– **एको वेति** ॥ धर्मादिज्ञानशून्याः पशुप्राया नोपकारिणमुपकुर्वन्ति । अपि तु सर्वेऽप्यपकर्तुमलम् । तदभावेऽपि **एको वा अन्यथा** अपकारकः **स्यात्** इत्यर्थः । तदेवं धर्माद्यनङ्गीकारे शास्त्रस्य विषयाद्यभावेनाशास्त्रत्वप्रसङ्गात् सर्वैर्धर्मादिकमङ्गीकार्यमिति ॥

भावदीपः

सुखकारणत्वमिति ॥ 'श्रोतॄणां धर्माद्यनुष्ठाने' इत्यादिनोक्तरीत्येति भावः ॥

भावरत्नकोशः

वाशब्दो भाष्ये उपमार्थक इत्यभिप्रायेणाह– **यथेति** ॥ चशब्दार्थोऽपि स एव वाशब्द

इति भावेनोक्तं **कारणत्वं चेति** ॥ दुःखस्य नान्तरीयकत्वे शास्त्रप्राप्तव्यसुखस्य प्रयोजनत्व-मुपपद्यत एवेत्या शङ्क्याह– **तथा चेति** ॥ **पशुप्रायाः** पशुतुल्याः । 'प्रायो बाहुल्यतुल्ययोः' इति विश्वोक्तेः । अलं पर्याप्ताः । **तदभावेऽपि** सर्वेषामपकर्तृत्वाभावेऽपि ॥

भावदीपिका

समव्ययफलमिति ॥

'असत्यानि दुरन्तानि समव्ययफलानि च ।
अशक्यानि च वस्तूनि नाऽरभेत विचक्षण'

इति अभियुक्तवचनादिति भावः ॥ **सर्वेऽपीति** ॥ परस्परहिंसादिना स्वेषामपकार-प्राप्त्येत्यर्थः ॥ **तदभावेऽपीति** ॥ सर्वैरप्यपकारस्य कर्तुमशक्यत्वेऽपीत्यर्थः । अनेन तावदस्म-द्धितायोद्यम कृतस्तत्र यद्धिंसादिकमस्माभिः प्राप्तं तदस्मदशक्तिजं तत्रायं किं करिष्यतीति भावेनेति द्रश्व्यम् ॥ **एको वेति** ॥ कृतघ्नतानिमित्तप्रत्यवायानुसन्धाने सत्येवमेतत् । तत्तु तेनैव निःशेषितमिति भावः ।

भावप्रकाशः

पशुप्राया इति ॥ प्रायः स्यात् ताडनेमृत्यौ तुल्यबाहुल्ययोरपीति विश्वोक्तेः पशुतुल्या इत्यर्थः ॥

भाष्यम्– रचितत्वे च धर्मप्रमाणस्य कर्तुरज्ञानादिदोषशङ्का स्यात् । नचादोषत्वं स्ववाक्येनैव सिद्ध्यति ॥

भावप्रदीपिका

नन्वस्तु धर्मादिकं तथापि न तदर्थमपौरुषेयवाक्यं स्वीकार्यम् । रचितवाक्यादेव तत्सिद्धे-रित्यत आह– **रचितत्वे चेति** ॥ नन्वसौ कर्ता निर्दोष एवेत्यत आह– **न चेति** ॥ प्रमाणान्तराभावात् तन्निर्दोषतायां तद्वाक्यमेव प्रमाणं वाच्यम् । न च स्ववचनात् स्वस्य निर्दोषता सिद्ध्यति । अतोऽप्रसिद्धकर्तृकत्वादपौरुषेयवाक्यमेव धर्माद्यर्थमङ्गीकार्यमित्यर्थः ॥

श्लोकः १३

भावप्रकाशिका

नन्वस्तु नाम धर्मादिः । पौरषेयवाक्येनैव तत्सिद्धिः किमिति न स्यात्? इति काणादाद्याः । तान् प्रत्याह– **रचितत्वे चेति** ॥ प्रत्यनुमानादिपराहतत्वेन सर्वज्ञत्वाद्यनुमानासम्भवात् । तस्याज्ञानादिदोषाभावस्तद्वाक्येन वक्तव्यः । तथा च तस्यान्योन्याश्रय इति भावेनाह– **न चादोषत्वमिति** ॥

प्रमेयदीपिका

ननु स्वीकृतं धर्मादिकम् । पौरुषेयवाक्यात् तन्निश्चयस्स्यादित्यत आह– **रचितत्वे चेति** ॥ ततश्च न धर्मादिनिश्चय इति भावः । निर्दोषत्वेन प्रमितोऽसाविति चेत् । तस्य निर्दोषत्वं किं तद्वाक्यात् सिद्धम्? प्रमाणान्तरेण वा? न द्वितीयः । तदभावात् । आद्यं दूषयति– **न चेति** ॥ अतिप्रसङ्गादिति भावः । न च प्रत्यक्षादिना धर्मादिसिद्धिः । अतः सर्वैः किमप्यपौरुषेयं वाक्यमङ्गीकार्यम् । अङ्गीकृतं च बौद्धादिभिः स्वसमयापौरुषेयत्वम् ॥ 'शौद्धौदनिप्रभृतयः सम्प्रदायप्रवर्तकाः' इत्युक्तत्वात् । ततः किम्?इति चेत् । वाक्यत्वहेतोस्तत्रानैकान्त्यमिति ॥

भावदीपः

न च प्रत्यक्षादिनेति ॥ अयोग्यत्वादिति भावः ॥

भावरत्नकोशः

असौ रचयिता पुरुषः । **न च प्रत्यक्षेति** ॥ तस्यातीन्द्रियत्वादिति भावः । किमेवं वदतः किमपि वाक्यमपौरुषेयं नास्तीति मतम् उत किञ्चिदस्तीति प्राग् विकल्पितं द्वितीयपक्षमङ्गीकारयन्नुपसंहरति– **अत इति** ॥ न केवलं प्रामाणिकैरेवमङ्गीकार्यमिति त्वयाऽपि स्वीकार्यमापद्यते । किं तर्हीत्यत आह– **अङ्गीकृतं चेति** ॥ **शौद्धोदनिप्रभृतय इति** ॥ यः शकेषु जातो बुद्धावतारः स शौद्धोदनिरिति क्षीरस्वामी । तत्प्रभृतयः सम्प्रदायस्यैव प्रवर्तकाः, न पुना रचयितार इत्यपौरुषेयत्वं प्राप्तमिति भावः । **वाक्यत्वहेतोरिति** ॥ श्रुतेरपौरुषेयत्वमेव नास्ति वाक्यत्वाल्लौकिकवाक्यवदिति प्रागुक्तवाक्यत्वहेतोस्तत्राङ्गीकृतापौरुषेयभावे वाक्ये उक्तसाध्येन व्यभिचार इत्यर्थ इति सुधीन्द्रतीर्थश्रीमच्चरणाः ॥

भावदीपिका

अतिप्रसङ्गादिति ॥ अस्माकमप्यस्मद्वाक्याददोषत्वं सिद्ध्येदित्यतिप्रसङ्गादित्यर्थः । ननु पौरुषेयवाक्यात् तन्निश्चयायोगेऽपि प्रमाणान्तरेण तत्सिद्धिर्भविष्यतीत्यत आह– **नच प्रत्यक्षादिनेति ॥** अतीन्द्रियत्वान्न प्रत्यक्षेण सिद्धिः । नाप्यनुमानेन । तत्प्रतिबद्धलिङ्गाभावात् । नाप्यागमेन । अपौरुषेयस्यानङ्गीकारात् । पौरुषेयस्य च निरस्तत्वादिति भावः । ननु शौद्धोदनिप्रभृतीनां कर्तृणां प्रसिद्ध्या कथमपौरुषेयत्वमङ्गीकृतमित्यत आह– **शौद्धोदनीति ॥** वाक्यत्वहेतोरपौरुषेयत्वाभावसाधकस्य ॥ **तत्रेति ॥** अपौरुषेयत्वेन बौद्धाद्यङ्गीकृतेषु तत्तत्समयेष्वित्यर्थः ॥

भावप्रकाशः

अतिप्रसङ्गादिति ॥ अस्मद्वाक्येन अस्माकमपि निर्दोषत्वप्रसङ्गादित्यर्थः । किमेवं वदतः किमप्यपौरुषेयं वाक्यं नास्तीति मतं उत किञ्चिदस्तीति वा विकल्पितम् । द्वितीयमङ्गीकारयन्नेवोपसंहरति– **अत इति ॥** न केवलमस्माभिः किञ्चिदपौरुषेयं वाक्यमङ्गीकार्यमापाद्यत इत्येव किं तर्हि इत्यत आह– **अङ्गीकृतश्चेति ॥ शौद्धोदनीति ॥** यः शकेषु जातो बुद्धावतारः सशौद्धोदनिरिति क्षीरस्वामी । शाक्यमुनिस्तु यः । सशाक्यसिंहः सर्वार्थसिद्धिः शौद्धोदनिश्च स इत्यमरश्च । तब्दलाच्छौद्धोदनिशब्दार्थो ज्ञेयः । **वाक्यत्वहेतोरिति ॥** श्रुतेरपौरुषेयत्वमेव नास्ति वाक्यत्वादिति प्रागुक्तहेतोरित्यर्थः ॥

भाष्यम्– न च येन केनचिदपौरुषेयमित्युक्तमुक्तवाक्यसमम् । अनादिकालपरिग्रहसिद्धत्वात् । अतः प्रामाण्यं श्रुतेः । अतः कुतर्कैर्धीरस्तत्र न मुह्यति ॥ १३ ॥

भावप्रदीपिका

नाप्रसिद्धकर्तृकत्वेनापौरुषेयत्वं सिद्ध्यति । व्यभिचारादित्यत आह– **न चेति ॥** उक्तवाक्यम् अपौरुषेयवाक्यम् । प्रामाण्यं च इत्याद्युक्तमुपसंहरति– **अत इति ॥**

भावप्रकाशिका

तदेवं कर्तुरप्रसिद्धेः स्वत एवापौरुषेयत्वसिद्धौ वेदस्य, नातिप्रसङ्ग इति भावेनाह– **न च**

श्लोकः १३

येन केनचिदित्यादिना ॥ सिद्धे वाऽपौरुषेयत्वे दोषाभावात् प्रामाण्यसिद्धिरित्याह– **अत इति** ॥ सिद्धे च वेदप्रामाण्ये तेन देहव्यतिरिक्तात्मसिद्धेः धीरो धीमान् तत्र न मुह्यतीत्याह– **अतः कुतर्कैरिति** ॥

प्रमेयदीपिका

अस्त्वेवमनुमानस्यान्यतरानैकान्त्याच्छ्रुतेरपौरुषेयत्वे बाधकाभावः । साधकं तु किम्? इति चेत् । कर्तुरप्रसिद्धिरपौरुषेयत्वप्रसिद्धिश्चेति ब्रूमः । एवं तर्हि गूढकर्तृकस्य कृतापौरुषेयत्व-प्रसिद्धिकस्याप्यपौरुषेयत्वप्रसङ्ग इत्यत आह– **नचेति** ॥ **केनचित्** 'कृतम्' इति शेषः ॥ उक्त-**वाक्यसमं** वेदवदपौरुषेयमित्यर्थः । अनादिकाले यः परिग्रहः प्राक्तनमेवैतदिति ज्ञानं, तेन विषयीकृतत्वाच्छ्रुतेः । इतरस्य तदभावादपौरुषेयत्वप्रसिद्धिरेव तत्र भग्नेति भावः । अपौरुषेयत्व-सिद्धौ सिद्धमर्थमुपसंहरति– **अत इति** ॥

एवञ्च चतुर्थपादोपयुक्तं प्रमेयमुक्त्वा तमिदानीं निवेशयति– **अत इति** ॥ यत एवं नैरात्म्य-वादिभिरुत्प्रेक्षिताः कुतर्का अतस्तैः **कुतर्कैः धीरः** धीमान् **तत्र** देहातिरिक्तनित्यात्मसद्भाव-विषये **न** मोहमापद्यते । **'नरके नियतं वासः'** (१.४४) इत्याद्यर्जुनवचनेन तस्य नित्यात्म-प्रतिपत्तिसिद्धेः प्रथमपुरुषप्रयोगः ॥

भावदीपः

अन्यतरेति ॥ बौद्धवाक्यापौरुषेयत्वस्य सिद्धान्तिनाऽनङ्गीकारात् अन्यतरेत्युक्तम् । अर्जुनं प्रत्युक्तिरूपत्वात् 'त्वं न मुह्यसि' इति वाच्ये'मुह्यति' इत्युक्तिः कथम्? इत्यत आह– **नरक इत्यादिना** ॥

वाक्यार्थप्रदीपः

प्रथमपुरुषप्रयोग इति ॥ मुह्यतीति आपद्यत इति च प्रथमपुरुषप्रयोग इत्यर्थः । अन्यथा मुह्यसीति आपत्स्यस इति मध्यमपुरुषप्रयोगः स्यादिति भावः ॥

भावरत्नकोशः

श्रुतेः पक्षत्वात् तदन्यवाक्यस्य सिद्धान्तिना अपौरुषेयत्वानङ्गीकारात् कथमनैकान्त्यो-

द्भावनमित्यत उक्तम्– **अन्यतरेति** ॥ पराङ्गीकारानुसारेण परस्यानैकान्त्योद्भावनमिति भावः । **कर्तुरप्रसिद्धिरिति** ॥ अप्रमितकर्तृकत्वमित्यर्थः । तेन कर्तृभ्रान्त्या नासिद्धिः । नापि गूढकर्तृके व्यभिचारः । गूढेन कर्त्रा स्ववाक्ये कर्तुः प्रमितेः । एवं तत्त्वनिर्णयोक्तं हेतुं स्वयमुक्त्वा उत्तर-भाष्यमनुरुध्य हेत्वन्तरमाह– **अपौरुषेयत्वप्रसिद्धिश्चेति** ॥ अत्र व्यभिचारं शङ्कते– **एवं तर्हीति** ॥ 'गूढकर्तृकस्य' इति साध्याभावोपपादनम् । 'कृतापौरुषेयत्वप्रसिद्धिकस्य' इति हेतु-सत्त्वोपपादनम् । **इतरस्य** गूढकर्तृकस्य । **तदभावात्** प्राक्तनमेवेदमधीमहे अध्यापयामश्चेति लोकानुसन्धानगोचरत्वाभावात् । तत्र गूढकर्तृकवाक्ये । तं चतुर्थपादम् । 'धीरस्तत्र न मुह्यति' इति मत्वर्थे रप्रत्यय इति भावेनोक्तम्– **धीमानिति** ॥ अर्जुनस्य बोध्यत्वान्मुह्यसीति वाच्य-मित्यत आह– **नरके नियतमित्यादि** ॥

भावदीपिका

अनुमानस्येति ॥ श्रुतिवाक्यं नापौरुषेयं वाक्यत्वाल्लौकिकवाक्यवत् इति पूर्वोक्तानु-मानस्येत्यर्थः ॥ **अनैकान्त्यादिति** ॥ बौद्धस्य समयस्यापौरुषेयत्वस्यास्माभिरनङ्गीकारेण तद्रीत्यैवानैकान्त्येनान्यतरानैकान्त्यादित्यर्थः ॥ **कर्तुरप्रसिद्धिरिति** ॥ तथा च वेदोऽपौरुषेयोऽ-प्रमितकर्तृकत्वाद् गगनवदित्यर्थः ॥ नन्वर्जुनं प्रति भगवता 'त्वं मोहितो मा भव' इति वक्तव्ये 'न मुह्यति' इति कथं प्रथमपुरुषप्रयोग इत्यत आह– **नरक इति** ॥ तथा चार्जुनस्याऽत्म-नित्यत्वप्रतिपत्तेस्तद्वचनबलेन सिद्धत्वान्न तं प्रत्येतत् । किन्त्वर्जुनं निमित्तीकृत्य प्राप्तशङ्कालु-लोकाभिप्रायेणैवेदमतः प्रथमपुरुषप्रयोग इति भावः ॥

॥ **पूर्ववदिति** ॥ अपेक्ष्य शोकः कार्य इति शेष इत्यर्थः ॥ **अनेनेति** ॥ व्याख्या-नाकरणेनेत्यर्थः । शोकाभावं प्रति जरादिप्राप्तेर्देहान्तरप्राप्तेश्चाधिकरणत्वाभावादाह– **जरादि-प्राप्तावित्यादि** ॥ **प्रतिविधानमिति** ॥ समाधानमित्यर्थः । ननु जीर्णदेहलाभस्थले पूर्वावस्था-मात्रहानिः । मरणे तु जीर्णावस्थावतो देहस्यापीति वैषम्यमित्यत आह– **अनुपयुक्तमिति** ॥ शोकाहेतुत्वाभावादिति भावः । ननु यथाकथञ्चित् स्वसमीपस्थद्रव्यहानेन वस्त्वन्तरस्य प्राप्तत्वाच्छोको भविष्यत्येवेति चेत्, तत्राऽह– **निष्केति** ॥ अन्यथैतस्यापि शोकहेतुत्वं स्यादिति भावः ॥ १३ ॥

श्लोकः १३

भावप्रकाशः

श्रुतेः पक्षत्वात् तद्भिन्नवाक्यस्य चास्माभिरपौरूषेयत्वानङ्गीकारात् कथमनैकान्त्यमित्यत उक्तम्– **अन्यतरेति** ॥ **कर्तुरप्रसिद्धिरिति** ॥ अप्रमितकर्तृकत्वमित्यर्थः । तेन कर्तृभ्रान्तिमादाय नासिद्धिः । नापि गूढकतृके व्यभिचारः । अन्यैरप्रमितकर्तृत्वेऽपि गूढकर्त्रा तदभावात् । एवं वेदकर्तुरप्रसिद्धेरिति तत्त्वनिर्णयानुसारेण हेतुमत्त्वाऽग्रिमभाष्यानुसारेण हेत्वन्तरमाह– **अपौरुषेयत्वप्रसिद्धिश्चेति** ॥

द्वितीयहेतौ व्यभिचारं शङ्कते– **गूढकर्तृकस्येति** ॥ इदञ्च साध्याभावप्रदर्शनाय विशेषणम् । तत्र हेतुमुपपादयति– **कृतापौरुषेयत्वप्रसिद्धिकस्येति** ॥ नन्वत्रार्जुनस्य बोध्यत्वान्न मुह्यसीति वक्तव्यमित्यत आह– **नरके नियतमिति** ॥ **तस्य** अर्जुनस्य ॥

भाष्यम्– अथवा जीवनाशं देहनाशं वाऽपेक्ष्य शोकः । न जीवनाशम् । नित्यत्वादित्याह– न त्वेवेति ॥ नापि देहनाशमित्याह– देहिन इति ॥ यथा कौमारादिदेहहानेन जरादिप्राप्तावशोक एवं जीर्णादिदेहहानेन देहान्तरप्राप्तावपि ॥

भावप्रदीपिका

'न त्वेव' इति श्लोकद्वयं प्रकारान्तरेण व्याचष्टे– **अथवेत्यादिना** ॥ १३ ॥

भावप्रकाशिका

'न त्वेव' इत्यादिश्लोकद्वयं प्रकारान्तरेणापि व्याचष्टे– **अथवेत्यादिना** ॥ अस्मिन् पक्षे 'गतासून्' इत्यत्रापि गतासवो देहान्निर्गता भवन्त्यसवो येभ्य इति कृत्वा गतासवो जीवाः । न हि तेभ्यः असवो गच्छन्ति मृतावपि 'भागतोऽनुव्रजन्ति तम्' इति वचनात् ॥ १३ ॥

प्रमेयदीपिका

अनेकार्था गीतेति दर्शयितुं श्लोकद्वयं प्रकारान्तरेण व्याचष्टे– **अथवेति** ॥ **न जीवनाशमपेक्ष्य शोकः** 'कार्यः' इति शेषः । **नित्यत्वात्** जीवस्य । अनेन योजना पूर्ववदेव इति ज्ञापयति ॥ १२ ॥

'नापि' इत्यत्रापि पूर्ववच्छेषः । अत्र पूर्वयोजना न सङ्गच्छते । अतोऽन्यथा पादत्रयं व्याख्याति– **यथेति ॥ 'जरादिप्राप्तौ' 'देहान्तरप्राप्तौ'** इति निमित्तसप्तम्यौ । ततश्चायमर्थः ।

कौमाराद्यवस्थाविशिष्टदेहहाने तावन्नास्ति शोक इति प्रसिद्धम् । तत् कस्य हेतोः? इति वाच्यम् । जरादिविशिष्टदेहान्तरलाभात् समानलाभेन हानिर्हि समाधीयत इति चेत् । तर्हि मरणेऽपि शोको न कार्यः । देहान्तरलाभादेव । यदा तु जीर्णलाभेन समीचीनहानेः प्रतिविधानं तदा सुतरां समीचीनलाभेन जीर्णहानेरिति । तत्रावस्थामात्रहानिः । अत्र त्ववस्थावतोऽपीत्येतदनुपयुक्तं वैषम्यम् । निष्कप्रदानेन पटग्रहणदर्शनादिति भावेनोक्तं **'धीरः'** इति ॥ १३ ॥

भावबोधः

अनेनेति ॥ आदीति अनुभव इति ततश्चेति देह इति आत्मन इति पदप्रयोगेणेत्यर्थः ॥ १३ ॥

भावदीपः

जीर्णहानेरिति ॥ 'प्रतिविधानम्' इत्यनुषङ्गः ॥ चतुर्थपादं स्वयं योजयति– **तत्रावस्थामात्रेत्यादिना ॥ धीर इतीति ॥** तत्र पूर्वदेहत्यागेन देहान्तरप्राप्तिविषये **धीरो** विवेका न मुह्यतीति मूलार्थ इति भावः ॥ १३ ॥

वाक्यार्थप्रदीपः

तत्कस्य हेतोरिति वाच्यमिति ॥ 'निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनमि'ति कात्यायनवचनात् कस्माद्धेतोरित्यर्थः ।

भावरत्नकोशः

इति दर्शयितुमिति ॥ लेशत इत्युक्त्या सूचितं बह्वर्थत्वं मन्दानामपि गीतासु दर्शयितुमित्यर्थः । 'जीवनाशम्' इत्यत्र पूर्वभाष्याद् अपेक्ष्य शोकः इति पदद्वयमनुवर्त्य तत्रापि ल्यपो घटनाय शेषमाह– **कार्य इति शेष इति ॥** 'नित्यत्वात्' इति भाष्ये शेषोक्तिर्जीवस्येति । **अनेन** 'नत्वेव' इतीति प्रतीकमात्रग्रहणेन ॥ १२ ॥

श्लोकः १३

अत्र 'कौमारम्' इत्यादित्रिपाद्याम् । यद्वा, **नापि** देहनाशमपेक्ष्य शोकः कार्य इत्यत्रेत्यर्थः। एवं हि तत्र पूर्वयोजना । यथा कौमारादिशरीरभेदेऽपि देही तदीक्षिता सिद्धः, एवं देहान्तरप्राप्तावपि । **ईक्षितृत्वादिति** ॥ इयं च देहातिरिक्तात्मादिसाधनाय कृता । न प्रकृतार्थसङ्गता । अतोऽन्यथाऽत्र व्याख्यातीत्यर्थः । **निमित्तसप्तम्याविति** ॥ जरादिप्राप्तिनिमित्तकः शोकः देहान्तरप्राप्तिनिमित्तकः शोक इति च निमित्तार्थे सप्तम्यावित्यर्थः । यद्यपि विशिष्य निमित्ततायां न सप्तमीविभक्तेरनुशासनमस्ति । तथाऽपि जरादिप्राप्तौ देहान्तरप्राप्तावित्युभयत्र सत्यामिति अशोक इत्यत्र तु युक्त इति शेषो व्याख्यायते । ततो 'यस्य च भावेन भावलक्षणम्' इति सूत्रेण सप्तमी, गोषु दुह्यमानासु गतः कृष्ण इत्यत्र यथा । तथा च जरादिप्राप्तौ सत्यामशोको युक्त इति संयोजने सति सिद्धसाध्यसमभिव्याहारे सिद्धं साध्यायोपकल्पत इति उपलक्षणीभूतसप्तम्याश्रययोर्जरादिप्राप्तिदेहान्तरप्राप्त्योर्निमित्तत्वं लभ्यत इत्यभिप्रायेण 'निमित्तसप्तम्यौ' इत्युक्तमित्याहुः । निमित्तकारणहेतुषु सर्वासामिष्टिरिति तत्कस्येति षष्ठी । कस्माद्धेतोरित्यर्थः । परिदृश्यमानदेहेति वक्तव्ये यज्जीर्णग्रहणं तत्तात्पर्यमाह– **यदा त्विति** ॥ १३ ॥

गीताश्लोकद्वयाक्षरार्थस्तु– ननु चात्र किं परिदृश्यमानदेहपक्षीकारेणानुमीयते किं वा तदतिरिक्तदेहिपक्षीकारेण? नाऽद्यः, देहोत्पत्तिनाशयोः प्रत्यक्षसिद्धत्वेन हेतोः स्वरूपासिद्धत्वात् कालात्ययापदिष्टत्वाच्च । द्वितीये देहातिरिक्तात्मनः सद्भावे तन्नित्यत्वानुमानं सम्भवति । देहपक्षोक्तदोषाभावात् । तद्देहातिरिक्तात्मसत्त्वमेवासिद्धम् । **ततश्चाऽश्रयासिद्धिरिति** ॥ अस्तु वा देहातिरिक्तात्मसद्भावः । तथाऽपि नानुमानं सम्भवति । यतः पूर्वोत्तरदेहेष्वेक एवायमात्मेत्यस्यार्थस्य भावे एतदनुमानं सम्भवति । स्वरूपासिद्ध्याद्यभावात् । किं नाम? तत्पूर्वोत्तरदेहेष्वात्मैकत्वमेवासिद्धं प्रमाणाभावात् । तथा च देहोत्पत्तावुत्पत्तिमतः तद्विनाशे च नाशवतः कथमनादित्वेन नित्यत्वं साध्यत इत्येतदाक्षेपद्वयपरिहाराय 'देहिनोऽस्मिन्' इत्यादित्रिपादी प्रवृत्ता ॥

देहिन इति ॥ अत्र देहशब्देन शरीरेन्द्रियान्तःकरणप्राणादिसङ्घातो ग्राह्यः । देहवतो देहातिरिक्तस्य । अस्मिन् देहे परिदृश्यमाने स्थूलदेहे । कौमारं यौवनं जरेति विषयेण विषयीक्षणमुपलक्ष्यते । तत् देहिनो देहातिरिक्तस्यैव । न हि जडस्य शरीरस्य कौमाराद्यनुभवः सम्भवतीति कौमारादीक्षणेन लिङ्गेन देहातिरिक्त आत्माऽस्तीत्यनुमीयते । तथा 'देहिनः'

इत्यादिपादत्रयं देहभेदेऽप्यात्मैकत्वसाधनं योजनीयम् । देहिन इत्येकवचनं तन्त्रम् । कौमारादिमच्छरीरभेदे देही एक एव । योऽहं कुमारशरीरवानभूवं स इदानीं युवशरीरवान् वर्ते इत्यादिप्रत्यभिज्ञानात् । देहान्तरप्राप्तावपि अनेकदेहप्राप्तावपि एक एव देही सिद्धः । उक्तरीत्या तत्प्रत्यभिज्ञातृत्वात् । प्रत्यग्रजातस्य शिशोराहाराद्यभिलाषेण पूर्वदेहानुसन्धानादिसिद्धिरिति ॥

अथवा, जीवनाशं देहानाशं वाऽपेक्ष्य शोकः कार्यः? न जीवनाशम् । तस्य नित्यत्वात् । नापि देहनाशमपेक्ष्य शोकः कार्यः । प्रतिनिधिलाभेन हानेः प्रतिविधानसम्भवादिति 'न त्वेवाहम्' इत्यादिश्लोकद्वयेनोच्यत इति भाष्ये द्विश्लोका प्रकारान्तरेणावतारिता । तत्र प्रथमश्लोके पूर्ववदेव योजना । द्वितीयश्लोके पूर्वयोजना न सङ्गच्छत इति पादत्रयं यथा कौमारादिदेहहानेन जरादिप्राप्तावशोकः, एवं जीर्णादिदेहहानेन देहान्तरप्राप्तावपि न शोक इति प्रकारान्तरेण व्याख्यातम् । अत्रायं भावः । कौमाराद्यवस्थाविशिष्टदेहहाने तावन्नास्ति शोक इति प्रसिद्धम् । तत् कस्य हेतोरिति वाच्यम् । जरादिविशिष्टदेहान्तरलाभात् । समानलाभेन हानिः समाधीयत इति चेत्, तर्हि मरणेऽपि शोको न कार्यः । देहान्तरलाभादेव । यदा तु जीर्णलाभेन समीचीनहानेः प्रतिविधानं तदा सुतरां समीचीनलाभेन **जीर्णहानेरिति** ॥ तत्रावस्थामात्रहानिरत्र तु अवस्थावतोऽपीत्येतदनुपयुक्तं वैषम्यम् । निष्कप्रदानेन पटग्रहणदर्शनादिति भावेनोक्तं धीर इति ॥ धीरः धीमान् तत्र देहातिरिक्तात्मविषये न मुह्यति । देहेन्द्रियादीनां जडत्वकरणत्वादिना ईक्षणादिकर्तृत्वायोग इत्यादिरूपेण ते तर्का निराकार्याः । तथा हि । न तावदहं मनुष्य इत्याद्यनुभवाच्छरीरस्य कौमाराद्यनुभवः शङ्कनीयः । भौतिकत्वात् । अन्यथा मृतस्यापि तत्प्रसङ्गः । प्राणेन्द्रियाद्यपगमान्मृतस्यादर्शनमिति चेन्न । प्राणादेः सत्त्वेऽपि सुप्त्यादौ ज्ञानादर्शनात् । अत एव मनसोऽपि न ज्ञातव्यम् । सुप्त्यादौ सत्यपि मनसि ज्ञानादर्शनात् । करणत्वाच्च । मनसा जानामीत्यनुभवात् । न च करणस्य कुठारस्येव कर्तृत्वमुपपद्यते । एतेन बाह्येन्द्रियाणामपि कर्तृत्वं निरस्तम् । चक्षुषा पश्यामीत्यादौ तेषामपि करणत्वानुभवात् । न च प्रत्यभिज्ञा भ्रान्तिः । बाधकाभावादिति ॥ १२–१३ ॥

भावप्रकाशः

निमित्तसप्तम्याविति ॥ यद्यपि विशिष्य निमित्ततायां सप्तमीविधानं नास्ति । तथाऽपि जरादिप्राप्तौ देहान्तरप्राप्तावित्युभयत्र सत्यामिति शेषः । **अशोक इत्यत्र तु युक्त इति** ॥ ततो

यस्य च भावेन भावलक्षणेति सप्तमी । ततश्च जरादिप्राप्तौ सत्यामशोको युक्त इत्यादिरूपेण-सम्बन्धे कृते सिद्धसाध्यसमभिव्याहारे सिद्धं साध्यायोपयुज्यत इति न्यायेनोपलक्षणीभूत-समाश्रययोः जरादिप्राप्तिदेहान्तरप्राप्त्योः निमित्तत्वमुत्सर्गतः फलतीत्यभिप्रायेण निमित्तसप्तम्या-वित्युक्तमिति मन्तव्यम् ॥ एवं ङितिचेत्यादावपीति न प्रतिबन्दी । **तत्कस्य हेतोरिति** ॥ निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनमिति हेतुशब्दप्रयोगे सर्वविभक्तिविधानात् कस्माद् हेतो-रित्यर्थः । दृश्यमानदेहेति वक्तव्ये यज्जीर्णेत्युक्तं तदभिप्रायमाह– **यदा त्विति** ॥

मात्रास्पर्शास्तु कौन्तेय शीतोष्णसुखदुःखदाः ।
आगमापायिनोऽनित्यास्तांस्तितिक्षस्व भारत ॥ १४ ॥

भाष्यम्– तथाऽपि तद्दर्शनाभावादिना शोक इति चेत् नेत्याह– मात्रास्पर्शा इति ॥

भावप्रदीपिका

ननु कौमाराद्यपायेऽपि तद्देहस्यैव दर्शनादिसम्भवादशोकेऽपि देहान्तरप्राप्त्यनन्तरं तदभावा-च्छोक इत्याशङ्क्य उत्तरश्लोकमवतार्य व्याचष्टे– **तथापीति** ॥

भावप्रकाशिका

ननु बन्धूनां जरादिप्राप्तावपि पूर्वदेहदर्शनान्न शोकः, देहान्तरप्राप्तौ तु तददर्शनाच्छोक इत्याशङ्क्य, परिहारत्वेन उत्तरश्लोकमवतारयति– तथाऽपीत्यादिना ।

प्रमेयदीपिका

प्रकारान्तरेण शोकं शङ्कते– **तथापीति** ॥ यद्यपि बान्धवादीनां हानिर्भविष्यतीति धिया न शोको युक्तः । उक्तविधयाऽऽत्महानेरभावात् । देहहानावपि प्रतिनिधिलाभात् । तथाऽपि तन्मरणे ममैव सुखहानिर्दुःखावाप्तिश्च भविष्यतीति धिया मे शोकः समुत्पतितः । कथम्? तद्दर्शना-भावादिना । **'तद्'** इति बान्धवादिदेहादिपरामर्शः । **आदि**पदेन विकृततद्दर्शनं च गृह्यते । प्रेमास्पदानां हि दर्शनस्पर्शनालापादिकं सुखहेतुः । तेषु मृतेषु तद्दर्शनाद्यभावात् सुखहानिः। तथा तेषां छेदभेदादिदर्शनेन दुःखावाप्तिश्चेति । एतन्निषेधपूर्वकं श्लोकमवतारयति– **नेति** ॥

श्लोकः १४

भावरत्नकोशः

'तथाऽपि इति भाष्ये प्रतियोग्याह– **यद्यपीति** ॥ **उक्तविधया** जीवनाशं देहनाशं वेत्युक्तविधया । 'विकृत' इत्यत्र छेदादिर्विकृतिः । 'छेदभेदादि' इत्यत्रावयवविश्लेषहेतुः क्रिया छेदः । भिन्नतयाऽवस्थानहेतुर्विदारणं भेदः । नेति श्रवणादाह– **एतन्निषेधेति** ॥ तथाऽपीति कृतशङ्कानिषेधेत्यर्थः । **श्लोकं** मात्रास्पर्शा इति श्लोकम् । कचित्तु श्लोकद्वयमिति पाठः । तत्र श्लोकद्वयं 'मात्रास्पर्शास्तु','यं हि न व्यथयन्ति' इति श्लोकद्वयमित्यर्थ इत्याहुः ॥

भावदीपिका

विकृततद्दर्शनं वेधच्छेदादिविकारयुक्तदेहदर्शनम् ॥

भाष्यम्– मीयन्त इति मात्रा विषयाः । तेषां स्पर्शाः सम्बन्धाः । त एव शीतोष्णसुखदुःखदाः । देहे शीतोष्णादिसम्बन्धाद्धि शीतोष्णाद्यनुभव आत्मनः। ततश्च सुखदुःखे ॥

भावप्रदीपिका

तुशब्दार्थः **एवेति** ॥ पूर्वार्धाभिप्रायमाह– **देह इति** ॥

भावप्रकाशिका

तत्र तावत् पूर्वार्धं व्याचष्टे– **मीयन्त इत्यादिना** । तुशब्दार्थमाह– **एवेति** ॥ अभिप्रायं कथयति– **देह इत्यादिना** ॥ शीत उष्णः समशीतोष्णो वा एवं सुरूपः सुरसः सुगन्धः सुखरूपी परितो देह इति देहे साक्षाद्विषयसम्बन्धः, तदुपयोगिद्वारो वा । तत एव शीतोष्णाद्यनुभव आत्मनः । **ततः** तस्मादनुभवात् सुखदुःखे । न हि स्वप्नजाग्रदुखादिकमात्मनो जडदेहसम्बन्धविषयानुभवं विनेत्यर्थः ॥

प्रमेयदीपिका

'मीयन्ते विषया एभिरिति मात्रा इन्द्रियाणि' इति व्याख्यानमसत् । पुराणादौ मात्राशब्दस्य विषये रूढत्वादित्याशयवान् व्याचष्टे– **मीयन्त इति** ॥

श्लोकः १४

ननु गन्धरसरूपस्पर्शशब्दा विषयाः । अतो भिन्नपदत्वे द्वन्द्वत्वे वा स्पर्शानां विषयान्तर्गतानां पुनरुक्तिव्यर्थेत्यत आह– **तेषामिति** ।। विषयाणाम् ।। तथाप्यनुपपत्तिः । विषयाणां स्पर्शाभावादित्यत आह– **सम्बन्धा इति** ।। एवं तर्हि किं षष्ठीसमासपरिग्रहणेन? भिन्नपदत्वादावपि दोषाभावादित्यतो वाक्यं योजयति– **त एवेति** ।। तुशब्दस्यार्थः 'एव' इति। नहि विषयाणां सम्बन्धानां च पृथगेतत्कार्यं सम्भवतीति भावः ।।

ननु शीतोष्णशब्दौ विषयविशेषवचनौ । तत् कथं विषयसम्बन्धा विषयविशेषं दद्युः? कथं च साक्षात् सुखदुःखे? कश्च प्रतिसम्बन्धी? कस्मै ददति? इत्यत आह– **देह इति** ।। देहशब्देनात्रेन्द्रियाणि लक्ष्यन्ते । अनेन शीतोष्णशब्दौ सकलविषयोपलक्षकौ । विषयोक्त्या च तत्साक्षात्कारो लक्ष्यत इति लक्षितलक्षणेयम् । अनुभवद्वारैव सुखदुःखदानम्। प्रतिसम्बन्धी देहः । दानं चात्मन इत्युक्तं भवति ।। एतेन लौकिका प्रतीतिरर्जुनेन शङ्किताऽनूद्यते । तत्तद्विषयाणां तैस्तैरिन्द्रियैर्ये ये सन्निकर्षास्तैस्तैस्तत्तद्विषयसाक्षात्कारो भवति । तत्रेष्टविषयसाक्षात्कारात् सुखं भवति । अनिष्टविषयसाक्षात्काराद्दुःखं भवतीति ।।

भावबोधः

लक्षितलणेति ।। विषयविशेषवाचकशीतोष्णपदेन सकलविषयसमुदाये लक्षितेऽपि विषयसम्बन्धाः समस्तविषयानपि न दद्युरिति पुनरनुपपत्तौ सत्यां शीतोष्णपदस्य तत्सम्बन्ध्यनुभवे लक्षणेति लक्षितलक्षणेत्यर्थः । ननु मात्रास्पर्शा एव शीतोष्णसुखदुःखदा इत्यर्जुनेनानाशङ्कितत्वात् तुशब्दात्परं काकध्याहेण निराश्रयं दूषणं कथमुच्यत इत्यत आह– **एतेनेति** ।। भाष्योक्तरीत्या सोपस्कारेण मात्रास्पर्शास्तु शीतोष्णसुखदुःखादा इत्यनेनेत्यर्थः । अनुवादप्रकारमेव दर्शयन् मात्रास्पर्शा इत्यर्थस्य लब्धमर्थमाह– **तद्विषयाणामित्यादिना** ।।

भावदीपः

विषयविशेषेति ।। स्पर्शरूपविषयविशेषेत्यर्थः ।। **कश्च प्रतिसम्बन्धीति** ।। मात्रास्पर्शशब्दितविषयसम्बन्धानां प्रतिसम्बन्धी क इत्यर्थः ।। **अनेनेति** ।। देह इत्यादिभाष्येणेत्यर्थः । **सकलेति** ।। 'शीतोष्ण' इत्युक्तेरिति भावः । **'अनुभवः'** इत्युक्तिलब्धमाह– **तत्साक्षात्कार इति** ।। **लक्षितलक्षणेयमिति** ।। विषयविशेषवाचिशीतोष्णशब्दाभ्यां रूपादिसकलविषयलक्षणा-

द्वारा तदनुभवस्य लक्षणयोपपादनादिति भावः ॥ एवं भाष्यं व्याख्याय **'मात्रा'** इति मूले पूर्वार्धार्थमाह– **एतेनेति** ॥ **'मात्रास्पर्शाः'** इत्यर्धेन कथमनूद्यते? इत्यत आह– **तत्तद्विषयाणामिति** ॥

भावरत्नकोशः

इति व्याख्यानमिति ॥ तथा च शङ्करभाष्यं 'मात्राः आभिर्मीयन्ते शब्दादय इति श्रोत्रादीनीन्द्रियाणि' इति ॥ **पुराणादाविति** ॥

'जगद्वृक्षाश्रया ह्येषा प्रकृतिश्च गुणत्रयम् ।
मूलं मात्राः शिफास्तस्य' इति तात्पर्योदाहृतप्रमाणे

'त्वमापस्त्वं क्षितिर्व्योम वायुर्मात्रेन्द्रियाणि च',

'देहोऽसवोऽक्षा मनवो भूतमात्रा नाऽत्मानमन्यं च विदुः परं यत्'

इति भागवतादिपुराण इत्यर्थः । अत्राद्ये वचने मात्रा विषया एव ग्राह्याः । 'इन्द्रियाण्यस्य पत्राणि' इति तत्रैवेन्द्रियाणां पृथगुक्तेः । द्वितीये मात्रेन्द्रियाणीति सहपाठात् । तृतीये अक्षाणां मात्राणां च पृथगभिधानात् । अतः सर्वत्र त एव व्याख्येया इति ॥ **रूढत्वादिति** ॥ प्रयोगप्राचुर्याद् योगरूढत्वादिति वाऽर्थः । तेन भाष्योक्तयोगवृत्तिविरोध इति शङ्कानवकाशः । मीयन्त इति वदन् भाष्यकारः कर्मणि 'हुयामाश्रुभसिभ्यस्त्रन्' इत्यौणादिकत्रन्प्रत्ययमभिप्रैतीति भावः । 'रूपं शब्दो गन्धरसस्पर्शाश्च विषया अमी' इति कोषोक्तेराह– **ननु गन्धरसेति** ॥ **भिन्नेति** ॥ मात्रा इति स्पर्शा इति च भिन्नपदत्व इत्यर्थः । **द्वन्द्वत्वेति** ॥ मात्राश्च स्पर्शाश्चेति द्वन्द्वत्वे वेत्यर्थः । स्पर्शानां त्वगिन्द्रियग्राह्यगुणविशेषाणाम् । 'विषयान्तर्गतानाम्' इति हेत्वर्थगर्भम् । स्त्रीलिङ्गमात्रापरामर्शस्तेषामित्यनेन कथमित्यत आह– **विषयाणामिति** ॥

मात्रा विषया इति प्रकृतत्वात् पुंलिङ्गेन विषयपरामर्शो युक्त इति भावः । **तथाऽपि** तत्पुरुषाश्रयणेन पुनरुक्तिपरिहारेऽपि । **एवं तर्हि** स्पर्शशब्दस्य सम्बन्धार्थत्वे । **भिन्नेति** ॥ मात्रा इति स्पर्शा इति भिन्नेत्यर्थः । आदिशब्देन द्वन्द्वपरिग्रहः । **दोषाभावात्** 'स्पर्शाभावात्' इत्युक्तदोषाभावात् । वाक्यार्थाघटनदोषाभावाद् वा । **पृथक्** प्रत्येकम् । **एतत् कार्यं**

श्लोकः १४

सुखदुःखप्रदानलक्षणं कार्यम् । अनेन भिन्नपदत्वे द्वन्द्वत्वे वा वाक्यार्थानुपपत्तिदोषाभावादित्युक्तमसिद्धमित्युपपादितं भवति । **विषयविशेषेति** ।। त्वगिन्द्रियग्राह्यस्पर्शरूपविषयविशेषेत्यर्थः । **साक्षात्सुखदुःखे** ।। विषयसम्बन्धा दद्युरिति वर्तते । **कश्चेति** ।। मात्रास्पर्शशब्दितविषयसम्बन्धानां प्रतिसम्बन्धी कः । सम्बन्धस्य सम्बन्धिद्वयाधीनत्वादिति भावः । **कस्मा इति** ।। 'सुखदुःखदाः' इत्यत्र दानस्य सम्प्रदानापेक्षत्वादिति भावः ।।

ननु न शरीरविषयसन्निकर्षस्य विषयानुभवहेतुत्वं, सुप्त्यादौ व्यभिचारादित्यत आह– **देहशब्देनेति** ।। देहगतत्वं सम्बन्ध इति भावः । ननु शीतोष्णशब्दावित्यादिना कृतचोद्यस्य भाष्येण कथं परिहार इत्यतस्तदुपपादयितुमाह– **अनेनेति** ।। 'देहे शीतोष्णादि' इति भाष्येणेत्यर्थः । शीतोष्णादीत्यत्र आदिपदसूचितमर्थं वक्तुमाह– **शीतेति** ।। विषयविशेषवचनावपि शीतोष्णशब्दौ गन्धरसादिरूपसकलविषयसामान्यलक्षकावित्यर्थः । तथाऽप्यनुपपत्तिः। विषयसम्बन्धानां विषयादातृत्वादित्यत उक्तम्– **विषयोक्त्या चेति** ।। सकलविषयलक्षकशीतोष्णपदेनेत्यर्थः । 'तत्साक्षात्कारः' इति वदन् विषयविषयिभावं लक्षणाबीजं सम्बन्धमभिसन्धत्ते । **लक्षितलक्षणेति** ।। लक्षितार्थद्वारिका लक्षणा लक्षितलक्षणेत्यर्थः । केचित्तु लक्षिता च सा लक्षणेति कर्मधारयः । लक्षिता लक्षणायुक्ता लक्षणा लक्षितलक्षणा । भवति च शीतोष्णशब्दगता साक्षात्कारलक्षणा सकलविषयसामान्यलक्षणायुक्तेत्याहुः । कथं च साक्षात् सुखदुःखे इत्युक्तं चोद्यं परिहर्तुं 'ततश्च' इत्यनेन सूचितमर्थमाह– **अनुभवद्वारैवेति** ।। साक्षात्कारद्वारैवेत्यर्थः । कश्च प्रतिसम्बन्धीत्यस्योत्तरमाह– **प्रतिसम्बन्धी देह इति** ।। इन्द्रियाणीत्यर्थः ।।

ननु विषयेन्द्रियसम्बन्धाः विषयसाक्षात्कारद्वारा सुखादिप्रदा इति न विधिः, काकाऽपि निषेधानुपपत्तेः । नाप्यर्जुनेनाऽऽशङ्कितस्य निषेधायानुवादः । अर्जुनस्य तत्त्वज्ञानित्वेनैवंविधशङ्कानुदयादित्यत आह– **एतेनेति** ।। काकुहीनेन मात्रास्पर्शा इत्यर्धेनेत्यर्थः । अनुवादप्रकारं दर्शयन् लक्षितार्थं विशदयति– **तत्तदित्यादिना** ।। **प्रकृतशङ्कायाः** 'तथाऽपि तद्दर्शनाभावादिना' इति कृतशङ्कायाः । **तुशब्दात् परया काकेति** । अवधारणार्थकतुशब्दगतध्वनिविकारेणेत्यर्थः । 'काकुः स्त्रियां विकारो यः शोकभीत्यादिभिर्ध्वनेः' इति ह्यभिधानम् ।।

भावदीपिका

विषये शब्दादौ । **द्वन्द्वे** ऐकपद्यमङ्गीकृत्येति शेषः ॥ **एवं तर्हीति** ॥ स्पर्शशब्दस्य सम्बन्धार्थकत्व इत्यर्थः ॥ **किमिति** ॥ ऐकपद्यमङ्गीकृत्येति शेषः ॥ **भिन्नपदत्वादावपीति** ॥ भिन्नपदत्वम्, एकपदत्वं वाऽङ्गीकृत्य द्वन्द्व एवाऽश्रीयताम् । स्पर्शपदस्य सम्बन्धार्थकत्वेन पुनरुक्तिदोषाभावादित्याशयः । ननु कथमनेनोक्तशङ्कापरिहार इत्यत आह– **न हीति** ॥ विषयाणां सम्बन्धानां च सकाशादिति शेषः ॥ **एतत्** कार्यम् ॥ अनुभवद्वारा सुखादिरूपं कार्यम् । यदि भिन्नपदत्वमेकपदत्वेऽपि द्वन्द्वो वाऽऽश्रियेत तदा विषयाणां सम्बन्धानां च प्रत्येकमनुभवादिकारणत्वमुक्तं स्यात् । न चैवम् । इन्द्रियाद्यसम्बद्धविषयाद् विषयास्पृष्टकेवल-सम्बन्धाद् वाऽनुभवादिरूपकार्यादर्शनात् । अत ऐकपद्यमङ्गीकृत्य षष्ठीसमास एवाऽश्रयणीय इति भावः ॥ **साक्षात्** अनुभवद्वारमन्तरेणेत्यर्थः ॥ **प्रतिसम्बन्धीति** ॥ अधिकरणमित्यर्थः । कुत्र ददति, भोगायतनं किमिति यावदिति भावः ॥

नन्विन्द्रियार्थसन्निकर्षस्यैवानुभवहेतुत्वात् कथं देहविषयसम्बन्धस्यानुभवहेतुत्वमुच्यत इत्यत आह– **देहशब्देनेति** ॥ देहाश्रितत्वं लक्षणाबीजसम्बन्धः ॥ **अनेनेति** ॥ 'देहे शीतोष्णादि' इत्यादिपदप्रयोगेणेत्यर्थः ॥ **लक्षितलक्षणेति** ॥ लक्षितमर्थं द्वारीकृत्य या लक्षणा सा लक्षित-लक्षणा । अत्र हि मात्रास्पर्शानां शीतोष्णदत्वद्वारा सुखादिदत्वमुच्यते । तत्र विषयसम्बन्धानां शीतोष्णविशेषविषयद्वयदत्वस्य बाधाच्छीतोष्णशब्देन सकलविषया लक्ष्यन्ते । इदमप्यनु-पपन्नम् । विषयसम्बन्धानां समस्तविषयदत्वस्यापि बाधितत्वादतस्तेन तत्साक्षात्कारो लक्ष्यत इति लक्षितलक्षणेति भावः ॥ **अनुभवद्वारेति** ॥ मूले विवक्षितमित्यर्थः । 'कथञ्च' इत्यस्य परिहारोऽयम् । ननु विषयसम्बन्धा अनुभवद्वारा सुखदुखे कुत्र कस्य ददति इति प्रति-सम्बन्ध्याकाङ्क्षाया किमुत्तरमत आह– **प्रतिसम्बन्धीत्यादि** ॥ तथाऽपि तद्दर्शनाभावादिना शोक इत्याशङ्कापरिहारस्य पूर्वार्धेऽदर्शनात् तस्य वैयर्थ्यमित्यत आह– **एतेनेति** ॥ पूर्वार्धे-नेत्यर्थः । अनुवादप्रकारं दर्शयति– **तत्तदिति** ॥

भावप्रकाशः

विषया यैरिति ॥ माङ्माने इत्येस्मात् हुयामाश्रुभसिभ्यस्त्रन्नित्युणादिसूत्रेण करणे त्रन्

प्रत्यय इति भावः । **पुराणादाविति** ॥ बन्धवृक्षाश्रयाह्येषा प्रकृतिश्च गुणत्रयम् । मूलं मात्राशिफास्तस्येति वायुपुराणादावित्यर्थः ॥ **रूढत्वादिति** ॥ प्रसिद्धत्वादित्यर्थः ॥ योगरूढत्वादिति वा । अतो न भाष्ये योगोक्तिविरोधः । भाष्ये मीयन्त इति कर्मणि त्रन् प्रत्यय इति भावः । **गन्धरसेति** ॥ रूपंशब्दो गन्धरसस्पर्शाश्च विषया अमी इत्याद्युक्तेरिति भावः । तेषामित्यनेन स्त्रीलिङ्गमात्रापरामर्शः कथमित्यत आह– **विषयाणामिति** ॥ शरीरविषयसन्निकर्षस्य न विषयानुभवहेतुत्वं सुप्त्यादौ व्यभिचारादित्यत आह– **देहशब्देनेति** ॥ **अनेनेति** ॥ देहे शीतोष्णादीति भाष्यवाक्येनेत्यर्थः । तत्रादिपदेन सकलविषयलक्षकत्वं सूचितम् । अनुभवपदेन तत्साक्षात्करलक्षकत्वम् । ततश्चेत्यनेनानुभवद्वारैवेत्यर्थः । **सूचितः** देह इति प्रतिसम्बन्धी सूचितः । आत्मन इत्यनेनात्मने दानमित्येतत् सूचितमिति विवेकः ॥

ननु सकलविषया न विषयेन्द्रियसम्बन्धजन्या इति लक्षितार्थस्याप्यनुपपत्तावाह– **विषयोक्त्या चेति** ॥ विषयमात्रलक्षकशीतोष्णपदेनेत्यर्थः ॥ ननु विषयेन्द्रियसम्बन्धा विषयानुभवद्वारा सुखादिप्रदा इति न विधिः । तुशब्दात् परया काका इति निषेधात् । नाप्यर्जुनेनाशङ्कितस्य निषेधायानुवादः । तत्त्वज्ञानित्वेनार्जुनस्यैवंविधशङ्कानुदयादित्यत आह– **एतेनेति** ॥ मात्रास्पर्शा इति श्लोकार्धेनेत्यर्थः । अनुवादप्रकारमेव दर्शयन् मात्रास्पर्शा इत्यस्य लब्धार्थमाह– **तत्तदित्यादिना** ॥

भाष्यम्– न ह्यात्मनः स्वतो दुःखादिः सम्भवति ॥

प्रमेयदीपिका

भवेदेतदेवम् । ततः किं प्रकृतशङ्कायाः? इत्यतः तुशब्दात् परया काका सिद्धमर्थमाह– **न हीति** ॥ **स्वतः** इति विषयेन्द्रियसन्निकर्षमात्रेण ॥ **दुःखादिरिति** ॥ विषयसाक्षात्कारः, सुखदुःखे च । अनेन मात्रास्पर्शा एव केवलाः किं शीतोष्णसुखदुःखदाः? नहि; किन्नाम? अभिमानसहिता इत्युक्तं भवति ॥

अभिमानो नामात्र विषयेषु शोभनत्वाध्यासननिमित्तस्स्नेहः । अरित्वादिभ्रमनिमित्तो द्वेषश्च शरीरेन्द्रियान्तःकरणेषु ममताऽतिशयहेतुकोऽविवेक इत्यादिः ॥

भावबोधः

॥ **काकेति** ॥ आगमापायिन इत्युक्तिबलादध्याहर्तव्ययेति भावः ॥

भावदीपः

भवेदेतदेवमिति ॥ उक्तदिशा दुः(सु)खादिकं भवतीत्येतद् भवेदित्यर्थः ॥

वाक्यार्थप्रदीपः

काकेति ॥ 'काकुः स्त्रियां विकरणे यः शोकभीत्यादिभिर्ध्वनेरि'त्यभिधानात् ध्वनिविकारः काकुः । तेन च वाच्यसहभावेन स्थितोऽर्थो व्यज्यते । तदुक्तम् ।

'मथ्नामि कौरवशतं समरे न कोपात्
दुःशासनस्य रुधिरं न पिबाम्युरस्तः ।
सञ्चूर्णयामि गदया न सुयोधनोरू
सन्धिं करोतु भवतां नृपतिः पणेन ।' इति (वेणीसंहारे प्रथमांके १५श्लोकः)

अत्र च यथा मथ्नाम्येवेत्यादि व्यङ्ग्यं वाच्यनिषेधसहभावेन स्थितम् । तथा वाच्यसहभावेन स्थितो निषेधोत्र व्यङ्ग्य इति मात्रास्पर्शाः सुखदुःखदा नेति लभ्यत इति भावः ॥

भावरत्नकोशः

स्वत इत्यनूद्यार्थमाह– **विषयेन्द्रियेति** ॥ उक्तरीत्या साक्षात्कारस्यैव दुःखादिप्रदत्वात् तदनुसारेणाह– **विषयसाक्षात्कार इति** ॥ दुःखस्यादिर्दुःखादिरिति दुःखसुखहेतुरेवाभिधीयते । यद् वक्ष्यति **'सुखदुःखहेतुभूतं ज्ञानम्'** इति ॥ दुःखमादिर्यस्य सुखस्य तद् दुःखादि । तत्र धर्मो ग्राह्य इति समासद्वयं तन्त्रेणोपात्तमिति भावेन व्याचष्टे– **दुःखादिरिति** ॥ **विषयसाक्षात्कारः सुखदुःखे चेति** ॥ गीतानुसारात् स्ववचनानुसाराच्च सुखादिरिति वक्तव्येऽपि यद् भाष्ये 'दुःखादिः' इत्युक्तं तत् सात्त्विकप्रकृतेर्विषयेन्द्रियसम्प्रयोगमन्तरेणापि स्वरूपसुखमस्तीति नैतदत्र विवक्षितमिति दर्शयितुम् । वैषयिकमेव सुखादिकमत्राभिसंहितमिति न क्षुद्रोपद्रवः । **अनेन** तुशब्दात् परया काका लब्धार्थप्रतिपादनपरेण 'न ह्यात्मनः' इति भाष्येण । **उक्तं भवति 'मात्रास्पर्शाः'** इति **पूर्वार्धस्य तात्पर्यम्** ॥

श्लोकः १४

ननु 'सर्वाभिमतेरेव' इति भाष्ये अभिमानो ज्ञानमेवेत्युक्तं प्राक् । ज्ञानं च सविषयमेव । तत्र न तावन्मात्रास्पर्शास्तद्विषयाः । अज्ञायमानानामेव तेषां विषयसाक्षात्कारहेतुत्वात् । नापि शीतोष्णादि तद्विषयः । विषयानुभवं प्रति शीतोष्णादिज्ञानस्य हेतुत्वापत्त्या आत्माश्रयापातादित्यतो नात्राभिमानशब्देन ज्ञानमभिप्रेतम् । येनोक्तदोषः । किं नाम? रागादिरेवेत्याह– **अभिमानो नामेति** । 'अत्यन्तशोभना एते विषयाः' इति भ्रमनिमित्तको रागोऽभिमानोऽत्र विवक्षित इत्यर्थः । **ममतातिशयहेतुकः** 'ममैवेदं शरीरम्' 'ममैवेमानीन्द्रियाणि', 'ममैवेदमन्तःकरणं न पुनरन्यस्य' इति भ्रमहेतुकोऽविवेकः । स्फुटतरतत्त्वविवेकाभाव इत्यर्थः । आदिपदेन स्वात्मन्यनन्याधीनस्वातन्त्र्यभ्रमो ग्राह्यः, न पुनर्देहात्मैक्यभ्रमः । तस्यान्यत्र निरस्तत्वात् ॥

भावदीपिका

परयेति ॥ तदनन्तरमध्याहृतयेत्यर्थः ॥ **काकेति** ॥ स्वरविशेषयुक्तकिंशब्देनेत्यर्थः । 'काकुः स्त्रियां विकारो यः शोकभीत्यादिभिर्ध्वनेः' इत्यभिधानात् । विषयसन्निकर्षमात्रस्य दुखादिदत्वाभावादाह– **दुखादिरिति** ॥ तथा च स्वतो विषयसन्निकर्षमात्रेण साक्षात्कारद्वारा दुखादिर्न हि सम्भवतीत्यर्थः । तुशब्दार्थानुवाद एव **केवला इति** ॥ काकुप्रदर्शनम् **किमिति** ॥ पूर्वमभिमानशब्दस्य ज्ञानार्थकतया व्याख्यातत्वादत्र तदर्थत्वभ्रमं वारयति– **अभिमान इति** ॥

भावप्रकाशः

काकेति ॥ यद्यपि 'काकुः स्त्रियां विकारो यः शोकभीत्यादिभिर्ध्वनेः' इत्यमरोक्तेः काकुशब्दः शोकादिजन्यध्वनिविकारार्थः । नच विकारस्य तुशब्दात् परत्वं युक्तं ध्वनिधर्मत्वात् । तथाऽपि परभाषणजन्यविकारवत्ध्वनिव्यङ्ग्यः किंशब्दोऽत्र काकुशब्देन ग्राह्यः । तस्य च तुशब्दानन्तरमभिव्याहारात् तुशब्दात् परत्वं युक्तम् । अत एवाग्रे किमित्येतदध्याहृतमिति मन्तव्यम् । नन्वभिमानो नाम ज्ञानमेवेत्युक्तं प्राक् । तच्च ज्ञानं यदि स्वविषयं तदाऽसिद्धिः । मात्रास्पर्शानां स्वरूपसतामेव हेतुत्वात् । यदि च शीतोष्णादिविषयं तदा विषयानुभवं प्रति तस्यैव हेतुत्वप्राप्तेरात्माश्रय इत्यत आह– **अभिमानो नामेति** ॥ स्नेहो राग इत्यर्थान्तरम् । ममतातिशयेनानात्मीयेऽत्मीयता भ्रमः । **अविवेक इति** ॥ स्फुटतरविवेकाभाव इत्यर्थः । देहात्मैक्यभ्रमस्यान्यत्र निरस्तत्वात् । आदिपदात् स्वात्मन्यनन्याधीनस्वातन्त्र्यभ्रमो ग्राह्यः ॥

अत्र यद्यपि विषयाभिमान एव वक्तव्यः । तस्य रागादिरूपत्वेन सुखादिप्रयोजकतायाः सर्वसम्मतत्वात् । तथाऽपि देहाद्यभिमानस्तावद्विषयाभिमानहेतुः । इन्द्रियाद्यभिमानाद्धि विषयादिसङ्ग इति तृतीये वक्ष्यमाणत्वात् । एवमात्माभिमानोऽपि तद्धेतुः । स्वातन्त्र्यादिक-मविद्यमानमेवोपदर्श्य रागाद्युत्पादनद्वारा ईश्वरो दुःखमनुभावयतीति सुधोक्तेः । अत उक्ताभि-मानस्य विषयाभिमानद्वारा दुःखादिप्रयोजकत्वाद्ग्रहणमिति मन्तव्यम् ॥

भाष्यम्– कुतः? आगमापायित्वात् । यद्यात्मनः स्वतः स्युः सुप्तावपि स्युः ॥

भावप्रदीपिका

देहे विषयसम्बन्धनिमित्तमेवात्मनः सुखादि, न साक्षात् सन्निकर्षात्, इत्येतत् कुतः? इत्याशङ्क्याह– **कुत इति** ॥

भावप्रकाशिका

देह एव कुतो मात्रासंसर्गाः, आत्मनि किं न स्युः? इत्याशङ्कापरिहारत्वेनोत्तरपदं हेतुत्वे-नावतारयति– **कुत इत्यादिना** ॥ 'आगमापायि'शब्दार्थं सूचयन्नेव तद्धेतुत्वं घटयति **यदीति** ॥

प्रमेयदीपिका

विषयेन्द्रियसन्निकर्षा एव ज्ञानस्य सुखदुःखयोश्च कारणं कुतो न स्युः? येनाभिमानोऽ-प्यधिकः कारणसामग्र्यां निवेश्यत इति शङ्कापूर्वकमुत्तरपादं व्याचष्टे– **कुत इति** ॥ ननु कथमिदं लभ्यते? 'यतः' इत्यध्याहारादिति ब्रूमः । प्रयोजनान्तराभावात्, हेत्वर्थगर्भत्वेन वा । 'स-विशेषणे हि विधिनिषेधौ विशेषणमुपसङ्क्रामतः' इति न्यायात्, शीतोष्ण सुखदुःखदत्व-विशिष्टानां मात्रास्पर्शानामिदं विशेषणं भवत्, शीतोष्णसुखदुःखदत्वमुपसङ्क्रामति । मात्रा-स्पर्शानां शीतोष्णसुखदुःखदत्वं यत् तस्यागमापायित्वादित्यर्थः ॥

अनेन कथमुक्तशङ्कानिरासः? इत्यतोऽतिप्रसङ्गमुखेन व्याचष्टे– **यदीति** ॥ मात्रास्पर्शा यदि **स्वतः** स्वयमेव अभिमानमनपेक्ष्य **आत्मनः** शीतोष्णसुखदुःखदास्स्युस्तर्हि **सुप्तावपि स्युः** ।

श्लोकः १४

न हि कारणसामग्री कार्यं व्यभिचरतीत्यर्थः। नच वाच्यं सुप्तौ विषयेन्द्रियसम्बन्धा एव न सन्तीति । स्पर्शत्वगिन्द्रियसम्बन्धस्यावर्जनीयत्वात् । अत एव **शीतोष्ण**ग्रहणं कृतम् ॥

एतेन इन्द्रियमनस्सन्निकर्षाभावोऽपि प्रत्युक्तः । न चात्ममनस्सन्निकर्षाभावः । मनसः कदाप्यात्मवियोगाभावस्य वक्ष्यमाणत्वात् ॥

भावदीपः

कथमिदमिति ॥ हेतुरूपत्वमित्यर्थः। **अनेन कथमुक्तशङ्केति** ॥ **'आगमापायित्वात्'** इत्यनेन **'विषयेन्द्रियसन्निकर्षादेव'** इत्यादिनोक्तशङ्कानिरासः कथमित्यर्थः । शेषोक्त्या भाष्यं व्याचष्टे– **मात्रास्पर्शा इति** ॥ विषयसम्बन्धा इत्यर्थः ॥ **कारणसामग्री** कारणमेलनम् ॥ **अत एवेति** ॥ अन्येन्द्रियाणां तदा विषयासम्बन्धेऽपि त्वगिन्द्रियस्य शीतादिस्पर्शरूपविषय-सम्बन्धावश्यम्भावित्वादेवेत्यर्थः ॥ **एतेनेति** ॥ शीतोष्णरूपत्वगिन्द्रियविषयग्रहणेनेत्यर्थः । त्वगिन्द्रियस्य बहिरन्तर्व्यापित्वेन मनःसंयोगस्यावश्यम्भावित्वादिति भावः ॥ **वक्ष्यमाण-त्वादिति** ॥ 'यत्र प्राणो मनस्तत्र तत्र जीवश्च परस्तथा' इत्यष्टम(८.१२)भाष्ये ।

भावरत्नकोशः

प्रक्रमानुगुण्याय विषयाभिमानमात्रे वक्तव्येऽपि शरीराद्यभिमानस्य विषयाभिमानं प्रति हेतुत्वाच्छरीराद्यभिमानोक्तिः । **कारणसामग्र्यां** कारणकूटे । 'कुतः' इति भाष्ये हेतुः शङ्कितः । हेतुश्च साधनत्वख्यापकविभक्त्यन्तं लिङ्गवचनम् । न च आगमापायिन इत्यत्र तादृशी विभक्ति-रस्ति । तत् कथं पञ्चम्यन्तत्वेनोत्तरभाष्यमिति शङ्कते– **नन्विति** ॥ परिहरति– **यत इति** ॥ अध्याहारात् हेतुसमर्पकत्वं लभ्यत इत्यनुकृष्यते अश्रुतपदकल्पनरूपाध्याहारापेक्षया लक्षणा-श्रयणं गुण इति भावेन पक्षान्तरमाह– **प्रयोजनान्तरेति** ॥ विशेषणं भवद्धि व्यावृत्तिप्रयोजन-कम्। नीलमुत्पलमित्यत्र नीलमित्यस्य अनीलोत्पलव्यावर्तकत्वदर्शनात् । न च प्रकृते अनागमापायिनो मात्रास्पर्शाः सम्भवन्ति । येनास्य सप्रयोजनत्वं स्यात् । अत एव हि 'विशेषणं विशेष्येण बहुलम्' इत्यत्र भेदकं विशेषणमिति वैयाकरणाः । ततोऽस्य विशेषणस्य व्यावृत्तिलक्षणप्रयोजनासंस्पर्शित्वादागमापायित्वादिति यद्धेतुवाक्यं तस्य योऽर्थः साध्यज्ञापन-

हेतुत्वरूपः तद्गर्भत्वेन लक्षणया तत्प्रतिपादकत्वेन आगमापायित्वादिति भाषणं युक्तमिति भावः ॥

ननु हेत्वर्थगर्भत्वेऽपि नैतद् विशेषणं भवितुमर्हति । स्पर्शत्वगिन्द्रियसम्बन्धस्य सुप्तावप्यवर्जनीयतया सदा सत्त्वेनासम्भावितत्वादित्यत आह– **सविशेषण इति** ॥ सविशेषणे विधिनिषेधौ प्रवर्तमानौ विशेष्ये बाधाद् विशेषणमुपसङ्क्रामतः विशेषणे बाधाद् विशेष्यमिति न्यायस्यायमनुवादः । विशिष्टमात्रास्पर्शानामागमापायित्वविधिर्विशेषणे पर्यवस्यतीति दर्शयन् विशेषणतात्पर्यमाह– **शीतोष्णसुखदुःखदत्वविशिष्टानामित्यादिना ॥ अनेन** आगमापायिन इति विशेषणस्य हेत्वर्थगर्भत्वभाषणेन । उक्तशङ्का विषयेन्द्रियसन्निकर्षा एवेत्यादिनोक्तशङ्का । कारणकोटावभिमानः प्रवेशनीय इत्येतद् भाष्यत एव लभ्यत इति भावेन स्वत इत्यस्य तात्पर्यमाह– **अभिमानमनपेक्ष्येति** ॥ सामग्रयभावात् कार्याभाव इति न वक्तुं शक्यमभिमानो न प्रवेशनीय इति वदता परेणेत्याह– **न हीति** ॥ अन्यथा अत्यन्तसंयोगे सत्यपि कदाचित् कार्यानुत्पत्तिप्रसङ्ग इति हृदयम् ॥

'सुप्तौ' इति वदन् चक्षुरादीन्द्रियव्यापाराभावमभिप्रैति– **अत एवेति** ॥ सुप्तावितरेन्द्रियाणां विषयासम्बन्धेऽपि स्पर्शत्वगिन्द्रियसंस्पर्शस्यानिरसनीयत्वादेव गीतायां शीतोष्णयोः स्वपदेन ग्रहणं कृतमित्यर्थः । **एतेनेति** ॥ स्पर्शत्वगिन्द्रियसम्बन्धस्यावर्जनीयत्वकथनेनेत्यर्थः । त्वगिन्द्रियस्य सर्वशरीरव्यापित्वेन शरीर एव मनसः सत्त्वेन च तयोः सम्बन्धो दुर्निरस इति भावः । न च वाच्यम् 'अणवश्च' इत्यत्र इन्द्रियमात्राणुत्वस्य सूत्रितत्वात् कथं त्वगिन्द्रियस्य शरीरव्यापित्वमिति ॥ तेजसा व्याप्तेस्तत्राप्यभिमतत्वात् । **आत्ममनःसन्निकर्षाभाव इति** ॥ तथा च न सुप्तौ शीतोष्णसुखदुःखदाः कारणाभावादिति भावः ।

मनसः कदाऽप्यात्मवियोगाभावस्येति ॥ नन्वात्मा 'हृदि ह्येष आत्मा' इति श्रुतेर्हृदयदेशस्थः । मनस्तु 'ता एताः शीर्षन् श्रियः श्रिताश्चक्षुः श्रोत्रं मनो वाक् प्राणः' इति श्रुतेः शिरोदेशस्थम् । तत् कथं दूरस्थयोर्वियोगाभाव इति चेन्न मनसोऽपि हृदयदेशस्थत्वेनावियोगसम्भवात् । तथा च श्रुतिः

'चन्द्रमा मनो भूत्वा हृदयं प्राविशत्' इति ॥

ऋग्भाष्यटीका च 'हृदये मनसः प्राचुर्येण वृत्तेः' इति ॥

तथा च हरिवंशेषु 'देहस्य मध्ये हृदयं स्थानं तु मनसः स्मृतम्' इति ॥

न चैवं शिरःस्थत्वश्रुतिविरोध इति वाच्यम् । मनसो रश्मिविशेषेण दक्षिणाक्षिस्थत्वस्य शास्त्रसिद्धत्वेन तच्छ्रुतिसम्भवात् । स्वप्नकाले कण्ठदेशे सन्निधानविशेषाङ्गीकारेण तत्स्थत्व-श्रुतिविसंवादस्याप्यभावात् । नन्विदं पूर्वग्रन्थविरुद्धम् । तत्र 'समश्चाभिमानो मनसि' इति भाष्यव्याख्यानावसरे 'तदा तस्य मनसा सन्निकर्षाभावात्' इत्युक्तत्वादिति चेत्, अत्र केचित् अनुपरतमनसः सन्निकर्ष एव ज्ञानहेतुः । स्वापे तु मन उपरतम् । तथा च अनुपरतमनसा सन्निकर्षाभावः पूर्वटीकावाक्यार्थः । अत्र तु आत्ममनसोरवियोगकथनं वस्तुस्थितिप्रदर्शनपरम् । 'यत्र प्राणो मनस्तत्र तत्र जीवः परस्तथा' इत्यष्टमाध्यायभाष्ये **वक्ष्यमाणप्रमाणसिद्धत्वा-दिति ॥** अन्ये तु पूर्वटीका परमतानुवादः, इयं तु 'यत्र प्राणः' इति मानसिद्धत्वात् स्वमत-मित्यविरोध इत्याहुः ॥

अतिप्रसङ्गस्य । यद्यात्मनः स्वतः स्युः सुप्तावपि स्युरिति तर्कस्य । **भवन्तीति सम्बन्ध इति** ॥ 'सन्ति' इति भाष्यपदस्य भवन्तीति व्याख्यास्यमानत्वात् तदभिप्रायेणैवमुक्तिः । **तदित्यभिमानेति** ॥ स्वत इत्यत्राभिमानस्याभिसंहितत्वेन बुद्धौ विपरिवृत्तेस्तच्छब्देन परामर्शो युक्त इति भावः । स निमित्तं सुखादिदाने येषां मात्रास्पर्शानां ते तथोक्ता इति विग्रहमभिप्रेत्य तत्तात्पर्यमाह– **तेन निमित्तेनेति** ॥ तत् अभिमानसहितानामेव सुखादिदानम् । आदिपदार्थं वदंस्तत्तात्पर्यमाह– **जाग्रत्स्वप्नयोरभिमानवतोरिति** ॥

भावदीपिका

सुखदुखयोश्चेति ॥ ज्ञानद्वारेति शेषः ॥ **नन्विति** ॥ आगमापायिन इत्यस्याऽगमा-पायित्वादिति व्याख्यानं कथं लभ्यते? हेतुत्वज्ञापकस्य यत इत्यादिपदस्य गीतायामभावादिति भावः । अध्याहारेण समाधानस्य जघन्यत्वादाह– **हेत्वर्थेति** ॥ यत इत्यध्याहारेण वा हेत्वर्थ-गर्भत्वेन वेदं हेतुतया किमर्थं व्याख्यायत इत्यत उक्तम्– **प्रयोजनान्तरेति** ॥ एवं च वैयर्थ्यमेव स्यादित्याशयः ॥

नन्वर्जुनशङ्कापरिहाराहेतुत्वान्मात्रास्पर्शानामुत्पत्तिविनाशकथनमसङ्गतमित्यत आह–

सविशेषणे हीत्यादिना ॥ अत्र सति विशेष्ये बाधे इति पूरणीयम् । अन्यथा स्वाचारादिमान् ब्राह्मणो भोजयितव्यो न हन्तव्यश्चेत्यादावतिप्रसङ्गादिति ज्ञेयम् । लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्ति, न जीर्णमलवद्वासाः स्नातकः स्यात्, स्वर्गी ध्वस्त इत्याद्युदाहरणम् । ननु प्रकृते मात्रास्पर्शेषु आगमापायित्वस्य सिद्धत्वेन कथं विशेष्यबाधः इति चेत्, उच्यते । प्राप्तबाधोऽ-प्राप्तबाधः प्रत्याम्नायाद् बाधो वैयर्थ्याच्चेति बाधश्चतुर्विधः । तत्राऽद्यो यथा घटो नास्तीति । द्वितीयो यथा शशविषाणं नास्तीति । तृतीयो यथा शरैः कुशानाम् । आभिचारिके कर्मणि प्रत्याम्नायात् । चतुर्थो यथा कृष्णलचराववघातस्य । तत्र वितुषीभावस्यासम्भवेनावहननस्य वैयर्थ्यदिति मीमांसकसम्मतत्वात् । प्रकृतेऽपि मात्रास्पर्शेष्वागमापायित्वस्य सिद्धत्वेन तत्कथ-नस्य वैयर्थ्याद् बाध इति । यथोक्तमन्यथानुमितौ चेत्यधिकरणीयसुधाटिप्पण्यामस्मदाचार्यचरणैः नित्यत्वस्याङ्गीकारविषयविशेषणत्वं वैयर्थ्यप्रसङ्गेन बाधितमिति भातीति भाव इति ॥

कारणसामग्रीति ॥ कारणसाकल्यरूपविशिष्टार्थपरः सामग्रीशब्दः कारणरूपविशेषणान्तर-समवधानाद् विशेष्यभूतसाकल्यमात्रपरः । तथा च कारणसाकल्यमित्यर्थः । विशिष्टपराणां शब्दानां विशेषणान्तरसमवधाने विशेष्यपरतायाः 'सकाचकैर्मारुतपूर्णरन्ध्रैः' इत्यादौ दृष्ट-त्वादिति ध्येयम् । तथा च सुप्तौ अभिमानरहितमात्रास्पर्शरूपकारणसाकल्यस्य सत्त्वात् कार्यं दुःखादि स्यादेवेति भावः ॥ **स्पर्शत्वगिन्द्रियेति ॥** भूम्यां कशिप्वादौ हि शयनं कृतवत एव सुप्तिरिति दृष्टमिति भावः ॥ **अत एवेति ॥** स्पर्शत्वगिन्द्रियसम्बन्धस्यावर्जनीयत्वादेवेत्यर्थः । गीतायां विषयसामान्यग्रहणे कार्ये तद्विहाय यच्छीतोष्णादिरूपविषयविशेषग्रहणं कृतं तद् विषयेन्द्रियसन्निकर्षस्य सुप्तौ सद्भावं सूचयितुमेवेति भावः ॥

नन्विन्द्रियमनस्सन्निकर्षस्य ज्ञानद्वारा सुखादिहेतोः सुप्तावभावाद् ज्ञानाद्यभावोऽस्तु । किमनेनेत्यत आह– **एतेनेति ॥** त्वगिन्द्रियमनसन्निकर्षसत्त्वेनेत्यर्थः । नन्वात्ममनः सन्निकर्षा-भावात् सुप्तौ ज्ञानाद्यभाव इत्यत आह– **न चेति ॥ वक्ष्यमाणत्वादिति ॥** अष्टमाध्याये 'मनो हृदि निरुध्य च' इत्येतद्व्याख्यानसमये 'यत्र प्राणो मनस्तत्र तत्र जीवः परस्तथा' इति प्रमाणेन वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः ।

भावप्रकाशः

नन्वध्याहारो नामाश्रुतशब्दकल्पनम् । तथा च धर्मिकल्पनागौरवमित्यतो लक्षणा-

माश्रित्याह– **प्रयोजनान्तरेति** ॥ इदं च विशेषणमेवास्तु किं हेत्वर्थगर्भत्वेनेति शङ्कानिरासार्थमुक्तम् । **हेत्वर्थगर्भत्वेनेति** ॥ आगमापायित्वादिति यद्धेतुवाक्यं तस्य योऽर्थो विशेषणविशेष्यभावापन्नागमापायित्वज्ञापकहेतुत्वरूपस्तद्गर्भत्वेन लक्षणया तत्प्रतिपादकत्वेनेत्यर्थः । ननु विषयेन्द्रियसम्बन्धा आगमापायिन इत्ययुक्तम् । स्पर्शत्वगिन्द्रियसम्बन्धस्य सदा सत्त्वादित्यत आह– **सविशेषण इति** ॥

एतेनेति ॥ त्वगिन्द्रियसम्बन्धस्यावर्जनीयत्वेनेत्यर्थः । त्वगिन्द्रियं तावत् सर्वशरीर एवास्ति । अतस्तयोः सम्बन्धोऽवर्जनीय इति भावः । ननु त्वचो न शरीरव्यापित्वम् । अग्नेश्चेत्यत्र इन्द्रियाणुत्वोक्तेरिति चेन्न । तत्रैव तेजसा व्याप्तेरप्युक्तत्वात् । **आत्मवियोगाभावस्येति** ॥ ननु हृदिह्येष आत्मेति श्रुतेरात्मा हृदयस्थः मनसस्तु ता वा एताः शीर्षन् श्रियः श्रिताश्चक्षुःश्रोत्रं मनो वाक्प्राण इत्यत्र शिरस्स्थत्वमुक्तम् । तत्कथमात्मनसोरवियोग इति चेन्न । मनसोऽपि हृदयस्थत्वात् । यथोक्तमृग्यभाष्यटीकायां हृदये मनसः प्राचुर्येण वृत्तिरिति । श्रुतौ च चन्द्रमा मनोभूत्वा हृदयं प्राविशादित्युक्तम् । तस्य च मनसो रश्मिविशेषेणात्मदक्षिणाक्षिसन्निहितत्वात् शिरस्स्थत्वश्रुतिरप्युपपद्यते । एतेन कण्ठस्थानागमो यदेत्युक्तेः कण्ठस्थस्य तैजसस्य मनस्यन्तस्तुतैजस इति श्रुतिविरोधपरिहाराय मन्दिरे मणिमालेतिवत् कण्ठे मनस्तत्र तैजस इत्येवं कण्ठस्थितमनस्स्थत्वं कल्पनीयम् । ततश्च मनसो हृदयस्थत्वे उक्तश्रुतार्थापत्तिविरोध इत्यपास्तम् । स्वप्नकाले मनसः कण्ठे सन्निधानविशेषाङ्गीकारात् ।

वक्ष्यमाणत्वादिति ॥ अष्टमे मनो हृदि निरुध्य चेति वाक्यव्याख्यानावसरे यत्र प्राणो मनस्तत्र तत्र जीवः परस्तथेति वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः । नन्वेवं समश्चाभिमानो मनसीत्येतद्भाष्यीयटीकाविरोधः । एवं तर्ह्यात्मापि ज्ञाता न स्यादिति चेन्न । तद्ग्रन्थस्य परमतानुवादत्वात् । अत्रोक्तस्य च यत्र प्राण इति प्रमाणसिद्धत्वेन स्वमतत्वात् ॥

भाष्यम्– अतो यतो मात्रास्पर्शा जाग्रदादावेव ते सन्ति नान्यदेति तदन्वयव्यतिरेकित्वात् तन्निमित्ता एव नात्मनः स्वतः ॥

भावप्रदीपिका

सुप्त्यादावभावे विषयसंयोगानाम्, कुतो देहनिमित्तत्वं सुखादेः? इत्यत आह– **अत इति** ॥ तच्छब्दाद्देहाभिमानः ॥

भावप्रकाशिका

विषयसम्बन्धानामागमापायित्वकथनेन तेषां देहान्वयव्यतिरेक उक्तः । अतस्ते देहनिमित्ता एवेत्याह– **अतो यत इति** ॥

प्रमेयदीपिका

अतिप्रसङ्गस्य विपर्यये पर्यवसानं वदन् साक्षादर्थं दर्शयति– **अत इति** ॥ अतो **मात्रास्पर्शा नात्मनः स्वतः** स्वयमेव केवलाः शीतोष्णसुखदुःखदा भवन्तीति सम्बन्धः। **अतः** इत्युक्तस्यैव विवरणं **यतस्तन्निमित्ता एव** इति ॥ **'तत्'** इत्यभिमानपरामर्शः । तेन निमित्तेन सहिता एव शीतोष्णसुखदुःखदा यत इत्यर्थः । तत्कुतः? इत्यत उक्तम्– **मात्रेति** ॥ **मात्रास्पर्शाः जाग्रत्-स्वप्नयोरभिमानवतोरेव ते तथाविधाः शीतोष्णसुखदुःखदाः सन्ति भवन्ति । नान्यदा** अभिमानरहिते सुप्त्यादौ **इति** मात्रास्पर्शानां शीतोष्णसुखदुःखदत्वस्याभिमानान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वादित्यर्थः ॥

भावदीपः

केवलाः अभिमानं विना कृता इत्यर्थः ॥ **तथाविधाः** ॥ अभिमानेन सहिताः सन्तः ॥

भावरत्नकोशः

'ते' इत्यनूद्यार्थमाह– **ते तथाविधा इति** ॥ तद्विवरणम् **शीतेति** ॥ अभिमानसहिताः सन्त इति वाऽर्थः । **सुप्त्यादाविति** ॥ सुप्तिमोहासम्प्रज्ञातसमाधिष्वित्यर्थः । दाप्रत्ययस्य कालेऽनुशासनेऽप्यत्र कालोपलक्षितावस्था ग्राह्येतीयमुक्तिः ॥

भावदीपिका

अभिमानवतोः अभिमानापादकयोः ॥ **ते** तव ॥ त इत्यनूद्य तथाविधा इति व्याख्यानं वा। **तथाविधा** अभिमानसहिताः ॥ **शीतोष्णेति** ॥ ज्ञानद्वारेति शेषः ।

भावप्रकाशः

सुप्त्यादाविति ॥ नन्वभिमानाभावे सुप्त्यादौ सुखादिहेतुविषयानुभवो मा भूत्

श्लोकः १४

उदासीनतृणादिज्ञानाभावस्तु कुतः । नहि तत्राप्यभिमानो हेतुः सुखदुःखहेतुभूतं ज्ञानमत्राधिकृतमित्यग्रिमटीकाविरोधादिति चेत् । अत्र ब्रूमः । अनेकविधोऽभिमानः । विषयाभिमानः शरीरेन्द्रियाद्यभिमानः आत्माभिमानश्चेति । तथैव पूर्वग्रन्थोक्तेः । सर्वोऽप्ययमभिमानः सुखादिजनकज्ञानहेतुः अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तथैवावधृतेः । पूर्वोत्तरग्रन्थस्वारस्याच्च । ज्ञानमात्रे तु विषयाभिमानं विनाऽन्यो हेतुः । अभिमानहीनेऽपि तृणादावित्यग्रिमग्रन्थे विषयाभिमानमात्रस्य त्याजितत्वात् । अभिमानमात्राभावविवक्षायां त्वभिमानाभावेऽपि तृणादावित्यवक्ष्यत् । ततश्च सुप्तौ सामग्र्यभावात् तृणाद्यज्ञानम् युक्तमिति ॥

भाष्यम्– आत्मनश्च तैर्विषयविषयिभावसम्बन्धादन्यः सम्बन्धो नास्ति ॥

भावप्रकाशिका

मा भूत् संसारिणः स्वतः शुभाशुभविषयसम्बन्धः । देहनिमित्तस्त्वङ्गीक्रियत एव । ततस्ताभ्यां सुखदुःखे स्यातामित्यत आह– **आत्मनश्चेति** ॥ **अन्यः** तादात्म्यादिरित्यर्थः ।

प्रमेयदीपिका

नन्वभिमानहीनेऽपि ज्ञानोत्पत्तिस्तृणादौ दृश्यते । सत्यम् । सुखदुःखहेतुभूतं ज्ञानमत्राधिकृतमित्यदोष इति । इतश्चाभिमान एवात्मन उपप्लव इत्याह– **आत्मनश्चेति** ॥ अत्र '**तैः**' इति ज्ञानसुखदुःखपरामर्शः । **आत्मनः** ज्ञानादिभिः **सम्बन्धो नास्ति** । तेषां मनोवृत्तित्वात् । तथा चान्यगतधर्माः कथमन्यस्य विक्रियाहेतवः? विनाऽभिमानात्। प्रसिद्धं च स्वाभिमतगृहदाहो देवदत्तं (दुःखाकरोति)दुःखीकरोतीति । ज्ञानादिभिरात्मनस्सम्बन्धाभावे कथमुक्तं 'शीतोष्णाद्यनुभव आत्मनः' इत्यादि? इत्यत उक्तम्– **विषयेति** ॥ मनोवृत्तिरूपाणि ज्ञानादीनि विषयभूतानि । आत्मा च विषयी । साक्षिचैतन्यस्य तद्विषयत्वात् । एतमेव सम्बन्धमभिप्रेत्यात्मनो ज्ञानमित्यादिव्यवहारः । उपलक्षणं चैतत् । ईश्वराधीनं स्वामित्वमपि ग्राह्यम् । तादात्म्यसमवायनिरासे तात्पर्यात् ॥

भावबोधः

तर्हि कथमन्यः सम्बन्धो नास्तीत्युक्तमित्यत आह– **तादात्म्यसमवायनिरास इति** ॥

तयोरेव मतान्तरे विक्रियाहेतुत्वाङ्गीकारेऽपि समवायस्य स्वरूपेणैव अप्रामाणिकत्वाच्चेतनस्याचेतनदुःखादिपरिणामिकारणत्वानुपपत्त्या तादात्म्यस्याप्यसम्भवान्न ताभ्यां विक्रियोपपत्तिरिति गृहदाहादौ विक्रियाहेतुत्वेन प्रसिद्धाभिमान एव तत्प्रयोजकोऽङ्गीकार्य इति भावः ॥

भावदीपः

ज्ञानमात्रस्य अन्वयव्यतिरेकाभ्यामभिमानमात्रकारणकत्वं मत्वा व्यभिचारं शङ्कते– **नन्विति ॥ अभिमानहीनेऽपीति** ॥ उदासीनज्ञानस्य तथात्वेऽपि सुखदुःखहेतुभूतज्ञानविषयविषयिसम्बन्धोऽभिमाने सत्येव तादृशविषयज्ञानं जनयित्वा सुखदुःखे(जनयतीति) इत्युक्ते न क्वापि व्यभिचारः । तादृशज्ञानं चेह प्रकृतमित्याह– **सत्यमित्यादिना ॥ अधिकृतम्** प्रकृतमित्यर्थः ॥ **उपप्लवः** दुःखहेतुः ॥ **विक्रियाहेतुरिति** ॥ तूलपिण्डपरिमाणस्यैवोच्च नीचत्वरूपविकारहेतुरित्यर्थः । **दुःखीकरोतीति** ॥ 'दुःखात् प्रातिलोम्ये' (पा.सू.५.४.६४) इति डाच्प्रत्ययः । चित्तं पीडयतीत्यर्थः ॥ **उपलक्षणं चैतदिति** । 'विषयविषयिसम्बन्धात्' इत्येतदुपलक्षणम् । ईश्वराधीनस्वस्वामिकत्वसम्बन्धादप्यन्यो नास्तीत्यपि ग्राह्यमित्यर्थः । तथात्वे **'अन्यो न'** इत्युक्तिः कथं भाष्ये? इत्यत आह– **तादात्म्येति** ॥

वाक्यार्थप्रदीपः

दुःखाकरोतीति ॥ तच्चित्तं पीडयतीत्यर्थः । दुःखशब्दात् दुःखात् प्रातिलोम्य इत्यनेन करोतीति कृञ्योगे डाचि दुःखाकरोतीति रूपमिति भावः ॥

भावरत्नकोशः

अन्वयव्यतिरेकावुक्तौ । तत्र व्यतिरेको नास्तीति शङ्कते– **नन्विति** ॥ ज्ञानमात्रस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यामभिमानकारणकत्वं मत्वा चेयं शङ्का । **अधिकृतमिति** ॥ शीतोष्णशब्दे लक्षितलक्षणाङ्गीकारेण विषयसाक्षात्कारग्रहणात् प्रकृतमित्यर्थः । नन्वेवं सुप्त्यादावपि तृणादिज्ञानं स्यादेव । तत्र अभिमानाभावेन सुखादिहेतुभूतविषयानुभवानङ्गीकारेऽपि उदासीनतृणादिज्ञाने प्रतिबन्धाभावात् । विषयेन्द्रियसम्बन्धस्येन्द्रियमनःसन्निकर्षस्य आत्ममनस्संयोगस्य वाऽभावेन न तृणादिविषयानुभव इति तु पूर्वटीकयैव परिहृतमिति चेत्, उच्यते । विषयेष्वत्यन्तशोभनाध्यास-

श्लोकः १४

निमित्तस्नेहादिलक्षणस्य शरीरेन्द्रियान्तःकरणेषु ममतातिशयहेतुकाविवेकरूपस्य स्वात्मन्यन्याधीनस्वातन्त्र्यभ्रमरूपस्य च त्रिरूपस्याप्यभिमानस्य सुखदुःखहेतुसाक्षात्कारजनकता । विषयाभिमानान्यस्य शरीरेन्द्रियाद्युक्तलक्षणस्य मानसज्ञानसामान्यहेतुताऽभिमता । एवं च सुप्तावुक्तलक्षणस्य विषयाभिमानान्यस्याभिमानस्याभावेन सामग्र्यभावात् तत्र तृणाद्युदासीनज्ञानाभावो युक्तः । 'अभिमानहीनेऽपि' इति टीकायां विषयाभिमान एव त्याजितः । न त्वितरः । पूर्वोत्तरग्रन्थपर्यालोचनायां तथा प्रतीतेः । फलबलेनैवं कल्पनेति ॥

केचित्तु, सुप्तौ तृणादिज्ञानसामग्री यद्यपि टीकोक्तरीत्याऽस्ति । तथाऽपि सा सामग्री सुप्त्या प्रतिबद्धा कल्प्यते । मानसं हि ज्ञानं तत्र आपादनीयम् । मनस्तूपरतं तदेत्यप्रतिबद्धसामग्र्यभाव इत्याहुः । तन्न 'न हि कारणसामग्री कार्यं व्यभिचरति' इत्यादिग्रन्थास्वारस्यात् । करणसामग्र्याः प्रतिबन्धादेव सुप्तौ तदापादनानुपपत्तेः । अभिमानस्य कारणकोटौ निवेशो वक्तव्य इति सिद्धान्तासिद्ध्यापाताच्चेति ।

भाष्ये चशब्दः किञ्चेत्यर्थ इति भावेनाह– **इतश्चेति** ॥ **उपप्लवः** विक्रियाहेतुः । 'तैः' इत्यत्र न तावदभिमानपरामर्शः, आत्मना सह तस्य विषयविषयिभावानुपपत्तेः । बहुवचनायोगाच्च । नापि मात्रास्पर्शपरामर्शः । तैः सहात्मनो विषयविषयिभावानुपपत्तेरित्यत आह– **अत्र तैरितीति** ॥ शीतोष्णपदेन तत्साक्षात्कारलक्षणाभिप्रायेणोक्तम्– **ज्ञानेति** ॥ **ज्ञानादिभिः** ज्ञानसुखदुःखैः । 'एतत्सर्वं मन एव' इति श्रुतेराह– **मनोवृत्तित्वादिति** ॥ **अन्यगताः** मनोगताः । **अन्यस्य** आत्मनः । **विक्रिया** नीचोच्चतालक्षणा । सत्यप्यभिमाने कथमन्यधर्मोऽन्यं विकुर्यादित्यत उपपादयति– **प्रसिद्धं चेति** ॥ अभिमान एवाऽत्मन उपप्लव इति स्फोरणाय 'स्वाभिमत' इत्युक्तम् । अन्यदीयगृहदाहस्यातथात्वानुभवादिति भावः ।

दुःखाकरोतीति ॥ 'दुःखात् प्रातिलोम्ये' इति 'दुःखपदस्य कृञा योगे डाच्प्रत्ययः । पीडयतीत्यर्थः । आत्मन इति षष्ठ्याऽनुभवस्यैवाऽत्मसम्बन्धित्वं प्रतीयत इति न मन्तव्यमिति भावेन आदीत्युक्तम् । 'ततश्च सुखदुःखे' इति भाष्यमादिपदार्थः । **तद्विषयत्वादिति** ॥ मनोवृत्तिरूपज्ञानादिविषयकत्वादित्यर्थः । तथा च पद्धतौ 'मनस्तद्वृत्तयः कालोऽव्याकृताकाशश्चेत्याद्याः साक्षिणो विषयाः' इति ॥ उक्तं भाष्यविसंवादमुद्धरति– **एतमेवेति** ॥ विषयविषयिभावम् । **स्वामित्वमिति** ॥ स्वस्वामिभावसम्बन्धोऽपि । आत्मनोऽनुभव इत्यादिव्यवहारप्रयोजकत्वादिति भावः ॥ एवं तर्हि कोऽयं व्यावर्त्यः सम्बन्ध इत्यत आह– **तादात्म्येति** ॥

भावदीपिका

तृणादावभिमानाभावेऽपि इन्द्रियसन्निकर्षमात्रेण ज्ञानोदयदर्शनाद् व्यभिचार इति नाभिमानस्य ज्ञाननिमित्तत्वमिति शङ्कते– **नन्विति ॥ सुखेति ॥** तृणादिज्ञानं न तादृगिति भावः ॥ **उपप्लव इति ॥** ज्ञानद्वारा दुखादिपीडाहेतुरित्यर्थः । ननु सम्बन्धाभावेऽपि विक्रियाहेतवः कथं स्युरित्यत आह– **तथा चेति ॥**

ननु अभिमानस्यापि दुःखाद्याकारेण परिणामरूपविक्रियाहेतुत्वं कुत इत्यत आह– **प्रसिद्धं चेति ॥ स्वाभिमतगृहेति ॥** स्वकायाभिमानविषयगृह इत्यर्थः ॥ **दुःखीकरोतीति ॥** अभूततद्भावे, 'कृभ्वस्तियोगे सम्पद्यकर्तरि च्विः' । सम्पद्यतेर्धातोर्यः कर्ता तद्वाचिनः शब्दात् च्विप्रत्ययो भवति । कृञ् करणे भू सत्तायामस भुवीत्येतैर्धातुभिर्योगे अतथाभूतस्य तथाभावे गम्ये 'अस्य च्वौ' अवर्णस्य ईत् स्यात्, च्वौ परेऽव्ययत्वं च । अकृष्णः कृष्णः सम्पद्यते तं करोति कृष्णीकरोति । अब्रह्म ब्रह्म सम्पद्यते तद्भवति ब्रह्मीभवति । अगर्गो गर्गः सम्पद्यते सोऽस्ति गर्गीस्यादित्युदाहरणम् । एवं प्रकृतेऽपि । दुखःशब्दात् च्विप्रत्यये तस्य सर्वस्य लोपे च्वौ परे अकारस्य ईत्वे च्व्यन्तत्वादव्ययत्वे दुःखीति भवति । तथा चादुःखो दुखः सम्पद्यते तं करोतीति दुःखीकरोतीत्यर्थः । गृहदाहो देवदत्तं दुःखीकरोतीत्युदाहरणम् । दुःखाकरोतीत्यपि पाठः साधीयानेव । 'दुःखात् प्रातिलोम्ये' प्रातिलोम्यं चित्तपीडा । दुःखशब्दात् प्रातिलोम्ये विवक्षिते डाच्प्रत्ययो भवति । दुःखाकरोति स्वामिनं भृत्यः । तच्चित्तं पीडयतीत्यर्थः । एवं गृहदाहो देवदत्तं दुःखाकरोति तच्चित्तं पीडयतीत्यर्थः । दुःखशब्दात् प्रातिलोम्ये विवक्षिते डाचि डकारचकारयोर्लोपे, आकारमात्रे उर्वरिते खकारस्थस्याकारस्य भस्य लोपे दुःख् आ दुःखेति रूपम् । ततश्च दुःखाकरोतीति युक्तमिति ध्येयम् ॥

॥ अनुभव आत्मन इति ॥ षष्ठ्यर्थस्य सम्बन्धगर्भत्वादिति भावः । 'इत्यादि' इत्यादिपदेन आत्मनः सुखदुःखे आत्मनो दुःखादिरित्यस्य ग्रहणम् । नन्वात्मनो विषयत्वात् कथं विषयित्वमित्यत आह– **साक्षीति ॥** चेतनस्य ज्ञानवतो भावश्चैतन्यं ज्ञानम् । तथा च साक्षिरूपज्ञानस्येत्यर्थः ॥ **तद्विषयत्वादिति ॥** ज्ञानादिविषयकत्वाद् विषयित्वं युक्तमिति भावः ॥ **एतमेवेति ॥** विषयविषयिभावमेवेत्यर्थः ।

श्लोकः १४

नन्वेवं तर्हि अन्यः सम्बन्धो नास्तीत्ययुक्तम् । अभिमानद्वारकविषयविषयिभावसम्बन्धान्यस्य स्वस्वामिभावसम्बन्धस्य सत्त्वादित्यत आह– **तादात्म्येति ॥**

अयं भावः । अत्र ह्यात्मनोऽभिमानव्यतिरिक्तो ज्ञानसुखदुःखादिरूपविकारकारणीभूतः सम्बन्धो निराक्रियते ।

तत्र तार्किकरीत्या ज्ञानादीनामात्मधर्मत्वात् तेषां चाऽत्मना समवायसम्बन्धाङ्गीकारात् तस्यैव विकारहेतुत्वमस्तु । किमभिमानद्वारकसम्बन्धेनेति शङ्कायां तत्सद्भावे मानाभावेन तस्य विकारहेतुता नास्तीति समवायनिराकरणे तात्पर्यम् ।

मीमांसकरीत्या ज्ञानादीनामात्माभिन्नत्वेन तादात्म्यरूपसम्बन्धस्यैवाऽत्मनो ज्ञानादिविकारहेतुत्वमस्तु किमभिमानेनेति शङ्कायां चेतनस्याऽत्मनो दुःखाद्यचेतनाकारेण परिणामासम्भवेन न तस्य विक्रियाहेतुत्वमिति तादात्म्यनिरासे तात्पर्यं न तु स्वामित्वनिरास इति न दोषः । तथा च विषयविषयिभावसम्बन्धादन्य इत्यत्र तादात्म्यसमवायावेव निषेध्यतया ग्राह्यावित्यर्थः ॥

भावप्रकाशः

अव्यवहितोक्तमात्रास्पर्शपरामर्शे तैः सहात्मनो विषयविषयिभावायोग इत्यत आह– **अत्र तैरितीति ॥ दुःखाकरोतीति ॥** पीडयतीत्यर्थः । दुःखात् प्रातिलोम्य इति दुःखशब्दात् पीडायां कृञो योगे डाच्प्रत्यय विधानादिति भावः । कथं तर्ह्यन्यसम्बन्धो नास्तीत्युक्तमित्यत आह– **तादात्म्येति ॥** आत्मनो मनोवृत्तिज्ञानादिभिः न तादात्म्यसम्बन्धः चेतनाचेतनयोस्तदयोगात् । नापि समवायः अप्रामाणिकत्वादित्येवं तादात्म्यसमवायनिरास इत्यर्थः ॥

भाष्यम्– न चागमापायित्वेऽपि प्रवाहरूपेणापि नित्यत्वमस्ति । सुप्तिप्रलयादावभावादित्याह– अनित्या इति ॥

भावप्रकाशिका

यदैवं विषयसम्बन्धानामागमापायित्वमेवात्मनि तेषां तादात्म्यादिभावं वारयति, किं पुनरनित्यत्वम्? इति भावेनोत्तरपदमवतारयति– **न चागमापायित्वेऽपीति ॥**

प्रमेयदीपिका

ननु 'अभिमानसहितानामेव मात्रास्पर्शानां ज्ञानादिहेतुत्वं न केवलानाम्' इत्युपपादितमेतत्। ततः **'अनित्याः'** इति व्यर्थमिति चेन्न । आगमापायित्वस्यैवानेन व्याख्यानात् । व्याख्यानेऽपि किं प्रयोजनम्? इत्यत आह– **नचेति** ॥ आगमापायिशब्दो द्वयोः प्रयुज्यते । यत् प्रवाहरूपेण नित्यं व्यक्तिरूपेणानित्यम् । यथा गङ्गोदकम् । तदेकमागमापायीत्युच्यते। यस्य तु प्रवाहोऽपि विच्छिद्यते यथा किंशुककुसुमं तदपरमिति ॥ तत्रागमापायिशब्दादुभयप्रतीतौ **'आगमापयित्वेऽपि'** आगमापायिशब्दार्थत्वेऽपि यत् प्रवाहरूपेण नित्यत्वं तदत्र विवक्षितं **नास्ति** न भवति । मात्रास्पर्शानां शीतोष्णसुखदुःखदत्वे तदसम्भवात् । प्रकृतानुपयोगाच्च ।

किन्तु द्वितीयमेव । सुप्त्यादावभावेन सम्भवादुक्तरीत्या प्रकृतोपयोगाच्च इत्येतद् 'अनित्याः' इत्यनेन **आह** भगवानित्यर्थः ॥ **प्रलयः** मूर्च्छा । **आदिपदेनासम्प्रज्ञातसमाधेर्ग्रहणम्** ॥ नन्वनित्यपदमप्यनेकार्थमेव । सत्यम् । तथाऽपि पुनः प्रयत्नाद्यालोचनाद् एतत्सिद्धिः। एतदपि विशेषणोपसङ्क्रान्तं विशेषणम् ।

आगामिव्याख्यानमपेक्ष्य भाष्यकृताऽयमर्थः प्रागुपन्यस्त इति ज्ञेयम् ॥

भावबोधः

तदसम्भवादिति ॥ सुप्त्यादौ शीतोष्णसुखदुःखत्वप्रवाहविच्छेदादिति भावः ॥ **प्रकृतेति** ॥ प्रकृतं यदभिमानस्य सामग्र्यां निवेशनं, तत्रानुपयोगान्मात्रास्पर्शानामेव विषयानुभवजननद्वारा सुखदुःखदानस्य प्रवाहरूपेण नित्यत्वे अभिमानव्यतिरेके सुखादिव्यतिरेक इत्यस्यानेनासमर्थनादिति भावः ॥ **मूर्च्छेति** ॥ प्रलये देहाद्यभावेन मात्रास्पर्शाभावादेव कार्याभाव इति नाभिमानाभावनिबन्धनता कार्याभावस्येति भावः ॥ **उक्तप्रयत्नादीति** ॥ सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः इति न्यायेनेति भावः ।

नन्वेवं तर्हि 'अतो यतः' इत्यादिभाष्येण सुप्त्यादौ प्रवाहविच्छेदादिपरत्वेनागमापायिशब्दः कथं व्याख्यात इत्यत आह– **आगामीति** ॥ गीतायाम् 'अनित्या इत्यनेन करिष्यमाणमागमापायिशब्दस्य व्याख्यानमित्यर्थः ॥ **प्राक् शङ्कितमिति** ॥ तथापि तद्दर्शनाभावादित्यनेनेत्यर्थः ।

श्लोकः १४

भावदीपः

तदसम्भवादिति ।। सुप्तिमूर्च्छादावसम्भवेन प्रवाहतोऽनित्यत्वस्यासम्भवात् । मात्रास्पर्शादीनां विषयानुभवद्वारा सुखदुःखदत्वस्य प्रवाहतो नित्यत्वे अभिमानेन राहित्यदशायामपि तस्य सत्वेनाभिमानस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां तद्धेतुत्वोपपादनरूपप्रकृतप्रमेयानुपयोगाच्चेत्यर्थः ।। **उक्तरीत्येति** ।। **'अतो यतो मात्रास्पर्शाः'** इत्यादिभाष्योक्तदिशेत्यर्थः ।। प्रलये देहाद्यभावादेव ज्ञानसुखादिकार्याभावो नाभिमानाभावनिमित्त इत्यतस्तत्पदार्थमाह– **प्रलयो मूर्च्छेति** ।। **अनेकार्थमिति** ।। व्यक्त्यनित्यप्रवाहानित्यादिरूपानेकार्थमेवेत्यर्थः । एवशब्देन नोक्तशङ्कानिरासकं तदिति सूचयति ।। **पुनः प्रयत्नेति** ।। **'आगमापायिनः'** इत्युक्त्वा पुनः **'अनित्याः'** इति पुनरनित्यपदप्रयोगरूपप्रयत्नोऽङ्गीकृतः । तत्तात्पर्यालोचनादेतत् प्रवाहतोऽनित्यत्वार्थकत्वं सिद्ध्यति । अन्यथा नित्यपदं गीताकारो न प्रयुञ्जीतेति भावः ।।

एतदपीति ।। यथा आगमापायित्वविशेषणं सुखदुःखदत्वविशिष्टमात्रास्पर्शानां विशेषणीभूतसुखदुःखदत्वविशेषणोपसङ्क्रान्तं तथा प्रवाहतोऽनित्यत्वरूपम् अनित्यपदोक्तं विशेषणं सुखदुःखदत्वरूपविशेषणोपसङ्क्रान्तं विशेषणम् । सुखदुःखदत्वं मात्रास्पर्शानां प्रवाहतोऽनित्यमित्येवं रूपेणेत्यर्थः ।। नन्वेवमागमापायिपदार्थोक्तिपरे **'अतो यतः'** इत्यादिभाष्य एवायमर्थः कथमुक्तम् इत्यत आह– **आगामीति** ।।

भावरत्नकोशः

आत्मनो मनोवृत्तिरूपैर्ज्ञानादिभिर्न तादात्म्यम् । चेतनस्याचेतनज्ञानाद्यात्मकत्वायोगात् । नापि समवायः । तस्य स्वरूपत एवाप्रामाणिकत्वादित्येवं सम्बन्धद्वयस्य विक्रियाहेतुत्वेन पराभ्युपगतस्य निरासे नान्य इति भाष्यस्य तात्पर्यान्नोक्तविरोध इति भावः । **इत्युपपादितमेतदिति** ।। मात्रास्पर्शा एव केवलाः शीतोष्णसुखदुःखदा न हि । किं नाम? अभिमानसहिता एवेति 'मात्रास्पर्शास्तु कौन्तेय शीतोष्णसुखदुःखदाः' इत्यर्धेनोक्ते शङ्कोन्मिषति विषयेन्द्रियसन्निकर्षा एव ज्ञानस्य सुखदुःखयोश्च कारणं कुतो न स्युः, येनाभिमानोऽप्यधिकः कारणसामग्र्यां निवेश्यत इति ।। सेयमागमापायिन इत्यनेन गीतायां परिहृता । तत्परिहारप्रकारश्च 'कुतः? आगमापायित्वात्' इत्यादिना 'अन्यः सम्बन्धो नास्ति' इत्यन्तेन ग्रन्थेन भाष्यकृतो-

पपादितम् इत्यर्थः । **ततः** पूर्वविशेषणेन शङ्कायाः परिहृतत्वात् । **व्यक्तिरूपेण** प्रवाहित्वेन । 'आगमापायित्वेऽपि' इति भाष्यपदमनूद्यार्थमाह– **आगमापायिशब्दार्थत्वेऽपीति ॥**

नन्वागमापायिनामपि कालांशक्षणलवादीनां प्रवाहरूपेण नित्यत्वमस्तीति कथं नास्तीति भाषणमित्याशङ्क्योक्तं तदत्र विवक्षितं न भवतीति ॥ न हि वयं प्रवाहेण नित्यं वस्तु नास्तीति ब्रूमः । येनोक्तदोषः । किन्तु शीतोष्णसाक्षात्कारजन्यसुखादेः प्रवाहरूपेण न नित्यत्वमभ्युपगन्तुं शक्यत इति वदाम इत्यर्थः । तत्कुत इत्यत आह– **मात्रास्पर्शानामिति ॥** सुप्त्यादौ सुखदुःख-प्रवाहविच्छेदेन प्रवाहनित्यत्वस्यासम्भवादित्यर्थः । **प्रकृतेति ॥** आगमापायिन इति विशेषणं हि प्रकृतस्य अभिमानोऽप्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां करणसामग्र्यां निवेशनीय इति प्रमेयस्य समर्थनाय प्राप्तम् । तत्र यदि प्रवाहतो नित्यत्वं तच्छब्दार्थतयाऽभिमतं स्यात् तर्ह्युक्तप्रमेयेऽनुपयोगः स्यादित्यर्थः । मात्रास्पर्शानामेव विषयानुभवजननद्वारा सुखदुःखादिप्रदत्वस्य प्रवाहरूपेण नित्यत्वे सुप्तौ व्यभिचारोक्त्ययोगाद् अभिमानव्यतिरेके ज्ञानादिव्यतिरेक इत्यस्यानेनासमर्थ-नादिति भावः । द्वितीयं किंशुककुसुमानामिव प्रवाहविच्छेदरूपमागमापायित्वं विवक्षितमिति योज्यम् । **अभावेन** प्रवाहस्य । **उक्तरीत्या** 'जाग्रदादावेव ते सन्ति नान्यदा' इत्यादि-भाष्योक्तरीत्या । व्यक्तिरूपेण नित्यत्वं तु न कस्यापि सम्मतमिति भाष्ये 'प्रवाहरूपेणापि' इत्यपिशब्दः । अभिमानेन विनाकृतानां मात्रास्पर्शानां ज्ञानादिहेतुत्वं न भवति । प्रलये व्यभिचारादिति भाष्याभिप्रेतमयुक्तम् । महाप्रलये मात्रास्पर्शानामेवाभावादित्यतो व्याचष्टे– **प्रलयो मूर्छेति ॥ असम्प्रज्ञातेति ॥** न विद्यते सम्प्रज्ञातं सम्प्रज्ञानं बाह्यार्थज्ञानं यस्मिन् सोऽयमसम्प्रज्ञातः समाधिः ॥

आगमापायिशब्दादुभयप्रतीतावेकतरनिर्धारणायानित्यपदं व्याख्यानरूपमित्युक्तम् । अनित्यपदस्यापि गङ्गोदके किंशुककुसुमे च प्रयोगदर्शनेनान्यतरनिर्धारणानुपपत्तिरिति शङ्कते– **नन्वनित्येति ॥**

पुनः प्रयत्नादीति ॥ आगमापायिशब्देन अनित्यत्वे सिद्धेऽपि यत् पुनरनित्या इत्यनित्यपदं गीताकृत् प्रयुङ्क्ते तेनानित्या एव, न केनापि रूपेण नित्या इति नियमेनानित्यत्वं विज्ञायते । सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थ इति न्यायात् । तेन प्रवाहतोऽप्यनित्यत्वसिद्धिः । प्रयत्नादीत्यादि-पदेनानित्यपदव्युत्पत्तिपरिग्रहः । नित्यपदं तावत् 'त्यब्नेर्ध्रुवे' इति ध्रुवार्थम् । अनित्यपदं च

श्लोकः १४

ध्रुवभिन्नार्थकम् । न च यथाकथञ्चिद् ध्रुवभिन्नत्वं विवक्षितुं युक्तम् । ध्रुवस्यापि तत्त्वसम्भवात् । ततः सर्वथाऽपि ध्रुवभिन्नत्वे वाच्ये सर्वप्रकारेणानित्यत्वसिद्धिः । यद्वा, आदिपदेन प्रकृतोपयोगपरिग्रहः । तथा च प्रकृतोपयोगपर्यालोचनया च विवक्षितार्थसिद्धिरिति व्याख्येयम् । एवं रूपेणोपपत्त्यनुसन्धानेन विनाऽभिप्रेतार्थो न लभ्यत इत्यत 'आलोचनात्' इत्युक्तम् ॥

नन्वत्र यत् प्रवाहतोऽपि विच्छेदवत् तदेवानित्यशब्दार्थतया विवक्षितम् । न चैतद्युक्तम् । सुप्तावपि स्पर्शत्वगिन्द्रियसम्बन्धस्यावर्जनीयतया प्रवाहविच्छेदाभावेन मात्रास्पर्शानामनेन विशेषणासम्भवात् । 'सम्भवव्यभिचाराभ्यां स्याद् विशेषणमर्थवत्' इति वचनादित्यत आह– **एतदपीति** ॥ 'सविशेषणे विधिनिषेधौ विशेषणमुपसङ्क्रामतः' इति न्यायात् । शीतोष्णसुखदुःखदत्वविशिष्टानां मात्रास्पर्शानामिदं विशेषणं भवच्छीतोष्णसुखदुःखदत्वमुपसङ्क्रामतीति मात्रास्पर्शानां शीतोष्णसुखदुःखदत्वं यत् तदनित्यमिति मात्रास्पर्शविशेषणोपसङ्क्रान्तितात्पर्यकमनित्या इति विशेषणमित्यर्थः । न केवलमागमापायिन इति विशेषणमित्यपिशब्दः । तथा च सुप्त्यादावपि सुखदुःखप्रवाहविच्छेदानुभवादनित्या इति विशेषणं सम्भवतीति भावः ॥ ननु तर्हि अनित्यशब्दस्य प्रवाहविच्छेदवदर्थकत्वे 'अतो यतः' इत्यादिभाष्येण सुप्त्यादौ प्रवाहविच्छेदार्थकतया आगमापायिशब्दः कथं व्याख्यात इत्यत आह– **आगामीति** ॥ अनित्यपदेन करिष्यमाणमागमापायिशब्दव्याख्यानमित्यर्थः ॥

भावदीपिका

मात्रास्पर्शानामिति ॥ तस्य मात्रास्पर्शानां शीतोष्णसुखदुःखदत्वस्यासम्भवात् प्रवाहरूपेण नित्यत्वासम्भवादित्यर्थः । मात्रास्पर्शानां शीतोष्णसुखदुखदत्वं न प्रवाहतो नित्यम् । तथात्वे मात्रास्पर्शानां शीतोष्णादिदत्वप्रसङ्गात् । ओमिति चेन्न । सुप्त्यादावभावादिति भावः ॥ **प्रकृतेति** ॥ ज्ञानादिकारणसामग्र्यां मात्रास्पर्शरूपायामभिमानस्य निवेशनरूपं यत् प्रकृतं तदुपपादकत्वं नास्ति मात्रास्पर्शानां शीतोष्णसुखदुखदत्वप्रवाहनित्यत्वस्येत्यर्थः । शीतोष्णसुखदुःखदत्वस्य प्रवाहतो नित्यत्वेऽपि अभिमानरहितानामेव मात्रास्पर्शानामनुभवद्वारा सुखादिदत्वसम्भवेनाप्रयोजकत्वादिति भावः ॥ **सुप्त्यादाविति** ॥ सुप्त्यादौ मात्रास्पर्शानां शीतोष्णसुखदुखदत्वाभावेन मात्रास्पर्शानां सुखदुःखदत्वस्य स्वरूपतोऽनित्यत्वसम्भवादिति भावः ॥ **उक्तरीत्येति** ॥ मात्रास्पर्शानां सुखदुःखदत्वस्य नित्यत्वे तु केवलानां विषयेन्द्रिय-

सम्बन्धानां सुखदुःखदत्वे तेषां सुप्त्यादावपि सत्त्वेन सुखदुःखदत्वाभावेन व्यभिचारापत्त्याऽभिमानसहितानामेव तेषां सुखादिदत्वमित्येवमभिमानस्य कारणसामग्र्यां प्रवेशनरूपप्रकृतोपयोगादित्यर्थः ॥

ननु केवलानामेव मात्रास्पर्शानां सुखदुःखदत्वे प्रलयादावपि तेषां सत्त्वेऽपि सुखदुःखदत्वाभावेन व्यभिचारापत्त्या तावन्मात्रस्य कारणत्वासम्भवादभिमानसहितानामेव कारणत्वमित्युक्तम् । तदयुक्तम् । प्रलये देहाद्यभावेन मात्रास्पर्शानामसत्त्वेनैव सुखाद्यभावस्यासम्भवेन सुखाद्यभावस्याभिमानप्रयुक्ताभावाद् इत्यतः प्रलयपदं व्याख्याति– **प्रलयो मूर्च्छेति** ॥ आगमापायिशब्दस्यानेकार्थत्वात् तत्पदानिवर्त्यशङ्कानिरासाय 'अनित्या' इत्युक्तमित्युक्तम् । तदयुक्तम् । अनित्यशब्दस्यापि आगमापायिशब्दो द्वयोः प्रयुज्यते इत्युक्तरीत्या यत् प्रवाहरूपेण नित्यं व्यक्तिरूपेणानित्यं तदेकमनित्यम् । यस्य प्रवाहोऽपि विच्छिद्यते तदपरमनित्यमिति सम्भवेन व्याख्यानेऽपि किं प्रयोजनमित्युक्तशङ्काया अनिवारणादिति भावेन शङ्कते– **नन्विति** ॥

पुनः प्रयत्नादीति ॥ 'सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थ' इति न्यायात् 'व्यर्थं सत् किञ्चिज्ज्ञापयति' इति न्यायाद्वेत्यर्थः । यद्यप्यागमापायिपदेन 'न चाऽगमापायित्वेऽपि प्रवाहरूपेण' इत्युक्तप्रयोजनस्यानित्यपदेनाप्यलाभाद् व्यर्थमेवानित्यपदं, तथाऽपि प्रयुक्तम् । तेन ज्ञायते न चेत्युक्ताभिप्रायेण आगमापायिपदव्याख्यानरूपमेवानित्यपदमिति ॥ **एतदपीति** ॥ न केवलमागमापायित्वं, किन्त्वेतदनित्यत्वमपि मात्रास्पर्शानां यच्छीतोष्णसुखदुखदत्वरूपं विशेषणं तदुपसङ्क्रामतीत्यर्थः ॥ नन्वेवं सति आगमापायिशब्दः सुप्त्यादौ प्रवाहविच्छेदादिपरत्वेन गीतायामेवानित्या इति पदेन व्याख्यातो भाष्यकारैरतो यत इत्यादिना पूर्वमेव कस्माद् व्याख्यात इत्यत आह– **आगामीति** ॥ गीतायामनित्या इति पदेन करिष्यमाणेत्यर्थः ॥

भावप्रकाशः

तदसम्भवादिति ॥ सुप्त्यादौ शीतोष्णसुखदुःखदत्वप्रवाहविच्छेदादिति भावः । **प्रकृतेति** ॥ सुप्तौ व्यभिचारात् केवलानां मात्रास्पर्शानां शीतोष्णादिप्रदत्वं नास्ति किन्त्वभिमानसहितानामेवेति यत्प्रकृतं तदनुपयोगादित्यर्थः । मात्रास्पर्शानां शीतोष्णादिप्रदत्वस्य प्रवाहरूपेण

श्लोकः १४
नित्यत्वे सुप्तौ व्यभिचारोक्त्ययोगात् । अभिमानव्यतिरेके ज्ञनादि व्यतिरेक इति व्यतिरेकलाभाच्चेति भावः । **उक्तरीत्येति** ।। जाग्रदादावेव ते सन्तीत्याद्युक्तरीत्येत्यर्थः ।।

ननु केवलानां मात्रास्पर्शानां ज्ञानादिहेतुत्वं न सम्भवति प्रलये व्यभिचारादित्ययुक्तम् । महाप्रलये मात्रास्पर्शानामेवाभावादित्यतो व्याचष्टे– **प्रलयोमूर्च्छेति** ।। **असम्प्रज्ञातसमाधेरिति** ।। बाह्यार्थानुसन्धानं यत्र नास्ति सोऽसम्प्रज्ञातसमाधिरिति योगशास्त्रे प्रसिद्धिः । **अनेकार्थमेवेति** ।। गङ्गोदके किंशुककुसुमे चानित्यपदप्रयोगादिति भावः ।।

पुनःप्रयत्नादीति ।। आदिपदेनानित्यपदावयवार्थपरिग्रहः । अयमर्थः । आगमापायिशब्देनानित्यत्वे सिद्धेऽपि पुनरनित्यमेव न केनापि रूपेण नित्यमिति नियमेनानित्यत्वं बोधयति– **सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थ इति न्यायात्** । तथा च सर्वप्रकारेणानित्यत्वसिद्धिः । एवमनित्यपदावयवार्थपर्यालोचनाच्चैतत्सिद्धिः । तथा हि । नित्यपदं ध्रुवार्थम् । त्यबूनेर्ध्रुव इति वार्तिकात् । ततोऽनित्यपदं ध्रुवभिन्नार्थकम्। न च केनचिद्रूपेण ध्रुवत्वे तद्भिन्नत्वं युक्तं विरोधात् । ततः सर्वप्रकारेणानित्यसिद्धिरिति । अथवादिपदेन प्रकृतोपयोगो ग्राह्यः । तथा च प्रकृतोपयोगपर्यालोचनया च विवक्षितार्थसिद्धिरिति व्याख्येयम् । उपपत्त्यनुसन्धानं विना नोक्तार्थलाभ इत्यालोचनादित्युक्तम् । नन्वेवमनित्यशब्दस्य प्रवाहविच्छेदादिपरत्वे अतो यत इत्यादिभाष्येण सुप्त्यादौ प्रवाहविच्छेदादिपरत्वेनागमापायिशब्दः कथं व्याख्यायत इत्यत आह– **आगामीति** । अनित्यपदेन करिष्यमाणमागमापायिशब्दव्याख्यानमित्यर्थः ।।

भाष्यम्– अतश्चात्मनो देहाद्यात्मभ्रम एव सुखदुःखकारणम् । अतस्तद्विमुक्तस्य बन्धुमरणादिदुःखं न सम्भवति । अतोऽभिमानं परित्यज्य तान् शीतोष्णादीन् तितिक्षस्व ।। १४ ।।

भावप्रदीपिका

'मयि शीतम्' इति साक्षादात्मनि शीतादिसन्निकर्षदर्शनात् कथं दुःखादेरभिमाननिमित्तत्वमित्यत आह– **आत्मनश्चेति** ।। अन्यः साक्षात्सम्बन्धः । मात्रास्पर्शानामागमापायित्वमेव दुःखादेरस्वाभाविकतां साधयति । किं पुनरनित्यत्वमित्याशयेनाह न चेति ।। फलितमाह– **अत इति** ।। उक्तस्य प्रकृतोपयोगमाह– **अत इति** ।। १४ ।।

भावप्रकाशिका

यत एवं देहदैहिकयोरेव शुभाशुभविषयसम्बन्धो नात्मनः । अतस्तत्रात्मीयत्वाभिमान एव सुखदुःखकारणमित्याह– **अत आत्मन इति ॥** भ्रमशब्दोऽत्राभिमानपरो वर्णनीयः ॥ तथा च वक्ष्यति 'अतोऽभिमानं परित्यज्य' इति ॥ यतः देहगेहबन्ध्वादावात्मीयत्वाभिमान एव तद्वृद्धिह्रासादिना सुखदुःखकारणम् । अतस्तेष्वहं ममेत्यभिमानहीनस्यैते सुखदुःखे न भवत इत्याह– **अतस्तद्विमुक्तस्येति ॥** यत एवं देहादावात्मीयत्वाभिमान एव सुखदुःखादिकारणम्, यतश्च तद्विमुक्तस्यैते सुखदुःखे न स्याताम्, अतस्तत्रात्मीयत्वाभिमानं परित्यज्य तान् देहादिगतशीतोष्णादीन् सहस्वेत्याह– **अतोऽभिमानमिति** ॥ १४ ॥

प्रमेयदीपिका

उक्तमर्थं पिण्डीकृत्योपसंहरति– **अत इति** ॥ उक्तप्रकारेण देहादावात्मनो ममैवैतदित्यादि **भ्रम एव** । भ्रमसहिता एव मात्रास्पर्शा इत्यर्थः । ततः किम्? इत्यतः चतुर्थपादं व्याख्यातुं उपोद्घातमाह– **अत इति ॥ 'तद्विमुक्तस्य'** भ्रमविमुक्तस्य । **बन्धुमरणादिदुःखं** यत् प्राक् शङ्कितम् । **नहि** सामग्रीकार्यमेकदेशेन **भवतीति** भावः । ततः किम्? इत्यतश्चतुर्थपादं व्याख्याति– **अत इति ॥ तितिक्षस्व** विफलीकुर्विति भावः ॥ ननु **'तान्'** इति मात्रास्पर्शानां परामर्शो युक्तः । तत् कथं **'शीतोष्णादीन्'** इत्युक्तम्? मैवम् । शीतोष्णादिहेतूनां मात्रास्पर्शानामेव तच्छब्देनोपलक्षणात् ॥ १४ ॥

भावबोधः

शीतोष्णादिहेतूनामिति ॥ तदनुभवद्वारा सुखदुःखहेतूनामित्यर्थः । **तच्छब्देनेति** ॥ शीतोष्णादीतिशब्देनेत्यर्थः ॥ १४ ॥

भावदीपः

नहि सामग्रीकार्यमिति ॥ अभिमानसहितमात्रास्पर्शकार्यं सुखादि मात्रास्पर्शरूपैकदेशेन न भवतीत्यर्थः ॥ **शीतोष्णादीति** ॥ **शीतोष्णादिहेतूनां** शीतोष्णाद्यनुभवद्वारा सुखदुःखहेतूनां **मात्रास्पर्शानां** विषयसम्बन्धानामित्यर्थः ॥ १४ ॥

श्लोकः १४

भावरत्नकोशः

उक्तमर्थं त्रिपाद्योक्तमर्थम् । **पिण्डीकृत्य** सङ्गृह्य । पिण्डीकरणं च बुद्ध्यारोहायेति भावः । देहादावित्यत्र आदिशब्देनेन्द्रियान्तःकरणयोर्विषयाणां च ग्रहणम् । ममैत इत्यादीत्यादिपदेन विषयेषु शोभनत्वारित्वादिग्रहः । तत्र शरीरेन्द्रियान्तःकरणेष्वात्मनो ममैतदिति भ्रमः । विषयेषु शोभनत्वादिभ्रमनिमित्तस्नेहद्वेषौ भ्रमशब्दार्थ इति विवेक्तव्यम् । अनेन देहाद्यात्मभ्रम इत्यत्र देहादावात्मीयत्वभ्रम इत्यर्थ उक्तो भवति । तथा च प्राचीनटीका 'देहादावात्मीयत्वेऽभिमान एव' इति ॥ देहात्मैक्यभ्रमस्तु स्वरूपत एवान्यत्र निरस्तः ॥

नन्वभिमान एव यदि सुखदुःखादिकारणं तर्हि मात्रास्पर्शाभावेऽपि सुखादिकं स्यात् । किञ्चाभिमानसहिता एव विषयसम्बन्धाः सुखादिहेतव इति गतः पक्ष इत्यत आह– **भ्रमसहिता एवेति** ॥ अत्र 'भ्रमशब्दोऽभिमानपरो वर्णनीयः' इति प्राचीनटीका ॥ अव्यवहितत्वादपि फलत्वेन प्राधान्यात् सुखदुःखपरामर्शो प्रकृतासामञ्जस्यमित्यतस्तच्छब्दार्थमाह– **भ्रमेति** ॥ अप्रसक्तत्वे प्रतिषेधोऽनुपपन्न इत्यत उक्तम्– **यत् प्राक् शङ्कितमिति** ॥ 'तथाऽपि तद्दर्शनाभावादिना शोकः' इति भाष्ये प्रसक्तमित्यर्थः । विमुक्ताभिमानस्यापि मात्रास्पर्शसम्भवेन तैर्दुःखं स्यादेवेत्यत आह– **न हीति** ॥ अभिमानसहितमात्रास्पर्शकार्यं दुःखादि मात्रास्पर्श-रूपैकदेशेन भवतीत्येतन्मानबाह्यमित्यर्थः । विफलान् शीतोष्णसुखदुःखलक्षणविकाराहेतून् । अभिमानत्यागे विद्यमाना अपि मात्रास्पर्शा न विकारहेतव इति प्रसिद्धं च स्वाभिमतगृहदाहो देवदत्तं दुःखाकरोतीति प्रागेवोपपादितमिति भावः ॥

युक्त इति ॥ शीतादीनां प्रातिपदिकैकदेशार्थत्वेनाप्रधानत्वाद् विशेषणद्वयेन तेषामेवानु-सन्धानेन प्राधान्याच्चेति भावः । **तच्छब्देन** शीतोष्णादीनितिशब्देनोपलक्षणात् । भाष्ये लक्षणा-बीजं शक्यसम्बन्धं दर्शयितुमुक्तम्– **शीतोष्णादिहेतूनामिति** ॥ शीतोष्णाद्यनुभवद्वारा सुखादि हेतूनामित्यर्थः ॥ नन्वत्र शीतोष्णशब्दाभ्यां सर्वविषयोपलक्षकाभ्यां तत्साक्षात्कारो लक्ष्यते । आदिशब्दो हेत्वर्थः । एवं च शीतोष्णादिसाक्षात्कारहेतुभूतान् मात्रास्पर्शान् तितिक्षस्व विफली-कुर्विति भाष्यव्याख्यानं किमिति टीकायां न कृतमिति चेत्, उच्यते । तानित्येतच्छीतोष्णा-दीनिति व्याख्यायत इति प्रतीतिस्तावत् स्वरसप्राप्ता । तत्र आदिशब्दस्य हेत्वर्थत्वमस्वरसम् ॥

किञ्च 'तांस्तितिक्षस्व' इत्येतावतैव पूर्तौ 'शीतोष्णादीन्' इति भाषणमप्रयोजनम् । अपि च व्याख्येयव्याख्यानभावाविवक्षायां शीतोष्णादींस्तांस्तितिक्षस्वेत्येव भाषणं स्यान्न तु यथान्यासम् । न च आदिशब्दस्य मुख्यवृत्तिर्गुणः । बहुदोषसन्निपाते एकस्य गुणस्यास्वरसप्रतीतस्य त्याज्यत्वात् । लक्षणायां प्रयोजनं च मात्रास्पर्शापादितशीतोष्णसुखदुःखलक्षणवैषम्यहीनो भवेदिति ज्ञापनमिति ॥ १४ ॥

गीताक्षरार्थस्तु– यद्यपि बान्धवादीनां हानिर्भविष्यतीति धिया शोको न युक्तः । उक्तविधयाऽऽत्महानेरभावात् । देहहानावपि प्रतिनिधिलाभात् । तथाऽपि तन्मरणे ममैव सुखहानिर्दुःखावाप्तिश्च भविष्यतीति धिया शोकः समुत्पतितः । कथम्? प्रेमास्पदानां हि दर्शनस्पर्शनालापादिकं सुखहेतुः । तेषु मृतेषु तद्देहदर्शनाद्यभावात् सुखहानिः । तथा तेषां छेदभेदादिदर्शनेन दुःखावाप्तिश्च इत्यत उच्यते– **मात्रास्पर्शा इति** ॥ मीयन्त इति मात्राः विषयाः । तेषां स्पर्शाः सम्बन्धाः । तुशब्द एवार्थे । 'शीतोष्णसुखदुःखदाः' इत्यत्र शीतोष्णशब्दौ शीतस्पर्शोष्णस्पर्शशब्दितविषयविशेषवाचिनौ गन्धरसरूपस्पर्शशब्दलक्षणसकलविषयोपलक्षकौ । विषयोक्त्या च तत्साक्षात्कारो लक्ष्यत इति तत्र लक्षितलक्षणा । तुशब्दात् परा काकुश्चात्राभिसंहिता । गन्धरसरूपस्पर्शशब्दाख्यविषयाणां घ्राणरसनचक्षुस्त्वक्छ्रोत्ररूपैरिन्द्रियैर्ये सन्निकर्षास्ते शीतोष्णसुखदुःखदाः उक्तसर्वविषयसाक्षात्कारजन्यसुखदुःखप्रदाः । तत्रेष्टविषयसाक्षात्कारात् सुखं भवति । अनिष्टविषयसाक्षात्काराद् दुःखं भवति । तुशब्दात् परया च काक्वाऽभिमानसाहित्यं मात्रास्पर्शानां लभ्यते । अनेन मात्रास्पर्शा एव केवलाः किं शीतोष्णसुखदुःखदाः? न हि । किं नाम? अभिमानसहिताः, इत्युक्तं भवति । अभिमानो नामात्र 'विषयेषु शोभनाध्यासनिमित्तः स्नेहः अरित्वादिभ्रमनिमित्तो द्वेषश्च । शरीरेन्द्रियान्तःकरणेषु ममतातिशयहेतुकोऽविवेक इत्यादिः' इति टीकातोऽवसेयः ॥

विषयेन्द्रियसन्निकर्षा एव ज्ञानस्य सुखदुःखयोश्च कारणं कुतो न स्युः? येनाभिमानोऽप्यधिकः कारणसामग्र्यां निवेश्यत इत्यत उक्तम्– **आगमापायिन इति** ॥ यत इत्यध्याहारः । प्रयोजनान्तराभावाद् हेत्वर्थगर्भं वा विशेषणम् । 'सविशेषणे विधिनिषेधौ विशेषणमुपसङ्क्रामतः' इति न्यायात् शीतोष्णसुखदुःखदत्वविशिष्टानां मात्रास्पर्शानामागमापायित्वं विशेषणं भवच्छीतोष्णसुखदुःखत्वमुपसङ्क्रामति । मात्रास्पर्शानां शीतोष्णसुखदुःखदत्वं यत् तदागमापायीत्याशयः ॥

इदमुक्तं भवति । यदि मात्रास्पर्शा अभिमानमनपेक्ष्य आत्मनः सुखदुःखदाः स्युः, तर्हि सुप्तिमूर्च्छासम्प्रज्ञातसमाधिष्वपि स्युः । न हि कारणसामग्री कार्यं व्यभिचरति । न च वाच्यं सुप्त्यादौ विषयेन्द्रियसम्बन्ध एव नास्तीति ॥ स्पर्शत्वगिन्द्रियसम्बन्धस्यावर्जनीयत्वात् । अत एव शीतोष्णग्रहणं कृतम् । एतेनेन्द्रियमनस्सन्निकर्षाभावोऽपि प्रत्युक्तः । न च आत्ममनः-सन्निकर्षाभावः । मनसः कदाऽप्यात्मवियोगाभावस्य 'यत्र प्राणो मनस्तत्र तत्र जीवः परस्तथा' इत्यागमसिद्धत्वात् । अतो मात्रास्पर्शाः नाऽत्मनः स्वयमेव केवलाः शीतोष्णसुखदुःखदा भवन्ति, किन्त्वभिमानसहिता एव । जाग्रत्स्वप्नयोरभिमानवतोरेव मात्रास्पर्शानां शीतोष्ण-सुखदुःखदत्वानुभवाद् अभिमानरहिते सुप्त्यादौ तदननुभवादिति मात्रास्पर्शानां शीतोष्णसुख-दुःखदत्वस्याभिमानान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वादभिमानोऽपि कारणसामग्र्यां निवेशनीयः ॥

नन्वभिमानहीनेऽपि ज्ञानोत्पत्तिस्तृणादौ दृश्यते । सत्यम् । सुखदुःखदं ज्ञानमत्राधि-कृतमित्यदोष इति ॥ नन्वभिमानसहितानामेव मात्रास्पर्शानां ज्ञानादिहेतुत्वं न केवला-नामित्युपपादितमेतत् । ततोऽनित्या इति व्यर्थमिति चेन्न । आगमापायित्वस्यैवानेन व्याख्या-नात् । व्याख्यानेऽपि किं प्रयोजनमिति चेदुच्यते । आगमापायिशब्दो द्वयोः प्रयुज्यते । यत् प्रवाहरूपेण नित्यं व्यक्तिरूपेणानित्यं, यथा गङ्गोदकम् । तदेकमागमापायीत्युच्यते । यस्य तु प्रवाहोऽपि विच्छिद्यते, यथा किंशुककुसुमानाम् । तदपरमिति ॥ तत्राऽगमापायि-शब्दादुभयप्रतीतौ यत् प्रवाहरूपेण नित्यं व्यक्तिरूपेणानित्यं तदत्र विवक्षितं न भवति । मात्रास्पर्शानां शीतोष्णसुखदुःखदत्वे तदसम्भवात् प्रकृतानुपयोगाच्च । किन्तु द्वितीयमेव । सुप्त्यादावभावेन सम्भवात् । उक्तरीत्या प्रकृतोपयोगादित्येतदनित्या इत्यनेनाह भगवानिति । अतोऽभिमानं परित्यज्य तान् मात्रास्पर्शान् तितिक्षस्व । सामग्रीकार्यस्यैकदेशेनासम्भवाद् विफलान् कुर्विति तात्पर्यमिति ॥ १४ ॥

भावदीपिका

भ्रम एवेति ॥ विषयेषु शोभनत्वभ्रमनिमित्तकस्नेहरूपः अरित्वादिभ्रमनिमित्तद्वेषरूपश्च योऽभिमानः स एवात्र भ्रमशब्देन गृह्यते । निमित्तेन नैमित्तिकोपलक्षणात् । अन्यथाऽभिमान-साहित्यस्यैव पूर्वमुक्तत्वेनात्र भ्रमसाहित्योक्तौ तद्विरोधापत्तेरिति ध्येयम् ॥ **प्राक् शङ्कितमिति ॥**

तथाऽपि तद्दर्शनाभावादिनेत्यनेनेत्यर्थः। नन्वभिमानविमुक्तस्य मात्रास्पर्शमात्रेणैव बन्धुमरणादि-दुःखं कस्मान्न स्यादित्यत आह– **न हीति** ॥ दुःखादीनामभिमानसहितमात्रास्पर्शरूपसामग्री-कार्यत्वादभिमानरहितमात्रास्पर्शरूपसामग्र्यैकदेशमात्रेणेत्यनुपपत्तेः । दण्डमात्रेण घटोत्पत्त्य-दर्शनादित्यर्थः ॥ **युक्त इति** ॥ कारणानामेव विफलीकरणमुचितं न तु कार्याणाम् । अतः कारणीभूतमात्रास्पर्शानामेव विफलीकरणे वक्तव्ये तत्कार्याणां शीतोष्णाद्यनुभवसुखादीनां तत्कथनमयुक्तमिति भावः । **शीतोष्णादिहेतूनाम्** । तदनुभवहेतूनाम् । **तच्छब्देनेति** ॥ शीतोष्णादीनीति शब्देनेत्यर्थः । लक्षणाबीजसम्बन्धोपपादनाय 'शीतोष्णादिहेतूनाम्' इत्युक्त-मिति द्रष्टव्यम् ॥ १४ ॥

भावप्रकाशः

उक्तप्रकारेण **देहादाविति** ॥ आदिपदेनेन्द्रियान्तःकरणयोः विषयाणाञ्च ग्रहः । इत्या-दीत्यादिपदेन शोभनत्वादिग्रहणम् । तत्र देहेन्द्रियान्तःकरणेषु आत्मनो ममैतदिति भ्रमः विषयेषु शोभनत्वादिभ्रम इति विवेकः । ननु भ्रम एव यदि सुखादिकारणं तदा अभिमानसहिता एव मात्रास्पर्शाः सुखादिहेतव इति गतः पक्ष इत्यत आह– **भ्रमसहिता एवेति** ॥ **प्रागिति** ॥ तथाऽपि तद्दर्शनाभावादिनेत्यत्रेत्यर्थः । शक्यसम्बन्धप्रदर्शनायोक्तं– **शीतोष्णादिहेतूनामिति** ॥ तदनुभवद्वारा सुखादिहेतूनामित्यर्थः । **तच्छब्देनेति** ॥ शीतोष्णादीनीतिशब्देनेत्यर्थः ॥

यं हि न व्यथयन्त्येते पुरुषं पुरुषर्षभ ।
समदुःखसुखं धीरं सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥ १५ ॥

भाष्यम्– अतः प्रयोजनमाह– यं हीति ॥ यम् एते मात्रास्पर्शा न व्यथयन्ति । पुरि शयमेव सन्तम् । शरीरसम्बन्धाभावे सर्वेषामपि व्यथाभावात् पुरुषम् इति विशेषणम् । कथं न व्यथयन्ति? समदुःखसुखत्वात् । तत्कथम्? धैर्येण ॥ १५ ॥

भावप्रदीपिका

न केवलं मात्रास्पर्शसहनादैहिकदुःखाभावः फलम्, किन्तु मोक्ष एवेत्युत्तरश्लोकमवतार्य व्याचष्टे– **अत इति** ॥ 'पुरुष' पदं न स्त्रीव्यावर्तकमित्याह– **पुरुषमिति** ॥ 'पुरुष' शब्दार्थस्य प्रकृतोपयोगं दर्शयति– **शरीरेति** ॥ १५ ॥

श्लोकः १५

भावप्रकाशिका

एवं तावद्देहादावहङ्कारादिपरित्यागेन तद्गतशीतोष्णादिसहनात् तन्निमित्तदुःखाभावस्तात्कालिकः प्रयोजनमित्युक्तम् । अधुनैवंविधो दुःखाभावो न प्रयोजनमन्ततः । अपि तु साधयति च महत्फलं कैवल्याख्यमिति भावेनोत्तरं श्लोकमवतार्य व्याचष्टे– **अतः प्रयोजनमित्यादिना** ॥ अतः अस्माद्दुःखाभावादित्यवगन्तव्यम् । 'यं न व्यथयन्ति सोऽमृतत्वाय' इत्यन्वयात् ॥

ननु तन्वाभिमानाभावेनादुःखित्वं कथम्? विरिञ्चेतरेषां तन्वभिमानस्यापि भावात् । तथाहि शक्तिविवेके–

'ब्रह्मा निरभिमानत्वात् शरीर्यप्यशरीरवान् ।
रुद्राद्यास्तन्वाभीमानात् बहिरर्थयुजस्तथा ॥'

इत्यभिप्रायेण पृच्छति– **कथमिति** ॥ अस्त्वितरेषाम् ईषत्तन्वाभिमानात् दुःखित्वम् । तथाऽप्यतिव्यथाभावः समदुःखसुखानामिति भावेनावान्तरपदमवतारयति–**समदुःखसुखत्वादिति** ॥ नन्वनुकूलप्रतिकूलयोः सुखदुःखयोः कथं पुंसः समत्वम्? इत्याशङ्क्य, तदुत्तरत्वेनोत्तरपदमवतारयति– **तदित्यादिना** ॥ १५ ॥

प्रमेयदीपिका

अतो मात्रास्पर्शानां विफलीकरणतः भवत्प्रयोजनमाह– **अत इति** ॥ 'दुःखाभावस्य युद्धाकरणेनैव सम्भवात् किं तत् कृत्वा प्रसक्तदुःखाभावायाभिमानत्यागेन? इत्येतदाशङ्कापरिहाराय' इति शेषः ॥

पूर्वश्लोके 'तितिक्षस्व' इति पदं 'सहस्व' इति कैश्चिद्व्याख्यातम् । तदसत् । तदनुवादेऽत्र विफलीकरणस्यैव प्रतीतेरिति भावेन आद्यपादं व्याख्याति– **यमिति** ॥ **न व्यथयन्ति** न चालयन्ति । न शीतोष्णसुखदुःखलक्षणवैषम्यवन्तं कुर्वन्तीत्यर्थः ॥

स्त्रीणामप्येवंविधानां मैत्रेयीप्रमुखानाममृतत्वश्रवणात् **'पुरुषम्'** इति विशेषणमयुक्तम् इत्यतोऽन्यथा व्याचष्टे– **पुरीति** ॥ शरीरसम्बन्धिनम् एव सन्तम् शरीरदर्शनवन्तमित्यर्थः ।

एतदपि किमर्थं विशेषणम्? इत्यत आह– **शरीरेति** ॥ सुस्यादौ **सर्वेषां** प्राकृतानाम् अपि अभिमानाभावेन **व्यथाभावात्** अमृतत्वप्रसक्तिरित्याशङ्कानिवृत्त्यर्थमित्यर्थः ॥

ननु यस्य देहादावभिमानो नास्ति तस्य दुःखं सुखं च नास्तीत्युक्तम् । तस्य कथं **'समदुःखसुखम्'**, **'धीरम्'** इति विशेषणद्वयम्? अस्य पूर्वकक्ष्यागतत्वादित्याशङ्क्य तदुपाय-प्रदर्शनार्थं पूर्वावस्थानुवादोऽयमिति क्रमेण पृच्छापूर्वकमाशयमाह– **कथमिति** ॥ येन अभिमानत्यागेन **मात्रास्पर्शा न व्यथयन्ति स कथं** केनोपायेन भवतीत्यर्थः ॥ दुःखं यथाऽनुपादेयम् अपुरुषार्थत्वात् तथा वैषयिकं सुखमप्यमृतत्वविरोधित्वाद् अनुपादेयं यस्य स समदुःखसुखः । एवम्भावे च कथं सुखहेतुषु शोभनाध्यासलक्षणः, तद्विरोधिषु द्वेषलक्षणोऽभि-मानः स्यात्? इति भावः ॥ **'तत्'** समदुःखसुखत्वमेव, **'कथं'** केनोपायेन भवतीत्यर्थः ॥ **धैर्येणेति** ॥ सुखे दुःखे च प्राप्ते सति तत्कार्ययोरुत्सेकविषादयोः स्तम्भकेन प्रयत्नेनेत्यर्थः ॥१५॥

भावबोधः

ननु 'मात्रास्पर्शा' इति श्लोके केवलमात्रास्पर्शाः शीतोष्णाद्यनुभवद्वारा सुखदुःखहेतवो न भवन्तीत्युक्तम् । अत्र साक्षाद्दुःखमात्रकारणत्वाभाव उच्यते । तत्कथं 'यं हि' इति पादः तदनुवादरूप इत्यत आह– **न व्यथयन्तीति** ॥ अत्र शीतोष्णपदं शीतोष्णाद्यनुभवलक्षकम् । तथा च गीतायां भाष्ये च व्यथापदं शीतोष्णाद्यनुभवद्वारकं सुखदुःखरूपवैषम्यपरमिति नानु-वादत्वानुपपत्तिरिति भावः ॥ **पूर्वकक्ष्येति** ॥ अभिमानत्यागहेतोः समदुःखत्वादेः तत्सम्पादनेन चरितार्थत्वादित्यर्थः । यद्वा पूर्वावस्थागतत्वादित्यर्थः । अत एव पूर्वावस्थानुवादोऽयमित्युत्तर-वाक्यम् ॥ १५ ॥

भावदीपः

एवंविधानामिति ॥ अभिमानहीनानामित्यर्थः ॥ **श्रवणात्** बृहदारण्यक इति भावः ॥ **पूर्वकक्ष्येति** ॥ अभिमानत्यागात् पूर्वकक्ष्यास्थत्वसमदुःखसुखत्वादेः तदुत्तरकालं सुखादेरेव अभाव इति पूर्वार्ध एवोक्तेः नेदं विशेषणद्वयमभिमानत्यागिनो युक्तमित्याशङ्केत्यर्थः ॥ १५ ॥

भावरत्नकोशः

उपसंहारत्वभ्रमनिरासाय भाष्यस्थातःपदमनूद्य तदर्थं वदन् प्रयोजनमित्यत्राध्याहार्यमाह–

श्लोकः १५

अतो मात्रास्पर्शानां विफलीकरणतो भवदिति ।। 'आह' इति भाष्यपदमनूद्यातःपरं वाक्य-मध्याहरति आह– **दुःखाभावस्येत्यादि** ।। क्वचिदाहेत्यनन्तरमत इतीति पाठः । तत्राऽहेत्य-नन्तरम् इत्याहेति शेषः । **किं तत् कृत्वा** युद्धं कृत्वा? 'प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्य दूरादस्पर्शनं वरम्' इति न्यायादिति भावः । **अनुवाद इति** ।। यच्छब्दयोगादिति भावः । अत्र प्रथमपादे । ननु पूर्वश्लोके अभिमानत्यागे विषयसम्बन्धाः विषयानुभवद्वारा दुःखादिहेतवो न भवन्ती-त्युक्तम् । अत्र पादे व्यथाशब्दितदुःखमात्राहेतुत्वं प्रतीयते । तत् कथमयं तस्यानुवाद इत्या-शङ्क्याऽह– **न चालयन्तीति** ।। नान्यथयन्तीत्यर्थः ।।

एवमपि प्रकृतोपयोगाय तत्तात्पर्यमाह– **न शीतोष्णेति** ।। गीताभाष्ययोः व्यथधातु-र्विषयानुभवद्वारकसुखदुःखादिवैषम्यपर इत्युक्तानुवादत्वमुपपन्नमिति भावः । एवंविधानां मात्रा-स्पर्शकृतचलनहीनानां समदुःखसुखानां धीराणां चेत्यर्थः । श्रवणात् बृहदारण्यके । विशेषणं पुरुषशब्देन यच्छब्दार्थस्याधिकारिणः स्त्र्यादिभ्यो व्यावर्तनम् । **अन्यथा** पुरुषत्वरूपधर्मोप-स्थापनमन्तरा देहसम्बन्धित्वप्रकारेण । तथा चात्र स्त्रीणामपि ग्रहणे न दोष इति भावः । सुप्त्यादौ शरीरसम्बन्धे सत्यपि व्यथाऽप्रसक्तेर्निषेधायोग इत्यत आह–**शरीरदर्शनवन्तमिति** ।।

भाष्ये शरीरसम्बन्धशब्देन तत्कार्यबाह्यज्ञानं लक्षयित्वा तस्याभावः शरीरिणोऽवस्थाविशेष एव विवक्षित इति भावेनाऽह– **सुप्त्यादाविति** ।। सुप्तिमूर्च्छाऽसम्प्रज्ञातसमाधिष्वित्यर्थः । अमृतत्वप्रसक्तिरित्याद्येव शेषोक्तिः । प्रथमपादं तात्पर्यतोऽनुवदन्नुत्तरभाष्यमवतारयितुं शङ्कते– **ननु यस्येति** ।। **देहादौ** देहेन्द्रियान्तःकरणविषयेषु । 'इत्युक्तम्' इत्यनन्तरं तथा सतीति शेषः । **तस्य** अभिमानत्यागवतः । **अस्य** समदुःखसुखत्वस्य । **अभिमानत्यागहेतुत्वेन पूर्वकक्ष्या-गतत्वाद्** अभिमानत्यागपूर्वभावित्वात् । धैर्यस्य च समदुःखसुखत्वं प्रति पूर्वभावित्वात् । **तदुपायप्रदर्शनार्थम्** अभिमानत्यागोपायप्रदर्शनार्थं समदुःखसुखत्वोपायप्रदर्शनार्थं च । **पूर्वा-वस्थानुवाद इति** ।। अभिमानं त्यक्ष्यतो धीरता समदुःखसुखता चावश्यम्भाविनीति अभिमानत्यागपूर्वभाविसाधनानुवाद इत्यर्थः । यावद् दुःखं तावत् सुखं यस्य सोऽयं समदुःख-सुखस्तत्त्वादित्यन्यथाप्रतीतिनिरासाय कृतपृच्छापरिहाराय च भाष्यभावमाह– **दुःखं यथाऽनु-पादेयमिति** ।। दुःखहेतुषु सुखाभावहेतुषु, तदुभयव्याप्यहेतुषु चानुगतद्वेष्यतावच्छेदकसम्पादनाय दुःखहेतुष्वित्यनुक्त्वा 'तद्विरोधिषु' इत्युक्तम् । 'तत् कथम्' इति भाष्ये तत्पदमनूद्य तदर्थमाह– **तत् समदुःखसुखत्वमेवेति** ।। उत्सेकविषादयोः उच्चत्वनीचत्वयोः ।। १५ ।।

गीताक्षरार्थस्तु– दुःखाभावस्य युद्धाकरणेनैव सम्भवात् किं तत् कृत्वा प्रसक्तदुःखाभावाय अभिगानत्यागेनेत्येतदाशङ्कापरिहाराय मात्रास्पर्शानां विफलीकरणतो भवत् प्रयोजनमुच्यते– **यं हीति ॥** एते मात्रास्पर्शाः पुरुषं पुरिशयमेव सन्तं शरीरदर्शनवन्तं शरीराभिमानिनमिति यावत् । एतच्च विशेषणं सुप्त्यादौ सर्वेषां प्राकृतानामप्यभिमानाभावेन व्यथाभावादमृतत्वप्रसक्तिरित्याशङ्कानिवृत्त्यर्थम् । यं हि न व्यथयन्ति न चालयन्ति शीतोष्णसुखदुःखलक्षणवैषम्यवन्तं न कुर्वन्ति । येनाभिमानत्यागेन मात्रास्पर्शा न व्यथयन्ति स एव केनोपायेन भवतीत्यत उक्तम्– **समदुःखसुखमिति ॥** दुःखं यथाऽनुपादेयमपुरुषार्थत्वात् तथा वैषयिकसुखमप्यमृतत्वविरोधित्वादनुपादेयं यस्य स समदुःखसुखः । एवम्भावे च कथं सुखहेतुषु शोभनाध्यासलक्षणः तद्विरोधिषु द्वेषलक्षणोऽभिमानः स्यादिति भावः । समदुःखसुखत्वमपि केनोपायेन भवतीत्यत उक्तम्– **धीरमिति ॥** धैर्यवन्तं सुखे दुःखे च प्राप्ते सति तत्कार्ययोरुत्सेकविषादयोः यः स्तम्भकः प्रयत्नः स धैर्यशब्देन विवक्षितः । स चैवम्भूतः अमृतत्वाय कल्पते मुक्तो भवतीति ॥ १५ ॥

भावदीपिका

कृत्वेति ॥ युद्धमिति शेषः ॥ **न चालयन्तीति ॥** व्यथ भयसञ्चलनयोरिति धातुव्याख्यानादिति भावः । ननु पूर्वश्लोके च तितिक्षस्वेत्यनेन चलनाभावस्यानुक्तत्वात् कथमस्य तदनुवादरूपत्वमित्यतस्तत्तात्पर्यमाह– **न शीतोष्णेति ॥ एवंविधानां** शीतोष्णसुखदुःखलक्षणरहितानाम् ॥ **अमृतत्वश्रवणादिति ॥** 'अथ ह याज्ञवल्क्यस्य द्वे भार्ये बभूवतुर्मैत्रेयी च कात्यायनी च' इत्यारभ्य 'सा होवाच मैत्रेयी येनाहं नामृता स्यां किमहं तेन कुर्यां यदेव भगवान् वेद तदेव मे ब्रूहि' इत्यादिना बृहदारण्यके श्रवणादित्यर्थः । ननु सुप्तानामपि शरीरसम्बन्धित्वेन मात्रास्पर्शाकृतव्यथाभावसद्भावेनामृतत्वं स्यादित्यत आह **शरीरदर्शनवन्तमिति ॥** सुप्तस्य तु शरीरसम्बन्धे सत्यपि तद्दर्शनं नास्तीति भावः ॥

प्राकृतानामपीति ॥ मूर्खाणामपीत्यर्थः । **कक्ष्या**ऽवस्था । अत एव पूर्वावस्थेत्युत्तरग्रन्थः । समदुःखसुखवतो धीरस्यैव ह्यभिमानत्यागोऽन्यथा तदनुपपत्तेरित्येव समदुःखसुखत्वधीरत्वयोरभिमानत्यागापेक्षया पूर्वावस्थागतत्वादभिमानत्यागवत इदं विशेषणद्वयं कथमित्यर्थः ॥ **तदुपायेति ॥** अभिमानत्यागोपायेत्यर्थः ॥ **पूर्वावस्थेति ॥** अभिमानत्यागापेक्षया पूर्वावस्था

श्लोकः १५

समदुःखसुखत्वादिरूपा तदनुवाद इत्यर्थः । सुखदुःखयोर्विलक्षणत्वात् कथं साम्यमित्यत आह– **दुःखं यथेति** ॥ अमृतत्वविरोधित्वादपुरुषार्थभूतं ततश्चानुपादेयमिति योज्यम् । तथा चानुपादेयत्वेन तयोः साम्यमिति भावः । समदुःखसुखत्वस्याभिमानत्यागे हेतुत्वं दर्शयति– **एवम्भावे चेति** ॥ समदुःखसुखत्वे सतीत्यर्थः । **उत्सेक** उच्चत्वम् । **विषादो** नीचता ॥ १५ ॥

भावप्रकाशः

प्रयोजनमाहेति ॥ इतः परमत इतीति क्वचित्पाठः । तत्र प्रयोजनमाहेत्यस्यानन्तरमित्याहेति शेषः । **किं तत्कृत्वेति** ॥ प्रक्षालनाद्धिपङ्कस्य दूरादस्पर्शनं वरमिति न्यायादिति भावः । **सहस्वेतीति** ॥ 'तिज– निशाने क्षमायाश्चे'ति क्षमार्थात्तिजेः 'गुप्तिज्किद्भ्यः सन्' इति स्वार्थे सन्युक्तार्थलाभादिति भावः ॥

ननु तांस्तितिक्षस्वेत्यत्राभिमानत्यागे कृते मात्रास्पर्शा विषयानुभवद्वारा सुखादिहेतवो न भवन्तीत्युक्तम् । अत्र तु साक्षात् दुःखमात्राहेतुत्वमुच्यते । तत्कथमयमन्तिमपादस्तदनुवादरूप इत्यत आह– **न चालयन्तीति** ॥ पर्यवसितमाह– **न शीतोष्णेति** ॥ तथा च गीतायां भाष्ये च व्यथधातुर्विषयानुभवद्वारकसुखादिवैषम्यपर इत्यनुवादत्वोपपत्तिरिति भावः । **अस्य पूर्वकक्ष्यागतत्वादिति** ॥ समदुःखसुखत्वस्याभिमानत्यागहेतुत्वेन तत्पूर्वभावित्वात् । धैर्यस्य च समदुःखसुखत्वं प्रति पूर्वभावित्वादित्यर्थः । इदञ्च हेत्वन्तरम् । समदुःखसुखत्वं च न विशेषणमित्यत्र सुखं दुःखं च नास्तीत्युक्तमित्यनेनैकस्य हेतोरुक्तत्वात् । न च चशब्दाभावो दोष अहरहर्नयमानो गामश्वं पुरुषं पशुमित्यादौ तदभावेऽपि समुच्चयावगमात् । दुःखं यावत् तावत् सुखं यस्येत्यन्यथाप्रतीतेः व्याचष्टे– **दुःखं यथेति** ॥ दुःखहेतुषु सुखाभावहेतुषु चानुमत-द्वेष्यतावच्छेदकलाभाय दुःखहेतुष्वित्यनुक्त्वा तद्विरोधिष्वित्युक्तम् । ननु सुखविरोधित्वेनैव दुःखहेतुषु द्वेषोत्पादप्रदर्शनार्थम् । दुःखस्य द्वेष्यत्वेन तद्धेतुत्वेनैव तत्र द्वेषोत्पादसम्भवादिति बोध्यम् ॥

नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ।
उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ १६ ॥

भाष्यम्– 'नित्य आत्मा' इत्युक्तम् । किमात्मैव नित्य आहोस्विदन्यदपि? अन्यदपि । तत्किमिति? आह– नासत इति ॥ असतः कारणस्य सतः ब्रह्मणश्च अभावो न विद्यते ॥

'प्रकृतिः पुरुषश्चैव नित्यौ कालश्च सत्तम' इति वचनात् श्रीविष्णुपुराणे । पृथक् 'विद्यते' इत्यादरार्थः ॥

भावप्रदीपिका

चोदयति **नित्य इति** ॥ जीवस्यैव नित्यत्वे सृष्ट्यनुपपत्तेरन्यदपि नित्यमिति वाच्यम् । तत् किम्? इति प्रश्नार्थः । एतत्परिहारायोत्तरं श्लोकमवतार्य व्याचष्टे– **असत इति** ॥ कारणं प्रधानम् । प्रकृतिपुरुषनित्यत्वे, 'अपि' शब्दसमुच्चितप्रमाणमाह– **प्रकृतिरिति** ॥ द्विवारं 'विद्यते' इत्यस्य कृत्यमाह– **पृथगिति** ॥ 'शब्दः' इति शेषः ॥

भावप्रकाशिका

चोदयति **नित्य इत्यादिना** ॥ अयं भावः– किमात्मैव नित्यः? अन्यदपि वा? नाद्यः । कारणाभावेन जगदुत्पत्त्याद्यभावप्रसङ्गात् । न च जीवात्मैव कारणम्, परतन्त्रत्वात् । अतोऽन्यदपीति वक्तव्यम् । तत् किं चेतनम्? अचेतनं वा? साचेतनचेतनं वा? नाद्यः । तस्यापरिणामित्वात् । न मध्यमः । सुतरां परतन्त्रत्वात् । नान्त्यः । उपादानत्वेनाचेतनाकाङ्क्षायां परतन्त्रत्वेन कुलालादिवदसर्वकर्तृत्वापत्तेरिति ॥

द्रव्यं कर्म च' इत्यादिना प्रकृतिसत्ताप्रवृत्त्यादीनां भगवदधीनत्वावगमात् तामुपादाय कर्तृत्वेऽपि न भगवतः सर्वकर्तृत्वहानिरिति भावेनोत्तरश्लोकमवतार्य परिहरति– **आहेति** ॥ तद्व्याचष्टे– **असत इत्यादिना** ॥ कारणस्य इत्यपादानत्वविवक्षया । प्रकृतिपुरुषयोरभावो न विद्यत इति प्रतिज्ञातार्थम् 'उभयोरपि' इत्यनेन साधयता, भगवता 'अपि' शब्देन तत्प्रतिज्ञातार्थस्य युक्त्यादिप्रसिद्धत्वं सूचितम् । तत्र तावत् जगदुत्पत्त्यन्यथानुपपत्तियुक्तिसिद्धत्वं किमात्मैव नित्यः इत्याद्याशङ्का भाष्येणैवार्थादुक्तम् । अधुनैतत्प्रतिज्ञातार्थमागमसिद्धोऽपीत्याह– **प्रकृतिः पुरुषश्चैवेति** ॥ तथा ह्युत्तरार्धस्य योजनां सूचयति सम्प्रदायतश्चेत्युत्तरभाष्येण । न केवलं युक्त्यागमसिद्धोऽनयोरुभयोर्निर्णयः । किन्तु तत्त्वदर्शिभिरपि दृष्ट इति भावः ॥

प्रमेयदीपिका

'नत्वेवाहम्' (२.१२) इत्यत्र भगवान् कृष्णोऽपि यं प्रति पक्षे निक्षिप्तः स आक्षेप्तुं

श्लोकः १६

प्रसक्तिं दर्शयति– **नित्य इति** ॥ 'उक्तम्' **अनादित्वेन हेतुनानुमितम्** । ततः किम्? इत्यत आह– **किमिति** ॥ 'अनादिश्च' इत्यपि ग्राह्यम् । आद्ये दृष्टान्ताभावेन व्याप्तिग्रहासम्भवः। द्वितीयस्त्वप्रामाणिकत्वादशक्योपन्यास इति पूर्वपक्ष्यभिप्रायः ॥

विदिताभिप्रायः सिद्धान्ती किमृजावन्वये सम्भवति वक्रेण व्यतिरेकेण? इति मन्यमानो द्वितीयं पक्षमुपादत्ते– **अन्यदपीति** ॥ **उक्ताभिप्रायेण पृच्छति– तदिति** ॥ **इति** शङ्कायाम् इति शेषः । दुर्गमार्थत्वात् पूर्वार्धं व्याचष्टे– **असत इति** ॥ **कारणस्य** प्रकृतेः ॥ **अभावः** प्रागभावः प्रध्वंसश्च । कुत एतत्? इत्यतो भाष्यकारस्तावत् प्रमाणमाह– **प्रकृतिरिति** ॥ **पुरुषः** परमात्मा ब्रह्मशब्दोक्तः । अनादित्वेऽप्येवमागमो ज्ञेयः ॥

ननु 'असतः सतश्चाभावो न विद्यते' इत्येकेनैव वाक्येन द्वयोरभावप्रतिषेधे कर्तुं शक्ये किमेवं पृथक् प्रतिषेधेन? इत्यत आह– **पृथगिति** ॥ **'विद्यते'** इति वाक्यद्वयग्रहणम् । 'असतोऽभावो न विद्यते', 'सतश्चाभावो न विद्यते' इति द्वयोः पृथगभावप्रतिषेध आदरार्थ इति योज्यम् । आदरश्चानुमानव्याप्तिसद्भावे । अत एवानेकदृष्टान्तप्रदर्शनम् ॥

भावबोधः

अप्रामाणिकत्वादिति ॥ अन्यथोभयोरपि दृष्टोऽन्त इति प्रमाणोपन्यासासङ्गतेरिति भावः । नन्वात्मैव नित्य इत्याद्यपक्षाङ्गीकारेऽपि न दृष्टान्ताभावदोषः । जीवो नित्यः, अनादित्वात्, व्यतिरेकेण घटवदिति व्यतिरेकित्वोपपत्तेरित्याशङ्कापरिहारार्थमाह– **किमिति** ॥ सिद्धान्ते व्यतिरेकव्याप्तेः साक्षादनुमानाङ्गत्वाभावात् वक्रेणेत्युक्तम् । व्यतिरेकेण किमिति सम्बन्धः ॥ **उक्ताभिप्रायेणेति** ॥ अप्रामाणिकत्वाभिप्रायेणेत्यर्थः । जीवव्यावृत्त्यर्थमाह– **परमात्मेति** ॥ भाष्यपुराणयोरेकार्थत्वादाह– **ब्रह्मशब्दोक्त इति** ॥

भावदीपः

यं प्रतीति ॥ 'पक्षे निक्षिप्तः' इति विभागेन योज्यम् । यस्य पुरुषस्य कृष्णेऽपि नित्यत्व-सन्देह इत्यर्थः ॥ उत्तरार्धव्यावृत्त्योक्तिः– **द्वितीयस्त्विति** ॥ ननु कृष्णादिसर्वचेतनं नित्य-मनादित्वात् इत्यत्रान्वयव्याप्तौ दृष्टान्ताभावेऽपि व्यतिरेकव्याप्तौ दृष्टान्तो घटादिरस्त्येवेति

दृष्टान्तसिद्ध्यर्थं प्रकृत्यादेर्नित्यत्वोक्तिर्गीतायामयुक्तेति हृद्याशङ्क्य गीताभिप्रायमाह– **सिद्धान्तीति** ॥ गीताकार इत्यर्थः ॥ **उक्तेति** ॥ अप्रामाणिकत्वाभिप्रायेणेत्यर्थः ॥ **ब्रह्मेति** ॥ भाष्यस्थब्रह्मशब्दोक्तमित्यर्थः ॥ **अनादित्वेऽपीति** ॥ 'सदेव सौम्येदमग्रे'(छां.उ.६.२.१), 'ब्रह्मा वा इदमग्र आसीत्' (बृ.उ.३.५.४) इत्यादिरागम इत्यर्थः ॥ एवं प्रकृतेरनादित्वेऽपि 'अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णाम्' (तै.आ.१०.१०.१), 'गौरनाद्यन्तवती, भूतभावना सितासिता च रक्ता च' इत्यादिरागम इत्यर्थः ॥ **अनेकदृष्टान्तेति** ॥ गीतायां प्रकृत्याद्यनेकेत्यर्थः ॥

भावरत्नकोशः

यं प्रति पक्षे निक्षिप्त इति ॥ 'ये भगवतः कृष्णस्येश्वरत्वं नित्यत्वं च न जानन्ति तान् प्रति यथाश्रुतैव योजना' इति पूर्वमेतद्व्याख्यानावसर एव टीकायामुक्तम् । यस्य तु पुरुषस्य कृष्णेऽपि नित्यत्वसन्देह इत्यर्थः । अनुमानदोषस्योच्यमानत्वात् पूर्वत्रानुमानस्यैव प्रस्तुतत्वात् 'उक्तम्' इत्येतदनूद्यार्थमाह– **उक्तम् अनादित्वेनानुमितमिति** ॥ अहं त्वमेते जनाधिपाश्च नित्याः, चेतनत्वे भावत्वे वा सत्यनादित्वात् इत्यनुमानेनावगतमित्यर्थः । नित्यत्वं विनाशाभावः। स च ध्वंसेऽस्ति । तथा च सपक्षे सति तत्रावर्तमानः पक्षमात्रवृत्तिश्चेतनत्वे सत्यनादित्वहेतुरिति न तेनानुमानं युक्तमिति तु प्रागेव परिहृतम् । 'न त्वेवाहं जातु नाऽसम्' इत्यनादित्वस्याप्यात्मनि तत्राभिप्रेतत्वादाह– **अनादिश्चेत्यपीति** ॥ आद्ये आत्मैवानादिनित्यो नान्य इति पक्षे । द्वितीयः अन्यदप्यस्त्यनादिनित्यमिति पक्षः ॥

ननु प्रकृतानुमाने निश्चितसाध्यस्यान्वयव्याप्तिग्रहणस्थलस्याभावेऽपि साध्याभावरूपस्य साधनाभावेन सम्बन्धरूपव्यतिरेकव्याप्तौ घटादिरेव दृष्टान्त इति न व्याप्तिग्रहासम्भवः । एवं च दृष्टान्तसम्पत्तये प्रकृत्यादेर्नित्यत्वोक्तिर्गीतायामयुक्तेत्याशङ्क्य गीताभावमाह– **सिद्धान्तीति** ॥ नात्र गीताचार्यस्य घटादौ गृहीता व्यतिरेकव्याप्तिरभिप्रेता । साक्षादनुमित्यनङ्गत्वेन तस्या वक्रत्वात् । किन्तु दृष्टान्तस्यान्यस्य भावेन साक्षादनुमित्यङ्गभूतान्वयव्याप्तिरेवेत्यभिप्रेत्याह– **किमृजावित्यादि** ॥ उक्ताभिप्रायेण अप्रामाणिकत्वाभिप्रायेण ॥

'इति' इति भाष्यपदमनूद्य ततः पूरणीयमाह– **शङ्कायामिति** ॥ असच्छब्दस्यात्यन्ताभावप्रतियोगिपरत्वे शून्यस्य भावः सत्ता नास्तीति प्रकृतानुपयोगः । अभाव इति छेदे व्याघातः ।

श्लोकः १९

सतो विद्यमानस्याभावो नास्तीति प्रमाणविरोधश्च । घटादेरभावोपलब्धेः । अतः सदसच्छब्दा-न्वयार्थौ व्याख्येयौ । तौ चार्थौ न सुगमाविति भावेन 'दुर्गमार्थत्वात्' इत्युक्तम् । कारणतया प्रसिद्धस्य दण्डादेरनादिनित्यत्वाभावाद् वक्ष्यमाणप्रमाणमनुरुध्य प्रकृतार्थमाह– **प्रकृतेरिति ॥** अभावशब्देनान्योन्याभावग्रहणे स प्रकृतेर्नास्तीति प्रमाणबाधितम् । पुरुषस्यैव तदन्योन्याभाव-प्रतियोगित्वात् । अत्यन्ताभावपरिग्रहे दृष्टान्ते साध्यसाधनोपदर्शनालाभ इत्यत आह– **अभावः प्रागभावः प्रध्वंसश्चेति ॥**

अनेन दृष्टान्ते साधनमनादित्वं साध्यं नित्यत्वं चोपदर्शितं भवति । 'उभयोरपि दृष्टोऽन्तः' इति गीताकारः प्रमाणं वक्ष्यतीति तावच्छब्दः । 'सर्वदा स्थूलेन सूक्ष्मेण वा पुरेण युक्तो ननु जीवः' इति तृतीयभाष्ये 'पुरिशयनात् पुरुषो जीवः' इत्यष्टमे भाष्ये च वक्ष्यमाणत्वात् प्रसिद्ध्या नरार्थत्वाच्च जीवप्रतीतिव्युदासायाह– **पुरुषः परमात्मेति ॥** सच्छब्देन ब्रह्माभिहितं भाष्ये । पुराणे तु परमात्मा नित्य उच्यत इति शङ्कानिवर्तनायोक्तम्– **ब्रह्मशब्दोक्त इति ॥** तथा च भाष्यपुराणयोर्न विसंवाद इति भावः ॥

अनेन दृष्टान्ते साध्यानुगतिसिद्धावपि न साधनानुगतिसिद्धिरित्यत आह– **अनादित्वेऽपीति ॥** 'प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्ध्यनादी उभावपि' इत्यादिरागमः प्रकृत्यादेरनादित्वे द्रष्टव्य इत्यर्थः । 'आदरार्थः' इति पुंलिङ्गं घटयन्नाह– **अभावप्रतिषेध इति ॥** प्रागभावप्रध्वंसप्रतिषेध इत्यर्थः । **अनुमानेति ॥** अनादित्वानुमानस्य नित्यत्वेन व्याप्तिरस्तीत्यत्र पृथक् प्रतिषेधस्तात्पर्यं ज्ञापयतीत्यर्थः । अत्रोपष्टम्भकमाह– **अत एवेति ॥** प्रकृतिब्रह्मरूपानेकेत्यर्थः ।

भावदीपिका

॥ **पक्षे निक्षिप्त इति ॥** तस्य भगवदनादिनित्यताया असम्मतेरिति भावः । एतदकथने दृष्टान्तसम्भवेन वक्ष्यमाणाक्षेपायोगादिति ज्ञेयम् ॥ **आक्षेप्तुमिति ॥** किमात्मैवेत्यत्र दृष्टान्ता-भावेन व्याप्तिग्रहासम्भवेनानुमानाप्रवृत्तिरित्याक्षेप्तुमित्यर्थः । ननु पूर्वमात्मनो नित्यत्वं 'न त्वेवाहम्' इत्यनादित्वहेतुनाऽनुमितमेव । नाऽगमेन साधितमत उक्तमित्यनुवादः कथमित्यत आह– **उक्तमिति ॥** परार्थानुमानस्य वचनात्मकत्वादुक्तमित्युक्तमिति भावः । अनुवादे न्यूनतां परिहरति **अनादिश्चेत्यपीति ॥ आद्य इति ॥** जीवो नित्योऽनादित्वादित्यनुमान इति

शेषः । विदिताभिप्रायः एवं विदितपूर्वपक्षाभिप्रायः । ननु द्वितीयपक्षोपादानं किमर्थम्? आद्यपक्षमङ्गीकृत्य तत्र च घटादेर्व्यतिरेकदृष्टान्तस्य सम्भवेन व्याप्तिग्रहसम्भवादत उक्तम् **ऋजाविति ॥** ऋजुमार्गेण सिद्ध्यतोऽर्थस्य वक्रेण च साधनायोगादिति भावः ॥ **उक्ताभिप्रायेणेति ॥** अप्रामाणिकत्वादात्मव्यतिरिक्तम् अनादिनित्यमशक्योपन्यासमित्युक्ताभिप्रायेणेत्यर्थः ॥

दुर्गमार्थत्वादिति ॥ यथा असतः शशविषाणादेरभावस्य सतो घटादेश्चाभावस्य सत्त्वेन निषेधायोगेन वाक्यार्थस्य दुर्गमत्वादित्यर्थः । कारणस्य ब्रह्मणो वाऽन्योन्याभावस्य सत्त्वेन निषेधायोगाद् व्याचष्टे– **अभाव इति ॥** असत सतश्चाभाव प्रागभावो न विद्यत इत्यनेनाऽनादित्वमुक्तम् । असतः सतश्चाभावः प्रध्वंसो न विद्यत इत्यनेन नित्यत्वमुक्तमिति ज्ञेयम् । 'उभयोरपि दृष्टोऽन्त' इति गीतायां भगवता प्रमाणस्योच्यमानत्वाद् भाष्यकारस्तावदित्युक्तम् । ननु कारणस्य प्रकृत्यादेरभावो नास्ति इत्यत्रेदं प्रमाणं भवतु । ब्रह्मणोऽभावो नास्तीत्यत्र तदप्रमाणम् । अत्र पुरुषशब्दस्यानेकार्थत्वादित्यत आह– **पुरुष इति ॥** ब्रह्मणश्चेत्यस्माभिर्ब्रह्मशब्दोक्त एव परमात्मा प्रमाणे पुरुषशब्देनोक्त इत्यर्थः । न्यूनतापरिहारायाऽह– **अनादित्वेऽपीति ॥** प्रकृतिपुरुषयोरनादित्वेऽपि 'गौरनाद्यन्तवती', 'अनादिः परमेश्वर' इत्यागमो द्रष्टव्यः । ननु पृथग् विद्यत इति कथं प्रतीकग्रहणम्? गीतायामेतत्पदाभावादित्यत आह– **विद्यत इति ॥** 'नासतो विद्यतेऽभाव' इत्येकं वाक्यं, 'नाभावो विद्यतेऽसत' इत्यपरमिति वाक्यद्वयम्, पृथगित्यनूद्याभावप्रतिषेधेनेति व्याख्यानम् ॥ **अत एवेति ॥** अनुमानमूलभूतव्याप्तावादरस्य सूचनीयत्वादेवेत्यर्थः ॥ **अनेकेति ॥** प्रकृतिपुरुषरूपानेकेत्यर्थः । अत्र पुरुषशब्दो मूलरूपपरः ॥

भावप्रकाशः

अनुमानद्वयस्योत्तरत्र वक्ष्यमाणत्वात् पूर्वत्र चानुमानस्यैव प्रकृतत्वात् तदनुसारेणाह– **अनुमितमिति ॥ वक्रेण व्यतिरकेणेति ॥** घटादौ गृहीतया व्यतिरेकव्याप्त्येत्यर्थः । सिद्धान्ते व्यतिरेकव्याप्तेः साक्षादनुमित्यनङ्गत्वाद् वक्रेणेत्युक्तम् । **उक्ताभिप्रेयेणेति ॥** अप्रामाणिकत्वाभिप्रायेणेत्यर्थः । दण्डादिकारणस्यानादिनित्यत्वाभावादाह– **प्रकृतेरिति ॥** अभावशब्देनान्योन्याभावादिग्रहे दृष्टान्ते साध्यसाधनप्रदर्शनालाभ इत्यत आह– **अभाव इति ॥**

श्लोकः १६

जीवव्यावर्त्यमाह– **परमात्मेति** ।। भाष्यपुराणयोरेकार्थत्वायाह– **ब्रह्मशब्दोक्त इति** ।। पुराणे पूर्वब्रह्मशब्देन परमात्मनः प्रकृतत्वात् पुरुषशब्देन तद्ग्रहणं युक्तमिति भावेनोक्तं ब्रह्मशब्दोक्त इतीत्यप्याहुः । दृष्टान्ते साधनवैकल्यपरिहारायाह– **अनादित्वेपीति** ।। अजामेकाम् अजायमानो बहुधेत्यादिरर्थः ।।

भाष्यम्– असतः कारणत्वं च– 'सदसद्रूपया चासौ गुणमय्याऽगुणो विभुः' (भाग.१.२.३१) इति भागवते । 'असतः सदजायत' (ऋ.१०.७२.२) इति च । अव्यक्तेश्च । सम्प्रदायतश्चैतत्सिद्धमित्याह– उभयोरपीति ।। अन्तः निर्णयः ।। १६ ।।

भावप्रदीपिका

असच्छब्दवाच्यत्वं कारणस्य कथम्? इत्यत आह– **असत इति** ।। 'सिद्धम्' इति शेषः । एतत् प्रकृतिपुरुषनित्यत्वम् ।। १६ ।।

भावप्रकाशिका

'असतः' इत्येतत्कारणस्येति व्याख्यातम् । कथं कारणस्यासच्छब्दवाच्यता? इत्याकाङ्क्षायां श्रुतिपुराणयोः प्रयोगादव्यक्तत्वयुक्तेश्चेत्याह– **असतः कारणत्वमित्यादिना** ।। १६ ।।

प्रमेयदीपिका

ननु 'सतः ब्रह्मणः' इत्यस्तु । 'सदेव सोम्य' (छां.उ.६.२.१) इत्यादिप्रयोगात् । 'असतः कारणस्य' इति तु कथम्? इत्यत आह– **असत इति** ।। असच्छब्दार्थस्य कारणत्वं च भागवतेऽभिहितमित्यर्थः । **असतः** असच्छब्दस्य । **कारणत्वं** कारणार्थत्वमिति वा । **सदसद्रूपया** कार्यकारणरूपया । 'असतः' इति श्रुतेरनेकार्थत्वादत्रोदाहरणम् । कारणस्य **अव्यक्तेश्च** असच्छब्दार्थत्वम् । गत्यर्थस्य सदेः क्विबन्तस्य कर्मणि हि सदिति रूपम् ।। 'असदव्यक्तरूपत्वात् कारणं चापि शब्दितम्' इति वचनात् ।।

अत्रार्थे भगवता प्रमाणमुच्यते– **उभयोरपीति** ।। तदसत् । अन्यदर्शनस्य अन्यान् प्रति अप्रत्यायकत्वादित्याशङ्क्य दर्शनमूलकः सम्प्रदाय उपदेशपरम्परारूपो लक्षणयाऽत्र प्रमाणत्वेनोच्यत इत्याह– **सम्प्रदायतश्चेति** ।। चशब्दो भाष्यकारोदितप्रमाणसमुच्चये ।

आगमः ग्रन्थनिबद्धं वाक्यम् । सम्प्रदायस्तु उपदेशपरम्परामात्रमिति भेदः ॥ 'एतत्' प्रकृतिपुरुषयोरनादिनित्यत्वम् ॥

केचित् अपिशब्दस्य भिन्नक्रमत्वमङ्गीकृत्य तेन सूचितं प्रमाणं प्रागुदाहृतमिति वर्णयन्ति ॥ नन्वन्तो विनाशादिः परिच्छेदोऽत्र तत्वदर्शिभिर्दृष्ट इत्युच्यते । तत्कथं न विरोधः? इत्यत आह– **अन्त इति ॥ निर्णयः** अनादिनित्यत्वावधारणम् ॥ अपव्याख्यानं त्वन्यत्र निराकृतम् ॥ १६ ॥

भावबोधः

असतः कारणत्वं प्रमाणादिविरुद्धमित्यतो द्वेधा व्याचष्टे– **असच्छब्दार्थस्येत्यादिना ॥ अनेकार्थत्वादिति ॥** एतेन 'सर्वे व्याख्याता' इत्यत्रासच्छब्दस्य मुख्यया वृत्त्या परमात्मपरत्वोक्तावपि अमुख्यया वृत्त्या प्रकृत्यादिपरत्वस्याप्रतिषेधादिति भावः । **गत्यर्थस्येति ॥** अनेन गत्यर्थानामवगत्यर्थत्वेनाव्यक्तेरज्ञानादित्युक्तं भवति । **क्विबन्तस्येति ॥** क्विपः सर्वात्मना लोपेऽपि प्रतिपादकसंज्ञाद्यर्थं तदन्तत्वमिति भावः । **केचिदिति ॥** नरहरितीर्थश्रीचरणाः 'उभयोरपि' इति गीताशब्दस्य दृष्टोऽपीति भिन्नक्रममङ्गीकृत्य न केवलं तत्त्वदर्शिभिः दृष्टः किन्तु प्रकृतिः पुरुषश्चेत्यागमसिद्धोऽपीत्येवं सूचितम् । प्रमाणं प्रकृतिः पुरुषश्चेत्यागमाख्यं भाष्यकारेण प्रदर्शितमिति वर्णयन्तीत्यर्थः । न केवलमैकैकस्य किन्तु उभयोरप्यनादिनित्यत्वनिर्णयो दृष्ट इति यथाश्रुतान्वये 'पृथग्विद्यते' इति भाष्यरीत्या अनुमानमूलभूतव्याप्तावादरः सूचितो भवति । तत्र पृथगुभयत्र साध्यसाधनवत्त्ववचनेनेवात्र 'पृथगुभयत्र प्रमाणदर्शनेनाप्यादरसूचनात्' इति स्वाभिप्रायः । **अपव्याख्यानमिति ॥** सत्कार्यवादपरत्वं सदसद्वैलक्षण्यपरत्वं चेत्यपव्याख्यानमन्यत्र तात्पर्ये निराकृतमित्यर्थः ॥ १६ ॥

भावदीपः

असच्छब्दार्थस्य कारणत्वमिति ॥ कारणस्य असच्छब्दार्थत्वमित्यर्थः ॥ ननु 'असम्भवस्तु सतोऽनुपपत्तेः' (ब्र.सू.२.३.९) इत्यत्र असच्छब्दस्य ब्रह्मपरत्वमुक्तम् । तथा 'एतेन सर्वे व्याख्याताः' (ब्र.सू.१.४.२७) इत्यत्रापि । 'असदिति चेत्' (ब्र.सू.२.१.८) इत्यत्र त्वभावपरत्वमात्रं तूच्यते । कारणपरत्वं तत्कथम् इत्यत आह– **असत इति ॥ श्रुतेरिति ॥**

श्लोकः १६

प्रकृतिरूपकारणार्थत्वमपि अत्रोपेत्य **'असतश्च'** इत्युदाजहारेत्यर्थः ॥ ननु आगमसम्प्रदाययोः को भेदः? येन **चशब्दोपपत्तिरित्यत** आह– **आगम इति** ॥ 'एतत्' इति मूलानुवादः, **'प्रकृति'** इत्यादि व्याख्या ॥ ननु आत्मनो नित्यत्वं तदुपाधिभूतदेहानामपि सिद्धत्वं स्यादित्यतिप्रसङ्गोक्तिः ॥ **भिन्नक्रमत्वमिति** ॥ 'तत्त्वदर्शिभिरपि' इत्यन्वयमुपेत्येत्यर्थः ॥ **अपव्याख्यानमिति** ॥ सत्कार्यपरत्वं सदसद्वैलक्षण्यपरत्वादिरूपापव्याख्यानं तु तात्पर्ये निरस्तमित्यर्थः ॥ १६ ॥

वाक्यार्थप्रदीपः

कर्मणि रूपमेतदिति ॥ सद्यते गम्यत इति सदेर्गत्यर्थात् कर्मणि क्विपि तस्य सर्वात्मना लोपे सदिति रूपनिष्पत्तिरिति भावः ॥

भावरत्नकोशः

इत्यादीत्यादिशब्देन 'ॐ तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणः' इत्यादिप्रयोगग्रहः । असतः कारणत्वमित्ययुक्तम् । निस्स्वरूपस्य पूर्वकालावस्थितिरूपकारणत्वस्य प्रमाणबाधितत्वादित्यत आह– **असदिति** ॥ असच्छब्दार्थस्य कारणत्वं कारणस्यासच्छब्दार्थत्वमित्यर्थः । **कारणार्थत्वं** कारणाभिधायकत्वम् । असच्छब्दस्य कारणवाचित्वं कथमित्याकाङ्क्षाशान्तय इतो योजनान्तरम् । उक्तार्थप्रमापकत्वाय प्रमाणार्थमाह– **कार्येति** ॥

ननु 'असम्भवस्तु सतोऽनुपपत्तेः' इत्यधिकरणे असच्छब्दस्य ब्रह्मार्थत्वमुक्तम् । तदुक्तं भाष्ये 'असच्छब्दो ब्रह्मवाची' इति 'ब्रह्म वा असत्' इति च । तथा 'एतेन सर्वे व्याख्याताः' इत्यत्र असदादिशब्दानां ब्रह्मण्येव मुख्यवृत्तिरित्यभिहितम् । तथा चात्र कथं प्रकृत्यर्थत्वमित्यत आह– **असत इति श्रुतेरिति** ॥ उक्तस्थले असच्छब्दस्य परममुख्यवृत्त्या प्रवृत्तावपि प्रकृति-शब्दिते कारणेऽपि मुख्यवृत्त्या वृत्तिरनुमतेति प्रकृते कारणार्थकासच्छब्दघटिताया अस्याः श्रुतेरुदाहरणं नानुचितमिति भावः । 'अव्यक्तेश्च' इत्यत्र प्रकृतं कारणपदं संयोज्यमिति भावेनोक्तम्– **कारणस्येति** ॥ प्रकृतेरित्यर्थः । असच्छब्दार्थत्वमुपपन्नम् । अव्यक्तिरसच्छब्द-वाच्यतावच्छेदिकेत्युपपादयति– **गत्यर्थस्येति** ॥

ननु सदिति सदे रूपमस्तु । तथाऽपि कथमसच्छब्दस्याव्यक्त्यर्थत्वमित्यत उक्तम्– **गत्यर्थस्येति ॥** 'गत्यर्थाश्चावगत्यर्थाः' इति अव्यक्तेरनवगतेः परमसूक्ष्मत्वादित्यर्थ उक्तो भवति । क्विपः कर्तरि निष्पादने असच्छब्दादव्यक्तिकर्मत्वं न लभ्यत इत्यत उक्तम्– **कर्मणि क्विबन्तस्येति ॥** सम्पदादिलक्षणः क्विप् । तस्य सर्वापहारिणि लोपेऽपि 'कृत्तद्धित' इति प्रातिपदिकत्वं युक्तमिति भावः । अव्यक्तिरसच्छब्दप्रयोगप्रयोजिकेत्येतत् कुतो वेदितव्यम्? इत्यतो नवमभाष्याभिहितं प्रमाणं स्वयमाह– **असदव्यक्तरूपत्वादिति ॥ अत्रार्थे** प्रकृतिपुरुषयोरनादिनित्यत्वे । लक्षणायां सम्बन्धं दर्शयितुमुक्तम्– **दर्शनमूलक इति ॥** प्रमाणसमुच्चये 'प्रकृतिः पुरुषश्च' इति प्रमाणसमुच्चये । ननु सम्प्रदाय उपदेशपरम्परारूप आगम एव । विष्णुपुराणादिवचनान्यप्यागमाः । तत् कथं 'सम्प्रदायतः' इति शब्दान्तरेण व्यवहारश्चशब्दश्चेत्यत आह– **आगमो ग्रन्थनिबद्धमिति ॥**

एतेन 'वचनाद् विष्णुपुराणे' इति भाष्ये 'वचनात्' इत्येतदागमादिति व्याख्यातं भवति । व्याख्याने प्रयोजनं च वचनस्य पौरुषेयत्वेऽपि नानादरणीयत्वम् । 'निर्दोषः शब्द आगमः' इत्युक्तलक्षणागमस्यैवात्र ग्राह्यत्वादिति सूचनम् । अत एव प्राक् 'अनादित्वेऽप्येवमागमो ज्ञेयः' इति टीकायामागमशब्दः । न केवलं युक्त्याऽऽगमसिद्धोऽपीति प्राचीनटीकायां 'प्रकृतिः पुरुषश्च' इति वचनमागमशब्देनोपात्तम् । 'भाष्ये च सम्प्रदायशब्द आगममेवाह । तथा च कथं चशब्दः' इति शङ्कायामागमसम्प्रदायशब्दौ भिन्नार्थौ व्याख्यायेते, इति व्याख्यानं तु नातीव कुशलम् । एतदिति नपुंसकलिङ्गेन 'असतः कारणत्वं च' इति भाष्ये सन्निहितं कारणत्वमुपस्थितम् । तच्चोभयोरिति वचनार्थासंस्पर्शि । 'अभावो न विद्यते' इति गीताभाष्योपात्ताभावस्तु पुंलिङ्गेन परामर्ष्टव्य इत्यत आह– **एतत् प्रकृतिपुरुषयोरनादिनित्यत्वमिति ॥** अभावशब्दस्य पुंलिङ्गत्वेऽपि तदर्थभूतस्यानादिनित्यत्वस्य नपुंसकलिङ्गेन एतच्छब्देन परामर्शो नानुचित इति भावः ॥

केचित्तु नरहरितीर्थश्रीमच्चरणाः । भिन्नक्रमत्वं तत्त्वदर्शिभिरपीति अन्वयम् । तथा च नरहरितीर्थभट्टारकाः– प्रकृतिपुरुषयोरभावो न विद्यत इति प्रतिज्ञातार्थमुभयोरपीत्यनेन साधयता भगवता, अपिशब्देन स्वप्रतिज्ञातार्थस्य युक्त्यादिसिद्धत्वं सूचितम् । तत्र तावज्जगत्कारणत्वान्यथानुपपत्तिरूपयुक्तिसिद्धत्वं किमात्मैव नित्य इत्यादिशङ्काभाष्येणैवार्थादुक्तम् । अधुनैष

श्लोकः १६

प्रतिज्ञातार्थं आगमसिद्धोऽपीत्याह– **प्रकृतिः पुरुषश्चैवेति** ।। उत्तरार्धयोजनां सूचयति 'सम्प्रदायतश्च' इत्युत्तरभाष्येण । न केवलमुक्तयुक्त्यागमसिद्धोऽनयोरुभयोर्निर्णयः । किन्तु तत्त्वदर्शिभिरपि दृष्ट इति भावः' इति ।। न केवलं प्रकृतिपुरुषयोरन्यतरस्यैव । किन्तु तयोरुभयोरप्यनादिनित्यत्वनिर्णयो दृष्ट इति यथाश्रुतान्वयपक्षे 'पृथग् विद्यते' इति भाष्यरीत्या अनुमानमूलभूतव्याप्तावादरः सूचितो भवति । सदसतोः पृथगुभयत्र साध्यसाधनवत्त्ववचनेनेवात्र पृथगुभयत्र प्रमाणदर्शनेनाप्यादरसूचनसम्भवात् । सति चैवं भिन्नक्रमत्वाश्रयणं नातीव मनोहर-मित्यनुशयं सूचयितुं केचिदित्युक्तम् । अत एव प्राक् टीकायामुभयोरपीति यथाश्रुतप्रतीक एव गृहीतः । केचित्तु 'अपिः पदार्थसम्भावनान्ववसर्गगर्हासमुच्चयेषु' इति सूत्रे– अपि सिञ्च, अपि स्तुहीत्युदाहरणे सिञ्च च स्तुहि चेत्यर्थ इत्यङ्गीकारादत्रापि अपि दृष्ट इत्यस्य दृष्टश्चेत्यर्थाङ्गी-कारे यथाश्रुतक्रमो न दोषमावहतीति स्वाभिप्राय इत्याहुः ।

विनाशादिः परिच्छेद इति ।। 'अन्तवन्त इमे देहाः' इत्यनुपदमेवान्तशब्दस्य विनाशादि-परिच्छेदार्थताया अभिधास्यमानत्वादिति भावः । **न विरोधः** पूर्वार्धेन । तत्राभावो न विद्यत इत्यविनाशो ह्यभिहित इति भावः । ततश्च कथमुक्तदोषपरिहारः । यादृशतादृशनिर्णयस्तु प्रकृतानुपयोगीत्यतो भाष्यमनुवदन्नभिप्रेतार्थमाह– **निर्णयोऽनादिनित्यत्वावधारणमिति** ।। दृष्ट इत्येतत् टीकास्थावधारणशब्दानुसारात् कृतमिति यावदिति वा दर्शनमूलकोपदेशपरम्परया प्रापितमिति वा व्याख्येयम् ।।

ननु 'नासतः' इति श्लोको 'न त्वेवाहम्' इति श्लोकोक्तेनानादित्वेन हेतुना आत्मनो नित्यत्वानुमानेऽनेकदृष्टान्तप्रदर्शनार्थं इति यद् भाष्यकारीयमवतारणं तदयुक्तम् । तथात्वे तच्छ्लोकानन्तरमस्य श्लोकस्य सन्निवेशापातात् । किन्तु ननु तथाऽपि शीतोष्णादिकमति-दुःखकरं कथं सोढव्यम्? अत्यन्तं तत्सहने च कदाचिदात्मनाशस्यापि सम्भवादित्याशङ्क्य तत्त्वं विचारयतः सर्वं सोढुं शक्यमित्याह– **नासतो विद्यते भाव इत्यवतारणीयः** ।। प्रकृतानुगुणत्वात् । तथा चासतः प्रागविद्यमानस्य शीतोष्णादेः आत्मनि भावः उत्पत्तिर्न विद्यते । सतो विद्यमानस्य अभावो नाशो न विद्यते । एवमुभयोः सदसतोः अन्तो निर्णयो दृष्टः । कैः? तत्त्वदर्शिभिः वस्तुयाथात्म्यवेदिभिः । त्वमपि तत्त्वदर्शिनां दृष्टिमाश्रित्य शोकं मोहं च त्यक्त्वा शीतोष्णादीन् सहस्वेत्यभिप्राय इति श्लोकार्थः । यद्वा, असतः भावः भानं ख्यातिः

न विद्यते । सतः अभावः बाधो न विद्यते । अतः तदुभयवतो भ्रमविषयस्य सुखदुःखादि-प्रपञ्चस्यार्थापत्त्या सदसद्विलक्षणत्वमेतेन श्लोकेनोच्यत इति यत् शङ्कराादिकृतमस्य श्लोकस्याप-व्याख्यानं तत्तु 'न चाविद्यमानविद्यमानयोरुत्पत्तिनाशनिषेधकोऽयं श्लोकः । प्रत्यक्षविरोधात् । सदिति व्यवह्रियमाणमेव पदार्थस्वरूपमुत्पत्तेः प्राक् नाशोत्तरं च नास्तीति हि सर्वो लोको व्यवहरति । न च सदसद्विलक्षणं किञ्चिदस्तीत्यत्र किञ्चिन्मानम्' इत्यादिना भगवत्पादैर्गीता-तात्पर्यनिर्णये प्रागसतोऽपि पश्चात् सत्त्वस्य प्राक् सतोऽपि पश्चादसत्त्वस्य च प्रत्यक्षसिद्ध-त्वोक्त्या सदसद्वैलक्षण्यस्याप्रामाणिकत्वोक्त्या च दूषितमित्यर्थः । न चैवं व्याख्याने 'न त्वेवाहम्' इति श्लोकादस्य श्लोकस्य व्यवधानं दोष इति वाच्यम् । परपक्षेऽपि 'तांस्तितिक्षस्व भारत' इत्यनन्तरमेवास्य सङ्गतत्वेन 'यं हि न व्यथयन्ति' इत्यनेन व्यवधानस्य समत्वात् । बहुव्यवधानं भगवत्पक्षे, अस्मत्पक्षे तु न तथेति तु वैषम्यमात्रमित्युक्तमेव व्याख्यानमादरणीय-मिति हृदयम् ॥

एतेन यदत्र केषाञ्चिद् भाष्यम् 'देहस्य स्वाभाविकनाशशालित्वादात्मनश्च नित्यत्वा-च्छोकानिमित्तं यद् 'गतासूनगतासून्' इत्यनेनोक्तं तदुपपाद्यते– **नासत इति ॥** असतो देहस्य सद्भावो न विद्यते । सतश्चात्मनः असद्भावो न विद्यते । उभयोर्देहात्मनोस्तत्त्वदर्शिभिर्निर्णय उपलब्धः ॥

किमिति? देहस्याचिद्वस्तुनोऽसत्त्वमेव स्वरूपमात्मनश्चेतनस्य सत्त्वमेव स्वरूपम्' इति तदपि निरस्तम् । मम मते प्रकृतेरसच्छब्दवाच्यत्वे ब्रह्मणः सच्छब्दवाच्यत्वे च श्रुतिपुराणादेरिव तव मते देहस्यासच्छब्दवाच्यत्वे चेतनस्य सच्छब्दार्थत्वे च श्रुत्यादिरूपप्रमाणस्याभावात् । किञ्च देहस्य भावो न विद्यत इत्ययुक्तम् । प्रत्यक्षेणैव तत्सत्ताया गृह्यमाणत्वात् । अत एव देहस्याचिद्वस्तुनः सत्त्वमेव स्वरूपमित्याद्यप्यसदेवेति ॥

तात्पर्यनिर्णये तु असतः असत्कर्मणः सकाशाद् भावः सुखं न विद्यते । सतः सत्कर्मणः सकाशाद् अभावो दुःखं न विद्यत इति सदसच्छब्दौ भाव इति छेदमङ्गीकृत्य भावाभावशब्दौ चानेकार्था गीतेति दर्शयितुमुक्तरीत्या सप्रमाणकमर्थान्तरपरौ व्याख्याताविति न तद्विसंवादः । तत्र तत्र एवमेव रामानुजव्याख्याननिरासं तात्पर्यनिर्णयविसंवादनिरसनं च द्रष्टव्यम् ॥ १६ ॥

श्लोकः १६

गीताक्षरार्थस्तु– एवं तावदनादित्वेन हेतुना देहव्यतिरिक्त आत्मा नित्य इति साधितम् । इदानीं 'न त्वेवाहम्' इत्यत्र भगवान् कृष्णोऽपि यं प्रति पक्षे निक्षिप्तस्तं प्रति अनादित्वेन नित्यत्वानुमाने दृष्टान्तं दर्शयितुमुच्यते– **नासत इति** ।। असतः 'सदसद्रूपया चासौ गुण-मय्याऽगुणो विभुः' इति भागवतप्रयोगात्,' 'असदव्यक्तरूपत्वात् कारणं चापि कथ्यते' इति शास्त्राच्च कारणस्य प्रकृतेः अभावः प्रागभावः प्रध्वंसश्च न विद्यते । सतः 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्', 'ॐ तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणः परिकार्तितः' इत्यादिशास्त्राद् ब्रह्मणश्चाभावो न विद्यते ।

नन्वत्र असतः सतश्चाभावो न विद्यत इत्येकेनैव वाक्येन द्वयोरभावप्रतिषेधे कर्तुं शक्ये किमेवं पृथक् प्रतिषेधेन? इति चेन्न । असतः अभावो न विद्यते, सतश्च अभावो न विद्यत इति द्वयोः पृथगभावप्रतिषेध उक्तानुमाने व्याप्तिसद्भावे आदरप्रदर्शनार्थ इति भाष्यादौ तात्पर्याभि-धानात् । अत एव 'अविनाशि तु' इत्यादावनेकदृष्टान्तप्रदर्शनं भविष्यति । अत्र दृष्टान्त-प्रदर्शनार्थं 'नासतो विद्यतेऽभावः' इत्येतावत्येव वक्तव्येऽपि यद् ब्रह्मणोऽप्यनादिनित्यत्ववर्णनं तत् त्वदादयो जनाधिपाः नित्याः, भावत्वे चेतनत्वे वा सत्यनादित्वाद् यथाऽहमिति प्रयोगे स्वात्मरूपदृष्टान्ते साध्यसाधनानुगतिविभावनार्थम् ।।

अत्रार्थे प्रमाणमुच्यते– **उभयोरपीति** ।। असतस्सतश्चेत्युभयोरनादित्वे नित्यत्वे चेत्युभयोः अन्तो निर्णयस्तु अनादिनित्यत्वावधारणं तत्त्वदर्शिभिः साक्षात्कृतपरापरतत्त्वैः पुरुषैः दृष्टः । अन्यदर्शनस्यान्यान् प्रत्यप्रत्यायकत्वादत्र दर्शनमूलः सम्प्रदाय उपदेशपरम्परारूपो लक्षणया प्रमाणत्वेनोपन्यस्त इति द्रष्टव्यम् । प्राचीनटीकायां तु– अपिशब्दस्य तत्त्वदर्शिभिरपीति भिन्नक्रमत्वमङ्गीकृत्य तेन 'प्रकृतिः पुरुषश्चैव नित्यौ कालश्च सत्तम' इति भाष्यकारोदाहृतागमः समुच्चीयत इत्युक्तम् ।। १६ ।।

भावदीपिका

इति तु कथमिति ।। असच्छब्दस्य कारणार्थकत्वे मानाभावादिति भावः ।। नन्व-सच्छब्दस्य कारणार्थकत्वेऽसत इति श्रुत्युदाहरणमयुक्तम् । 'देवानां पूर्वे युगेऽसतः सदजायत' इति 'ब्रह्म वा असत्, सद् वाव प्राण' इति श्रुत्या 'एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याता' इति

सूत्रकारैश्चासच्छब्दस्य ब्रह्मपरतया व्याख्यातत्वादित्यत आह– **असत इति** ॥ **श्रुतेरिति** ॥ यत्रान्यवाचकत्वेऽप्यविरोधस्तत्रान्यदप्यमुख्यतयोच्यते । यत्र विरोधस्तत्र ब्रह्मैवोच्यत इति नियमेनात्र प्रकृत्यादिरूपात् कारणात् कार्यं प्रजायते, इत्यर्थकथने बाधकाभावेन असच्छब्दस्य प्रकृत्यादिकारणार्थकत्वे एतच्छ्रुत्युदाहरणं नासङ्गतमिति भावः । असच्छब्दस्याव्यक्तार्थत्वमुपपादयति– **गत्यर्थस्येति** ॥ षद्लृ विशरणगत्यवसादनेष्विति धातुव्याख्यानाद् गत्यर्थस्येत्युक्तम् । ज्ञानार्थस्येत्यर्थः । क्विपः सर्वात्मना लोपो द्रष्टव्यः । तदन्तत्वं प्रातिपदिकसञ्ज्ञार्थमिति ध्येयम् ॥ **कर्मणीति** ॥ साद्यते व्यक्तमवगम्यते यत् तत् सत् । न सत् असदित्यर्थः ॥ **अत्रार्थ इति** ॥ ईश्वरस्यानादिनित्यत्वे प्रकृतेरपि अनादिनित्यत्व इत्यर्थः । अन्यदर्शनस्य तत्त्वदर्शिनां प्रत्यक्षस्य । लक्षणाबीजसम्बन्धप्रदर्शनाय 'दर्शनमूलक' इत्युक्तम् ॥

नन्वितः पूर्वमत्रार्थे गीताकारेण प्रमाणस्यानुक्तत्वाच्चशब्दो व्यर्थ इत्यत आह– **चशब्द इति** ॥ 'प्रकृतिः पुरुषश्चैव नित्यौ' इति भाष्यकारोदितं प्रमाणम् । ननु सम्प्रदायस्याप्यागमत्वात् समुच्चयायोगः । भिन्नयोरेकक्रियासम्बन्धो हि समुच्चयो नाम । देवदत्तः समागतो यज्ञदत्तश्चेति यथा । न हि भवति वसिष्ठः समागतोऽरुन्धतीपतिश्चेति । तत्राऽह– **आगम इति** ॥ **उपदेशेति** ॥ अनिर्णीतमूलकं वाक्यमित्यर्थः ॥ **केचिदिति** ॥ नरहरितीर्थाः ॥ **उभयोरपीति** ॥ गीतागतापिपदस्योभयोरनयोरनादिनित्यत्वयोर्निर्णयो दृष्टोऽपीति भिन्नक्रमत्वमङ्गीकृत्य, न केवलं तत्त्वदर्शिभिर्दृष्टः किन्तु 'प्रकृतिः पुरुषश्च' इत्यागमसिद्धोऽपीत्येवमपिशब्दसूचितं 'प्रकृतिः पुरुषश्चैव' इति प्रमाणं भाष्यकारैरादावुदाहृतमिति वर्णयन्तीत्यर्थः । तर्ह्येतद्व्याख्यानसमयेऽत्रैवापिशब्दसूचितप्रमाणस्य वक्तव्यतया आदौ तत्कथनमसङ्गतमित्यस्वरसः केचिदित्यनेन सूचितो द्रष्टव्यः । 'विनाशादि' इत्यादिपदेन प्रागभावग्रहणम् ॥ **विरोध इति** ॥ पूर्वार्धे प्रकृतिब्रह्मणोरभावो नास्तीति प्रतिपाद्योत्तरार्धे तत्रैव प्रमाणं वाच्यम् । तद्विहाय दृष्ट इत्यभावसद्भाव एव प्रमाणमुच्यत इति विरोध इत्यर्थः । ननु सत्कार्यवादपरत्वं सदसद्वैलक्षण्यपरत्वं वा परोक्तरीत्यैतच्छ्लोकार्थः कस्मान्न स्यादित्यत आह– **अपव्याख्यानं त्विति** ॥ **अन्यत्र** गीतातात्पर्ये ॥ **निराकृतमिति** ॥ 'नचाविद्यमानविद्यमानयोः' इत्यादिना ग्रन्थेनेत्यर्थः ॥१६॥

भावप्रकाशः

असतः कारणत्वं प्रमाणविरुद्धमित्यतो व्याचष्टे– **असच्छब्दार्थस्येति** ॥ असच्छब्दस्य

श्लोकः १६

कारणवाचित्वं कथमित्याक्षेपानुगुण्याय योजनान्तरमाह– **असच्छब्दस्येति** ।। ननु सत इति श्रुतेः ब्रह्मपरत्वात् कथं प्रकृतिपरत्वमित्यत आह– **अनेकार्थत्वादिति** ।। एतेन सर्वे व्याख्याता इत्यत्रासच्छब्दस्य मुख्यवृत्त्या परब्रह्मपरत्वोक्तावप्यमुख्यवृत्त्या प्रकृत्यादिपरत्वस्याप्रतिषेधादिति भावः । यथोक्तं भाष्ये । सर्वशब्दानां ब्रह्मणि समन्वयेऽपि तदधीनत्वादर्थवदित्यादिनान्यस्यापि वाच्यत्वेनाङ्गीकारादिति । नन्वस्तु सदिति सदेरूपं तथाऽपि कथमसच्छब्दस्याव्यक्तार्थत्वमित्यत उक्तम्– **गत्यर्थस्येति** ।। गत्यर्थानामवगत्यर्थत्वादिति भावः । कर्तरि क्विपि सति असच्छब्दान्नाव्यक्तिलाभ इत्यत उक्तम्– **कर्मणि क्विबन्तस्येति** ।। सम्पदादेश्चेति कर्मणि क्विप् । तुषिता इत्यमरटीकायां तोषणं तुट् सम्पदादित्वात् क्विबिति निरुपपदादपि धातोः सम्पदादित्वेन क्विप् विधानात् । क्विपः सर्वापहारी लोपः ततः सदिति रूपमिति भावः ।।

भिन्नक्रमत्वमिति ।। तत्वदर्शिभिरपीति सम्बन्धमित्यर्थः । यथोक्तं नरहरितीर्थैः । न केवलमुक्तागमसिद्धोऽनयोरुभयोः निर्णयः किन्तु तत्त्वदर्शिभिरपि दृष्ट इति भाव इति । स्वपक्षे तु यथापिः पदार्थसम्भावनेति सूत्रे उदाहृतेऽपि स च अपि स्तुहि इत्यत्र सिश्च च स्तुहिचेत्यर्थः तथाऽपि दृष्ट इत्यत्रापि दृष्टश्चेत्यर्थलाभाद्यथाश्रुतक्रमेऽपि न दोष इति भावः । **प्रागिति** ।। प्रकृतिः पुरुषश्चेति भाष्य इत्यर्थः । ननु भाष्योक्तरीत्या श्लोको नावतारणीयः । तथा सति न त्वेवाहमिति श्लोकानन्तरमेवायं श्लोकः स्यात् । दृष्टान्तप्रतिपादकत्वात् । किन्तु ननु शीतोष्णादिकमतिदुःखावहं कथं सोढव्यम् । अत्यन्तसहने कदाचिदात्मनाशस्यापि सम्भवादित्याशङ्क्य तत्त्वं विचारयतः सर्वं सोढुं शक्यमित्याशयेनाह नासत इतीत्येवावतारणीयः प्रकरणानुगुण्यादित्यत आह– **अपव्याख्यानं त्विति** ।। असतोऽविद्यमानस्य भावोऽस्तिता न विद्यते तथा सतोऽभावोऽविद्यमानता न विद्यते । एवं सदसतोरुभयोरपि सत्सदेव असदसदेवेति अन्तो निर्णयस्तत्त्वदर्शिभिरुपलब्धः अतस्त्वमपि तत्त्वदर्शिनां दृष्टिमाश्रित्य शोकं माकार्षीरित्यपव्याख्यानं तु सदिति व्यवह्रियमाणमेव पदार्थस्वरूपमुत्पत्तेः प्राङ्नाशोत्तरं च नास्तीति हि सर्वो लोको व्यवहरतीति गीतातात्पर्ये प्रागसतोऽपि पश्चात् सत्त्वस्य पूर्वं सतोऽपि पश्चादसत्त्वस्य च प्रत्यक्षसिद्धत्वोत्त्या निराकृतमित्यर्थः । तस्मादस्मद्व्याख्यानमेवादरणीयमिति भावः ।।१६।।

अविनाशि तु तद् विद्धि येन सर्वमिदं ततम् ।
विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित् कर्तुमर्हति ॥ १७ ॥

भाष्यम्– किं बहुना? यद्देशतोऽनन्तं तन्नित्यमेव । वेदाद्यन्यदपि इत्याह– अविनाशीति ॥ नापि शापादिना विनाश इत्याह– विनाशमिति ॥ अव्ययं च तत् ॥ १७ ॥

भावप्रदीपिका

ननु नैतावताऽपि सृष्ट्युपपत्तिरित्याशङ्क्य, उत्तरत्वेनोत्तरश्लोकमवतार्य व्याचष्टे– **किमिति** ॥ गौतमशापादिना वेदादेर्विनाशात् कुतो नाशाभावः? इत्यत आह– **नापीति** ॥ शापादिना व्ययोऽपि नास्ति कुतो नाश इत्याह– **अव्ययं चेति** ॥ १७ ॥

भावप्रकाशिका

यदेतत्सूचितं प्रकृत्यादिनित्यत्वमागमादपि सिद्धमिति, तदागमविशेषस्य नित्यत्व एव घटते, नान्यथेति भावेनोत्तरश्लोकमवतार्य व्याचष्टे– **किं बहुनेत्यादिना** ॥ युगपदनेकदेशेष्वभिधीयमानप्रत्यभिज्ञयैकत्वावगतेर्देशतोऽनन्तत्वं वेदस्य । देशतोऽनन्तत्वं ह्यनन्तदेशवर्तित्वम् । अतस्तन्न्यायेन देशस्यापि नित्यत्वमिति, आदिशब्देन देशः । कालश्च, तस्यापि सर्वगतत्वात् । शापेन युगभेदेन वा विस्मरणादिरेव वेदस्य, न नाश इत्याह– **नापीति** ॥ न केवलमविनाशः, किन्तु ह्रासोऽपि नास्तीत्याह– **अव्ययं चेति** ॥ १७ ॥

प्रमेयदीपिका

'अविनाशि तु' इति श्लोके सर्वगतस्य नित्यत्वमुच्यते । तत् प्रकृतानुपयुक्तमित्याशङ्क्य पूर्वार्धं तावत् प्रकृतोपयोगं सूचयन् व्याचष्टे– **किं बहुनेति** ॥ वाक्यानामुपासनार्थत्वात्, सम्प्रदायस्य च मूलानिश्चयात्, प्रकृतिब्रह्मणोश्च स्वरूपस्यैवासिद्धेः, जीवादन्यस्यानादिनित्यस्याभावात् पुनरनुमानस्य व्याप्त्यसिद्धिरित्याशङ्क्य **किं बहुना** प्रकृत्यादिस्वरूप साधनेन ॥ **किञ्चेदमिदं** नित्यमिति **बहुना** प्रत्येकमुक्तेन ॥ **'यद्देशतोऽनन्तं तन्नित्यमेव'** इत्येवं (त्येक)सङ्ग्राहकसङ्गृहीतं **वेदादिकं** जीवाद् **अन्यदपि** अस्ति, तद् व्याप्तिग्रहणस्थलं भविष्यति **इत्याह** भगवान् इत्यर्थः ॥ **वेदशब्देन** वर्णा गृह्यन्ते । **आदिपदेनाकाशादयः** । एतेषां च प्रत्यभिज्ञानादिना नित्यत्वसिद्धिः ॥

श्लोकः १७

ननु कालावयवाः क्षणादयः सर्वगता अपि न नित्याः । सत्यम् । नह्यत्र व्याप्तिरुच्यते। किन्तु बहूक्तिपरिहारायोपलक्षणमात्रमिति । तुशब्दार्थ एवेति ॥ तथाप्युत्तरार्धः पुनरुक्त इत्यत आह– **नापीति** ॥ पूर्वं स्वाभाविको नाशो निषिद्धः । 'अविनाशि' इति ताच्छीलिकप्रत्ययात्। अत्र तु नैमित्तिकः । **'कश्चित् कर्तुं नार्हति'** इति वचनात् ॥

प्रागनुक्तस्य वेदादेरव्ययत्वस्य कथमनुवादः? इत्यत आह– **अव्ययश्चेति** ॥ विधानमेवेदं कैमुत्येन शापादिना विनाशस्याभावं साधयितुमिति भावः ॥ १७ ॥

भावबोधः

वेदशब्देन वर्णा इति ॥ वर्णानामेव कूटस्थतया अनादिनित्यत्वम् । नतु क्रमविशिष्ट-वाक्यादिरूपवेदस्य । क्रम्य नित्यत्वेऽपि कृतकत्वेन अनादित्वाभावाद्विशिष्टवेदग्रहणे साधन-वैकल्यं स्यादिति भावः । अत एव कूटस्थतया अनादिनित्यत्वोपेताव्याकृताकाशादय एवादि-पदेन ग्रह्या इत्याह– **आदिपदेनेति** ॥ **नित्यत्वसिद्धिरिति** ॥ अनादित्वेत्यपि ग्राह्यम् । 'पूर्वं गकारं श्रुतवतः पुनस्तच्छ्रवणे स एवायं गकार इति तावत्प्रत्यभिज्ञा जायते । सा च श्रुत– श्रूयमाणगकाराभेदं गोचरयन्ती उच्चारणजन्यत्वं विरुणद्धि । न हि प्राक्तनस्येदानीन्तनेनोत्पत्ति-र्युज्यते । एवं पूर्वं पूर्वतरमित्यनादिनित्यतैव वर्णानां प्रत्यभिज्ञया सिध्यति' इति तत्त्व-निर्णयटीकोक्तप्रकारेणेदं बोध्यम् । आदिपदेनानादिनित्यत्वप्रतिपादकागमग्रहणम् ॥ **ताच्छील-केति** ॥ इनेरित्यर्थः ॥ १७ ॥

भावदीपः

वाक्यानामिति ॥ 'प्रकृतिः पुरुषः' (गी.भा.१६ उदा.वि.पु.व.) 'सदेव सोम्य'इत्यादि ब्रह्मादिबोधकवाक्यानामित्यर्थः ॥ **अनुमानस्येति** ॥ चेतननित्यत्वानुमानस्य **'नत्वेवाहम्'** (२.१२) इत्यत्रोक्तस्येत्यर्थः ॥ **प्रत्यभिज्ञानादिनेति** ॥ 'तदेवेदं वचनमिति प्रत्यभिज्ञानात्' (वि.त.नि. प्र.परि) इति तत्त्वनिर्णयोक्तेरिति भावः ॥ 'यावद्ब्रह्म विष्ठितं तावती वाक्', 'अनादिर्वा अयमाकाशः' इत्यादिरादिपदार्थः ॥ **ताच्छीलिकेति** ॥ 'सुप्यजातौ णिनिः ताच्छील्ये' (पा.सू.३.२.७८) इति सोपसर्गस्यापि णशेः ताच्छीलिकछान्दसणिनिप्रत्यये विनाशीति सिद्धेरिति भावः ॥ १७ ॥

वाक्यार्थप्रदीपः

ताच्छीलिकेति ॥ इनेरित्यर्थः । काकेरित्यतः ताच्छीलादिष्वित्यनुवृत्तावेव इनिरित्यादिना इनिप्रत्ययविधानादित्याशयः ॥

भावरत्नकोशः

प्रकृतानुपयुक्तमिति ॥ उक्तानुमानस्य व्याप्तिसिद्धये दृष्टान्त उपदर्शनीय इति प्रकृतिपुरुषरूपदृष्टान्ते अनादिनित्यत्वं हि पूर्वश्लोके प्रकृतम् । न चात्र सर्वगतस्य नित्यत्व-वचनमुपयुज्यते । न चान्यस्य ससाध्यकस्य दृष्टान्तस्याभिधानम् । 'अविनाशि' इत्यत्र क्रियत इति वाच्यम् । पूर्वेणैवेष्टसिद्धेरस्याप्रयोजनत्वादिति भावः । 'येन सर्वमिदं ततम्' इत्यस्य 'यद् देशतोऽनन्तम्' इति 'अविनाशि तु' इत्यस्य 'नित्यमेव' इति व्याख्यानादाह– **व्याचष्ट इति** ॥ व्याचक्षाण एतावतारयतीत्यर्थः । पूर्वश्लोके प्रस्तुतानुमाने प्रकृतिपुरुषौ दृष्टान्त इत्यभिधाय तत्स्वरूपासिद्धिशङ्कापरिहाराय यानि 'सदेव सोम्य', 'प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्ध्यनादी' इत्यादीनि श्रुतिस्मृत्यादिरूपाणि वाक्यान्यभिसंहितानि । तानि 'योषितमग्निं ध्यायीत' इत्यादी-नीवोपासनार्थानि । यश्च सम्प्रदाय उक्तः सोऽपि मूलानिश्चयादप्रमाणम् । न च दर्शनं तन्मूलम् । परदर्शनस्यास्माभिः सम्प्रदायमूलत्वेन ज्ञातुमशक्यत्वात् । अतो वाक्यसम्प्रदाययोः प्रकृतिपुरुष-स्वरूपनिर्धारणासामर्थ्यादन्यस्य दृष्टान्तस्याभावादनुमाने व्याप्त्यनिश्चय इत्यभिप्रेत्याह– **वाक्या-नामित्यादि** ॥ 'किं बहुना' इत्यनन्तरं शेषमाह– **प्रकृत्यादिस्वरूपसाधनेनेति** ॥ तदेवावर्त्य किमित्यनन्तरं चशब्दं भाष्योक्तबहुभावं विवृण्वन् बहुनेत्यनन्तरं प्रत्येकमुक्तेनेत्येतच्चाध्याहृत्य योजयति– **किञ्चेदमिदं नित्यमिति बहुना प्रत्येकमुक्तेनेति** ॥ 'अन्यदपि' इति भाष्ये प्रकृति-पुरुषयोः प्रस्तुतत्वेन प्रतियोगित्वप्रतीतिं व्युदस्य जीवादन्यस्यानादिनित्यस्याभावाद् व्याप्त्य-सिद्धिरिति कृतचोद्यपरिहारायाह– **जीवादिति** ॥

ननु 'अविनाशि' इत्यत्र वेदादेरनादित्वमप्यभिप्रेतम् । दृष्टान्तत्वेनाभिमते वेदादौ साध्यवत् साधनानुगतेर्वक्तव्यत्वात् । अन्यथा साधनवैकल्यापत्तेः । न च वेदस्यानादित्वं युक्तमङ्गीकर्तुम् । क्रमविशेषविशिष्टवर्णानामेव वेदत्वात् क्रमस्य च बुद्धिघटितत्वेन तज्जन्यत्वावश्यम्भावादित्यत आह– **वेदशब्देनेति** ॥ क्रमविशेषविशिष्टवर्णा वेद इति क्रमपरित्यागेन विशेष्यभूता वर्णा

श्लोकः १७
लक्षणया वेदयन्ति ज्ञापयन्तीति योगेन वाऽत्र ग्राह्या इत्यर्थः । तेषां चानादित्वान्नित्यत्वाच्च साध्यसाधनानुगतिः सम्भवतीति त एव व्याप्तिग्रहणस्थलं भविष्यन्तीति भावः ॥

ननु नात्र वेदशब्देन वर्णा ग्राह्याः । मुख्यार्थानुपपत्तेरभावेन लक्षणाया अयोगात् योगाद् रूढेर्बलवत्त्वेन योगायोगाच्च । न च क्रमविशेषविशिष्टवर्णा एव वेदः । क्रमश्च बुद्ध्युपाधिको जन्य इति न तस्यानादित्वम् । ततश्च साधनवैकल्यमिति बाधकेन मुख्यार्थत्याग इति वाच्यम् । 'नित्या वेदाः पुराणाद्याः' इति तत्त्वसङ्ख्यानटीकायां 'नित्यत्वं नाम कूटस्थतया आद्यन्त-शून्यत्वम् । तच्च वेदानां 'नित्या वेदाः समस्ताश्च', 'अनादिनिधना' इत्यादिप्रमाणसिद्धम् इत्युक्तत्वात् । युक्तं चैतत् । क्रमस्य सदेश्वरबुद्धिस्थत्वात् । अत एवोक्तं विष्णुतत्त्वनिर्णये 'सर्वज्ञत्वादीश्वरस्य तद्बुद्धौ सर्वदा प्रतीयमानत्वात्' इति ॥ एवं चानादित्वसिद्धेर्न साधन-वैकल्यशङ्का । एतेनैव विनशिष्णुक्रमवतो वेदस्यानित्यत्वावश्यम्भावात् साध्यवैकल्यं स्यादित्यतो वेदशब्देन वर्णग्रहणमित्यपास्तम् । वेदनित्यत्वस्योक्तटीकाद्यभिप्रेतत्वात् ॥

किञ्च वेदस्यानित्यत्वमयुक्तम् । क्रमविशिष्टवर्णा एव हि वेदः । क्रमश्च बुद्धिनिमित्तक एव न स्वतः । ततश्च सर्वेषां सर्वथा वर्णविषयविवक्षितक्रमोपाधिभूतबुद्ध्युपरम एव वेदे विनाशो वक्तव्यो न तु घटादाविवापरः । न चेश्वरस्य तथाविधबुद्ध्युपरमो युज्यते । तस्य सदा सर्वज्ञत्वात् । तथा च न साध्यवैकल्यशङ्का च । नापि भाष्ये 'यद् देशतोऽनन्तम्' इति दैशिकानन्त्यमुच्यमानं न वेदे । मानाभावात् । वर्णेषु तूपपद्यत इति वेदशब्देन वर्णग्रहणमिति वाच्यम् । 'यावद् ब्रह्म विष्ठितं तावती वाक्' इति श्रुतौ ब्रह्मतुल्यत्वेन वेदानां वाक्छब्दितानां सर्वदेशकालव्यापितयाऽवस्थानाभिधानात् । तस्माद् वेदशब्देन रूढ्या मुख्यार्थग्रहणेऽनु-पपत्त्यभावान्न लक्षणादिना वर्णा ग्राह्या इति चेत् ॥

अत्र वदन्ति । क्रमविशेषविशिष्टानां वर्णानां वेदत्वान्नित्यानां सर्वगतानां च तेषां वर्णानां स्वतः क्रमस्यायोगेनाभिव्यक्तिगतस्यैव तस्य वक्तव्यत्वादभिव्यक्तेश्च जन्यत्वेन तद्गतक्रमस्यापि जन्यत्वाज्जन्यक्रमविशिष्टवर्णस्वरूपस्य वेदस्य नानादित्वं मुख्यमस्ति । यथोक्तं तर्कताण्डवे 'अनादित्वश्रुतिर्न वेदस्वरूपानादित्वपरा । बाधात् । किन्त्वानुपूर्व्या अनन्यथात्वपरा' इति ॥

न चैवं वेदस्यापौरुषेयत्वं कथमिति वाच्यम् । क्रमस्य कृतकत्वेऽप्याधुनिकाध्यापकेन

स्वबुद्धिस्थपूर्वपूर्वदिवसीयक्रमानुसारेणैव उत्तरोत्तरदिवसेष्विव ईश्वरेणापि स्वबुद्धिस्थप्रवाहानादि-पूर्वपूर्वकल्पीयक्रमानुसारेणैव उत्तरोत्तरकल्पेष्वपि वेदस्योच्चारितत्वेन रचनीयत्वाभावेऽप्य-नियतानुपूर्वीरहितत्वरूपस्य स्वप्रतिपाद्यगोचरज्ञानत्वावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिककार्यता-नाश्रयत्वस्य वा । स्वप्रतिपाद्यगोचरयथार्थज्ञानत्वावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिककार्यताना-श्रयत्वरूपस्य वाऽपौरुषेयत्वस्य वेदेऽङ्गीकृतत्वात् । अत एव सुधायां 'नियतैकप्रकारकत्व-मपौरुषेयत्वम्' इत्युक्तम् । एवंविधापौरुषेयत्वरूपमनादित्वमभिसन्धायैव

'अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयम्भुवा',

'विज्ञेयं परमं ब्रह्म ज्ञापिका परमा श्रुतिः',

'अनादिनित्या सा' इत्यादीनि प्रमाणानि प्रवृत्तानि ॥

गायत्र्यधिकरणे च गायत्रीरूपवेदस्यानादित्वात् तत्स्वभावस्य गानत्राणकर्तृत्वादिरूप-प्रवृत्तिनिमित्तस्य नेशाधीनत्वमिति शङ्का

'अनादीनां गुणादीनां यथा गुण्यादितन्त्रता ।
तथाऽनादिश्रुतेरस्तु क्षेमायेश्वरतन्त्रता ॥
अकर्तुमन्यथाकर्तुं कर्तुं चास्तीश्वरस्य यत् ।
सामर्थ्यं तेन तत् तन्त्रमनाद्यपि च सादिवत्'

इति समाधानं च उक्तापौरुषेयत्वरूपानादित्वाभिप्रायेणैव प्रवर्तितम् । एवं च क्रमविशिष्ट-वर्णात्मके वेदे स्वरूपानादित्वाभावात् तद्ग्रहणे साधनवैकल्यं स्यादेवेति स्वरूपत एवानादि-स्वभावा वर्णा एव वेदशब्देन ग्राह्या इति टीकायां साधूक्तमिति ॥

आकाशादय इत्यत्र आकाशशब्देन अव्याकृताकाशो ग्राह्यः । न तु भूताकाशः । तत्र 'न हि देशकालाभ्यां परिच्छिन्नस्य' इति सुधया 'अनन्तत्वं कथं तिष्ठेद् भूतेऽन्तत्रयसंयुते' इति चन्द्रिकया च देशपरिच्छेदस्य विभावितत्वात् । 'अव्याकृताकाशादयः' इति पाठे न काऽप्यनु-पपत्तिः । आदिशब्देन प्रकृतिमहालक्ष्मीश्वरकालप्रवाहा ग्राह्याः । **एतेयां च वर्णादीनाम्** ॥

प्रत्यभिज्ञानेति ॥ पूर्वं गकारं श्रुतवतः पुनस्तच्छ्रवणे स एवायं गकार इति प्रत्यभिज्ञा

श्लोकः १७

जायते । सा च प्रत्यभिज्ञान्तरवत् सोऽयमिति तत्तेदन्ताधिकरणाभेदावगाहिनी उच्चारणजन्यत्वं निरुणद्धि । न हि प्राक्तनस्येदानीन्तनेनोत्पत्तिर्युज्यते । एवं पूर्वं पूर्वतरमित्यनादिनित्यतामेव वर्णनामवगमयति । अन्यथा तत्तद्वादिभिस्तत्तद्वस्तुनः स्थायित्वे प्रमाणत्वेन प्रत्यभिज्ञा न वक्तव्या स्यादिति तया वर्णनामनादिनित्यत्वं सिद्ध्यति । आदिशब्देन वर्णो नित्यः ध्वनि-शब्दत्वव्याप्यभिन्नत्वे सति श्रावणत्वाच्छब्दत्ववत्, श्रोत्रं नित्यद्रव्यग्राहकं निरवयवेन्द्रियत्वा-न्मनोवदित्याद्यनुमानग्रहः । ध्वनौ शब्दत्वव्याप्ये तारत्वादौ चाव्यभिचाराय ध्वनिशब्दत्व-व्याप्यभिन्नत्वे सतीति हेतुविशेषणम् । इतरानुमाने नित्यद्रव्यं वर्ण एवेति तेनापि वर्ण-नित्यत्वसिद्धिः । आकाशस्य च 'अनादिर्वा अयमाकाशः', 'आकाशवत् सर्वगतश्च नित्यः', 'स यथाऽनन्तोऽयमाकाशः' इत्यादिप्रमाणैरवकाशोपादानप्रागभावयोर्बुद्ध्यनारोहादियुक्तिभिः कूटस्थनित्यतावगाहिसाक्षिणा चानादिनित्यत्वसिद्धिः । प्रकृतिमहालक्ष्मीश्वरकालप्रवाहाणां 'अथ ह वाव नित्यानि पुरुषः प्रकृतिरात्मा काल इति ॥ न ह्येतानि कदाचनोत्पद्यन्ते न विलीयन्ते पुरुषः प्रकृतिरात्मा कालः' इति वियदधिकरणोदाहृतप्रमाणेन तत्रापीश्वरस्य 'असम्भवस्तु सतोऽनुपपत्तेः' इत्यधिकरणे अनुत्पत्तिः, 'नाऽत्माऽश्रुतेः' इत्यधिकरणे विनाशाभावश्च वर्णित इति ताभ्यां चानादिनित्यत्वसिद्धिः । उदाहृतश्रुतावात्मपरमात्मपुरुषादि-पदैर्जीवचैतन्यप्रकृतिस्वरूपकालप्रवाहा उच्यन्ते । तदभिमानिनी प्रकृतिश्चेति टीका ॥

नित्यत्वसिद्धिरिति ॥ अनादिनित्यत्वसिद्धिः । यद्यपि तत्त्वसङ्ख्याने 'पुराणाद्याः कालः प्रकृतिरेव च । नित्यानित्यम्' इति कालप्रकृत्योः पुराणतुल्यकक्ष्यतया नित्यानित्यत्वमुक्तम् । तथाऽपि सक्षणाद्यवयवकालस्य सविकारायाश्च प्रकृतेरेव तत्र नित्यानित्यत्वमभिप्रेतम् । 'एषां विकारोऽनित्यः स्यात्' इत्युक्तेः । अत्र तु कालप्रवाहस्य प्रकृतिस्वरूपस्यैवानादिनित्यत्वमभि-संहितम् । तथा चानुव्याख्याने 'कालप्रवाह एवैको नित्यः' इति तत्त्वप्रकाशिकायां च 'अविकृतप्रकृतिरेव प्रकृतिस्वरूपशब्देन गृहीता' इति ॥

'यद् देशतोऽनन्तं तन्नित्यम्' इत्यत्र सर्वगतत्वेन नित्यत्वं विजिज्ञापयिषितमिति मत्वा चोदयति– **ननु कालेति** ॥ नात्र सर्वगतत्वेन हेतुना नित्यत्वं ज्ञातव्यम् । किन्तु प्रमाणान्तरेण । तच्चोदाहृतं प्रत्यभिज्ञादि । आनन्त्याभिधानं तु काकवद् देवदत्तगृहमित्यत्र देवदत्तगृहे काक इव व्यावृत्तिप्रत्यायकमात्रमित्याह– **सत्यमित्यादिना** ॥ इमौ च शङ्कापरिहारौ

गीताभाष्यारूढौ कुर्वन्नाह– **इति तुशब्देति** ॥ इति शङ्कापरिहारौ सूचयन् गीतास्थतुशब्दः एवकारेण भाष्ये व्याख्यात इत्यर्थः । तुशब्दार्थ एवेतीति वाक्यान्तरमित्यप्याहुः ॥

जीवादन्यस्यानादिनित्यस्याभावादनुमानस्य व्याप्त्यसिद्धिरिति शङ्कासमुत्पादनाय 'अविनाशि' इति श्लोकः । तत्र पूर्वार्धो यद्यपि वर्णाव्याकृताकाशादिव्याप्तिग्रहणस्थल-प्रदर्शनार्थोऽस्तु । तथाऽपि 'विनाशमव्ययस्य' इत्युत्तरार्धः पूर्वार्धोक्तार्थाविशेषात् पुनरुक्तिरूप इति भावेन शङ्कते– **तथाऽपीति** ॥ स्वाभाविको नाश इति कथं विज्ञेयम्? विनाशोऽस्यास्तीति 'अत इनिठनौ' इतीनिप्रत्यये विनाशवत्त्वमात्रप्रतीतेरित्यत आह– **ताच्छीलिकेति** ॥ नात्र तद्धित इनिरिति शक्यं वक्तुम् । न विद्यते विनाशो यस्येति बहुव्रीहिणैवोक्तलाभात् । अत इतरस्मिन् प्रत्यये निष्पादनीयेऽन्यस्यासम्भवाण्णिनिर्निष्पाद्यः । स च 'सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये' इति सूत्रविहित इति ताच्छीलिकः । तस्माच्च प्रत्ययान्न विनष्टुं शीलमस्येत्यविनाशीति स्वाभाविक-विनाशो निषिद्ध इति ज्ञायत इत्यर्थः ॥

नन्वजात्यर्थे सुपि धातोर्णिनिप्रत्ययो भवति, तत्स्वभावतायां गम्यमानायामिति सूत्रं व्याकुर्वता वृत्तिकृता पुनः सुबुक्तिः प्रादिनिवृत्त्यर्थेत्युक्तम् । उदाहृतं चोष्णभोजीत्यादि । तत् कथमत्र वीत्युपसर्ग उपपदे णशेर्णिनिः । अत एव 'सत्सूद्विषद्रुहदुहयुजविदभिदच्छिदजि-नीराजामुपसर्गेऽपि' इत्यत्र सुपीत्यनुवृत्तावुपसर्गोक्त्या ज्ञायते, अन्यत्र सुब्ग्रहणे उपसर्गग्रहणं नेति वैयाकरणा इति चेन्न ॥

भाष्ये सुपीति वर्तमाने पुनः सुब्ग्रहणं किमर्थम्? अनुपसर्ग इत्येवं तदभूत् । इदं तु सुम्मात्रे यथा स्यात् । उदासारिण्यः प्रत्यासारिण्यः इति भाषणाद् भाष्यकारमतेनात्रोक्तार्थकणिन्युपपत्तेः । तथा च 'स बभूवोपजीविनाम्', 'न्यषेधि शेषोऽप्यनुयायिवर्गः' 'पतत्यधो धाम विसारि सर्वतः' इत्यादिप्रयोगाः मनोरमायामुक्ताः । **अत्र तु उत्तरार्धे** । **नैमित्तिकः** शापादिहेतुजन्यः । नाशो निषिद्ध इति वर्तते ॥

ननु 'अव्ययस्य' इति किमनुवादो विधानं वा । नाद्यः, प्रागनुक्तत्वात् । न च 'अविनाशि' इत्यनेनेदमुक्तमिति वाच्यम् । उक्तप्रत्ययेन स्वाभाविकाविनाशस्य तत्रोक्त-त्वेनाव्ययपदोक्तह्रासादिरूपाविनाशस्य तेनानुक्त्याऽनुवादायोगात् । न द्वितीयः, अनुवादके-

दंशब्दसामानाधिकरण्यायोगात् । विधाने प्रयोजनाभावाच्चेत्याशङ्क्य विधानपक्ष एवाभ्युपगम्यते । हेत्वर्थगर्भं चेदम् । अस्य प्रकृतस्य वेदादेरव्ययत्वम् अव्ययत्वाच्चास्य नाशं कर्तुं कोऽपि न शक्नोतीत्युक्तौ यत्नगौरवमिति तल्लाघवाय सामानाधिकरण्यमस्येत्यनेनाव्ययपदस्य, तत्र च यदाव्ययशब्दितं ह्रासमपि कश्चित् कर्तुं नार्हति तदा किमु वक्तव्यं शापादिना स्वरूपविनाशं कर्तुं नार्हतीति कैमुतिकन्यायेन विनाशाभावसाधनं विधानप्रयोजनमिति भावेन 'अव्ययं च तत्' इति भाष्यमवतारयति– **प्रागनुक्तस्येत्यादिना** ।। तत्तु वेदादि न केवलमविनाशि, किन्त्वव्ययं चेति भाष्यार्थः स्पष्ट इति नोक्तः ।।

केचित्तु 'कैमुत्येन' इत्यत्र अव्ययशब्दस्य 'सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु । वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम्' इत्यादावविकारिणि प्रयोगाद् व्ययं विकारमपि कर्तुं नार्हति किमुत शापादिना स्वरूपनाशमिति कैमुतिकन्यायेनेत्यर्थ इत्याहुः । अव्ययशब्दस्य नाशसामान्याभावार्थकत्वाद् यदा नाशसामान्यमपि कर्तुं नार्हति तदा स्वरूपनाशादिरूपं तद्विशेषं न कर्तुमर्हतीति किमु वक्तव्यमिति कैमुत्येनेत्यर्थ इत्यप्यपरे ।। १७ ।।

गीताक्षरार्थस्तु– 'प्रकृतिः पुरुषश्चैव नित्यौ कालश्च सत्तमः', 'प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्ध्यनादी उभावपि' इत्यादिवाक्यानामुपासनार्थत्वात् सम्प्रदायस्य च मूलानिश्चयात् प्रकृतिब्रह्मणोः स्वरूपस्यैवासिद्धेर्जीवादन्यस्यानादिनित्यस्याभावात् पुनरनुमानस्य व्याप्त्यसिद्धिरित्याशङ्क्य, किं बहुना प्रकृत्यादिस्वरूपसाधनेन ।।

किञ्चेदमिदं नित्यमिति बहुना प्रत्येकमुक्तेन । यद् देशतोऽनन्तं तन्नित्यमेवेत्येवं सङ्ग्राहकसङ्गृहीतं वर्णादिकं जीवादन्यदप्यस्ति । तद् व्याप्तिग्रहणस्थलं भविष्यतीति भावेन उच्यते– **अविनाशि त्विति** ।। येन वर्णाव्याकृताकाशप्रकृतिमहालक्ष्मीश्वरकालप्रवाहरूपेण वस्तुना इदं प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धमर्थजातं ततं व्याप्तम्, यद् देशतोऽनन्तं तत् न विनष्टुं शीलमस्येत्यविनाशि स्वाभाविकनाशशून्यं तु नित्यमेव । अनादीत्यपि ग्राह्यम् । त्वं विद्धि विजानीहि । ननु स्वाभाविकविनाशाभावेऽपि शापादिरूपकारणविशेषेण नाशः किं न स्यादित्यत्रोक्तं– **विनाशमिति** ।। **अस्य** प्रकृतस्य वर्णादेः विनाशं शापादिनाऽपि ध्वंसं न कश्चित् कर्तुमर्हति । यदा विकाररूपं ह्रासरूपं वा व्ययमपि कर्तुं नार्हति तदा नाशं न कर्तुमर्हतीति किमु वक्तव्यमिति भावेनोक्तम् अव्ययस्येति । अव्ययं चेदं वर्णादि । ततोऽपि न नाशशङ्केति । एतेन

जीवादन्यस्यानादिनित्यस्य साध्यसाधनसबन्धग्रहणस्थलस्याभावादुक्तानुमाने व्याप्त्यसिद्धिरिति शङ्का निरस्तेति ॥ १७ ॥

भावदीपिका

॥ **प्रकृतेति** ॥ जीवानादिनित्यत्वेत्यर्थः । ननु कुतो व्याप्त्यसिद्धिः? जीवादन्यस्यानादिनित्यस्य सत्त्वादित्यत उक्तम् **जीवादिति** ॥ ननु प्रकृत्यादेः सत्त्वात् कथं तदभाव इत्यतः प्रकृतिब्रह्मणोरित्युक्तम् । ननूक्तं सम्प्रदायात् तत्सिद्धिरित्यत उक्तम् **सम्प्रदायस्य चेति** ॥ ननु 'प्रकृतिः पुरुषश्च' इति वाक्यमेव मूलमित्यत उक्तम्– **वाक्यानामिति** ॥ तथा चोपासनार्थमविद्यमानमेव नित्यत्वादिकं प्रकृत्यादेः कथ्यत इति न स्वार्थे प्रामाण्यमिति भावः । ननु क्रमविशेषविशिष्टवर्णानां वेदत्वेन तस्य चास्मदादिबुद्ध्युपाधिकस्य सादित्वादनित्यत्वाच्च कथं दृष्टान्तत्वमित्यत आह– **वेदशब्देनेति** ॥ जहत्स्वार्थलक्षणयेति भावः । आकाशशब्देनाव्याकृताकाशं ग्राह्यम् ॥ **प्रत्यभिज्ञानादिनेति** ॥ पूर्वं गकारं श्रुतवतः पुनस्तच्छ्रवणे 'स एवायं गकार' इति तावत् प्रत्यभिज्ञा जायते । सा च श्रुतश्रूयमाणगकाराभेदं गोचरयन्ती उच्चारणजन्यत्वं निरुणद्धि । नहि प्राक्तनस्येदानींतनेनोत्पत्तिर्युज्यते । एवं पूर्वं पूर्वतरमित्यनादिनित्यतैव वर्णानां प्रत्यभिज्ञया सिद्ध्यतीति तत्त्वनिर्णयोक्तप्रकारेण वर्णानां प्रत्यभिज्ञयाऽनादिनित्यतासिद्धिः । आदिपदेन 'आकाशवत् सर्वगतश्च नित्य' 'अनादिर्वा अयमाकाश' इत्याद्यागमेनानादिनित्यतासिद्धिर्द्रष्टव्या ॥

॥ **न नित्या इति** ॥ तथा च व्यभिचार इति भावः ॥ **उपलक्षणमात्रमिति** ॥ हेतुसाध्याधिकरणपदार्थनिष्ठधर्ममात्ररूपसङ्ग्राहकमात्रं बहूक्तिपरिहारायोक्तमित्यर्थः । तथा च देशतोऽनन्तस्य नित्यत्वं प्रायिकमित्यत्र तात्पर्यम् । अन्ये तु साध्याधिकरणतावच्छेदकरूपं धर्ममात्रमित्यर्थ इत्याहुः । तन्न । क्षणादावतिप्रसक्तत्वेनानवच्छेदकत्वादिति द्रष्टव्यम् ॥ तुशब्दार्थ **एवेतीति** ॥ 'नित्यमेव' इत्येवशब्देन 'अविनाशि तु' इति गीतागततुशब्दार्थ उक्तो भवतीत्यर्थः ॥ **पुनरुक्त इति** ॥ तत्रापि विनाशाभावस्यैवोक्तेरित्यर्थः ॥ ताच्छीलिकप्रत्ययादिति ॥ इनिप्रत्ययादित्यर्थः । अविनाशीत्यस्य विनाशशीलो न भवतीत्यर्थो द्रष्टव्यः ॥ **कश्चिदिति** ॥ पुरुषादिनिमित्तश्रवणादित्यर्थः ॥ **कथमनुवाद इति** ॥ वेदादीनामव्ययत्वस्य

श्लोकः १७

प्रागनुक्तत्वादव्ययस्यास्येत्यनुवादो न सम्भवतीत्यर्थः । **कैमुत्येनेति** ॥ अव्ययमित्यस्यायमर्थः । 'अय पय गतौ' इति धातोः विविधेन प्रकारेण अयो गतिर्गमनं नाश इति यावत्, यस्यास्ति स व्ययः न व्यय अव्ययः । तथा च केनापि प्रकारेण यस्य नाशो नास्ति सोऽव्ययशब्देनोच्यत इत्यर्थः । एवं चेत् तादृशाव्ययत्वोपेतो वेदादिः तदा शापादिना नाशो नास्तीति किमु वक्तव्यम्? कैमुत्येनेत्यर्थः ॥ १७ ॥

भावप्रकाशः

ननु अविनाशित्वित्यत्र वेदादेरेवानादिनित्यत्वमभिप्रेतम् । अन्यथा साधनवैकल्येन दृष्टान्तत्वायोगात् । न च वेदस्यानादिनित्यत्वं युक्तं क्रमविशेषविशिष्टवर्णानामेव वेदत्वात् । क्रमस्य च बुद्ध्युपाधिकत्वेन जन्यत्वादित्यत आह– **वेदशब्देनेति** ॥ **आकाशादय इति** ॥ आदिपदेन कालप्रवाहप्रकृतीश्वरा ग्राह्याः । **प्रत्यभिज्ञानादिनेति** ॥ स एवायं गकारः आकाश-स्सर्वगतश्च नित्यः कालश्च नित्यः प्रकृतिश्च नित्येत्यादिनेत्यर्थः । क्षणादीनां सर्वगतत्वं नित्यत्वाभावं च साधयितुं कालावयवा इत्युक्तम् । अयमर्थः । कालस्तावदखण्डो न भवति किन्तु प्रवाहरूप एव । तस्य च क्षणादयः प्रवाहिणः । ते यदि न सर्वगतास्तर्हि तत्प्रवाहरूपस्य महाकालस्यापि सर्वगतत्वं न स्यात् । न चेष्टापत्तिः ॥ कालाकाशेश्वरादिषु पारिमाणोत्कर्षा-नन्त्यमिति सिद्धान्तविरोधात् । अतः सर्वगताः । एवं कालावयवत्वादेव क्षणादीनां नित्यत्वं न सम्भवति । नित्यत्वं हि अविनाशित्वम् । तच्चोत्तरोत्तरकालसम्बधित्वव्याप्यम् । न च क्षणादीनामुत्तरोत्तरकालसम्बन्धित्वम् । क्षणिकत्वादेः । अन्यथा तदेकदेशस्वरूपकालावयव-त्वानुपपत्तिप्रसङ्गात् । ततश्चोत्तरोत्तरकालसम्बन्धित्वरूपव्यापकनिवृत्तौ व्याप्यनित्यत्वनिवृत्ति-रवश्यम्भवतीति कालावयवत्वेनानित्यत्वसिद्धिरिति ॥

उपलक्षणमात्रमिति ॥ काकवद्देवदत्तगृहमित्यत्र काकवद्व्यावर्तकमात्रमित्यर्थः । **ताछीलिक-प्रत्ययादिति** ॥ सुप्यजातौ ताच्छील्य इति सूत्रविहितताच्छील्यार्थकणिनिप्रत्ययादित्यर्थः । न चोक्तसूत्रेणोपसर्गभिन्ने सुप्युपपदे णिनिर्विहितः । प्रकृते च वीत्युपसर्गस्योपपदत्वात् कथं णिनिरिति वाच्यम् । उपसर्गानुपसर्गात्मकसुम्मात्रे उपपदेऽनेन णिनिविधानात् । यथोक्तं महाभाष्ये । सुपीति वर्तमाने पुनः सुपूग्रहणं किमर्थम् । अनुपसर्ग इत्येवं तदभूत् । इदं तु

सुप्मात्रे यथा स्यात् । उदासारिण्यः प्रत्यासारिण्य इति । **प्रागनुक्तस्येति** ॥ नचाविनाशि त्वित्यनेनोक्तत्वात् कथमनुक्तत्वमिति वाच्यम् । नाशसामान्याभावोऽव्ययत्वम्। तच्च प्रागनुक्तमेव। अविनाशाशीत्यनेन तु नाशविशेषो निषिध्यते ताच्छीलिकप्रत्ययादिति भावेनानुक्तत्वोपपत्तेः ॥ १७ ॥

अन्तवन्त इमे देहा नित्यस्योक्ताः शरीरिणः ।
अनाशिनोऽप्रमेयस्य तस्माद्युद्ध्यस्व भारत ॥ १८ ॥

भाष्यम्– भवतु देहस्यापि कस्यचिन्नित्यत्वमिति । नेत्याह– अन्तवन्त इति ॥ **अस्तु तर्हि दर्पणनाशात् प्रतिबिम्बनाशवदात्मनाश इत्यत आह– नित्यस्येति** ॥ **'शरीरिणः'** इति **ईश्वरव्यावृत्तये** ॥

भावप्रदीपिका

ननु हरिप्रतिबिम्बभूतजीवस्य नित्यत्वे तदुपाधेर्देहस्यापि नित्यत्वं स्यादित्याशङ्क्य, उत्तरश्लोकमवतारयति– **भवत्विति** ॥ उपाधेरनित्यत्वे जीवस्यापि नाशो लोकवदित्याशङ्क्य, उत्तरत्वेनावान्तरपदमवतारयति– **अस्त्विति** ॥ नायं देह उपाधिरिति भावः ॥

भावप्रकाशिका

ननु प्रतिबिम्बत्वात् जीवस्य, तन्नित्यत्वे तदुपाधेर्देहस्यापि कस्यचित् नित्यत्वं स्यादित्याशङ्कापरिहारायोत्तरश्लोकमवतारयति– **भवत्विति** ॥ नन्वादर्शाद्युपाधिनाशात् तदनतिभिन्नप्रतिबिम्बनाशवत् देहाख्योपाधिनाशात् जीवनाशोऽस्तीत्याशङ्कापरिहाराय अवान्तरपदमवतारयति– **अस्त्विति** ॥ देहनाशेऽपि प्रतिबिम्बरूपात्मनित्यत्वमङ्गीकुर्वतां देहातिरिक्तात्मोपाधिरस्तीत्यभिप्रायः । नित्यस्यानित्यदेहत्वं जीवस्यैव नेश्वरस्येत्येतत् शरीरिण इति विशेषणाल्लब्धमित्याह– **शरीरिण इति इति** ॥

प्रमेयदीपिका

देहानामन्तवत्वं प्रागुक्तं किमर्थमुच्यते? इत्यत आह– **भवत्विति** ॥ आत्मनित्यत्वानु-

श्लोकः १८

मानस्य प्रतिपक्षं वक्तुं स्वाभिप्रेतस्य हेतोः सिद्धान्तिनाऽप्यभ्युपगतत्वं दृढीकुर्वता पूर्वपक्षिणा देहस्यापि **कस्यचिन्नित्यत्वं भवतु** किम्? **इति** पृष्टे **नेत्याहेत्यर्थः** । सिद्धार्थतापरिहाराय **'कस्यचित्'** इत्युक्तम् ॥ नन्वतिप्रसङ्गोऽयं कस्मान्न भवति । 'कस्यचित्' इति विशेषण-वैयर्थ्यात्। **'नित्यस्य'** इत्यात्मनित्यत्वं पुनः कस्मादुच्यते? इत्यत आह– **अस्त्विति** ॥

एवं देहानित्यत्वं सिद्धान्तिनोऽपि सिद्धं कृत्वा तर्हि प्रतिबिम्बस्याऽत्मन उपाधेर्देहस्य नाशान्नाशोऽस्तु । **दर्पणनाशात्** मुखप्रतिबिम्बस्येवेति पूर्वपक्षिणा प्रतिपक्षेऽभिहिते तत्प्रतिषेधा-येदम् **आहेत्यर्थः** ॥ अनेन **'तथाऽप्यात्मा नित्यः'** इति वाक्यवृत्तिः सूचिता। अनुवादे प्रयोजनाभावात् । ये देहा अनित्या न तेषामुपाधित्वम् । यस्य चोपाधित्वं नासावनित्य इति भावः । तदिदमुक्तम् **'इमे'** इति । व्यक्तीकरिष्यते चैतत् ॥

ननु 'शरीरिणो देहाः' इति व्यर्थम् । अशरीरस्य देहाभावादित्यत आह– **शरीरिण इति** ॥ **नित्यस्य देहा अन्तवन्त इत्युच्यमाने ईश्वरदेहस्यापि अन्तवत्त्वं प्रसज्यते** । तद्व्यावृत्त्यर्थं **'शरीरिणः'** इति विशेषणम् । 'जन्तुजन्युशरीरिणः' (अमर.को.१.४.३०) इत्यभिधानात्, शरीरिशब्दस्य जीवे प्रसिद्धेः । तथाऽपि **'अनाशिनः'** इति पुनरुक्तिरिति ॥

भावबोधः

सिद्धार्थतापरिहारायेति । प्रश्नस्येति शेषः तदुक्तम्– 'प्रश्नदोषा हि चत्वारस्त्व-व्याहतिरसङ्गतिः । सिद्धार्थता च वैफल्यम्' इति । प्रसिद्धदेहव्यावृत्त्यर्थं कस्यचिदित्यनुक्तौ तेषामनित्यत्वस्य प्रमितत्वान्नित्यत्वानित्यत्वकोटिकसन्देहासम्भवेन तन्मूलस्य देहानित्यत्वप्रश्नस्य सिद्धार्थतात् निश्चितानित्ववत्सु देहेषु तन्नित्यत्वप्रश्नस्यापि सिद्धार्थत्वादिति भावः ॥ **अतिप्रसङ्ग इति** ॥ आत्मनो नित्यत्वे देहस्यापि नित्यत्वं स्यात् अविशेषादिति प्रतिकूलतर्करूप इत्यर्थः ॥ **विशेषणवैय्यर्थ्यमिति** ॥ तर्के प्रमाणबाधस्यालङ्कारत्वेन प्रमितानित्यत्वदेहव्यावर्तकस्य कस्यचिदित्यस्य देहविशेषणस्य वैय्यर्थ्यादित्यर्थः ॥

भावदीपः

प्रागुक्तमिति ॥ 'देहिनोऽस्मिन्' (२.१३) इत्यत्र ॥ **प्रतिपक्षमिति** ॥ प्रतिबिम्बात्मा न

नित्यः अनित्योपाधिकत्वात् दर्पणोपाधिकप्रतिबिम्बवत् इत्येवं प्रतिपक्षं वक्तुमित्यर्थः॥ **सिद्धार्थतेति** ॥ 'अन्तवन्त इमे देहाः' इत्युक्तेः सिद्धार्थत्वपरिहाराय कस्यचिदपि त्वया शङ्कितस्य नास्तीति वक्तुं प्रश्ने 'कस्यचित्' इति विशेषणोक्तिरित्यर्थः ॥ नन्वात्मनो नित्यत्वे तदुपाधिभूतदेहानामपि नित्यत्वं स्यादित्यतिप्रसङ्गोक्तिपरमिदं वाक्यम् । अन्यथा प्रश्नार्थकत्वे 'भवतु' इति न स्यात्; 'भवति' इत्येव स्यादिति शङ्कते– **नन्विति** ॥ **वाक्यवृत्तिः** गीतावाक्यस्य वृत्तिरित्यर्थः ॥ कुतो 'नित्यस्य' इत्यस्य विधेयपरता? इत्यत आह– **अनुवाद** इति ॥ **व्यक्तीकरिष्यत इति** ॥ **'नित्यश्चोपाधिः'** इत्यादावेतदुपाधिद्वैविध्यमिति भावः ॥

भावरत्नकोशः

प्रागुक्तं 'तथा देहान्तरप्राप्तिः' इत्यत्र जीर्णादिदेहहानेन देहान्तरप्राप्तावपीति भाषणादुक्तप्रायम् । **प्रतिपक्षं वक्तुमिति** ॥ 'अस्तु तर्हि दर्पणनाशात् प्रतिबिम्बनाशवदात्मनाशः' इत्यत्रेति शेषः । नाऽत्मा नित्यः । अनित्यस्वभावदेहरूपोपाधिकत्वात् । यस्यानित्योपाधिकत्वं तस्यानित्यत्वम् । यथा दर्पणोपाधिकप्रतिबिम्बस्येति । प्रतिपक्षे हेतोरसिद्धिरिति न शङ्कनीयम् । कश्चिद् देहोऽपि नित्यः किं तव मते । न हि न हि । किन्तु सर्वोऽप्यनित्य एवेति तवापि मतमिति सिद्धान्तिनाऽपि हेतोरभ्युपगतत्वं द्रढयन् पूर्वपक्षी पृच्छति– **भवत्विति** ॥ 'अन्तवन्तः' इत्यनेन नित्यत्वसम्मतमित्याह– भगवानिति शङ्कोत्तरभाष्याभ्यामुच्यत इति पुनरुक्तेवैयर्थ्यशङ्केति भावः । ननु नायं प्रश्न उपपद्यते । सन्देहमूलत्वात् प्रश्नस्य न चात्र सन्देहो युक्तः । प्रसिद्धदेहेष्वनित्यत्वस्य निश्चितत्वेन तत्र नित्यत्वानित्यत्वकोटिकसन्देहस्योत्पत्त्यनुपपत्त्या प्रश्नस्य प्रसिद्धदेहेषु सिद्धार्थत्वलक्षणदोषप्रसङ्गात् । तदुक्तं 'प्रश्नदोषा हि चत्वारः स्वव्याहतिरसङ्गतिः । सिद्धार्थता च वैफल्यम्' इतीत्याशङ्कयोक्तदोषं परिहर्तुं प्रसिद्धानित्यताकदेहव्यावर्तकविशेषणमुपात्तं भाष्य इत्याह– **सिद्धार्थतेति** ॥

ननु नासौ प्रश्नः । तत्सूचककिमादिपदाभावात् । किन्त्वात्मनित्यत्वानुमाने यद्यात्मा नित्यः स्यात् तर्हि देहोऽपि नित्यः स्यात् । अविशेषात् । भवति चानित्यो देहः । तस्मादात्माऽपि न नित्य इति प्रतिकूलतर्कोऽनेनाऽशङ्क्यत इति किमिति न भाष्यं योजितमिति शङ्कते– **नन्विति** ॥ तर्कत्वे तत्राऽपाद्ये प्रमाणबाधस्यालङ्कारत्वेन प्रमितानित्यताकदेहव्यावर्तकस्य

श्लोकः १८

कस्यचिदित्यस्य वैयर्थ्यापातात् प्रसङ्गो न भवतीत्याह– **कस्यचिदिति विशेषणवैयर्थ्यादिति** ॥ किंशब्दाभावेऽपि योग्यतया तस्याध्याहारः कर्तव्यो भाष्य इति हृदयम् । 'न चैव न भविष्यामः' इति प्रागुक्तत्वात्– **पुनरिति** ॥ **कस्मा इति** ॥ प्रयोजनायेति शेषः । **तर्हि** देहस्यानित्यत्वे । **प्रतिबिम्बस्य** ईश्वरप्रतिबिम्बस्य । **प्रतिपक्षे** अनित्योपाधिकत्वरूपसत्प्रतिपक्षे । नित्यस्येत्यनेन कथं प्रतिपक्षप्रतिक्षेप इत्यत आह– **अनेनेति** ॥

यद्यपि परिदृश्यमाना देहा अनित्या इति ममापि सम्मतम् । तथाऽपि आत्मा नित्य इति वचनव्यक्तिः सूचितेत्यर्थः । प्रागुक्तत्वादनुवादः किं न स्यादित्यत आह– **अनुवाद इति** ॥ विधानपक्षे सत्प्रतिपक्षप्रतिक्षेपः प्रयोजनम् । न चैवं प्रयोजनमनुवादपक्ष इत्यर्थः । अतः सप्रयोजनत्वाय विधानमेवेदमिति भावः । ननु प्रतिपक्षो न वाङ्मात्रेण प्रतिक्षेप्तुं शक्य इत्यतो हेतुदोषं वक्तुमाह– **ये देहा इति** ॥ **न तेषामुपाधित्वमिति** ॥ जीवे प्रतिबिम्बनाश-प्रयोजकत्वमित्यर्थः । तेन द्विविध उपाधिरात्मन इति भाविग्रन्थाविरोधः । नन्वेवमात्मनः प्रतिबिम्बत्वमपि न स्यात् । प्रतिबिम्बत्वस्योपाधिमत्त्वव्याप्यत्वात् । देहस्य चोपाधित्वानभ्युप-गमादिति चेन्न । वक्ष्यमाणरीत्याऽन्योपाध्यङ्गीकारेण प्रतिबिम्बत्वोपपत्तेः । तस्याप्यनित्यत्वे पुनरात्मनाशानुमानमप्रत्यूहमिति चेन्न । प्रतिबिम्बताप्रयोजकोपाधेरनित्यत्वाभावादित्याह– **यस्य चेति** ॥ तथा च अनित्योपाधिकत्वादिति हेतोः देहस्यानुपाधित्वात् विशेष्यासिद्धिः, उपाधित्वेन सम्मतस्य चानित्यत्वाभावाद् विशेषणासिद्धिरिति दूषणाभावान्न तस्य प्रतिपक्षत्वमिति भावः । प्रतिबिम्बत्वघटक उपाधिरन्योऽस्ति, स च नित्य इत्येतद् गीताभिमतमित्याह– **तदिदमिति** ॥ अन्यनित्योपाध्यभावे इम इति विशेषणं व्यर्थमिति भावः ॥

ननु कश्चिदुपाधिर्नित्योऽस्तीत्येतत् कुत इत्यतः, आत्मनो नित्योपाधिसद्भावे तस्य मोक्षो न स्यात् । उपाधिनिवृत्तिलक्षणत्वान्मोक्षस्येत्यतो वाऽह– **व्यक्ताकरिष्यत इति** ॥ द्विविध उपाधिरात्मनो नित्योऽनित्यश्च । तत्र नित्यस्यावस्थानमन्यस्य निवृत्तिर्मुक्ताविति 'नित्य-श्चोपाधिः' इति भाष्ये व्यक्ताकरिष्यत इत्यर्थः ॥

ननु शरीरिण इति देहविशेषणं न युक्तम् । राज्ञः पुरुष इत्यादौ पुरुषस्येतरपुरुषव्यावर्तनाय राज्ञ इति विशेषणस्येवेह विशेषणस्य व्यभिचाराभावेनाव्यावर्तकत्वात् । 'सम्भवव्यभिचाराभ्यां स्याद् विशेषणमर्थवत्' इति वचनादिति भावेन शङ्कते– **ननु शरीरिण इति** ॥ नित्यस्येत्येतद्

विधेयसमर्पकतया सार्थकमित्युक्तम् । सहश्रुतनिखिलपदानां च सम्भूयकारित्वस्य व्युत्पन्नतया नित्यस्य देहा अन्तवन्त इत्यन्वये ईश्वरदेहस्याऽप्यनित्यत्वापत्त्या व्यभिचारादस्ति विशेषणस्य सार्थकत्वमित्याह– **नित्यस्येत्यादि** ॥ ईश्वरस्यापि चिदानन्दशरीरशालित्वात् कथं तेन तद्व्यावृत्तिरित्यतो नात्र शरीरिशब्दो यौगिकः । येनेश्वरस्यापि समः स्यात् । किन्तु रूढ इति भवति तेन तद्व्युदास इत्याह– **जन्तुजन्विति** ॥ 'प्राणी तु चेतनो जन्मी जन्तुजन्युशरीरिणः' इत्यभिधानाद् जीवे रूढेरित्यर्थः । न ह्यबाधे प्रसिद्धस्त्यक्तव्य इति भावः ॥

भावदीपिका

प्रतिपक्षं वक्तुमिति ॥ प्रतिबिम्बभूत आत्मा न नित्यः । अनित्यदेहाख्योपाधिमत्त्वात् इति सत्प्रतिपक्षम्, 'अस्तु तर्हि' इत्यादिना वक्तुमित्यर्थः । ननु देहस्य नित्यत्वं भवत्वित्येव प्रश्नः क्रियतां कस्यचिदिति व्यर्थमित्यत आह– **सिद्धार्थतेति** ॥ प्रश्नस्येति शेषः ॥ तथा च देहो नित्यो भवत्वित्येव प्रश्नो न सम्भवति । प्रसिद्धदेहेष्वनित्यत्वस्य प्रमिततया एककोटिनिश्चयस्य विद्यमानत्वेन नित्यत्वानित्यत्वकोटिकसन्देहासम्भवात् । तदसम्भवे च तन्मूलकः प्रसिद्धदेह-नित्यत्वविषयकप्रश्नो न सम्भवति । अनित्यत्वेन सिद्धार्थो यो देहस्तद्विषयकत्वादित्यर्थतः कस्यचिदित्युक्तम् । प्रसिद्धदेहविलक्षणस्य कस्यचिद् देहस्य नित्यत्वं भवत्वित्यर्थ इति भावः । सिद्धार्थताया प्रश्नदोषत्वं च 'प्रश्नदोषा हि चत्वारः स्वव्याहतिरसङ्गतिः । सिद्धार्थता च नैष्फल्यं ततः स्यात् तत्त्वनिर्णय' इत्यनुव्याख्याने भगवत्पादैरेव प्रतिपादितमस्तीति द्रष्टव्यम् ॥

ननु भवत्विति वाक्यस्योक्त एवाभिप्रायः कुत इत्याशङ्कते– **अतिप्रसङ्ग इति** ॥ यद्यात्मा नित्यः स्यात् तर्हि परिदृश्यमानो देहोऽपि नित्यः स्यात् । पदार्थत्वाविशेषादित्यतिप्रसङ्गरूपः प्रतिकूलतर्क एवास्तु । न च प्रसिद्धदेहेषु नाशस्यैव प्रमाणसिद्धत्वेन तदभावापादने प्रमाणबाधः स्यादिति वाच्यम् । आपादने तस्यालङ्कारत्वेन दोषत्वाभावादित्यर्थः ॥ **वैयर्थ्यादिति** ॥ अतिप्रसङ्गपक्षे कस्यचिदिति विशेषणवैयर्थ्यमित्यर्थः ॥ **प्रतिपक्ष इति** ॥ प्रतिबिम्बभूत आत्मा नित्यो न भवति । अनित्यदेहाख्योपाधिमत्त्वात् । दर्पणनाशेन नश्यमानमुखप्रतिबिम्बवदिति प्रतिपक्ष इत्यर्थः ॥ **अनेनेति** ॥ यद्यपीमे परिदृश्यमाना देहा अन्तवन्तस्तथाऽप्यात्मा नित्य इति वाक्यवृत्तिर्वाक्यव्याख्यानं सूचितमित्यर्थः । ननु नित्यस्याऽत्मनो देहा अन्तवन्त इत्यनुवादः कस्मान्न स्यादित्यत आह अनुवाद इति ॥

श्लोकः १८

ननु कथमनेन शङ्कापरिहार इत्यत आह– **ये देहा इति** ॥ देहाख्योपाधेरनित्यत्व-विशेषणमसिद्धमिति भावः । विशेषणासिद्धिर्गीतासूचितेत्याह **तदिदमुक्तमिति** ॥ **इम इतीति** ॥ तथा च इमे परिदृश्यमाना देहा अन्तवन्त इति तेषामन्तवत्त्वोक्त्या एतेषां प्रतिबिम्ब-घटकोपाधित्वं नास्तीत्युक्तमित्यर्थः । ननु यस्य चोपाधित्वं नासौ अनित्य इत्येतदयुक्तं तादृशोपाधेरभावादित्यत आह– **व्यक्तीकरिष्यत इति** ॥ 'स्वयमेवात्र प्रदर्शक' इत्यादि-नेत्यर्थः ॥ **शरीरिणो देहा इति व्यर्थमिति** ॥ इति वाक्यविन्यासे शरीरिण इति पदं व्यर्थम् । नित्यस्य देहा इति वचनेनैव शरीरवत्त्वसिद्धेरिति भावः ॥ **ईश्वरस्यापीति** ॥ नित्यस्येत्युक्त्या ईश्वरस्यापि प्राप्तिरिति भावः । ननु कथमनेनेश्वरव्यावृत्तिस्तस्यापि शरीरवत्त्वादित्यत आह– **जन्तुजन्व्विति** ॥ 'प्राणी तु चेतनो जन्मी जन्तुजन्युशरीरिण' इत्यभिधानात् शरीरिशब्दो जीवे रूढ इत्यर्थः ॥ **पुनरुक्तिरिति** ॥ नित्यस्येत्यनेनैव तल्लाभादिति भावः ।

भावप्रकाशः

प्रागुक्तमिति ॥ तथा देहान्तरप्राप्तिरित्यत्रोक्तमित्यर्थः । **सिद्धार्थतापरिहारायेति** ॥ देहस्य नित्यत्वमनित्यत्वं वेति प्रश्नस्यानित्यत्वेन सम्मतेषु अस्मदादिदेहेषु सिद्धार्थत्वपरिहारायेत्यर्थः । **अतिप्रसङ्ग इति** ॥ आत्मनो नित्यत्वे देहस्यापि नित्यत्वं स्यादविशेषादिति प्रतिकूलतर्क इत्यर्थः । **विशेषवैयर्थ्यादिति** ॥ तर्के प्रमाणबाधस्यालङ्कारत्वेन नित्यत्वेन प्रमितदेहव्यावर्तकस्य कस्यचिदिति विशेषणस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गादित्यर्थः ॥

ननु उपाधेर्नित्यत्वे मोक्षो न स्यादुपाधिनिवृत्तिलक्षणत्वात् मुक्तेरित्यत आह– **व्यक्ता-करिष्यत इति** ॥ द्विविध उपाधिरात्मनो नित्योऽनित्यश्च । तत्र नित्यस्यावस्थानमनित्यस्य निवृत्तिर्मुक्ताविति नित्यश्चोपाधिः कश्चिदस्तीत्यादिना व्यक्ताकरिष्यत इत्यर्थः ।

भाष्यम्– नच नैमित्तिकनाश इत्याह– अनाशिन इति ॥ कुतः? अप्रमेयेश्वरसरूपत्वात् ॥

भावप्रदीपिका

ननूपाधिनाशेन जीवनाशाभावेऽप्युपाधिबिम्बसन्निधिनाशेन नाशः किं न स्यात् इत्या-शङ्क्याह– **न चेति** ॥ कुतो नायं नाशः? इत्याशङ्क्याह– **कुत इति** ॥ सर्वगतबिम्बस्योपाधि-सन्निधिरेव न नश्यतीत्यर्थः ॥

श्लोकः १८

भावप्रकाशिका

ननु सत्यप्यादर्शाद्युपाधौ कचित् तद्गतप्रतिबिम्बस्य नैमित्तिकनाशवत्, जीवोपाधौ च सति नैमित्तिको जीवनाशः किं न स्यात्? इत्याशङ्कापरिहारायोत्तरं पदमवतारयति– **न चेति** ॥ प्रतिज्ञातो नैमित्तिकनाशाभावः कुतः इति हेत्वाकाङ्क्षां कृत्वोत्तरपदं हेतुत्वेनावतारयति– **अप्रमेयेश्वरसरूपत्वादिति** ॥ सति चोपाधौ **समाशङ्क्यमानो** नैमित्तिकः प्रतिबिम्बनाशः, उपाधेर्बिम्बसन्निधिनाशनिमित्त एव । न चासौ नित्यसर्वगतेश्वरप्रतिबिम्बस्य जीवस्येति भावः ॥

प्रमेयदीपिका

अत्र केचिदेतत्परिहाराय 'विनाशिनः' इति पाठान्तरं कुर्वन्ति । तदसत् । **'अन्तवन्तः'** इत्यनेन पुनरुक्तितादवस्थ्यात् । कथञ्चित्(तत्)समाधानेऽपि अन्यत्रापि तत् समम् । किमन्यथापाठेन? इत्याशयवानाह– **न चेति** ॥ उपाधिनाशेन नाशाभावेऽपि, उपाधिबिम्ब-सन्निधिनाशात् निमित्तात् प्रतिबिम्बस्यात्मनो नाशो भविष्यति । नचासिद्धिः शङ्क्या । परिच्छिन्नस्यैव प्रतिबिम्बसम्भवेन सन्निधिनाशध्रौव्यादिति पुनः प्रतिपक्षिते तत्प्रतिषेधायेदमिति भावः ॥

'अप्रमेयस्य' इत्यसम्भवि विशेषणम्, व्यर्थं चेत्यतः तन्निवर्त्यामाशङ्कां दर्शयित्वा व्याचष्टे– **कुत इति** ॥ न हि प्रतिपक्षो वाङ्मात्रेण निषेद्धुं शक्यत इति भावः । **'अप्रमेय'** इत्यनेन प्रतिपक्षहेतोरसिद्धिमाचष्टे। नायमात्मा घटादेः कस्यचित् प्रतिबिम्बः । किन्त्वीश्वरस्य। स चाप्रमेयः सर्वगत इति कथं तस्योपाधिबिम्बसन्निधिनाश इति ॥ ननु कथमिदं लभ्यते? अतद्भावे सामानाधिकरण्यं सारूप्यं गमयतीति प्रसिद्धमेव । नच सर्वगतस्य प्रतिबिम्बासम्भवः । तदधीनसारूप्यस्य प्रतिबिम्बत्वात् । तदिदमुक्तम्– **सरूपत्वादिति** ॥

भावबोधः

॥ **अनेनेति** ॥ यद्यपीमे परिदृश्यमाना देहा अन्तवन्त इति शेषः ॥ **कथञ्चिदिति** ॥ स्वाभाविकनैमित्तिकनाशप्रतिपादकत्वेनेत्यर्थः ॥ **प्रसिद्धमेवेति** ॥ सिंहो देवदत्त इत्यादावित्यर्थः ।

श्लोकः १८

भावदीपः

एतत्परिहारायेति ।। पौनरुक्त्यपरिहारायेत्यर्थः ।। **कथञ्चिदिति** ।। स्वाभाविकनैमित्तिक-नाशभेदेनेत्यर्थः ।। **पुनः प्रतिपक्षित इति** ।। प्रतिबिम्बात्मा न नित्यः अनित्यबिम्बोपाधि-सन्निधिकत्वात् मुखप्रतिबिम्बवदिति प्रतिपक्षित इत्यर्थः ।। **इति भाव इति**।। **कुतः** इति 'शङ्कितुः' इति योज्यम् । कथम्? इत्यतोऽसिद्धिं व्यनक्ति– **नायमिति ।। कथमिदमिति** ।। 'अप्रमेयसरूपत्वात्' इत्येतत् प्रमेयमित्यर्थः ।। **'अप्रमेयस्य' 'शरीरिणः'** इति सामानाधि-करण्यमित्यर्थः ।। **प्रसिद्धमेवेति** ।। 'सिंहो माणवकः' इत्यादावित्यर्थः ।।

भावरत्नकोशः

परिहारायेति ।। प्रथमाबहुवचनान्तमेतद् विनाशिन इति पदमिति न पौनरुक्त्यमित्यभिमानः । तं खण्डयति– **अन्तवन्त इतीति** ।। ननु 'अन्तवन्तः' इति स्वाभाविको नाशः । 'विनाशिनः' इति नैमित्तिको विवक्षित इति व्याख्याने न पौनरुक्त्यमित्यत आह– **कथञ्चिदिति** ।। 'अन्तवन्तः' इति परिच्छेदवत्त्वं 'विनाशिनः' इति ध्वंसोऽभिधित्सित इति परिहारः सम्भवतीति कथञ्चिदित्युक्तमिति केचित् । **अन्यत्रापि** 'अनाशिनः' इति प्रसिद्धपाठेऽपि । नित्यस्येति स्वाभाविकनाशाभावः । 'त्यन्नेर्ध्रुवे' इति नित्यशब्दस्य ध्रुवेऽनुशासनात् । अनाशिन इति नैमित्तिकनाशशून्यत्वमभिसंहितमिति समाधानं सममित्यर्थः ।।

नन्वेवं समाधानसम्भवेऽपि किमनाशिन इति पदप्रयोजनम् । येनास्यात्र निवेशः । उपाधिनाशनिमित्तकनाशोऽपि नित्यस्येत्यनेन प्रतिक्षिप्त इत्यत उक्तम्– **उपाधीति** ।। यद्यप्युपाधिनाशनिमित्तनाशः प्रतिषिद्धः तथाऽपि निमित्तान्तरनाशान्नाशः शङ्क्यत इत्युच्यते– **उपाधिबिम्बेति** ।। प्रतिबिम्ब आत्मा नाशवान् । नश्यदुपाधिबिम्बसन्निधिकत्वात् । यथा दर्पणमुखसन्निधिनाशेन नश्यन्मुखप्रतिबिम्ब इति प्रयोगोऽत्राभिमतः । उपाधिबिम्बसन्निधिनाश एव नेति हेतोरसिद्धिमाशङ्क्य निषेधति– **न चेति** ।। जीवस्य प्रतिबिम्बत्वं बिम्बाविना-भूतत्वम् । न ह्यपरिच्छिन्नस्य गगनादेः प्रतिबिम्बो नाम सम्भवतीति तद्बिम्बभूतस्य मूर्तत्वमेव वक्तव्यम् । मूर्तस्य च क्रियावतः क्वचिद् गमने बिम्बोपाधिसन्निधिनाशोऽवश्यम्भावीति नासिद्धिरिति भावेनाह– **परिच्छिन्नस्यैवेति** ।। अपरिच्छेद्यत्वरूपाप्रमेयत्वस्याणौ जीवे

सर्वथाऽसम्भवादाह– **असम्भवीति** ।। 'अप्रमेयेश्वरसरूपत्वात्' इति व्याख्यानव्यावर्त्याशङ्केयम् । **व्यर्थं चेति** ।। इयं चाप्रमेयत्वरूपविशेषणलब्धहेत्वसिद्धिलक्षणप्रयोजनव्यावर्त्याशङ्का वेदितव्या । शङ्कितुर्हृदयमाह– **न हीति** ।।

असिद्धिमुपपादयति– **नायमिति** ।। **घटादेरिति** ।। परिच्छिन्नस्येत्यर्थः । सर्वशास्त्रप्रमेयस्येश्वरस्य कथमप्रमेयत्वमित्याशङ्क्य नात्र प्रमागोचरत्वाभावोऽप्रमेयत्वं, किन्त्वन्यदेवेत्याह– **सर्वगत इति** ।। इदं सरूपत्वम् उत्तरम् **अतद्भाव इति** ।। तदैक्याभाव इत्यर्थः । सामानाधिकरण्यं शरीरिणोऽप्रमेयस्येति समानविभक्तिकशब्दवाच्यत्वम् । प्रसिद्धमेव सिंहो माणवक इत्यादौ 'परत्र परशब्दः प्रयुज्यमानोऽन्तरेणापि वर्तिं वत्यर्थं गमयति' इति पण्डितपामरसाधारण्येन प्रसिद्धमित्यर्थः । प्रतिपक्षिणैतद्दोषपरिजिहीर्षया परिच्छिन्नस्यैव प्रतिबिम्बसम्भव इत्युक्तम् । तन्निषेधति– **न चेति** ।। न ह्यत्र दर्पणालक्ष्यप्रतिमुखादाविव प्रतिबिम्बत्वं जीवे, किं नामान्यदेवेत्याह– **तदधीनेति** ।। प्रतिबिम्बत्वात् प्रतिबिम्बशब्दार्थत्वात् । उक्तं प्रतिबिम्बत्वं भाष्यारूढमित्याह– **तदिदमिति** ।। प्रस्तावादप्रमेयेश्वरप्रतिबिम्बत्वादिति वक्तव्येऽपि यद् गीतायां परत्र परशब्दं प्रायुङ्क्त भगवांस्तत्तात्पर्यं च सरूपत्वादिति भाषितं तदिदं तदधीनसारूप्यमेवात्र प्रतिबिम्बत्वमभिसंहितमिति वक्तुमिति भावः ।

भावदीपिका

।। **विनाशिन इतीति** ।। प्रथमाबहुवचनान्तमेतत् । ननु देहा नान्तवन्त इत्यनेन स्वाभाविकनाशः प्रतिपाद्यते विनाशिन इत्यनेन तु नैमित्तिक इति न पुनरुक्तिरित्यत आह– **कथञ्चिदिति** ।। **तत्सममिति** ।। अनाशिन इति यथास्थितपाठेऽपि नित्यस्येत्यनेन न पुनरुक्तिः । स्वाभाविकनैमित्तिकनाशाभावप्रतिपादनार्थत्वादिति भावः ।। **नाशाभावेऽपीति** ।। एतद्देहानामुपाधित्वाभावादिति भावः ।। **नाशो भविष्यतीति** ।। तथा च प्रतिबिम्बभूत आत्मा न नित्यः उपाधिबिम्बसन्निधिनाशप्रयुक्तनाशवत्त्वादित्येवमनुमास्यत इत्यर्थः ।। **असिद्धिरिति** ।। ईश्वरस्यापरिच्छिन्नत्वेन उपाधिबिम्बसन्निधिनाशस्यैवाभावेन तत्प्रयुक्तनाशस्य जीवेऽभावादसिद्धिरित्यर्थः ।। **प्रतिबिम्बसम्भवेनेति** ।। प्रतिफलनसम्भवेनेत्यर्थः । यदा जीवस्य प्रतिबिम्बत्वमङ्गीकृतं तदा बिम्बस्य परिच्छिन्नत्वमेवाङ्गीकृतं स्यात् । परिच्छिन्नस्यैव प्रतिफलनसम्भवेना-

श्लोकः १८

परिच्छिन्नस्य तदसम्भवात् । परिच्छिन्नस्य क्रियावतः कुत्रचिद् गमने बिम्बोपाधिसन्निधिनाशप्राप्त्या प्रतिबिम्बभूतजीवनाश आवश्यक इति नासिद्धिरिति भावः ॥

तत्प्रतिषेधायेति ॥ एवं नैमित्तिकनाशप्रसक्तिपरिहारायानाशिन इति विशेषणमित्यर्थः ॥ **असम्भवीति** ॥ सर्वगतत्वरूपाप्रमेयत्वस्याणौ जीवेऽसम्भवादित्यर्थः ॥ **घटादेरिति** ॥ येन परिच्छिन्नस्य घटादेर्बिम्बस्योपाधिसन्निधिनाशेन प्रतिबिम्बात्मनाश शक्येतेति भावः ॥ **इदमिति** ॥ अप्रमेयस्येति पदात् सारूप्यमित्यर्थः । उत्तरमाह अतद्भाव इति ॥ तदात्मकत्वाभावेऽपीत्यर्थः ॥ **तत्सामानाधिकरण्यम्** ॥ भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानां शब्दानामेकस्मिन्नर्थे वृत्तिरित्यर्थः ॥ **प्रसिद्धमेवेति** ॥ सिंहो देवदत्तोऽग्निर्माणवक इत्यादावित्यर्थः ॥ **प्रतिबिम्बेति** ॥ प्रतिफलनेत्यर्थः ॥ **तदधीनसारूप्यस्येति** ॥ तदधीनत्वे सति तत्सारूप्यस्येत्यर्थः । **प्रतिबिम्बत्वात्** प्रतिबिम्बशब्दार्थत्वात् । तथा च सर्वगतस्य प्रतिफलनरूपप्रतिबिम्बासम्भवेऽपि तदधीनत्वे सति तत्सदृशत्वरूपप्रतिबिम्बसम्भवान्नोक्तदोष इति भावः ॥ **तत्सरूपत्वादिति** ॥ मूले तदधीनत्वे सति इति पूरणीयमिति भावः ।

भावप्रकाशः

कथञ्चिदिति ॥ स्वाभाविकनैमित्तिकनाशप्रतिपादकत्वेनेत्यर्थः । **प्रसिद्धमेवेति** ॥ सिंहो देवदत्त इत्यादाविति शेषः । **प्रतिबिम्बत्वादिति** ॥ प्रतिबिम्बशब्दार्थत्वादित्यर्थः ।

भाष्यम्– नह्युपाधिबिम्बसन्निध्यनाशे प्रतिबिम्बनाशः, सति च प्रदर्शके । स्वयमेवात्र प्रदर्शकः । चित्त्वात् । नित्यश्चोपाधिः कश्चिदस्ति ॥

> **'प्रतिपत्तौ विमोक्षस्य नित्योपाध्या स्वरूपया ।**
> **चिद्रूपया युतो जीवः केशवप्रतिबिम्बकः ॥'** इति भगवद्वचनात् ॥ १८ ॥

भावप्रदीपिका

नन्वथापि निमित्तान्तरेण नाशः किं न स्यात्, इत्यत आह– **न हीति** ॥ **प्रदर्शकः** उपाधिर्बिम्बश्च । ननु देहातिरिक्तोपाधेरननुभवात् कथं प्रदर्शकत्वम्? इत्यत आह– **स्वयमेवेति** ॥ लोके प्रतिबिम्बोपाध्योर्भेदनियमात् कथमेतत्? इत्यत आह– **चित्त्वादिति** ॥ विलक्षणत्वादिति

भावः । जीवस्यैवोपाधित्वे सर्वोपाधिविलये मोक्षे जीवविनाशः स्यादित्यत आह– **नित्यश्चेति** ॥ जीवोपाधेर्नित्यत्वादौ प्रमाणमाह– **प्रतिपत्ताविति** ॥ १८ ॥

भावप्रकाशिका

स्थिरोपाधिकप्रतिबिम्बनाशे बिम्बसन्निधिनाशं विना न निमित्तान्तरं शङ्कनीयमित्याह– **न हीति** ॥ सति च **प्रदर्शके** आदर्शे प्रतिबिम्बनाशः उपाधेर्बिम्बसन्निधिनाशेन हीत्यर्थः । ननु जीवस्य तत्प्रदर्शकस्योपाधेश्च नित्यत्वकल्पने कल्पनागौरवं स्यादित्यत आह– **स्वयमेवेति** ॥ चेतनत्वाज्जीवस्य न जडस्तदुपाधिः । यावदुपाधिभाविनः प्रतिबिम्बस्य ततो भेदानिरूपणात्, चिज्जडयोरेकत्वायोगादिति भावः । तथा ह्यन्यत्र–

'उपाधेश्चैव नित्यत्वान्नैव जीवो विनश्यति ।
स्वरूपत्वादुपाधेश्च न भिन्नोपाधिकल्पना ॥' इति ।

ननु मुक्तावुपाधिविलयात् कथं तस्य जीवस्वरूपत्वम्? इत्यत आह–**नित्यश्चेति** ॥ नित्यश्च अनित्यश्च जीवोपाधिः । तत्रानित्यस्यैव नाशो मुक्तौ नित्यस्यावशेष इति भावः । तत्र प्रमाणमाह– **प्रतिपत्ताविति** ॥ स्कान्दे च–

'जीवोपाधिर्द्विधा प्रोक्तः स्वरूपं बाह्यमेव च ।
बाह्योपाधिर्लयं याति मुक्तावन्यस्य तु स्थितिः ॥'

सर्वोपाधिविनाशे हि प्रतिबिम्बः कथं भवेत् ।
कथं चात्मविनाशाय प्रयत्नः सेत्स्यति क्वचित् ।
अपुमर्थता च मुक्तेः स्यादभावात् पुंस एव तु ॥' इति ॥ १८ ॥

प्रमेयदीपिका

ननु वक्तव्यं सर्वमुक्त्वोपसंहारः क्रियते । तत्किमात्मनित्यत्वविषये सर्वशङ्कोद्धारो जातो येन **'तस्माद्युध्यस्व'** इत्युपसंह्रियते? इत्यतो जात इत्याह– **नहीति** ॥ **उपाधिबिम्बसन्निध्यनाशे सति प्रदर्शके** आदर्शे उपाधौ बिम्बे चाविनष्टे प्रतिबिम्बनाशो **न हि** अस्ति । उपपादितश्चात्र

त्रयस्यानाश इति भावः ॥ ननु विनाशिनां देहानामनुपाधित्वात् कोऽत्रोपाधिः? इत्यत आह– **स्वयमेवेति** ॥ उपाध्युपाधिमद्भावो विशेषबलेनेति भावः ॥ लोकेऽदृष्टमिदं कथमङ्गीकार्यम्? इत्यत आह– **चित्त्वादिति** ॥ जडेषु अयावद्वस्तुभावित्वात् सर्वत्र भेदाभेदौ । चित्स्वरूपत्वे तु यावद्वस्तुभावित्वादभेद एवेति भावः ॥ स्वस्यैवोपाधित्वे मुक्तावात्मनिवृत्तिः स्यात् । उपाधि-निवृत्तिलक्षणत्वात् मुक्तेरित्यत आह– **नित्यश्चेति** ॥ द्विविध उपाधिरात्मनः । नित्योऽनित्यश्च। तत्र नित्यस्य अवस्थानम्, अन्यस्य निवृत्तिर्मुक्ताविति । कुत एतत्? इत्यत आह– **प्रतिपत्ता-विति** ॥ **प्राप्तौ सत्याम्** । **युतः** 'तिष्ठति' इति शेषः ॥

भावबोधः

बिम्बे चेति ॥ अनेन 'सति च' इति भाष्ये चशब्द आदर्शके चेत्यन्वितबिम्बसमुच्चयार्थ इत्युक्तं भवति । अत्र यद्यपि बिम्बोपाधिसान्निध्यनाश एव प्रतिबिम्बनाशे प्रयोजकः । सम्बन्धा-नाशे सम्बन्ध्यनाशस्य स्वत एव सिद्धत्वात् । तथापि सान्निध्यनाशहेतुत्वेन सति च प्रदर्शक इति बिम्बोपाध्योरनाश उक्त इति ज्ञेयम् । यदा सति च प्रदर्शके इत्यनेन प्रतिबिम्बानाश-प्रयोजकत्वेन बिम्बोपाधिनाशाभावोक्तावपि तत्सन्निधिनाशप्रयुक्तनाशशङ्का स्यादेवेति तत्परिहारार्थमुपाधिबिम्बसन्निध्यनाश इत्युक्तम् । अत एव गीतायां 'नित्यस्यानाशिन' इति तयोरनाशमुक्त्वा अप्रमेयस्येति पश्चात्तत्सन्निध्यनाश उक्त इत्यवधेयम् ॥ ननु चित्त्वेऽपि कथ-मुपाधिप्रतिबिम्बयोरत्यन्ताभेदोपपत्तिरित्यप्रयोजकत्वशङ्कापरिहारार्थमभिप्रायमाह– **जडेष्वित्या-दिना** ॥ जडेषूपाधिषु प्रतिबिम्बेषु सर्वत्र प्रतिबिम्बानामुपाधिपरिणतत्वेन यावदुपाधिभावित्वात् भेदाभेदौ । चित्स्वरूपे उपाधौ प्रतिबिम्बे च जीवाख्यप्रतिबिम्बस्य यावत्स्वरूपभूतदेहोपाधि-भावित्वादत्यन्ताभेद इत्यर्थः ॥ **द्विविध उपाधिरिति** ॥ अनेन न केवलमनित्यः, किन्तु नित्यश्चेति चशब्दो व्याख्यातः ॥

भावदीपः

चशब्दोऽनुक्तसमुच्चय इत्युपेत्योक्तम्– **बिम्बे चेति** ॥ 'सति' इत्यस्यार्थः– **अविनष्ट इति** ॥

उपपादितश्चात्रेति ॥ 'नाभावो विद्यते सतः' (२१६) इति ईश्वरस्य, 'इमे अन्तवन्तः' इत्युक्त्या अन्यो नित्योपाधिरस्तीति सूचनेन उपाधेः, 'अनाशिनः' इत्यनेन बिम्बोपाधि-

सन्निधेश्चानाश उपपादित इत्यर्थः । 'अप्रमेय' इत्यनेन हेतूक्तेः 'उभयोरपि दृष्टोऽन्तः' इत्युक्तेश्चोपपादित इत्युक्तम् ॥

भावरत्नकोशः

'सति च प्रदर्शके' इति भाष्ये प्रदर्शनकर्तृपुरुषप्रतीतौ प्रकृतानुपयोगादादर्श इत्युक्त्वा प्रतिबिम्बोपाधिमात्रग्रहणायाह– **उपाधाविति** ॥ तत्र चशब्दस्य प्रदर्शके चेति भिन्नक्रमत्वमुपेत्य बिम्बसमुच्चायकत्वमिति भावेनोक्तं– **बिम्बे चेति** ॥ सतीत्यावृत्तस्य विद्यमान इत्यर्थकस्य विवक्षितार्थोक्तिः– **अविनष्ट इति** ॥ ननु उपाधिबिम्बसन्निध्यनाशः उपाध्यनाशः बिम्बानाशश्च भाष्योक्तः कुतोऽवगन्तव्यः । येन सर्वशङ्कोद्धारो जात इति गीतायां तस्मादित्युपसंहारो युक्त इत्यत आह– **उपपादितश्चात्र त्रयस्येति** ॥ अप्रमेयस्येति बिम्बोपाधिसन्निध्यनाशः नित्यस्येत्युपाध्यनाशः अप्रमेयपदेनैव बिम्बानाशश्च ग्राह्यः । अप्रमेयपदस्य सर्वगतार्थत्वात् सर्वगतस्य च 'अविनाशि तु तद् विद्धि येन सर्वमिदं ततम्' इत्यविनाशित्वाद् हेत्वर्थगर्भेण तेन बिम्बानाशस्योपपादितत्वान्नित्यपदेनाभिप्रेतस्योपाधिनित्यत्वस्य अनित्या इमे देहा अन्यस्तु नित्योऽस्तीति ज्ञापनेनोपपादितत्वान्नित्य उपाधिर्बिम्बश्च सर्वगत इत्यप्रमेयपदेनैव बिम्बोपाधिसन्निध्यनाशस्याप्युपपादितत्वाच्च 'अन्तवन्तः' इति श्लोक एव त्रयस्याप्यनाश उपपादित इति सर्वशङ्कोद्धाराद् युक्त उपसंहार इति भाष्यतात्पर्यमिति भावः । 'नाभावो विद्यते सतः' इति बिम्बस्य 'अन्तवन्तः' इति नित्योपाधिसूचनादुपाधेरनाशिन इति प्रतिबिम्बोपाधिसन्निधेश्चानाशः 'उभयोरपि दृष्टोऽन्तः' इति 'अप्रमेयेश्वरस्वरूपत्वात्' इति च प्रमाणोक्त्या गीतायामुपपादित इति स्वामिनः ॥

ननु बिम्बोपाधिसन्निध्यनाशस्यैव प्रतिबिम्बानाशप्रयोजकत्वान्न ह्युपाधिबिम्बसन्निध्यनाशे प्रतिबिम्बनाश इत्येव भाषणीयम् । न तु 'सति च प्रदर्शके' इति ब्रिम्बोपाध्यनाशावपि भाष्ये वक्तव्यौ । सन्निध्यनाशे सन्निधिमतोरनाशस्य नान्तरीयकत्वादिति चेत्, अत्राऽहुः । प्रतिबिम्बनाशो हि उपाधिनाशाद् बिम्बनाशादुपाधिबिम्बसन्निधिनाशाद् वा वक्तव्यः । तत्रोपाधिबिम्बसन्निधिनाशशङ्का अप्रमेयपदेन निरस्ता । इतरौ द्वौ स्वतःसिद्धावपि सम्भावनामात्रेणोपाधिबिम्बसन्निधिनाशसमकक्षतया समाशङ्क्य 'सति च प्रदर्शके' इति भाष्येण परिहृतौ । अयं च

श्लोकः १८

परिहार उपसंहारोपयोगिसर्वशङ्कोद्धारप्रदर्शनार्थः । यद्वा, यच्छङ्कितमुपाधिनाशादस्तु प्रतिबिम्ब-नाश इति यच्च बिम्बनाशान्नाशो भविष्यतीति शङ्कितुमर्हं तदुभयमपि 'सति च प्रदर्शके' इति प्रतिक्षिप्तं भाष्ये । एवं चोक्तानुवादपूर्वकमुपाधिबिम्बसन्निधिनाशस्याप्यसम्भावितत्वं वक्तुं 'न हि उपाधिबिम्बसन्निध्यनाशे प्रतिबिम्बनाशः' इत्युक्तमिति शङ्काक्रमाद् भाष्यं प्रवर्तनीयमिति नाऽनर्थक्यशङ्का । अयं च शङ्काक्रमो नित्यस्येति अनाशिन इति अप्रमेयस्येति च गीतापद-क्रमात् सूचित इति ।। बिम्बोपाधिसन्निध्यनाश एव कुतः? बिम्बस्योपाधेर्वा नाशे सन्निधिनाश-ध्रौव्यादित्याशङ्क्य सन्निध्यनाशप्रयोजकत्वेन 'सति च प्रदर्शके' इति बिम्बोपाध्योरविनाशो भाषित इत्यपि भावबोधकृतः ।।

अत्र जीवस्य प्रतिबिम्बत्वे स्वयमेव जीव एव प्रदर्शक उपाधिरिति भाष्यार्थमभिप्रेत्य एकस्यैवोपाधित्वं (उपाधिमत्त्वं च) प्रतिबिम्बत्वं च घटयति– **उपाधीति** ।।

'भेदहीने त्वपर्यायशब्दान्तरनियामकः ।
विशेषो नाम कथितः सोऽस्ति वस्तुष्वशेषतः'

इत्युक्तलक्षणविशेषबलेन उपाधिरिति उपाधिमानिति च भेदव्यवहार उपपन्न इत्यर्थः । **लोके** दर्पणमुखप्रतिबिम्बादौ । **इदम्** उपाधिप्रतिबिम्बयोरेकत्वम् । अस्तु चित्त्वं माऽस्तु चाभेद इत्यप्रयोजकत्वशङ्कां परिहर्तुं प्रयोजकभेदमाह– **जडेष्विति** ।। जडभूतेषु दर्पणाद्युपाधिषु मुख-प्रतिबिम्बादिषु च सर्वत्र प्रतिबिम्बानामुपाधिपरिणामत्वेन तन्तुपरिणतपटादीनामिव यावदुपाधि-भावित्वाभावात् 'खण्डिते भेद ऐक्यं च' इत्याचार्योक्त्या युक्तो भेदसहिष्णुरभेदः । चित्स्वरूपे तूपाधौ प्रतिबिम्बस्य सर्वत्र नित्यतया जीवाख्यप्रतिबिम्बस्य यावत्स्वरूपदेहाख्योपाधिभावित्वाद् 'यावद्वस्तु न भेदवत्' इत्याचार्यवचनादुपाध्युपाधिमतोरैक्यमेव युक्तमिति नाप्रयोजकत्वमिति भाष्यतात्पर्यमित्यर्थः । न केवलमनित्यः नित्यश्चास्तीति चशब्देन समुच्चयोक्तेराह– **द्विविध इति** ।। 'अनित्यश्च' इत्यनेन ये देहा अनित्या न तेषामुपाधित्वमिति प्राक्तनटीकया यथा न विरोधस्तथोक्तमधस्तात् ।

'जीवोपाधिर्द्विधा प्रोक्तः स्वरूपं बाह्य एव च ।
बाह्योपाधिर्लयं याति मुक्तावन्यस्य तु स्थितिः'

इति वचनादाह– **तत्र नित्यस्यावस्थानमन्यस्य निवृत्तिरिति** ॥ एतत् मुक्तौ नित्योपाधि-सत्त्वम् । प्रतिपत्तिशब्दस्य ज्ञानाद्यर्थत्वे प्रकृतानुपयोगात् तदर्थं वदंस्ततःपरं सत्यामिति शेषं युत इत्यस्यान्वयाय शेषं चाऽह प्राप्तौ सत्यां युतस्तिष्ठतीति **शेष इति** ॥

भावदीपिका

जात इत्याहेत्यत्र सर्वशङ्कोद्धार इति वर्तते ॥ **बिम्बेति** ॥ अनेन भाष्ये 'सति च' इति चशब्दः प्रदर्शके चेत्यन्वितो बिम्बसमुच्चयार्थ इत्युक्तं भवति ॥ ननु प्रकृते उपाधिबिम्ब-सन्निधेरुपाधेर्बिम्बस्य चानाशः कथम्? येन न प्रतिबिम्बनाशः स्यादित्यत आह **उपपादित-श्चेति** ॥ **अत्रेति** ॥ गीतायामेवेत्यर्थः । 'अप्रमेयस्य' इत्यनेन बिम्बोपाधिसन्निध्यनाशः 'नित्यस्य' इत्यनेनोपाध्यनाशः 'नत्वेवाहम्' इत्यादिना बिम्बानाशश्चोपपादित इत्यर्थः । नन्वेकस्यैवोपाध्युपाधिमत्त्वं न सम्भवति । तस्य भेदगर्भत्वादित्यत आह– **उपाधीति** ॥ विशेषस्याभेदेऽपि भेदकारितयैव धर्मिग्राहकमानसिद्धत्वादिति भावः ॥ **अदृष्टमिदमिति** ॥ एकस्यैवोपाधित्वमुपाधिमत्त्वं चेत्यर्थः । मुखप्रतिबिम्बादावदर्शनादिति भावः । ननु चित्त्वेऽपि उपाधिप्रतिबिम्बयोरत्यन्ताभेदः कुत इत्यप्रयोजकताशङ्कां परिहरति **जडेष्विति** ॥ जडेषूपाधिषु प्रतिबिम्बेषु च सर्वत्र प्रतिबिम्बानामुपाधिपरिणतत्वेनायावद्वस्तुभावित्वाद् भेदाभेदौ । चिद्रूपे उपाधौ प्रतिबिम्बे च सर्वत्र जीवाख्यप्रतिबिम्बस्य यावत्स्वरूपभूतदेहाख्योपाधिभावित्वा-दत्यन्ताभेद इत्यर्थः । चशब्दसूचितं द्वैविध्यं दर्शयति– **द्विविध इति** ॥ यथोक्तम्–

'उपाधिर्द्विविधो ज्ञेयः स्वरूपं बाह्य एव च ॥
बाह्योपाधिर्लयं याति मुक्तावन्यस्य तु स्थितिः ।
स्वरूपत्वादुपाधेश्च न भिन्नोपाधिकल्पना' इति ॥

प्रतिपत्तावुपासनायामित्यन्यथाप्रतीतिवारणाय तदर्थमाह– **प्राप्तौ सत्यामिति** ॥

भावप्रकाशः

भाष्ये चशब्दः प्रदर्शके चेति भिन्नक्रमोऽनुक्तसमुच्चयार्थश्चेति भावेनाह– **बिम्बे चेति** ॥ अत्र विशेषो भावबोधः ज्ञातव्यः । अभिन्नयोरुपाध्युपाधिमद्भावः लोकेदृष्टोऽपि प्रयोजकभेदा-दङ्गीकार्य इत्याह– **जडेष्विति** ॥ चशब्दोनुक्तसमुच्चयार्थ इति भावेनाह– **द्विविधोपाधिरिति** ॥

श्लोकः १८

प्रमेयदीपिका

ननु 'उपाध्या' इति कथम्? किप्रत्ययान्तस्य पुंलिङ्गतानियमात् । तर्हि इषुधिर्द्वयोः कथम्? प्रयोगदर्शनादपवादः । यथाऽह– 'लिङ्गशेषविधिर्व्यापी विशेषैर्यद्यबाधितः' (अमर. ३.४३७) इति । समं प्रकृतेऽपि । स्वः आत्मा रूपं यस्याः सा स्वरूपा । चिद्रूपत्वात् स्वरूपत्वम् । स्वरूपत्वान्नित्यत्वम् ॥ १८ ॥

भावबोधः

॥ **द्वयोरिति** ॥ 'तूणोपासङ्गतूणीरनिषङ्ग इषुधिर्द्वयोः इत्यभिधानेन इषुधिशब्दस्य स्त्रीलिङ्ग पुंलिङ्गरूपोभयलिङ्गत्वोक्तेरित्यर्थः ॥ १८ ॥

भावदीपः

पाणिनीयलिङ्गानुशासने 'पुमान्' इत्यधिकारे 'क्यन्तो घुः'इति सूत्रे 'दाधाघ्वदाप्' (पा.सू.१.१.२०) इति घुसञ्ज्ञकस्य किप्रत्ययान्तस्य पुंलिङ्गत्वोक्तेः उपाधिशब्दस्य च 'उपसर्गे घोः किः' (पा.सू.३.३.९२) इति किप्रत्ययान्तत्वात् स्त्रीलिङ्गानुपपत्तिरिति शङ्कते– **ननु उपाध्येति कथमित्यादिना** ॥ **तर्हीषुधिरिति** ॥ 'तूणोपासङ्गतूणीरनिषङ्गा इषुधिर्द्वयोः' (अ.को.२.५५४) इति क्षत्रियवर्गे किप्रत्ययान्ते इषुधिशब्दस्य 'द्वयोः' इति पाणिनीयलिङ्गानु-शासने इषुधिः 'स्त्रियां च' (पा.सू.७.१.९६) इति चशब्देन च पुंलिङ्गस्त्रीलिङ्गत्वयोरुक्तिः **कथम्?** इषुधिशब्दः **द्वयोः** स्त्रीपुंलिङ्गयोः कथं वर्तते? इत्यर्थः । **अपवादः** 'पुंलिङ्गनियमस्य' इति योज्यम् ॥ **यथाऽहेति** ॥ अमरकोशकारो लिङ्गानुशासनवर्गे आहेत्यर्थः । पूर्वमनुक्तस्य लिङ्गस्य विधिः लिङ्गशेषविधिः ॥ स च **व्यापी** व्यापकस्तदा स्यात् । **यदि** प्रागुक्तेरिहोक्तेश्च **विशेषैः अबाधितो** भवतीति तस्यार्थः । तथा च क्यन्तः पुमानेवेति विधिः इषुधिर्द्वयोरिति विशेषेण बाधित इति भावः । **सममिति** ॥ 'उपाध्या' इति इहापि प्रयोगदृष्टेरिति भावः ॥१८॥

वाक्यार्थप्रदीपः

ननु ध्वान्ततया 'दाधाघ्वदाप्' इति घुसंज्ञायां 'उपसर्गे घोः किरि'ति किप्रत्यये तस्यार्ध-धातुकत्वेन 'आतो लोप इटि चे'त्याकारलोपे निष्पन्नोपाधिशब्दस्य किप्रत्ययान्तत्वात् कुघोः

'किः प्रादितोन्यतः' इति किप्रत्ययान्तस्य पंलिङ्गतायाः लिङ्गानुशासनेऽनुशासनात् उपाधिनेति वक्तव्यम् । उपाध्यामिति तु कथमित्याशयेन देशयति– **नन्विति ॥** प्रतिबन्द्या समाधत्ते– **तर्हीति ॥** तूणोपासङ्गतूणीरनिषङ्गा इषुधिर्द्वयोरिति किप्रत्ययान्तस्यापीषुधिशब्दस्य स्त्रीपुंस-रूपोभयलिङ्गत्वस्योक्तेः तद्वदेव किंप्रत्ययान्तस्यापि उपाधिशब्दस्य त्रिलिङ्गताया अप्युपपन्न-त्वादिति भावः । शङ्कते– **प्रयोगेति ॥ लिङ्गेति** । अयं लिङ्गानां प्रागुक्तानां शेषविधिसंज्ञो वर्गः उत्सर्गत्वात् व्यापको भवति । पदार्थैर्यद्यबाधितः स्यात् । यथा असन्नन्ता बाधिताः पुंसि असुअनृतदन्ता अबाधिताः पुंस्येव । यथा चन्द्रमाः पुरूरवाः सचिमेत्यादि । अत्र चापवादः द्व्यच्कमसिसुनन्तं तृतीये इति । यशस्तेज इत्यादि । अत्र चासन्तत्वेऽपि नपुंसकलिङ्गत्वम् । अपवादादिति भावः ॥

स्व आत्मेति ॥ ननु आत्मनि स्वशब्दो नपुंसक एव । 'स्वो ज्ञातावत्मनि स्वं त्रिष्वा-त्मीये स्वोऽस्त्रियां धने' इत्यमरकोशे तस्य नपुंसकत्वाभिधानात् । कथं तर्हि स्वे स्वा इत्यादि प्रयोगः । तत्र स्वशब्दस्यात्मीयार्थत्वात् । अत एव तत्रात्मीया इत्यर्थ इत्येवाभियुक्तानां व्याख्यानम् । तत्कथं स्व आत्मेति पुंलिङ्गप्रयोग इति चेत् न । आत्मन्यपि स्वशब्दस्य पुंस्त्वात् । कथमन्यथा स्वे स्वा इत्यादि पुंलिङ्गप्रयोगः । न चोक्तरीत्या तस्य सावकाशत्वम् । तथासति विभाषा जसीति प्रकरणे स्व आत्मीयेत्येव वक्तव्यतया गुरुनिर्देशं कुर्वतः सूत्रकारस्याचातुर्यप्रसङ्गात् । तथा निर्देशं कुर्वतः सूत्रकारस्यात्मन्यपि स्वशब्दस्य पुंस्त्वाभि-प्रायसिद्धेः । नचैवम् उदाहृतामरसिंहोक्तिविरोधः । तत्राप्यात्मनीत्यस्य स्वो ज्ञाताविति पूर्वान्वयित्वेन स्वमित्यस्य च त्रिष्वित्युत्तरान्वयित्वेन योजनासम्भवेन आत्मनि स्वशब्दस्य नपुंसकत्वे तस्यानुपष्टम्भकत्वात् । स्वः स्वर्गनभसोः स्वो ज्ञात्यात्मनोः स्वं तिजे धन इति हेमचन्द्रेण, स्वः स्यात् पुंस्यात्मनि ज्ञातौ त्रिष्वात्मीये धनेऽस्त्रियां इति मेदिनीकारेण चात्मनि स्वशब्दस्य स्पष्टमेव पुंस्त्वोक्तेश्च । ततश्चात्मार्थकस्यापि स्वशब्दस्य पुंस्त्वाद्युक्तं तथा विग्रह-प्रदर्शनमिति ध्येयम् ॥

भावरत्नकोशः

क्विप्रत्ययान्तस्य पुंलिङ्गतानियमादिति ॥ पाणिनीये लिङ्गानुशासने पुंलिङ्गाधिकारे 'क्यन्तो घुः' इति सूत्रेण 'घोः किः प्रादितोऽन्यतः' इत्यमरेण च पुंलिङ्गताया अनुशासनेन

तन्नियमादित्यर्थः । 'दाधाघ्वदाप्' इति घुसञ्ज्ञकः किप्रत्ययान्तो यः शब्दः स पुमानिति सूत्रार्थः। प्राद्युपसर्गादन्यस्माद् वा परो यो घुसञ्ज्ञको धातुः तस्माद् यः किप्रत्ययः तदन्तः पुंलिङ्ग इत्यमरार्थः । उपाधिशब्दश्च 'उपसर्गे घोः किः' इति किप्रत्ययान्त इति न तस्य स्त्रीलिङ्गत्वं युक्तमिति भावः । यद्येवं किप्रत्ययान्तस्य पुंलिङ्गत्वनियमस्तर्हि 'तूणोपासङ्गतूणीर-निषङ्गा इषुधिर्द्वयोः' इत्यमरेण किप्रत्ययान्तस्यापीषुधिशब्दस्य स्त्रीत्वं पुंस्त्वं च कथमनुशिष्ट-मिति शङ्कते– **तर्हीषुधिर्द्वयोः कथमिति** ॥ तत्र सिद्धान्ती समः समाधिरिति वक्तुं परमुखेन समाधिं वाचयति– **प्रयोगेति** ॥ तत्रामरसम्मतिः– **यथाऽऽहेति** ॥ पूर्वमनुक्तस्य लिङ्गस्य विधिर्लिङ्गशेषविधिः । स 'घोः किः प्रादितोऽन्यतः' इत्यादिरूपः । 'इषुधिर्द्वयोः' इत्यादि-विशेषवचनैः प्रागुक्तैरिहोक्तैश्च 'शेषं तु ज्ञेयं शिष्टप्रयोगतः' इति शिष्टप्रयोगरूपविशेषवचनेन च यदि न बाध्येत तर्हि काण्डत्रयस्य व्यापकः उत्सर्गत्वादित्यर्थः । **सममिति** ॥ उपाध्येति शिष्टप्रयोगोऽपवादक इति समः समाधिः । अत एव वचनादिति वक्तव्ये शिष्टतमप्रयोगत्व-स्फोरणाय 'भगवद्वचनात्' इत्युक्तमिति भावः ।

ननु कथमत्र स्वशब्दे पुंलिङ्गता? यावता 'स्वो ज्ञातावात्मनि स्वं त्रिष्वात्मीये स्वोऽस्त्रियां धने' इत्यमरः आत्मवाचकं स्वशब्दं नपुंसकलिङ्गमभ्यधत्त । सुभूतिचन्द्रोऽपि रूपभेदादात्मनि क्लीबमभिधाय तत्र 'स्वो ज्ञातावात्मनि क्लीबे' इति रभसवचनमुदाजहार । नैषधव्याख्याताऽपि 'श्रिया स्वयोग्याऽहमिति स्वमीक्षितुम्' इति प्रथमे 'प्रियातिथिः स्वेन गता गृहान् कथं न धर्मराजं चरितार्थयिष्यति' इति नवमे च स्वं स्वेनेत्येतयोर्दमयन्तीपरत्वेऽपि नपुंसकत्व-ममरवचनादित्युक्तवानिति । मैवम् । सुबोधिनीकारेण 'स्वो ज्ञातावात्मनि' इति पदत्रयस्यैक-वाक्यत्वे सत्यात्मन्यपि पुंलिङ्गत्वमेवेत्यमरवचनं व्याख्याय तत्र संवादित्वेन 'ज्ञात्यात्मनोः स्वः स्वं स्वार्थे स्वं स्वः स्वात्मीयमात्रके' इति नानार्थरत्नकोशाभिधानस्योदाहृतत्वेन पुंलिङ्गत्वाव-गमात् । अत एव–

'लक्ष्मीभृतोऽम्भोधितटाधिवासाँल्लतावधूसम्प्रयूजोऽधिवेलम् ।
द्रुमानसौ नीरदनीलभासो बहूकृतान् स्वानिव पश्यति स्म'

इति माघकाव्ये पुंलिङ्गस्यात्मवाचकस्वशब्दस्य प्रयोगः ।

यत्त्वत्र स्वान् स्वकायान् विग्रहानित्यर्थः । एवं चानपुंसकता निर्व्यूढा । आत्मार्थत्वे नपुंसकत्वममरवचनात् स्यादेवेति तद्व्याख्याता आह । तन्न । उक्तरीत्या अमरवचनस्य सावकाशत्वात् । विग्रहपदाध्याहारदोषात् । चोलपालितः स्वात्मन्यपि पुंलिङ्गत्वमाहेति हरिदीक्षितवचनात् । मनोरमायाम्– आत्मन्यपि स्वशब्दस्य पुंस्त्वमेव । न च तत्र प्रमाणाभावः । 'विभाषा जसि' इति प्रकरणे स्वमात्मीय इत्येव वक्तव्ये गुरुनिर्देशं कुर्वतः सूत्रकारस्यैवात्र प्रमाणत्वात् । तथा च हेमचन्द्रः 'द्यौः स्वर्गनभसोः स्वो ज्ञात्यात्मनोः स्वं निजे धने' इत्याह । मेदिनीकारेणापि 'स्वः स्यात् पुंस्यात्मनि ज्ञातौ त्रिष्वात्मीये स्त्रियां धने' इत्युक्तत्वाच्च । श्रूयते चाध्वर्युशाखायां न हि स्वः स्वं हिनस्तीति ॥ न ह्यात्माऽऽत्मानं हिनस्तीति हि तत्र भट्टभास्करः । अत आत्मनि साधुरेव स्व इति पुंलिङ्गप्रयोगः ॥

नित्योपाधिसत्त्वं कुत इति हेतुप्रश्नस्योत्तरमाह– **चिद्रूपत्वादिति** ॥ चिद्रूपया स्वरूपया नित्योपाध्येति पदत्रयस्योत्तरोत्तरं हेतुहेतुमद्भावेनान्वयादुक्तप्रश्नपरिहार इति भावः ॥ १८ ॥

गीताक्षरार्थस्तु– पूर्वश्लोके दृष्टान्ताभावादात्मनित्यत्वानुमानस्य व्याप्त्यसिद्धिरिति शङ्का निरस्ता । अत्र तु तस्यानुमानस्य प्रतिपक्षो निरस्यते । स्वधर्मश्च न त्याज्य इत्यभिधीयते । अनित्योपाधिकत्वादिति स्वाभिप्रेतस्य वक्ष्यमाणहेतोः सिद्धान्तिनाऽभ्युपगतत्वं दृढीकुर्वता पूर्वपक्षिणा देहस्यापि कस्यचिन्नित्यत्वं भवतु किमिति पृष्टे नेत्युच्यते– **अन्तवन्त इति ॥**

यद्यपि परिदृश्यमाना देहा अन्तवन्तः अनित्याः 'धातुरस्य त्वनित्यः' इत्यादावुक्ताः । तथाऽप्यात्मा नित्यः । पुनरात्मनित्यत्वं किमर्थमुच्यत इति चेत्, एवं देहानित्यत्वं सिद्धान्तिनोऽपि सम्मतं चेत्, तर्हि प्रतिबिम्बस्याऽत्मन उपाधिभूतदेहनाशान्नाशोऽस्तु दर्पणनाशान्मुखप्रतिबिम्बस्येवेति पूर्वपक्षिणा प्रतिपक्षेऽभिहिते तत्प्रतिषेधायेदमिति ब्रूमः । ये देहा अनित्याः न तेषामुपाधित्वम् । यस्य चोपाधित्वं नासावनित्यः । तदिदमुक्तम्– **इम इति** ॥ इमे देहा अनित्याः । नित्यदेहरूपश्चोपाधिः कश्चिदस्तीति ॥

ननु शरीरिणो देहा इति व्यर्थम् । अशरीरस्य देहाभावादिति चेन्न । नित्यस्य देहा अन्तवन्त इत्युच्यमाने ईश्वरदेहस्याप्यन्तवत्त्वं प्रसज्यते । तद्व्यावृत्तये शरीरिण इति विशेषणात् । 'जन्तुजन्युशरीरिणः' इत्यभिधानाज्जीवस्येत्यर्थः । उपाधिनाशेन नाशाभावेऽपि उपाधिबिम्ब-

श्लोकः १८

सन्निधिनाशान्निमित्तात् प्रतिबिम्बस्यात्मनो नाशो भविष्यति । न चासिद्धिः । परिच्छिन्नस्यैव प्रतिबिम्बसम्भवेन सन्निधिनाशध्रौव्यादिति पुनः प्रतिपक्षिते तत्प्रतिषेधायोक्तम् अनाशिन इति ॥ नैमित्तिकनाशशून्यस्येत्यर्थः । न हि प्रतिपक्षो वाङ्मात्रेण निषेद्धुं शक्यत इत्यतोऽप्रमेयस्येत्युक्तम् । हेत्वर्थगर्भं चेदम् । अप्रमेयेश्वरसरूपत्वादित्यर्थः । अनेन च विशेषणेन प्रतिपक्षहेतोरसिद्धिमाचष्टे । नायमात्मा घटादेः कस्यचित् प्रतिबिम्बः, किन्त्वीश्वरस्य । स चाप्रमेयः सर्वगत इति कथं तस्योपाधिसन्निधिनाश इति ॥

अप्रमेयपदस्य तत्सरूपार्थत्वम् अपरिच्छिन्नस्यापि प्रतिबिम्बसम्भवश्च टीकातोऽवसेयः । तस्मादुपाधिबिम्बसन्निध्यनाशे उपाध्यनाशे च सति प्रतिबिम्बनाशस्याकारणकस्यानाशङ्कनीयतया आत्मनित्यत्वस्य निष्प्रत्यूहत्वाद् 'युध्यस्व भारत' इत्यर्जुनं समबोधयद् भगवान् इति ॥ १८ ॥

भावदीपिका

उपाध्येति कथमिति ॥ स्त्रीलिङ्गप्रयोगः कथमित्यर्थः । कुत इत्यत आह– **किप्रत्ययान्तस्येति ॥** डु धाञ् धारणपोषणयोरिति धातोः 'दाधाघ्वदाप्' दारूपा धारूपाश्च धातवो घुसञ्ज्ञाः स्युरिति घुसञ्ज्ञायाम्, 'उपसर्गे घोः किः' उपसर्गे उपपदे घुसञ्ज्ञकस्य धातोः किप्रत्ययः स्यादिति । उप आङित्युपसर्गपूर्वकस्य धाधातोः किप्रत्ययान्तत्वमिति द्रष्टव्यम् ॥ **पुंलिङ्गतानियमादिति ॥** 'कुघोः किः प्रादितोऽन्यत' इत्यभिधानग्रन्थे किप्रत्ययान्तस्य पुंलिङ्गत्वानुशासनादित्यर्थः । अत एवोपाधिः परिधिः, जलधिः, प्रणिधिरित्युदाहरणेषु किप्रत्ययान्तेषु पुंलिङ्गतैव दृष्टेति ध्येयम् । सिद्धान्ती प्रतिबन्द्योत्तरमाशङ्कते । यदि किप्रत्ययान्तस्य पुंलिङ्गतानियमस्तर्हि इषुधिशब्दः स्त्रीलिङ्गपुंलिङ्गरूपोभयलिङ्गवान् कथम्? तस्यापि धारूपत्वेन घुसञ्ज्ञायां 'कर्मण्यधिकरणे च' इति सूत्रेण इषवो धीयन्तेऽत्रेति अधिकरणे किप्रत्यये सति निष्पन्नस्येषुधिशब्दस्यापि पुंलिङ्गतानियम एव स्यात् । न चेष्टापत्तिः । 'तूणोपासङ्गतूणीरनिषङ्गा इषुधिर्द्वयोर्लिङ्गयोः प्रयुज्यते' इत्युक्तमयुक्तं स्यादिति भावः । 'इषुधिर्द्वयोः' इत्यमरकोशकारवचनं कथमिति तदर्थः । अत्र पूर्वपक्षी उत्तरमाह– **प्रयोगेति ॥** इषुधीर्युगपच्चकर्तेत्यादिस्त्रीलिङ्गप्रयोगदर्शनेन किप्रत्ययान्तस्य पुंलिङ्गतानियमस्यौत्सर्गिकत्वादपवाद इत्याशयेनेषुधि-

द्वयोरित्युक्तमिति भावः । अत्र लिङ्गानुशासनसम्मतिमाह– **यथाऽऽहेति** ॥ पाणिनिरिति शेषः । तथा च लिङ्गविधिः सार्वत्रिकः कदेत्याशङ्कायामुक्तम्– **विशेषैरिति** ॥ यदि विशेषैर्विशेष-प्रयोगादिरूपापवादकप्रमाणैरबाधितः स्यादित्यर्थः । तथा च किप्रत्ययान्तस्य पुंलिङ्गता-विधानेऽपि सर्वत्र किप्रत्ययान्तस्य पुंलिङ्गत्वमेवेति न नियमः । स्त्रीलिङ्गप्रयोगरूपापवादक-प्रमाणसद्भावादिषुधिशब्दस्योभयलिङ्गवत्त्वं युक्तमिति अवधेयम् । सिद्धान्ती साम्यमुत्तरमाह– **सममिति** ॥ भगवद्वचनत्वेनास्यापि विशेषप्रमाणत्वेनैतद्बलात्र किप्रत्ययान्तस्याप्युपाधिशब्दस्य पुंलिङ्गतानियमोऽतो 'नित्योपाध्या' इति युक्तमिति भावः । ननूपाधेर्नित्यत्वं कुत इति पृष्टेऽत्र को हेतुरुक्त इत्यत आह– **चिद्रूपत्वादिति** ॥ चिद्रूपया स्वरूपया नित्योपाध्येति पदानां हेतुहेतुमद्भावेन योजना द्रष्टव्येत्युक्तं भवति ॥ १८ ॥

भावप्रकाशः

पुंलिङ्गतानियमादिति ॥ घोः किः प्रादितोऽन्यत इत्यमरेण प्राद्युपसर्गादन्यस्माद्वा परो यो घुसञ्ज्ञकधातुस्तस्माद्यः किप्रत्ययस्तदन्तः पुंलिङ्ग इत्युक्तेरिति भावः । **तर्हीति** ॥ इषुधि-र्द्वयोरित्यमरेणैव किप्रत्ययान्तस्येषुधिशब्दस्य स्त्रीत्वं पुंस्त्वं च कथमुक्तमित्यर्थः । **लिङ्गशेप-विधिरिति** ॥

यद्यप्यमरटीकायां घोः किः प्रादितोऽन्यत इत्यादिरवशिष्टलिङ्गविधिः यदि इषुधिर्द्वयोः इत्यादि विशेषवचनैर्न बाध्येत तर्हि काण्डत्रयस्य व्यापक उत्सर्गत्वादित्यर्थ उक्तः । तथा न प्रयोगदर्शनादपवाद इत्यत्र नेयं सम्मतिर्युक्ता । तथाऽपि विशेषैरित्यनेनेषुधिर्द्वयोरित्यादि-विशेषवचनरूपापवादवच्छिष्टप्रयोगरूपापवादस्यापि ग्रहणं कार्यम् । शेषं तु ज्ञेयं शिष्टप्रयोगत इति तृतीयकाण्डान्तिमवाक्ये शिष्टप्रयोगस्यापि लिङ्गज्ञापकत्वोक्तेः तस्याप्यपवादत्वमभिप्रेत्येयं सम्मतिरुक्ता ॥ १८ ॥

य एनं वेत्ति हन्तारं यश्चैनं मन्यते हतम् ।
उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते ॥ १९ ॥

भाष्यम्– व्यवहारस्तु भ्रान्त इत्याह– य एनमिति ॥ कुतः? उक्तहेतुभ्यो नायं हन्ति न हन्यते ॥

श्लोकः १९

भावप्रदीपिका

जीवनित्यत्वे वध्यघातुकव्यवहारस्य का गतिः? इत्येतत्परिहर्तुमुत्तरश्लोकमवतार्य व्याचष्टे– **व्यवहारस्त्विति** ॥

भावप्रकाशिका

तर्हि वघ्यघातकभावव्यवहारस्य का गतिः? इत्यत आह– **व्यवहारस्त्विति** ॥ अप्रमेयेश्वर-प्रतिबिम्बत्वम्, नित्योपाधिकत्वम्, 'नित्यो नित्यानाम्' इत्यादिवेदान्तप्रसिद्धेश्च इत्युक्तहेतवः ॥

प्रमेयदीपिका

'य एनम्' इति पुनरात्मनित्यत्वं किमित्युच्यते? इत्यतो नास्य नित्यत्वप्रतिपादने तात्पर्यम् । किन्तु निष्टङ्कितं चेदात्मनो नित्यत्वं तर्हि का गतिस्तद्धननव्यवहारस्य? इत्याशङ्क्य तस्य भ्रान्तत्वमनेनोच्यत इत्याह– **व्यवहारस्त्विति** ॥ व्यवहारोऽत्र ज्ञानम् । तथाऽपि **'नायं हन्ति न हन्यते'** इति पुनरुक्तिरेवेति चेन्न । ज्ञानानां प्रामाण्यस्य बाधकैकापोद्यत्वात् । कुतो बाधकादस्य भ्रान्तत्वम्? इत्याशङ्क्य स्वपक्षसाधकानामेवोक्तहेतूनामेतद्बाधनेऽपि व्यापार-प्रदर्शनार्थत्वादस्येत्याह– **कुत इति** ॥

नन्वत्र हननमेकमेव । तत्कथम् **'उभौ'** इति? कथं च **'नायं हन्ति न हन्यते'** इति? अथैकस्या अपि क्रियायाः कारकभेदादेवमुक्तिः, तर्हि करणाधिकरणोक्तिरपि प्रसज्यत इति। उच्यते । आत्मनो नित्यत्वमिवास्वातन्त्र्यमपि प्राक् प्रतिपादितम् । यथोक्तं तात्पर्यनिर्णये । तत्र हननव्यवहारवत् स्वातन्त्र्यव्यवहारस्यापि भ्रान्तत्वमनेनोच्यत इति **'उभौ'** इत्याद्युपपद्यते । अत एव भाष्यकारो **'व्यवहारस्तु'** इति सामान्येनाह, नतु हननव्यवहार इति निष्कृष्य ॥

भावबोधः

ननु 'उभौ तौ न विजानीत' इति हननादिज्ञानस्यैव भ्रमत्वमुक्तम् । तत्कथं 'व्यवहारास्तु' इति भाष्यमित्यत आह– **व्यवहारोऽत्र ज्ञानमिति** ॥ **पुनरुक्तिरेवेति** ॥ 'न विजानीत' इति ज्ञानस्य भ्रमत्वोक्त्या अर्थाभावसिद्धौ पनरर्थाभाववचनं पुनरुक्तिरिति भावः ॥ **स्वपक्ष-**

साधकानामिति ।। नित्यस्यानाशिनोऽप्रमेयस्येत्युक्तानामुपाधिः बिम्बतत्सन्निधिनाशाभाव-प्रतिबिम्बत्वानामात्मनि सत्त्वास्वातन्त्र्यरूपस्वपक्षसाधकानां हेतूनाम् । **एतद्बाधनेऽपि** । हननादिरूपात्मविनाशनादिपरपक्षबाधनेऽपि व्यापरे इत्यर्थः ।। **एकमेवेति** ।। एकधर्मावच्छिन्न-विषयकभ्रान्तिमतां जात्यपेक्षया चेदेकवचनं भवेत्, पुरुषव्यक्तिबाहुल्यापेक्षया चेद्बहुवचनं भवेत् । तत्कथमुभाविति द्विवचनमित्यर्थः ।। **कथं चेति** ।। हननज्ञानस्य भ्रमत्वोपपादनायार्थाभाव-निश्चयरूपबाधप्रतिपादनस्योक्तहेतुभ्यो न हन्यते इत्येतावतैव सिद्धेः 'नाहं हन्ति' सति व्यर्थमित्यर्थः ।। **करणाधिकरणेति** ।। अत्र हतमनेन हतमित्यपि वक्तव्यं स्यादित्यर्थः । प्रकृतक्रियायां सम्प्रदानापादानयोरभावादेवमुक्तम् ।। **यथोक्तं तात्पर्यनिर्णये इति** ।। यद्यपि नित्यवं जीवस्याप्यस्ति । तथाऽपि सर्वप्रकारेणाविनाशित्वं विष्णोरेवेत्यादिना तस्मा-दनाशिनोऽप्रमेयस्य विष्णोः पूजार्थं 'युध्यस्व' इत्यन्तेन ग्रन्थेनाविनाशि त्वित्यादिश्लोकार्थतया ईश्वरस्य स्वातन्त्र्यं जीवस्यास्वातन्त्र्यं चोक्तमित्यर्थः ।।

अननोच्यत इति ।। ततश्चायं श्लोकार्थः– य एनं जीवं स्वातन्त्र्येण हननादिकर्तारं वेत्ति, यश्चैवं जीवं हतमनित्यं वेत्ति तावुभौ तत्त्वं न विजानीतः । भ्रान्ताविति यावत् । कुतो बाधकादिति चेत्, यतस्तदधीनत्वे सति तत्सदृशत्वाख्यप्रतिबिम्बत्वरूपास्वातन्त्र्याद्धेतोः 'नायं हन्ति' स्वातन्त्र्येण हननादिकर्ता न भवति । यतश्च बिम्बनित्यत्वादिहेतुभ्यो न हन्यते– न विनश्यतीति स्वातन्त्र्यानित्यत्वरूपार्थाभावनिश्चयलक्षणबाधोऽस्तीति ।

भावदीपः

गीतायां 'न विजानीतः' इत्युक्तेः भाष्ये 'व्यवहारस्तु' इत्युक्तिः कथम्? इत्यत आह– **व्यवहार इति** ।। **स्वपक्षसाधकानामेवेति** ।। जीवनित्यत्वसाधकानां बिम्बस्य नित्यत्वात्, उपाधेश्च नित्यत्वात्, तत्सन्निधेरनाशाच्चेति हेतूनामित्यर्थः ।। **करणेति** ।। शस्त्रेण कुरुक्षेत्र इत्युक्तिप्रसङ्गादित्यर्थः ।। **कथश्चेति** ।। **'न हन्यते'** इत्येतावदुक्तौ च हननबुद्धेर्भ्रमत्वोक्ति-सम्भवादिति भावः ।। **यथोक्तं तात्पर्यनिर्णय इति** ।। 'गीता'इति आदौ योज्यम् । गीतातात्पर्ये हि 'यद्यपि नित्यत्वं जीवस्याप्यस्ति । तथाऽपि सर्वप्रकारेणाविनाशित्वं विष्णोरेव' इत्यादिना 'तस्मादनाशिनोऽप्रमेयस्य विष्णोः पूजार्थं युध्यस्व' इत्यन्तेन ग्रन्थेन 'अविनाशि तु तद्विद्धि'

श्लोकः १९

इत्यादिश्लोकार्थतया ईश्वरस्य स्वातन्त्र्यं जीवस्यास्वातन्त्र्यं चोक्तमित्यर्थः ॥ **तत्रेति** ॥ एवं-सतीत्यर्थः ॥

अनेन 'य एनम्' इति श्लोकेन उच्यते । य एनं जीवं स्वातन्त्र्येण हन्तारं वेत्ति यश्चैनं जीवं हतं मन्यते । **तावुभौ** स्वातन्त्र्यज्ञानी जीवहननज्ञानी चेत्युभौ न **विजानीतः** भ्रान्तिमन्तौ । कुतः? ईश्वरप्रतिबिम्बत्वहेतुना स्वातन्त्र्याभावात् नायं स्वातन्त्र्येण हन्ति विम्बनित्यत्वादिप्रागुक्तहेतुभ्यो नित्यत्वेन न हन्यते यस्मादित्येवं रूपेणोच्यत इति हेतोः **'उभौ'** इत्याद्युपपद्यत इत्यर्थः ॥

भावरत्नकोशः

किमित्युच्यत इति ॥ किं पुनरुक्तेः प्रयोजनमित्यर्थः ॥ भ्रान्तत्वमिति हननज्ञानस्य भ्रमत्वोक्तौ नित्यत्वप्राप्तेरवर्जनीयत्वादिति भावः । **तस्य** व्यवहारशब्दितस्य ज्ञानस्य । व्यवहारशब्दस्य प्रसिद्ध्या अभिलापार्थत्वे वेत्ति मन्यते विजानीत इति ज्ञानवाचिपदप्रयोगो गीतायामयुक्तः स्यादित्यत आह– **व्यवहारोऽत्रेति** ॥ रूढ्याऽभिलपनार्थस्यापि व्यवह्रियते अनेनेति व्युत्पत्त्या ज्ञानार्थत्वं भ्रान्तपदसन्निधानादिति भावः । **तथाऽपि** त्रिपाद्या अन्यतात्पर्यकत्वेन पुनरुक्तित्वपरिहारेऽपि । **पुनरुक्तिरेवेति** ॥ हननव्यवहारभ्रमत्वस्य पादत्रयेणाभिधानादन्त्यपादो 'न त्वेवाहम्' 'नित्यस्यानाशिनः' इत्यादिना पुनरुक्त इत्यर्थः । एवेति वदतो न किमपि प्रयोजनमस्येत्यभिमानः । प्रयोजनोक्त्याऽभिमानं खण्डयितुं शङ्कामुत्थापयति– **ज्ञानानामिति** ॥

ननु कथं बाधकैकापोद्यत्वादिति ॥ यावता 'पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेन' इति सूत्रं 'विशेषणं विशेष्येण' इति सिद्धे पूर्वनिपातनियमार्थं कृतम् । अत एवैकवैयाकरण इत्युदाहरणे एकशब्दस्य पूर्वनिपातः । यावता च 'वदस्सुपि क्यप् च' इति अनुपसर्गे सुप्युपपदे भावेऽर्थे वदतेः क्यब्विहितः । तथा चोदाहरन्ति सत्योद्यमिति ॥ अत्र कित्त्वाद् वस्य सम्प्रसारणम् । प्रत्युदाहरन्ति च । सुपि किम्? वाद्यम् । अनुपसर्ग इत्येव । प्रवाद्यमिति ॥ अत्र चापशब्द उपसर्गः । क्यप् च कर्मणि । अत एक बाधकापवाद्यत्वादिति प्रयोक्तव्यमिति ॥ उच्यते– 'दोषैकदृक्पुरोभागी', 'ह्लादैकमयीम्' इत्यादिदर्शनात् सङ्ख्यार्थस्यैकशब्दस्य पूर्व-

निपातो न केवलार्थस्य । अत्र केवलार्थ एकशब्दः । यच्च वदेरनुपसर्ग एव क्यबिति, सत्यमेवैतत् । अयं चापशब्द उपसर्गप्रतिरूपकमव्ययान्तरं नोपसर्गः । सम्प्रसारणं तु कित्त्वात् । यद्यपि भाव इति तदपि न । सिद्धान्तकौमुद्यां 'कर्मण्यपि प्रत्यय इत्येके' इत्युक्तत्वात् । अतो यथान्यासमेव प्रयोगः साधुरिति ॥

अस्य प्रामाण्यस्य । **भ्रान्तत्वं** भ्रान्तिविषयत्वम् । कल्प्यमिति शेषः । **स्वपक्षेति** ॥ आत्मनित्यत्वं स्वपक्षः । **तत्साधकानां** बिम्बनित्यत्वोपाधिनित्यत्वबिम्बोपाधिसन्निधिनित्यत्व-रूपाणाम्, नित्यस्येत्यादिनोक्तानां हेतूनामित्यर्थः । **एतद्बाधनेऽपि** हननादिरूपात्मनाशज्ञान-प्रामाण्यबाधनेऽपि । व्यापारोऽत्र सामर्थ्यम् । **अस्य** चतुर्थपादस्य । **एकमेवेति** ॥ हन्तारं हतमिति पदद्वयेऽपि प्रकृतेरेकत्वेन तदर्थभूतं हननमेकमेव । तथा चैकस्मिन् विषये भ्रान्तिमतां जात्यपेक्षयैकवचनम्, व्यक्तिविवक्षया बहुवचनं युक्तम् । उभाविति द्विवचनं त्वयुक्तमिति भावः । **कथं चेति** ॥ 'न विजानीतः' इति हननज्ञानस्य यद् भ्रमत्वमुक्तं तद्धननरूपार्थाभावनिश्चये हि स्यात् । तन्निश्चयश्च 'न हन्यते' इत्येकेनैव वाक्येनोत्पादयितुं शक्यत इति न हन्तीति व्यर्थमिति भावः । **कारकभेदात्** तिपः कर्तरि यकश्च कर्मण्यनुशासनात् कर्तृकर्मरूपकारकभेदादित्यर्थः ॥

करणाधिकरणेति ॥ हननक्रियायाः सम्प्रदानापादानकारकशून्यत्वेन तदुक्त्यप्रसङ्गेऽपि अनेन करणेनास्मिन् देशे हन्यत इत्यप्युक्तिप्रसङ्गः । क्रियामात्रस्यानेककारकसाध्यत्वादिति भावः । **प्राक्** 'अविनाशि तु' इत्यत्र । नन्वत्र जीवास्वातन्त्र्यं न भाष्यतः प्रतीयत इत्यत आह– **यथोक्तं तात्पर्यनिर्णय इति** ॥ 'यद्यपि नित्यत्वं जीवस्याप्यस्ति । तथाऽपि सर्वप्रकारेणाविनाशित्वम्' इत्यादौ 'तस्मादनाशिनोऽप्रमेयस्य विष्णोः पूजार्थं युध्यस्व तत्प्रदानाधीनत्वाद् दुःखनिवृत्तेः' इत्यन्तेन गीतातात्पर्यनिर्णय इत्यर्थः । तत्र हि 'सातिशय-त्वेऽपि कुतस्तत्पूजा कर्तव्येत्यत उक्तं– **तदिति** ॥ न केवलं सर्वप्रकारेण अविनाशित्वात् तत्पूजाऽत्र कर्तव्येत्युच्यते । अपि तु सर्वप्रकारेणाविनाशित्वात् स एव स्वतन्त्रः । ततश्च तदधीनत्वं मुक्तेः युद्धादिस्वकर्मणाऽऽराधितश्चेश्वरो मोक्षं ददात्यतस्तत्पूजा कर्तव्येत्येवाभिप्रेतम्' इति 'अविनाशि तु' इति श्लोके स्वकर्मणाऽऽराधितेश्वराधीनमुक्तिभागितया जीवस्यास्वातन्त्र्य-मभिमतमिति भावः । **अनेन** 'य एनम्' इति श्लोकेन । इत्यादीत्यादिपदेन 'नायं हन्ति' इत्यादि तुरीयपादग्रहः । स्वातन्त्र्यप्रतीतेः भ्रान्तित्वं भाष्यकृत्सम्मतमित्यत्रोपष्टम्भकमाह– **अत एवेति** ॥

श्लोकः १९

भावदीपिका

ननु गीताभाष्ययोर्विरोधः । गीतायां 'नायं हन्ति' इत्यादिनाऽर्थाभावेन ज्ञानस्य भ्रमत्वोक्तेर्भाष्ये तु व्यवहारस्य भ्रमत्वोक्तेरत आह– **व्यवहारोऽत्रेति** ॥ **पुनरुक्तिरिति** ॥ 'न विजानीत' इति ज्ञानस्य भ्रमत्वोक्त्यैवार्थाभावसिद्धौ पुनरर्थाभाववचनं पुनरुक्तमित्यर्थः । अर्थाभावनिश्चयरूपबाधप्रतिपादनायेति शेषः ॥ **स्वपक्षसाधकानामिति** ॥ नित्यस्येत्यादिनोक्तानां जीवनित्यत्वरूपस्वपक्षसाधकानामुपाधिबिम्बतत्सन्निधिनाशाभावानामित्यर्थः ॥ **एतद्बाधनेऽपीति** ॥ आत्महननादिरूपविनाशाख्यपरपक्षबाधनेऽपीत्यर्थः ॥ **हननमेकमेवेति** ॥ तथा च हननरूपैकधर्मावच्छिन्नात्मविषयकभ्रान्तिमतां पुरुषाणां समुदायविवक्षा चेदेकवचनं भवेत् । पुरुषव्यक्तिबाहुल्यापेक्षा चेत् बहुवचनापत्तिरत उभाविति द्विवचनं कथमित्यर्थः ॥ **कथञ्चेति** ॥ हननज्ञानस्य भ्रमत्वोपपादनायार्थाभावनिश्चयरूपबाधप्रतिपादनस्योक्तहेतुभ्यो न हन्यत इत्येतावतैव सिद्धेर्नायं हन्तीति व्यर्थमित्यर्थः । **एकस्या** हननरूपायाः । **कारकभेदात्** कर्तृकर्मरूपकारकभेदादित्यर्थः । एवमुक्तिः नायं हन्तीति कर्तृकारकोक्तिः, न हन्यत इति कर्मकारकोक्तिरित्यर्थः ॥

करणाधिकरणोक्तिरपीति ॥ अत्र हतमनेन हतमित्यपि वक्तव्यं स्यादित्यर्थः । हननक्रियायां सम्प्रदानापादानयोः प्रसक्त्यभावादनुक्तिरिति ध्येयम् ॥ **यथोक्तमिति** ॥ यद्यपि नित्यत्वं जीवस्याप्यस्ति तथाऽपि सर्वप्रकारेणाविनाशित्वं विष्णोरेवेत्यादिना तस्मादनाशिनोऽप्रमेयस्य विष्णोः पूजार्थं युध्यस्वेत्यनेनाविनाशि त्वित्यादिश्लोकार्थतया ईश्वरस्य स्वातन्त्र्यं जीवस्यास्वातन्त्र्यं चोक्तमित्यर्थः ॥ **अनेनोच्यत इति** ॥ तथा च य एनं जीवं स्वातन्त्र्येण हननादिकर्तारं वेत्ति यश्चैनं जीवं हतमनित्यं वेत्ति तावुभौ तत्त्वं न विजानीतः । भ्रान्ताविति यावत् । कुतो बाधकादिति चेत्, यतस्तदधीनत्वे सति तत्सदृशत्वाख्यप्रतिबिम्बत्वरूपास्वातन्त्र्याद्धेतोर्नायं हन्ति स्वातन्त्र्येण हननादिकर्ता न भवति, यतश्च बिम्बनित्यत्वादिहेतुभ्यो न हन्यते न विनश्यतीति स्वातन्त्र्यानित्यत्वरूपार्थाभावनिश्चयलक्षणबाधोऽस्तीति श्लोकार्थो द्रष्टव्यः ॥ **अत एवेति** ॥ हननव्यवहारस्वातन्त्र्यव्यवहारयोरुभयोरपि भ्रान्तत्वप्रदर्शनरूपं प्रयोजनमस्ति यतोऽत एवेत्यर्थः ।

श्लोकः १९

भावप्रकाशः

ननु नात्र व्यवहारोऽभिलापः य एवं वेत्तीत्यादिना ज्ञानस्यैवोक्तेरित्यत आह– **व्यवहरोऽत्र ज्ञानमिति ॥ पुनरुक्तिरेवेति ॥** न विजानीत इति ज्ञानस्य भ्रमत्वोक्तौ अर्थाद्धननाभाव-सिद्धेरिति भावः । यद्वा तात्पर्यार्थस्य पादत्रयेण प्रतिपादितत्वान्नायं हन्तेत्यादिनाऽत्म-नित्यत्वोक्तौ नत्वेवाहमित्यादिना पुनरुक्तिरिति व्याख्येयम् । **बाधकैकापोद्यत्वादिति ॥** अत्रापेत्युपसर्गप्रतिरूपकम् । अतो न वदः सुपिक्यप् चेत्यनेनोपसर्गभिन्ने सुबन्ते उपपदे वदतेः क्यब्विधानविरोधः । ननु तथाप्युक्तसूत्रेण भाव एव क्यबुक्तः । सिद्धान्तकौमुद्यामुत्तरसूत्रादिह भाव इत्याकृष्यत इत्युक्तत्वात् । तत्कथं कर्मणि प्रत्यय इति चेन्न । सिद्धान्तकौमुद्यामेव कर्मणि प्रत्ययावित्येक इत्युक्तत्वेन कर्मण्यपि तदुपपत्तेः ॥ **स्वपक्षसाधकानामिति ॥** आत्मनित्यत्व-साधकानामुपाधिबिम्बतत्सन्निधिनाशाभावानामित्यर्थः । **एतद्बाधनेऽपि** आत्मविनाशज्ञान-प्रामाण्यबाधनेऽपि । **एकमेवेति ॥** एकस्मिन्विषये भ्रान्तिमतां जातिविवक्षयैकवचनम् । व्यक्ति-विवक्षया बहुवचनं वा युक्तम् । उभाविति द्विवचनं त्वयुक्तमिति भावः । **कथञ्चेति ॥** हनन-ज्ञानस्य भ्रमत्वोपपादकार्थाभावस्य न हन्यत इत्येकेनैव वाक्येन प्रतिपादनसम्भवादिति भावः । **कारणाधिकरणेति ॥** अत्र हतमनेन हतमित्युक्तिरित्यर्थः । हननक्रियायाः सम्प्रदानापादान-शून्यत्वात् करणाधिकरणमात्रग्रहणम् । **प्रागिति ॥** अविनाशि त्वित्यत्रेत्यर्थः । **तात्पर्यनिर्णये इति ॥** यद्यपि नित्यत्वं जीवस्याप्यस्ति तथाऽपि सर्वप्रकारेणाविनाशित्वं विष्णोरेवेत्यादौ तस्मादनाशिनोऽप्रमेयस्य विष्णोः पूजार्थं युद्धस्वेत्यन्ते तात्पर्यनिर्णय इत्यर्थः । सर्वप्रकारेणा-विनाशित्वोक्त्या पूज्यत्वोक्त्या च विष्णोः स्वातन्त्र्यलाभे तद्विपरीतस्य जीवस्यास्वतन्त्र्यं प्रतिपादितप्रायमिति भावः । **अनेनेति ॥**

ततश्चायं गीतार्थः । य एनं जीवं स्वातन्त्र्येण हननकर्तारं वेत्ति यश्चैनं जीवहननं (जीवं हतं इति भाव्यमिति भाति) अनित्यं वेत्ति तावुभौ तत्त्वं न विजानीतो भ्रान्ताविति यावत् । कुतो बाधकादिति चेत् यतस्तदधीनत्वे सति तत्सदृशत्वाख्यप्रतिबिम्बत्वरूपाद्धेतोः । नायं हन्ति हननस्वतन्त्रो न भवति । यतश्च बिम्बनित्यत्वादिहेतुभ्यो न हन्यते न नाश्यते तस्मादित्येवं स्वातन्त्र्यानित्यत्वरूपार्थाभावनिश्चयलक्षणबाधोस्तीति ॥

श्लोकः १९

भाष्यम्– नहि प्रतिबिम्बस्य क्रिया । स हि बिम्बक्रिययैव क्रियावान् ॥ 'ध्यायतीव' (बृ.उ.६.३.७) इति श्रुतेश्च ॥ १९ ॥

भावप्रदीपिका

उक्तयुक्त्या (इतः परम् 'अस्तु' इति स्यात्) बिम्बोपाधिसान्निध्यनाशः । प्रतिबिम्बत्व-युक्त्या कथमघातकत्वम्? इत्यत आह– **न हीति** ॥ जीवस्याकर्तृत्वे विधिनिषेधवैयर्थ्यं स्यादित्यत आह– **स हीति** ॥ जीवस्य परतन्त्रकर्तृत्वे प्रमाणमाह– **ध्यायतीति** ॥ १९ ॥

भावप्रकाशिका

ननु भवतु नामाहन्यमानत्वमात्मस्वरूपस्योक्तहेतुभ्यः । अत एव न हन्तृत्वं कस्यचित् । अतस्तद्व्यवहारस्य भ्रान्तत्वम् । तथाऽपि देहवियोजनाख्यं हन्तृत्वं जीवस्यापि स्यात् । तदभावे प्रायश्चित्तोक्त्यादिविरोधादित्यत आह– **न हीति** ॥ प्रतिबिम्बत्वाद्देहवियोजनेऽपि न स्वतः कर्तृत्वं जीवस्य, किन्तु बिम्बाधीनत्वेन । अतो न प्रायश्चित्तादिविरोध इति भावः । **ध्यायतीवेति** ॥ इवशब्दात् न स्वतन्त्रं ध्यानादिकर्तृत्वं जीवस्य ॥ १९ ॥

प्रमेयदीपिका

ननु नित्यत्वे बिम्बनित्यत्वादयो हेतव उक्ताः । अस्वातन्त्र्ये तु न कोऽपि । तत् कथम् **उक्तहेतुभ्यः** इत्युक्तम्? इति चेन्न । प्रतिबिम्बत्वस्योक्तत्वात् । तस्य कथमस्वातन्त्र्ये हेतुत्वम्? इत्यत आह– **नहीति** ॥ '**क्रिया**' इति वदता '**हन्तारम्**' '**हन्ति**'इति पदद्वयमुपलक्षणार्थमिति सूचितम् ॥ ननु प्रतिबिम्बस्यापि लोके क्रिया दृश्यते । जीवस्य च क्रियाभावे 'कर्ता शास्त्रार्थ-वत्वात्' (ब्र.सू.२.३.१७.३३) इत्यादिविरोध इत्यत आह– **स हीति** ॥ **बिम्बक्रियया** बिम्बाधीनक्रियया । तथाच पूर्वं स्वातन्त्र्याभावापेक्षया क्रियाप्रतिषेध इति ज्ञातव्यम् ॥ ननूपाधिक्रिययाऽपि प्रतिबिम्बे क्रिया भवति । तत्कथमुच्यते बिम्बक्रिययैवेति? मैवम् । स्वातन्त्र्यप्रतिषेधे तात्पर्यात् । जीवस्य पृथगुपाध्यभावाच्च ॥ जीवस्येश्वराधीनक्रियत्वे श्रुतिं चाह– **ध्यायतीवेति** ॥ ईश्वरो जीवं ध्याययतीत्यर्थः। इवशब्दोऽल्पार्थे ॥ १९ ॥

भावबोधः

उपलक्षणार्थमिति ।। क्रियामात्रे जीवस्य स्वातन्त्र्यप्रतिषेधार्थं क्रियान्तरोपलक्षणार्थमित्यर्थः। **इवशब्दोऽल्पार्थ इति** ।। भुक्तमिवेत्यादौ तथा दर्शनादिति भावः । तथा चाल्पमेव स्वस्वरूपं ध्याययतीत्यर्थः ।। १९ ।।

भावदीपः

उक्तत्वादिति ।। **'अन्तवन्तः'** (२१८) इति श्लोक इति भावः ।। **उपलक्षणार्थमिति** ।। हन्तारं हननोपलक्षितक्रियामात्रं प्रति कर्तारं मन्यते। हन्ति स्वातन्त्र्येण क्रियामात्रमपि न करोति ईशप्रतिबिम्बत्वादिति क्रियामात्रोपलक्षणार्थमित्यर्थः ।। १९ ।।

भावरत्नकोशः

नित्यत्वे प्रतिबिम्बभूतजीवनित्यत्वे । **बिम्बेति** ।। बिम्बनित्यत्वम्, उपाधिनित्यत्वं, बिम्बोपाधिसन्निधिनित्यत्वं चेति त्रयो हेतवः 'अन्तवन्तः' इत्यत्रोक्ता इत्यर्थः । ननु प्रतिबिम्बनित्यत्वे बिम्बनित्यत्वमुपाधिनित्यत्वं च न हेतुः । तथात्वेऽपि तदुभयसन्निधिनाशेन प्रतिबिम्बनाशोपपत्त्या अप्रयोजकत्वात् । किन्तु तत्सन्निधिनित्यत्वमेव । तत् कथं त्रयोऽपि हेतवः? मैवम् । यो यत्प्रतिबिम्बः सोऽसति विरोधे तत्समानधर्मेति वक्ष्यमाणव्याप्तिबलेन बिम्बभूतेश्वरनित्यत्वेऽपि तत्समानधर्मावच्छिन्ने प्रतिबिम्बेऽनित्यत्वशङ्कायोगात् । एवमुपाधिनित्यत्वेऽपि नाप्रयोजकत्वशङ्का । उपाधेः स्वरूपत्वेन तन्नित्यत्वे जीवनित्यत्वावश्यम्भावात् । न चैवं साध्यावैशिष्ट्यम् । उपाध्युपाधिमद्भाववद् विशेषबलेन साध्यसाधनभावस्याप्युपपत्तेरित्याशयः । न कोऽपि हेतुरुक्तः । **उक्तत्वात्** 'अप्रमेयेश्वरसरूपत्वात्' इत्यत्र । गीतायां हन्तारं हन्तीति हननक्रियायामेव कर्तृक्तेर्भाष्येऽपि न हि प्रतिबिम्बस्य हननक्रियेति वाच्येऽपि क्रियेति सामान्योक्तेरस्ति प्रयोजनमिति भावेनाऽह– **क्रियेति वदतेति** ।। **इति पदद्वयमिति** ।। वदता अस्वातन्त्र्यमात्रप्रतिपादनस्य प्रस्तुतत्वात् स्वातन्त्र्यभ्रमापादकतिङन्ततृजन्तपदमेवोपादातव्यम्, न तु हन्यते हतमिति पदमपीति सूचितम् ।।

श्लोकः १९

उपलक्षणार्थमिति ॥ क्रियामात्रे जीवस्य स्वातन्त्र्यप्रतिषेधाय जीवगतसर्वक्रियोपलक्षणार्थमित्यर्थः । **दृश्यत इति** ॥ तीरस्थवृक्षप्रतिबिम्बे जलचलनेन चलनक्रियोपलभ्यत इत्यर्थः । किञ्च जीव एवात्र प्रतिबिम्बः । स च क्रत्वनुष्ठानादिक्रियावान् । तस्य तदनङ्गीकारे सूत्रादिविप्रतिषेध इत्याह– **जीवस्य चेति** ॥ ज्ञो जीवः कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् विधिनिषेधरूपशास्त्रस्यार्थवत्त्वात् । अन्यथा शास्त्रसार्थक्यं न स्यात् । जडेशमुक्तानां तदविषयत्वादिति सूत्रार्थः । बिम्बक्रियायाः बिम्बनिष्ठतया, तया प्रतिबिम्बः कथं क्रियावान् स्यादित्यत आह– **बिम्बाधीनेति** ॥

ननु पूर्ववाक्ये प्रतिबिम्बे क्रिया प्रतिषिद्धा । अत्र तु क्रियोच्यत इति विप्रतिषेध इति मन्दाशङ्कां तात्पर्योक्त्या परिहरति– **तथा चेति** ॥ जलादिक्रियया वृक्षप्रतिबिम्बे क्रियादर्शनादाह– **ननूपाधीति** । प्रतिबिम्बे स्वतन्त्रक्रिया नास्तीत्यत्रैव तात्पर्यमेवकारस्य न तूपाध्यधीनक्रियानिषेधेऽपीति भावेनाऽह– **स्वातन्त्र्येति** ॥ किञ्च अस्तु सूर्यकादावुपाधिक्रिययाऽपि क्रियावत्त्वं, न प्रकृतप्रतिबिम्बे । तत्रोपाधिप्रतिबिम्बयोरभेदात् प्रतिबिम्बातिरिक्तोपाधेरभावेनोपाधिक्रियाया हेतुत्वासम्भवाद् बिम्बक्रियाया एव तत्र क्रियावत्त्वे निमित्तत्वात् प्रकृताभिप्रायेणैवकारो भाष्यकारीय इति भावेनाऽह– **जीवस्येति** ॥

जीवस्येश्वराधीनक्रियत्वे तत्प्रतिबिम्बत्वस्य हेतोरुपपादितत्वादाह– **श्रुतिं चेति** ॥ नन्वियं श्रुतिरीश्वरस्य ध्यातृत्वमाह न जीवस्य । 'आत्मैवास्य ज्योतिः' इत्यात्मशब्दितेश्वरस्यैव प्रकृतत्वात् । तच्चायुक्तम् । तस्य नित्यसिद्धज्ञानत्वेन ध्यानाभिध्यानायोगात् । किञ्च जीवस्येश्वराधीनक्रियावत्त्वलाभाय हि एतच्छ्रुत्युदाहरणम् । न चैतया तल्लाभ इत्याशङ्क्य ण्यर्थान्तर्भावमभिप्रेत्य व्याचष्टे– **ईश्वर इति** ॥ 'स्वातन्त्र्याद् ध्यायतीवासौ ध्यायय्जीवमञ्जसा' इति बृहद्भाष्योक्तेरिति भावः ॥

ननु 'प्रज्ञाचक्षुः पश्यतीव' इत्यादौ वस्तुतो न पश्यति इति प्राप्नोतीति ध्याययतीवेत्यत्रापि वस्तुतो नेश्वराधीनध्यानादिक्रियाऽस्तीति स्यादित्यत आह– **इवशब्द इति** ॥ 'उपमार्थे तथाऽल्पत्वेऽपीवशब्दः प्रयुज्यते' इति बृहदारण्यकभाष्योक्ताभिधानात् । 'ध्याययतीव' इत्यत्रेवशब्दबोध्याल्पत्वस्य योग्यतया जीवकर्तृकध्यानेऽन्वये जीवमल्पध्यानयुक्तं करोति । अल्पमेव स्वस्वरूपं जीवं प्रति प्रकाशयतीत्यर्थो लभ्यते । 'दशरात्रैर्भुक्तमिव न सम्यक् स्वल्पभोजनात्' इत्यादौ तथा दर्शनादिति भावः । 'कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्' इत्यधिकरणचन्द्रिकायां तु, राज्ञा

कारिते कर्मणि यथा देवदत्तस्य स्वातन्त्र्यं न तथा जीवस्य भगवत्कारिते ध्यानादावितीवशब्दार्थ इति व्यासतीर्थश्रीमच्चरणव्याख्यानानुसारेण 'ध्यायति लेलायतीव' इत्यादिश्रुताविवशब्दोऽप्यस्वातन्त्र्यादितीवशब्दार्थ उक्तः ॥ १९ ॥

गीताक्षरार्थस्तु– ननु निष्टङ्कितं चेदात्मनो नित्यत्वं तर्हि का गतिस्तद्धननव्यवहारस्येत्यतस्तस्य भ्रान्तत्वमनेन 'य एनम्' इति श्लोकेनोच्यते । यः पुमान्, एनम् अन्वादेशे एनादेशः । पूर्वप्रकृतं जीवं हन्तारं स्वातन्त्रेण हननकर्तारं वेत्ति । यश्चैनं हतम् अनित्यं वेति ॥ तावुभौ तत्त्वं न विजानीतः, भ्रान्ताविति यावत् । कुतो बाधकादिति चेद् यतस्तदधीनत्वे सति तत्सदृशत्वाख्यप्रतिबिम्बत्वरूपाद्धेतोर्नायं हन्ति हननक्रियायां स्वतन्त्रो न भवति, यतश्च बिम्बनित्यत्वादिहेतुभ्यो न हन्यते न नाश्यते, तस्मादित्येवं स्वातन्त्र्यानित्यत्वरूपार्थाभावलक्षणबाधोऽस्तीति ॥ १९ ॥

भावदीपिका

ननु गीतायां हन्तारं हन्तीति हननक्रियायामेवास्वातन्त्र्योक्तेस्तदनुसारेण भाष्येऽपि न हि प्रतिबिम्बस्य हननक्रियेति वाच्ये क्रियेति सामान्योक्तिः कुत इत्यत आह– **क्रियेति वदतेति** ॥ क्रियामात्रे जीवस्य स्वातन्त्र्यप्रतिषेधाय क्रियान्तरोपलक्षकं गीतायां हन्तारं हन्तीति पदद्वयमभिप्रेत्याऽचार्यैः क्रियेत्युक्तमिति भावः ॥ **पदद्वयमिति** ॥ विनिगमनाविरहादुभयोरपि लक्षकत्वमिति भावः ॥ **प्रतिबिम्बस्यापीति** ॥ सूर्यकादेरित्यर्थः । तथा च तद्दृष्टान्तेन प्रतिबिम्बस्यापि जीवस्य क्रिया वक्तव्यैवेति नहीति निषेधो न युक्त इति भावः । इतरत्र दर्शनेऽपि जीवाख्यप्रतिबिम्बे सा माऽस्त्विति चेत्, तर्हि सूत्रकारवचनविरोध इत्याह– **जीवस्य चेति** ॥

ननु बिम्बक्रियाया बिम्बनिष्ठत्वात् तया जीवस्य क्रियावत्त्वोक्तिरयुक्ता इत्यत आह– **बिम्बाधीनेति** ॥ ननु न हीति पूर्ववाक्ये प्रतिबिम्बे क्रिया नास्तीत्युक्तम् । इदानीं तु शास्त्रवैयर्थ्यपरिहाराय जीवस्य क्रियाऽस्तीत्युच्यते अतः पूर्वोत्तरविरोध इत्यत आह– **तथा चेति** ॥ न हीति वाक्येन पूर्वं कृतः क्रियाप्रतिषेधः स्वातन्त्र्याभावापेक्षयेत्यर्थः ॥ **भवतीति** ॥ जलाद्युपाधिचलनेन सूर्यकादौ चलनदर्शनादित्यर्थः ॥ **स्वातन्त्र्येति** ॥ प्रतिबिम्बे स्वातन्त्र्येण नास्तीति स्वातन्त्र्यप्रतिषेध एवैवकारस्य तात्पर्यं न तूपाध्यधीनक्रियानिषेध इत्यर्थः ॥

श्लोकः १९

पृथगुपाधीति ॥ अन्यत्र प्रतिबिम्बक्रियां प्रति उपाधिक्रियाया हेतुत्वेऽपि प्रकृते उपाधि-प्रतिबिम्बयोरभेदेन प्रतिबिम्बातिरिक्तोपाधेरभावेनोपाधिक्रियाया हेतुत्वासम्भवात् विम्बक्रियाया एव हेतुत्वमिति भावेन बिम्बक्रिययैवेति प्रकृताभिप्रायेणैवोक्तमिति भावः । ननु 'ध्यायतीव' इति श्रुतिर्जीवस्येश्वराधीनक्रियावत्त्वे प्रमाणमित्ययुक्तम् । ध्यायतीवेतीवशब्दाज्जीवस्येश्वराधीन-क्रिया नास्तीति प्रतीतेरित्यत आह– **इवशब्द इति** ॥ दशरात्रैर्भुक्तमिव न सम्यक् स्वल्प-भोजनादिति प्रयोगदर्शनादिति भावः । एवं चेश्वरो जीवमल्पमेव स्वस्वरूपं ध्याययति न सम्पूर्णमिति श्रुत्यर्थो द्रष्टव्यः ॥ १९ ॥

भावप्रकाशः

बिम्वनित्यत्वादय इति ॥ ननु सन्निधिनित्यत्वमेव प्रतिबिम्बनित्यत्वसाधकं ननु बिम्ब-नित्यत्वमुपाधिनित्यत्वं च तथात्वेऽपि तदुभयसन्निधिनाशेन प्रतिबिम्बनाशोपपत्त्याप्रयोजक-त्वादिति चेन्न । **यो यत्प्रतिबिम्बः** सोऽसति बाधके तत्समानधर्मेति व्याप्तिबलेन बिम्ब-भूतेश्वरत्वानवकाशात् । एवमुपाधिनित्यत्वेऽपि नाप्रयोजकता । उपाधेः स्वरूपत्वे तन्नित्यत्वे जीवनित्यत्वध्रौव्यात् । नचात्र साध्यावैशिष्ट्यम् । उपाध्युपाधिमद्भावतद्विशेषबलेन साध्यसाधन-भावोपपत्तेरित्याशयः । **उक्तत्वादिति** ॥ अप्रमेयस्येत्यत्रेति शेषः । **उपलक्षणार्थमिति** ॥ क्रियामात्रे जीवस्य स्वातन्त्र्यनिषेधाय क्रियान्तरोपलक्षकमित्यर्थः ॥

ननु बिम्बप्रतिबिम्बयोर्भेदात् क्रिययो भेदस्तत्कथं बिम्बक्रिययैव क्रियावानित्युक्तमित्यत आह– **बिम्बाधीनक्रिययेति** ॥ ननु श्रुतावीश्वरस्य ध्यानकर्तृत्वमुक्तमात्मैवास्य ज्योतिरिति तस्यैव प्रकृतत्वात् । तच्चायुक्तम् । तस्य नित्यज्ञानत्वेन ध्यानायोगात् । अनुपयुक्तश्च प्रकृते तच्छ्रुत्युदाहरणम् । जीवस्येश्वराधीनक्रियत्वालाभादित्याशङ्क्य 'स्वातन्त्र्याद्ध्यायतीवासौ ध्याययन् जीवम् अञ्जसा' इति बृहद्भाष्यानुसारेण ध्यायतीत्यत्र ण्यर्थान्तर्भावमभिप्रेत्य व्याचष्टे– **ईश्वर इति** ॥ ननु चन्द्र इव मुखमितिवत् ध्यायतीवेत्युक्ते वस्तुतो न ध्यायतीति प्राप्नोति । नन्विव युक्तमन्यत् सदृशाधिकरणे तथाह्यर्थगतिरिति न्यायादित्यत आह– **इवशब्दोल्पार्थ इति** ॥ इवोपमायां स्वल्पत्वे इत्यमरोक्तेरिति भावः । तथा च ध्याययतीत्युक्तेऽल्पध्यानवन्तं करोतीत्यर्थो लभ्यते । दशरात्रैः भुक्तमिव न सम्यक्स्वल्पभोजनादित्यादौ तथादर्शनादिति हृदयम् । नन्विवयुक्तन्यायस्तु उपमावाचीवशब्दस्थल इति मन्तव्यम् ॥ १९ ॥

न जायते म्रियते वा कदाचित्
नायं भूत्वा भविता वा न भूयः ।
अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो
न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥ २० ॥

भाष्यम्– अत्र मन्त्रवर्णोऽप्यस्तीत्याह– न जायत इति ॥ नचेश्वरज्ञानवद् भूत्वा भविता । तद्धि 'तदैक्षत' (छां.उ.६.२.३) । 'देशतः कालतो योऽसाववस्थातः स्वतोऽन्यतः ॥ अविलुप्तावबोधात्मा' (भाग.३.७.५) इत्यादि श्रुतिस्मृतिसिद्धम् ॥

भावप्रदीपिका

ईशप्रतिबिम्बत्वान्नित्यो जीव इत्येतद्दृढीकर्तुं मन्त्रवर्णोऽप्यस्तीत्युत्तरश्लोकमवतार्य व्याचष्टे– अत्रेति ॥ यद्ययं 'ना' जीवो न जायते न म्रियते, तर्हि उत्पत्तिव्यवहारः किमाविर्भावविषय इति? नेत्याह– न चेति ॥ ईश्वरज्ञानस्य भूत्वैव भवनमित्यत्र प्रमाणमाह– तद्धीति ॥

भावप्रकाशिका

'न त्वेवाहम्' इत्यादिना यत्प्रतिज्ञातं जीवस्य नित्यत्वमीश्वरनित्यत्वदृष्टान्तेन, तदेव 'अन्तवन्त' इत्यादिना समर्थतिम्– प्रतिबिम्बत्वाज्जीवस्य, उपाधिनाशात् बिम्बसन्निधिनाशाद्वा नाश इत्याशङ्क्य, नित्योपाधिकत्वान्नित्यसर्वगतेश्वरप्रतिबिम्बत्वादिति ॥ अधुनैतदेव दृढीकर्तुमुदाहृतं मन्त्रवर्णमवतारयति– अत्रेति ॥ अयं भावः– 'ना' संसारी स्वरूपेण 'न जायते' । देहवियोगेऽपि साकल्येन प्राणवियोगाभावात् 'न म्रियते' इत्युच्यते । 'प्राणा भागतस्त्वेनमनुगच्छन्ति सर्वदा' इति वचनात् । ज्ञानिजीवस्यातोऽपि विशेषः । तथा हि काठकोपनिषद्भाष्ये 'विपश्चितस्तु देहसम्बन्धाभावात् न जायते न म्रियते वा' इति ॥ न चोत्पत्तिनाशमात्रेणेश्वरज्ञानवदयं पूर्वं सम्पूर्ण एव सन् भविता देहसंयोगत एव । जन्यज्ञानादिबहुपरतन्त्रविशेषलाभादिति भावेनावान्तरपदमवतारयति– न चेति ॥ ईशज्ञानं तु 'देशतः' इत्यादिनाऽविलुप्तत्वेन प्रतीयमानत्वात्, 'तदैक्षत' इति तस्य भवनोक्तावपि पूर्वं सम्पूर्णमेव सम्भूत इत्युच्यत इत्याह– तद्धीति ॥

श्लोकः २०

प्रमेयदीपिका

तथाऽपि **'न जायते'** इति पुनरुक्तमित्याशङ्क्य नेदं भगवद्वाक्यम्, किन्तूक्तार्थे सम्मतित्वेन मन्त्रवर्णोऽयमुदाह्रियत इत्याह– **अत्रेति** ।। ननु जीवः स्वरूपेण भूत्वा देहसम्बन्धेन भवितैव । तत्कथमुच्यते **'भूत्वा भविता न'** इति? इत्यतोऽन्यथा व्याचष्टे– **न चेति** ।। जीवो नजायते चेत् तर्हि यथेश्वरज्ञानं वृद्धिह्रासादिवर्जितं भूत्वैव कयाचिदचिन्त्यशक्त्या भूतमिति व्यवहारा(व)लम्बनं तथा जीवेऽपि किं जननव्यवहारः तन्निमित्तः? इति पृच्छायां **'न'** इत्यनेनोच्यत इत्यर्थः ।।

नन्वीश्वरज्ञानस्योक्तप्रकारं भूत्वाभवनं कुतः सिद्धम् । येन जीवस्य तथाभावसम्भावनायोदाह्रियत इत्यत आह– **तद्धीति** ।। 'तत्' ईश्वरज्ञानस्योक्तप्रकारं भूत्वाभवनं **श्रुतिस्मृतिसिद्धं हि** इति सम्बन्धः ।। 'तदैक्षत' इति भवनमुच्यते । देवदत्तोऽपश्यदितिवत् ।। 'देशतः' इति वृद्धिह्रासादिराहित्यम् ।।

भावरत्नकोशः

तथाऽपि पूर्वश्लोके प्राप्तायाः पुनरुक्तिशङ्कायाः नास्य नित्यत्वे तात्पर्यं किन्त्वात्महननप्रतीतेर्भ्रान्तित्ववर्णन एवेति परिहारेऽपि । **उक्तेऽर्थे** आत्मनित्यत्वे । अनेन 'अत्र' इति भाष्यार्थ उक्तः । **मन्त्रवर्णो** वेदः । **स्वरूपेण भूत्वा** स्वरूपेण सन्निति यावत् । **तन्निमित्तः** अचिन्त्यशक्तिनिमित्तः । **अनेन** भूत्वा भविता नेत्यनेन । **उक्तप्रकारं** वृद्धिह्रासोत्पत्त्यादिवर्जितम् । **उदाह्रियते** भूत्वाभवनवत्तया । **ईश्वरज्ञानं** दृष्टान्तत्वेनोच्यते । 'तद्धि' इत्यत्र तदित्यस्यार्थं वदन् हिशब्दसम्बन्धं च दर्शयति– **तत् ईश्वरज्ञानस्येत्यादिना** ।। भवनमुच्यत इत्ययुक्तम् । धातुना दर्शनक्रियामात्राभिधानात् । ईक्ष दर्शने इति वचनात् । लङा चातीतत्वप्रतीतेः । 'अनद्यतने लङ्' इति स्मृतेः । भवनस्य च न बोधकः शब्द इति तत्राऽह– **देवदत्तोऽपश्यदितिवदिति** ।। 'साध्यत्वेन क्रिया तत्र धातुरूपनिबन्धने' इति वचनात् सर्वत्र धातुभागेन साध्यत्वोपेता क्रियोच्यते । साध्यत्वावस्थैव भवनमिति 'ऐक्षत' इति दर्शनं भूतमित्यर्थो लभ्यत इत्युक्तं युक्तमिति भावः । 'वृद्धिह्रासादि' इत्यत्र आदिशब्देनोत्पत्त्यादिग्रहः । अनया च स्मृत्या यथा देशकालावस्थादिभिरस्मदाद्यवबोधस्य विलोपो न तथेश्वरावबोधस्येति प्रतीत्या अर्थाद् वृद्धिह्रासादिराहित्यमवगन्तव्यमिति भावः ।।

भावदीपिका

॥ **स्वरूपेण भूत्वेति** ॥ स्वरूपेण विद्यमान एवेत्यर्थः । **वर्जितं** भूत्वा वर्जितं सद् विद्यमानमेव । **कयाचित्** लोकविलक्षणया । **तन्निमित्तः** अचिन्त्यशक्तिनिमित्तः । **उक्तप्रकारं** वृद्धिह्रासवर्जितसद्विद्यमानत्वस्यैवाचिन्त्यशक्तिनिमित्तकत्वरूपम् । **कुतः** प्रमाणात् ॥ **तथाभावेति** ॥ भूत्वाभवनेत्यर्थः ॥ **भवनमिति** ॥ सर्वदा ज्ञानवत ईश्वरस्य 'ऐक्षत' इति यज्ज्ञानस्य भवनमुच्यते भूतं जातमित्युच्यते इति तत् सदा विद्यमानस्येदं कादाचित्कं भवनमचिन्त्यशक्तिं विना नोपपद्यत इत्यर्थः । ऐक्षतेति लङा ज्ञानस्य भूतत्वमेवोच्यते न त्विदानीं भवनम् । अत एतदर्थे 'तदैक्षत' इति श्रुत्युदाहरणमयुक्तमित्यतो लङन्तादपि वर्तमानार्थः प्रतीयते, इत्यत्रोदाहरणमाह– **देवदत्त इति** ॥

भावप्रकाशः

नन्वैक्षतेत्यत्र धातुना दर्शनमात्रमुच्यते । ईक्षदर्शन इत्युक्तेः । लङा तु अतीतत्वम् । अनद्यतने लङिति स्मृतेः । भवनं तु न केनापि । तत्कथं तदैक्षतेति भवनमुच्यत इत्युक्तमित्यत आह– **देवदत्तोऽपश्यदितिवदिति** ॥ सर्वत्र धातुभागेन साध्यत्वोपेता क्रियोच्यते । यथोक्तं धात्वर्थेन क्रिया तत्र धातुरूपनिबन्धनेति अतो भवनमुच्यत इत्युपपन्नमिति भावः । **वृद्धिह्रासादिति** ॥ आदिपदादुत्पत्त्यादिसङ्ग्रहः । देशत इति स्मृत्या यथा देशकालादिभिरस्मदाद्यवबोधस्य लोपो न तथा भगवदवबोधस्येत्युक्तयाऽर्थाद्वृद्ध्याद्यभावावगमादिति भावः ॥

भाष्यम्–कुतः? अजादिलक्षणेश्वरसरूपत्वात् । शाश्वतः सदैकरूपः । **पुरं** देहम् **अणतीति पुराणः । तथाऽपि न हन्यते हन्यमानेऽपि देहे ॥ २० ॥**

भावप्रदीपिका

कुतोऽयं न जननमरणशून्यः? कुतो वा नेश्वरसमः? इत्याशङ्क्याह– **कुत इति** ॥ बिम्बत्वादेव नेशसाम्यमित्यर्थः । अनादिनित्यस्येशसाम्याभावे विकारो न कारणमित्याह– **शाश्वत इति** ॥ किं तर्हीश्वरवैलक्षण्यम्? इत्यत आह– **पुरमिति** ॥ यदि पुराणः, तर्हि पुरनाशे नश्येद्दह्यमानगेहगतवदित्यत आह– **तथाऽपीति** ॥ २० ॥

श्लोकः २०

भावप्रकाशिका

उत्पत्तिनाशाभावश्चोक्तो जीवस्य । तदुभयं पृच्छति– **कुत इति** ॥ तथाविधेशप्रतिविम्बत्वम् उत्पत्तिनाशाभावः । प्रतिबिम्बत्वादेव न बिम्बसर्वसाम्यमिति भावेनोत्तरार्धमवतार्य परिहरति– **अजादीति** ॥ **स्वरूपेण** सदैकरूपोऽपि देहाद्देहान्तरं याति । एवमप्यौषधात् कलहृदाहवत् (?) देहनाशेऽपि न नश्यत्यात्मेत्याह– **तथाऽपीति** ॥ २० ॥

प्रमेयदीपिका

नन्वीश्वरवदिति कस्मान्नोक्तम्? नैवं शङ्क्यम् । लोकदर्शनस्याधिकस्य तत्रोत्पादात् । **'अजो नित्यः'** इति पुनरुक्तमित्याशङ्क्य तन्निवर्त्यामाशङ्कामुक्त्वा अन्यथा व्याचष्टे– **कुत इति** ॥ **'न जायते म्रियते'** इत्येतत् कस्मात् कारणादित्यर्थः । **'अजादि'** इत्यनेन **'अजो नित्यः शाश्वतः'** इति व्याख्यातम् । **'शाश्वतः'** इत्येतत् **'नित्यः'** इत्यनेन गतार्थमित्यतोऽन्यथा व्याचष्टे– **शाश्वत इति** ॥ तथाच **'अजो नित्यः'** इत्याभ्यां बिम्बोत्पत्तिनाशनिमित्तौ, **'शाश्वतः'** इत्यनेनोपाधिबिम्बसन्निधिजनननाशनिमित्तौ जन्मनाशौ न स्त इत्युक्तं भवति ॥ तथाऽपि **'अजः'** इत्युक्तत्वात् **'पुराणः'** इति पुनरुक्तिरिति चेत् न । **'भूत्वा भविता वा न'** इत्युक्तम् । तत्कुतः? किन्निमित्तश्च तर्हि जननव्यवहारः? इत्याशङ्क्य देहाद् देहान्तरप्राप्तिरस्यास्तीत्यनेनोच्यत इत्याह– **पुरमिति** ॥

एवमपि **'न हन्यते'** इति पुनरुक्तिरिति चेन्न । यदि पुराणस्तर्हि उपाधिभूतदेहनाशाद् दर्पणनाशात् प्रतिबिम्बनाशवदात्मनाशः स्यादित्याशङ्का अत्र पूर्वाभिप्रायेण परिह्रियत इति भावेनाऽह– **तथापीति** ॥ पुराणत्वेऽपि ॥ २० ॥

भावबोधः

लोकदर्शनस्येति ॥ 'प्रत्यक्षत्वं हरेर्जन्म' इत्यादिप्रमाणसिद्धस्य कृष्णो जातः, रामो जातः, इति जननव्यवहारालम्बनस्य हरिकर्मकस्य लोककर्तृकस्योत्पादेन न तस्याचिन्त्यशक्तिमात्रनिर्वाह्यत्वमिति भावः ॥ **पुनरुक्तिरिति चेदिति** ॥ न म्रियते इति नित्यत्वोक्तेरित्यर्थः ॥ **पूर्वाभिप्रायेणेति** ॥ नित्यत्वोपाधिः कश्चिदस्तीत्युक्तोपाधिद्वैविध्याभिप्रायेणेत्यर्थः ॥ २० ॥

श्लोकः २०

भावदीपः

ईश्वरवदिति कस्मान्नोक्तमिति ॥ ईश्वरवद् भूत्वा भविता न भवति जीव इति कस्मान्नोक्तमित्यर्थः ॥ **लोकदर्शनस्येति ॥** लोककर्तृकदर्शनस्येत्यर्थः ॥ सदा विद्यमानस्यापि रामकृष्णादेः जनदृग्विषयत्वरूपस्य जन्मनो जातादिव्यवहारालम्बनस्य भूत्वाभवनादधिकस्य तत्र सत्वेन अचिन्त्यशक्त्या तत्र जन्मनो निर्वाह्यत्वात् तथा नोक्तमित्यर्थः ॥ **न हन्यत इति पुनरुक्तिरिति चेदिति ॥** पूर्वार्धे 'न म्रियते' इति श्रवणादिति भावः ॥ **पूर्वाभिप्रायेणेति ॥** 'अन्तवन्त इमे देहाः' इत्यत्र 'इमे' इत्युक्तिसूचितेन 'नित्योपाधिः कश्चिदस्ति' इत्यादिनोक्तनित्योपाध्यभिप्रायेणेत्यर्थः ॥ **'तथाऽपि'** इत्यस्यार्थः **पुराणत्वेऽपीति ॥** अनेकदेहप्राप्तिमत्वेऽपीत्यर्थः॥ २० ॥

भावरत्नकोशः

ईश्वरवदिति ॥ ईश्वरवद् भूत्वा भविता न भवति जीव इत्येवानुक्त्वा तज्ज्ञानं किमित्युदाहृतमित्यर्थः । परिहरति– **नैवमिति ॥** तत्र हेतुः– **लोकदर्शनस्येति ॥** प्राथमिका लोकानां दृष्टिर्हीश्वरस्यावतारः । तथा च सदा विद्यमानस्यापि रामकृष्णादेः 'प्रत्यक्षत्वं हरेर्जन्म' इति जनदृग्विषयत्वरूपस्य जन्मनो जातादिव्यवहारालम्बनस्य भूत्वा भवनादधिकस्य तत्रेश्वरविषये उत्पादाङ्गीकारेण तस्याचिन्त्यशक्तिमात्रनिर्वाह्यत्वाभावादीश्वरवदिति नोक्तमिति भात्र इति सुधीन्द्रतीर्थश्रीमच्चरणाः ॥

अजो नित्य इति ॥ 'न जायते' इत्युक्तेरज इति पदं पुनरुक्तम् । 'न म्रियते' इत्युक्तत्वान्नित्य इति पदं पुनरुक्तमित्यर्थः । प्रागभावाप्रतियोगित्वध्वंसाप्रतियोगित्वयोरजनित्यपदार्थयोः 'न जायते' इत्यादिनोक्तत्वादिति भावः । **अन्यथेति ॥** नात्र प्रागभावाप्रतियोगित्वं ध्वंसाप्रतियोगित्वं वा विधातुमिदं पदद्वयम् । येनोक्तरीत्या पुनरुक्तिशङ्का । किन्तु न जायते न म्रियते इत्येतदेव कुतो हेतोः प्रतिपत्तव्यमिति चोद्यपरिहाराय अजपदमजप्रतिबिम्बत्वं नित्यपदं नित्यप्रतिबिम्बत्वं च प्रतिपादयितुं हेत्वर्थगर्भमिति प्रकारान्तरेण व्याचष्टे– **भाष्यकृदित्यर्थः ।** उक्तगतार्थताशङ्कानिरासाय भाष्यभावमाह– **तथा चेति ॥ बिम्बोत्पत्तीति ॥** अजशब्देन बिम्बोत्पत्तिनिमित्तकोत्पत्तिः नित्यशब्देन बिम्बनाशनिमित्तनाशश्च निषेध्यत इति विवेकः ॥

श्लोकः २०

पुराण इति । पुनरुक्तिरिति ॥ अजशब्देनानुत्पत्तिर्ह्युच्यते, पुराणशब्देन पुरातनत्वं कारण-पश्चाद्भावित्वलक्षणप्रागभावप्रतियोगित्वविरोध्यभिधीयत इति पुनरुक्तिरित्यर्थः । नेत्यनन्तरं यत इति शेषः । **तर्हि** भूत्वा भविता न चेत् । **अनेन** पुराणपदेन । पुराणशब्दस्य पुरातनार्थत्वे ह्युक्तशङ्का । मैवम् । किन्तु भाष्योक्तयोग एवात्र विवक्षित इति भावः ॥

न हन्यत इति पुनरुक्तिरिति ॥ विनाशाभावो ह्यनेनोच्यते । स च 'न म्रियते' इत्यनेनोक्त इति पुनरुक्तिरित्यर्थः । अत्रापि नेत्यनन्तरं यत इति शेषः । **पूर्वाभिप्रायेण** उपाधिद्वयाभि-प्रायेण । 'तथाऽपि' इति भाष्यपदार्थः– **पुराणत्वेऽपीति ॥** देहाद् देहान्तरप्राप्तिमत्त्वेऽपीत्यर्थः । तर्हि मया हतांस्त्वं जहीत्यादिप्रयोगस्य का गतिरित्याशङ्काया देहवियोगाभिप्रायं हननवचन-मिति परिहारं वक्तुं 'हन्यमानेऽपि देहे' इत्युक्तमिति भाष्यभावः स्फुटत्वान्नोक्तः ॥ २० ॥

गीताक्षरार्थस्तु– उक्ते आत्मनित्यत्वरूपेऽर्थे सम्मतित्वेन मन्त्रवर्णोऽयमुदाह्रियते न जायत इति ॥ अयं जीवः स्वरूपेण न जायते न म्रियते न नश्यति च । वाशब्दश्चशब्दार्थः । जीवो न जायते चेत् तर्हि यथेश्वरज्ञानं वृद्धिह्रासादिवर्जितं भूत्वैव कयाचिदचिन्त्यया शक्त्या भूतमिति व्यवहारालम्बनं भवति तथा जीवेऽपि किं जननव्यवहारस्तन्निमित्त इति पृच्छायामिदमुक्तं भवति– **अयमिति ॥**

अयं जीवः स्वरूपेण भूत्वा कयाचिच्छक्त्या ईश्वरज्ञानवद् भविता न भवति । न जायते न म्रियत इत्युक्तौ स्वरूपोत्पत्तिविनाशाभावौ जीवस्य कुत इत्यत उक्तम् – **अजो नित्यः शाश्वत इति ॥** 'अजादिलक्षणेश्वरसरूपत्वात्' इति हेत्वर्थगर्भं विशेषणत्रयम् । अतद्भावे सामानाधि-करण्यं सारूप्यं हि गमयति । तत्राजो नित्य इत्याभ्यां बिम्बोत्पत्तिनाशनिमित्तौ शाश्वत इत्यनेनोपाधिबिम्बसन्निधिजनननाशनिमित्तौ च जन्मनाशौ न स्त इत्युक्तं भवति । 'भूत्वा भविता वा न' इत्युक्तम् । तत् कुतः? किंनिमित्तश्च तर्हि जननव्यवहार इत्याशङ्क्योभयत्र देहाद् देहान्तरप्राप्तिर्निमित्तमिति भावेनोक्तम्– **पुराण इति ॥** पुराणि देहानणति गच्छतीति पुराणः शरीरयोगवानित्यर्थः । यदि पुराणस्तर्हि उपाधिभूतदेहनाशाद् दर्पणनाशात् प्रतिबिम्बनाश-वदात्मनाशः स्यादित्याशङ्क्य नित्यानित्योपाधिद्वयाङ्गीकाराभिप्रायेण परिह्रियते– **न हन्यत इति ॥** अनित्यदेहनाशेऽपि नित्योपाधिसद्भावात् तस्य च नाशाभावान्नात्मनाशशङ्कावकाश इति भाव इति ॥ २० ॥

भावदीपिका

लोकदर्शनस्येति ॥ ईश्वरज्ञानापेक्षयाऽधिकस्य तत्राविद्यमानस्य लोककर्तृकहरिकर्मक-प्रत्यक्षस्येश्वरे उत्पादनादित्यर्थः । तथाचेश्वरवदित्युक्तेऽन्यथासिद्धिशङ्का स्यात् । अचिन्त्य-शक्त्यभावेऽपि 'प्रत्यक्षत्वं हरेर्जन्म' इत्यादिप्रमाणानुसारेणेश्वरजननव्यवहारस्य प्रादुर्भविन लोकप्रत्यक्षत्वाभिप्रायेणापि सम्भवेनेश्वरजननव्यवहारस्याचिन्त्यशक्तिमात्रनिर्वाह्यत्वाभावात् । नच जीवेऽपि लोकप्रत्यक्षत्वाभिप्रायेण भवनप्रसक्तौ तन्निषेधः क्रियत इति वाच्यम् । देहोत्पत्त्या लोकदर्शनस्यात्रापि सत्त्वेनेष्टापत्त्या तन्निषेधायोगात् । ईश्वरज्ञाने तु लोकप्रत्यक्षाप्रवृत्त्या तत्र जननव्यवहारस्याचिन्त्यशक्तिमात्रनिर्वाह्यत्वमेव वक्तव्यमिति भावः । यथोक्तम् 'प्रत्यक्षत्वं हरेर्जन्म' इति ॥ **पुनरुक्तमिति** ॥ 'न जायते म्रियते' इत्यनेन पुनरुक्तमित्यर्थः ॥ **अस्तीति** ॥ तथाच तन्निबन्धन एव जननव्यवहार इति भावः ॥ **पुनरुक्तिरिति** ॥ 'न म्रियते' इत्यनेनेत्यर्थः ॥ **पूर्वाभिप्रायेणेति** ॥ यो देह उपाधित्वेनाङ्गीक्रियते नासौ नाशवान् यश्च नाश-वानयं परिदृश्यमानो देहो नासावुपाधिरित्यर्थः ॥ २० ॥

भावप्रकाशः

लोकदर्शनस्येति ॥ प्रत्यक्षत्वं हरेर्जन्मेति प्रमाणप्रसिद्धस्य कृष्णो जात इत्यादि-व्यवहारावलम्बनस्य लोकर्तृकहरिकर्मकदर्शनस्येत्यर्थः ॥ **न हन्यत इति पुनरुक्तिरिति** ॥ न म्रियत इत्युक्तत्वादिति भावः । **पूर्वाभिप्रायेणेति** ॥ उपाधेर्द्वैविध्याभिप्रायेणेत्यर्थः ॥ २० ॥

वेदाविनाशिनं नित्यं य एनमजमव्ययम् ।
कथं स पुरुषः पार्थ कं घातयति हन्ति कम् ॥ २१ ॥

भाष्यम्– अतो यः एवं वेद सः कथं कं घातयति हन्ति वा । अविनाशिनं नैमित्तिक-नाशरहितम् । नित्यं स्वाभाविकनाशरहितम् ॥ अथवा अविनाशिनं दोषयोगरहितम् नित्यं सदा भाविनम् इति सर्वत्र विवेकः । दोषयुक्तपुरुषादिषु नष्टशब्दप्रयोगात् ॥ २१ ॥

भावप्रदीपिका

पुरविनाशित्वादि किमित्युच्यते? इत्यत आह– **अत इति** ॥ अत इति प्रतिबिम्बत्वादितः ।

श्लोकः २१

घातयति हन्ति वा इति घातयामि हन्मि वेति भावं करोतीत्यर्थः । अविनाशिनित्यपदयोरर्थभेदमाह– **अविनाशिनमिति** ॥ दोषाः छेदादयः ॥ २१ ॥

भावप्रकाशिका

यस्यात्मनित्यत्वं नित्येश्वरप्रतिबिम्बरूपत्वं निश्चितं न तस्यात्मनि वध्यघातकभ्रम इति भावेनोत्तरं श्लोकं व्याचष्टे– **अत इति** ॥ नित्येशप्रतिबिम्बत्वान्न हन्यते । अत एव पारतन्त्र्यान्नाहमस्मीति भावस्तस्येति भावः । दोषयोगराहित्याभिधानस्यायं प्रकृतोपयोगः । यथा भीष्मद्रोणादिचैतन्यानां नित्यत्वान्न त्वया हननं घातनं वा । तद्वत् तेषामदोषयोगित्वात् न त्वया दोषयोगः क्रियते कार्यते वेति ॥ २१ ॥

प्रमेयदीपिका

'वेदाविनाशिनम्' इति पुनरात्मनोऽविनाशित्वादिकं किमर्थमुच्यते? इत्यतोऽस्य तात्पर्यमाह– **अत इति** ॥ उक्तैः प्रमाणैः । **'एवम्'** अविनाशित्वादिरूपम् । **कं कथं घातयति हन्ति वा** इत्येवं भावं न करोतीत्यर्थः । जीवस्यानित्यत्वादिकं मन्यमानो न जानातीत्युक्तम् । इदानीं तु ज्ञानी नैवं मन्यत इत्युच्यत इति । **'अविनाशिनम्'**,**'नित्यम्'** इति पुनरुक्तिमाशङ्क्य द्वेधाऽर्थभेदमाह– **अविनाशिनमिति** ॥ **नैमित्तिकः** बिम्बनाशादिनिमित्तकः । **स्वाभाविकः** कालकृतः । **'दोषयोगरहितम्'** इत्यनेन **'मात्रास्पर्शाः'** इत्यत्र यदुक्तम् 'आभिमानिकमेवात्मनो दुःखादिकं न तु स्वगतम्' इति तस्यानुवादः क्रियते ॥ एवं व्याख्यानप्रकारमन्यत्राप्यतिदिशति– **इति सर्वत्रेति** ॥ **'विवेकः'** शब्दार्थयोः। **'अविनाशिनं दोषयोगरहितम्'** इति कुतो लभ्यते? इत्यत आह– **दोषेति** ॥ **अनेकार्थत्वाद् धातूनामिति भावः** ॥ २१ ॥

भावबोधः

ननु 'कथं स पुरुषः' इति गीतायां स वेत्ता पुरुषः कथं कं घातयति, हन्ति कम् न कथञ्चिदिति ज्ञानिन एव स्वातन्त्र्याक्षेपः । अज्ञानिनः स्वातन्त्र्यमस्तीति प्रतीत्या प्रकृतस्वातन्त्र्यनिषेधविरोधः स्यादित्यतस्तदनुकारि 'स कथम्' इति भाष्याभिप्रायमाह– **एवं भावमिति** ॥ जीवानित्यत्वस्वातन्त्र्यादिविषये भ्रान्तो न भवतीत्यर्थः । न जानातीत्युक्तमिति ॥

'य एनम्' इति श्लोकेनेत्यर्थः । **इत्युच्यत इति** ।। तथा च न तेनास्य पुनरुक्तिरिति भावः । **अनेकार्थत्वाद्धातूनामिति** ।। तथा चादर्शनवत् दोषयोगोऽपि नञ् धात्वर्थ इत्यर्थः ।। २१ ।।

भावदीपः

'अतः' इत्यस्यार्थः **उक्तैः प्रमाणैरिति** ।। 'एवम्' इत्यस्यार्थः **अविनाशित्वादिरूपमिति** ।। गीतोक्तनित्यत्वाजत्वादिरादिपदार्थः । भाष्यानुवादपूर्वं शेषमाह– **कं घातयति हन्ति वेत्येवं भावं न करोतीत्यर्थ इति** ।। **'कम्'** इत्याक्षेपे । 'एनमयं घातयति एनमयं हन्तीति भावं न करोति' इति फलितार्थः ।। श्लोकतात्पर्यं निष्कृष्य दर्शयति– **जीवस्येत्यादिना** ।। प्रागप्रकृतस्य कथमनुवादः? इत्यत आह– **दोषयोगरहितमित्यनेनेति** ।। **आभिमानिकम्** अभिमानकृतम् ।।

वाक्यार्थप्रदीपः

अनेकार्थत्वादिति ।। कुर्द–खुर्द–क्रीडायामेवेत्येवकारमूलकम् ।

'क्रियावाचित्वमाख्यातुं एकैकोऽर्थः प्रदश्यते ।
प्रयोगतोऽनुगन्तव्या अनेकार्था हि धातवः' (वोपदेवः)

इत्युक्तेरदर्शनवद्दोषयोगोऽपि णशधात्वर्थ एवेति भावः ।।

भावरत्नकोशः

पुनरिति ।। 'अनाशिनः' इत्यविनाशित्वस्य 'नित्यस्योक्ताः' इति नित्यत्वस्य 'न त्वेवाहम्' इत्यादिना अजत्वस्य 'अव्ययस्यास्य' इत्यव्ययत्वस्य चोक्तत्वादिह पुनस्तद्वचनं न प्रयोजनवदित्यर्थः । 'अतः' इति भाष्यस्यार्थः– **उक्तैरिति** ।। अनादिभावत्वनित्यविम्बकत्वादिरूपैः प्रमाणैरित्यर्थः । 'एवम्' इति भाष्यपदार्थः **अविनाशित्वादिरूपमिति** ।। 'कथं कं घातयति हन्ति वा' इति भाष्यतात्पर्यमाह– **घातयति हन्ति वेत्येवं भावं करोतीत्यर्थ इति** ।। कथं करोतीति भाष्येणान्वयः । न करोतीति पाठे त्वयमर्थः । ननु गीतायां यः अविनाशित्वादि रूपम् आत्मानं वेद स वेदिता पुरुषः कथं घातयति हन्ति वा? न कथं घातयति हन्ति वा, न

श्लोकः २१

कथञ्चित् कमपि वेति ज्ञानिन एव स्वातन्त्र्याक्षेपप्रतीत्या अज्ञानिनः स्वातन्त्र्यमस्तीति विज्ञायते । न चैतद् युक्तम् । ज्ञान्यज्ञानिसाधारणजीवमात्रे स्वातन्त्र्येण कर्तृत्वादिनिषेधस्य प्रकृतत्वेन प्रकरणविरोधादित्यतो भाष्यभावमाह– **एवं भावं न करोतीति ॥** जीवस्वातन्त्र्यानित्यत्वादिभावनां न करोति । तद्विषये भ्रान्तिमात्र भवतीत्यर्थः इति ॥ ननु स्वातन्त्र्यादिभावनां न करोतीत्यत्र 'वेदाविनाशिनम्' इत्यस्य तात्पर्यमिति व्याख्यानान्नित्यत्वाद्युक्त्या पुनरुक्त्यभावेऽपि 'उभौ तौ न विजानीतः' इत्युक्त्या अस्त्येव सा, उभयत्र तथा ज्ञाननिषेधप्रतीतेरित्याशङ्क्य तद्वाक्यतात्पर्यं वदन्नेतद्वाक्यतात्पर्यमाह– **जीवस्येति ॥ इत्युक्तम् ॥** 'य एनम्' इति श्लोकेन । इत्युच्यत इत्यनन्तरं तात्पर्यमिति शेष इत्याहुः ॥

नैमित्तिकश्चासौ नाशश्चेत्यादिरूपेण विग्राह्यत्वान्नैमित्तिकः स्वाभाविक इति विच्छिद्य व्याख्याति– **नैमित्तिक इत्यादि ॥** 'बिम्बनाशादि' इत्यत्र आदिशब्देनोपाधिनाशतत्सन्निधिनाशौ गृह्येते । 'य एनम्' इति यच्छब्दश्रवणादनुवादो ज्ञायते । अनुवादश्चोक्तस्यैव । न च दोषयोगराहित्यं प्रागुक्तम् । येनाविनाशिनमिति तदनुवाद इत्यत आह– **दोषयोगेति ॥** मात्रास्पर्शा अभिमानसहिता एव दुःखादिप्रदा इति व्याख्यातत्वादुक्तम्– **आभिमानिकमेवेति ॥ स्वगतम्** अनागन्तुकम् ॥

अनुवाद इति ॥ न चाव्ययत्वस्येतः पूर्वमात्मन्यनुक्तेः कथं तस्यानुवाद इति वाच्यम् । स्वाभाविकनैमित्तिकनाशनिषेधस्योक्तत्वेन नाशसामान्याभावरूपस्याव्ययत्वस्याप्युक्तिलाभेनानुवादोपपत्तेः । 'नत्वेवाहम्' इत्यादावुक्तरूपाव्ययत्वस्योक्तत्वाद् युक्तोऽनुवाद इत्यप्याहुः । शब्दार्थयोः अविनाशिशब्दार्थस्य नित्यशब्दार्थस्य च । तेन, शब्दश्चार्थश्चेति विग्रहे अविनाशिशब्दनित्यशब्दयोर्द्वित्वात् तदर्थानां चातुर्विध्याद् द्विवचनानुपपत्तिरिति दूषणमलग्नकम् । शब्दयोः शब्दत्वेनार्थयोरर्थत्वेनैक्यं विवक्षित्वा द्विवचनं प्रायुङ्क्तेति केचित् । विनाशिशब्देन दोषयोगी न प्रत्येतुं युक्तः । नश्यतेरदर्शनार्थत्वेन दोषोपस्थापनाशक्तेरित्यत आह– **अनेकेति ॥** नश्यतेरदर्शनमिवेह दोषयोगोऽप्यर्थो ग्राह्य इत्यर्थः ॥ २१ ॥

गीताक्षरार्थस्तु– जीवस्यानित्यत्वादिकं मन्यमानो न जानातीत्युक्तम् । इदानीं ज्ञानी नैवं मन्यत इत्युच्यते वेदाविनाशिनमिति ॥ यः पुमान् एनम् अन्वादेशे एनादेशः । प्रकृतं जीवम् अविनाशिनं बिम्बनाशादिनिमित्तकनाशरहितं नित्यं कालकृतनाशहीनं, यद्वा 'मात्रास्पर्शाः'

इत्यत्रोक्ताभिमानादिदोषयोगरहितं नित्यं सदाभाविनमित्यर्थः । अजम् उत्पत्तिवर्जितम्, अव्ययं स्वरूपविकारशून्यम् उक्तैः प्रमाणैः वेद जानाति । स पुरुषः कं पुरुषं कथं घातयति कथं कं वा हन्ति? घातयतीति हन्तीत्येवं भावं करोतीत्यर्थ इति ॥ २१ ॥

भावदीपिका

अविनाशित्त्वादिनाऽऽत्मानं यो वेद स कं कथं घातयति । न कथमपीत्यन्यथाप्रतीतिं वारयितुमाह– **एवं भावमिति** ॥ अविनाशित्त्वादिनैनं यो वेद स पुरुषोऽयमन्येन कमेनं घातयति स्वयं कं हन्तीत्येवं भावं कथं कुर्यात् न करोति जीवानित्यत्त्वास्वातन्त्र्यविषये भ्रान्त्यभावादित्यर्थः । असंगतमेतत् किमर्थमुच्यते, 'य एनम्' इति पुनरुक्तं चेत्यत आह– **जीवस्येति** ॥ **इत्युक्तं** य एनम् इति श्लोकेन ॥ **इत्युच्यत इति** ॥ तथा च न तेनास्य पुनरुक्तिरिति भावः । दोषयोगरहितमिति व्याख्यानमयुक्तम् । अत्राविनाशिनं वेदेत्यादिना पूर्वोक्तस्यैवानुवादः क्रियते । तत्र दोषयोगराहित्यस्य पूर्वमनुक्तत्त्वेनानुवादायोगादित्यत आह– **दोषयोगरहितमित्यनेनेत्यादिना** ॥ इत्यनेन एतदर्थकेनाविनाशिनमिति पदेनेत्यर्थः ॥ **इतीति** ॥ तथा चाभिमानपरित्यागः कार्य इति यदुक्तं तस्याभिमानादिदोषयोगरहितत्त्वस्य पूर्वमुक्तस्यानुवादः क्रियत इत्यर्थः । ननु नष्टशब्दात् दोषयुक्तत्वप्रतीतिः कथम् । 'णश अदर्शने' इति धातोः कर्मणि क्तप्रत्यये निष्पन्नस्य नष्टशब्दस्यादृष्ट इत्यर्थकत्वात् । दोषस्य णशधात्वर्थत्वाभावादित्यत आह– **अनेकार्थत्वादिति** ॥ नष्टशब्दस्य दुष्टशब्दसमानार्थकत्वादित्याशयः । 'क्रियावाचित्वामाख्यातुमेकैकोऽर्थः प्रदर्श्यते । प्रयोगतोऽनुगन्तव्या अनेकार्था हि धातवः' इति वचनाददर्शनवत् दोषयोगोऽपि णशधात्वर्थ इति भावः ॥ २१ ॥

भावप्रकाशः

ननु गीतायां वेदाविनाशिनमित्यादिना विनाशित्वादिविशेषदर्शनवन्तमनूद्य कथं स पुरुष इत्यनेन तस्यैव हननकर्तृत्वाद्यभाव उक्तः । न चासौ युक्तः । जीवमात्रे स्वातन्त्र्येण कर्तृत्वादिनिषेधस्य प्रकृतत्वेन प्रकरणविरोधात् । अविनाशित्वादिज्ञानस्य स्वातन्त्र्येण कर्तृत्वाद्यभावे हेतुत्वाभावेन यो वेद स कथं हन्तीत्याद्ययोगाच्चेत्यतोऽभिप्रायमाह– **एवं भावमिति** ॥ जीवस्वातन्त्र्यानित्यत्वादि भावनां न करोतीत्यर्थः । भ्रान्तो न भवतीति यावत् ॥

श्लोकः २१

नन्वेवं स्वातन्त्र्यादिभावनां न करोतीति व्याख्यानान्नित्यत्वाद्युक्त्या पुनरुक्तिर्माभूत् । तथाप्युभौ तौ न विजानीत इत्यनेन स्यादेव । उभयत्र तथा ज्ञाननिषेधप्रतीतेरित्याशङ्क्य तत्तात्पर्यमनुवदन्नेतत्तात्पर्यमाह– **जीवस्येति** ॥ तथा चोभयत्र पूर्वोक्तविशेषणभेदान्निषेध्यभेदाच्च न पुनरुक्तिरिति भावः । ननु यच्छब्दश्रवणाद्वेदाविनाशिनमित्यर्थोऽनुवादः । तथा च दोषयोग-रहितत्वस्य प्रागनुक्तत्वात् कथमविनाशिनमित्यनेन तदनुवाद इत्यत आह– **दोषयोगेति** ॥ **अनुवाद इति** ॥ न चैवमप्यनुक्तानुवाददोष एव । अव्ययत्वस्य प्रागनुक्तेरिति वाच्यम् । नाश-सामान्याभावरूपस्य तस्य नत्वेवाहमित्यादावेवोक्तत्वादित्याशयात् ॥ २१ ॥

वासांसि जीर्णानि यथा विहाय
नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि ।
तथा शरीराणि विहाय जीर्णा-
न्यन्यानि संयाति नवानि देही ॥ २२ ॥

भाष्यम्– देहात्मविवेकानुभवार्थं दृष्टान्तमाह– वासांसीति ॥ २२ ॥

भावप्रदीपिका

देहात्मनोः प्राक्प्रतिपादितो विवेको नानुभवारूढोऽत्यभिमानित्वात् । तदर्थं दृष्टान्तमाहे-त्युत्तरश्लोकमवतारयति– **देहेति** ॥ २२ ॥

भावप्रकाशिका

आत्मनो देहे व्याप्तत्वात् प्रायः प्राणिनां व्यवहारापाटवात् भेदज्ञानेऽपि तयोरङ्गारवह्निवद-विविक्तव्यवहारो भवतीति दृष्टान्तमुखेनापि तद्विवेकमनुभवरूपं दृढीकरोतीत्याह– **देहेति** ॥२२॥

प्रमेयदीपिका

देहानामपगमोपगमयोरप्येक एवायमात्मेत्येतत् **'देहिनोऽस्मिन्'**(२.१३) इत्यत्रैव सदृष्टान्तमुक्तम् । अतो **'वासांसि'** इति व्यर्थोऽयं श्लोक इत्यत आह– **देहेति** ॥ कौमारादि-देहानामतिभिन्नत्वाभावान्न तेन देहात्मनोर्विवेको विनाशित्वाविनाशित्वादिलक्षणः स्पष्टमनु-

भवारूढो भवतीति भावः । **दृष्टान्तं** 'पूर्वोक्ताद्विलक्षणम्' इति शेषः । **दृष्टान्तमित्युपलक्षणम्** । दार्ष्टान्तिकस्यापि कथितत्वात् ॥ २२ ॥

भावरत्नकोशः

यथा कौमारमित्याद्युक्तेस्सदृष्टान्तमित्युक्तम् । प्रत्यभिज्ञानेनैकतया सिद्धस्य देहरूप-स्यावयवोपचयापचयाभ्यां तत्तत्परिणामतया विकारदर्शनादुक्तम्– **अतिभिन्नत्वाभावादिति** ॥ आविपालगोपालं देहात्मविवेक आजानसिद्ध इति न स दृष्टान्तेनोपपादनीय इत्याशङ्क्यात्र विवक्षितं विवेकशब्दार्थमाह– **विनाशित्वाविनाशित्वलक्षण इति** ॥ दुर्ग्रहमर्थं बुद्धिमारोहयितु-मवश्यं वक्तव्यस्य दृष्टान्तस्य यथा देह इत्युक्तत्वादाह **पूर्वोक्ताद् विलक्षणमिति** ॥ देहा-नामपगमोपगमयोरप्येक एवायमात्मेत्येतद् देहिनोऽस्मिन्नित्यत्रैव सदृष्टान्तमुक्तम् । तथाऽपि कौमारादिदेहानामतिभिन्नत्वाभावान्न तेन देहात्मनोर्विनाशित्वाविनाशित्वलक्षणो विवेकः स्पष्ट-मनुभवारूढो भवतीत्यतो दृष्टान्तान्तरेण पूर्वोक्ताद् विलक्षणेनैक एवायमात्मेत्येतत् प्रत्याय्यते– **वासांसीति** ॥ गीताक्षरार्थस्तु स्पष्टः ॥ २२ ॥

भावदीपिका

अतिभिन्नत्वाभावादिति ॥ अभेदस्यापि सत्त्वादिति भावः ॥ **पूर्वोक्ताद् विलिक्षण-मिति** ॥ अत्यन्तभेदोपेतमित्यर्थः ॥ **कथितत्वादिति** ॥ उत्तरार्धेनेति शेषः ॥ २२ ॥

भावप्रकाशः

अनतिभिन्नत्वादिति ॥ अवस्थितस्यैव द्रव्यस्यावयवोपचयापचयाभ्यां तत्तत्परिमाणतया विक्रियमाणत्वादिति भावः । एतच्च सौगतपरीक्षायामभेदेऽपि विशेषेणेत्यनुव्याख्यानसुधायां स्पष्टम् ॥ २२ ॥

नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः ।
न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः ॥ २३ ॥

भाष्यम्– स्वतः प्रायोनिमित्तैश्चाविनाशिनोऽपि केनचिन्निमित्तविशेषेण स्यात्, ककच्छेदवत् इत्यतो विशेषनिमित्तानि निषेधति– नैनमिति ॥ २३ ॥

श्लोकः २३

भावप्रदीपिका

सर्वप्रकारमनित्यत्वमीशस्य निषिद्धत्वात् किमुत्तरश्लोकेन? इत्यत आह– **स्वत इति** ॥ स्यात् 'नाशः' इति शेषः । **ककच्छेदो** दक्षशिरश्छेदः ॥ २३ ॥

भावप्रकाशिका

ननु नैमित्तिकनाशस्यापि निरस्तत्वात् किमुत्तरश्लोकेनेत्यत आह– **स्वत इति** ॥ २३ ॥

प्रमेयदीपिका

नैमित्तिकनाशस्य प्राङ्निरस्तत्वात् किं **'नैनम्'** इति श्लोकेन? इत्यतः तन्निवर्त्याशङ्काप्रदर्शनपूर्वकं तात्पर्यमाह– **स्वत इति** ॥ **स्वतः कालतः** । **प्रायः** बाहुल्येन । शङ्क्यमाननिमित्तव्यावृत्त्यर्थमेतदव्ययम् । **'केनचित्'** शस्त्रादिना । **स्यात्** 'विनाशः' इति शेषः । असम्भावितशङ्काया न पर्यवसानमित्यतो दृष्टान्तमाह– **ककच्छेदवदिति** ॥ यथा दक्षस्य प्रजापतेः शिरच्छेदो न स्वतो जातः, नापि वीरभद्रस्यायुधेन निमित्तेन, किन्तु यज्ञपशुभावनाख्येन निमित्तविशेषेण तथेत्यर्थः । इत्यतः एवं शङ्कितत्वात् । विशिष्यन्त इति विशेषाः । विशिष्टनिमित्तानि विनाशस्य ॥ २३ ॥

भावबोधः

ननु निमित्तवविशेषानिति वक्तव्यम् । तत्कथं विशेषनिमित्तानीत्युक्तमित्यत आह– **विशिष्यन्त इति** ॥

भावदीपः

प्राङ्निरस्तत्वादिति ॥ 'अन्तवन्त इमे' (२.१८) इति श्लोके विम्बोपाधितत्सान्निधीनां नाशनिमित्तकनाशस्य निरस्तत्वादित्यर्थः ॥ **'प्रायः'** इत्यनुवादः,**'बाहुल्येन'** इति व्याख्या । तस्य कृत्योक्तिः **शङ्क्यमाननिमित्तव्यावृत्त्यर्थमेतदव्ययमिति** ॥ **'नैनम्'** इति श्लोके नाशहेतुतया यच्छस्त्रपावकादिकं शङ्क्यते तद्व्यावृत्तबिम्बनाशादिनिमित्तग्रहणायैतद्विशेषणम् ॥ **अव्ययमिति** स्वरूपकार्तनम् ॥ **यज्ञपशुभावनयेति** ॥ उक्तं हि चतुर्थस्कन्धे–

दृष्ट्वा सञ्ज्ञपने योगं पशूनां स पतिर्मखे ।
यजमानपशोः कस्य कायात् तेनाहरच्छिरः ॥ इति ॥ २३ ॥

भावरत्नकोशः

प्राक् 'अनाशिनः' इत्यत्र 'अविनाशिनम्' इत्यत्र च । उभयत्र तथा भाषणादिति भावः । 'प्रायः' इति भाष्यपदमनूद्य व्याकुर्वंस्तस्य कृत्यमाह– **प्रायो बाहुल्येन शङ्क्यमानेति** ॥ 'नैनम्' इत्यत्र निषेध्यतया यत् केनचिच्छस्त्रादिनेति निमित्तं शङ्क्यते तद्व्यावृत्त्यर्थमुपाधि-नाशाद् बिम्बनाशादुपाधिबिम्बसन्निधिनाशाद् वा नाशोऽस्त्वित्यादिरूपैराशङ्कितैर्बहुतर-निमित्तैर्नाशशून्यस्यापि शङ्क्यमानशस्त्रादिरूपनिमित्तविशेषं व्यावर्तयितुमेतत् प्राय इति पद-मित्यर्थः । प्रायः पदाभावे कालतो निमित्तैश्चानाशिनोऽपि निमित्तविशेषेण नाशोऽस्त्विति शङ्कैव विप्रतिषिद्धेति भावः ॥

ननु 'निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनम्', 'वेदो वा प्रायदर्शनात्' इत्यादिप्रयोगात् 'प्रायः स्यात् ताडने मृत्यौ तुल्यबाहुल्ययोरपि' इति विश्वनिघण्टावुक्तेश्च बाहुल्यार्थः प्राय-शब्दोऽयमकारान्तः । तस्माच्च 'प्रकृत्यादिभ्य उपसङ्ख्यानम्' इति तृतीयायां प्रायेणेति स्यात् । समस्तत्वे प्रायनिमित्तैरिति भवेत् । भूमार्थस्य निमित्तपदसामान्याधिकरण्यायोगश्चेत्यत आह– **अव्ययमिति** ॥ बाहुल्यार्थं प्राय इति पदं सान्तमव्ययमप्यस्ति । 'अल्पे नीचैर्महत्युच्चैः प्रायो भूम्न्यद्रुते शनैः' इत्यमरेण सान्ताव्ययैः सह पाठात् । अत उपपन्नं प्रायोनिमित्तैरिति भाषणमिति भावः ॥

शस्त्रादिना अनलानिलादिना । एकः कशब्दः प्रजापतिविशेषार्थः । अन्यस्तु शिरोवाचक इति भावेन दृष्टान्तभाष्यं व्याचष्टे– **यथेति** ॥ **नापि वीरभद्रस्यायुधेनेति** ॥

'भृगुं बबन्ध मणिमान् वीरभद्रः प्रजापतिम्' इति प्रस्तुतवीरभद्रस्य

'शस्त्रैरस्त्रान्वितैरेनमनिर्भिन्नत्वचं हरः'

इति तत्र शस्त्रायुधप्रयोगो मोघ इत्याभिधानादिति भावः । **यज्ञपशुभावनाख्येन निमित्त-विशेषेणेति** । 'विस्मयं परमापन्नो दध्यौ पशुपतिश्चिरम्' इति ध्यानमुक्त्वा

श्लोकः २३

'दृष्ट्वा सञ्ज्ञपने योगं पशूनां स पतिर्मखे ।
यजमानपशोः कस्य कायात् तेनाहरच्छिरः'

इति श्लोके मख इत्युक्तेर्यजमानस्य पशुत्वोक्तेश्च यज्ञपशुभावनारूपमेव ध्यानं योगमुपायमास्थाय शिरो जहारेति विभावनादिति भावः ॥

ननु भावसाधनो विशेषशब्दः कथं निमित्तशब्देन समानाधिकरणः स्यादित्यतो नासौ भावघञन्तः, किन्तु कर्मणीति भावेनाऽह– **विशिष्यन्त इति** ॥ तात्पर्यमाह– **विशिष्टेति** ॥ २३ ॥

भावदीपिका

प्रागिति ॥ 'विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित् कर्तुमर्हति' इत्यत्रेत्यर्थः । प्रायःशब्दव्यावर्त्यं दर्शयति– **शङ्क्यमानेति** ॥ केनचिदिति शङ्क्यमानेनेत्यर्थः । प्रायःशब्दाभावे स्वतो निमित्तैश्चाविनाशिनोऽपि निमित्तविशेषेण नाशः स्यादित्युक्ते विरोधापत्तेरिति ध्येयम् ।

ननु 'प्रायोनिमित्तैश्च' इत्यत्र प्राय इत्यस्याकारान्तशब्दत्वे भिन्नपदत्वे च प्रायैरिति स्यात् । समस्तत्वे तु प्रायनिमित्तैरिति भवेत् । प्रायोनिमित्तैरिति तु कथमित्यत आह– **अव्ययमिति** ॥ **असम्भावितेति** ॥ स्वतः बहुतरनिमित्तैश्चानाशिनोऽपि केनचिन्निमित्तविशेषेण नाशशङ्का कुत्राप्यदृष्टत्वादसम्भावितेत्यर्थः ॥ **नापि वीरभद्रस्येत्यादि** ॥ यथोक्तं भागवते चतुर्थस्कन्धे–

'शस्त्रैरस्त्रान्वितैरेनमनिर्भिन्नत्वचं हरः ।
विस्मयं परमापन्नो दध्यौ पशुपतिश्चिरम् ॥
दृष्ट्वा सञ्ज्ञपने योगं पशूनां स पतिर्मखे ।
यजमानपशोः कस्य कायात् तेनाहरच्छिरः' ॥ इति ।

ननु विशेषनिमित्तानीत्ययुक्तम् । तथात्वे विशेषाणामेव निमित्तताप्राप्त्या प्रकृतासङ्गतेः निमित्तविशेषानिति वक्तव्यमित्यतः अर्थत ऐक्यमेवेत्याशयेनाह– **विशिष्यन्त इति** ॥ विपूर्वकाच्छिष्लृ विशेषण इत्यस्मात् कर्मणि घञि गुणे च कृते विशेष इति भवति ॥ **विशिष्टनिमित्तानि** ॥ इतरविलक्षणनिमित्तानीत्यर्थः ॥ २३ ॥

भावप्रकाशः

प्रागिति ॥ नित्यस्यानाशिन इत्यादावित्यर्थः । ननु 'प्रायः स्यात्ताडने मृत्यौ तुल्यबाहुल्ययोरपि' इति विश्वोक्तेर्वेदो वा प्रायदर्शनादिति प्रयोगाच्च बाहुल्यार्थः प्रायशब्दोऽकारान्तस्तस्मात् प्रकृत्यादित्वात् तृतीयायां प्रायेणेति स्यात् । प्राय इति तु कथमित्यत उक्तम्– **अव्ययमिति** ॥ बाहुल्यार्थं प्राय इति सान्तमव्ययमप्यस्ति । 'अल्पे नीचैर्महत्युच्चैः प्रायो भूम्यद्रुते शनैरित्यमरेण सान्ताव्ययैः सहोक्तेः । ततः प्रायो' इत्युपपन्नमिति भावः । **यज्ञपशुभावनाख्येनेति** ॥ यद्यपि चतुर्थस्कन्धे दध्यौ पशुपतिश्चिरमिति ध्यानमात्रमुक्तम् । न तु उक्तरूपम् । तथाऽपि 'दृष्ट्वा संज्ञपने योगं पशूनां स पतिर्मखे । यजमानपशोः कस्य कायात्तेनाहरच्छिर' इत्युत्तरश्लोके मख इत्युक्तेः यजमानस्य पशुत्वोक्तेश्चोक्तप्रकारध्यानमेव दध्यावित्यनेन ग्राह्यमित्यभिप्रेत्यैवमुक्तम् । ननु भावसाधनस्य विशेषशब्दस्य कथं निमित्तशब्दसामानाधिकरण्यमित्यत आह– **विशिष्यन्त इति** ॥ कर्मणि घञनेऽत्र विशेषशब्द इति भावः ॥ २३ ॥

अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव च ।
नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः ॥ २४ ॥

भाष्यम्– वर्तमाननिषेधात् स्यादुत्तरत्रेत्यत आह– अच्छेद्य इति ॥ वर्तमानादर्शनाद् युक्तमयोग्यत्वमिति सूचयति वर्तमानापदेशेन । कुतोऽयोग्यता? नित्यसर्वगतादिविशेषणेश्वरसरूपत्वात् ॥

भावप्रदीपिका

यदि वर्तमानकाले छेदाद्यभावः, तर्ह्युत्तरत्र स्याद्विशेषनिषेधस्य शेषानुज्ञारूपत्वादित्याशङ्क्य, उत्तरश्लोकमवतारयति– **वर्तमानेति** ॥ छेदनाद्ययोग्यता प्रथममेव कुतो नोच्यते? किं वर्तमानापदेशेन? इत्यत आह– **वर्तमानेति** ॥ ननु वर्तमानकाले छेदाद्यदर्शने, कथं छेदाद्ययोग्यता? इत्यत आह– **कुत इति** ॥ सर्वगतस्य छेदाद्यभावेन तत्प्रतिबिम्बस्यापि न छेदादिकमित्यर्थः ॥

श्लोकः २४

भावप्रकाशिका

ननु 'नैनं छिन्दन्ति' इति छेदनादेः वर्तमानत्वमेव निषिध्यते । अतः स्यात् उत्तरत्र । विशेषप्रतिषेधस्य शेषाभ्यनुज्ञानविषयत्वादित्याशङ्क्य, परिहारत्वेनोत्तरश्लोकमवतारयति– **वर्तमाननिषेधादिति** ।। ननु 'अच्छेद्यः' इत्यादि छेदनाद्ययोग्यत्वोक्त्या छेदनाद्यभावस्य सर्वकालीनत्वावगतेः 'नैनम्' इत्यादि वर्तमानछेदनादिप्रतिषेधेन किम्? इत्यत आह–**वर्तमानादर्शनादिति** ।। नन्विदानीमच्छिद्यमानस्यापि कालान्तरे छेदादिदर्शनात् कुतः छेदाद्ययोग्यत्वम्? इत्याक्षिप्य तत्समाधानत्वेनोत्तरार्धमवतारयति– **कुत इत्यादिना** ।। नित्यं सर्वेषु शास्त्रपावकाम्बुवाय्वादिषु स्थितो नित्यसर्वगतः । न तु नित्यश्चासौ सर्वगतश्चेति ।। तथा सति पुनरुक्तिः स्यादिति वक्ष्यति नित्यत्वं सर्वगतत्वविशेषणमित्यादि । न ह्याकाशवत् सदा शस्त्रादिस्थो विष्णुस्तच्छेदनाद्यर्हति । काष्ठादिस्तु न सदा पावकादिस्थः । अतस्तैर्दाहाद्याप्नोति । नित्यसर्वगतत्वं हीशस्यैवाच्छेद्यत्वादिप्रदर्शकम् । जीवस्य तत्प्रतिबिम्बत्वादेवाच्छेद्यत्वादिति ।

प्रमेयदीपिका

तर्हि **'अच्छेद्योऽयम्'** इत्यादि पुनरुक्तमित्यत आह– **वर्तमानेति** ।। लट्प्रयोगेण **वर्तमानस्यैव छेदादेर्निषेधात्**, इदानीं दृश्यमानत्वेन आत्मनः प्राग्विनाशाभावेऽपि **उत्तरत्र** शस्त्रादिना विनाशः **स्यादिति** शङ्कायां, छेदादियोग्यतैव आत्मनो नास्तीति प्रतिपादनायैतदुदितम् । 'अर्हे कृत्यतृचश्च' (पा.सू.३.३.१६९) इति कृत्यस्यार्हार्थत्वस्मरणादिति भावः । तर्हि तेनैवालम् । किमाद्येन श्लोकेन? इत्यत आह– **वर्तमानेति** ।। **'प्रवृत्ते शस्त्रसम्पाते'** (१.२०) इति वचनात् प्रसक्तौ सत्यामपि वर्तमानस्य छेदादेः अ**दर्शनात्** छेदा**द्ययोग्यत्व**मात्मनो **युक्तमिति** दर्शयति प्रथमश्लोकेन । एवं तर्हि,औत्तराधर्यप्रसङ्ग इति चेन्न । उपोद्घाताभिप्रायेण भगवतोक्तेरभिप्रायमजानानस्य शङ्कामनूद्यावतारस्य कृतत्वात् । स्वाभिप्रायेण तूपोद्घातमुक्त्वा साध्यमाहेत्यवतारः कर्तव्यः ।।

'नित्यः सर्वगतः' इत्यादिकं जीवेऽसम्भावितमित्याशङ्क्य तन्निवर्त्याशङ्काप्रदर्शनपूर्वकं व्याचष्टे– **कुत इति** ।। वर्तमानच्छेदाद्यदर्शनमात्मनः छेदाद्ययोग्यतायां किं निश्चययुक्तिरुत

सम्भावनायुक्तिः? नाद्यः । कदाचिददृष्टस्यापि पश्चाद्दर्शनात् । द्वितीये कुतोऽयोग्यतानिश्चय इति शङ्कार्थः । **'नित्यः सर्वगतः'** इति भावप्रधानो निर्देशः । ईश्वरस्य तावच्छेदाद्ययोग्यत्वं सिद्धम् । नित्यसर्वगतत्वादिविशेषणवत्वात् । नह्येवम्भूतस्य छेदादिकं सम्भवति । अतस्तत्प्रतिबिम्बस्यापि जीवस्य तदयोग्यत्वमिति भावः ॥

भावबोधः

ननूत्तरत्रेतिवत् पूर्वत्रेत्यपि कुतो न शङ्क्यत आह– **इदानीमिति** ॥ **उपोद्घातभिप्रायेणेति** ॥ अच्छेद्य इत्यनेन छेदाद्ययोग्यत्वसाध्यं वक्तुं तत्र हेतुत्वेन वर्तमानच्छेदाद्यदर्शनेन 'नैनम्' इत्यनेनोच्यते इत्युपोद्घातभिप्रायेणेत्यर्थः ॥ **शङ्कामनूद्येति** ॥ स्वतः प्रायो निमित्तैरित्यनेनेत्यर्थः ॥

ननु वर्तमानादर्शनादित्यनेन छेदाद्ययोग्यतायां 'नैनम्' इत्यनेन हेतुरुक्त इत्युक्तत्वात् कथं कुतोऽयोग्यतेति हेतुशङ्केत्यतोऽभिप्रायमाह– **वर्तमानेष्विति** ॥

भावदीपः

इदमुदितमिति ॥ **'अच्छेद्योऽयम्'** इत्यादिकमुदितमित्यर्थः । **कृत्यस्य चेति** ॥ तृतीयस्य आद्यपादे 'कृत्याः' (पा.सू.३.१.९५) इति, 'प्राङ् ण्वुलः' इति (पा.सू.३.१.१०५) सूत्रेण 'ण्वुल् तृचौ' (पा.सू.३.१.१३३) इत्यतः प्राक् 'तव्यत्तव्यानीयरः' (पा.सू.३.१.९६) इत्यारभ्य विहितप्रत्ययानां कृत्यसञ्ज्ञोक्तेः, तन्मध्ये विहितस्य 'ऋहलोर्ण्यत्' (पा.सू.३.१.१२४) इति विहितण्यत्प्रत्ययस्य कृत्यसञ्ज्ञकस्य 'अर्हे कृत्यतृचश्च' (पा.सू.३.३.१६९) इति सूत्रेण कृत्यसञ्ज्ञकण्यत्प्रत्ययस्यार्हार्थे स्मरणादित्यर्थः ॥ श्लोकयोः पौर्वापर्यव्यत्यासः स्यादिति शङ्कते– **एवं तर्हीति** ॥ 'वर्तमान' इत्यादि भाष्योक्तावतारिकापक्षे श्लोकयोरुत्तराधरभावः । **'अच्छेद्यः'** इत्यस्य पूर्वत्वं **'नैनम्'** इत्यस्य पश्चात्तनत्वं स्यादित्यर्थः । **'अच्छेद्यः'** इति श्लोकोक्तार्थे **'नैनम्'** इति श्लोकार्थस्य हेतुत्वादिति भावः ॥ **शङ्कामनूद्येति** ॥ **'वर्तमाननिषेधादित्यादिना'** इति भावः ॥ **स्वाभिप्रायेणेति** ॥ छेदादियोग्यतैव नेति वक्ष्याम इति कृष्णाभिप्रायेणेत्यर्थः ॥ **भावप्रधान इति** ॥ 'भाष्ये' इति ज्ञेयम् ॥

श्लोकः २४

वाक्यार्थप्रदीपः

नन्वच्छेद्य इत्यनेनापि च्छेदाद्ययोग्यत्वोपपादनं कथमित्यतः कृत्यप्रत्ययान्तत्वादित्यभिप्रेत्य तथात्वेऽपि **कथमयोग्यत्वसिद्धिरित्यत आह– अर्हे कृत्यतृचश्चेतीति** ॥ अर्हतीत्यर्हः तद्योग्यः । अर्हतेः कर्तरि वाच्ये गम्यमाने वा धातोः कृत्यतृच्प्रत्यया भवन्तीति । चकारात् लिङ् चेति सूत्रार्थः । तथाच ण्वुल् तृचावित्यतः प्राक् विहितत्वेन कृत्यत्वात् ऋहलोर्ण्यदिति ण्यत्प्रत्ययस्य तदन्ताच्छेद्यशब्देन च्छेदार्हत्वाभावप्रतिपादनात् तदयोग्यत्वसिद्धिरिति भावः ॥

भावरत्नकोशः

'वर्तमाने लट्' इत्यनुशासनादाह– **वर्तमानस्यैवेति** ॥ ननूत्तरत्रेतिवत् पूर्वत्रेति किमिति न शङ्क्यत इत्यत आह– **इदानीं दृश्यमानत्वेनेति** ॥ इदम् 'अच्छेद्योऽयम्' इत्यादिकम् । अनेन छेदाद्ययोग्यत्वं कथं लभ्यत इत्यत आह– **अर्हेति** ॥ कृत्यसञ्ज्ञकाः प्रत्ययास्तृच्प्रत्ययश्चार्हार्थे भवन्तीति सूत्रेण कृत्यप्रत्ययस्यार्हार्थे विधानादत्र च छिदेः 'ऋहलोर्ण्यत्' इति ण्यत्प्रत्ययान्तत्वाद् दहेश्च 'आसुयुवपिरपिलपित्रपि च मश्चः' इति सूत्रे अनुक्तसमुच्चयार्थकचकारविहितण्यत्प्रत्ययान्तत्वादेवमन्यस्मादपि कृत्यप्रत्ययेऽछेद्यादिशब्दैश्छेदादियोग्यताभाव एव ज्ञायत इत्यर्थः । 'वर्तमानापदेशेन' इति भाष्यस्य वर्तमानार्थकलट्प्रत्ययान्ततिङ्पदेन 'नैनं छिन्दन्ति' इतीत्यादिकेनेत्यर्थः । **प्रसक्तौ** छेदादि कारणस्य । **एवं तर्हि** साध्यहेतुसमर्पकत्वे । **औत्तराधर्यप्रसङ्गः** 'अच्छेद्यः' इत्यस्य पूर्वत्वं 'नैनम्' इत्यस्य पश्चात्तनत्वं स्यादित्यर्थः । भाष्यकारीयगमनिकारीत्या 'अच्छेद्यः' इति श्लोकार्थे 'नैनम्' इति श्लोकार्थस्य हेतुत्वप्रत्यायनादिति भावः । **उपोद्घातेति** ॥ अच्छेद्य इत्यनेन छेदाद्ययोग्यत्वरूपं साध्यं विवक्षुस्तत्र हेतुत्वेन वर्तमानछेदाद्यदर्शनं 'नैनम्' इत्यनेन उच्यत इति प्रकृतसिद्ध्युपयोगिवर्णनरूपोपोद्घाताभिप्रायेणेत्यर्थः । एवं तर्हि 'वर्तमाननिषेधात् स्यादुत्तरत्र' इति शङ्काभाष्यानवतारः स्यादित्यत आह– **अभिप्रायमजानानस्येति** ॥ उपोद्घातसङ्गत्या कथनाभिप्रायम् । **शङ्काम्** उक्तभाष्योक्ताम् । **अवतारस्येति** ॥ यदि भगवता छेदाद्ययोग्यत्वप्रतिपादनाय हेतुरनेनोच्यत इत्यभिप्रायं पूर्वपक्षी जानीयात् तदा वर्तमानेत्यादिशङ्कां न कुर्यात् । कृतवांश्चैताम् । तेन ज्ञायते साधनसाध्यकथनाभिप्रायं न जानातीति ॥ अत इमां शङ्कां वर्तमानेत्यादिना अनूद्य 'इत्यत आह– अच्छेद्योऽयम्' इत्यवतारितत्वाद् भाष्यकारेणेत्यर्थः ।

ननु भाष्यकारं प्रत्यौत्तराधर्यप्रसङ्ग इति शङ्कानवतारेऽपि भगवन्तं गीताकारं प्रति स्यादेवोक्तशङ्केत्यत आह– **स्वाभिप्रायेण त्विति ॥** भगवद्गीताकाराभिप्रायेण त्वित्यर्थः ॥ **अवतार इति ॥** अच्छेद्य इति श्लोके आत्मनश्छेदाद्ययोग्यत्वरूपसाध्यं वक्तुं तत्रोपोद्घात-सङ्गत्योपपादकमाह– **भगवानच्छेद्य इत्यवतारिका देयेत्यर्थः ॥** ननु वर्तमानादर्शनादिति छेदायोग्यत्वे हेतोरुक्तत्वात् कुतोऽयोग्यतेति पुनर्हेतुशङ्का नावकाशमश्नुत इत्यतोऽभिप्रायमाह– **वर्तमानेति ॥ कदाचिदिति ॥** संसारदशायामननुभूयमानस्यापि स्वरूपानन्दस्य मुक्तिदशाया-मनुभवदर्शनादित्यर्थः । 'नित्यसर्वगतादि' इति भाष्ये आदिशब्देन स्थाणुरचल इत्यादि-विशेषणग्रहः । नित्यसर्वगतेत्यादिकं जीवेऽसम्भावितमिति कृतचोद्यं परिहर्तुं भाष्यभावमाह– **ईश्वरस्येति ॥ एवम्भूतस्य** नित्यसर्वगतत्वादिविशेषणविशिष्टस्य । **छेदादिकं** छेदादि-कर्मतार्हत्वम् ॥

अयमाशयः । 'अच्छेद्योऽयम्' इत्यादौ कृत्यप्रत्ययोऽर्हेतुकर्मणि । अर्हमात्रार्थत्वे 'तयोरेव कृत्यर्थखलर्थाः' इत्यवधारणविरोधः । कर्म च चतुर्विधम् 'उत्पाद्यं च विकार्यं च प्राप्यं संस्कार्यमेव च' इति ॥ तत्र न तावदीशस्य प्राप्यत्वरूपं कर्मत्वम् । नित्यसर्वगतत्वेन छिदि-क्रियाजन्यप्राप्त्याश्रयत्वरूपप्राप्यकर्मत्वायोगात् । नापि विकार्यत्वरूपं छेदादिकर्मत्वम् । ईश्वरस्य नैमित्तिकान्यथाभावशून्यत्वरूपस्थाणुत्ववत्त्वेन सुवर्णं कुण्डलं करोतीतिवत् क्रियाजन्यविकारा-श्रयत्वाभावात् । नापि संस्कार्यत्वरूपं कर्मत्वम् । अचलत्वात् । सक्रियस्यैव दर्पणादे-स्संस्कार्यत्वदर्शनात् । नाप्युत्पाद्यत्वरूपं कर्मत्वम् । त्रैकालिकत्वरूपसनातनत्वेन घटं करोतीतिवत् प्रागसतः सत्तायोगित्वरूपस्य तस्यायोगात् । न केवलं यावद्विशेषाभावमात्रेण छेदादिकर्मत्वसामान्याभावः । किन्तु तद्ग्राहकप्रमाणाभावादपि । न तावत् प्रत्यक्षमीश्वरस्य छेदादिकर्मत्वे मानम् । अव्यक्तत्वात् ।नाप्यनुमानम् । अतर्क्यत्वरूपाचिन्त्यत्वात् । नाप्यागमः । अविकार्यत्वेन वेदवैदिकग्रन्थैरुच्यमानत्वात् ॥ एवं चेश्वरस्य छेदादिकर्मत्वं न सम्भवतीति सिद्धमिति ॥

अत इति ॥ तत्प्रतिबिम्बस्यापि तदधीनसारूप्यस्यापि । तेन सर्वगतस्य प्रतिबिम्बासम्भव इति चोद्यमनवकाशम् ।

श्लोकः २४

भावदीपिका

लट इति ॥ पूर्वश्लोके 'नैनं छिन्दन्ति' इत्यादिलटो वर्तमानार्थकत्वादिति भावः । 'वर्तमाने लट्' इति स्मरणादिति ज्ञेयम् । ननूत्तरत्र नाशशङ्का कस्मान्न भवतीत्यत आह– **इदानीमित्यादि ॥ इदम्** अच्छेद्य इत्यादिकम् । नन्वनेन छेदादियोग्यताभावः कथं सिद्ध इत्यत आह– **अर्हे कृत्यतृचश्चेति ॥** कृत्यास्तृचश्चार्हार्थे भवन्तीत्यर्थः । कृत्याः प्राङ्ण्वुल इति ण्वुल्तृचावित्यतः प्राग् विहितानां कृत्यत्वेन यत्प्रत्ययस्यापि तथात्वे, कृत्यत्वाद् यत्प्रत्ययान्तस्याच्छेद्य इत्यस्य छेदाद्ययोग्यत्वस्य प्रतिपादितत्वान्नैनमिति भावः ॥ **तर्हि तेनैवेति ॥** अच्छेद्य इत्यस्य छेदाद्ययोग्यत्वस्य प्रतिपादितत्वान्नेनमिति श्लोकस्य वैय्यर्थ्यमितित्यर्थः । **प्रसक्तौ** इत्यत्र शस्त्रादिना छेदादेरिति पूरणीयम् ॥ **औत्तराधर्येति ॥** उत्तरशब्दः पश्चात्तनार्थकः । अधरशब्दः पूर्वतनार्थकः । तथा च उत्तराधरयोः सम्बन्धि औत्तराधर्यम् । एवं छेदाद्ययोग्यत्वरूपसाध्यप्रतिपादनपरस्य 'अच्छेद्योऽयम्' इत्युत्तरश्लोकस्य पूर्वतनत्वं स्यात् । छेदाद्ययोग्यत्वे हेतुकथनेन युक्तत्वं प्रतिपादयितुं 'नैनम्' इति पूर्वश्लोकस्य पश्चात्तनत्वं स्यादित्येवमनयोः श्लोकयोः पौर्वापर्यप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥

उपोद्घातेति ॥ अच्छेद्य इत्यनेन छेदाद्ययोग्यत्वरूपसाध्यं वक्तुं तत्र हेतुत्वेन वर्तमाननिषेधात् स्यादुत्तरत्रेति प्राय इत्यादिशङ्कां न कुर्यात् । कृतवांश्च शङ्काम् । तेन ज्ञायते साधनसाध्यकथनाभिप्रायं भगवतो न जानातीति । तथा च तादृशस्य शङ्कां 'वर्तमाननिषेधात्' इत्यदिनाऽनूद्य 'इत्यत आह' इति 'अच्छेद्योऽयम्' इति श्लोकस्य भाष्यकारेणावतारितत्वादित्यर्थः । ननु भाष्यकारैरेव शङ्कामनूद्यावरारितत्वेन तान् प्रति औत्तराधर्यशङ्काया अभावेऽपि भगवतो गीताकारस्यापि अच्छेद्य इति छेदाद्यभावं पश्चात् प्रतिपादयितुः कोऽभिप्राय इत्यत आह– **स्वाभिप्रायेण त्विति ॥** गीताकाराभिप्रायेणेत्यर्थः । ननु कुतो हेतोः छेदाद्ययोग्यता ज्ञेयेति शङ्का न युक्ता । नैनमित्यनेन वर्तमानछेदाद्यदर्शनस्य हेतुत्वेनोक्तत्वादित्यत आह– **वर्तमानेति ॥ पश्चादिति ॥** तथा च वर्तमानकाले छेदादेरदर्शनेऽपि उत्तरत्र स्यादिति शङ्का स्यादेवेत्यर्थः ।

श्लोकः २४

भावप्रकाशः

ननु उत्तरत्रेतिवत् पूर्वत्रेति कुतो न शङ्क्येत्यत आह– **इदानीमिति** ॥ **औत्तराधर्येति** ॥ नैनं च्छिन्दतीत्यस्योत्तरत्वमच्छेद्योयमित्यस्य पूर्वत्वं स्यादित्यर्थः । **उपोद्घातेति** ॥ **नैनं च्छिन्दती-**त्युक्तस्य वर्तमानच्छेदाद्यभावस्याच्छेद्योयमिति वक्ष्यमाणच्छेदाद्ययोग्यत्वं प्रति हेतुत्वाभिप्रायेणेत्यर्थः । एवं तर्हि वर्तमाननिषेधादित्यादि शङ्कानवकाश इत्यत आह– **अभिप्रायमजानानस्येति** ॥ **शङ्कामिति** ॥ वर्तमाननिषेधादित्यादिभाष्योक्तामित्यर्थः । स्वाभिप्रायेणेति ॥ भगवदभिप्रायेणेत्यर्थः । ननु वर्तमानदर्शनादित्यनेन च्छेदाद्ययोग्यतायां हेतोरुक्तत्वात् कुतोऽयोग्यतेति शङ्कानवकाश इत्यतोभिप्रायमाह– **वर्तमानेति** ॥ **नित्यसर्वगतत्वादीति** ॥ आदिपदात् स्थाणुरचल इत्यादिनाऽविकार्योयमुच्यत इत्यन्तेनोक्तविशेषणसङ्ग्रहः । **च्छेदादिकमिति** ॥ च्छेदादिकर्मतार्हत्वमित्यर्थः ।

अयमाशयः । अच्छेद्योयमित्यादिकृत्यप्रत्ययोऽर्हेकर्मणि । अर्हमात्रार्थत्वे तयोरेवेत्यवधारणविरोधात् ॥ कर्म च चतुर्विधम् । उत्पाद्यञ्च विकार्यञ्च प्राप्यं संस्कार्यमेव चेत्युक्तेः । तत्र न तावदीश्वरस्य प्राप्यत्वरूपं च्छेदादिकर्मत्वम् । नित्यत्वेन क्रियाजन्यप्राप्त्याश्रयत्वरूपप्राप्यत्वायोगात् । नापि विकार्यत्वरूपं च्छेदादिकर्मत्वम् । ईश्वरस्य नैमित्तिकान्यथाभावशून्यत्वरूपस्थाणुत्वेन सुवर्णकुण्डलं करोतीतिवत् क्रियाजन्यविकाराश्रयत्वाभावात् । नापि संस्कार्यत्वरूपं तत् । अचलत्वात् । सक्रियस्यैव दर्पणादेः संस्कार्यत्वात् । नाप्युत्पाद्यत्वात्मककर्मत्वम् । त्रैकालिकत्वरूपसनातनत्वेन घटं करोतीतिवत् तदयोगात् । न केवलं यावद्विशेषाभावमात्रेण च्छेदादिकर्मत्वसामान्याभावः । किन्तु तद्ग्राहकप्रमाणाभावाच्च । न तावत् प्रत्यक्षं च्छेद्यत्वादौ मानम् । अव्यक्तत्वात् । नाप्युपमानम् अचिन्त्यत्वात् । नाप्यागमः अविकार्यत्वेन वेदादिभिरुक्तत्वात् । तथा चेश्वरस्य च्छेद्यत्वादिकं न सम्भवतीति सिद्धमिति ॥

भाष्यम्– 'शाश्वतः' इत्येकरूपत्वमात्रमुक्तम् । स्थाणुशब्देन नैमित्तिकमन्यथात्वं निवारयति । नित्यत्वं सर्वगतत्वविशेषणम् । अन्यथा पुनरुक्तेः ॥

भावप्रदीपिका

'शाश्वत' 'स्थाणु' पदयोरीशवाचिनोरर्थभेदमाह– **शाश्वतेति** ॥ यदा बिम्बस्य भावेन

श्लोकः २४

सर्वगतत्वं तदा स्याच्छेदादीत्यत आह– **नित्यत्वमिति** ॥ पुनरुक्तिः 'सनातन'पदेन, 'अजो नित्यः' इत्यनेन च । बहुवारं जीवस्येशप्रतिबिम्बत्वोक्तेः पुनरुक्तिरित्यत आह– **ऐक्येति** ॥

भावप्रकाशिका

विद्यमानस्यैव हानिवृद्धिरहितत्वेन सदैकरूपावस्थानमात्रं 'शाश्वत'शब्दोक्तम् । 'स्थाणुत्व' शब्दोक्तं तु शस्त्राग्न्यादिनिमित्तमप्यन्यथात्वं नेत्यतो न पुनरुक्तमित्याह– **शाश्वत इतीति** ॥

प्रमेयदीपिका

मन्त्रवर्णे '**शाश्वतः**' इति ईश्वरविशेषणमुक्तम् । अत्र '**स्थाणुः**' इति । तयोर्भेदमाह– **शाश्वत इति** ॥ **एकरूपत्वमात्रं** सामान्येनान्यथात्वाभावः । तस्य सामान्यप्रकरणत्वात्। '**स्थाणुः**' इत्यस्य नैमित्तिकनिषेधप्रकरणत्वात् । अस्यार्थभेदकथनस्योत्तरत्रोपयोगं वक्ष्यामः । 'नित्यः' इतीश्वर-विशेषणं प्रतिभाति । तदन्यथा व्याचष्टे– **नित्यत्वमिति** ॥ भिन्नपदोक्तमपि विशिष्टस्य विशेषणं विशेषणमुपसङ्क्रामति । सन्निधानाच्च सर्वगतत्वमिति भावः । द्वयं पृथगीश्वरविशेषणं किं न स्यात्? इत्यत आह– **अन्यथेति** ॥ '**अजो नित्यः**' इति नित्यत्वमीश्वरस्य प्रागुक्तम् । '**अप्रमेयस्य**' इति सर्वगतत्वं च । अतस्ताभ्यां पुनरुक्तेरित्यर्थः। अस्याप्युत्तरत्रोपयोगः ॥

भावबोधः

मन्त्रवर्णे शाश्वतमित्युक्तमिति ॥ ननु मन्त्रवर्णस्योक्तार्थे सम्मतित्वेनोदाहरणान्मन्त्रवर्ण-गतपदेन गीतापदस्यैकार्थत्वं गुण एव, न पुनरुक्तिलक्षणदोपादकम् । यथोक्तं तात्पर्यनिर्णय-टीकायाम्– '**नेदं भगवद्वाक्यम्, येन पुनरुक्तिः स्यात् ।** किन्तु तत्र प्रमाणत्वेन मन्त्रवर्णोऽय-मुदाह्रियते' इति । ततश्च किमर्थमर्थभेदकथनमिति चेत्, सत्यम् । नात्र मन्त्रवर्णगतपदेना-स्यार्थभेदकथने तात्पर्यम्, किन्तु सर्वदोपाधिसम्बद्धत्वलक्षणैकरूपत्वपराऽप्रमेयस्येतिपदेन स्थाणुपदस्यार्थभेदसिद्ध्यर्थं तत्संवादितत्समानार्थकमन्त्रवर्णगतशाश्वतपदस्यार्थभेदकथने । भाष्ये शाश्वतपदोपादनं तु स्थाणुपदशाश्वतपदयोः स्पष्टमेकरूपत्वरूपैकार्थत्वप्रतिभासाभिप्रायेण ॥ **सन्निधानाच्च सर्वगतत्वमिति** ॥ सर्वगतत्वविशेषणत्वे कालसर्वगतत्ववत् ईश्वरगतत्वस्य नित्यत्वे उपाधिबिम्बसन्निधिनाशात् प्रतिबिम्बभूतप्रतिजीवनाश इति शङ्कानिरासो भवतीति प्रागुक्तमेव सर्वगतत्वं नित्यत्वेन विशेष्यत इति भावः ॥

भावदीपः

मन्त्रवर्ण इति ।। **'अजो नित्यः'** इति प्रागुक्तमन्त्रवर्णे । रूपपदस्य भगवद्रूपपरत्वे प्रकृतासङ्गतत्वम् असम्भवदुक्तिकत्वं चेत्यतो भाष्यमनूद्यार्थमाह– **एकरूपत्वेति** ।। **नैमित्तिकेति** ।। शस्त्रादिनैमित्तिकेत्यर्थः ।। **उत्तरत्रेति** ।। **'ऐक्योक्तावपि'** इत्युत्तरवाक्यव्याख्यावसरे **'इत्यादिकः प्राचीनो ग्रन्थः'** इत्यादिनेति भावः । **'अस्याप्युत्तरत्रोपयोगः'** इत्येतदपि तत्रैव बोध्यम् । **विशिष्टस्येति** ।। सर्वगतोऽयं नित्य इति सर्वगतत्वविशेषणयुक्तस्य यन्नित्यत्वविशेषणं तत् **'अजो नित्यः'** इत्यत्र **'नित्यः'** इत्यनेन पौनरुक्त्येन विशेष्येणान्वितं सत् सन्निहित सर्वगतत्वविशेषणमेवोपसङ्क्रामति नित्यसर्वगतत्ववान् इतीत्यर्थः । विशेष्यानन्वयमेव दर्शयति– **द्वयमित्यादिना** ।।

भावरत्नकोशः

स्थाणुरितीत्यनन्तरमीश्वरविशेषणमित्यनुवर्त्य 'उच्यते अतः पुनरुक्तिरित्यतः' इति पूरणीयम् । **मन्त्रवर्ण इति** ।। ननु मन्त्रवर्णस्थपदेन गीतापदस्यैकार्थत्वं गुण एव । मन्त्रवर्णस्योक्तार्थसम्मतित्वात् । तत् कथं पुनरुक्तिशङ्केति चेन्न । एकत्रोक्तस्येश्वरप्रतिबिम्बत्वस्यान्यत्रापि हेतुत्वेन शिष्यैरेव ज्ञातुं शक्यत्वात् किं पुनर्वचनेनेत्याशयस्याऽकर एव वक्ष्यमाणत्वात् ।

भावबोधकृतस्तु– नात्र मन्त्रवर्णगतशाश्वतपदेन स्थाणुपदस्यागतार्थत्वायार्थभेदकथने तात्पर्यम् । किन्तूपाधिबिम्बसन्निधिनाशप्रयुक्तनाशशङ्कापरिहाराय पूर्वमप्रमेयस्येति यद् विशेषणमुक्तं तेन मन्त्रवर्णगतं शाश्वतपदं समानार्थम् । तेनाप्युपाधिबिम्बसन्निधिनाशप्रयुक्तनाशशङ्काया एव परिहारात् । यथोक्तम् 'शाश्वत इत्यनेनोपाधिबिम्बसन्निधिजनननाशनिमित्तौ जन्मनाशौ न स्त इत्युक्तम्' इति ।। अतो यस्मिन् गीतागताप्रमेयपदे मन्त्रवर्णगतं शाश्वतपदं सम्मतिरूपं तेनाप्रमेयपदेन स्थाणुपदस्यागतार्थत्वायार्थभेदवर्णने तात्पर्यम् । भाष्ये शाश्वतपदोपादानं तु स्थाणुपदशाश्वतपदयोः स्पष्टमेकार्थत्वप्रतिभासाभिप्रायेणेति युक्ते शङ्कासमाधाने इत्याहुः । एवमेवाजो नित्य इति नित्यत्वमीश्वरस्य प्रागुक्तमिति वक्ष्यमाणटीकावाक्यं व्याख्येयमित्यप्याहुः । केचित्तु उक्तार्थे हि सम्मतिर्मन्त्रवर्णः, न तु वक्ष्यमाणार्थेऽपि । अत्र मन्त्रवर्ण इति भाषणात् । तथा च मन्त्रवर्णस्यापि स्ववचनायितत्वात् तत्रोक्तशाश्वतपदेन स्थाणुपदस्य पौनरुक्त्यशङ्का युक्तेत्याहुः ।।

श्लोकः २४

सामान्येति ॥ न जायते अजो नित्य इति सामान्यप्रकरणत्वादित्यर्थः । **नैमित्तिकेति** ॥ 'नैनं छिन्दन्ति' इत्यादिनिमित्तनिषेधप्रकरणस्थत्वादित्यर्थः । नन्वीश्वरप्रतिबिम्बत्वमनेकसाध्य-सिद्ध्ये हेतुत्वेन गीतायामुक्तम् । अतः प्रमेयभेदेन पुनरुक्तिचोद्यानवकाशादर्थभेदकथनमयुक्त-मित्यत आह– **अस्यार्थभेदकथनस्येति** ॥ **उत्तरत्र** 'ऐक्योक्तावपि' इत्युत्तरवाक्यव्याख्यावसरे । नित्यत्वस्य सर्वगतत्वविशेषणत्वे नित्यसर्वगत इति समस्तपदं स्यात् ॥ न ह्येवमस्तीत्यत आह– **भिन्नपदोक्तमपीति** ॥ **विशिष्टस्येति** ॥ सर्वगतो नित्य इति सर्वगतत्वविशेषणयुक्तस्य यन्नित्यत्वविशेषणं तत् 'नित्यस्योक्ताः', 'अविनाशिनं नित्यम्', 'अजो नित्यः' इत्यादिभिर-पौनरुक्त्याय विशेष्येनान्वितं सद् विशेषणं सर्वगतत्वमुपसङ्क्रामतीति नित्यसर्वगतत्ववानित्यर्थः । ननु नित्यत्वं विशेषणमुपसङ्क्रामति चेत् स्थाणुत्वं कुतो नोपसङ्क्रमेत् । अविशेषादित्यत आह– **सन्निधानाच्चेति** ॥ नित्यः सर्वगत इति शब्दसन्निधानादित्यर्थः । **द्वयं** नित्यत्वं सर्वगत्वं च । 'अस्याप्युत्तरत्र' इति वाक्यं प्राग्वदेवावतार्य व्याख्येयम् ॥

भावदीपिका

॥ **मन्त्रवर्णे शाश्वत इतीति** ॥ ननु मन्त्रवर्णगतपदेन गीतापदस्यैकार्थत्वं गुण एवातः कथमिदति चेत्, उच्यते । नात्र मन्त्रवर्णगतशाश्वतपदेन स्थाणुपदस्यार्थभेदकथने तात्पर्यम् । किन्तु उपाधिबिम्बसन्निधिनाशप्रयुक्तनाशशङ्कापरिहाराय पूर्वमप्रमेयस्येति विशेषणमुक्तम् । तेन मन्त्रवर्णगतं शाश्वतपदं समानर्थम् । तेनापि उपाधिबिम्बसन्निधिनाशप्रयुक्तनाशशङ्काया एव परिहारात् । अतो यस्मिन् गीतागतप्रमेये मन्त्रवर्णगतं शाश्वतपदसम्मतिरूपं तस्याप्रमेयपदस्य स्थाणुपदस्यार्थभेद उच्यते इति ज्ञातव्यम् । **एवमुत्तरत्रापि** । 'अजो नित्यः' इति नित्यत्व-मीश्वरस्य प्रागुक्तमित्युच्यते तस्याप्येवमेवार्थः । 'अजो नित्यः' इति मन्त्रवर्णोऽप्यत्र 'नत्वेव' इत्यत्र सम्मतित्वेनोच्यते । तद्रीतोक्तमेव विशेषणं ग्राह्यमिति द्रष्टव्यम् ॥ **भेदमाहेति** ॥ अर्थ-भेदमाहेत्यर्थ ॥ **सामान्येति** ॥ 'अजो नित्यः' इत्यादिसामान्यप्रकरणत्वादित्यर्थः ॥ **नैमित्ति-केति** ॥ 'नैनं छिन्दन्ति' इत्यादिनिमित्तनिषेधपरप्रकरणान्तर्गतत्वादित्यर्थः । नन्वेवमर्थभेद-कथनस्य कः प्रकृतोपयोग इत्यत आह– **अस्येति** ॥ नित्यत्वस्य सर्वगतत्वविशेषणत्वे नित्यसर्वगतेति समस्तं पदं स्यात् । न ह्येवमस्ति । किन्तु नित्य इत्यसमस्तमेव, अतः कथमेतदित्यत उक्तम्– **भिन्नपदोक्तमपीति** ॥

विशिष्टस्येति ॥ सर्वगतत्वस्थाणुत्वविशिष्टस्येश्वरस्येत्यर्थः । **विशेषणं** सर्वगतत्वम् । ननु स्थाणुत्वविशिष्टस्येदं विशेषणं भवद् विशेषणं स्थाणुत्वमुपसङ्क्रामतीति कस्मान्न स्यादित्यत आह– **सन्निधानादीति ॥** नित्यः सर्वगत इति शब्दसन्निधानादित्यर्थः ॥ द्वयम् नित्यत्वं सर्वगतत्वं चेत्यर्थः । ननु नित्यत्वस्य सर्वगतत्वविशेषणत्वकथनस्य कुत्रोपयोग इत्यत आह– **अस्यापीति ॥** नित्यत्वस्य सर्वगतत्वविशेषणस्यापि । ननु क्षणादिरूपकालनिष्ठसर्वगतत्व-वदीश्वरनिष्ठसर्वगतत्वस्याप्यनित्यत्वे उपाधिबिम्बसन्निधिनाशात् प्रतिबिम्बभूतजीव नाशोऽ-स्त्विति शङ्का न निरस्ता स्यात् । अतो नित्यत्वं सर्वगतत्वे विशेषणमित्यङ्गीकार्यम् । तथा च तच्छङ्का निरस्ता भवतीत्युत्तरत्र पुनरुक्तिपरिहारे उपयोगो भविष्यतीत्यर्थः ॥

भावप्रकाशः

ननु मन्त्रवर्णस्थपदेन गीतापदस्यैकार्थत्वं गुण एव मन्त्रवर्णस्योक्तार्थसम्मतित्वात् । तत्कथं पुनरुक्तिचोद्यमिति चेन्न । एकत्रोक्तस्येश्वरप्रतिबिम्बत्वस्यान्यत्रापि हेतुत्वेन शिष्यैरेव ज्ञातुं शक्यत्वात् किं पुनर्वचनेनेत्यशयात् । एवमग्रेऽपि । नन्वीश्वरप्रतिबिम्बत्वमनेकसाध्यसिद्धये हेतुत्वेन गीतायामुक्तम् अतः प्रमेयभेदेन पुनरुक्तिचोद्यानवकाशादर्थभेदकथनमयुक्तमित्यत आह– **अस्येति उत्तरत्रेति ॥** ऐक्योक्तावपीत्यग्रिमवाक्यव्याख्यावसरे एतदपि नास्तीत्यादावित्यर्थः । ननु यदि नित्यत्वविशेषणमुपसंक्रामति तदा स्थाणुत्वं कुतो नोपसङ्क्रामेदविशेषादित्यत आह– **सन्निधानाच्चेति ॥ अस्याप्युत्तरत्रेति ॥** अवतारिकादि प्राग्वत् ॥

भाष्यम्– ऐक्योक्तावप्यनुक्तविशेषणोपादानान्नेश्वरैक्ये पुनरुक्तिः ।

भावप्रकाशिका

ननु 'अप्रमेयस्य' इत्यनेनैव बिम्बप्रतिबिम्बरूपसारूप्यस्योक्तत्वात् किमिति पुनः 'नित्यः सर्वगतः' इत्यादिनोच्यते? इत्यत आह– **ऐक्योक्ताविति ॥** ऐक्यं सारूप्यम् । अनुक्तविशेषणं स्थाणुत्वादि ।

प्रमेयदीपिका

ननु जीवस्येश्वरप्रतिबिम्बत्वमत्र बहुवारमुक्तम् । अतः पुनरुक्तिदोष इत्यत आह– **ऐक्येति ॥**

श्लोकः २४

जीवस्येश्वरैक्यविषये **न पुनरुक्तिः** दोषः । कुतः? ऐक्यमात्रस्य पुनः पुनरुक्तावपि पूर्वपूर्वानुक्तानां तत्र तत्रोपयुक्तानामीश्वरविशेषणानामुत्तरत्रोपादानादिति । ऐक्यमत्र गौणं विवक्षितम् । विशेषणभेदाद्विशिष्टभेद इति भावः । नन्वेतदपि नास्ति । **'शाश्वतः'** इत्युक्तस्यैव स्थाणुशब्देन ग्रहणादित्याशङ्कानिरासाय **'शाश्वत इत्येकरूपत्वमात्रम्'** इत्यादिकः प्राचीनो ग्रन्थः ॥

ननु प्रतिबिम्बत्वं तत्तत्साध्यसिद्धये हेतुत्वेनोक्तम् । नचैकस्यैव हेतोरनेकसाध्यसिद्ध्यर्थं पुनः पुनरुपन्यासे दोषोऽस्ति । तत्कस्य हेतोः? प्रमेयभेदात् । अतः कथमियं शङ्का? इति । उच्यते ।

एकत्रोक्तमीश्वरप्रतिबिम्बत्वमन्यत्रापि हेतुत्वेन शिष्यैरेव ज्ञायताम् । किं स्वयं वचनेन? इति शङ्कितुरभिप्रायः । ईश्वरप्रतिबिम्बत्वमात्रस्य तत्तद्विशिष्टशङ्कानिरासासामर्थ्यात् तत्तदौपयिक-विशेषणप्रदर्शनार्थं स्वयमुपादानमिति परिहाराभिप्रायः ॥

भावबोधः

विशिष्टभेद इति ॥ भिन्नाभिन्नविशेषणोपेतप्रतिबिम्बत्वरूपविशिष्टभेद इत्यर्थः । **प्राचीनो ग्रन्थ इति ॥** अनेनोत्तरत्रोपयोगं वक्ष्याम इत्युक्त उपयोग उक्तो भवति ॥

भावदीपः

बहुवारमिति ॥ 'अनाशिनोऽप्रमेयस्य' इत्यत्र **'अजो नित्यः'** इत्यत्र 'नित्य सर्वगतः' इत्यत्र चोक्तेरिति भावः ॥ **ईश्वरैक्यविषय इति ॥** ईश्वरसारूप्यरूपगौणैक्यविषय इत्यर्थः ॥ **ऐक्यमात्रस्येति ॥** सारूप्यरूपगौणैक्यमात्रस्येत्यर्थः ॥ **विशिष्टभेद इति ॥** भिन्नभिन्न-विशेषणोपपत्तेरीश्वरप्रतिबिम्बत्वोक्तेर्न पुनरुक्तिरित्यर्थः ॥ **इत्यादिक इति ॥** शाश्वतस्थाणु-पदयोरर्थभेदोक्तिपरः नित्यपदस्य सर्वगतत्वविशेषणोक्तिपरो भाष्यग्रन्थ इत्यर्थः ॥

तत्तत्साध्यसिद्धय इति ॥ 'अनाशिनोऽप्रमेयस्य' इत्यत्र सर्वगतेश्वरप्रतिबिम्बत्वात् न बिम्बोपाधिसन्निधिनाशान्नाश इति; **'अजो नित्यः'** इत्यत्र बिम्बोत्पत्तिनाश निमित्तोत्पत्ति-नाशौ न स्तः, **'अजम्'** इति नित्येश्वरप्रतिबिम्बत्वादिति; **'नित्यः सर्वगतः'** इत्यत्र तु सर्वगतत्वस्य हरेरनित्यत्वे बिम्बोपाधिसन्निधिनाशाच्छेददाहादिकत्ववत् तन्नाशो जीवस्य इति नास्ति, नित्यसर्वगतत्वविशिष्टेश्वरप्रतिबिम्बत्वादिति भिन्नभिन्नसाध्यसिद्धय इत्यर्थः ॥ तदिति ॥

पुनः पुनरुपन्यासे दोषो नास्तीत्येतत् ॥ **कस्य हेतोरिति** प्रश्नस्योत्तरमाह– **प्रमेयभेदादिति** ॥ अतः दोषाभावादित्यर्थः ॥

भावरत्नकोशः

बहुवारमिति ॥ तथा च भाष्यम् 'अप्रमेयेश्वरसरूपत्वात्', 'अजादिलक्षणेश्वरसरूपत्वात्', 'नित्यसर्वगतादिविशेषणेश्वरसरूपत्वात्' इति ॥ 'ऐक्ये' इति भाष्ये विषयसप्तमीति दर्शयितुं विषय इत्युक्तम् । जीवस्य ब्रह्मणाऽत्यन्तभिन्नत्वात् कथमैक्योक्तावित्याद्युक्तिरित्यत आह– **ऐक्यश्चेति** ॥ तत्र प्रतिबिम्बत्वरूपं सादृश्यमित्यर्थः । तथा च प्राचीनटीका 'ऐक्यं सारूप्यम्' इति ॥ भाष्ये त्रयोदशे 'जीवस्य हीश्वरैक्यमिति ध्येयम् । तदपि न निरुपाधिकम् । अतो न प्रतिबिम्बत्वविरोध्यैक्यम्' इति च । ईश्वरविशेषणानां भिन्नत्वेऽपि तत्प्रतिबिम्बकत्वमेकमेवेत्यत आह– **विशेषणेति** ॥ 'अजादिलक्षणेश्वरसरूपत्वात्' इत्यादिरूपेण विशिष्टहेतुरपि भिन्न इत्यर्थः । विशेषणावच्छिन्नविशिष्टहेतुभेद इत्येतदपि नास्ति । शाश्वतस्थाणुशब्दयोः एकार्थत्वादिति शङ्कते – **एतदपीति** ॥ भिन्नभिन्नविशेषणावच्छिन्नमपीत्यर्थः । आदिशब्देन 'अजो नित्यः' इति नित्यत्वमीश्वरस्य प्रागुक्तम् । 'अप्रमेयस्य' इति सर्वगतत्वं च । अतस्ताभ्यां पुनरुक्तिरिति शङ्कासङ्ग्रहः । **इत्यादिक** इत्यत्र 'नित्यत्वं सर्वगतत्वविशेषणम्' इति ग्रन्थ आदिपदार्थः । प्राचीनो ग्रन्थ इत्युक्त्या अस्यार्थभेदकथनस्योत्तरत्रोपयोगं वक्ष्याम इत्यस्याप्युत्तरत्रोपयोग इत्युक्त उपयोगः प्रादर्शीति ज्ञातव्यम् । यच्छङ्कानिरासाय प्राचीनग्रन्थः सा शङ्का कर्तुमनुचितेति शङ्कते– **नन्विति** ॥ **तत्तत्साध्येति** ॥ छेदाद्ययोग्यत्वरूपसाध्येत्यर्थः ॥ **एकस्येति** ॥ अन्यथा 'इदं वाच्यं ज्ञेयत्वात्', 'इदं सत् ज्ञेयत्वात्' इत्यादिप्रयोगो न स्यादिति भावः ॥

एकत्र उपाधिबिम्बसन्निधिनाशनिमित्तनाशशून्यत्वे । **उक्तमीश्वरप्रतिबिम्बत्वमिति** ॥ नायमात्मा घटादेः कस्यचित् प्रतिबिम्बः किन्त्वीश्वरस्य । स चाप्रमेयः । सर्वगत इति हेतुत्वेनोक्तमीश्वरप्रतिबिम्बत्वमेव । **अन्यत्रापि** छेदाद्ययोग्यत्वादिरूपसाध्येऽपि । हेतुत्वेन शिष्यैरेव ज्ञायतामित्यर्थः । किमीश्वरप्रतिबिम्बत्वमात्रं हेतुः? किं वा अप्रमेयेश्वरप्रतिबिम्बत्वं नित्यसर्वगतेश्वरप्रतिबिम्बत्वमित्यादिरूपं विशिष्टम्? आद्ये विशिष्टशङ्कानिरासासामर्थ्यम् ।

श्लोकः २४

अप्रयोजकत्वात् । द्वितीये हेतुविशेषणप्रदर्शनार्थं तानि तान्युपादातव्यानीति मनसि निधायाऽह– **ईश्वरप्रतिबिम्बत्वमात्रस्येत्यादि** ।। अच्छेद्यत्वादिकम् अस्त्विति शेषः । **तथाविधेति** ।। नित्यसर्वगतत्वादिविशेषणकेत्यर्थः । तद्धर्मेत्यत्र 'धर्मादनिच्केवलात्' इत्यनिच्प्रत्ययः । **नियमेति** ।। मुखप्रतिबिम्बस्यापि प्रतिमुखस्य मुखगतावदातत्वादिधर्माधिकरणतयाऽदर्शनादिति भावः ।।

भावदीपिका

बहुवारमिति ।। 'अप्रमेयस्य' 'अजो नित्यः' 'सर्वगतः' इति बहुवारमित्यर्थः ।। **जीवेश्वरैक्ये** जीवस्येश्वरेणैक्ये । तत्रतत्र प्रमेयविशेषे । जीवस्य ब्रह्मणोऽत्यन्तभिन्नत्वात् कथमैक्योक्तावित्युक्तमित्यत आह– **ऐक्यमत्रेति** ।। सारूप्येणेत्यर्थः । कथमनेनपुनरुक्तिदोषपीरहार इत्यत आह– **विशेषणेति** ।। अजत्वादिविशेषणभेदादजत्वादिरूपभिन्न-भिन्नविशेषणघटितसादृश्यरूपप्रतिबिम्बरूपस्यापि भेदान्न पुनरुक्तिरिति भावः । विशेषण– **भेदोऽसिद्ध इत्याशङ्कते– नन्विति** ।। **एतदपि** भिन्नभिन्नविशेषणत्वमपीत्यर्थः ।। **प्राचीनो ग्रन्थ इति** ।। अनेनास्यार्थभेदकथनस्योत्तरत्रोपयोगं वक्ष्याम इत्युक्तं प्रदर्शितं भवतीति द्रष्टव्यम् ।

तटस्थः शङ्कते– **नन्विति** ।। **तत्तत्साध्येति** ।। छेदाद्ययोग्यत्वादिरूपसाध्यसिद्धय इत्यर्थः । सिद्धान्ती पृच्छति– **तत् कस्येति** ।। अनेकसाध्यसिद्ध्यर्थं पुनः पुनरुपन्यासे कस्मात् पुनरुक्तिदोषो नास्तीत्यर्थः । तटस्थ उत्तरमाह– **प्रमेयेति** ।। छेदाद्ययोग्यत्वादिरूपसाध्यभेदादित्यर्थः ।। **कथमियं शङ्केति** ।। प्रतिबिम्बत्वं बहुवारमुक्तम् इति पुनरुक्तिशङ्कैव कथम् येनैक्योक्तावित्यादिपरिहारः सङ्गतः स्यादित्यर्थः । नास्याः पुनरुक्तौ भार इत्याशयेनोत्तरम् उच्यत इति ।। **स्वयं वचनेनेति** ।। कण्ठतो गीताकारेण पुनः स्ववचनेन प्रतिपादनं कुत इत्यर्थः ।। **तत्तद्विशिष्टशङ्केति** ।। कुतश्छेदाद्ययोग्यता इत्यादिरूपतत्तद्विलक्षणशङ्केत्यर्थः ।। **तत्तदौपयिकेति** ।। तत्तद्विलक्षणशङ्कानिरासोपयुक्तेत्यर्थः ।। **स्वयमुपादानमिति** ।। गीताकारेण कण्ठत उपादानं कृतमित्यर्थः ।। **परिहारेति** ।।

भावप्रकाशः

ऐक्यमत्र गौणमिति ।। सादृश्यमेव गौणैक्यम् । सादृश्याभेदसंश्रयात् इत्यादौ तथैव

व्यवहारादिति भावः । **इत्यादिशङ्केति** ॥ आदिपदेनाजो नित्य इत्युक्तमीश्वरस्य नित्यत्वमप्रमेयस्येत्युक्तं सर्वगतत्वं च नित्यः सर्वगत इत्यनेनोच्यत इति शङ्कासङ्ग्रहः । **इत्यादिक इति** ॥ नित्यत्वं सर्वगतत्वविशेषणमिति ग्रन्थः आदिपदार्थः ॥

भाष्यम्– युक्ताश्च बिम्बधर्माः प्रतिबिम्बेऽविरोधे ॥

भावप्रदीपिका

नन्वीशस्य सर्वगतत्वाच्छेद्यादिमत्त्वेऽपि न जीवस्याच्छेद्यत्वादि । सर्वगतत्वाभावादित्यत आह– **युक्ताश्चेति** ॥

भावप्रकाशिका

ननु प्रतिबिम्बे बिम्बधर्मसाकल्यादर्शनात् स्थाणुत्वाद्यपि न स्यात् । न चेत् सर्वगतत्वाद्यपि स्यात् । अतः सारूप्यमात्रस्य पूर्वमेवोक्तत्वात् पुनरुक्तिस्तदवस्थेत्यत आह– **युक्ता इति** ॥ मा भूत् बिम्बधर्मसाकल्यं प्रतिबिम्बे । तथाऽप्यविरुद्धधर्मान्तरस्वीकाराय पुनरुक्तिरित्यदोषः ।

प्रमेयदीपिका

नन्वीश्वरस्य नित्यसर्वगतत्वादिविशेषणवत्त्वादस्त्वच्छेद्यत्वादिकम् । जीवस्य तु कुतः? तथाविधेश्वरप्रतिबिम्बत्वादिति चेन्न । यो यत्प्रतिबिम्बः स तद्धर्मेति नियमाभावादित्यत आह– **युक्ताश्चेति ॥ बिम्बधर्माः** बिम्बसमानधर्माः । यो यत्प्रतिबिम्बः सोऽसति विरोधे तद्धर्मेति व्याप्तिरत्राभिप्रेतेति भावः ॥

भावरत्नकोशः

सिद्धान्ते बिम्बप्रतिबिम्बयोरत्यन्तभेदेन बिम्बधर्माणां प्रतिबिम्बनिष्ठत्वमयुक्तमित्यत आह– **बिम्बसमानेति** ॥ बिम्बधर्मसमानधर्मा इत्यर्थः । नन्वेतदपि नास्ति । बिम्बत्वादिसमानधर्माणां प्रतिबिम्बेऽभावादिति शङ्कां निरसितुमविरोध इति भाष्यार्थमाह– **असति विरोध इति** ॥ अवदातत्वादेः प्रत्यक्षविरोधान्न प्रतिबिम्बधर्मत्वमिति भावः ।

श्लोकः २४

भावदीपिका

ऐक्योक्तावित्यादिपरिहारेत्यर्थः ॥ **नियमाभावादिति** ॥ मुखप्रतिबिम्बस्य म्लानत्वेन मुख-निष्ठावदातत्वदिधर्मवत्त्वाभावेन व्यभिचारादिति भावः । बिम्बप्रतिबिम्बयोर्भेदात् कथं बिम्बधर्माः प्रतिबिम्बे स्युः । अतो व्याचष्टे– **बिम्बसमानेति** ॥ बिम्बधर्मसमानेत्यर्थः ॥ **असति विरोध इति** ॥ प्रतिमुखे चावदातत्वाद्यङ्गीकारे प्रत्यक्षविरोधान्न व्यभिचार इति भावः ।

भावप्रकाशः

तद्धर्मेतीति ॥ धर्मादनिच् केवलादित्यनिच्प्रत्यये नकारान्तोऽयम् । ननु बिम्बप्रतिबिम्बयोः भेदात् कथं बिम्बधर्माणां प्रतिबिम्बनिष्ठत्वमित्यत आह– **बिम्बसमानेति** ॥ बिम्बधर्मसमानधर्मा इत्यर्थः । एतदपि नास्ति बिम्बत्वादिसमानधर्माणां प्रतिबिम्बेऽभावादित्यत उक्तम्– **असति विरोध इति** ॥

भाष्यम्– तत्ता च 'रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव' (ऋ.६.४७.१८) ॥ **'आभास एव च'** (ब्र.सू.२.३.५०) **इत्यादि श्रुतिस्मृतिसिद्धा । नचांशत्वविरोधः । तस्यैवांशत्वात् ॥ नचैकरूपैवांशता । प्रमाणं चोभयविधवचनमेव ॥**

भावप्रदीपिका

जीवस्येशप्रतिबिम्बतैव कुतः? इत्यत आह– **तत्ता चेति** ॥ जीवस्य प्रतिबिम्बत्वे 'अंशो नाना' इत्युक्तांशत्वविरोध इत्यत आह– **न चेति** ॥ तस्यैव प्रतिबिम्बभूतस्यैवेत्यर्थः । कथमेक-स्यैवैकदेशत्वं प्रतिबिम्बत्वं च? इत्यत आह– **न चेति** ॥ तदीयत्वमेव जीवस्येश्वरांशत्व-मित्यर्थः । कुतोऽयमंशत्वश्रुतेरर्थः? इत्यत आह– **प्रमाणं चेति** ॥ वचनद्वयान्यथानुपपत्त्यैव तत्सिद्धमित्यर्थः ॥

भावप्रकाशिका

ननु वादिविप्रतिपत्तेः प्रतिबिम्बतैव कुतो जीवस्य? इत्यत आह– **तत्तेति** ॥ भगवतो रूपं प्रति जीवाख्यः प्रतिबिम्बो बभूवेति 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' इतिवदनादित्वार्थे । ननु

'अंशो नानाव्यपदेशात्' 'ममैवांशः' इत्यादावंशत्वोक्तेर्जीवस्य न प्रतिबिम्बतेत्यत आह– **न च इति** ॥ प्रतिबिम्बस्यैव जीवस्य भगवदेकांशत्वात् नांशत्वविरोध इति भावः । ननु देहांशस्य हस्तादेर्न देहावयवसाकल्यम् । देहप्रतिबिम्बस्य तु तत्साकल्यात् नांशतेत्यत आह– **न चैकरूपेति** ॥ न च अस्माभिः प्रतिबिम्बस्यांशत्वं कल्प्यते । येनेतरांशत्ववैरूप्याद्विरुद्ध्येत । किन्तु वचनादेवाङ्गीक्रियत इत्याह– **प्रमाणं चेति** ॥

प्रमेयदीपिका

स्यादिदं व्याख्यानं यदि जीवस्येश्वरप्रतिबिम्बता स्यात् । सैव कुतस्सिद्धा? इत्यत आह– **तत्ता चेति** ॥ ननु जीवस्येश्वरप्रतिबिम्बत्वाङ्गीकारे 'अंशो नानाव्यपदेशात्' (ब्र.सू.२.३.४३) 'ममैवांशः' (१५.७) इत्यादिवाक्यसिद्धेन तदंशत्वेन विरोधः स्यात् । प्रतिबिम्बो हि बिम्बादत्यन्ताभिन्न इति केषाञ्चिन्मतम् । अत्यन्तभिन्न इत्यपरेषाम् । अंशस्तु तदेकदेशस्तेन भिन्नाभिन्नः । यथा पटांशस्तन्तुः पटेन । ततः पक्षद्वयेऽपि कथं न विरोधः? इत्यत आह– **नचेति** ॥ जीवस्येश्वरप्रतिबिम्बत्वाङ्गीकारेऽपि न तदंशत्वविरोधः । कुतः? इत्यत आह– **तस्यैवेति** ॥ प्रतिबिम्बत्वस्यैवांशशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वात् ॥

अयं भावः । अत्यन्तभिन्नस्य जीवस्य यदीश्वराधीनतत्सादृश्योपेतत्वं तत्प्रतिबिम्बत्वमुच्यते । अभेदमतस्य निराकरिष्यमाणत्वात् । तदेव तदंशत्वमिति कुतो विरोध इति ॥ नन्वंशत्वं तदेकदेशत्वम् । तत्कथमुच्यते प्रतिबिम्बत्वमेवांशत्वमिति? तत्राह– **नचेति** ॥ अंशता **अंशशब्दप्रवृत्तिनिमित्तम्** ॥ न केवलमेकदेशत्वमंशशब्दप्रवृत्तिनिमित्तम् । अपि तु प्रतिबिम्बताऽपीति भावः ॥ अस्तु नाम अनेकार्थत्वमंशशब्दस्य । तथाऽपि 'अंशो नाना' इत्यादौ प्रतिबिम्बत्वमेवांशत्वमित्यत्र किं प्रमाणम् । तदेकदेशत्वं किं न स्यात्? इत्यत आह– **प्रमाणं चेति** ॥ जीवस्येश्वरप्रतिबिम्बत्वं तदंशत्वं च तावदुच्यते । नच परस्परविरुद्धः शास्त्रार्थो भवितुं युक्तः । तत्रानेकार्थस्यांशशब्दस्य विरुद्धार्थं परित्यज्यार्थान्तरं गृह्यत इत्यर्थापत्तिरेवात्र **प्रमाण**मिति भावः ॥

भावदीपः

निराकरिष्यमाणत्वादिति ॥ 'नित्यः सर्वगतः' इत्यत्र 'बुद्धियुक्तः' इति श्लोकव्याख्या-

नावसर इति भावः ॥ **ईश्वरप्रतिबिम्बत्वं तदंशत्वं चेति** ॥ 'रूपं रूपम्' इति 'ममैवांशः' इति श्रुतिस्मृत्योः, तथा 'अंशो नाना'(ब्र.सू.) इति, 'आभास एव'(ब्र.सू.) इति सूत्रयोश्चेति भावः ॥

भावरत्नकोशः

इदं व्याख्यानं 'नित्यसर्वगतादिविशेषणेश्वरसरूपत्वात्' इति व्याख्यानम् ।

'रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव तदस्य रूपं प्रतिचक्षणाय ।
इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते युक्ता ह्यस्य हरयः शतादश' इति श्रुतेरयमर्थः–

जीवसमुदायः परमेश्वरस्य रूपं रूपं प्रतिरूपो भूत्वा वर्तते । तद्बिम्बरूपस्य मुक्त्यर्थं साक्षात्कारविषयो भवति । स च परमेश्वरः स्वसामर्थ्येनानन्तजीवबिम्बरूपो ज्ञायते । 'अस्यानन्तानि हरिनामकानि रूपाणि व्यूहशस्सन्ति' इति तत्त्वप्रकाशिकोक्तो द्रष्टव्यः । तथा च बृहदारण्यकभाष्यम् 'भगवतो रूपं रूपं प्रति जीवाख्यः प्रतिबिम्बो बभूव' इति ॥ ज्ञो जीवः आभास एव चेति ॥ आभासः ईशप्रतिबिम्ब एव । मत्स्यादिस्तु न तथेति सूत्रार्थः ॥ **अंशो नानेति** ॥ 'अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा चापि दाशकितवादित्वमधीयत एके' इति सूत्रस्यायमर्थः । जीवः परस्यांशः नानाव्यपदेशात् । 'नाना ह्येनं व्यपदिशन्ति पितेति पुत्रेति भ्राता' इति श्रुतौ पितापुत्रत्वादिनानाप्रकारेण व्यपदेशात् । 'नासावस्य कुतश्चन नैवांशो न सम्बन्धः' इत्यन्यथा च व्यपदेशात् । एके शाखिनः 'ब्रह्मदाशाः ब्रह्मकितवाः ब्रह्मैवेमे दाशाः' इति जीवस्य ब्रह्माभेदमधीयते । अन्यथा च 'अन्यः परोऽन्यो जीवः' इति भेदं चाधीयते । एवं जीवेशयोः सम्बन्धासम्बन्धोक्त्यन्यथानुपपत्त्या भेदाभेदोक्त्यन्यथानुपपत्त्या च जीवस्य सर्वदा सर्वत्र सर्वैरपि प्रकारैरीश्वरोपजीवकत्वरूपभिन्नांशत्वं ततो न्यूनत्वे सति किञ्चित् तत्सदृशत्वरूपं गौणं भिन्नांशत्वं वा न त्वभेदः । **बाधादिति** ॥ जीवलोके जीवदेहे जीवभूतो जीवाख्यश्चेतन इति स्मृत्यर्थः ॥

अंशत्वेन प्रतिबिम्बत्वस्य विरोधमुपपादयति– **प्रतिबिम्बो हीति** ॥ **पक्षद्वयेऽपीति** ॥ प्रतिबिम्बत्वाङ्गीकारे स्मृतिसिद्धांशत्वेन विरोधः, अंशत्वाङ्गीकारे सिद्धान्त्यभिमतप्रतिबिम्बत्वेन विरोध इत्यर्थः । प्रतिबिम्बस्य बिम्बादत्यन्ताभिन्नत्वपक्षे अत्यन्तभिन्नत्वपक्षे चेति वा । **कथं नेति** ॥ भिन्नाभिन्नशरीरकांशशब्दार्थस्य प्रतिबिम्बत्वेन विरोधो दुर्वार इत्यर्थः । पक्षद्वयेऽपि

कथं न विरोध इति कृतचोद्यस्य 'प्रतिबिम्बत्वेन विरोधो दुर्वार इत्यर्थः । पक्षद्वयेऽपि कथं न विरोध इति कृतचोद्यस्य 'प्रतिबिम्बत्वस्यैवांशशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वात्' इत्युक्त्या कथं परिहार इत्यतो भाष्यभावमाह– **अयं भाव इति** ॥

ननु बिम्बेनात्यन्तभिन्नस्य जीवस्य कथं तदधीनसादृश्योपेतत्वरूपं प्रतिबिम्बत्वं घटत इत्यत आह– **अभेदमतस्येति** ॥ 'न च प्रतिबिम्बस्य बिम्बैक्यं पश्यामः' इति भाष्ये निराकरिष्यमाणत्वादित्यर्थः । तदंशत्वम् ईश्वरांशत्वम्, स्मृतिविवक्षितमंशत्वमिति वा । **तत् कथमिति** ॥ अत्यन्तभेदघटितं प्रतिबिम्बत्वम्, एकदेशत्वरूपमंशत्वं तु भेदाभेदघटितमिति कथमंशत्वप्रतिबिम्बत्वयोरविरोध इत्यर्थः ॥

एवकारलब्धार्थमाह– **न केवलमिति** ॥ तथा चांशता एकरूपा एकदेशत्वरूपा, एकविधैव नेति भाष्यार्थ उक्तो भवति । 'एकदेशत्वम्' इति टीकोक्तेः । 'न चैकदेशतैवांशता' इति भाष्यं च केचित् पठन्ति । **अनेकार्थत्वम्** अनेकप्रवृत्तिनिमित्तकत्वम् । **प्रतिबिम्बत्वं** 'रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव', 'आभास एव च' इत्यादौ । **तदंशत्वम्** 'अंशो नानाव्यपदेशात्', 'ममैवांशो जीवलोके' इत्यादौ । **विरुद्धार्थं** तदेकदेशत्वरूपार्थम् । **अर्थान्तरं** प्रतिबिम्बत्वरूपम् ।

भावदीपिका

ननु कुतो विरोध इत्यतः प्रतिबिम्बत्वाङ्गीकारेंऽशत्वेन सह विरोधमुपपादयति– **प्रतिबिम्बो हीत्यादिना** ॥ **पक्षद्वयेऽपीति** ॥ प्रतिबिम्बत्वाङ्गीकारे स्मृतिसिद्धांशत्वेन विरोधः । अंशत्वाङ्गीकारे च श्रुत्यादिसिद्धप्रतिबिम्बत्वविरोध इत्यर्थः ॥ **ईश्वराधीनेति** ॥ भावप्रधानो निर्देशः । ईश्वराधीनत्वे सति तत्सादृश्योपेतत्वमित्यर्थः । ननु बिम्बेनात्यन्ताभिन्नस्य जीवस्य कथं तदधीनत्वादिघटितं प्रतिबिम्बत्वमित्यत आह– **अभेदमतस्येति** ॥ **तदेवेति** ॥ तदधीनत्वे सति तत्सादृश्यरूपप्रतिबिम्बत्वमेवेत्यर्थः । जीवे दर्शनादिति भावः ॥ **तत्कथमिति** ॥ भवद्रीत्याऽत्यन्तभेदघटितप्रतिबिम्बत्वं, भेदाभेदघटितमंशत्वं च कथमेकं स्यादिति भावः । एवकाराभिप्रायमाह– **न केवलमिति** ॥ प्रतिबिम्बत्वं 'रूपं रूपम्' इत्यादावुच्यते । तदंशत्वम् 'अंशो नाना' इत्यादावुच्यते ॥ **अनेकार्थस्येति** ॥ ततश्च सावकाशस्येत्यर्थः । इदं चोत्तरत्र स्पष्टम् ॥

श्लोकः २४

भावप्रकाशः

निराकरिष्यमाणत्वादीति ॥ नच प्रतिबिम्बस्य बिम्बैक्यं लोके पश्याम इत्यादिनेति शेषः । एवशब्दलब्धार्थमाह– **न केवलमिति** ॥

भाष्यम्– न चांशस्य प्रतिबिम्बत्वं कल्प्यम् । गाध्यादिष्वप्यंशत्राहुरूप्यदृष्टेः। इतरत्राऽदृष्टेः ॥

भावप्रदीपिका

यदीशप्रतिबिम्बत्वमविहायैव जीवोंऽशस्तर्हीन्द्रांशगाध्यादीनां प्रतिबिम्बता च किं न स्यात्? इत्यत आह– **न चेति** ॥ गाध्यादिष्वंशेषु नरवानरादि........ विधरूपत्वदृष्टेः इतरत्र अंशिन्यदृष्टेर्न बिम्बप्रतिबिम्बभावस्तेषामित्यर्थः । तर्हि जीवेशयोरपि न बिम्बप्रतिबिम्बभावो वैरूप्यादेवेत्यत आह– **इतरत्रेति** ॥ इतरत्र जीवेशयोरैक्यस्य प्रमाणैरदृष्टेर्युक्तं बिम्ब-प्रतिबिम्बत्वमित्यर्थः ॥

भावप्रकाशिका

ननु भगवदंशानां ब्रह्मादीनां भगवत्प्रतिबिम्बत्ववदिन्द्राद्यंशानां गाध्यादीनामपि तत्तत्प्रति-बिम्बत्वं कल्प्यताम् । अविशेषादित्यत आह– **न चेति** ॥ गाध्यादिषु जीवांशेषु केषाञ्चि-दंशानां नरवानराद्याकारवैचित्र्यदर्शनात् न तेषां प्रतिबिम्बत्वम् । न ह्येकवस्तुप्रतिबिम्बा-नामाकारवैचित्र्यं मिथः । न चायमाकारभेदः शरीरस्यैव नात्मन इति वाच्यम् । 'स एकधा भवति, त्रिधा भवति', 'कामान्नी कामरूप्यनुसञ्चरन्' इत्यादिषु मुक्तावप्येकैकस्य विचित्रा-नेकाकारदर्शनात् । न च तत्रापि शरीरोपाधिक इति वाच्यम् । भगवत्प्रसादात् सत्यकामानां तेषां स्वरूपेणैकाकारोपपत्तावौपाधिककल्पनायाः क्लिष्टत्वात् । न चैवमेकबिम्बप्रतिबिम्बानां ब्रह्मादीनामाकारवैचित्र्यदृष्टिः । 'रूपं रूपम्' इत्यादि बिम्बभूतभगवद्रूपाणामनेकविधत्वावगमा-दित्यभिप्रायेणाह– **इतरत्रेति** ॥ बिम्बभूतानां भगवद्रूपाणां परस्परमानन्दसाम्येऽपि प्रतिबिम्ब-भूतानां ब्रह्मादीनामानन्दादिगुणतारतम्यमनाद्यविद्याकर्मवैचित्र्यादित्युक्तम् 'अदृष्टानियमात्' इत्यत्र । प्रतिबिम्बभूतानां ब्रह्मादीनामानन्दादिगुणतारतम्येऽपि तद्बिम्बभूतानां भगवद्रूपाणा-

मानन्दादिसर्वगुणसाम्यमादित्यादिवदाधिक्यादित्युक्तं 'स्थानविशेषात् प्रकाशादिवत्' इत्यत्र । अतो नास्य तदधिकरणद्वयविरोध इत्येषा दिक् ॥

प्रमेयदीपिका

स्यादेतत् । यथा प्रतिबिम्बत्वमेव तत्त्वम्, अंशशब्दस्यापि तदेव प्रवृत्तिनिमित्तमिति वचनद्वयविरोधशान्त्यर्थं कल्प्यते, तथैकदेशत्वमेव तत्त्वम्, प्रतिबिम्बशब्दस्यापि तदेव प्रवृत्ति-निमित्तमिति कुतो न कल्प्यम् । वचनद्वयविरोधस्यैवमपि शान्तेरित्यत आह–

नचेति ॥ अंशस्य अंशत्वस्यैकदेशत्वस्य । **प्रतिबिम्बत्वं** प्रतिबिम्बशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वं न कल्प्यम् । कुतः? इत्यत आह– **गाध्यादिष्विति ॥ गाध्यादिषु** अंशशब्दाभिधेयेष्वंशत्वस्य **बाहुरूप्यदृष्टेः** । **इतरत्र** प्रतिबिम्बशब्दाभिधेयेषु सूर्यकादिषु प्रतिबिम्बत्वस्यानेकरूपत्वादृष्टेः ॥

इदमुक्तं भवति– **इन्द्रांशो गाधीत्युच्यते** ॥ तत्र विशेष एवांशशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तम्। भेदाभेदादेः प्रमाणबाधितत्वात् । पटांशस्तन्तुरित्यत्रैकदेशत्वम् । 'सूर्यांशश्चक्षुः' इत्यत्र अत्यन्त भिन्नस्य तदधीनसादृश्यम् । एवमंशशब्दोऽनेकार्थः प्रयोगेषु दृश्यते । तथाचोक्तम् 'द्विरूपा-वंशकौ तस्य' इत्यादि । नचैवं प्रतिबिम्बशब्दस्यानेकं प्रवृत्तिनिमित्तं दृश्यते । तथाच सावकाशस्यांशशब्दस्य निरवकाशेन प्रतिबिम्बशब्देन बाधो युक्तः । नतु वैपरीत्यमिति ॥

भावबोधः

द्विरूपाविति ॥ 'प्रतिबिम्बांशकश्चाथ स्वरूपांशक एव च' इत्यनेन वाक्यशेषेणांशशब्द-स्यानेकर्थत्वप्रतीतेरिति भावः ॥

भावदीपः

बाहुरूप्येति ॥ अनेकविधत्वदृष्टेरित्यर्थः ॥ **तथा चोक्तमिति** ॥ 'आभास एव च' (ब्र.सू.) इति सूत्रभाष्ये अंशशब्दस्य नानार्थत्वमुक्तमित्यर्थः ॥ आदिपदेन 'परमस्य हरेर्विभोः ॥ प्रतिबिम्बांशकश्चाथ स्वरूपांशक एव च ॥ प्रतिबिम्बांशका जीवाः प्रादुर्भावाः परे स्मृताः' इत्यस्य ग्रहः ॥

श्लोकः २४

भावरत्नकोशः

तत्त्वम् अंशत्वम् । **तदेव** एकदेशत्वमेव । प्रकृतोपयोगाय विवृणोति– **एकदेशत्वस्येति** ॥ **बाहुरूप्यदृष्टेः** अनेकविधत्वदृष्टेः ॥ उक्तशङ्कापरिहारं स्फोरयितुं तात्पर्यमाह– **इदमुक्तमिति** ॥ **विशेषः** 'भेदहीने त्वपर्यायशब्दान्तरनियामकः' इति लक्षितः । **बाधितत्वादिति** ॥ खण्डितत्वाभावादिति भावः । **एकदेशत्वम्** अंशशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमिति वर्तते । चक्षुरत्र गोलकम् । **सादृश्यमिति** ॥ 'त्रिवृदिव वै चक्षुः शुक्लं कृष्णं कनीनिका' इति श्रुतौ चक्षुषः सूर्यमण्डलसाम्योक्त्या तदंशत्वमुच्यते । अत एव तदभिमानोऽपि तदभिमान्यंशत्वम् । तस्य चापभ्रष्टस्य देहदोषलिप्तत्वादंशयधीनप्रवृत्त्यादिमत्त्वमिति तत्त्वप्रकाशिकोक्तरीत्या तत्सादृश्यं द्रष्टव्यम् । **द्विरूपाविति** ॥

'द्विरूपावंशकौ तस्य परमस्य हरेर्विभोः ।
प्रतिबिम्बांशकश्चाथ स्वरूपांशक एव च ।

प्रतिबिम्बांशका जीवाः प्रादुर्भावाः परे स्मृताः ।' इति सूत्रभाष्य इत्यर्थः । आदिपदेन 'स्वांशश्चाथो विभिन्नांश इति द्वेधांश इष्यते' इत्यादिप्रमाणसङ्ग्रहः । **एवमिति** ॥ यथा अंशशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तमनेकं तथेत्यर्थः । **अंशशब्दस्य** 'अंशो नानाव्यपदेशात्', 'ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः' इत्यादिवाक्यस्थस्य । **प्रतिबिम्बशब्देन** 'रूपं रूपं प्रतिरूपः' इत्यादिवाक्यस्थेन ॥

प्राचीनटीकायां तु– ननु 'अंशो नानाव्यपदेशात्', 'ममैवांशो जीवलोके' इत्यादावंशत्वोक्तेर्जीवस्य न प्रतिबिम्बतेत्यत आह– **न चेति** ॥ प्रतिबिम्बस्यैव जीवस्य भगवदेकांशत्वान्नांशत्वविरोध इति भावः । ननु देहांशस्य हस्तादेः न देहावयवसाकल्यं, देहप्रतिबिम्बस्य तु तत्साकल्यान्नांशतेत्यत आह– **न चैकरूपैवेति** ॥ न चास्माभिः प्रतिबिम्बांशत्वं कल्प्यते ॥ येनेतरांशवैरूप्याद् विरुध्येत । किन्तु वचनादेवाङ्गीक्रियत इत्यत आह– **प्रमाणं चेति** ॥ ननु भगवदंशानां ब्रह्मादीनां भगवत्प्रतिबिम्बत्ववदिन्द्राद्यंशानां गाध्यादीनामपि तत्तत्प्रतिबिम्बत्वं कल्प्यताम्, अविशेषादित्यत आह– **न चेति** ॥ गाध्यादिषु जीवांशेषु केषाञ्चिदंशानां नरवानराद्याकारवैचित्र्यदर्शनान्न तेषां प्रतिबिम्बत्वम् । न ह्येकवस्तुप्रतिबिम्बनामाकारवैचित्र्यं मिथः

सम्भवति । न चायमाकारभेदः शरीरस्यैव नाऽत्मन इति वाच्यम् । 'स एकधा भवति स त्रिधा भवति', 'कामान्नी कामरूप्यनुसञ्चरन्' इत्यादिषु मुक्तावप्येकस्य विचित्रानेकाकारदर्शनात् । न चात्रापि स शरीरोपाधिक इति वाच्यम् । भगवत्प्रसादात् सत्यकामानां तेषां स्वरूपेणैवानेकाकारोपपत्तावौपाधिकत्वोपगमायोगादित्यभिप्रायेण आह– **इतरत्रेति** ।। इति व्याख्यातानीमानि वाक्यानि ।।

भावदीपिका

तत्त्वम् अंशत्वम् । **तदेव** प्रतिबिम्बत्वमेव । **तत्त्वं**, प्रतिबिम्बत्वम् । **तदेव** एकदेशत्वमेव । **बाहुरूप्यम्** अनेकरूपत्वम् ।। **विशेष एवेति** ।। अभेदभेदकार्यकारी विशेष एव निमित्तमित्यर्थः । ननु तन्त्वंशे पट इव तदेकदेशत्वरूपं भिन्नाभिन्नत्वमेवांशशब्दप्रवृत्तौ निमित्तं कस्मान्न स्यादित्यत आह– **भेदाभेदेति** ।। आदिपदादत्यन्तभेदसङ्ग्रहः । एकदेशत्वं, भेदाभेदसद्भावादिति भावः । चक्षुः गोलकम् । तदधीनसादृश्यं, 'यमित्यसावादित्यस्तदेतत् त्रिवृत् त्रिवृदिव वै चक्षुः शुक्लं कृष्णं कनीनिका' इति श्रुत्युक्तं सादृश्यमित्यर्थः ।। **द्विरूपाविति** ।। 'द्विरूपावंशकौ तस्य परमस्य हरेर्विभोः । प्रतिबिम्बांशकश्चाथ स्वरूपांशक एव च' इति वाक्यशेषेणांशशब्दस्यानेकार्थत्वप्रतीतेरिति भावः ।

भावप्रकाशः

द्विरूपावंशकौ तस्येत्यादीति ।। 'परमस्य हरेर्विभोः । प्रतिबिम्बांशकश्चाथ स्वरूपांशक एव चेति श्लोकशेषः । आदिपदादंशभागौ तु वंटक इति कोशसङ्ग्रहः । तत्र प्रमाणबलादंशब्दस्याद्यान्त्यार्थत्वं कोशाच्च द्वितीयार्थवाचित्वं सिद्ध्यतीति बोध्यम् ।।

भाष्यम्– स्थाणुत्वेऽपि 'ऐक्षत' (छां.उ.६.२.३) **इत्याद्यविरुद्धमीश्वरस्य । उभयविधवाक्यात् । अचिन्त्यशक्तेश्च ।। न च माययैकम् ।। 'त्वयीश्वरे ब्रह्मणि नो विरुद्ध्यते'** (भाग.१०.४.१९) **'न योगित्वादीश्वरत्वात्'** (बृ.उ.भा.५.८.१२.) **'चित्रं न चैतत् त्वयि कार्यकारणे'** (भाग. ५.१८.५.) **इत्याद्यैश्वर्येणैव विरुद्धधर्माविरोधोक्तेः ।**

भावप्रदीपिका

ननु कथमीश्वरस्य स्थाणुत्वम्? ईक्षत्यादिक्रियावाचित्वविरोधादित्यत आह– **स्थाणुत्वेऽपीति** ॥ प्रमाणवत्त्वेऽपि कथं घटते? .... **अचिन्त्येति** ॥ अचिन्त्यशक्त्या विरोधपरिहारादप्येकस्येक्षितृत्वादेर्मायिकत्वेनाविरोधाभिधानं वरमित्यत आह– **न चेति** ॥

भावप्रकाशिका

ननु कथमीशस्य स्थाणुत्वम्? तत्क्षणादावीक्षणादिक्रियावगतेरित्यत आह– **स्थाणुत्वेऽपीति** ॥ वाक्योक्तत्वादेव न विरुद्ध्यते । 'यद्वाक्योक्तं न तद्युक्तिर्विरोद्धुं शक्नुयात् क्वचित्' इति न्यायात् । इतश्चैवमित्याह– **अचिन्त्यशक्तेरिति** ॥ मायी तु भगवन्महिमानमसहमानः स्थाणुत्वमेव सत्यम्, ईक्षितृत्वादिकं मायामयम् इति मन्यते । तन्निराकरोति– **न चेति** ॥ लोकेऽनीशस्य कर्तृत्वं विरुद्धमपि त्वयि न विरुद्ध्यते । ईश्वर इति हेतुगर्भविशेषणम् । शेषगुणपूर्णत्वात् सर्वसृष्ट्यादिकर्तृत्वाच्च सत्यम् । रूपं रूपान्तरं न च्यवतीति रूपाच्युतः । तथा त्वं न योगित्वात् । किन्त्वीश्वरत्वात् । यथा कश्चिदशक्तोऽपि कार्यविशेषमुपायतः साधयति समर्थोपासनया वा, तथा न । किन्तु स्वसामर्थ्येनेत्यर्थः । अप्रयासेन विश्वोद्भवादिकर्तृत्वं त्वयि न चित्रम् । कार्यकारण इति हेतुगर्भम् । कार्यमात्रस्वतन्त्रकारणत्वादित्यर्थः । एवं मानतः प्राप्तानां भगवद्धर्माणां लोकदृष्ट्या विरुद्धानां भगवदैश्वर्यघटितत्वस्यागमोक्तत्वात् न वृथाऽन्यतरमिथ्यात्वकल्पनं युक्तमित्यर्थः ॥

प्रमेयदीपिका

नन्वीश्वरस्य स्थाणुत्वं न युज्यते? 'तदैक्षत', 'सोऽकामयत'(तै.ब्रह्मवल्ली) इत्यादिकर्तृत्वविरोधादित्यत आह– **स्थाणुत्वेऽपीति** ॥ कुतः? इति चेत् किं द्वयोः परस्परपरिहारेण वृत्तिदर्शनाद्विरोधश्चोद्यते । उत सहादर्शनात् । नाद्यः कर्तृत्वरहितस्य कस्याप्यदर्शनात् । न द्वितीय इत्याह– **उभयेति** ॥ अन्यत्र सहादृष्टं स्थाणुत्वं कर्तृत्वं च कुतो भगवतीत्यत आह– **अचिन्त्येति** ॥ मायावादी तु कर्तृत्वस्थाणुत्वयोरेकं कर्तृत्वं मायामयम् । स्थाणुत्वं च पारमार्थिकम् ।

काल्पनिकपारमार्थिकयोश्च गगने नीलत्वनीरूपत्वयोरिव न विरोध इति विरोधसमाधानं मन्यते । तदसदित्याह– **नचेति** ॥ कुतः? इत्यत आह– **त्वयीति** ॥ **'ब्रह्मणि ईश्वरे'** इति सम्पूर्णैश्वर्ये । **न योगित्वात्** । किन्त्वीश्वरत्वात् । **कार्यकारणे** सकलकार्योत्पादनसामर्थ्यर्पिते । **'इत्यादि'** इति क्रियाविशेषणम् । विरुद्धानामन्यत्र सहानवस्थितानां धर्माणां भगवत्यविरोधस्य सहावस्थानस्योक्तेः । तथाच बादरायणीयं मतमवलम्बमानस्यैवं विरोधसमाधानमसाम्प्रदायिकमिति भावः ॥

भावबोधः

त्वयीति विशेष्योक्तेर्ब्रह्मणीत्येतदपि विशेषणपरमेवेति तदर्थमाह– **सम्पूर्णेति** ॥ बहुव्रीहिरयम् । सम्पूर्णैश्वर्यस्यैवाविरोधघटकत्वात् विशिष्टविशेषणमपि विशेषणमुपसङ्क्रामतीति भावः । नन्वित्यादिनेति वक्तव्यं तत्कथमित्यादीति उक्तमित्यत आह– **इत्यादीति क्रियाविशेषणामिति** ॥ इत्यादि यथा भवति तथोक्ते इत्युक्तिरूपक्रियाविशेषणमित्यर्थः । व्याघातपरिहारार्थं विरुद्धधर्मेत्यादिभाष्यं व्याचष्टे– **अन्यत्रेत्यादिना** ॥

भावदीपः

'ब्रह्मणि' 'ईश्वरे' इत्यनयोरपौनरुक्त्यायावैय्यर्थ्याय वा द्वयोर्यौगिकत्वमुपेत्य 'नो विरुद्ध्यते' इत्यत्र हेतुगर्भविशेषणमिति भावेनाऽह– **सम्पूर्णेति** ॥ ऐश्वर्यविशेषणयुक्ते अन्वीयमानं 'ब्रह्मणि' इति विशेषणं 'त्वयि' इति विशेष्यान्वयेऽतिशयाभावात्, नित्यत्ववद्विशेषण एवान्वेतीति भावः ॥ **एवं विरोधसमाधानं** कर्तृत्वस्य मायिकत्वेन समाधानमित्यर्थः ॥

भावरत्नकोशः

निष्क्रियत्वं स्थाणुत्वमित्यभिमानेन शङ्कते– **नन्वीश्वरस्येति** । नैमित्तिकान्यथाभावशून्यत्वं हि स्थाणुत्वं विवक्षितम् । तच्च क्रियावेशात्मककर्तृत्वावेदकश्रुतिविरुद्धमिति हृदयेन आह– **इत्यादिकर्तृत्वेति** ॥ इत्यादिश्रुत्यवगतकर्तृत्वेत्यर्थः । सिद्धान्ते कर्तुर्लकारवाच्यत्वाभ्युपगमेन 'लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः' इति वैयाकरणैरभिहितत्वेन च 'ऐक्षत', 'अकामयत' इत्यादावाख्यातेनेक्षणादिकर्तृत्वस्य वक्तव्यत्वादिति भावः । **द्वयोः** स्थाणुत्वकर्तृत्वयोः ॥

श्लोकः २४

कस्यापीति ॥ सर्वस्याप्यन्ततस्तिष्ठतीत्यादितिङन्तपदबोध्यत्वात् स्थाणुत्वे क्रियाराहित्यं वक्तव्यमित्यभिमानमात्रमिति भावः । उभयविधवाक्यं स्थाणुत्वप्रतिपादकं कर्तृत्वप्रतिपादकं च तस्मादिति भाष्यार्थः । प्राचीनटीकायां वाक्योक्तत्वादेव न विरुध्यते । 'यद्वाक्योक्तं न तद्युक्तिर्विरोद्धुं शक्नुयात् क्वचित्' इति न्यायात् । इतश्चैवमित्याह **अचिन्त्यशक्तेरितीति** व्याख्यानेऽपि भाष्ये चशब्दाभावात् स्वयमन्यथा योजयति– **अन्यत्रेति** ॥ **अचिन्त्येति** ॥ अघटितघटनापटीयसी हि सा शक्तिरिति युक्तं तद्बलाद् विरुद्धधर्मसामानाधिकरण्यमिति भावः । त्वयीति विशेष्यस्याभिधानाद् ब्रह्मणीति विशेषणमेव । तच्च 'विशिष्टस्य विशेषणं विशेषणमुपसङ्क्रामति' इत्युक्तरीत्या ऐश्वर्यविशिष्टस्य विशेषणं भवदैश्वर्यविशेषणमिति भावेनाऽह– **सम्पूर्णैश्वर्य इति** ॥ सम्पूर्णम् ऐश्वर्यं यस्य तस्मिन्निति विग्रहः । हेत्वर्थगर्भं चेदम् । सम्पूर्णैश्वर्यशालित्वात् त्वयि उक्तधर्मद्वयं न विरुद्ध्यत इत्यर्थः । तथा त्वं न योगित्वात् किन्त्वीश्वरत्वात् । यथा कश्चिदशक्तोऽपि कार्यविशेषमुपायतः साधयति समर्थोपासनया वा, तथा न, किन्तु स्वसामर्थ्येनेति प्राचीनटीकानुसारेणाह– **न योगित्वात् किन्त्वीश्वरत्वादिति** ॥ अप्रयासेन विश्वोद्भवादिकर्तृत्वमपि त्वयि न चित्रमित्यत्र कार्यकारण इति हेतुगर्भं विशेषणमिति वक्तव्यम् । प्रयोजनान्तरादर्शनात् । तत्र च कारण इत्यनेनैव प्रतिसम्बन्धितया कार्यलाभेन तत्पदवैयर्थ्यात् । कारणत्वमात्रस्य व्यभिचारित्वेन हेतुत्वायोगाच्चेत्यतोऽभिप्रायमाह– **सकलेति** ॥ 'कार्यमात्रस्वतन्त्रकारणत्वमर्थः' इति प्राचीनटीका ॥

ननु 'त्वयीश्वरे' इत्यादिवाक्यानां कारकत्वाद् बहुत्वाच्च तत्प्रतिपादके इत्यादिपदे तृतीयाबहुवचने इत्यादिभिरिति स्यादित्यत आह– **क्रियाविशेषणमिति** ॥ साधनं परित्यज्य धात्वर्थमात्रस्य विशेषणं हि क्रियाविशेषणमिति चतुर्थे वक्ष्यति । अत्र च उक्तिशब्दोक्तवचनक्रियाविशेषणम् । क्रियायाश्च सत्त्वरूपत्वेन करणत्वादिकारकशक्त्यनाश्रयत्वाद् बहुत्वादिसङ्ख्यानाश्रयत्वाच्च तद्विशेषणानामपि तथात्वेन तृतीयाबहुवचनाभावः । एकवचनं तु 'क्रियाव्ययविशेषणानामेकवचनान्तत्वम्' इति वक्तव्यत्वात् । अत एव नपुंसकत्वमपीति भावः । विरुद्धानामविरोधोक्तिरसम्भाविनीत्यत आह– **अन्यत्रेति** ॥ विरुद्धधर्मयोरेकस्य मायिकत्वमपरस्य परमार्थत्वमिति यत् परकायं समाधानं तत्र किं दूषणमुक्तमित्यतोऽभिप्रायमाह– **तथा चेति** ॥

श्लोकः २४

भावदीपिका

॥ **स्थाणुत्वं न युज्यत इति** ॥ नैमित्तिकान्यथाभावराहित्यं हि स्थाणुत्वम् । तच्च क्रियावेशात्मककर्तृत्वाङ्गीकारे विरुद्धम् । क्रियावेशेनान्यथात्वस्यैव प्राप्तेरित्याशयः ॥ **इत्यादीति** ॥ इत्यादिश्रुतिप्रतिपादितक्रियावेशात्मककर्तृत्वेत्यर्थः । **द्वयोः** स्थाणुत्वकर्तृत्वयोः । परस्परविरहव्याप्यत्वं, परस्परविरहरूपत्वं वेति विकल्पद्वयार्थः । यत्र स्थाणुत्वं तत्र कर्तृत्वाभाव इति परस्परपरिहारेण वृत्तिदर्शनादित्येतदयुक्तं कुत इत्यत आह– **कर्तृत्वरहितस्येति** ॥ स्थाणुत्ववत इति शेषः । निरुक्तस्थाणुत्ववतः चेतनस्य कर्तृत्वरहितस्याभावात् । न च वर्णेषु कथमिति वाच्यम् । 'स्वतन्त्रः कर्ता' इत्यादिपारिभाषिककर्तृत्वस्य तत्रापि सत्त्वादित्याहुः । **सहादृष्टं** कर्तृत्वेन सहादृष्टं परस्परविरहरूपत्वमित्यर्थः । ननु यथाकथञ्चिदुभयमपि विरुद्धमिति चेत् तत्राऽऽह– **काल्पनिकेति** ॥ **त्वयीति** विशेष्यस्य पृथगभिहितत्वाद् ब्रह्मणीत्येतदपि विशेषणपरमित्यन्यथाप्रतीतेर्व्याख्याति– **सम्पूर्णैश्वर्य इति** ॥ सम्पूर्णं यदैश्वर्यम् ईश्वरत्वं तस्मिन् । विपरीतबहुव्रीहिरयम् (कर्मधारयांगीकारे ब्रह्मणीश्वर इत्येतद्व्याख्यानायोगादन्यपदार्थप्राधान्यं परित्यज्य स्वघटकपदार्थप्राधान्यस्वीकारात् बहुव्रीहौ वैपरीत्यं ज्ञेयम्) । ब्रह्मत्वम् ईश्वरत्वविशिष्टस्य विशेषणं भवद् विशेषणीभूते ईश्वरत्वेऽन्वेति । सम्पूर्णैश्वर्यस्यैवाविरोधघटकत्वादिति ध्येयम् । विशेषणद्वयवैयर्थ्यपरिहारायैकमेवेदं विशेषणमित्याह– **ब्रह्मणीश्वर इति** ॥ इत्यप्याहुः ॥ **न योगित्वादिति** ॥

'न तस्य प्राकृता मूर्तिर्मांसमेदोस्थिसम्भवा ।
न योगित्वादीश्वरत्वात् सत्त्वरूपोऽच्युतो विभुः'

इति श्लोके मांसमेदोस्थिसम्भवा प्राकृता मूर्तिर्देहस्तस्य नास्तीत्युक्तार्थे हेत्वाकाङ्क्षायां तत्र योगसामर्थ्यं हेतुः कस्मान्न स्यादित्यत उक्तम्– **योगित्वात् प्राकृता मूर्तिर्नास्तीति न** । किन्त्वीश्वरत्वादेवेति श्लोकार्थः । नन्वकार्यं प्रति कारणत्वासम्भवात् कारणपदेनैव कार्यकारणत्वलाभात् कार्येति विशेषणं व्यर्थमित्यत आह– **सकलेति** ॥ ननु 'इत्यादि' इत्युक्तम् इत्यादिनेति वक्तव्यत्वादित्यत आह– **इत्यादीति** ॥ इत्यादि यथा भवति तथोक्तेत्यर्थः । नन्वीश्वरे विरुद्धानां कथं तत्रैवाविरोध इत्यत आह– **विरुद्धानामिति** ॥ **एवं विरोधेति** ॥ विरुद्धयोः स्थाणुत्वकर्तृत्वयोर्मध्ये एकं पारमार्थिकमपरं काल्पनिकमिति समाधानमित्यर्थः ॥

श्लोकः २४

भावप्रकाशः

त्वयीति विशेष्यस्य पृथगुक्तेः ब्रह्मणीत्यादिकं न तत्परं किन्तु विरोधाभावे हेतुप्रतिपादकम्। तत्रापि सविशेषणेहीति न्यायेन ब्रह्मणीत्यैश्वर्यविशेषणमिति व्याचष्टे– **सम्पूर्णैश्वर्येति** ॥ ननु कार्यकारण इति विशेषणं चित्रं न चैतदित्यत्र हेतुगर्भमिति वक्तव्यम्। फलान्तरादर्शनात्। नच तद्युक्तम्। व्यभिचारेण हेतुत्वायोगादित्यत आह– **सकलेति** ॥ नन्वविरोधप्रतिपादनं प्रति त्वयीश्वर इत्यादिवाक्यानां कारणत्वाद्बहुत्वाच्च तत्प्रतिपादक इत्यादिपदे तृतीयाबहुवचने सतीत्यादिभिरिति युक्तम् इत्यादीति तु कथमित्यत आह– **क्रियाविशेषणमिति** ॥ उक्तिशब्दोत्र क्रियाविशेणमित्यर्थः। तथा च क्रियाया असत्त्वरूपत्वेन करणत्वादिशक्त्यनाश्रयत्वाद्बहुत्वादिसङ्ख्यानाश्रयत्वाच्च तद्विशेषणानामपि तथात्वम्। अतः तृतीयाबहुवचनाभावः। एकवचनं तु क्रियाव्ययानां भेदकान्येकत्वेपीत्यमरेण क्रियाविशेषणानां क्लीबत्वैकवचनान्तत्त्वोक्तेः युक्तम्। अत एव क्लीबत्वमपीति भावः। नचैवं मृदु पचतीत्यादौ क्लीबत्वेऽपि प्रकृते स्त्रीलिङ्गत्वं पञ्चम्येकवचनान्तत्त्वं च स्यात्। उक्तेरिति विशेष्यपदस्य तथात्वादिति वाच्यम्। भावानवबोधात्। उक्तिपदे हि द्वौ भागौ धातुः प्रत्ययश्चेति। तत्र धातुनाऽसत्त्वभूता क्रियोच्यते। प्रत्ययेन तु सत्त्वभूता। यथोक्तं शब्दकौस्तुभे। भूवादिसूत्रे पाक इत्यादौ प्रकृत्या साध्यावस्थाया असत्त्वरूपायाः क्रियाया उपस्थितिरिति। 'सत्त्वभावस्तु यस्तस्याः साधनादिनिबन्ध' इति च। तत्र धातूपात्तक्रियाविशेषणत्वमेवेत्यादीति पदस्योच्यते इति नोक्तदोषः। व्याघातपरिहाराय व्याचष्टे– **अन्यत्रेत्यादिना** ॥

भाष्यम्– महातात्पर्याच्च ॥

भावप्रदीपिका

इतश्च नेशक्रियादेर्मायिकत्वमित्याह– **महातात्पर्याचेति** ॥ ....त्यर्थः। स चेशप्रसादात्, स चोत्कर्षज्ञानात्, अतो जीवमोक्षार्थं प्रवर्तमानवेदस्य भगवदुत्कर्षे महातात्पर्यम्। तथा च तदुत्कर्षस्य मायिकत्वोक्तौ तद्विरोध इत्यर्थः।

भावप्रकाशिका

इतोऽपि न युक्तमित्याह– **महातात्पर्याचेति** ॥ मोक्षो हि महापुरुषार्थः। स च

विष्णुप्रसादादेव सिद्ध्यति । तत्प्रसादश्च तद्गुणोत्कर्षज्ञानादेव विशेषतः । अतस्तद्गुणोत्कर्ष एव महातात्पर्यमागमानाम् । यत्रैवं महातात्पर्यमागमानां तस्यैव मिथ्यात्वकल्पनमतिकष्टमिति ॥

प्रमेयदीपिका

इतश्च तदयुक्तमित्याह– **महातात्पर्याच्चेति** ॥ सकलवेदानां परमेश्वरगुणोत्कर्षे महातात्पर्यम्। तत्रेक्षितृत्वादीनां मिथ्यात्वकल्पने तद्विरोधः स्यादित्यर्थः ॥

भावबोधः

ईक्षणादिभगवद्धर्माणां मिथ्यात्वाभावे हेत्वन्तरप्रतिपादनपरतया भाष्यमवतारयति– **इतश्चेति ॥ सकलवेदानामिति** ॥ अनेनेक्षणादिभगवद्गुणजातं न मायामयं वेदमहातात्पर्यविषयत्वाद् ब्रह्मस्वरूपवदित्यनुमानमुक्तं भवति ।

भावरत्नकोशः

भाष्ये चशब्दश्रवणादाह– **इतश्चेति** ॥ तत् विरोधसमाधानम् । ईक्षितृत्वादीनां गुणानाम् । तद्विरोधः महातात्पर्यविरोधः स्यादिति वदन्, ईक्षितृत्वादयो भगवद्गुणा न मायाकल्पिताः सकलवेदमहातात्पर्यगोचरत्वाद् ब्रह्मस्वरूपवदिति भाष्याभिमतानुमाने यदि महातात्पर्यविषयस्यापि मिथ्यात्वं स्यात् तर्हि ब्रह्मस्वरूपस्य जीवब्रह्मैक्यस्य च तत् स्यादित्यभिप्रैति ॥

भावदीपिका

॥ **तदयुक्तमिति** ॥ ईक्षणकर्तृत्वादिधर्माणां काल्पनित्वकल्पनमित्यर्थः ॥ **सकलेति** ॥ अनेनेक्षणादिभगवद्गुणजातं न मायामयं वेदमहातात्पर्यविषयत्वात् । ब्रह्मस्वरूपवत् इत्यनुमानमुक्तं भवति ।

भाष्यम्– मोक्षो हि महापुरुषार्थः । 'तत्रापि मोक्ष एवार्थः' ।

भावप्रदीपिका

मोक्षस्य परमपुरुषार्थत्वमुपपादयति– **मोक्षो हीत्यादिना** ॥

श्लोकः २४

भावप्रकाशिका

तत्र तावत् मोक्षस्य महापुरुषार्थत्वमागमैः साधयति– **मोक्षो हीति** ॥

प्रमेयदीपिका

समस्तवेदानां भगवद्गुणोत्कर्षे महातात्पर्यमित्येतदेव कुतः? इति चेत् । उच्यते । 'यस्य हि शास्त्रस्य यत् प्रयोजनं तद् यज्ज्ञानाद्भवति स तस्य विषयः' इति नियमः । अन्यथा विषय-प्रयोजनयोः सम्बन्धो न स्यात् । तथाच तत्र प्रेक्षावतां प्रवृत्तिर्न भवेत् । वेदस्य च मोक्षः प्रयोजनम् । स च भगवद्गुणोत्कर्षज्ञानादेव भवतीति तत्रैव तस्य महातात्पर्यं युक्तमिति प्रतिपादयिष्यन् 'सर्ववेदानां मोक्षः प्रयोजनमित्येवासिद्धम् । न स्वर्गादिः फलान्तरम्' इति कैश्चिदङ्गीकृतत्वादित्यतः तत्तावत् साधयति– **मोक्षो हीति** ॥ वेदो हि महच्छास्त्रम्। 'वेदशास्त्रात् परं नास्ति'इति वचनात् । तस्य च महापुरुषार्थेनैव प्रयोजनेन भवितुं युक्तम् । मोक्षश्च महापुरुषार्थः । अतः स एव तस्य प्रयोजनमिति भावः । मोक्षस्य महापुरुषार्थत्वं कुतः? इत्यत आह– **तत्रापीति** ॥ पुरुषार्थेष्वपि । अत्र '**एव**' इति निर्धारणेन महत्त्वं गम्यते ॥

भावबोधः

नन्वसिद्धो हेतुः । भगवद्गुणजातस्य वेदमहातात्पर्यविषयत्वे प्रमाणाभावादिति शङ्कते– **समस्तवेदानामिति** ॥ भगवद्गुणोत्कर्षः वेदमहातात्पर्यविषयः तन्मुख्यप्रयोजनीभूतमोक्षसाधन-ज्ञानविषयत्वादित्यनुमानमेव प्रमाणमित्यभिप्रेत्य व्याप्तिं तावदाह– **यस्य हीति** ॥ अनेन यो यच्छास्त्रप्रयाजनसाधनज्ञानविषयः स तच्छास्त्रविषयः । यथा धर्मादिरिति सामान्यव्याप्तिरुक्ता भवति । व्याप्तिसिद्ध्यर्थमनुकूलतर्कमाह– **अन्यथेति** ॥ अन्यथा तत्प्रयोजनसाधनज्ञानविषय-स्यापि तच्छास्त्राविषयत्वे विषयप्रयोजनत्वेनाभिमतयोः **सम्बन्धः** प्रयोजनस्य तच्छास्त्रविषयक-ज्ञानजन्यत्वं विषयस्य तच्छास्त्रप्रयोजनजनकज्ञानविषयत्वमित्येवंरूपो न स्यादित्यर्थः । इष्टापत्तिं परिहरति– **तथा चेति** ॥

'ज्ञातार्थं ज्ञातसम्बन्धं श्रोतुं श्रोता प्रवर्तते ।
शास्त्रादौ तेन वक्तव्यः सम्बन्धः सप्रयोजन'

इति वचनादिति भावः । इदानीं पक्षधर्मतामुपपादयन् निगमयति– **वेदस्य चेत्यादिना** ॥ हेतुशरीरप्रविष्टस्य मोक्षनिष्ठवेदमुख्यप्रयोजनत्वस्यासिद्धिमाशङ्क्य तत्प्रतिपादनपरतया भाष्यमवतार्य व्याचष्टे– **सर्ववेदानां मोक्ष इत्यादिना** ॥ अन्तेष्विति धर्ममोक्षव्यक्तिबाहुल्याद्बहुवचनम् । अत एव जात्यपेक्षयां तयोरित्युक्तम् । धर्मार्थकाममोक्षणां धर्मादित्वेन निर्देशो मोक्षस्यान्तत्ववत् वैपरीत्येन मोक्षादित्वेन निर्देशे धर्मस्यान्तत्वदन्तेष्विति अन्तयोरिति चोक्तम् ॥

भावदीपः

न स्वर्गादेरिति ॥ स्वर्गैहिकफलातिरेकेण फलान्तरं नेत्यर्थः ॥ **अत्रेति** ॥ 'तत्रापीति' वचन इत्यर्थः ॥

भावरत्नकोशः

भगवद्गुणोत्कर्षस्य वेदमहातात्पर्यविषयत्वे प्रमाणाभावाद्धेतोरसिद्धिरिति शङ्कते– **समस्तवेदानामिति** ॥ भगवद्गुणोत्कर्षः वेदमहातात्पर्यविषयः तन्मुख्यप्रयोजनीभूतमोक्षसाधनज्ञानविषयत्वात् इत्यनुमानमेव प्रमाणमित्यभिप्रेत्य तत्र व्याप्तिमाह– **यस्य हीति** ॥ यो यच्छास्त्रप्रयोजनसाधनज्ञानविषयः स तद्विषयः यथा धर्मादिरिति सामान्यव्याप्तिसिद्ध्यर्थमनुकूलतर्कमाह– **अन्यथेति** ॥ तत्प्रयोजनसाधनज्ञानाविषयस्यापि तच्छास्त्रविषयत्वे । **विषयप्रयोजनयोः** प्रयोजनस्य तच्छास्त्रविषयविषयकज्ञानजन्यत्वं विषयस्य तच्छास्त्रप्रयोजनकज्ञानजनकत्वमित्येवंरूपः सम्बन्धो न स्यात् इत्यर्थः । अत्रेष्टापत्तिं परिहरति– **तथा चेति** ॥ 'ज्ञातार्थं ज्ञातसम्बन्धं श्रोतुं श्रोता प्रवर्तते । शास्त्रादौ तेन वक्तव्यः सम्बन्धः सप्रयोजनः' इति वचनादिति भावः ॥

इदानीं हेतोः पक्षधर्मतामुपपादयन्निगमयति– **वेदस्य चेत्यादिना** ॥ हेतुशरीरप्रविष्टस्य मोक्षसाधनज्ञानविषयत्वस्यासिद्धिमाशङ्क्य तत्प्रतिपादनपरतया भाष्यमवतार्य व्याचष्टे– **सर्ववेदानामित्यादि** ॥ **स्वर्गादेरिति** ॥ स्वर्गैहिकफलातिरेकेण मोक्षादिरूपं पुरुषार्थान्तरं नास्तीति कर्मतन्त्रादिनिष्ठैरङ्गीकृतत्वादित्यर्थः । 'वेदशास्त्रात्' इत्यत्र वेदश्च तच्छास्त्रं चेति विग्रहः । तेन वेदस्य शास्त्रत्वं सिद्ध्यति ॥ **पुरुषार्थेष्वपीति** ॥ 'धर्मार्थकाममोक्षाणां यदत्यन्तविघातकम्' इति पूर्वत्र प्रस्तुतेषु धर्मादिरूपपुरुषार्थेष्वपीत्यर्थः । 'तत्रापि मोक्ष एवार्थ आत्यन्तिकतयेष्यते' इति चतुर्थे पृथुं प्रति सनत्कुमारवचनम् । तत्र मोक्षस्य पुरुषार्थत्वमात्रं सिद्ध्यति, न तु तस्य

महत्त्वम् । प्रतिज्ञातं च महापुरुषार्थत्वमित्यत आह– **अत्र निर्धारणेनेति** ॥ 'यतश्च निर्धारणम्' इत्यत्र समुदायादेकदेशस्य पृथक्करणं निर्धारणमिति वैयाकरणैर्व्याख्यानादत्र तेन महत्त्वमाक्षिप्यते । न च 'आत्यन्तिकतयेष्यते' इति वाचनिकमेव महत्त्वमवगम्यत इति वाच्यम्। आत्यन्तिकशब्दस्य निर्धारणहेतुगुणसमर्पकत्वेन महत्त्वानुपस्थापकत्वात् । 'गोपु कृष्णा गौर्बहुक्षीरा' इत्यत्र कृष्णशब्दस्येव ॥

किञ्च आत्यन्तिकपदसद्भावेऽपि तत्रापीति पदाभावे यथा मोक्षस्यालौकिकत्वेन आत्यन्तिक पुरुषार्थत्वं तथा धर्मादिरप्यलौकिकत्वेन आत्यन्तिकपुरुषार्थतयेष्यमाणत्वमस्त्विति शङ्कायाः परिहाराभावात् तदर्थं तत्रापीति वक्तव्यम् । तत्र च सप्तमी उक्तशास्त्रप्राप्तेति धर्मादिपुरुषार्थेष्वपि मोक्ष आत्यन्तिकपुरुषार्थ इति धर्मादितोऽपि महत्त्वं निर्धारणसप्तम्या गम्यते । अत एव धर्मादिष्वपि मोक्ष एव महापुरुषार्थ इति कस्मादुच्यते इत्याशङ्कय 'त्रैवर्ग्योऽर्थो यतो नित्यं कृतान्तभयसंयुतः' इति धर्मार्थकामानां कालात्महरिभ्रूविभ्रमजनितनाशलक्षणभयशिरस्कत्वेन महापुरुषार्थत्वाभाव उक्त इति ॥

भावदीपिका

भगवद्गुणजातस्य वेदमहातात्पर्यविषयत्वे प्रमाणाभावादसिद्धिरित्याशङ्कते– **समस्तेति** ॥ भगवद्गुणोत्कर्षो वेदमहातात्पर्यविषयः । तन्मुख्यप्रयोजनीभूतमोक्षसाधनज्ञानविषयत्वात् । इत्यनुमानमेव प्रमाणमित्यभिप्रेत्य व्याप्तिं तावदाह– **यस्य हीति** ॥ अनेन यो यच्छास्त्र-प्रयोजनसाधनज्ञानविषयः स तच्छास्त्रविषयः, यथा धर्मादिरिति सामान्यव्याप्तिरुक्ता भवति । व्याप्तिसिद्ध्यर्थमनुकूलतर्कमाह– **अन्यथेति** ॥ अन्यथा तत्प्रयोजनसाधनज्ञानविषयस्यापि तच्छास्त्राविषयत्वे । विषयप्रयोजनत्वेनाभिमतयोर्यः सम्बन्धः प्रयोजनस्य तच्छास्त्रविषयविषयक-ज्ञानजन्यत्वं, विषयस्य तु तच्छास्त्रप्रयोजनकज्ञानविषयत्वमित्येवंरूपः स न स्यादित्यर्थः । इष्टापत्तिं परिहरति– **तथाचेति** ॥ 'ज्ञातार्थं ज्ञातसम्बन्धं श्रोतुं श्रोता प्रवर्तते । शास्त्रादौ तेन वक्तव्यः सम्बन्धः सप्रयोजनः' इत्यभियुक्तवचनादिति भावः । इदानीं पक्षधर्मतामुपपाद-यन्निगमयति– **वेदस्य चेत्यादिना** ॥ हेतुशरीरप्रविष्टस्य मोक्षनिष्ठवेदमुख्यप्रयोजनत्वस्या-सिद्धिमाशङ्कय तत्प्रतिपादनपरतया भाष्यमवतार्य व्याचष्टे– **सर्ववेदानां मोक्ष इत्यादिना** ॥

तत्रापीति ॥ 'तत्रापि मोक्ष एवार्थ आत्यन्तिकतयेष्यते' इति पृथुं प्रति सनत्कुमारवचनम् ॥ पुरुषार्थेष्वपीति ॥ 'धर्मार्थकाममोक्षाणां यदत्यन्तविघातकम् इति पूर्ववाक्ये धर्मादीनां-पुरुषार्थानां प्रकृतत्वादिति भावः । अत्र मोक्षस्यार्थत्वमात्रमेवोच्यते । अतः कथं धर्मादिमध्ये तस्य महत्त्वसिद्धिरित्यत आह– अत्र निर्धारणेति ॥ 'आसां गवां मध्ये कृष्णा गौः सम्पन्नक्षीरा' इत्यादौ निर्धारणेन महत्त्वावगमादिति भावः ॥

भाष्यम्– 'अन्तेषु रेमिरे धीरा न ते मध्येषु रेमिरे ।
अन्तप्राप्तिं सुखं प्राहुर्दुःखमन्तरमन्तयोः ॥' (म.भा.१२.३१७.३४)

'पुण्यचितो लोकः क्षीयते' (छां.उ.) इत्यादि श्रुतिस्मृतिभ्यः ॥

स च विष्णुप्रसादादेव सिद्ध्यति ॥

'वासुदेवमनाराध्य को मोक्षं समवाप्नुयात्'

'तुष्टे तु तत्र किमलभ्यमनन्त ईशे' (भाग.७.६.२५)

'तत्प्रसादादवाप्नोति परां सिद्धिं न संशयः'

'येषां स एव भगवान् दययेदनन्तः
सर्वात्मनाऽऽश्रितपदो यदि निर्व्यलीकम् ।
ते वै विदन्त्यतितरन्ति च देवमायां
नैषां ममाहमिति धीः श्वसृगालभक्ष्ये' (भाग.२. ७ .४२)

'तस्मिन् प्रसन्ने किमिहास्त्यलभ्यं धर्मार्थकामैरलमल्पकास्ते'

'ऋते यदस्मिन् भव ईश जीवाः तापत्रयेणोपहता न शर्म ।
आत्मन् लभन्ते भगवन् तवाङ्घ्रि–
च्छायांशविद्यामत आश्रयेम' (भाग.३.६.१८)

'ऋते भवत्प्रसादाद्धि कस्य मोक्षो भवेदिह ।'

'तमेवं विद्वान्' इत्यादि श्रुतिस्मृतिभ्यः ।

श्लोकः २४

भावप्रकाशिका

धर्मादिमोक्षान्तानां धर्ममोक्षावन्तौ, तयोः । प्रतिपुरुषबहुवचनम् । न चैतावता धर्मस्य मोक्षसाम्यम्, अनित्यत्वादिति भावेनाह– **पुण्येति** ।। मोक्षस्य विष्णुप्रसादसाध्यत्वे सर्वकर्म-दुर्दर्शनविप्रतिपत्तेर्बह्वागमैस्तत्साधयति– **स चेति** ।।

ननु 'तमेवम्' इत्यनेन तज्ज्ञानात् मोक्षः प्रतीयते, न तत्प्रसादादिति चेत्, उच्यते । एवम् उक्तप्रकारेण ज्ञात्वेत्यवगम्यते । तत्प्रकारपर्यालोचनायां 'सहस्रशीर्षा' इत्यारभ्य 'अत्यतिष्ठ-द्दशाङ्गुलम्' 'उतामृतत्वस्येशानः' 'एतावानस्य महिमाऽतो ज्यायांश्च पूरुषः', 'तस्माद्विराळ-जायत', 'वेदाहमेतं पुरुषं महान्तम्' इत्यादिनोत्कृष्टत्वेन ज्ञात्वेत्यवगम्यते । उत्कर्षज्ञानं च लोकप्रसिद्धेः प्रसादमेव जनयति । प्रसाद एव पुरुषार्थः ।।

प्रमेयदीपिका

अन्तेषु धर्ममोक्षेषु । **मध्येषु** अर्थकामेषु । अन्तयोरन्तरं मध्यम् ।। नैतावता धर्मो मोक्षसमः । क्षयिफलत्वादित्याह– **पुण्येति** ।। **चितः** प्राप्तः ।। अस्त्वेवम् । ततः किम्? इत्यत आह– **स चेति** ।। मोक्षस्य भगवत्प्रसादसाध्यत्वम् अन्यसाध्यत्वाभावश्चेति द्वे एते प्रमेये । तत्र यथायोग्यं वाक्यान्येतानि ज्ञातव्यानि । **निर्व्यलीकं** छद्मना विना । **सर्वात्मना** सर्वप्रकारेण । आश्रितपदः भगवान् येषां दययेत् दयां कुर्यात् । तर्हि **एषां श्वसृगालभक्ष्ये** देहे **ममाहमिति धीर्न भवति** । ते देवमायां देवमहिमानं विदन्ति, अतितरन्ति च संसारमित्यर्थः ।।

ऋते सत्ये, **यत्** यस्मात् । **ईश** इति सम्बुद्धिः । अतः तवाङ्घ्रिच्छायामाश्रयेमेति सम्बन्धः ।। ज्ञानं प्रसादसाधनमित्यनुपदं वक्ष्यते । अतः **'तमेवम्'** इत्याद्युदाहरणम् ।।

भावबोधः

ननु मोक्षस्य वेदमुख्यप्रयोजनत्वसिद्धावपि भगवद्गुणोत्कर्षज्ञानजन्यत्वासिद्धौ गुणोत्कर्षस्य मोक्षजनकज्ञानविषयत्वासिद्धेः पुनर्हेत्वसिद्धिरित्याशङ्कापरिहाराय साधनस्य व्यापारद्वारा जनकत्वात् मोक्षस्य ज्ञानव्यापरीभूतप्रसादसाध्यत्वप्रतिपादनपरतया भाष्यमवतार्य व्याचष्टे– **अस्त्वेवमित्यादिना** ।। **अन्यसाध्यत्वाभाव इति** ।। अनेन प्रसादादेवेत्येवशब्दार्थ उक्तो

भवति ॥ **यथासम्भवमिति** ॥ 'वासुदेवमनाराध्य' इति 'ऋते भवत्प्रसादाद्' इति वाक्यद्वयमन्यसाध्यत्वाभावे प्रमाणम् इतरद्वाक्यजातं प्रसादसाध्यत्वे प्रमाणम् इति यथासम्भवमित्यर्थः ॥ **छद्मना विनेति** ॥ 'व्यलीकन्त्वप्रियेऽनृत' इत्यभिधानादनृतस्यैव छद्मरूपत्वादिति भावः ॥ **संसारमिति** ॥ अनेन देवमायाशब्दस्यार्थान्तरमुक्तं भवति ।

भावदीपः

अन्यसाध्यत्वाभावश्चेति ॥ 'प्रसादादेव' इति एवकारणेन तल्लाभादिति भावः। **यथायोग्यमिति** ॥ 'वासुदेवम्' इति 'अल्पकास्ते' इति 'ऋते भवत्' इति वा अन्यसाध्यत्वाभावे, अन्यानि तु प्रसादसाध्यत्व इति ज्ञेयमित्यर्थः॥ देवमायापदस्यार्थद्वयमुपेत्याह– **महिमानं संसारमिति च** ॥ तत्प्रसादसाध्यत्वोक्तिप्रस्तावे ज्ञानसाध्यत्वार्थकवाक्योक्तिरयुक्तेत्यत आह– **ज्ञानमिति** ॥ 'तमेवं' इत्यस्यापि ज्ञानजन्यप्रसादसाध्यत्वोक्तिपरत्वादिति भावः ॥

भावरत्नकोशः

धर्ममोक्षेष्विति ॥ प्रतिपुरुषं धर्माणां मोक्षाणां च बहुत्वाभिप्रायेण 'अन्तेषु' इति बहुवचनमिति भावः । धर्मार्थकाममोक्षाणां धर्मादित्वेन निर्देशे मोक्षस्यान्तत्ववद् व्युत्क्रमेण निर्देशे धर्मस्याप्यन्तत्वमिति हृदयेन धर्मादिमोक्षान्तानां धर्ममोक्षावन्तावित्युक्तं प्राचीनटीकायाम्। अन्तयोरिति द्विवचनं समुदायाभिप्रायम् । केचित्तु, धर्ममोक्षयोस्साधनपरिपूर्त्यन्ते भोग्यत्वेनान्तत्वम् । यद्वा, द्वावत्रान्तशब्दौ एकशेषनिर्दिष्टौ । तत्राद्यः प्रसिद्धार्थ एव । अन्यस्तु लक्षणया आद्यार्थः । यथा 'प्रथमयोः पूर्वसवर्णः' इत्यत्र एकस्य प्रथमाशब्दस्य प्रथमाविभक्त्यर्थत्वम्, अपरस्य द्वितीयाविभक्तिलक्षकत्वमङ्गीकृत्य प्रथमाद्वितीययोरिति व्याख्यानं तद्वत् । तत्र साक्षात् परम्परया वा अर्थादीनां धर्मप्रयोज्यत्वाद् धर्म आद्यः, मोक्षस्तु धर्मादीनामन्त इति प्रसिद्धमेवेति तदभिप्रायेण आद्यन्तत्वं युक्तमित्यन्तयोरित्युक्तमित्याहुः । 'अन्तरं बहिर्योगोपसङ्ख्यानयोः' इत्यत्र अन्तरशब्दो मध्यार्थो व्याख्यात इति मत्वाऽह– **अन्तरं मध्यमिति** ॥ उक्तरूपधर्ममोक्षयोर्मध्ये वर्तनादर्थकामयोर्मध्यत्वम् । 'अन्तप्राप्तिं सुखं प्राहुः' इत्यत्र मोक्षप्राप्तिं सुखमाहुः, धर्मप्राप्तिं सुखसाधनमाहुरिति व्याख्येयम् । दुःखं दुःखसाधनम् । 'अर्थानामार्जने दुःखम्' इत्यादेः । प्राहुरिति सम्बन्धः । **एतावता** 'अन्तेषु रेमिरे धीराः', अन्तप्राप्तिं सुखं

श्लोकः २४

प्राहुः' इति मोक्षसमकक्षतया निर्देशमात्रेण । **क्षयि(ष्णु)फलत्वादिति** ।। 'यावदिन्द्रो यावन्मनुः' इत्यादौ **स्वर्गादेः** परिमितिश्रवणादिति भावः । मोक्षस्य वेदमुख्यप्रयोजनत्वसिद्धावपि भगवद्गुणोत्कर्षज्ञानजन्यत्वासिद्धौ गुणोत्कर्षस्य मोक्षहेतुज्ञानविषयत्वासिद्धेः पुनर्हेत्वसिद्धिरित्याशङ्कापरिहाराय साधनस्य व्यापारद्वारा कार्यजनकत्वान्मोक्षस्य ज्ञानव्यापारीभूतप्रसादसाध्यत्वप्रतिपादनपरतया भाष्यमवतारयति– **अस्त्वेवमिति** ।। उक्तप्रमाणैर्मोक्षस्य महापुरुषार्थत्वमस्तु । ततः किं प्रकृत इत्यर्थः ।।

ननु मोक्षस्य भगवत्प्रसादसाध्यत्वे प्रमाणान्युदाहर्तव्यानि । तत्र च 'वासुदेवमनाराध्य' इत्यादेरतथाविधस्य किमित्युदाहरणमित्यत आह– **अन्यसाध्यत्वाभावश्चेति** ।। 'विष्णुप्रसादादेव' इत्येवकारश्रवणादिति भावः । **यथायोगमिति** ।। अन्यसाध्यत्वाभावे 'वासुदेवमनाराध्य', 'धर्मार्थकामैरलमल्पकास्ते', 'ऋते भवत्प्रसादाद्धि' इति वाक्यानि । 'तुष्टे तु तत्र' इत्यादीतरवाक्यानि तु विष्णुप्रसादसाधनसाध्यत्व इति यथासम्भवमित्यर्थः ।

ननु दयाऽपि सत्येव हेतौ स्यात्, अन्यथा वैषम्यादिप्राप्तिरित्यत उक्तम्– **यदि निर्व्यलीकमिति** ।। 'व्यलीकं त्वप्रियेऽनृते' इत्यभिधानेनानृतस्य छद्मरूपत्वादाह– **छद्मना विनेति** ।। डम्भफलाभिसन्ध्यादिदोषेण विनेत्यर्थः । येषामिति ।। 'अधीगर्थदयेशाम्' इति कर्मणि षष्ठी । दययेत् दयेत । अत्र धात्वाख्यातार्थमाह– **दयां कुर्यादिति** ।। अनेन दयाशब्दात् 'तत्करोति' इति णिचि लिङि दययेदिति रूपमित्युक्तं भवति । यदीति श्रवणादाह– **तर्हीति** ।। 'श्वसृगाल' इति 'देहः किमन्नदातुर्वा निषेक्तुर्मातुरेव वा' इत्याद्युपलक्षणम् । विशेष्यमध्याहृतम्– **देह इति** ।। **धीर्न भवतीति** ।। भगवद्दययैव साऽपि निवर्तत इति भावः । यद्यप्यहं देह इति देहात्मभ्रमो नास्ति । यथोक्तम् 'मम देहोऽहमिति च न देहोऽहमिति भ्रमः' इति ।। तथाऽपि श्वसृगालभक्ष्ये अहं देह इति धीरज्ञस्यापि यथा नास्ति तथा भगवदनुग्रहयोगिनां मम देह इति स्वातन्त्र्यभ्रमो नास्तीति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावेनोभयोपादानम् । 'माया तु महिमा प्रोक्ता' इति 'मायेति महिमोच्यते' इति च तृतीयतात्पर्योदाहृतप्रमाणानुसारेण मायाशब्दार्थमाह– **महिमानमिति** ।। तथा चोक्तं भगवत्पादैः 'भगवतो मायां भगवन्महिमानम्' इति ।। 'देवमायां विदन्ति संसारमतितरन्ति च' इति द्वितीयस्कन्धतात्पर्यानुसारेणाह– **अतितरन्ति च संसारमिति** ।। दैवाधीनां शैवलीं मायां संसारमतितरन्तीति देवमायाशब्दस्यार्थान्तरमिदमुक्तमिति ज्ञातव्यम् । तथा चोक्तं तृतीयस्कन्धतात्पर्ये 'शैवली नाम सा माया जगद्बन्धात्मिका' इति ।।

गुरुपादैस्तु भागवतोपासनायां 'ज्ञेयत्वं दुर्घटस्यापि घटनाधिकशक्तता । अभेद ईश्वरेणापि सृष्ट्यादावन्तरङ्गता । उच्येत यस्याः सा माया हरेरिच्छा' इत्यत्रोक्ततात्पर्यं मनसि निधाय देवमायाशब्दितहरीच्छातरणं कस्यापि न सम्भवतीत्यतो वेदनक्रियायामेवेच्छान्वयोऽतितरण-क्रियायां तु तदिच्छाधीनसंसारस्य वा संसारहेतुजीववृत्तिशैवलमायाया देवमायाधीनतया देव-मायाशब्दिताया वाऽन्वय इत्याह– **तात्पर्यकृद् देवमायामिति** ।। संसारस्य देवेच्छाधीनत्वात् ताच्छब्द्यमिति मायाशब्दस्य संसारपरत्वमभ्युपेत्य हरीच्छापरत्वमप्युक्तम् । एतेन संसार-मित्यध्याहार एव । न तु देवमायाशब्दस्यावृत्तिः । तस्या देवसम्बन्धत्वायोगादिति निरस्तम् । तदधीनतया ताच्छब्द्यं देवाधीना च सा माया चेति वा विग्रह इत्यङ्गीकारादिति ।। अनेन दशयाशब्दितप्रसादादेव मोक्ष इत्युक्तं भवति । अलंयोगे तृतीयाविधानादुक्तं धर्मार्थकामैरिति ।। **धर्मः** प्रवृत्तिलक्षणः । **अल्पकाः** क्षयिष्णुफलकाः । मायामये संसारे शर्मालाभो न दोष इति शङ्कां परिहर्तुम् 'ऋते' इत्युक्तमिति भावेन तदर्थमाह– **सत्य इति** ।।

भागवतटीकायां तु बन्धमोक्षोपायभूतपादारविन्दमृते तत्सेवां विनेति व्याख्यातम् । 'नताः स्म ते नाथ पदारविन्दम्' इति पदारविन्दस्य प्रकृतत्वात् । न चात्र पक्षे 'अन्यारादितरर्ते' इति पञ्चमी स्यादिति वाच्यम् । 'ऋते तत्र प्रसिद्धाश्च देवता श्रीस्तथाऽत्र च । ऋते प्रसिद्धा' इत्यादिप्रयोगनिर्वाहाय 'ऋते द्वितीया च' चान्द्रसूत्राद् ऋतेशब्दयोगे द्वितीयेति शब्दकौमुदी-शब्दकौस्तुभोक्तरीत्यनुसारेणोपपत्तेः । 'ईश जीवाः' इत्यैकपद्ये प्रमाणाविरोध इत्यत उक्तम्– **ईशत इतीति** ।। अणिमादिसम्पूर्णैश्वर्यमूर्ते । सम्बुद्धिः सम्बोधनतात्पर्यकप्रथमैकवचनम् ।।

ननु 'आत्मन् लभन्ते' इत्यन्तवाक्यस्यान्वयाभावेनाबोधकत्वमित्यतो भागवतवचनशेषेण अन्वयं दर्शयन् 'अत आश्रयेम' इत्यत्रत्यमतश्शब्दं व्यत्यस्य योजयति– **अतस्तवाङ्घ्रिछाया-माश्रयेमेति सम्बन्ध इति** ।। भाष्योपात्तवचनस्य भागवतवचनशेषेणान्वये भगवच्चरणार-विन्दाश्रयणजन्यप्रसादस्य शर्मशब्दितमोक्षहेतुत्वं सिद्ध्यतीति भावः । न चैवं 'ब्रह्मविद्या हरेश्छाया तदंशो हि सुरेष्वपि' इति तृतीयतात्पर्ये छायांशविद्येत्यैकपद्येन व्याख्यानादत्र कथमेवं व्याख्यानमिति वाच्यम् । 'नित्यः सर्वगतस्थाणुः' इत्यत्र तात्पर्यनिर्णये सर्वगतस्थश्चासावणु-श्चेत्यैकपद्येन व्याख्यानेऽपि भाष्ये सर्वगत इति स्थाणुरिति च भिन्नपदत्वाश्रयणेन व्याख्यान-वदत्रापि पदभेदाश्रयणेन व्याख्यानोपपत्तेः । एतेन छायां शविद्यामाश्रयेमेत्येव पठितव्यम् ।

श्लोकः २४

छायामाश्रयेमेति पाठस्तु प्रामादिक इति व्याकुर्वन्नपास्तः । न चैवं शविद्यामित्येतदनन्वितमिति वाच्यम् । शं सुखं तस्य विदनुभवः तं यापयति, यातेरन्तर्णीतण्यर्थस्येदं रूपं, येति । परम-सुखानुभवजनिका तां तवाङ्घ्रिछायाम् । प्रपन्नतापोपशमातपत्रमिति पूर्वं पादारविन्दं विशेषित-मिति तापत्रयोपहताश्छायामाश्रयेमेत्यन्वयोपपत्तेः । तथा च भागवते षष्ठस्कन्धे 'भगवतः परमगुरोस्तव चरणशतपलाशच्छायां विविधवृजिनसंसारोपशमनीमुपसन्नानाम्' इति ॥

केचित्तु 'शं क्लीबे शास्त्रे श्रेयसि मङ्गले' इति रत्नमालोक्तेः शं श्रेयो मङ्गलं वा वित् ज्ञानं शं च विच्च शविदौ ते अस्याः स्त इति मत्वर्थे यप् । 'रूपादाहतप्रशंसयोर्यप्' इति सूत्रे अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति वार्तिकेन मत्वर्थे यब्विधानात् । मत्वर्थश्च हेतुत्वम् । तथा च श्रेयो-ज्ञानजनिकां छायामित्यन्वय इति टीकां व्याकुर्वते ॥ अपरे तु भाष्ये क्वचित् छायां सविद्यामिति पाठात् सविद्यां शविद्यामिति भागवते पाठद्वयमप्यस्तीति पाठद्वयानुसारेण टीकातात्पर्ययोरवतार इत्याहुः ॥

ननु 'तमेवम्' इति वाक्यं न प्रकृतोपयोगि, तत्र मोक्षस्य ज्ञानसाध्यत्वावेदनेन प्रसाद-साध्यत्वस्य प्रसादान्यासाध्यत्वस्य वा अनावेदनादित्यत आह– **ज्ञानमिति** ॥ अनुपदं पदस्य पश्चात् । अव्यवहितोत्तरवाक्य इत्यर्थः । **अतस्तमेवमिति** ॥

यद्यप्यत्र वाक्ये प्रसादान्मोक्षो न भाति । तथाऽपि एवमित्युक्तप्रकारावमर्शः । तत्प्रकारश्च 'सहस्रशीर्षा' इत्यारभ्य पठिते 'अत्यतिष्ठद् दशाङ्गुलम्', 'उतामृतत्वस्येशानः', 'एतावानस्य महिमाऽतो ज्यायांश्च पुरुषः', 'तस्माद् विराडजायत', वेदाहमेतं पुरुषं महान्तम्' इत्यन्ते वाक्यजाते उत्कृष्टत्वमेवावगम्यते । उत्कर्षज्ञानं च लोकप्रसिद्धेः प्रसादमेव जनयति । प्रसाद एव च पुरुषार्थ इति 'तमेवम्' इत्यस्यापि ज्ञानजन्यप्रसादसाध्यत्वप्रतिपादनतात्पर्यकत्वं प्राचीन-टीकारीत्या अवगन्तव्यमिति हृदयम् । आदिपदेन 'तमेवं विदित्वाऽतिमृत्युमेति', 'तरति शोकमात्मवित्' इत्यादिवाक्यग्रहः ।

भावदीपिका

॥ **अन्तेष्विति** ॥ नन्वत्र मोक्षस्यैवान्तत्वात् तस्य चैकत्वात् कथमन्तेष्विति बहुवचनम्? कथं चान्तयोरिति द्विवचनम्? धर्मस्याऽदित्वात् कथं च तस्यान्तत्वम्? कामार्थयोर्मध्यत्वात्,

तयोश्च द्वित्वात् तत्रापि मध्येष्विति कथं वहुवचनम्? इति चेत्, अत्राऽहुरस्मद्गुरुचरणाः धर्ममोक्षव्यक्तानां बाहुल्यादन्तेष्विति बहुवचनं युक्तम् । एवमेव मध्येष्वित्येतदपि अर्थकाम-व्यक्तिबाहुल्यादेव । अन्तयोरिति द्विवचनं तु समुदायापेक्षं धर्मार्थकाममोक्षाणां धर्मादित्वेन निर्देशे मोक्षस्यान्तत्ववन्मोक्षादित्वेन निर्देशे धर्मस्याप्यन्तत्वादन्तेष्विति अन्तयोरिति धर्म-स्याप्यन्तत्वोक्तिर्युज्यत इति न कश्चिद् दोष इति ।। **एतावतेति** ।। 'अन्तेषु रेमिरे' 'अन्तप्राप्ति सुखं प्राहुः' इति मोक्षसमकक्षतया निर्देशेनेत्यर्थः । ननु मोक्षस्य भगवत्प्रसादसाध्यत्व एव वाक्यान्युदाहर्तव्यानि । भगवत्प्रसादान्यसाध्यत्वाभावप्रतिपादकस्य 'वासुदेवमनाराध्य' इत्यस्य 'ऋते' इत्यस्य च वाक्यस्योदाहरणमयुक्तमित्यत आह– **मोक्षस्येत्यादिना** ।। प्रसादादेवेत्येव-शब्दार्थमाह– **अन्येति** ।। **यथायोगमिति** ।। 'वासुदेवमनाराध्य' 'ऋते भवत्प्रसादात् इति वाक्यद्वयम् अन्यसाध्यत्वाभावे प्रमाणम् । इतरद् वाक्यजातं प्रसादसाध्यत्वे प्रमाणमित्यर्थः ।। **छद्मना विनेति** ।।

'व्यलीकं त्वप्रियेऽनृते' इत्यभिधानादनृतस्यैव छद्मरूपत्वादिति भावः । देवमाया-शब्दस्यैवार्थान्तरमाह– **संसारमिति** ।। 'ऋते यदस्मिन् इत्यस्योत्तरार्धः' आत्मन् लभन्ते भगवंस्तवाङ्घ्रिछायांशविद्यामत आश्रयेम' इति । अत्र ऋत इत्यस्य विनेत्यर्थकत्वे, उत्तरत्र 'छायांशविद्यामाश्रयेम' इत्युक्तत्वाद् यामृते इति वाच्यं स्यात् । यत् छायांशविद्याश्रयणम् ऋत इत्यर्थकरणेऽपि 'अन्यारादितरर्ते' इति ऋतेयोगे पञ्चमीविधानादत एवोत्तरत्र, 'ऋते भवत्प्रसादात्' इति प्रयोगादत्रापि यस्मादित्येव प्रयोगः स्यात् । 'ज्ञानसूर्यमृते ब्रूयात्' इत्यत्र विना च तमित्यादिप्रयोगाद् विनायोग इव ऋतेयोगेऽपि द्वितीया भवत्येवेति सुधोक्तप्रकार-स्यागतिकगतित्वात् । नच यद्यस्माच्छायांशविद्याश्रयणादिति विभक्तिव्यत्ययेन व्याख्या इति वाच्यम् । उत्तरार्धे अत इति श्रवणात् तस्य च यच्छब्दसापेक्षत्वेन यद् यस्मात् कारणा-दित्यन्वयार्थकत्वस्यैवौचित्यादतोऽत्र ऋत इत्येतन्न विनेत्यर्थकं, किन्तु ऋतं सत्यम् इत्याद्युत्तरत्र वक्ष्यमाणाभिधानबलात् सत्य इत्यर्थकं सद्भावस्वरूपकथनपरं विशेषणमित्याशयेन व्याचष्टे– **ऋते सत्य इति** ।। **यद्** यस्मात् कारणात् । तथाच हे भगवन् ईश यद् यस्मात् कारणात् तापत्रयेणोपहता जीवा ऋते सत्यभूतेऽस्मिन् भवे संसारे आत्मन्नात्मनि शर्म सुखं न लभन्ते, तस्मात् कारणात् तवाङ्घ्रेश्छायांशविद्यामाश्रयेमेति योजना । छायांशविद्याशब्दार्थस्तु 'ब्रह्मविद्या

हरेश्छाया' इति तृतीयस्कन्धतात्पर्यानुसारेण द्रष्टव्यः । अतस्तवाङ्घ्रेश्छायांशविद्यामाश्रयेमेति सम्बन्ध इत्येव पाठः । छायामाश्रयेमेति पाठस्तु विचार्यः । ननु 'तमेवं विद्वान् इति वाक्ये मोक्षस्य ज्ञानसाध्यत्वोक्त्या प्रसादसाध्यत्वानुक्तेरसङ्गतं तदुदाहरणमत आह– **ज्ञानमिति ।।** अनुपदं वक्ष्यते । स चेत्यनेनेत्यर्थः ।

भावप्रकाशः

अन्तेष्विति ।। धर्ममोक्षयोः साधनपूर्त्यंते भोग्यत्वेनान्तत्वं । व्यक्तिबहुत्वाद्बहुवचनं च युक्तमिति भावः । यद्वा द्वावत्रान्तशब्दावेकशेषनिर्दिष्टौ । तत्रैकः प्रतीतार्थ एव । अपरस्तु लक्षणयाऽद्यत्वार्थः । यथा प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इत्यत्रान्यतरस्य द्वितीयालक्षकत्वेन प्रथमाद्वितीय-योरिति व्याख्यायते तद्वत् । तत्र साक्षात् परम्परया वार्थादीनां धर्मप्रयोज्यत्वाद्धर्म आद्यः । मोक्षस्तुधर्मादीनामन्त्य इति सिद्धमेव । तथा च धर्ममोक्षयोराद्यन्तत्वादुक्तं युक्तम् ।।

अथवैकशेषनिर्दिष्टयोरेकः समीपवर्तिवाची अपरस्तु स्वरूपार्थः । अन्तः स्वरूपे नाशे ना न स्त्री शेषेऽन्तिके त्रिष्विति मेदिनीकोशात् । तत्र धर्मः समीपवर्ती मोक्षस्तु स्वरूपभूतः । तत उक्तव्याख्यानं युक्तम् । बहुवचनञ्च प्राग्वदेवेति दिक् । अर्थकामयोः मध्यत्वं तूक्तरूपधर्म-मोक्षमध्यवर्तित्वादिति बोध्यम् । अन्तप्राप्तिं सुखं प्राहुरित्यत्र मोक्षस्य सुखत्वं धर्मस्य तु तत्साधनत्वमिति द्रष्टव्यम् । भावबोधः तु धर्मार्थकाममोक्षाणां धर्मादित्वेन निर्देशे मोक्षस्यान्तत्वं मोक्षादित्वेन निर्देशे धर्मस्याप्यन्तत्वादन्तेष्वित्युपपन्नमित्युक्तम् । **द्वे प्रमेये इति ।।** विष्णु-प्रसादादेवेत्येवशब्दादिति भावः । **यथायोगमिति ।।** वासुदेवमनाराध्य ऋते भवत्प्रसादादिति वाक्यद्वयमन्यसाध्यत्वाभावे प्रमाणं तदन्यत्सर्वप्रसादसाध्यत्व इति यथासम्भवमित्यर्थः । **श्रितपद इति ।।** अनेन सर्वात्मना भगवत्पादाश्रयणं दयाकारणमुक्तं वेदितव्यम् ।।

देवमायां विदन्ति संसारमतितरन्ति चेति द्वितीयस्कन्धतात्पर्यानुसारेण व्याख्याति– **ते देवमायामित्यादिना ।। संसारमिति ।।** देवमायाशब्दस्यार्थान्तरमिदम् । नन्वेवमपि न प्रकृतसिद्धिरित्यत आह– **अतस्तवेति ।।** अत्र छायांशविद्यामाश्रयेमेति सम्बन्ध इत्येव पाठः । तृतीयस्कन्धतात्पर्ये छायांशविद्यामित्यस्यैकपदत्वेन व्याख्यानात् ।।

अन्यादृशस्तु प्रामादिक इति सम्प्रदायविदः । केचित्तु छायामित्यस्य पृथक् पदत्वमपि टीकाकृदभिप्रेतम् । न च शविद्यामित्यन्वयः शशब्दः श्रेयोवाची । अथ शं क्वाबेशात्वे श्रेयसि मङ्गल इति नानार्थरत्नमालोक्तेः । वित् ज्ञानं सम्पदादित्वाद्भावे क्विप् । शं च विच्च शविदौ ते अस्याः स्त इति मत्वर्थे यप् । रूपादाहतप्रशंसयोः यबिति सूत्रे अन्येभ्योऽपि दृश्यत इति वार्तिकेन यब्विधानात् । मत्वर्थश्चहेतुत्वम् । तथा च श्रेयोज्ञानजनिकामित्यन्वयोपपत्तेः । उपेय-प्रतिपत्त्यर्था उपाया अव्यवस्थिता इति न्यायादित्याहुः– **अनुपदमिति** ।। पदस्य पश्चादनुपदम् । अव्ययं विभक्तात्यादिना पश्चादर्थेऽव्ययीभावः । अव्यवहितोत्तरवाक्य इत्यर्थः । **इत्याद्युदाहरण-मिति** ।। आदिपदादृतेयदस्मिन्निति वाक्यग्रहणम् ।।

भाष्यम्– स चोत्कर्षज्ञानादेव भवति । लोकप्रसिद्धेः । लोकसिद्धमविरुद्धम् अत्राप्यङ्गी-कार्यम् ।।

भावप्रदीपिका

नन्वीश्वरस्यालौकिकत्वात् कथं तत्प्रसादो लोकवदुत्कर्षज्ञानात्? इत्यत आह– **लोकेति** ।।

भावप्रकाशिका

एवमेतन्निर्णयस्योत्तरभाष्यापेक्षत्वाच्छतिमप्येतां स्मृतीनामन्त उदाहृत्य तच्छिष्टत्वेनोत्कर्ष-ज्ञानसाध्यत्वं प्रसादस्याह– **स चोत्कर्षज्ञानादिति** ।। नन्वलोकसिद्धत्वाद्विष्णोः कथं तत्प्रसादो लोकवत् सिद्ध्येत्? इत्यत आह– **लोकसिद्धमिति** ।।

प्रमेयदीपिका

ततोऽपि किम्? इत्यत आह– **स चेति** ।। विष्णुप्रसादश्च । लोके सत्पुरुषप्रसादो गुणोत्कर्षज्ञानसाध्यः प्रसिद्धः । तद्दृष्टान्तेनानुमानादित्यर्थः । नन्वीश्वरस्यानुमानाविषयत्वात् कथं तत्र लोकप्रसिद्धमङ्गीकार्यम् । अन्यथाऽज्ञानादिकमङ्गीकार्यं स्यादित्यत आह– **लोकेति** ।। अन्यथा मीमांसारम्भानुपपत्तिरिति भावः ।।

श्लोकः २४

भावबोधः

ननु विष्णुप्रसादस्य कर्मादिनापि सिद्धेर्ज्ञानजन्यत्वे मानाभावाच्च कथं ज्ञानव्यापारत्व-मित्याशङ्कापरिहाराय मोक्षजनकप्रसादस्य ज्ञानमात्रसाध्यत्वप्रतिपादनपरतया भाष्यमवतार्य व्याचष्टे– **ततोऽपि किमित्यादिना ॥ विष्णुप्रसादश्चेति ॥** उत्तम इति यावत् । अधममध्यम-प्रसादयोः कर्मश्रवणसाध्यत्वेऽपि उत्तमस्य ज्ञानमात्रसाध्यत्वेन व्यापारत्वोपपत्तिरिति भावः । **अनुमानादिति ॥** विष्णुप्रसादो गुणोत्कर्षज्ञानसाध्यः सत्पुरुषप्रसादत्वात् सम्प्रतिपन्नराजादि-प्रसादवदित्यनुमानादित्यर्थः ।

भावदीपः

अनुमानादिति ॥ 'ईश्वरप्रसादो गुणोत्कर्षज्ञानसाध्यः सत्पुरुषप्रसादत्वात्, राजप्रसादवत्' इत्यनुमानादित्यर्थः ॥ **अन्यथेति ॥** सर्वात्मनाऽनुमानागम्यत्वे युक्त्यनुसन्धानरूपमीमांसा-रम्भानुपपत्तेरित्यर्थः ॥

भावरत्नकोशः

विष्णुप्रसादस्य कर्मादिनाऽपि सम्भवाज्ज्ञानसाध्यत्वे मानाभावाच्च न ज्ञानं प्रसादहेतु-रित्याशङ्क्य मोक्षजनकप्रसादस्य ज्ञानमात्रसाध्यत्वप्रतिपादनपरतया भाष्यमवतार्य व्याचष्टे– **ततोऽपीति ॥** मोक्षस्य प्रसादसाध्यत्वोपपादनादपीत्यर्थः । **विष्णुप्रसादश्च** उत्तम इति शेषः । अधममध्यमप्रसादयोः 'कर्मणा त्वधमः प्रोक्तः प्रसादः श्रवणादिभिः । मध्यमः' इति कर्मादि-साध्यत्वेऽपि ज्ञानमात्रसाध्य उत्तमप्रसाद एव मोक्षहेतुरिति भावः । **अनुमानात्** विष्णुप्रसादो गुणोत्कर्षज्ञानसाध्यः, सत्पुरुषप्रसादत्वात् राजप्रसादवदित्यनुमानात् । **अनुमानाविषयत्वा-दिति ॥** 'नेन्द्रियाणि नानुमानम्' इत्यादिश्रवणात् । शास्त्रयोन्यधिकरणे तथा स्थितेरिति भावः । अन्यथा अनुमानगोचरत्वाङ्गीकारे । ईश्वरोऽज्ञानादियुतः पुरुषत्वाद् देवदत्तवदित्यनु-मानेन अज्ञानसंशयाद्यप्यङ्गीकर्तव्यं स्यादित्यर्थः ।

शास्त्रैकसमधिगम्यत्वं कथमीश्वरस्येत्यत उक्तं भाष्ये– **अविरुद्धमिति ॥** अज्ञानादि तु सकलशास्त्रविप्रतिषिद्धमिति हृदयम् । **अन्यथा** लोकसिद्धस्याविरुद्धस्याप्यनुमानागम्यत्वे ।

मीमांसेति । 'सर्वधर्मोपपत्तेश्च' इत्यादावभिमतस्य ईश्वरः सदाऽवाप्तसमस्तकल्याणगुणः सदा तत्प्रेप्सुत्वे सति तत्र शक्तत्वात् । यो यदा यत्र यत्प्रेप्सुत्वे सति यत्र शक्तः स तदा तद्वान् । यथा चैत्रः । ईश्वरः सदा त्यक्तसमस्तदोषः सदा तज्जिहासुत्वे सति तत्त्यागे शक्तत्वात् । यो यदा यज्जिहासुत्वे सति यत्त्यागे शक्तः स तदा त्यक्ततद्दोषः । यथा चैत्रः । तत्प्रेप्सादिकं च प्रेक्षावत्त्वादित्यादिरूपस्य मीमांसाशब्दितयुक्त्यनुसन्धानात्मकानुमानस्य आरम्भानुपपत्तेरित्यर्थः ।

भावदीपिका

विष्णुप्रसादश्चेति ॥ उत्तमप्रसाद इत्यर्थः । 'कर्मणा त्वधमः प्रोक्तः प्रसादः श्रवणादिभिः । मध्यमो ज्ञानसम्पत्त्या प्रसादस्तूत्तमो मतः' इति प्रमाणादिति ध्येयम् ॥ **अनुमानादिति** ॥ विष्णुप्रसादो गुणोत्कर्षज्ञानसाध्यः, सत्पुरुषप्रसादत्वात् राजादिप्रसादवत् इत्यनुमानादित्यर्थः ॥ अन्यथेति ॥ अनुमानेन लोकप्रसिद्धस्याप्यङ्गीकार्यत्वे ईश्वरोऽज्ञानादिमान् पुंस्त्वाद् देवदत्तवत् इत्यनुमानेनाज्ञानादिकमप्यङ्गीकार्यं स्यादित्यर्थः ॥ **अन्यथेति** ॥ अविरुद्धस्याप्यनुमानेनानङ्गीकार्यत्वे इत्यर्थः ॥ **मीमांसेति** ॥ युक्त्यनुसन्धानात्मकमननापरपर्यायत्वान्मीमासाया इत्यर्थः ॥

भावप्रकाशः

विष्णुप्रसादश्चेति ॥ उत्तम इति शेषः । अधममध्यप्रसादयोः कर्मश्रवणसाध्यत्वात् । अनुमानादिति ॥ विष्णुप्रसादो गुणोत्कर्षज्ञानसाध्यः सत्पुरुषप्रसादत्वात् सम्प्रतिपन्नवदित्यनुमानादित्यर्थः ॥

भाष्यम्– अहल्याजारत्वाद्यपि दोषकृतोऽपि ते न बहुतरो लेप आसीदित्युत्कर्षमेव वक्ति । बहुनरकफलो ह्यसौ ॥ 'तस्य लोम च न क्षीयते (न मीयते)' (कौ.उ.३.२) **इति श्रुत्यन्तराच्च ॥**

भावप्रदीपिका

ननु 'इन्द्रागच्छ अहल्यायै जार' इत्यादिदोषज्ञानादपि प्रसादो दृश्यत इत्यत आह– **अहल्येति** ॥ अहल्याजारत्वाद्यप्युत्कर्षमेव वक्ति । दोषकृतोऽपि ते न बहुतरो लेप आसीदित्यभिप्रायतः .... दोषकत्वं कथम्? इत्यत आह– **बह्विति** ॥ **असौ** दोषः । अत्र दोष एव श्रूयते न तदलेप इत्यत आह– **तस्येति** ॥ स **न** अपि **मानं** क्षयः (?) ।

श्लोकः २४

भावप्रकाशिका

नन्विन्द्रं तत्प्रसादार्थी 'इन्द्र आगच्छ अहल्यायै जार' इति निन्दनेनाह्वयति । तत्कथं गुणोत्कर्षज्ञानादेव प्रसादः? इत्यत आह– **अहल्याजारत्वादीति** ॥ अहल्याजारत्वाद्युत्कर्षमेव वक्ति– **दोषकृतोऽपि तव बहुतरलेपो नासीदिति** ॥ बहुनरकफलत्वादस्य दोषस्य तेजीयस्त्वं विनैतत्तरणाभावादिति भावः । नन्वस्यां श्रुतावहल्याजारत्वमेवोच्यते । महत्तरणतः कथमियं स्तुतिरित्यत आह– **तस्येति** ॥ **न लोम चेति** ॥ न लोमापीत्यर्थः ।

प्रमेयदीपिका

नन्विन्द्रप्रसादकामः 'अहल्यायै जार' (तै.आरण्यक.१.१२.३) इति तन्निन्दामेव करोति। ततो भग्नव्याप्तिकमिदमनुमानमित्यत आह– **अहल्येति** ॥ अहल्याजारत्वादिप्रतिपादकं वाक्यमपि उत्कर्षमेव वक्ति । कथम् । दोषकृतोऽपि ते यः तत्फलं बहुतरो लेपः स नासीत् इत्यस्यार्थस्यानेन व्यञ्जनादित्यर्थः । कुत एतत्? अत्यन्तालौकिककल्पनादेवं कल्पनस्य ज्यायस्त्वात् । तत्फलं बहुतरो लेप इत्येतत् कुतः? इत्यत आह– **बहुनरकेति** ॥ **असौ परनारीधर्षणदोषः** ॥ **हीति** सकलधर्मशास्त्रप्रसिद्धिं द्योतयति । स लेपस्तस्य नासीदित्येतत्कुतः? इत्यत आह– **तस्येति** ॥ अहल्याधर्षणेन तस्य इन्द्रस्य लोमाऽपि न क्षीयत(मीयते) इत्यर्थः ॥

भावबोधः

बहुतरो लेपो नासीदित्युक्त्याऽल्पो लेप आसीदिति प्रतीतिनिरासाय आह– **यस्तत्फलमिति** ॥ अन्यथा तस्य न लोम चेति वक्ष्यमाणविरोध इति भावः । **अत्यन्तालौकिकेति** ॥ निन्दायाः प्रसादसाधनत्वे अत्यन्तं लोकविरुद्धमित्यर्थः ॥

भावदीपः

'बहुतरो लेपो नासीत्' इत्युक्त्या अल्पलेप आसीदिति भ्रमनिरासायान्यथा योजयति– **यस्तत्फलमित्यादि** ॥ **अत्यन्तालौकिकेति** ॥ निन्दायाः प्रसादहेतुत्वस्य लोकविलक्षणत्वादिति भावः ॥

भावरत्नकोशः

'अहल्यायै जार' इत्यत्र 'षष्ठ्यर्थे चतुर्थी वक्तव्या' इति चतुर्थी । अहल्याया इत्यर्थः । **भग्नव्याप्तिकमिति** ।। सत्पुरुषप्रसादत्वादित्यनुमानमिन्द्रनिन्दासाध्यतया गुणोत्कर्षज्ञानसाध्यत्वं व्यभिचरतीति नोक्तसाध्यसाधनसमर्थमित्यर्थः । वचनस्य शब्दधर्मत्वाल्लक्षणयाऽत्र वाक्यं ग्राह्यम् । प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावश्च तत्र सम्बन्ध इति भावेनाह– **अहल्याजारत्वादिप्रतिपादकं वाक्यमिति ।। दोषेति** ।। नारीधर्षणलक्षणदोषं कुर्वतोऽपि तवेत्यर्थः । बहुतरो लेपो नास्तीति विशिष्टनिषेधेनाल्पो लेपोऽस्तीति प्रतीयेत । ततश्च 'तस्य लोम' इति वाक्यविरुद्धमित्यतो व्याचष्टे– **यस्तत्फलमिति** ।। फलनिषेध एवात्र क्रियते फलस्वरूपनिरूपणाय तु बहुतरो लेप इत्युक्तमिति भावः । **अत्यन्तेति** ।। निन्दायाः प्रसादहेतुत्वं सर्वथा लोकविरुद्धमिति भावः । **एवं कल्पनस्य** अहल्याजारत्वादिप्रतिपादकमपि वाक्यमुक्तरीत्या गुणातिशयमाहेति कल्पनस्य । जारत्वादिपरामर्शे नपुंसकलिङ्गता स्यादित्यतो दोषः परामृश्यत इत्याह– **असौ परनारीति** ।। अत्र स्वसमाधमानां नार्यः परनार्यो विवक्षिताः न तु स्वोत्तमानां नार्योऽपि । एकादशतात्पर्ये उत्तमनारीधर्षणस्य 'तद्गतिस्सुमहत्तरा' इति सुमहत्तरपातकत्वमभिधाय 'तत्पराणां पातकानां फलमन्धन्तमस्स्मृतम्' इति अन्धन्तमसफलकत्वोक्तेः । परदारधर्षणमपि उपपातकपातक-महापातकभेदात् त्रिविधम् । तथा च तात्पर्ये–

'उपपातकं तद्गतिश्च वर्णबाह्येषु पातकम् ।
महापातकसञ्ज्ञं तु पित्रादेर्दारधर्षणम्' इति ।।

तत्फलं 'उपपातकतश्चापि नरकं युगमात्रकम् ।
चतुर्युगावसानं तु पातकस्य फलं स्मृतम् ।
महापातकजन्यं च कल्पावधि समीरितम्'

इति तत्रैव प्रमाणेन दर्शितम् । तदिदमुक्तं **हीति** ।।

'श्रुत्यन्तराच्च' इति भाष्ये चशब्देन तेजीयस्त्वसमुच्चयः । तथा चोक्तम् 'नान्यदोषस्य लेपस्तेजीयसाम्' इति ।।

श्लोकः २४

भावदीपिका

अहल्यायै इति चतुर्थी षष्ठ्यर्थे ॥ **भग्नव्याप्तिकमिति** ॥ इन्द्रप्रसादे सत्पुरुषप्रसादत्वे सत्त्वेऽपि तस्य निन्दासाध्यत्वेन गुणोत्कर्षज्ञानसाध्यत्वाभावाद् व्यभिचार इति भावः ॥ **दोषकृतोऽपि न इति** ॥ अहल्याधर्षणादिदोषकारिणस्तवेत्यर्थः । बहुतरो लेपो नाऽसीदित्युक्त्याऽल्पो लेप आसीदित्यन्यथा प्रतीयते । तदयुक्तम् । इन्द्रस्यापरोक्षज्ञानिन उत्तराघसंश्लेषाभावात् । अहल्याया इन्द्राधमत्वेन तद्धर्षणस्यादोषत्वाच्चेत्यतोऽन्यथा व्याचष्टे– **तत्फलमिति** ॥ दोषफलं यो बहतरो लेपो नरकदुःखानुभवः स नाऽसीदित्यर्थः । 'देवास्तु निरयं विना' 'देवानां निरयो नास्ति' इति वचनादिति भावः । एवमेव लेपशब्दार्थ उत्तरत्र द्रष्टव्यः ॥ **अत्यन्तेति** ॥ प्रसादस्य निन्दासाध्यत्वमत्यन्तं लोकविरुद्धं तत्कल्पनादित्यर्थः ॥ **एवं तत्कल्पनस्येति** ॥ अहल्याजारत्वादिप्रतिपादकवाक्यस्योक्तरीत्या गुणोत्कर्षप्रतिपादकत्वकल्पनस्येत्यर्थः ॥ **सकलेति** ॥ तथा हि विराटपर्वणि काचकं प्रति द्रौपदीवचनम्

'परदारेषु ते बुद्धिर्नैव कार्या कथञ्चन ॥
परदाराभिगृध्रो हि नरः पापं समश्नुते ॥'
अयशः प्राप्नुयाद् घोरं महद् वा प्राप्नुयाद् भयम्' इति ॥

तथा भागवते पञ्चमस्कन्धे 'अष्टाविंशतिनरका विविधयातनाभूमय' इत्युपक्रम्य,

'यस्तु परकलत्राण्यपहरति', 'यस्तु वधित्वा पुरुषं परदारादीन् भुङ्क्ते',

'यस्त्विह वाऽगम्यां स्त्रियमभिगच्छति'

इत्यादिना परनारीधर्षणस्य बहुनरकफलत्वमुक्तमस्तीति द्रष्टव्यम् ॥ **न क्षीयत इत्यर्थ इति** ॥ 'मीयते' इति पाठस्तु 'मीङ् क्षये' इति धातुमनुसृत्येति भावः ॥

भावप्रकाशः

अहल्यायै जारेतीति ॥ चतुर्थ्यर्थे बहुलं च्छन्दसीति सूत्रे चतुर्थीति योगविभागादत्र चतुर्थी । महाभाष्ये योगविभागस्य कृतत्वात् । षष्ठीप्रकरणात् षष्ठ्यर्थे चतुर्थी भवतीति कैय्यटेन वाक्यार्थ-

कथनाच्चेति भावः । **बहुतरोलेपो नासीदिति ॥** विशिष्टनिषेधेनाल्पो लेपोऽस्तीति प्रतीयते । तच्च तस्य न लोम चेति श्रतिविरुद्धमित्यतो व्याचष्टे– **यस्तत्फलमिति ॥** तत्फलनिषेध एवात्र क्रियते फलस्वरूपकथनाय बहुतरो लेप इत्युक्तमिति भावः । **अत्यन्तालौकिकेति ॥** निन्दायाः प्रसाद-साधनत्वस्य लोकविरुद्धत्वादिति भावः । ननु जारत्वादिपरामर्शे तस्य नपुंसकलिङ्गतया प्रकृत-त्वादसाविति पुंलिङ्गानुपपत्तिरित्यत आह– **असौ परनारीधर्षणदोष इति ॥** यद्यप्यत्र स्वोत्तमानां नारीधर्षणं नाभिप्रेतम् । तस्यैकादशस्कन्धतात्पर्ये तद्गतिः सुमहत्तरेति सुमहत्तरपापत्वमुक्त्वा तत्पराणां पातकानां फलमन्धतमः स्मृतमिति तमःफलकत्वोक्तेः तद्विरोधापातात् । तथाऽपि स्वसमाधमानां नारीधर्षणं विवक्षितम् । तच्च त्रिविधम् । परदारधर्षणं वर्णबाह्यदारधर्षणं पित्रादिदारधर्षणञ्चेति । यथोक्तम् ।

'उपपातकं तद्गतिश्च वर्णबाह्येषु पातकम् ।
महापातकसञ्ज्ञं तु पित्रादेः दारधर्षणम्' इति ।

तस्य च त्रिविधस्य धर्षणस्य सम्भूयनरकत्रयफलकत्वाद्भाष्ये बहुनरकफलकत्वोक्तिः ॥

भाष्यम्– 'यो मामेवमसम्मूढो जानाति पुरुषोत्तमम्' (१५.१९) **इति तदुक्तेश्च ।**

भावप्रदीपिका

इतोऽपि गुणोत्कर्षज्ञानाद्भगवत्प्रसाद इत्याह– **यो मामिति ॥**

भावप्रकाशिका

न केवलं मोक्षसाधनभगवत्प्रसादजनकत्वात् तदुत्कर्षज्ञानस्य, तदुत्कर्षे तात्पर्यमागमानां कल्प्यते । किन्तु उच्यत एव सर्ववेदेषु बह्वितिहासपुराणयोरिति भावेनाह– **यो मामित्यादि ॥** तस्योक्तिः तदुक्तिः ।

प्रमेयदीपिका

भगवत्प्रसादस्तद्गुणोत्कर्षज्ञानसाध्य इत्येतत्र केवलमनुमानात् सिद्धम् । किं तर्हि भगव-द्वचनाच्चेत्याह– **यो मामिति ॥** अत्र **'स सर्ववित्'** इत्यादिस्तुत्या प्रसादोऽवगम्यते । तदेवं भगवद्गुणोत्कर्षे महातात्पर्यं सर्वागमानामिति प्रमितम् ॥

श्लोकः २४

भावरत्नकोशः

प्रसादो गुणोत्कर्षज्ञानसाध्य इत्यत्र नेदं वाक्यं प्रमाणम् । तत्रोत्कर्षज्ञानिनः सर्वज्ञत्व-मात्रावगमादित्यत आह– **स सर्वविदित्यादिस्तुत्येति** ॥ भगवान् हि स्वात्मानं पुरुषोत्तमतया जानन्तं सर्वविदिति स्तौति । तथात्वज्ञानिनि प्रसादाभावे स्तवनमेवासौ न कुर्यात् । तेन ज्ञायते प्रसन्न एवास्तौषीदितीति प्रसादोऽनुमीयते इत्यर्थः । इयता ग्रन्थेन साधितमर्थं बुद्ध्यारोहाय निष्कृष्य दर्शयति– **तदेवमिति** ॥ **प्रमितमिति** ॥ भगवद्गुणोत्कर्षः सर्वागममहातात्पर्यगोचरः आगमफलभूतमोक्षजनकज्ञानविषयत्वात् । यो यत्फलजनकज्ञानविषयः स तन्महातात्पर्यविषयः । यथा सम्प्रतिपन्न इत्यनुमानसद्भावादिति भावः । मोक्षजनकत्वं च प्रसादद्वारेति नानुपपत्तिः ॥

भावदीपिका

ननु भगवत्प्रसादस्य गुणोत्कर्षज्ञानसाध्यत्वाय 'यो मामेवम्' इति गीतोदाहरणमसङ्गतम् । तत्र भगवद्गुणोत्कर्षज्ञानिनः सर्वज्ञत्वमात्रप्रतिपादनादित्यत आह– **अत्र स सर्वविदिति** ॥

भावप्रकाशः

प्रमितमिति ॥ भगवद्गुणोत्कर्षः वेदमहातात्पर्यविषयः वेदमहाफलमोक्षजनकज्ञानविषयत्वात् यो यत्फलजनकज्ञानविषयः स तन्महातात्पर्यविषयः यथा सम्प्रतिपन्न इत्यनुमानसत्त्वादिति भावः । मोक्षजनकत्वं च प्रसादद्वारेति नानुपपत्तिः ॥

भाष्यम्– **'सत्यं सत्यं पुनस्सत्यं शपथैश्चापि कोटिभिः ।**
विष्णुमाहात्म्यलेशस्य विभक्तस्य च कोटिधा ॥
पुनश्चानन्तधा तस्य पुनश्चापि ह्यनन्तधा ।
नैकांशसममाहात्म्याः श्रीशेषब्रह्मशङ्कराः ॥' इति नारदीये ॥

भावप्रदीपिका

सति भगवतः सर्वोत्कर्षे भवेदेतत्, स एव कुतः? इत्यत आह– **सत्यमिति** ॥

प्रमेयदीपिका

ननु ब्रह्मरुद्रादीनां सर्वोत्कृष्टत्वप्रसिद्धेर्विष्णोः सर्वोत्कर्ष एव नास्ति । कुतस्तत्र सर्वागमानां महातात्पर्यम्? इति चेन्न । तत्प्रसिद्धेर्भ्रान्तित्वात् । तत्कुतः? इत्यत आह– **सत्यमिति** ॥ सत्यं वक्ष्यमाणम् । 'तस्य लेशस्य' इति सर्वत्र सम्बद्ध्यते ॥

भावबोधः

अधुना भगवद्गुणोत्कर्षलक्षणाश्रयासिद्धिमाशङ्क्य तत्परिहारपरतयोत्तरप्रकरणमावतारयति– **नन्वित्यादिना** ॥ तस्य लेशस्येति सर्वत्र सम्बध्यते इति ॥ अनेन विष्णुमाहात्म्यलेशस्य कोटिधा विभक्तो यो लेशस्तस्य लेशस्य पुनश्च अनन्तधा विभक्तो यो लेशस्तस्य लेशस्यैकांश-सममाहात्म्या न हीति योजना सूचिता भवति ।

भावदीपः

इति सर्वत्र सम्बद्ध्यत इति ॥ विष्णुमाहात्म्यलेशस्य कोटिधा विभक्तो यो लेशः, तस्य लेशस्य पुनश्चाप्यनन्तधा विभक्तो यो लेशस्तस्य लेशस्य, पुनश्चप्यानन्तधा विभक्तो यो लेशः, तस्य लेशस्य एकांशसममाहात्म्या न हि इत्येवं सम्बद्ध्यत इत्यर्थः ॥

भावरत्नकोशः

उक्तानुमाने आश्रयासिद्धिपरिहारायोत्तरभाष्यमवतारयितुमाह– **नन्विति** ॥ वक्ष्यमाणं 'विष्णुमाहात्म्यलेशस्य' इति वक्ष्यमाणं प्रमेयम् । ब्रह्मरुद्राद्यपेक्षया विष्णोरुत्कृष्टत्वं कोटि-सङ्ख्याकैः शपथैः सत्यमिति तात्पर्यद्योतनाय बहुवारमुच्यत इति भावः । तस्येत्यस्यार्थं वदन्नन्वयं दर्शयति– **तस्य लेशस्येति** ॥ **सर्वत्रेति** ॥ विष्णुमाहात्म्यलेशस्य कोटिधा विभक्तस्य मध्ये यो लेशः तस्य पुनश्च अनन्तधा विभक्तस्य मध्ये यो लेशः तस्यापि लेशस्य पुनश्च अनन्तधा विभक्तस्य मध्ये यो लेशः तस्य लेशस्य श्रीशेषब्रह्मशङ्करा 'नैकांशसममाहात्म्याः' इत्येवं सर्वत्र सम्बद्ध्यत इत्यर्थः ॥

श्लोकः २४

भावदीपिका

भगवद्गुणोत्कर्षो वेदमहातात्पर्यविषय इत्यनुमाने आश्रयासिद्धिमाशङ्क्य परिहरति– **नन्वि-त्यादिना** ।। **वक्ष्यमाणमिति** ।। विष्णुमाहात्म्येत्यादिनेत्यर्थः ।। **सर्वत्रेति** ।। अनेन विष्णु-माहात्म्यलेशस्य कोटिधा विभक्तो यो लेशस्तस्य लेशस्य पुनश्चानन्तधा विभक्तो यो लेशस्तस्य लेशस्य पुनश्चाप्यनन्तधा विभक्तो यो लेशस्तस्य लेशस्यैकांशसममाहात्म्या नहीति योजना सूचिता भवति ।।

भावप्रकाशः

अत्र मोक्षस्य वेदमहाफलत्वं प्रसादजन्यत्वं प्रसादस्य गुणोत्कर्षज्ञानजन्यत्वं साधयितुं मोक्षो हीत्यादिभाष्यमित्यवगन्तव्यम् । तस्येत्यस्यार्थान्तरं वदन्नेवाह– **तस्य लेशस्येतीति** ।। विष्णुमाहात्म्यलेशस्य कोटधा विभक्तस्य मध्ये यो लेशस्तस्य लेशस्य पुनरप्यनन्तधा विभक्तस्य मध्ये यो लेशस्तस्यापि लेशस्य पुनरप्यनन्तधाविभक्तस्य मध्ये लेशस्तस्य लेशस्यैकांश-सममाहात्म्या इत्येवं सर्वत्र सम्बध्यते इत्यर्थः ।।

भाष्यम्– अन्योत्कर्ष ऐक्यं च–

तथैव सर्वशास्त्रेषु महाभारतमुत्तमम् ।
को ह्यन्यः पुण्डरीकाक्षान्महाभारतकृद्भवेत् ।। (वि.पु.३.४.५)

इत्यादि ग्रन्थान्तरसिद्धोत्कर्षमहाभारतविरुद्धम् ।। तत्र हि–

'नास्ति नारायणसमं न भूतं न भविष्यति ।
एतेन सत्यवाक्येन सर्वार्थान् साधयाम्यहम् ।।' (म.भा.१.१.१८)

'यस्य प्रसादजो ब्रह्मा रुद्रश्च क्रोधसम्भवः ।' (म.भा.१२.३४१.१२)

'न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः' (११.४३) **इत्यादिषु साधारणप्रभावसर एव महान्तमुत्कर्षं विष्णोर्वक्ति ।।**

भावप्रदीपिका

ननु रुद्रादीनां विष्णोरुत्कर्षस्तदैक्यं च पुराणादौ श्रूयते । अतः कथं विष्णोः सर्वोत्कर्षः?

इत्यत आह– **अन्येति** ॥ भारतमेव कुतोऽन्येन न विरुद्ध्यते? इत्यत आह– **तथैवेति** ॥ महाभारतविरोधं दर्शयति– **तत्र हीति** ॥ इतश्च महाभारतेनैवान्यस्य विरोध इत्याह– **साधारणेति** ॥

भावप्रकाशिका

ननु रुद्रादेरपि सर्वोत्कर्षः श्रूयते 'विश्वाधिको रुद्रो महर्षिः' इत्यादिवेदादौ । विष्ण्वाधिक्यं च 'एकः परः पुरुषः इहास्य धत्ते स्थित्यादये हरिविरिञ्चिहरेति सञ्ज्ञाः' इति ॥ अतः कथं विष्णोः सर्वोत्कर्ष एव सर्वागमानां महत्तात्पर्यम्? इत्यत आह– **अन्योत्कर्ष इत्यादि** । एतदेव प्रदर्शयति– **तत्र हीति** ॥ **तत्र इति** ॥ सर्वोत्तमशास्त्रे । **साधारणप्रश्नावसर इति** ॥ कः सर्वपुरुषार्थ इति प्रश्नोत्तरप्रसङ्गे । न तु पुरुषविशेषं प्रक्रम्योक्ते । **महान्तमिति** ॥ न केनापि प्रमाणेन सङ्कोचार्हम् ।

प्रमेयदीपिका

ननु (पुराण)प्रमाणविरोधाल्लौकिका प्रतीतिरस्तु भ्रान्तिः । पुराणेष्वेवान्येषां सर्वोत्कर्षो भगवदैक्यं चोच्यते । तत्कथम्? न हि पुराणस्य पुराणं बाधकम् । साम्यादित्यत आह– **अन्येति** ॥ **अन्योत्कर्ष ऐक्यं च** पुराणेषु प्रतीतमपि महाभारतविरुद्धम् । अतो न ग्राह्यमित्यर्थः । अत्रैक्यं प्रसङ्गादुक्तम् ॥

महाभारतस्य पुराणबाधकत्वं कुतः? इत्यत उक्तम्– **तथैवेति** ॥ इत्यादिना ग्रन्थान्तरेण सिद्धः प्रमित उत्कर्षः सर्वशास्त्रोत्तमत्वं यस्य तत् तथोक्तम् । कथं महाभारतविरुद्धत्वम्? इत्यत आह– **तत्र हीति** ॥ तत्र महाभारते । इत्यादिवाक्येषु वक्ति भगवान् व्यासः । इतोऽपि महाभारतस्य पुराणबाधकत्वं युक्तमित्युक्तम्– **साधारणेति** ॥ कः सर्वोत्कृष्टः? इति साधारणप्रश्नरूपेऽवसरे विष्णुप्रशंसामनुपक्रम्य स्वरूपकथनावसर इति यावत् ॥

भावरत्नकोशः

ननु 'सत्यं सत्यम्' इति पुराणवचनमन्योत्कर्षादिप्रतिपादकपुराणबाधकमस्त्वित्याशङ्क्य तत् कथमित्युक्तमुपपादयति– **न हीति** ॥ 'ऐक्यं च' इत्यैक्यस्य महाभारतविरुद्धत्वेनाग्राह्यत्व-

भाषणमयुक्तम् । रुद्राद्युत्कर्षस्यैव प्रकृतत्वेनैक्यस्यानुक्तत्वादित्यत आह– **अत्रैक्यमिति** ॥ **प्रसङ्गात्** निषेध्यतया स्मृतत्वात् । ब्रह्मणो रुद्राच्चोत्कर्षं विष्णोर्वक्तुं यस्येति वाक्यम् । **'महान्तं केनापि प्रमाणेन सङ्कोचानर्हम्'** इति प्राचीनटीका ॥ **इतोऽपि** साधारणावसर एव महोत्कर्ष-प्रतिपादकत्वादपि । उत्तरत्र भारतादिनिरवकाशत्वस्य स्तुतित्वेनाप्युपपत्त्या पुराणसावकाशत्वस्य च प्रतिपादनादितोऽपीत्यस्य निरवकाशत्वादपीत्यर्थ इत्यप्याहुः । साधारणप्रश्नावसर एवोक्त-त्वेऽपि बाधकत्वप्रयोजकप्राबल्यं कथमित्यत उक्तं **विष्णुप्रशंसामिति** ॥ तदुपक्रमे हि स्तुतित्वेनान्यथासिद्धिसम्भावना स्यादपीति भावः ॥

भावदीपिका

ननु पुराणेष्वेवान्येषामुत्कर्ष उच्यत इति शङ्किते तस्यैव महाभारतविरुद्धत्वादसत्त्वं वक्तव्यम् । ऐक्यशङ्का, तस्य महाभारतविरुद्धत्वेनासत्त्वकथनं चासङ्गतमित्यत आह– **अत्रैक्यमिति** ॥ **विष्णुप्रशंसेति** ॥ यदि तत्प्रशंसोपक्रमः स्यात् तर्हि अविद्यमानप्रशंसाऽपि सम्भाव्येतेत्यर्थः ॥ **स्वरूपेति** ॥ वास्तवस्वरूपतारतम्येत्यर्थः ॥ **एवमेवेति** ॥ साधारण-प्रश्नावसर एवेत्यर्थः ॥

भावप्रकाशः

इतोपीति ॥ निरवकाशत्वादपीत्यर्थः । उत्तरत्र भारतनिरवकाशत्वस्य स्तुतित्वेनाप्युपपत्त्या पुराणसावकाशत्वस्य च प्रतिपादनादिति भावः । साधारणप्रश्नावसरे उक्तत्वेऽपि बाधकत्वोप-योगिप्राबल्यं कथमित्यत आह– **विष्णुप्रशंसामिति** ॥ तथा च निरवकाशत्वेन प्राबल्यं सिद्धमित्याशयः ॥

भाष्यम्– अन्यत्र यत्किञ्चिदुक्तावप्यसाधारण एवावसरे । तद्धृयाग्न्यादेरपि वेदादावस्ति 'त्वमग्न इन्द्रो वृषभःसतामसि त्वं विष्णुरुरुगायो नमस्यः' (ऋ.२.१.३) **'विश्वस्माद् इन्द्र उत्तरः'** (ऋ.१०.८६.१) **इत्यादिषु ।**

भावप्रदीपिका

नन्वसाधारणावसरेऽप्यस्त्यन्येषामुत्कर्षादीत्यत आह– **तद्धीति** ॥

भावप्रकाशिका

अन्यत्रेति ॥ मध्यम अधमे च शास्त्रे । **यत्किञ्चिदिति ॥** मानान्तरेण सङ्कोचयोग्यो-त्कर्षोक्तौ । **असाधारण इति ॥** पुरुषविशेषप्रकरणरूपे । तत्तत्प्रकरणे तत्तदुत्कर्षः कस्य नास्ति? अग्न्यादेरपीष्टत्वादाह– **तद्धीति ॥**

प्रमेयदीपिका

पुराणेऽप्येवमेवान्योत्कर्षाद्युक्तौ साम्यमेवेत्यत आह– **अन्यत्रेति ॥ अन्यत्र** पुराणे । **यत्किञ्चिदुक्तावपि** अन्योत्कर्षाद्युक्तावपि । **असाधारण एवावसरे** तत्स्तुतिप्रसङ्गे । 'तदुक्तम्' इति शेषः । असाधारणावसरोक्तमपि रुद्रादेरुत्कृष्टत्वादि कुतो दुर्बलम्? इत्यत आह– **तद्धीति ॥ तत्** स्तुतिप्रस्तावोक्तं सर्वोत्कृष्टत्वम् । **वेदादावग्न्यादेरप्यस्ति** । तस्यापि ग्राह्यत्वं स्यादित्यर्थः ॥

भावरत्नकोशः

साम्यमेवेति ॥ तथा च न बाध्यबाधकभाव इति शेषः । बाध्यताप्रयोजकदौर्बल्योप-स्थापनाय भाष्यार्थमाह– **तत्स्तुतीति ॥** तथा च स्तुतित्वेन सावकाशं पुराणं दुर्बलम् इति हृदयम् । तत् रुद्रादेरुत्कृष्टत्वादि ॥

भावप्रकाशः

बाध्यत्वप्रयोजकदौर्बल्यालाभादाह– **तत्स्तुतीति ॥** तथा च स्तुतित्वेन सावकाशं पुराणं दुर्बलमिति भावः ॥

भाष्यम्– तद्ग्रन्थविरोधाच्च । तथा हि स्कान्दे शैवे ।

'यदन्तरं व्याघ्रहरीन्द्रयोर्वने यदन्तरं मेरुगिरीन्द्रविन्ध्ययोः ।
यदन्तरं सूर्यसुरेड्यबिम्बयोस्तदन्तरं रुद्रमहेन्द्रयोरपि ॥
यदन्तरं सिंहगजेन्द्रयोर्वने यदन्तरं सूर्यशशाङ्कयोर्दिवि ।
यदन्तरं जाह्नविसूर्यकन्ययोस्तदन्तरं ब्रह्मगिरीशयोरपि ॥

श्लोकः २४

यदन्तरं प्रलयजवारिविप्रुषोर्यदन्तरं स्तम्बहिरण्यगर्भयोः ।
स्फुलिङ्गसंवर्तकयोर्यदन्तरं तदन्तरं विष्णुहिरण्यगर्भयोः ॥
अनन्तत्वान्महाविष्णोस्तदन्तरमनन्तकम् ।
माहात्म्यसूचनार्थाय ह्युदारणमीरितम् ॥'

'तत्समो ह्यधिको वापि नास्ति कश्चित् कदाचन ।
एतेन सत्यवाक्येन तमेव प्रविशाम्यहम् ॥' इत्याद्याह ॥

भावप्रदीपिका

इतश्च नेतरेषामुत्कर्षादीत्याह– **तद्ग्रन्थविरोधाच्चेति** । ....र्न भूतयोः (?), सुरगुरोराधिक्यात् । दिवि प्रकाशे, न सर्वगुणेषु, द्वयोः साम्यात् । 'नाहं न च शिवोऽन्ये च' इति ब्राह्मवचनम् ।

भावप्रकाशिका

इतोऽपि विष्णोरन्यस्य रुद्रादेः सर्वोत्कर्षो विष्ण्वैक्यं वा नाशङ्कनीयमित्याह– **तद्ग्रन्थविरोधादिति** ॥ रविगुरुबिम्बयोः, न तु तयोः । अधिकत्वात् गुरोः । दिवि प्रकाशे, न तु सर्वगुणेषु । समत्वात् तयोः ।

प्रमेयदीपिका

इतश्च न पुराणोक्तं रुद्रादेरुत्कृष्टत्वं ग्राह्यमित्याह– **तद्ग्रन्थेति** ॥ **तद्ग्रन्थः** शैवपुराणम् । तत्कथम्? इत्यत आह– **तथा हीति** ॥ 'तद्ग्रन्थ' इत्युक्तप्रदर्शनाय 'शैवे' इत्युक्तम् । 'ङ्यापोः सञ्ज्ञाच्छन्दसोर्बहुलम्' (पा.सू.६.३.६३) इति जाह्नवि इति ह्रस्वः ॥

भावदीपः

ङ्यापोरिति ॥ ङीबन्तस्य आबन्तस्य च ह्रस्वो भवति । सञ्ज्ञाच्छन्दसोः विषय इति षष्ठतृतीयपादीयसूत्रार्थः ॥ 'रेवतिपुत्रः' इत्यादाविव जाह्नविसूर्यकन्ययोरिति ह्रस्व इत्यर्थः ॥

श्लोकः २४

वाक्यार्थप्रदीपः

ननु च जाह्नवीशब्दस्य ङीबन्तत्वात् कथं ह्रस्व इत्यत आह– **ङ्यापोरिति** ॥ ङ्यन्तस्याबन्तस्य च संज्ञाच्छन्दसोः बहुलं ह्रस्वो भवति । तथा च ङ्यन्तस्य संज्ञायां रेवतिपुत्रो रोहिणीपुत्र इत्यादाविव ह्रस्वत्वोपपत्तिरिति भावः ॥

भावरत्नकोशः

शैवपुराणं शिवोत्कर्षप्रतिपादनपरं पुराणम् । **तत्** तदुक्तं न ग्राह्यमित्येतत् । स्कान्दस्य शैवत्वमुक्तप्रयोजनं चेत्यतः शिवोत्कर्षाभिधायित्वाच्छैवत्वमित्यभिप्रेत्य तत्पदप्रयोजनमाह– **इत्युक्तप्रदर्शनायेति** ॥ **व्याघ्रहरीन्द्रयोः** व्याघ्रसिंहश्रेष्ठयोः । मेरुश्चासौ गिरीन्द्रश्च मेरुगिरीन्द्रः । 'सूर्यसुरेड्यबिम्बयोः' इत्यत्र रविगुरुबिम्बयोरिति प्राचीनटीका । सूर्यबिम्बगुरुबिम्बयोश्चाधरोर्ध्वभावेन देशाव्यवधानपरोऽन्तरशब्दः । सुरेड्यबिम्बशब्देनेन्द्रस्वरूपमुच्यत इति व्याख्यानं तु बिम्बपदास्वारस्यात् प्राचीनटीकाविसंवादाच्चायुक्तम् । 'सूर्यशशाङ्कयोर्दिवि' इत्यत्र दिवि प्रकाशे न तु सर्वगुणेषु । समत्वात् सूर्याचन्द्रमसोरिति प्राचीनटीका । केचित्तु, सूर्यशशाङ्कशब्दौ तन्मण्डलपरौ । तन्मण्डलयोश्चान्तरिक्षे व्यवधानं मानान्तरसिद्धम् । 'अष्टाशीतिसहस्राणि' इति चन्द्रमण्डलस्य सूर्यमण्डलादाधिक्यं वाऽत्रान्तरशब्दार्थ इत्याहुः ॥

ननु जह्नुशब्दादपत्यार्थे 'तस्यापत्यम्' इत्यणि 'टिड्ढाणञ्' इत्यादिना ङीपि च जाह्नवीति भवितव्यम् । तत् कथं जाह्नविसूर्यकन्ययोरिति प्रयोग इत्यत आह– **ङ्यापोरिति** ॥ ङ्यन्तस्य आबन्तस्य च सञ्ज्ञायां छन्दसि च बहुलं ह्रस्वो भवतीति सूत्रार्थः । अत्र च जाह्नवीत्यस्य गङ्गासञ्ज्ञात्वाद् ह्रस्वः । अत एव ङ्यन्तस्य सञ्ज्ञायां रेवतिपुत्र इति वृत्तिकार उदाहरदिति भावः । ङ्यापोरिति प्रतीकग्रहणेन सूत्रोपस्थापनसम्भवेऽपि यत् समस्तसूत्रग्रहणं तत्र केवलमत्र सञ्ज्ञात्वाद् ह्रस्वः । किन्तु पुराणस्य छन्दस्तुल्यत्वादपीति युक्तिसूचनार्थम् । **सूर्यकन्या** यमुना । **विप्रुट्** उदबिन्दुः । **स्फुलिङ्गः** अग्निकणः । **संवर्तकः** प्रलयानलः । रुद्रमहेन्द्रयोरिव ब्रह्मगिरीशयोरिव च विष्णुहिरण्यगर्भयोरप्यन्तरं किं सावधिकमिति जिज्ञासायां नैवमित्युक्तं भाष्ये । **तदन्तरमनन्तकमिति** ॥ तत्र हेतुरनन्तत्वाद् देशतः कालतः गुणतश्चापरिच्छिन्नत्वादिति ॥ तर्हि उदाहरणपूर्वकं किमिति विष्णुहिरण्यगर्भयोरन्तरं तादृशमित्युच्यते तत्राऽह–

श्लोकः २४

माहात्म्येति ।। माहात्म्यं सङ्क्षेपेण बुद्धिमारोहयितुमुदाहरणम् । न तु उदाहरणमिवेदमपीय-देवेति वक्तुमित्यर्थः । 'अनन्तत्वात्' इत्युक्तमानन्त्यमस्यैव कुत इत्यत उक्तं भाष्ये– **'तत्समोऽभ्यधिको वाऽपि नास्ति'** इति ।। एवं समाधिकराहित्यं भगवतो जानतो मोक्ष एव महाफलमिति सूचयितुम् 'एतेन' इति वाक्यम् ।

भावदीपिका

'यदन्तरं सूर्यशशाङ्कयोर्दिवि' इत्यत्र प्रमाणे सूर्यशशाङ्कशब्दाभ्यां मण्डलमेव ग्राह्यम् । स्वरूपेण समत्वेन तयोस्तारतम्याभावात् ।

'अष्टाशीतिसहस्राणि विस्तीर्णो योजनानि तु । प्रमाणं तत्र विज्ञेयं कला'

इति चन्द्रमण्डलस्य सूर्यमण्डलाधिक्योक्तेः । अत एव दिवीत्याहेति द्रष्टव्यम् ।।

ननु जाह्नविसूर्यकन्ययोरिति कथं ह्रस्वः? जाह्नवीशब्दस्य ङीबन्तत्वेन ईकारान्तत्वाद् जाह्नवीसूर्यकन्ययोरिति वक्तव्यत्वादित्यत आह– **ङ्यापोरिति** ।। ङीप् च आप् च ङ्यापौ । तदन्तशब्दौ अत्र ग्राह्यौ । तथा ङीबन्तस्याऽबन्तस्य च शब्दस्य सञ्ज्ञाछन्दसोर्बहुलं ह्रस्वो भवति । ङ्यन्तस्य सञ्ज्ञायां– रेवतिपुत्रः, रोहिणिपुत्रः, भरणिपुत्रः । बहुलग्रहणात् कचिन्न भवति– नान्दीघोषः, नान्दीकरः, नदीविशालम् । ङ्यन्तस्य छन्दसि– कुमारिदाराः । न च भवति फाल्गुनीपौर्णमासी । जगतीछन्दः । आबन्तस्य सञ्ज्ञायां– शिलग्रहम् । न च भवति– लोमकागृहम्, लोमकाखण्डः । आबन्तस्य छन्दसि– अजक्षीरेण जुहोति । न च भवति– ऊर्णासूत्रेण कवयो वयन्ति । कुशलिनः पटं कुर्वन्तीत्यर्थः । एवञ्च प्रकृते जाह्नवीशब्दस्य ङीबन्तत्वेन ङ्यन्तत्वाद् वरुणपत्न्याः सञ्ज्ञात्वाच्च ह्रस्वे जाते, रोहिणिपुत्र इत्यादिवद् जाह्नविसूर्यकन्ययोरित्युपपन्नमित्यर्थः ।।

भावप्रकाशः

ङ्यापोरिति ।। ङ्यंतस्याबन्तस्य च बहुलं ह्रस्वः सञ्ज्ञायां च्छन्दसि चेति सूत्रार्थः । ततश्च जाह्नवीत्यस्य सञ्ज्ञात्वाद्ध्रस्व इत्यर्थः ।।

भाष्यम्– तत्रैव शिवं प्रति मार्कण्डेयवचनम् 'संसारार्णवनिर्मग्न इदानीं मुक्तिमेष्यसि' इत्यादि । पाद्मे शैवे मार्कण्डेयकथाप्रबन्धे शिवान्निषिद्ध्य विष्णोरेव मुक्तिमाह 'अहं भोगप्रदो वत्स मोक्षदस्तु जनार्दनः' इत्यादि ॥ समब्राह्मविरोधाच्च ।

भावप्रकाशिका

यत् ब्राह्मं पुराणं विष्णुशिवस्कन्दसूर्यविनायकदर्शनानां समानं 'नाहं न च शिवोऽन्ये च' इत्येतद्ग्रन्थविरोधादपि न विष्ण्वन्यस्य सर्वोत्कर्षः, तदैक्यं वा शङ्कनीयमित्याह– **समब्राह्मविरोधादिति ॥**

प्रमेयदीपिका

तत्रैव स्कान्द एव शिवान्मुक्तिं निषिध्य । इतश्च न पुराणोक्तं शिवादेरुत्कृष्टत्वे ग्राह्यमित्याह– **समेति ॥** समं शैववैष्णवपक्षयोः ॥ 'नाहं न च शिवोऽन्ये च' इत्यादि तद्वचनम् ॥

भावरत्नकोशः

तद्ग्रन्थेत्युक्तप्रदर्शनाय भाष्ये 'पाद्मे शैवे' इत्युक्तम् । मुक्तिमिति पदाकर्षं शेषं वा मत्वाऽऽह– **शिवान्मुक्तिमिति ॥** पुराणोक्तं रुद्रादेरुत्कृष्टत्वादीति वर्तते । यद् ब्राह्मं पुराणं विष्णुशिवस्कन्दसूर्यविनायकदर्शनानां समानं तत्र–

'नाहं न च शिवोऽन्ये च तच्छक्त्येकांशभागिनः ।
बालः क्राडनकैर्यद्वत् क्राडतेऽस्माभिरच्युतः'

इत्यादिरूपं वचनं तद्विरोधादपि न विष्ण्वन्यस्योत्कर्षादीति प्राचीनटीकां हृदि कृत्वाऽऽह– **समं शैवेति ॥**

भावदीपिका

॥ नाहमिति ॥

'नाहं न च शिवोऽन्ये च तच्छक्त्येकांशभागिनः ।
बालः क्राडनकैर्यद्वत् क्राडतेऽस्माभिरच्युत' इति

ब्राह्मपुराणवचनं भाष्योदाहृतं द्रष्टव्यमित्यर्थः ।

श्लोकः २४

भावप्रकाशः

शिवादित्यनन्तरं शेषं पूरयति– **शिवान्मुक्तिमिति ॥ नाहं न चेति ॥** 'नाहं न च शिवोऽन्ये न तच्छक्त्येकांशभागिनः । बालः क्राडकैर्यद्वक्राडतेऽस्माभिरच्युत इति वचनमित्यर्थः ॥

भाष्यम्– वेदश्चेतिहासाद्यविरोधेन योज्यः । 'यदि विद्यात्' इति वचनात् । अनिर्णयाच्चेन्द्रादिशङ्कयाऽन्यथा । तत्रापीष्टसिद्धिः । नामवैशेष्यात् । अतो भगवदुत्कर्ष एव सर्वागमानां महातात्पर्यम् ।

भावप्रदीपिका

नन्वेवं भारतानुरोधात् पुराणादेः सङ्कोचेऽपि 'विश्वाधिको रुद्रः' इत्यादेर्न सङ्कोचः, वेदस्य स्वतः प्रमाणत्वादित्यत आह– **वेदश्चेति ॥** इतिहासाद्यननुरोधेन योजने बाधकमाह– **अनिर्णयाच्चेति ॥** अस्तु वा वेदश्च तत्र प्रमाणम् । तथाऽप्यनेनोत्कर्षविरोध इत्याह– **तत्रापीति ॥** केवलवेदेऽपि । नामभिर्वैशेष्याद्रुद्रादिसर्वनामवत्त्वात् । महातात्पर्याच्च इत्याद्युक्तमुपसंहरति– **अत इति ॥**

भावप्रकाशिका

ननु भवतु नाम सर्वशास्त्रोत्तमभारतोक्तविष्णुमहोत्कर्षविरोधिदेवतान्तरोत्कर्षार्पणाक्षमं पुराणादि । 'विश्वाधिको रुद्रः' इत्यादिवेदस्तु नित्यत्वेन मूलप्रमाणत्वात् कथं तदक्षमः? इत्याशङ्क्याह– **वेदश्चेति ॥** भारताद्युक्तविष्णुमहोत्कर्षानुरोधेन योजनायामपि वेदस्य प्रामाण्याहानेः । अन्यथा 'यदि विद्याच्चतुर्वेदान्' 'इतिहासपुराणाभ्याम्' इत्यादिवाक्याप्रामाण्येन, तत्प्रामाण्यग्राहकस्य 'इतिहासपुराणः पञ्चमो वेदानां वेदः' इत्यादिवेदस्याप्रामाण्यापत्तेरिति भावः । न केवलं 'यदि विद्यात्' इत्यादिवचनबलात् भारताद्यनुरोधेन सर्ववेदनिर्णयः, किन्त्वन्यथानिर्णयाभावाच्चेत्याह– **अनिर्णयादिति ॥** 'विश्वाधिको रुद्रः' इत्यादिना रुद्रोत्कर्षे 'विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः' इत्यादिनेन्द्रस्यापि किं न स्यात् । 'न यस्येन्द्रः' इत्यादिना सूर्यदेरपीत्यर्थः । एवं तावद्रुद्राद्युत्कर्षस्य 'नास्ति नारायणसमम्' इत्यादीतिहासादिविरोधात्, तद्विना निर्णयाभावात्, वेदेऽप्यसिद्धिरुक्ता । न तथा विष्णूत्कर्षस्य । तस्येतिहासादिसिद्धत्वात् ।

तद्बलात् 'विश्वाधिको रुद्रः' इत्यादीनां यथायोग्यं सङ्कोचात्, 'न ते विष्णो' इत्यादि वेदेषु सिद्धेः। इदानीं केवलेऽपि वेदे तत्सिद्धिरित्याह– **तत्रापीति** ॥ इष्टः सिद्धान्तो विष्णूत्कर्षः। वेदेऽपि तत्सिद्धिरितिहासादिकं विना। नामवैशेष्यात् तन्नामाधिक्याद्रुद्रेन्द्रादिसर्वनामवाच्यत्वात्, नामभिराधिक्यादिति वा। सर्वनामवाच्यत्वेन विष्णोराधिक्यात् नात्रातिप्रसङ्गः इन्द्रादिशङ्कयेत्यर्थः। गुणोत्कर्षज्ञानादेव लौकिकपुरुषपरितोषवत् मोक्षसाधनभगवत्प्रसादोऽपि तद्गुणोत्कर्षज्ञानादेवेति तत्रैव महातात्पर्यं वेदानामित्युक्तमुपसंहरति– **अत इति** ॥

प्रमेयदीपिका

अस्तु लौकिका प्रतीतिर्भ्रान्तिः। पुराणं च विप्रलम्भमूलं व्यामोहनार्थम्। तथाऽपि 'विश्वाधिको रुद्रः' इत्यादिवेदविरोध इत्यत आह– **वेदश्चेति** ॥ सङ्कुचिताद्यर्थो व्याख्यातव्यः। कुतः? इत्यत आह– **यदीति** ॥ इतिहासाद्यननुरुद्ध्य यथाश्रुतवेदव्याख्यानेऽनिष्टमाह– **अनिर्णयाच्चेति** ॥ न केवलं 'विश्वाधिको रुद्रः' इत्यादिवेदो विष्णोः सर्वोत्कर्षस्याविरोधी। किन्तु प्रत्युत तत्र वेदेऽस्मदिष्टस्य विष्णुसर्वोत्कर्षस्य सिद्धिरपीत्याह– **तत्रापीति** ॥ कुतः? इत्यत आह– **नामेति** ॥ विष्णोर्नामभिर्वैशेष्यात् विशिष्टत्वात्। रुद्रादिसर्वनामवत्वादित्यर्थः। 'महातात्पर्याच्च' इत्यादिनोक्तमर्थमुपसंहरति– **अत इति** ॥ प्रमाणाविरुद्धत्वाच्चेत्यर्थः ॥

भावबोधः

सङ्कुचिताद्यर्थ इति ॥ विश्वशब्दस्य रुद्राद्यवरपरत्वमिति सङ्कोचः ॥

भावदीपः

सङ्कुचिताद्यर्थ इति ॥ विश्वशब्दस्येन्द्रादिजगत्परत्वेन (इन्द्रान्तर्यामिपरत्वेन वा) व्याख्येयमित्यर्थः ॥

भावरत्नकोशः

विप्रलम्भमूलमिति हेत्वर्थगर्भम्। विप्रलम्भमूलकत्वादित्यर्थः। 'अविरोधेन योज्यः' इति भाष्यं व्याचष्टे– **सङ्कुचिताद्यर्थो व्याख्यातव्य इति** ॥ 'विश्वाधिको रुद्रः' इत्यत्र विश्वशब्दस्य

श्लोकः २४

रुद्रावरजगत्परत्वेन सङ्कोचः । आदिपदेन 'विश्वं विष्णुः' इत्यादिविष्णुसहस्रनामसु विश्व-शब्दार्थत्वेन प्रसिद्धो विष्णुरधिको यस्येति 'विश्वो वायुः समुद्दिष्टः पूर्णत्वाज्जीवसङ्घतः' इति वृहद्भाष्यवचनाद् विश्वो वायुरधिको यस्येति वा व्याख्यानं ग्राह्यम् । प्रलये विश्वस्याऽधिं मानसीं व्यथां करोति गुरुत्वेन विश्वाधिं कृन्ततीति वा विश्वाधिकः । डु कृञ् करण इत्यतः कृती छेदन इत्यतो वा कर्तरि डप्रत्ययः । विश्वस्मादधि अधिकं कं सुखं यस्येति विश्वाधिक इति व्याख्यानमादिपदार्थ इत्यपि केचित् ।

'यदि विद्याच्चतुर्वेदान् साङ्गोपनिषदान् द्विजः ।
न चेत् पुराणं संविद्यान्नैव स स्याद् विचक्षणः'

इति वचने यद्यपीतिहासो नोक्तः, तथाऽपि 'इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत्' इत्युत्तरवचने इतिहासस्य गृहीतत्वादत्र पुराणपदमुपलक्षणमिति ज्ञातव्यमिति प्रागेव टीकाया-मुक्तमितीतिहासाविरोधेन योज्य इत्यत्र नेदं प्रमाणमिति चोद्यमनवकाशम् ।

'अन्यथा' इति भाष्यपदं व्याकुर्वन्नेवावतारयति– **इतिहासादीति** ॥ अनिष्टमिति वदन् यदीतिहासाद्यननुरोधिना 'विश्वाधिकः' इत्यादिवेदेनोक्तो रुद्रोत्कर्षो ग्राह्यः स्यात् तर्हि 'विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः', 'सूर्य आत्मा जगतः' इत्यादिवेदेन इन्द्रसूर्यादिरप्युत्कर्षशङ्कनसम्भवेन निर्णयाभावापत्तेर्वेदस्याप्रामाण्यं स्यादिति भाष्ययोजनां सूचयति । भाष्ये न केवलमुक्तवचनात्, किन्त्वनिर्णयापत्तेश्चेति चशब्दार्थः । **तत्र** यत्र रुद्रोत्कर्षः शङ्कितस्तत्र । **रुद्रादीति** ॥ अन्तरा-द्यधिकरणन्यायेन रुद्रादिसर्वशब्दानां महायोगविद्वद्रूढिभ्यां विष्णावेव प्रवृत्तत्वेन तस्यैवासङ्कोचेन विश्वाधिकत्वसिद्धिरिति भावः ।

प्राचीनटीकायां सर्वनामवाच्यत्वेन विष्णोर्वैशेष्यादाधिक्यान्नातिप्रसङ्ग इन्द्रादिशया शङ्कितुं शक्यत इत्यर्थ इत्यप्युक्तम्– **उक्तमिति** ॥ गुणोत्कर्षज्ञानादेव लौकिकपुरुषप्रसाद इव मोक्षसाधनभगवत्प्रसादोऽपि तद्गुणोत्कर्षज्ञानादेवेति तत्रैव महातात्पर्यं वेदानामित्युक्तमित्यर्थः । **प्रमाणाविरुद्धत्वाच्चेति** ॥ रुद्राद्युत्कर्षस्तु 'नास्ति नारायणसमम्' इत्यादिप्रमाणविरुद्ध इति न तदुत्कर्षे आगमतात्पर्यमिति भावः ।

श्लोकः २४

भावदीपिका

॥ **सङ्कुचितार्थ इति** ॥ विश्वशब्दस्य रुद्राद्यवरपरत्वेन सङ्कोचः । आदिपदेन रुद्रादिपदानां विष्णुपरत्वं ग्राह्यमित्याहुः । विश्वो वायुरधिको यस्य रुद्रस्यासौ विश्वाधिक इति योजना आदिपदेन ग्राह्या, इत्यप्याहुः ॥ **विष्णोरिति** ॥ **नामभिः** रुद्रादिनामभिः विष्णोर्वैशेष्याद् विशिष्टत्वादित्यन्वयः । 'विशिष्टत्वात्' इत्यस्य युक्तत्वादित्यर्थमभिप्रेत्याऽह– **रुद्रादीति** ॥ 'अप्रामाणिकत्वात्' इत्यादौ अन्योत्कर्षस्येति शेषः ॥

भावप्रकाशः

सङ्कुचितार्थ इति ॥ विश्वशब्दस्य रुद्रावरजगत्परत्वेन सङ्कोचः । विश्वो वायुरधिको यस्येति योजना आदिपदग्राह्या । 'विश्वो वायुः समुदिष्टः पूर्णत्वात् जीवराड्गत' इति बृहद्भाष्योक्तेरिति भावः ॥

भाष्यम्– तथाऽपि स्वतः प्रामाण्यात् सन्नेवोच्यते । अविरोधात् । नच प्रमाणसिद्ध(दृष्ट)स्यान्यत्रादृष्ट्याऽपह्नवो युक्तः । धर्मवैचित्र्यादर्थानाम् । स्वतः प्रामाण्यानङ्गीकारे मानोक्तावप्यदोषत्वं च साधयेदित्यतिप्रसङ्गः ॥

भावप्रदीपिका

वेदस्य मोक्षार्थं भगवदुत्कर्षपरत्वे लोकवदविद्यमानवाचित्वं स्यात् । तथाऽपि इति संवादादस्याप्यभ्युपगमादित्यत आह– **तथाऽपीति** ॥ यद्यपि यथार्थं संवादरहितवेदेनोच्यते । तथाऽपि स्वतःप्रामाण्ये वा रुद्राद्युत्कर्षवद्विष्णूत्कर्षोऽसन्नेव किं न स्यात्? इत्यत आह– **अविरोधादिति** ॥ काप्यदर्शनमेव सर्वोत्कर्षविरोधीत्यत आह– **न चेति** ॥ प्रामाण्यं संवादादेव जायत इत्यत आह– **स्वत इति** ॥ संवादकमानान्तरोक्तावपि तस्य प्रमाणान्तरेण प्रामाण्यं संवादयेदित्यनवस्थाख्यातिप्रसङ्ग इत्यर्थः ।

भावप्रकाशिका

ननु यदि केवलेऽपि वेदे विष्णोरुत्कर्षः सिद्ध्यति लौकिकपुरुषवच्च तस्य प्रसादः । तर्हि

श्लोकः २४

संवादाद्यभावात् लोकवदेवाविद्यमानगुणोत्कर्षोक्तावपि भगवत्प्रसादः स्यादित्यत आह– **तथाऽपीति** ॥ यद्यपि लौकिकपुरुषपरितोषायासन्नपि गुणोत्कर्ष उच्यते । गुणोत्कर्षोक्त्यैव परमपुरुषपरितोषः संवादाद्यभावश्च भगवदुत्कर्षे । तथाऽपि भगवतः सर्वगुणोत्कर्षः सन्नेवोच्यते वेदैः । स्वतःप्रामाण्यात् तेषामपीति भावः । ननु वेदोक्तयोरन्योत्कर्षैक्ययोरिदानीमेव निरस्तत्वात् कथमत्रापि विश्वास इत्यत आह– **अविरोधादिति** ॥ अन्योत्कर्षैक्ययोरुक्तयोर्भारतादिविरोधात्, अत्राविरोधादिति भावः । ननु सर्वोत्कर्षस्याप्यन्यत्रादृष्टेः, तद्वद्विमतोऽपि न सर्वोत्कृष्टः पुरुषत्वादित्यनुमानविरोधादित्यत आह– **न चेति** ॥ न ह्यनुमानं श्रुतिं निरुणद्धि । कालात्ययदोषदुष्टत्वादिति भावः । ननु भवत्पक्षे वेदानामपौरुषेयत्वेनाप्तोक्तत्वगुणाभावात् तदुक्तनिश्चयायान्यन्मानं वक्तव्यमित्यत आह– **स्वत इति** ॥ अपौरुषेयत्वेनानाशङ्कितदोषवेदप्रमितेऽपि प्रमाणान्तरोक्तावत एवादोषत्वनिश्चयेऽप्यदोषत्वं च साधयेदित्यतिप्रसङ्गः । अतः स्वत एव प्राामाण्यमङ्गीकार्यमिति भावः ॥

प्रमेयदीपिका

अस्त्वेवम् । तथापीक्षितृत्वादेर्न मायामयत्वे तद्विरोधः । गुणोत्कर्षस्य सत्त्वे हि स स्यात् । नच वेदतात्पर्यविषयत्वमात्रेण सत्यता । मोक्षापेक्षयेश्वरं प्रसादयितुमुक्तस्य राजाद्युत्कर्षस्येवासत्त्वसम्भवात् । संवादाभावेन सत्त्वनिश्चयायोगादित्यत आह– **तथापीति** ॥

फलापेक्षयेश्वरं प्रसादयितुं प्रतिपादितत्वेऽपि । 'स्वतः प्रामाण्यात्' संवादमनपेक्ष्य ज्ञानग्राहकेणैव प्रामाण्यस्य निश्चितत्वात् । न हि प्रामाण्यनिश्चये विषयासत्त्वशङ्का सम्भवति । एवं सति बौद्धाद्यागमविषयस्यापि सत्त्वं स्यादिति चेन्न । प्रसक्तस्यापि तत्प्रामाण्यग्रहणस्य बलवद्विरोधेनापोदितत्वात् । नच तथा प्रकृतेऽपीत्याह– **अविरोधादिति** ॥

नन्वन्यत्र पुरुषे सर्वोत्कर्षस्यादर्शनात्तदृष्टान्तेनेश्वरेऽपि तदभावस्य साधयितुं शक्यत्वाद् अनुमानविरोधोऽस्तीत्यत आह– **न चेति** ॥ कालातीतमनुमानमिति भावः । प्रमाणविरुद्धस्याप्यनुमानत्वेऽतिप्रसङ्गं सूचयति– **धर्मेति** ॥ धर्मैर्वैचित्र्यं **धर्मवैचित्र्यम्** । एवमनुमाने अर्थानां धर्मवैचित्र्यं न स्यादिति भावः ॥

यद्वाऽनेन ग्रन्थेनासम्भावनाविरोधं परिहर्तुं सम्भावनां दर्शयति । भवेदेवं यदि स्वत एव प्रामाण्यग्रहः स्यात् । तदनङ्गीकारे किमुत्तरम्? इत्यत आह– **स्वत इति** ।। संवादाधीनः प्रामाण्यग्रह इत्यङ्गीकारे तु प्रामाण्यनिश्चयाय संवादकमानोक्तौ तस्यापि अदोषत्वं प्रामाण्यम् अन्यसंवादेन साधयेत् इत्यनवस्थालक्षणः अतिप्रसङ्ग इत्यर्थः ।।

भावबोधः

वेदतात्पर्यविषयत्वस्य हेतोरप्रयोजकत्वमाशङ्क्य तत्परिहारतया भाष्यमवतार्य व्याचष्टे– **अस्त्वेवमित्यादिना** ।। एवं भगवद्गुणोत्कर्षस्य महातात्पर्यविषयत्वसाधनप्रकारोऽस्त्वित्यर्थः ।।

भावदीपः

अस्त्वेवमिति ।। प्रामाणिकत्वप्रमाणाविरुद्धत्वोक्तिप्रकारेण महातात्पर्यविषयत्वं गुणोत्कर्षस्यास्त्वित्यर्थः ।। **राजादीति** ।। राजादितो ग्रामद्रव्यादिफलं प्राप्तुं त्वमिन्द्रश्चन्द्र इत्यादिरूपेण प्रतिपाद्यमानोत्कर्षस्येवेत्यर्थः ।। **अनेनेति** ।। **'धर्मवैचित्र्यात्'** इति ग्रन्थेनेत्यर्थः ।।

भावरत्नकोशः

एवं शिवाद्युत्कर्षस्य रुद्रादिशब्दानां मुख्यवृत्त्या विष्णुपरत्वेन 'विश्वाधिको रुद्रः' इत्यादिप्रमाणप्रतिपाद्यत्वाभावप्रकारः प्रमाणविरोधप्रकारश्च । गुणोत्कर्षस्य वेदमहातात्पर्यविषयत्वसाधनप्रकारोऽस्त्विति वाऽर्थः । **तद्विरोधः** महातात्पर्यविरोधः । गुणोत्कर्षः सत्यः । वेदतात्पर्यविषयत्वात् । ब्रह्मवदित्यनुमानेन सत्त्वसिद्धिरित्याशङ्क्य निषेधति– **न चेति** ।। **मोक्षापेक्षया** मोक्षाकाङ्क्षया । **उक्तस्य गुणोत्कर्षस्य** । **सम्भवादिति** ।। तथा चोक्तहेतोरप्रयोजकत्वमिति भावः । कुतोऽसत्त्वसम्भव इत्यत आह– **संवादेति** ।। गुणोत्कर्षप्रतिपादकवेदवाक्यस्य साक्षात् स्वविषयविषयकमानान्तरगोचरार्थकत्वरूपसजातीयसंवादो न सम्भवति । तदर्थस्य मानान्तरागोचरत्वात् । नापि स्वनिष्ठप्रामाण्यव्यवस्थापनद्वारा स्वविषयविषयकमानान्तरगोचरार्थकत्वलक्षणार्थक्रियाकारित्वरूपो विजातीयसंवादः । तस्य फलोत्तरकालं निश्चेतव्यत्वेनेदानीं तत्सत्त्वनिश्चयायोगादसत्त्वसम्भवशङ्का स्यादेवेति भावः ।।

श्लोकः २४

केचित्तु, यदि गुणोत्कर्षः असत्यः स्यात् तर्हि तत्तात्पर्यकवेदजन्यज्ञाने प्रामाण्यनिश्चयो न स्यात् । प्रामाण्यस्य विषयसत्तामूर्तिकत्वादिति तर्कपराहतत्वान्नाप्रयोजकतेत्यत आह– **संवादेति ॥ सत्त्वनिश्चयायोगात्** । सत्त्वघटितप्रामाण्यनिश्चयायोगात् । संवादेन खलु प्रमाणानां प्रामाण्यनिश्चयः । संवादश्च सजातीयेन विजातीयेन वा भवेत् । न चासौ प्रकृत इति प्रामाण्य-ग्राहकाभावादिष्टापादनमेतदिति भाव इत्याहुः । अन्ये तु, असत्त्वसम्भवादित्यनेनोक्तानुमाने किं दूषणमभिहितमित्यतः गुणोत्कर्षो न निश्चितसत्ताकः संवादशून्यत्वात् । शुक्तिरूप्यवदिति प्रतिपक्षपराहतिरिति भावेनाऽह संवादेतीत्यवतारयन्ति ।

'स्वतः प्रामाण्यात्' इति भाष्यस्य कृतचोद्यपरिहारपरत्वस्फोरणाय स्वशब्दस्य प्रामाण्याश्रयग्राहकपरत्वं प्रामाण्यशब्दस्य तन्निश्चयपरत्वं चोपेत्य व्याचष्टे– **ज्ञानग्राहकेणैवेति** ॥ एवकारव्यावर्त्यमुक्तम्– **संवादमिति** ॥ वेदजन्यगुणोत्कर्षादिज्ञानप्रामाण्यस्य ज्ञानग्राहकग्राह्य-त्वेऽपि वेदप्रतिपाद्यगुणोत्कर्षस्यासत्त्वं किं न स्यादित्यत आह– **न हीति** ॥ याथार्थ्यरूप-प्रामाण्यस्यार्थसत्त्वशरीरकत्वादित्याशयः । **एवं सति** प्रामाण्यस्य ज्ञानग्राहकग्राह्यत्वे । **सत्त्वं स्यादिति** ॥

अयमाशयः । 'अनृतजडविरोधि' इत्यादिबौद्धागमजन्यज्ञानं तावत् साक्षिवेद्यम् । तद्गतप्रामाण्यं ज्ञानग्राहकसाक्षिवेद्यं न वा । नेति पक्षे प्रामाण्यस्य ज्ञानग्राहकग्राह्यत्वरूप-स्वतस्त्वभङ्गः । आद्ये बौद्धागमविषयोऽपि सन् स्यात् । विषयसत्त्वमूर्तिकत्वात् प्रामाण्यस्येति । **तत्प्रामाण्यग्रहणस्य** बौद्धागमजन्यज्ञानप्रामाण्यग्रहणस्य । **अपोदितत्वादिति** ॥ ज्ञानं गृह्णन् साक्षी प्रामाण्यं गृह्णातीत्युत्सर्गः । बलवद्बाधकोपनिपाते तु प्रामाण्यं न गृह्णाति । तदिहापि साक्षी बौद्धवाक्यजनितज्ञानमात्रं गृह्णन्नपि बलवद्बाधकोपनिपातरूपाप्रामाण्यग्राहकसामग्र्या प्रतिबद्धो न प्रामाण्यग्रहणस्येष्टे । स्वतो गमनसमर्थोऽपि गजो गोक्षुरके न प्रतिबद्धो न गच्छतीति यथा । न चैवं स्वतस्त्वहानिः । ग्राह्यप्रामाण्यविरोध्युपस्थापकसामग्र्यसमवहितज्ञानग्राहक-ग्राह्यत्वस्य स्वतस्त्वशब्दार्थत्वादिति भावः । **तथा प्रकृतेऽपीति** ॥ यथा बौद्धवाक्य-जन्यज्ञानप्रामाण्यग्रहणेऽपवादः तथा सर्वोत्कर्षप्रतिपादकवेदजन्यज्ञानप्रामाण्यग्रहणे प्रबल-विरोधोपनिपात इत्यर्थः ।

प्राचीनटीकायां तु, ननु वेदोक्तयोर्ब्रह्मरुद्रोत्कर्षयोरिदानीमेव निरस्तत्वात् कथं वेदोक्ते विष्णूत्कर्षे आश्वास इत्यत आह– **अविरोधादिति** ॥ अन्योत्कर्षैक्ययोर्भारतादिविरोधादत्राविरोधाद् युक्त आश्वास इति व्याख्यातम् । **अनुमानेति** ॥ ईश्वरो न सर्वोत्कृष्टः पुरुषत्वात् । परिदृश्यमानपुरुषवदित्यनुमानेत्यर्थः । ईश्वरसर्वोत्कर्षस्य अपौरुषेयतया निर्दोषेण वेदेन प्रमितत्वादनुमानं बाधितविषयमिति भाष्यभाव इत्याह– **कालातीतमिति** ॥ **प्रमाणविरुद्धस्यापि** प्रमाणबाधितस्यापि । धर्माणां वैचित्र्यमिति विग्रहे अर्थानामित्यनन्वयः । अर्थानां ये धर्मास्तेषामित्युक्तेऽसामर्थ्येन धर्मवैचित्र्यमिति समासायोग इत्यत आह– **धर्मैरिति** ॥ अर्थानां धर्मवैचित्र्यं गवाश्वादिरूपाणामर्थानां सास्नैकशफादिधर्मैर्महिषादिवैलक्षण्यमस्ति तावत् । तन्न स्यात् । गौरश्वो वा न महिषाद्विलक्षणः । पशुत्वात् । महिषवदित्यनुमानसम्भवादिति भावः ।

अतिप्रसङ्गाभिधानाभिप्रायत्वे धर्मवैचित्र्यं न स्यादर्थानामित्येव भाषणं स्यान्न तु धर्मवैचित्र्यादितीत्यरुच्या पक्षान्तरमाह– **यद्वेति** ॥ **अनेन** न च प्रमाणदृष्टस्येत्यादिवाक्यद्वयेन । **असम्भावनेति** ॥ सन्ति हि तेऽप्यर्थाः ये प्रमाणप्रमिता अप्यसम्भावनयाऽपोद्यन्ते । यथा देवगवानामुत्तानानां वहनम् । तथा न च प्रमाणदृष्टस्येति वाक्येन भगवद्गुणोत्कर्षस्य वेदलक्षणप्रमाणावसितस्याप्यन्यत्रादर्शनादसम्भावनयाऽपवादः किं न स्यादित्यसम्भावनया प्रतिहतत्वरूपविरोधं परिहर्तुं धर्मवैचित्र्यादिति वाक्येन निर्दोषाशेषसद्गुणत्वे समतीतक्षराक्षरत्वमिव गुणोत्कर्षे विचित्रधर्मयोगित्वलक्षणं सम्भावकप्रमाणं दर्शयतीत्यर्थः । दूषणसौकर्याय स्वतःप्रामाण्यानङ्गीकार इत्यस्यार्थं वदन् चशब्दस्तुशब्दार्थ इत्याह– **संवादाधीनः प्रामाण्यग्रह इत्यङ्गीकारेत्विति** ॥ अदोषत्वमित्यस्यार्थः प्रामाण्यमिति ॥ विपरीतनिश्चयादिजनकत्वरूपदोषराहित्ये प्रामाण्यध्रौव्यादिति भावः । प्राचीनटीकायां तु भवत्पक्षे वेदानामपौरुषेयत्वेन आप्तोक्तत्वगुणाभावात् तदुक्तनिश्चयाय अन्यन्मानं वक्तव्यमित्यत आह– **स्वत इति** ॥ अपौरुषेयत्वेनाशङ्कितवेदप्रमितेऽपि प्रमाणान्तरोक्तावत एवादोषत्वनिश्चयेऽप्यदोषत्वं च साधयेदित्यतिप्रसङ्गः । अतः स्वत एव प्रामाण्यमङ्गीकर्तव्यमिति भाव इति व्याख्यातम् ॥

भावदीपिका

तद्विरोधः महातात्पर्यविरोधः । **सः** महातात्पर्यविरोधः । ननु गुणोत्कर्षस्य सत्त्वे, गुणोत्कर्षः सत्यः वेदमहातात्पर्यविषयत्वाद् ब्रह्मस्वरूपवदित्यनुमानमेव मानमस्त्विति चेन्न ।

श्लोकः २४

अप्रयोजकत्वादित्याह– **नचेति** ।। **मोक्षापेक्षया** मोक्षेच्छया । भक्तस्य मोक्षेच्छायाः सत्त्वादिति यावत् । उक्तस्य गुणोत्कर्षस्य । कुत इत्यत आह– **संवादाभावेनेति** ।। न तावद् गुणोत्कर्षप्रतिपादकवेदस्य साक्षात् स्वविषयविषयकमानान्तरसंवादरूपः सजातीयसंवादोऽस्ति । तदर्थस्य प्रमाणान्तरागोचरत्वात् । नापि स्वनिष्ठप्रामाण्यव्यवस्थापनद्वारा स्वविषयविषयकमानान्तरसंवादरूपोऽर्थक्रियाख्यविजातीयसंवादोऽस्ति । तस्य फलोत्तरकालं निश्चेयत्वेनेदानीमभावादिति भावः । ज्ञानग्राहकेणैव साक्षिणेत्यर्थः । वेदजन्यगुणोत्कर्षादिज्ञानप्रामाण्यस्य साक्षिवेद्यत्वेऽपि वेदप्रतिपाद्यगुणोत्कर्षस्यासत्त्वं किं न स्यादित्यत आह– **नहीति** ।। यथावत्स्थितज्ञेयविषयीकारित्वरूपप्रामाण्यस्यार्थसत्त्वघटितत्वादिति भावः ।। **एवं सतीति** ।। **प्रामाण्यस्य स्वतस्त्व इत्यर्थः** ।। **सत्त्वं स्यादिति** ।। 'अहिंसा परमो धर्म' इत्यादिबौद्धाद्यागमजन्यज्ञानं तावत् साक्षिवेद्यम् । तत्र प्रामाण्यं साक्षिगृहीतं न वा? नेति पक्षे स्वतस्त्वभङ्गः । आद्ये बौद्धाद्यागमविषयस्यापि सत्त्वप्रसङ्गः । विषयसत्त्वघटितत्वात् प्रामाण्यशरीरस्येति भावः । तदिति बौद्धाद्यागमजन्यज्ञानग्रहणम् ।।

अयं भावः । ज्ञानं गृह्णन् साक्षी प्रामाण्यं गृह्णातीत्युत्सर्गः । बलवद्विरोधे प्राप्ते प्रामाण्यं न गृह्णाति । तदिहापि साक्षी बौद्धवाक्यजन्यज्ञानमात्रं गृह्णन् तत्र बलवद्विरोधरूपाप्रामाण्यग्राहकसामग्र्या प्रतिबद्धः सन् प्रामाण्यग्रहणाय नेष्टे । यथा स्वयमेव गतिसमर्थो गजो गोक्षुरकादिना प्रतिबद्धो न चलितुं क्षमते, तद्वत् । न च स्वतस्त्वहानिः । अप्रामाण्यग्राहकसामग्र्यसमवहितज्ञानग्राहकसामग्रीग्राह्यत्वस्यैव स्वतस्त्वशब्दार्थत्वादिति ।। **न च तथेति** ।। गुणोत्कर्षप्रतिपादकवेदजन्यज्ञानप्रामाण्यग्रहणापवादकभूतो विरोधो नास्तीत्यर्थः ।। **अनुमानेति** ।। ईश्वरो न सर्वोत्कृष्टः, चेतनत्वाद् देवदत्तवदित्यनुमानेत्यर्थः ।। **अर्थानां धर्मवैचित्र्यमिति** ।। गवादिरूपाणामर्थानां सास्नादिरूपधर्मैस्तावत् खरादिवैचित्र्यमस्ति । तदपि न स्यात् । तत्रापि, गौः सास्नादिमती न भवति पशुत्वात्, खरवत्, इत्यनुमानसम्भवादित्यर्थः । पण्डितमूर्खाप्रलापोऽपि द्रष्टव्यः ।। **असम्भावनेति** ।। देवदत्तादावदृष्टं सर्वोत्कृष्टत्वम् ईश्वरेऽप्यसम्भावितमित्यसम्भावनारूपविरोधमित्यर्थः । दर्शयति 'धर्मवैचित्र्यात्' इति मूलेनेत्यर्थः । पूर्ववे योजना । तथा च लोकेऽर्थानां धर्मैर्वैचित्र्यदर्शनेनासम्भावनाया अभावादिति भावः ।।

भावप्रकाशः

असत्त्वसम्भवादिति ।। तथा च भगवद्गुणोत्कर्षः सत्यः वेदतात्पर्यविषयत्वादिति हेतुर-प्रयोजक इति भावः । ननु यदि गुणोत्कर्षोऽसत्यस्तर्हि तत्तात्पर्यकवेदजन्यज्ञानस्य प्रामाण्य-निश्चयो न स्यात् । प्रामाण्यस्य विषयसत्तामूर्तिकत्वादिति तर्कबाधान्नाप्रयोजकतेत्यत आह– **संवादाभावेनेति** ।। **सत्त्वनिश्चयेति** ।। सत्त्वघटितप्रामाण्यनिश्चयेत्यर्थः । तथा च प्रामाण्य-ग्राहकाभावादिष्टापादनमेतदिति भावः । ननु स्वतः प्रामाण्यादित्यत्र स्वशब्दस्य प्रामाण्यपरत्वे तदाश्रयपरत्वे वाऽसङ्गतिरित्याशङ्क्य स्वशब्दः प्रामाण्याश्रयग्राहकपरः प्रामाण्यपदं च तन्निश्चय-परमिति भावेन व्याचष्टे– **ज्ञानग्राहकेणैवेति** ।। एवकारव्यावृत्त्यर्थमुक्तम् **संवादमनपेक्ष्येति** ।। एवं सति प्रागुक्ततर्कबाधान्नाप्रयोजकत्वशङ्केत्याशयवानाह– **नहि प्रामाण्यनिश्चय इति** ।।

ननु धर्माणां वैचित्र्यमिति कृतेऽर्थानामित्यनन्वयः । अर्थानां ये धर्मा इति कृते तु असामर्थ्येन समासायोग इत्यत आह– **धर्मैः वैचित्र्यमिति** ।। ननु सन्ति च तेप्यर्था ये प्रमाण-प्रमिता अपि असम्भवनायाऽपोह्यन्ते यथा देवगवानामुत्तानानां वहनं तद्वत् गुणोत्कर्षस्य प्रमितत्वेप्यन्यत्रादृष्टत्वेनासम्भावनयापवादः स्यादित्याशङ्क्य तन्निरासपरत्वेनापि योजना कार्येत्याह– **यद्वानेन ग्रन्थेनेति** ।। न च प्रमाणसिद्धत्वेत्यादिवाक्यद्वयेनेत्यर्थः ।।

भाष्यम्– अनन्यापेक्षया च तत्परत्वं सिद्धमागमानाम् ।। **'नारायणपरा वेदाः'** (भाग.२.५.१५) ।। **'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति'** (कठ.२.१५) **'वासुदेवपरा वेदाः'** (भाग.१.२.२९) इति ।।

न चैतद्विरुद्धम् । ईश्वरनियमात् । अनादौ च तत्सिद्धं 'द्रव्यं कर्म च कालश्च' (भाग.२.१०.१२) इत्यादौ ।। **प्रयोजकत्वं तु पूर्वोक्तन्यायेन । अतः सिद्धमेतत्** ।।

भावप्रदीपिका

एवं मोक्षार्थत्वेऽपि न विरुद्धमानाभिधायकत्वं वेदस्य किमुतानन्यापेक्षया तत्परताया-मित्याह– **अनन्येति** ।। वाक्यस्यापातार्थोऽयं विरुद्धः, क्वाप्यदर्शनादित्यत आह– **न चेति** ।। अनादिवेदनियमनं कथमीशस्य? इत्यत आह– **अनादौ चेति** ।। प्रामाणिकमप्यनादिनियमनं

कथं घटते? इत्यत्राह– **प्रयोजकत्वं चेति** ॥ **नियामकत्वम्** ॥ पूर्वोक्तन्यायोऽचिन्त्यशक्तित्वम्। अशून्यार्थत्वं वेदस्योपसंहरति– **अत इति** ॥ वेदस्य मोक्षार्थत्वेन मोक्षसिद्धिः ॥

भावप्रकाशिका

एवं तावज्जीवमोक्षापेक्षया भगवद्गुणोत्कर्षे महातात्पर्यं सर्वागमानामित्युक्तम्। अधुना विनाऽप्यन्यापेक्षां तत्रैव महातात्पर्यम्, 'नारायणपरा वेदाः' इत्यादौ व्यवधानाप्रतीतेरित्याह– **अनन्यापेक्षयेति** ॥ अनेनाविद्यमानगुणोत्कर्षोक्तिशङ्कैव वारिता भवति। ननु सर्वेषामागमानां जीवमोक्षापेक्षया भगवद्गुणोत्कर्षे तात्पर्यमुक्तम्। अतस्तेषामेवानन्यापेक्षया तत्रैव तात्पर्यं विरुद्धमित्यत आह– **न चेति** ॥ मध्यमभक्तान् प्रति तन्मोक्षाय स्वगुणोत्कर्षपरत्वेनागमान् नियामयति भगवान्। एकान्तान् प्रत्यनन्यापेक्षयैव। तेषां मोक्षस्यापि निरन्तरभगवद्ध्यानार्थत्वादित्यविरोधः। नन्वनादिनित्ये वेदे या वाचकत्वशक्तिस्तात्पर्यलक्षणा स्वाभाविका, तामीशोऽपि कथं प्रयोजयेत्? अनन्याधीनत्वान्नित्यस्वभावयोरित्यत आह– **अनादौ चेति** ॥ 'द्रव्यं कर्म च' इत्यादिवाक्यपर्यालोचनयाऽनादिनित्येऽप्यन्यप्रयोज्यत्वसिद्धौ सत्यां तत्प्रयोजकत्वमीशस्य पूर्वोक्ताचिन्त्यशक्तित्वनयेन सिद्ध्यतीत्यर्थः। एवमविरोधात् साक्षादेव भगवत्परोक्तेश्च सर्वागमानामनन्यापेक्षयाऽपि तत्परत्वं सिद्धमित्युक्तमुपसंहरति– **अत इति** ॥

प्रमेयदीपिका

इतोऽपि न वेदतात्पर्यगोचरस्य भगवद्गुणोत्कर्षस्यासत्त्वं शङ्कनीयमित्याह– **अनन्येति** ॥ प्रयोजनानपेक्षया **चे**त्यर्थः। तर्हि **तत्परत्वमेव** न सिद्ध्येत्। प्रयोजनपर्यालोचनया हि तत्प्राक् साधितमित्यत आह– **सिद्धमिति** ॥ कथम्? इत्यत आह– **नारायणेति** ॥ प्रयोजनापेक्षया भगवद्गुणोत्कर्षपरत्वपक्षे प्रयोजनेन तत्साधनं कृतम्। प्रयोजनाऽपेक्षापक्षे तु आगमैरेव तत्सिद्धम्। पक्षद्वयं च 'सर्वे वेदास्तु देवार्थाः' इत्यादिवक्ष्यमाणप्रमाण(प्र)सिद्धम् ॥

एकस्यैव वाक्यस्य प्रयोजनसापेक्षत्वमनपेक्षत्वं च विरुद्धमित्यत आह– **नचेति** ॥ प्रतिपत्तृभेदादिति भावः ॥ ननु जडस्य वेदस्य 'एतान् प्रत्येवं प्रतिपादयिष्यामि, एतान् प्रत्येवम्' इति कथं चेतनवत् प्रवृत्तिः? इत्यत आह– **ईश्वरेति** ॥ अनादिर्वेद इत्युक्तम्। तत्र कथमीश्वरस्य

नियमनम्? इत्यत आह– **अनादौ चेति** ॥ **अनादिपदार्थविषये** । नियामकत्वमन्यत्रादृष्टं कथमीश्वरस्य? इत्यत आह– **प्रयोजकत्वं त्विति** ॥ अनादेर्नियामकत्वं त्वीश्वरस्याचिन्त्य-शक्त्या युक्तम् । 'अनन्यापेक्षया च' इत्यादिनोक्तमुपसंहरति– **अत इति** ॥ तथाच पक्षद्वयेऽपि महातात्पर्यविरोधान्नेश्वरस्य ईक्षितृत्वादिकं मायामयमिति भावः ॥

भावदीपः

इतोऽपीति ॥ न केवलं स्वतःप्रामाण्यात् किन्तु वक्ष्यमाणमोक्षाख्यप्रयोजननैरपेक्ष्येणैव उत्कर्षप्रतिपादनादपीत्यर्थः । **प्राक् साधितमिति** ॥ 'मोक्षो हि' इत्यादिना ग्रन्थेनेत्यर्थः ॥ **इत्यादि वक्ष्यमाणेति** ॥ सप्तमभाष्यान्त्यभागे । **प्रतिपत्तृभेदादिति** ॥ ब्रह्मादिप्रतिपत्त्रपेक्षया प्रयोजनानपेक्षत्वस्य तदितरप्रतिपत्त्रपेक्षया तत्सापेक्षत्वस्योपपत्तेरिति भावः ॥

भावरत्नकोशः

इतोऽपि न केवलं संवादमनपेक्ष्य ज्ञानग्राहकेणैव प्रामाण्यस्य निश्चितत्वाद् । भगवद्गुणोत्कर्षस्यासत्त्वं न शङ्कनीयम् । किन्तु प्रयोजनानपेक्षयोत्कर्षप्रतिपादनादपि । **तर्हि** प्रयोजनापेक्षाभावे । वेदानां भगवद्गुणोत्कर्षपरत्वमेव न स्यादित्यर्थः । दूरे तु सत्त्वशङ्केत्येवकारार्थः । कुत इत्यत आह– **प्रयोजनेति** ॥ **तत्** तत्परत्वम् । **प्राक्** मोक्षो हि महापुरुषार्थ इत्यत्र । प्रयोजनपर्यालोचनया हि तत् साधितमिति कृतचोद्यपरिहारं वक्तुमाह– **प्रयोजनापेक्षयेति** ॥ एकस्य वेदस्य प्रयोजनापेक्षानपेक्षे कुत इत्यत आह– **पक्षद्वयं चेति** ॥ **इत्यादिवक्ष्यमाणेति** ॥

'सर्वे वेदास्तु देवार्था देवा नारायणार्थकाः ।
नारायणस्तु मोक्षार्थो मोक्षो नान्यार्थ इष्यते ।
एवं मध्यमभक्तानामेकान्तानां न कस्यचित् ।
अर्थे नारायणो देवः सर्वमन्यत् तदर्थकम् ।'

इति सप्तमभाष्ये वक्ष्यमाणेत्यर्थः । **अत्र** देवार्थाः देवप्रतिपत्त्यर्थाः । **प्रतिपन्ना** देवाः **नारायणार्थकाः** नारायणज्ञानार्थाः । **मोक्षार्थः** मोक्षार्थे ज्ञातव्यः । **नान्यार्थः** न तद्भिन्नपरम-पुरुषार्थार्थः । मध्यमभक्तानां चित्तवृत्तिः । एकान्तानां नियतानामुत्तमभक्तानां न कस्यचिदर्थे स

श्लोकः २४

एव परमपुरुषार्थ इत्येतदर्थके प्रमाणे 'एवं मध्यमभक्तानाम्' इत्यन्तेन आद्यः पक्षः 'एकान्तानाम्' इत्यादिना प्रमाणशेषेण द्वितीयः पक्षः प्रत्येतव्य इति विवेकः ॥

एकस्यैव वाक्यस्येति । 'अर्थैकत्वादेकं वाक्यम्' इति न्यायेन भगवदुत्कर्षलक्षणैकार्थप्रतिपादकः सर्वो वेद एकमेव वाक्यमिति भावः । प्रतिपत्तृभेदात् मध्यमोत्तमरूपज्ञातृभेदात् प्रयोजनापेक्षत्वं तदनपेक्षत्वं च न विरुद्धमित्यर्थः ॥

एतान् प्रति मध्यमभक्तान् प्रति । तन्मोक्षार्थं गुणोत्कर्षवन्तं भगवन्तं प्रतिपादयिष्यामि उत्तमभक्तान् प्रति तु प्रयोजनानपेक्षया प्रतिपादयिष्यामीति प्रवृत्तिश्चेतनस्यैव दृष्टा न जडस्येत्यर्थः। ईश्वरस्य जडं प्रत्यपि तथा नियमनाज्जडस्याप्येवं प्रवृत्तिर्युक्तेति भाष्यार्थः ॥ **इत्युक्तमिति ॥ 'अपौरुषेयत्वात्'** इत्यत्र 'अविनाशि तु तद् विद्धि' इत्यादौ चेति योज्यम् । तत्र अनादिपदार्थविषये ॥ **कथमिति ॥** अयमाशयः । वेदस्यानादित्वाद् वेदशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य वेदत्वस्यार्थप्रतिपादनशक्तिरूपस्य वेदस्वभावत्वात् धर्मिणा सह पराधीनत्वं केन प्रकारेणेति । भाष्ये द्रव्यशब्देन प्रकृत्यादितत्त्वमुच्यते । कर्मेति धर्माधर्मौ । स्वभावः प्रकृत्यादीनां परिणामादिः । जीव इत्यभिमानीति सुधानुसारेणार्थो द्रष्टव्यः । प्रयोजकत्वमित्यस्यार्थः अनादेर्नियामकत्वमिति ॥ अनादेर्नियोजकत्वं त्विति पाठेऽप्ययमेवार्थः । ईश्वरस्याचिन्त्यशक्त्या युक्तमिति ॥

अयं भावः । 'अनादीनां गुणादीनां यथा गुण्यादितन्त्रता । तथाऽनादिश्रुतेरस्तु क्षेमायेश्वरतन्त्रता' यथा वैशेषिकादिमते गगनादिपरिमाणादीनामनादिनित्यानामपि स्वाश्रयगगनाद्यधीनता, यथा वाऽद्वैतिमतेऽनादेरात्माज्ञानसम्बन्धस्य जीवब्रह्मविभागादेश्च स्वसम्बन्ध्यज्ञानाद्यधीनता, यथा वा प्राभाकरमते दुःखप्रागभावस्य मोक्षस्य ज्ञानाधीनता, यथा वा मतान्तरे दुरितप्रागभावस्य निषिद्धाकरणाधीनता, तथा वेदस्य तत्पदप्रवृत्तिनिमित्तस्य चोत्पत्त्यभावेऽपि विष्ण्वधीनता ॥

किञ्च सादेरप्युत्पत्तावन्यापेक्षायामपि तदनन्तरस्थितावनादितो न विशेषः । तत्र च सादिर्न केवलमुत्पत्तावीशतन्त्रः, किन्तु स्थितावपीति 'प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूयः' इति सूत्रकृतैवोक्तत्वादनादेरुत्पत्त्यभावेन तत्रान्यानपेक्षायामपि स्थितावीश्वरापेक्षा किं न स्यात् । दृश्यते हि योगे अन्यापेक्षस्य पराधीनत्ववत् क्षेमेऽपि तदपेक्षस्य तदधीनता ॥

किञ्च

'अकर्तुमन्यथा कर्तुं कर्तुं चास्तीश्वरस्य यत् ।
सामर्थ्यं तेन तत्तन्त्रमनाद्यपि च सादिवत्' ।

ईश्वरो हि सर्वत्राप्रतिहतशक्तित्वाद्घटेनेवाव्याकृताकाशादिनाऽपि रहितमतीतादिकालं कर्तुं शक्नोति । सङ्कल्पाभावात् तु तदकरणम् । तदभावश्च कार्योन्नेयः । न च शक्त्यभावादेव तदुपपत्तिः । 'स्वभावजीवकर्माणि' इत्यादितत्त्वप्रकाशिकोदाहृतश्रुत्यादिविरोधात् । ऐश्वर्य-विरोधाच्च । तथा चानादीश्वरेच्छाधीनानादिस्वभावता कथमीश्वरतन्त्रताविरोधिनीति । तदुक्तं 'तादृशत्वात् तु तच्छक्तेः' इत्यनुव्याख्यानसुधायाम् । तादृशी खल्वीश्वरस्य शक्तिः यन्नित्या-नित्यस्वभावसर्वविषया । अन्यथेश्वरत्वहानेः । अथ तस्याः शक्तेः किं शक्यमिति चेत्, तत्स्वरूपसत्तैव । अनादिसिद्धा सेति चेत्, सत्यम् । अनादीश्वरशक्त्यैवेति वदाम इति ॥ **पक्षद्वयेऽपीति** ॥ प्रयोजनानपेक्षया तदपेक्षया च वेदस्य गुणोत्कर्षप्रतिपादकत्वमिति पक्षद्वयेऽ-पीत्यर्थः ॥

भावदीपिका

॥ **तर्हीति** ॥ प्रयोजनापेक्षाया अभावे वेदानां भगवद्गुणोत्कर्षपरत्वमेव न सिद्ध्येदित्यर्थः । कुत इत्यत आह– **प्रयोजनेति** ॥ **प्रागिति** ॥ 'मोक्षो हि महापुरुषार्थ' इत्यादिनेत्यर्थः । तत्साधनं भगवद्गुणोत्कर्षपरत्वसाधनम् ॥ **वक्ष्यमाणेति** ॥

'सर्वे वेदास्तु देवार्था देवा नारायणार्थकाः ।
नारायणस्तु मोक्षार्थो मोक्षो नान्यार्थ इष्यते ॥
एवं मध्यमभक्तानामेकान्तानां न कस्यचित् ।
अर्थे नारायणो देवः सर्वमन्यत् तदर्थकम्'

इति सप्तमाध्यायान्ते वक्ष्यमाणप्रमाणसिद्धमिति प्रामाणिकमित्यर्थः । तथा च मध्यमभक्तान् प्रति 'मोक्षो हि' इत्यादिना प्रयोजनेन तत्परत्वसाधनं कृतम् । प्रयोजननिरपेक्षांस्तूत्तमभक्तान् प्रति तु 'नारायणपरा वेदा' इत्याद्यागमेन तत्परत्वं साधितमिति भावः । कुतो न चेत्यत आचार्याभिप्रेतं हेतुमाह– **प्रतिपन्निति** ॥ प्रयोजनापेक्षया वेदानां तत्परत्वप्रतिपत्तारो मध्यमाः ।

श्लोकः २४

तन्निरपेक्षया आगमैरेव तत्परत्वप्रतिपत्तार उत्तमा इति मध्यमोत्तमाधिकारिरूपप्रतिपत्तृभेदान्न विरुद्धमित्यर्थः । एतान् मध्यमान् **एवं** प्रयोजनापेक्षया प्रतिपादयिष्यामि गुणोत्कर्षम्, एतान् उत्तमान् **एवं** प्रयोजननिरपेक्षया ॥ **ईश्वरेतीति** ॥ मध्यमान् प्रति प्रयोजनापेक्षया गुणोकर्ष-प्रतिपादयितुमुत्तमान् प्रति तु प्रयोजननिरपेक्षयेतीश्वरप्रेरणादित्यर्थो द्रष्टव्यः ॥ **अन्यत्रेति** ॥ अस्मदादावित्यर्थः । **प्रयोजकत्वशब्दार्थो** नियामकत्वमिति । **पक्षद्वयेऽपीति** ॥ प्रयोजनापेक्षया तदनपेक्षया च गुणोत्कर्षप्रतिपादकत्वं वेदस्येति पक्षद्वयेऽपीत्यर्थः ।

भावप्रकाशः

तत्प्राक्साधितमिति ॥ मोक्षो हि महापुरुषार्थ इत्यत्रेत्यर्थः । सर्वे वेदास्तु देवार्था इत्यादीति ॥

सर्वे वेदास्तु देवार्था देवा नारायणार्थकाः ।
नारायणस्तु मोक्षार्थे मोक्षो नान्यार्थ इष्यते ।
एवं मध्यमभक्तानामेकान्तानां न कस्यचित् ।
अर्थे नारायणो देवः सर्वमन्यत्तदर्थकमिति

सप्तमे वक्ष्यमाणप्रमाणेनेत्यर्थः । अत्र वेदा देवप्रतिपत्त्यर्थाः । प्रतिपन्ना देवाः । नारायणज्ञानार्थाः । नारायणस्तु मोक्षार्थे ज्ञातव्यः । मोक्षो न पुरुषार्थान्तरार्थः ॥

एवं मध्यमभक्तानां चित्तवृत्तिरित्यर्थकेन सपादश्लोकेनाद्यपक्षः प्रमीयते । एकान्तानां नियतानां उत्तमभक्तानां न कस्यचिदर्थे नारायणो देवः । स एव परमपुरुषार्थ इति यावत् इत्यर्थकेनैकान्तानां न कस्यचिदित्यादिपादत्रयेण द्वितीयः पक्षः प्रमीयत इति विवेकः । **एतान्प्रतीति** ॥ मध्यमभक्तान् प्रति तन्मोक्षार्थं गुणोत्कर्षं भगवन्तं प्रतिपादयिष्यामीति प्रथम-वाक्यार्थः । एकान्तान् प्रति स्वप्राधान्येनैव गुणोत्कृष्टं भगवन्तं प्रतिपादयिष्यामीति द्वितीय-वाक्यार्थः । **अनादिर्वेद इत्युक्तमिति** ॥ अविनाशि तु तद्विद्धीत्यत्रेति शेषः । यद्यपि नित्यत्व-मेव तत्रोक्तं तथाऽपि दृष्टान्तस्य साधनवत्त्वोपपादनायानादित्वमप्युपलक्षणीयम् । अत एव तन्निवर्त्याशङ्काप्रदर्शनाय जीवादन्यस्यानादिनित्यस्याभावादित्यनादित्वग्रहणं कृतमिति मन्तव्यम् । यद्वा पौरुषेयत्वादित्यादावुक्तमित्यर्थः ॥

भाष्यम्– तच्चानन्यापेक्षा अचिन्त्यशक्तित्व एव युक्तम् । अतो न मायामयमेकम् ॥

भावप्रदीपिका

तादर्थ्यातादर्थ्ययोरेकत्र विरोध इत्यत आह– **तच्चेति** ॥ ईश्वरस्य स्वतन्त्राचिन्त्यशक्तित्वे फलार्थत्वं च युक्तमेवेत्यर्थः । न च मायया इत्युक्तमुपसंहरति– **अत इति** ॥

भावप्रकाशिका

ननु तर्ह्येतदेवास्तु । जीवमोक्षापेक्षया चेत् भगवतोऽप्राधान्यं स्यादित्यत आह– **तच्चेति** ॥ गुणोत्कर्षज्ञानात् प्रसन्नो भगवान् मुक्तिं ददातीति हि मोक्षार्थताऽपि भगवदुत्कर्षस्य । तत्र पारार्थ्यमात्रेणाङ्गत्वं भगवतः स्यात् । तर्हि मोक्षार्थतैव तस्य न स्यात् । उत्कर्षज्ञानं विना तत्प्रसादाभावात् । अतो यज्जीवमोक्षापेक्षयाऽपि भगवदुत्कर्षे तात्पर्यमागमानाम्, तदपि तस्यानन्यापेक्षयाऽचिन्त्यशक्तित्व एव युक्तम् । एतेनैतदपि प्रत्युक्तम् । यदाहुरन्ये– उद्देश्य-देवतानां यागार्थत्वात् तदङ्गत्वमिति ॥ यागादेरपि तदधीनत्वादिति भावः । यत एवं भगवति स्वतन्त्राचिन्त्यशक्त्यैव विरुद्धधर्मयोरविरोधः, अतो नान्यतरमिथ्यात्वकल्पनमित्युपसंहरति– **अत इति** ॥

प्रमेयदीपिका

अप्रामाणिकं च तन्मायामयत्वम् । तथाहि किं स्थाणुत्वेक्षितृत्वान्यथाऽनुपपत्त्या एतत् कल्प्यत उत प्रमाणान्तराभावात् । नाद्यः । अन्यथैवोपपत्तेरुक्तत्वादित्याह– **तच्चेति** ॥ स्थाणोरपीक्षितृत्वम् । **अनन्यापेक्षा** स्वतन्त्रा । न द्वितीयः । तददर्शनादिति भावेनोपसंहरति– **अत इति** ॥

भावदीपः

यथोक्तमिति ॥ भक्तिपादे सूत्रकृतोक्तमित्यर्थः । अतः अव्यक्तत्वे प्रत्यक्षत्वे च प्रमाण-सत्त्वात् अनन्तेनापरिच्छिन्नशक्तिकेन ईश्वरेण तत्प्रसादेनेति यावत् । प्रकाशो व्यक्तस्यापि भवति । तस्याभिध्यानादित्युक्तेशप्रसादसाध्यबन्धनिवृत्तिरूपं लिङ्गं च प्रसादहेतुकप्रकाशज्ञापकं हि ततोऽप्यव्यक्तस्याप्यस्ति । प्रकाश इति ज्ञायत इति सूत्रार्थः ॥ २४ ॥

श्लोकः २४

भावरत्नकोशः

तन्मायामयत्वम् ईक्षितृत्वादिमिथ्यात्वम् । **उक्तत्वादिति** ॥ 'त्वयीश्वरे ब्रह्मणि नो विरुद्ध्यते' इति अन्यत्र सहानवस्थितानामपि धर्माणामैश्वर्यबलादेवाविरोधस्य प्रागुक्तत्वेने-क्षितृत्वादेर्मायामयत्वं विनैव पारमार्थिकत्वेनैव सम्भवस्याभिधानादर्थापत्तिर्नोन्मिषतीति भावः । **तददर्शनात्** प्रमाणान्तरादर्शनात् ॥

भावदीपिका

॥ **अन्यथानुपपत्त्येति** ॥ स्थाणुत्वमीक्षितृत्वस्य मायिकत्वं विना नोपपद्यत इति एतदीक्षि-तृत्वस्य मायिकत्वं कल्प्यत इत्यर्थः ॥ **प्रागिति** ॥ 'स्थाणुत्वेऽप्यैक्षतेत्याद्यविरुद्धमीश्वरस्य' इत्यादिग्रन्थेनेत्यर्थः । मूले स्थाणुत्वेक्षितृत्वयोर्मध्ये एकमीक्षितृत्वं न मायामयमित्यर्थः ॥

भाष्यम्– अचलत्वं तु 'अप्रहर्षमनानन्दम्' 'अदुःखमसुखम्' '(न) अप्रज्ञम्' (माण्डूक २.१) 'असद्वा' (तै.उ.२.७) इत्यादिवत् । क्रियादृष्टेः । 'तपो मे हृदयं ब्रह्म तनुर्विद्या क्रिया कृतिः' (भाग.६.४.४६) इत्याद्युक्तेः । अतश्च न मायामयं सर्वम् ॥

भावप्रदीपिका

'अचलोऽयम्' इति स्वयमेव निष्क्रियत्वोक्तेः कुतो न मायामयं ब्रह्मणः कर्तृत्वादि? इत्यत आह– **अचलत्वमिति** ॥ यथा सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्माभ्युपगच्छता परेण तदनानन्दादिवचनानां लौकिकानन्दादिराहित्यमेवेत्यर्थः कल्प्यः, तथा प्राकृतविचारराहित्यमेवार्थः 'अचल' पदस्ये-त्यर्थः । अनानन्दादिवाक्यस्यानन्दादिश्रुतिविरोधाद्युक्ताऽर्थान्तरकल्पना, न प्रकृते कारणाभावा-दित्यत आह– **क्रियेति** ॥ क्रियाद्यमायामयत्वप्रत्युक्त्यैवाशेषभगवद्गुणमायामयता प्रत्युक्तेत्याह– **अतश्चेति** ॥ इतश्च न मायामयं सर्वमैश्वर्यादीत्याह– **ऐश्वर्यादीति** ॥ अनेन गुणानां स्वरूपत्वमेव स्यात्र मायामयतेत्याह– **स्वरूपत्वादिति** ॥ बाधाभावाच्च न शक्त्यादेर्मायिकत्वमित्याह– **विज्ञानेति** ॥ २४ ॥

भावप्रकाशिका

ननु तर्ह्युत्तरपदेन क्रियानिषेधः कथमित्यत आह– **अचलत्वं त्विति** ॥ यथा 'अप्रहर्षमना-

नन्दम्' इत्याद्युक्तावपि, नाप्राकृतापरिमितस्वरूपानन्दज्ञानसत्त्वानां निराकृतिः । 'आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न बिभेति' 'विज्ञानं ब्रह्म चेद्वेद' 'सदेव सोम्येदमग्र असीत्' इत्यादितद्दृष्टेः । एवमचलत्वोक्तावपि, नाप्राकृतस्वरूपानन्तगमनादिक्रियानिषेधः । अपि त्वप्राप्तप्राप्तिपूर्वदेश-वियोगादिनिषेधः 'अनेजदेकं मनसो जवीयः' 'आ तेन यातम्' इत्यादिक्रियादृष्टेः । 'क्रियाऽऽ-कृतिः' इत्यस्य 'शृङ्गाराद्याकृतिगतः क्रियात्मा पाकशासनः' इति व्याख्यानेऽप्यङ्गदेवताधर्माणां भगवद्गतत्वस्य समाह–रसूत्रसिद्धत्वादत्रोदाहरणमिति भावः । यत एवं चलादिमिथ्यात्वनयेन सत्यज्ञानादेः सर्वस्यापि मिथ्यात्वम्, असत्यादिव्यावृत्तिरपि सत्यज्ञानादिविशेषे सत्येव, अतः 'सत्यं ज्ञानम्' इत्यादिवत् सार्वज्ञसर्वैश्वर्यसर्वकर्तृत्वादिधर्मजातं सर्वं च न मायामयमित्याह– **अतश्चेति ॥**

प्रमेयदीपिका

प्रकृतमनुसरन् 'अचलः' इत्येतत्पदं यदन्यैः 'परिस्पन्दरहितः' इति व्याख्यातं तदसदिति भावेनाऽह– **अचलत्वं त्विति ॥ इत्यादिवत्** 'व्याख्येयम्' इति शेषः । सत्यज्ञानानन्दस्वरूपं ब्रह्माभ्युपगच्छता यथैतानि वाक्यानि व्याख्यायन्ते 'लौकिकसत्तादिरहितम्' इति तथा 'अचलः' इत्येतदपि लौकिकक्रियाप्रतिषेधपरं व्याख्येयम्। सर्वथा परिस्पन्दाभावार्थत्वे 'अप्रहर्षम्' इत्यादेरपि 'सर्वथाऽनानन्दत्वादिकम्' अर्थः स्यात् अविशेषादिति भावः ॥

ननु विषमोऽयमुपन्यासः । 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' (बृ.उ.३.९.२८) 'सत्यं ज्ञानम्' (तै.उ.२.१) इत्यादिभिरानन्दरूपत्वादेः प्रमितत्वेन तथा व्याख्यानोपपत्तेरिति चेत् समं प्रकृतेऽपीत्याह– **क्रियेति** ॥ कुतः क्रियादृष्टिः? इत्यत आह– **तप इति ॥ तपः** आलोचनम् ॥ 'विज्ञानमानन्दम्' इत्यादीनि निरवकाशानि । क्रियावाक्यानि सावकाशानि । सर्वस्य ब्रह्मधर्मस्य मायामयत्वात्। अतः पुनर्वैषम्यमित्यत आह– **अतश्चेति** ॥ 'अत एव' महातात्पर्य-विरोधादेव ॥

भावरत्नकोशः

एतानि वाक्यानि 'असद् वै', 'न प्रज्ञम्', 'असुखम्' इत्येतानि वाक्यानि । व्याख्यान-प्रकारोक्तिः– **लौकिकेति** ॥ लौकिका सत्ता परतन्त्रसत्ता । आदिशब्देन लौकिकमनित्यं ज्ञानं

श्लोकः २४

लौकिकं विषयजन्यमनित्यं सुखं च गृह्यते । 'सत्यं ज्ञानम्', 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' इत्यादिवाक्यप्रमितसत्ताज्ञानानन्दरूपस्य ब्रह्मणः 'असद् वा इदमग्र आसीत्', 'न प्रज्ञम्', 'असुखम्' इत्यादिवाक्यैर्यदसत्त्वमज्ञानत्वमसुखत्वं च प्रतीयते तत् तथा न प्रत्येतव्यम् । किन्तु लौकिकसत्तारहितं लौकिकज्ञानरहितं लौकिकसुखरहितं ब्रह्मेत्येव । उक्तनिरवकाशमानादिति भावः । **सर्वथेति ॥** अनेन 'अदुःखम्' इत्यत्र यथा सर्वदुःखाभावार्थत्वं तथा 'अचलः' इत्यत्रापि सर्वथा परिस्पन्दाभावार्थत्वमिति भाष्ये 'अदुःखम्' इति वाक्योदाहरणमिति सूचितम् । **अविशेषादिति ॥** अचलपदव्याख्यानन्यायस्यात्रापि तुल्यत्वादित्यर्थः । तथा **व्याख्यानोपपत्तेः** असदित्यादेर्लौकिकसत्तादिरहितमित्यादिप्रकारेण व्याख्यानोपपत्तेः । प्रकृतेऽपि 'अचलः' इत्यत्रापि । कुतः **प्रमाणात्** । क्रियादृष्टिः क्रियावगमः ॥

ननु कृच्छ्रचान्द्रायणादिसन्तापस्तप उच्यते– 'तपः कृच्छ्रादिकर्म च' इत्यमरोक्तेः, 'तपस्विभ्यः कृच्छ्रादिचारिभ्यः' इति भाष्ये वक्ष्यमाणत्वात्, तप सन्ताप इति धातोश्च । न च आप्तकामस्येश्वरस्य सन्तापः सम्भवति । अनाप्तकामस्यैव हि लोके सन्तापो दृश्यते । अतस्तपसो भगवद्धृदयत्वोक्तिरयुक्तेत्यत आह– **आलोचनमिति** ॥ 'तप आलोचनं प्रोक्तम्' इति तृतीयतात्पर्योक्तवचनादिति भावः ॥ यद्यपि कर्मनिर्णयटीकायां यस्य तपो ज्ञानस्वरूपं न त्वालोचनात्मकमित्यालोचनात्मकं तपः प्रत्यषेधि । तथाऽप्यज्ञानप्रयुक्तालोचनमेव तत्र दूषितं न तु ज्ञानात्मकालोचनमपि । अज्ञो ह्यालोचयतीति तत्रैव टीकायामुक्तत्वात् । मनःप्रणिधानलक्षणालोचनस्य ब्रह्मादाविवेश्वरेऽभावेऽपि ज्ञानलक्षणमालोचनमनुमतमेवेति ॥

ननु 'तपोभिमानी रुद्रस्तु विष्णोर्हृदयमाश्रितः ।
विद्यारूपा तथैवोमा विष्णोस्तनुमुपाश्रिता ।
शृङ्गाराद्याकृतिगतः क्रियात्मा पाकशासनः'

इति प्रमाणमुदाहृत्य तपोभिमानी रुद्रो मम हृदयाज्जातस्तदाश्रितश्च । विद्याभिमानिन्युमा तनोर्जाता तदाश्रिता च । क्रियाभिमानी पाकशासनः आकृतिः शृङ्गाराद्याकारजातः तदाश्रितश्चेत्येवं भगवत्पादैरिदं वचनमन्यथा व्याख्यातमिति कथमेतद् भगवतः क्रियावत्त्वे प्रमाणमिति चेत् ।

अत्राहुः नृहरितीर्थश्रीमच्चरणाः– अङ्गदेवताधर्माणां भगवद्गतत्वस्य समाहारसूत्रसिद्धत्वात् क्रियाऽऽकृतिरित्यस्यात्रोदाहरणमिति ॥ अयं भावः–

'अङ्गैः पराद्ये हि देवा विसृष्टास्तत्तद्गुणान् परमे संहरेत ।
तांश्चापि तत्रैव विचिन्त्य देवान् स्थानं मुमुक्षुः परमं व्रजेत'

इति समाहारसूत्रभाष्ये न केवलमङ्गेषु तत्तद्देवताभावनया पूर्यते, किन्तु तत्तदङ्गदेवगुण-समाहारश्च तत्तदङ्गेषु कर्तव्यः । यथा चक्षुर्मनआदिषु सूर्यसोमादिगुणा महाप्रकाशकत्वाह्लादकरत्वादय इति ॥ तत्त्वप्रदीपोक्तरीत्या अत्र पालनशासनादिक्रियाणामपि भगवदाकृतौ भावनीयत्वावसायेन भगवतः क्रियावत्त्वे भवतीदं वचनं प्रमाणमिति ॥

केचित्तु, तात्पर्ये प्रमाणेनान्यथा व्याख्यातस्याप्यस्य वचनस्य क्रियावत्त्वे प्रमाणत्वेन अत्र उदाहरणम् । आकृतिर्विग्रहः क्रिया क्रियास्वभाव इति तदर्थ इति यथाश्रुतार्थपरत्वाभिप्रायेणेति विभावयितुं टीकायां तपः तपोभिमानी रुद्र इत्यव्याख्याय आलोचनमिति व्याख्यातमित्याहुः । **निरवकाशानीति** ॥ विज्ञानानन्दादेर्ब्रह्मस्वरूपत्वाभ्युपगमादिति भावः । सावकाशत्वोपपादनं **सर्वस्य ब्रह्मधर्मस्येति** ॥ गुणक्रियादिरूपस्येत्यर्थः । चशब्द एवार्थ इति भावेन व्याचष्टे– **अत एव महातात्पर्येति** ॥

भावदीपिका

॥ **प्रकृतमिति** ॥ 'नित्यः सर्वगतस्थाणुरचलोऽयं सनातन' इति गीताव्याख्यानमित्यर्थः ॥ **एतानीति** ॥ कचिद् वाक्येऽप्रहर्षमिति श्रूयते । कचिदनानन्दमित्यादीत्यत एतानीत्युक्तमिति द्रष्टव्यम् ॥ **लौकिकसत्तादीति** ॥ लौकिकी या सत्ता जातिः, लौकिकं यदनित्यज्ञानं लौकिकं यदनित्यविषयजन्यसुखादि, तद्रहितमिति हेतोरसदित्याद्युच्यत इत्यर्थः । 'अनानन्दत्वादिकम्' इत्यत्रत्याऽनन्दपदस्य प्रहर्षत्वमर्थः । तथा च 'अप्रहर्षम्' इति वाक्येऽप्रहर्षमित्यस्य सर्वथा प्रहर्षशून्यमित्यर्थः स्यात् । तथाच 'अनानन्दम्' इति वाक्ये चानानन्दमित्यस्य सर्वथाऽऽनन्द-शून्यत्वमर्थः स्यादित्यादि द्रष्टव्यम् ॥ **अविशेषादिति** ॥ अचलपदव्याख्यानन्यायस्यात्राप्य-विशेषादित्यर्थः ॥ **तथा व्याख्यानेति** ॥ असदित्यादेर्लौकिकसत्तादिरहितमित्यादिप्रकारेण व्याख्यानेत्यर्थः । कुतः? प्रमाणात् ॥ **निरवकाशानीति** ॥ सत्यज्ञानादेस्तत्स्वरूपत्वेन ब्रह्मधर्मत्वाभावादिति ज्ञेयम् । तथाच तत्प्रतिपादितानि सत्यानीति भावः । सावकाशत्वमेव दर्शयति– **सर्वस्येति** ॥ क्रियादेरपि तदन्तर्गतत्वादिति भावः ॥ **अत इति** ॥ क्रियादेः प्रमितत्वाभावादित्यर्थः । मूले सर्वक्रियादीत्यर्थः ॥

श्लोकः २४

भावप्रकाशः

ननु कृच्छ्रचान्द्रायणादिसन्तापः तपः । तप सन्ताप इत्युक्तेः । तपः कृच्छ्रादिकर्म चेत्यमरोक्तेश्च । न चेश्वरस्य सन्तापोऽस्ति । प्राप्तकामत्वात् । अप्राप्तकामस्यैव लोके सन्तापदर्शनात् । अतस्तपसो भगवद् हृदयात्मकत्वोक्तिरयुक्तेति अत आह– **आलोचनमिति** ॥ तप आलोचन इत्यपि स्मृतेरिति भावः । न चात्र यस्य तपो ज्ञानमयं नत्वालोचनात्मकम् । अज्ञो ह्यलोचत इति कर्मनिर्णयटीकाविरोध इति वाच्यम् । अज्ञानप्रयुक्तालोचनस्य तत्र निषेधात् । अज्ञो ह्यालोचत इत्युक्तेः । ज्ञानात्मकालोचनस्योभयत्राभिप्रेतत्वादिति । ननु क्रियाया भगवत्स्वरूपत्वे कथं तपोमय इति वाक्यं मानम् ।

तपोभिमानीरुद्रस्तु विष्णोः हृदयमाश्रितः ।
विद्यारूपा तथैवोमा विष्णोरस्तनुमुपाश्रिता ।
शृङ्गाराद्याकृतिगतः क्रियात्मा पाकशासन

इति षष्ठस्कन्धतात्पर्येऽस्यान्यथा व्याख्यातत्वादिति चेत् । अत्राहुर्नरहरितीर्थाः । अङ्गदेवताधर्माणां भगवद्गतत्वस्य समाहारसूत्रसिद्धत्वादत्रैतदुदाहरणमिति । तेषामयं भावः ।

अङ्गैः पराद्येहि देवा विसृष्टास्तत्तद्गुणान् परमे संहरेत । तांश्चापि तत्रैव विचित्य देवान् स्थानं मुमुक्षुः परमं व्रजतेति सूत्रे भाष्ये भगवदङ्गाश्रितत्वेनाङ्गदेवतोपासनातः पार्थक्येनाङ्गदेवतागुणोपासनस्योत्त्योक्तार्थलाभ इति ॥

भाष्यम्– ऐश्वर्यादिवाचिभगशब्देनैव सम्बोधनाच्च 'तं त्वा भग' (तै.उ.१.११) **इत्यादौ । स्वरूपत्वान्न मायामयत्वं युक्तम् ।**

'विज्ञानशक्तिरहमासमनन्तशक्तेः' (भाग.३.१०.२४)

'मय्यनन्तगुणेऽनन्ते गुणतोऽनन्तविग्रहे' (भाग.६.४.४८) ।

'पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविका ज्ञानबलक्रिया च' (श्वे.उ.६.८) इत्यादि **वचनात् ॥ २४ ॥**

भावप्रकाशिका

इतश्च तन्न मायामयमित्याह– **ऐश्वर्यादीति ॥** चशब्दो न मायामयं सर्वमित्यस्यानुकर्षणार्थः । नन्वनेन भगशब्दार्थैश्वर्यादिर्भगवत्स्वरूपत्वमवगम्यते । न त्वमायामयत्वमित्याह– **आह स्वरूपत्वादिति ॥** बाधकप्रत्ययासम्भवाच्च न मायामयत्वं भगवच्छक्तिविग्रहाणामिति भावेन तेषामनन्तत्वप्रतिपादकं भागवतवचनद्वयमुदाहरति– **विज्ञानशक्तिरिति ॥** करणदोषासम्भवाच्च न मायामयत्वं भगवच्छक्त्यादीनामिति भावेन तेषामनादित्वप्रतिपादिकां श्रुतिमुदाहरति– **परेति ॥** न ह्यनादिवस्तुनः स्वाभाविको धर्मः सादिर्भवति ॥ २४ ॥

प्रमेयदीपिका

इतश्च नेश्वरधर्माणां मायामयत्वमित्याह– **ऐश्वर्यादीति ॥ सम्बोधनात्** ईश्वरस्य । अर्शआद्यजन्तोऽयं शब्द इत्येवकारेण व्यवच्छिनत्ति । नियामकाभावेनाश्रुतप्रत्ययकल्पनायोगात् । एवं सम्बोधने तत्स्वरूपत्वमेवैश्वर्यादीनां स्यात्, नत्वमायामयत्वमित्यत आह– **स्वरूपत्वादिति ॥** अनन्तत्वस्वाभाविकत्वादिवचनाच्च न ईश्वरशक्त्यादीनां मायामयत्वम् । मायामयस्यानन्तत्वाद्यनुपपत्तेरित्याह– **विज्ञानेति ॥** ॥ २४ ॥

भावबोधः

एवकारेणेति ॥ ऐश्वर्यादिगुणवाचकभगवच्छब्देनैव । नतु अर्शआद्यजन्तेन गुणवद्वाचकेनेत्यन्ययोगव्यवच्छेदपरैवकारेणेत्यर्थः ॥

भावदीपः

'अर्शआदिभ्योऽच्' इति मत्वर्थे अच् प्रत्यये 'यस्येति च' (पा.सू.६.४.१४८) इति लोपे च सति भगवन् इत्यर्थे भग इति रूपं कुतो न भवति? येन भगशब्देनैवेति एवकारेण तद्व्यवच्छेदः कृतो भाष्य इत्यत आह– **नियामकेति ॥ २४ ॥**

भावरत्नकोशः

व्यवच्छिनत्तीति ॥ भगशब्देन केवलेन गुणवाचकेनेत्यर्थसूचनादिति भावः । ननु

श्लोकः २४

'अर्शआदिभ्योऽच्' इति सूत्रेण अर्शशब्दादिगणेभ्यो मत्वर्थे अच्प्रत्ययस्य विधानात् 'तं त्वा भग प्रविशानि स्वाहा समा भग प्रविश स्वाहा' इत्यादौ भगवन्नित्यर्थे भगेति सम्बोधनं कुतो न भवेदित्यत आह– **नियामकाभावेनेति** ।। 'यशोऽहं भवानि' इति वक्ष्यमाणप्रयोगे यशो-भवित्रोरैक्यायोगलक्षणनियामकेन यशस्वीति मत्वर्थीयप्रत्ययस्याश्रुतस्यापि कल्पनं युक्तम् । न प्रकृते । कल्पकाभावादिति भावः । ऐश्वर्यादीनाम् 'ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसः श्रियः' इति प्रमाणगृहीतानां षण्णां गुणानामित्यर्थः । **स्वरूपत्वादिति** ।। स्वरूपस्यापि मायामयत्वे ज्ञानानन्दादेरपि मायामयत्वं स्यादिति भावः । 'स्वाभाविकत्वादि' इत्यत्र आदिशब्देन प्रत्येकशो गुणादेर्निस्सीमत्वं, शक्त्यादेः परत्वं च गृह्यते । शक्त्यादीनां शक्तिगुणविग्रहाणाम् ।

'नाभिह्रदादिह सतोऽम्भसि यस्य पुंसो विज्ञानशक्तिरहमासमनन्तशक्तेः ।
रूपं विचित्रमिदमस्य विवृण्वतो मे मारीरिषीष्ट निगमस्य गिरां विसर्गः'

इति तृतीयस्कन्धगतब्रह्मवाक्यस्यायमर्थः– इहाम्भसि सतोऽनन्तशक्तेर्यस्य पुंसो नाभिह्रदात् नाभिपद्मादिति यावत् । 'देवाश्च ज्ञानशक्तयः' इति तात्पर्यवचनाद् देवशिखामणितया विज्ञान-शक्तिरहं ब्रह्मा आसं समुदभवम् । अस्य हरेर्विचित्रं रूपं प्रतिमास्थानीयम् इदं विश्वं विवृण्वतः सृजतो मम निगमस्य सम्बन्धिनीनां गिरां वाचां विसर्गो विशिष्टनिश्चयः 'विष्णुरेव सर्वोत्तमः' इत्यादिलक्षणः मारीरिषीष्ट नष्टो मा भूदिति ।।

'मय्यनन्तगुणेऽनन्ते गुणतोऽनन्तविग्रहे ।
यदासीत् तत एवाऽद्यः स्वयम्भूः समभूदजः'

इति षष्ठस्कन्धगतभगवद्वचनस्य तत्त्वोद्योतटीकारीत्या– **मयि मम नाभौ** ।। अनन्ते गुणत इति गुणानां प्रत्येकमानन्त्यमुच्यते । **यदासीत्** पद्मम् । स्वयम्भूरज इति हिरण्यगर्भस्य परमेश्वरादुत्पत्तावागमसम्मतिकथनम् । स्वयंशब्दस्याकारस्य च विष्णुनामत्वादित्यर्थो द्रष्टव्यः । भागवतटीकायां तु मत्सम्बन्धिनाभौ यत् पद्ममाविरासीत् तत एव स्वयम्भूः समभूत् । कोऽसौ स्वयम्भूरित्यत उक्तम्– **अज इति** ।। 'अजा विष्णुहरच्छागा' इत्यतोऽनिर्णय इत्यत उक्तम्– **आद्य इति** ।। जगदादौ भूतश्चतुर्मुख एव । 'अजः पितामहो ब्रह्मा' इत्यभिधानात् । कादृशे मयि? अनन्तगुणे असङ्ख्यातज्ञानादिगुणे गुणतोऽनन्ते प्रत्येकशोऽप्यसङ्ख्याते । यथोक्तम्

'प्रत्येकशो गुणानां तु निस्सीमत्वमुदीर्यते ।
अनन्तत्वं तु गुणतस्ते चानन्ता हि सङ्ख्यया ।
अतोऽनन्तगुणो विष्णुर्गुणतोऽनन्त एव च' इति ॥

अनन्तविग्रहे असङ्ख्यातरूपे इति व्याख्यातम् । अत्र गुणानामसङ्ख्यत्वं प्रत्येकं निरवधिकत्वं च, ज्ञानबलाभ्यां च सहिता क्रिया ज्ञानबलक्रियेति तच्छक्त्यादिचतुष्टयस्य परत्वं स्वाभाविकत्वं च ज्ञायते ॥ २४ ॥

भावदीपिका

॥ **एवकारेणेति** ॥ 'ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसः श्रियः । ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीरणा' इत्यैश्वर्यादिगुणवाचकभगशब्देनैव, नत्वर्शआद्यजन्तेन गुणवद्वाचकेनेत्यन्ययोगव्यवच्छेदपरैवकारेणेत्यर्थः । ननु भगोऽस्यास्तीत्यर्थे 'अर्शआदिभ्योऽच्' इत्यनेनाच्प्रत्यये भगशब्दो धर्मिवाचकः किं न स्यादित्याशङ्कायामाह– **नियामकेति** ॥ **अश्रुतेति** ॥ भगेत्यत्र प्रत्ययाश्रवणादित्यर्थ । 'स्वाभाविकत्वादि' इत्यादिपदेन परत्वग्रहणम् ॥ २४ ॥

भावप्रकाशः

व्यवच्छिनत्तीति ॥ भगशब्देनैवेत्येवशब्देन केवलेन भगशब्देनेत्यर्थसूचनादिति भावः ॥२४

**अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते ।
तस्मादेवं विदित्वैनं नानुशोचितुमर्हसि ॥ २५ ॥**

भाष्यम्– अत एवाव्यक्तादिरूपः ॥ २५ ॥

भावप्रदीपिका

श्रवणादिना व्यक्त्यादि प्राप्नुवतो हरेः कथमव्यक्तत्वादि? इत्यत आह– **अत एवेति** ॥ अचिन्त्यशक्तित्वादेव ॥ २५ ॥

भावप्रकाशिका

ननु भक्त्यैर्दृश्यत्वाद्ध्येयत्वाद्विविधावताररूपत्वाच्च भगवतः कथमसावव्यक्तोऽचिन्त्योऽ-

विकार्यश्चेत्युच्यत उत्तरश्लोकेन? इत्यत आह– **अत एवेति** ॥ यत एवमनाद्यनन्ता परा शक्तिरवसीयते भगवतः श्रुतिपुराणाभ्यां यतश्च क्रियावतोऽप्यचलत्वोपपत्तिः, अत एवाव्यक्तत्वाद्युपपत्तिः दृश्यादिरूपस्येत्यर्थः ॥ २५ ॥

प्रमेयदीपिका

ननु भगवान् ज्ञानिभिर्दृश्यते चिन्त्यते च । तत् कथमुच्यते 'अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयम्' इति? तत्राह– **अत एवेति** ॥ अचिन्त्यशक्तित्वादेव । यथोक्तम् 'अतोऽनन्तेन तथा हि लिङ्गम्' (ब्र.सू.३.२.२७) इति ॥ २५ ॥

भावदीपः

यथोक्तमिति ॥ भक्तिपादे सूत्रकृतोक्तमित्यर्थः । **अतः** अव्यक्तत्वे प्रत्यक्षत्वे च प्रमाणसत्वात् अनन्तेन अपरिच्छिन्नशक्तिकेनेशेन, तत्प्रसादेनेति यावत् । प्रकाशः अव्यक्तस्यापि भवति ॥ 'तस्याभिध्यानात्' (श्वेत.उ.१.१०) इत्युक्तेशप्रसादसाध्यबन्धनिवृत्तिरूपं लिङ्गं च प्रसादहेतुप्रकाशज्ञापकं हि यतः अतः अव्यक्तस्याप्यस्ति प्रकाश इति ज्ञायते' इति सूत्रार्थः ॥ २५ ॥

भावरत्नकोशः

चिन्त्यते चेति ॥ चशब्देन 'विविधावताररूपत्वाद् विक्रियते च' इति प्राचीनटीकारीत्या समुच्चीयते । **अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमितीति** ॥

यद्यप्यव्यक्तादिलक्षणेश्वरसरूपत्वादित्येवमव्यक्तादिशब्दो जीवपरो न भगवद्विषयः । जीवप्रकरणविरोधात् । तथाऽपीश्वरे अव्यक्तत्वादिविशेषणाध्यवसायद्वारकत्वात् जीवविषयत्वस्येत्यभिप्रायेण टीकायामेवमाक्षेपः कृत इत्यदोषः । अव्यक्तस्वभावस्याप्यचिन्त्यशक्तियोगेन व्यक्तत्वमित्यत्र सूत्रसम्मतिमाह– **यथोक्तमिति** ॥ **अतः** अव्यक्तत्वे प्रत्यक्षत्वे च प्रमाणसद्भावात् । **अनन्तेन** अपरिच्छिन्नशक्तिकेनेशेन । तत्प्रसादेनेति यावत् । अव्यक्तस्यापि व्यक्तिर्ज्ञायते । तेनेति वाच्ये अनन्तेनेत्युक्तिः अव्यक्तस्वभावस्य प्रसादेनापि कथं प्रत्यक्षता स्यादिति न शङ्क्यम् । तस्यानन्तशक्तित्वादिति युक्तिं द्योतयितुम् । बलवद्युक्त्या चैवमेतदिति

भावेनोक्तं– **तथा हि लिङ्गमिति** ॥ तथाशब्दः समुच्चये । हिर्हेतौ । 'तस्याभिध्यानात्' इति श्रुत्युक्तमीशप्रसादसाध्यबन्धनिवृत्तिरूपं लिङ्गं च प्रसादहेतुप्रकाशज्ञापकं हि यस्मात् तस्मादप्ये-तज्ज्ञायते । 'दृष्ट्वैव तं मुच्यते' इति मोक्षस्य दर्शनसाध्यत्वश्रवणात् प्रसादाद् दर्शनं, दर्शना-न्मोक्ष इत्यङ्गीकरणीयत्वादिति सूत्रार्थः । अत्र पुरुषप्रयत्नेनाव्यक्तस्याप्यनन्तशक्तियोगेन प्रत्यक्ष-ताऽपि युज्यत इत्यर्थो विज्ञायते । यथोक्तं भाष्यानुव्याख्यानयोः

'नित्याव्यक्तोऽपि भगवानीक्ष्यते निजशक्तितः' इति ॥

'अव्यक्तोऽपि स्वशक्त्यैव भक्तानां दृश्यते हरिः' इति च ॥ २५ ॥

गीताश्लोकत्रयाक्षरार्थस्तु– ननु यथा दक्षप्रजापतेः शिरश्छेदो न स्वतो जातः, नापि वीरभद्रस्यायुधेन निमित्तेन । किन्तु यज्ञपशुभावनाख्येन निमित्तविशेषेण । तथा स्वतः प्रायोनिमित्तैश्चाविनाशिनोऽपि केनचिच्छस्त्रादिना निमित्तविशेषेण विनाशः किं न स्यादित्यतो विशिष्टनिमित्तान्यपि नात्र सन्तीत्युच्यते– **नैनमिति** ॥ अन्वादेशे एनादेशः । **'देही'** इति प्रकृतं जीवम् । लट्प्रयोगश्रवणेन वर्तमानस्यैव छेदादेर्निषेधाद् इदानीं दृश्यमानत्वेन आत्मनः प्राक् विनाशाभावेऽप्युत्तरत्र शस्त्रादिना विनाशः स्यादित्याशङ्क्य छेदादियोग्यतैव आत्मनो नास्तीति प्रतिपद्यते– **अच्छेद्योऽयमिति** ॥

अयं जीवः । 'अर्हे कृत्यतृचश्च' इत्यर्हार्थे कृत्यप्रत्ययस्य स्मरणात् छेदादियोग्यतैव आत्मनो नास्तीति सिद्ध्यति । 'प्रवृत्ते शस्त्रसम्पाते' इति प्रसक्तौ सत्यामपि वर्तमानस्य छेदादेरदर्शनात् छेदाद्ययोग्यत्वमात्मनो युक्तमिति पूर्वश्लोकेनोक्तम् । तत्र वर्तमानच्छेदाद्यदर्शन-मात्मनश्छेदाद्ययोग्यतायां किं निश्चययुक्तिरुत सम्भावना? नाद्यः, कदाचिददृष्टस्यापि पश्चाद् दर्शनात् । द्वितीये तु कुतोऽयोग्यता निश्चेयेत्याशङ्क्य नित्यसर्वगतत्वादिविशेषणेश्वरसरूप-त्वादिति निश्चययुक्तिं वक्तुं प्रतिबिम्बे बिम्बसमानधर्माणामविरुद्धानां सम्भवादिति भावेनोच्यते नित्यः सर्वगतस्थाणुरचलोऽयं सनातन इत्यादिना । पुनरुक्तिभयात् सामर्थ्याद् भिन्नपदोपात्तमपि नित्यत्वं विशिष्टस्य विशेषणं विशेषणमुपसङ्क्रामति । सन्निधानाच्च सर्वगतत्वमेव नित्यम् । सर्वेषु शस्त्रपावकादिषु स्थितः सर्वगतः । स्थाणुः नैमित्तिकविकाररहितः । अनाद्यनन्तशक्ति-त्वादचलादिः । ईश्वरस्य तावच्छेदाद्ययोग्यत्वं सिद्धम् । नित्यसर्वगतत्वादिविशेषणत्वात् । न ह्येवम्भूतस्य छेदादिकं सम्भवति । ईश्वरस्यैवम्भावोऽस्तु । जीवस्य तु कुतः? तथाविधेश्वर-

श्लोकः २५

प्रतिबिम्बत्वादिति चेन्न । यो यत्प्रतिबिम्बः स तद्धर्मेति नियमाभावादिति ॥ मैवम् । यो यत्प्रतिबिम्बः सोऽसति विरोधे तद्धर्मेति व्याप्तेरत्राभिप्रेतत्वात् । नित्यसर्वगतत्वादिलक्षणेश्वरस-रूपत्वात् प्रतिबिम्बस्य छेदाद्ययोग्यत्वं युक्तमिति भावः ॥

एवं सर्वशङ्कोद्धारेण आत्मनित्यत्वं प्रतिपाद्योपसंह्रियते– **तस्मादिति** ॥ बिम्बोपाधि-तत्सन्निधिनाशनिमित्तस्य शापादिनिमित्तस्य शस्त्रादिनिमित्तविशेषकस्य च नाशस्याभावेन आत्मनो नित्यत्वादेनं जीवम् एवं नित्यत्वादिना विदित्वा नानुशोचितुमर्हसीति ॥ २५ ॥

भावदीपिका

॥ **अतोऽनन्तेनेति** ॥ व्याख्यातमेतद् भाष्यानुव्याख्यानयोः । 'युज्यते च तस्यानन्त-शक्तित्वात्', 'अव्यक्तोऽपि स्वशक्त्यैव भक्तानां दृश्यते हरिः' इति ॥ २५ ॥

भावप्रकाशः

अव्यक्तोऽयमचिन्त्योयमिति ॥ यद्यप्यव्यक्तादिशब्दो व्यक्तादिलक्षणेश्वरसरूप इत्येवं जीवविषयो न त्वीश्वरविषयः प्रकरणविरोधात् । तथापीश्वराव्यक्तत्वादिविशेषणसमर्पणद्वारा जीवपर इत्येवमाक्षेपःकृतः । अव्यक्तस्वभावस्यापि अचिन्त्यशक्त्या व्यक्तत्वमित्यत्र सूत्रसम्मति-माह– **अतोऽनन्तेनेति** ॥ अतः व्यक्तत्वेऽव्यक्तत्वे च प्रमाणभावादनन्तेन तत्प्रसादेनैव व्यक्तत्वं पुरुषप्रयत्नेनेनाव्यक्तत्वं च ज्ञायते । तस्याभिध्यानादिति श्रुतमोक्षस्य प्रसादसाध्यत्वलिङ्गञ्च भगवत्प्रसादात् तद्दर्शनभावं ज्ञापयति– दृष्ट्वैव तं मुच्यत इति मोक्षस्य दर्शनसाध्यत्वश्रवणात् प्रसादाद्दर्शनं दर्शनात् मोक्ष इत्यङ्गीकार्यत्वादिति सूत्रार्थः । यद्यप्यचिन्त्यशक्तित्वाद्व्यक्त-त्वादिकमित्यर्थो न सूत्राल्लभ्यते । तथाऽपि पदान्तरं विनाऽनन्तपदस्यैव प्रयोगे प्रयोजना-न्वाख्यानपरं यद्भाष्यं युज्यते च तस्यानन्तशक्तित्वादिति तद्बलाल्लभ्यत एवेति युक्तं सूत्रोदाहरणम् ॥ २५ ॥

अथ चैनं नित्यजातं नित्यं वा मन्यसे मृतम् ।
तथाऽपि त्वं महाबाहो नैवं शोचितुमर्हसि ॥ २६ ॥

भाष्यम्– अस्त्वेवमात्मनो नित्यत्वम् । तथाऽपि देहसंयोगवियोगात्मकजनिमृती स्त एवेत्यत आह– अथ चेति ॥ २६ ॥

भावप्रदीपिका

नन्वेवं सर्वप्रकारेण नित्यस्यापि जीवस्य देहसंयोगवियोगाख्यनाशाच्छोक इत्यादौ जीवपरिहारत्वेनोत्तरश्लोकत्रयं क्रमेणावतारयति– **अस्त्वेवमिति** ।। २६ ।।

भावप्रकाशिका

ननूक्तप्रकारेणात्मनित्यत्वेऽपि देहवियोगात्मकमरणाच्छोको देहाभिमानिनां स्यादित्याशङ्क्य तदुत्तरत्वेनोत्तरश्लोकत्रयं क्रमेणावतारयति– **अस्त्वेवमिति** ।। २६ ।।

प्रमेयदीपिका

ननु सर्वशङ्कोद्धारेणात्मनित्यत्वं प्रतिपाद्य 'तस्मादेवम्' इत्युपसंहृतम् । तत्किम् 'अथ च' इति पुनरुच्यते? इत्यतोऽङ्गीकृत्याऽत्मनित्यत्वं प्रकारान्तरेण शोकशङ्केयम् इत्याशयवानाह– **अस्त्वेवमिति** ।। 'युद्धे च मृतिर्नियता । जनिमृतिनिमित्तं च दुःखं मदीयानां भविष्यतीति मे शोकः' इति शङ्काशेषः । अनेन पूर्वार्धोऽपि व्याख्यातः । अत एव देहसंयोगवियोगात्मकजनिमृती इत्युक्तम् । अन्यथा देहसंयोगवियोगावित्येव वा जनिमृती इत्येव वा ब्रूयात् । 'स्त एव' इत्यनेन नित्यशब्दोऽवधारणार्थ इत्युक्तम् ।।

'अस्त्वेवमात्मनो नित्यत्वम्' इति वदता 'आत्मनोऽनित्यत्वमभ्युपगम्येदमुच्यते' इति मायावादिनोऽपव्याख्यानं निरस्तं भवति । 'ध्रुवं जन्म मृतस्य'(२.२७) इत्युत्तरवाक्यविरोधात् । 'अव्यक्तादीनि' (२.२८) इत्यनेनापि विरोधात् ।। २६ ।।

भावबोधः

मृतिर्नियतेति ।। साधारणमृतिमतां जनिर्नियतेति जनिग्रहणम् ।। २६ ।।

भावदीपः

पूर्वार्ध इति ।। 'अथ चैनम्' इति पूर्वार्ध इत्यर्थः ।। **अन्यथेति** ।। जातमृतपदव्याख्यापरत्वाभाव इत्यर्थः ।। २६ ।।

श्लोकः २६

भावरत्नकोशः

पुनरुच्यत इति ॥ 'नानुशोचितुमर्हसि' इति समनन्तरश्लोकोक्तस्य 'नैनं शोचितुमर्हसि' इति पुनः श्रवणादिति भावः । 'स्त एव' इत्यनन्तरं किञ्चातः प्रकृते इति शङ्कापरिहाराय शेषं पूरयति युद्धे च मृतिर्नियतेति । साधारणमृत्यनन्तरं जन्मापि नियतमिति जनिग्रहणम् । **अनेन** गमनिकाभाष्येण । पूर्वार्धः 'अथ चैनं नित्यजातम्' इति पूर्वार्धः । व्याख्याने उपष्टम्भकमाह– **अत एवेति** ॥ जातमृतपदयोर्व्याख्यातव्यत्वादेवेत्यर्थः । तद्व्याख्यापरत्वाभावे बाधकमाह– **अन्यथेति** ॥ श्लोकावतारमात्राभिप्रायत्वे । निरासे युक्तिमाह– **ध्रुवमिति** ॥ 'ध्रुवं जन्म मृतस्य च' इत्युत्तरवाक्ये मरणं प्रति यो धर्मी तस्यैव जन्मोक्त्या नित्यत्वावगमेन तद्विरोधादनित्यत्वाभ्युपगम आत्मनो न युक्त इत्यर्थः । **अव्यक्तादीनीत्यनेनापीति** ॥ अव्यक्तं प्रधानमादिर्देहोत्पत्तिकारणं येषां तान्यव्यक्तादीनि । अव्यक्ते प्रधाने निधनं देहलयो येषां तान्यव्यक्तनिधनानीत्यत्र देहयोगलक्षणं जन्म तद्वियोगलक्षणं मरणं चोच्यते । आत्मानित्यत्वे च स्वरूपोत्पत्तिविनाशसम्भवेन देहयोगविलक्षणोत्पत्तिमरणकथनविरोधश्च स्यादित्यर्थः ॥

तथा चायं गीताश्लोकाक्षरार्थः– अस्तूक्तरीत्या आत्मनो नित्यत्वम् । तथाऽपि देहयोगवियोगरूपजन्ममृती तस्य स्त एव । युद्धे च मृतिर्नियता । जनिमृतिनिमित्तं च दुःखं मदीयानां भविष्यतीति मे शोक इति शङ्कित्वा परिहियते– **अथ चेति** ॥ शङ्कान्तरद्योतको निपातसमुदायः । 'नित्यं नियतमेव च' इति वचनान्नित्यशब्दो नियमशब्दितावधारणार्थः । एनं प्रस्तुतं जीवं देहयोगरूपजनिमन्तमेव नित्यं मृतं देहवियोगरूपमृतिमन्तमेव मन्यसे जानासि चेत्, 'तथाऽपि हे महाबाहो, त्वं, हन्ताऽहमेतेषां मयेमे हन्यन्त इति एनं जीवम् अनुशोचितुं नार्हसि ॥ २६ ॥

भावदीपिका

'युद्धे च' इत्यतः पूर्वं नित्यस्याप्यात्मन इति शेषः । 'मृतिर्नियता' इत्यत्र साधारणमृतिमतां च जनिरपि नियतेति ग्राह्यम् ॥ **(अत एवेति)** ॥ पूर्वार्धव्याख्यानसूचनार्थमेव पूर्वार्धस्थजनिमृतिशब्दौ देहसंयोगवियोगात्मकेति व्याख्यातावित्यर्थः । एवं व्याख्यानसूचनाभावे इत्थं भगवत्पादैः प्रयोज्यमित्याह– **अन्यथेति** ॥ अवधारणार्थो नियमार्थः । 'नित्यं सनातनं प्रोक्तं नित्यं नियतमेव च' इति शब्दनिर्णये । अत्र तु नियतमिति तात्पर्योक्तेरिति ध्येयम् ॥

इदमुच्यत इति ॥ 'अथ चैनम्' इत्यनेन शोकपरिहार उच्यत इत्यर्थः । 'जातस्य हि ध्रुवः' इत्यादिप्रकाशनादिति तात्पर्यं मनसि निधायाऽह– **ध्रुवं जन्मेति** ॥ स्वरूपेण स्थितस्यैवाऽत्मनो देहयोगवियोगकथनेन तन्नित्यत्वावगमेनानित्यत्वस्वीकारे तद्विरोधः स्यादित्यर्थः ॥ **अव्यक्तादीनीत्यनेनापीति** ॥ अत्र नित्यस्यैवाऽत्मनो जननमरणस्वरूपनिरूपणेन तन्नित्यत्वादित्यर्थः ॥ २६ ॥

भावप्रकाशः

जनिमृतीति ॥ साधारणमृत्यनन्तरं जनिर्नियतेति तद्ग्रहणम् । **उत्तरवाक्यविरोधादिति** ॥ तत्र मरणं प्रति यो धर्मी तस्यैव जन्मोक्त्या नित्यत्वावगमादिति भावः । **अव्यक्तादीनीत्यनेनापीति** ॥ अव्यक्तादीनीत्यत्र श्लोके भूतानां देहयोगलक्षणं जन्मोत्क्वादेहवियोगलक्षणं मरणमुक्तम् । आत्मानित्यत्वे च स्वरूपोत्पत्तिविनाशसम्भवाद्देहयोगवियोगकथनविरोधः स्यादित्यर्थः ॥ २६ ॥

जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च ।
तस्मादपरिहार्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ २७ ॥

भाष्यम्– कुतोऽशोकः? नियतत्वादित्याह– जातस्येति ॥ २७ ॥

भावप्रदीपिका

'देहिनोऽस्मिन्' इत्यत्र देहनाशाच्छोकः परिहृतः ॥ २७ ॥

प्रमेयदीपिका

अनेनैवाभिप्रायेणैतदेकवाक्यतयोत्तरं श्लोकद्वयं क्रमेणावतारयति– **कुत इति** ॥ शङ्कामनूद्य 'तथाऽपि त्वं न शोचितुमर्हसि' इत्युक्तम् । तत्र को हेतुरित्यर्थः ॥ २७ ॥

भावदीपः

शङ्कामनूद्येति ॥ 'अथ चैनम्' इति पूर्वार्धेनेति योज्यम् ॥ **इत्युक्तमिति** ॥ उत्तरार्धेनोक्तमित्यर्थः ॥ २७ ॥

श्लोकः २७

भावरत्नकोशः

अनेनैवेति ॥ 'अस्त्वेवमात्मनो नित्यत्वम्' इत्यात्मनित्यत्वमङ्गीकृत्यैव प्रकारान्तरेण शोकशङ्केत्युक्ताभिप्रायेणैवेत्यर्थः । **एतदेकवाक्यतयेति** । उक्तार्थे हेतुसमर्पकतया 'नानुशोचितु-मर्हसि' इत्यनेनैकवाक्यतयेत्यर्थः । अनूद्य 'अथ चैनम्' इत्यर्धेन । भाष्ये अशोकः कुतः प्राप्त इत्यत उक्तं तथाऽपि त्वमिति ॥

गीताश्लोकाक्षरार्थः– कुतो हेतोरशोक इति चेन्नियतत्वादित्युच्यते जातस्येति । हि यस्माद् ध्रुवो नियतः मृत्युर्मृतिः, तस्माद् जन्ममृत्योर्नियतत्वाद् अपरिहार्येऽर्थे मया युद्धाकरणमात्रेण तन्निमित्तशोकाभाव इति परिहर्तुमनर्हेऽर्थे ॥ २७ ॥

भावदीपिका

॥ **अनेनैवेति** ॥ आत्मनित्यत्वाङ्गीकाराभिप्रायेणैवेत्यर्थः ॥ **शङ्कामनूद्येति** ॥ 'अथ चैनम्' इति श्लोके पूर्वार्धेनेत्यर्थः ॥ **तथाऽपीति** ॥ उत्तरार्धेनेत्यर्थः ॥ २७ ॥

भावप्रकाशः

अनेनैवाभिप्रायेणेति ॥ अङ्गीकृत्यात्मनित्यत्वं प्रकारान्तरेण शोकशङ्केयमित्यभि-प्रायेणेत्यर्थः । **शङ्कामनूद्येति** ॥ अथ चैनमित्यनेनेति शेषः ॥ २७ ॥

अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत ।
अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना ॥ २८ ॥

भाष्यम्– तदेव स्पष्टयति– अव्यक्तादीनीति ॥ २८ ॥

प्रमेयदीपिका

स्पष्टनं च जन्ममरणस्वरूपनिरूपणेन ॥ २८ ॥

भावबोधः

जन्ममरणस्वरूपनिरूपणेनेति ॥ अनेन अव्यक्तं प्रकृतिरादिर्देहकारणं येषां तानि

अव्यक्तादीनीति प्राकृतशरीरप्राप्तिलक्षणं जननम् । व्यक्तं प्रकृतिकार्यं शरीरं मध्यं सुखदुःखभोगहेतुर्येषां तानि व्यक्तमध्यानीति स्थितिः । अव्यक्ते प्रकृतौ निधनं देहलयो येषां तानि अव्यक्तनिधनानीति मरणमिति इति श्लोको व्याख्यातः ॥

भावदीपः

जन्ममरणस्वरूपनिरूपणेनेति ॥ अव्यक्तं प्रधानमादिः उत्पत्तेः पूर्वरूपं येषां तानि **अव्यक्तादीनि** । **भूतानि** जीवशरीराणि । अव्यक्ते निधनं नाशो(लयो)येषां तानि अव्यक्तनिधनानीत्येवं रूपेणेत्यर्थः ॥ २८ ॥

भावरत्नकोशः

जन्ममरणेति ॥ अव्यक्तं कारणीभूतं शरीरमादिर्येषां तानि तथा । व्यक्तं कार्यं शरीरं मध्यं मध्यप्राप्तं येषां तानि तथा । पूर्वं कारणीभूतलिङ्गशरीरविशिष्टान्येव भूतानि सृष्ट्यादौ कार्यदेहयुक्तानि भवन्तीति यावत् । अनेन देहयोग एव जन्मेति निरूपितम् । अव्यक्ते कारणीभूतशरीर एव निधनं कार्यदेहलयो येषामिति मृत्युशब्दितदेहवियोगलक्षणमरणस्वरूपं निरूपितमिति विवेकः ॥

गीताश्लोकाक्षरार्थः– जन्ममरणस्वरूपनिरूपणेन नियतत्वमेव विशदीक्रियते अव्यक्तादीनीति । अव्यक्तं प्रधानमादिर्देहकारणं येषां तानि तथा । व्यक्तं प्राकृतं कार्यं शरीरं मध्यं मध्यमिव येषां तानि तथा । अनेन पूर्वं कारणीभूतलिङ्गशरीरविशिष्टानां भूतानां सृष्ट्यादौ कार्यदेहयोगरूपजन्माभिहितम् । अव्यक्ते निधनं लयो येषामिति व्यधिकरणबहुव्रीहिः । एवेति नियतत्वम् । तत्र नियतजन्ममरणग्रस्तेषु का परिवेदना? को वा प्रलापः? शोको न कार्य इति यावदिति ॥ २८ ॥

भावदीपिका

स्पष्टनम् अशोकस्पष्टनम् ॥ **जन्ममरणेति** ॥ अनेनाव्यक्तं प्रकृतिरादिर्देहकारणं येषां तान्यव्यक्तादीनीति प्राकृतशरीरप्राप्तिलक्षणं जननम् । व्यक्तं प्रकृतिकार्यं शरीरं मध्यं सुखदुःखभोगे हेतुर्येषां तानि व्यक्तमध्यानीति स्थितिः । अव्यक्ते प्रकृतौ निधनं देहलयो येषां तान्यव्यक्तनिधनानीति मरणमिति जन्ममरणस्वरूपनिरूपणेनेत्यर्थः ॥ २८ ॥

भावप्रकाशः

जन्ममरणस्वरूपेति ॥ अव्यक्तं कारणीभूतं शरीरं आदि येषान्तानि अव्यक्तादीनि । आद्यत्वार्थकादिशब्दस्य विशेष्यनिघ्नतयाऽमरप्रसिद्धेः । अव्यक्तं कार्यं शरीरं मध्यं मध्यप्राप्तं येषां तानि अव्यक्तमध्यानि । पूर्वं कारणीभूतलिङ्गदेहविशिष्टान्येव भूतानि सृष्ट्यादौ कार्यदेहयुक्तानि भवन्तीति यावत् । अनेन देहयोग एवजन्मेति निरूपितम् । अव्यक्ते कारणीभूतशरीर एव निधनं कार्यदेहलयो येषामिति मरणस्वरूपनिरूपणमिति विवेक्तव्यम् ॥ २८ ॥

आश्चर्यवत् पश्यति कश्चिदेनम्
आश्चर्यवद्वदति तथैव चान्यः ।
आश्चर्यवच्चैनमन्यः शृणोति
श्रुत्वाऽप्येनं वेद न चैव कश्चित् ॥ २९ ॥

गीताक्षरार्थस्तु– एनं पूर्वप्रकृतं जीवं यः कश्चिदीश्वराधीनत्वसूक्ष्मत्वादिना पश्यति स द्रष्टा पुमानाश्चर्यवद् आश्चर्य एव । अन्यो यः कोऽपि तथैव उक्तप्रकारेणैव वदति अन्यो यः कोऽपि उक्तरूपेणैव शृणोति च स आश्चर्यो दुर्लभ एव । सर्वेषामात्मदर्शनादिसद्भावात् कथमात्म-दर्शनादिमान् दुर्लभ इत्यत उक्तमुपपाद्यते– **श्रुत्वाऽपीति** ॥ दृष्ट्वा उक्तवाऽपीति ग्राह्यम् । सामान्यतो दर्शनादिसद्भावेऽपि ईश्वराधीनत्वादिना कोऽपि जीवं सम्यङ् न वेत्तीति हेतोरुक्त-मुपपन्नम् । यत्प्रतिबिम्बस्य जीवस्य द्रष्टापि दुर्लभः किं तत्सामर्थ्यं वर्णनीयमितीश्वरसामर्थ्यमनेन दर्शितं भवति । तेन चेश्वरसरूपत्वेऽपि कथमनाश इत्याशङ्का परिहृता वेदितव्येति ॥ २९ ॥

देही नित्यमवध्योऽयं देहे सर्वस्य भारत ।
तस्मात् सर्वाणि भूतानि न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ ३० ॥

भाष्यम्– देहयोगवियोगस्य नियतत्वादात्मनश्चेश्वरसरूपत्वात् सर्वथा अनाशान्न शोकः कार्य इत्युपसंहर्तुमैश्वरं सामर्थ्यं पुनर्दर्शयति– आश्चर्यवदिति ॥ दुर्लभत्वेनेत्यर्थः । तद्धि आश्चर्यं लोके । दुर्लभोऽपीश्वरसरूपत्वात् सूक्ष्मत्वाच्चात्मनः तद्द्रष्टा ॥ २९,३० ॥

भावप्रदीपिका

उत्तरश्लोकद्वयमवतार्य व्याचष्टे– **देहेति** ॥ द्वितीयश्लोकेन उपसंहर्तुम् । 'अप्रमेयस्य'

इत्याद्युक्तत्वात् पुनरिति ॥ यः कश्चिदेनं जीवं पश्यति स आश्चर्यवत् केन प्रकारेण? इत्यत आह– **दुर्लभत्वेनेति** ॥ दुर्लभत्वेऽपि कुत आश्चर्यता? इत्यत आह– **तद्धीति** ॥ सर्वैः 'अहम्' इति स्वात्मनो दृष्टत्वात् कथमात्मद्रष्टा दुर्लभोऽपि येन तस्याश्चर्यता? इत्यत आह– **दुर्लभोऽपीति** ॥ ईश्वरस्वरूपत्वादिनाऽऽत्मद्रष्टा दुर्लभ इत्यर्थः । जीवस्यैवं सामर्थ्ये तद्बिम्बेश्वरस्यातिशयितं सामर्थ्यमुक्तं भवति ॥ २९–३० ॥

भावप्रकाशिका

पुनरीश्वरसारूप्याभिधानस्योपसंहारार्थत्वान्न पुनरुक्तिर्दोषायेति दर्शयन् उत्तरश्लोकद्वयमवतार्य व्याचष्टे– **देहयोगवियोगस्येत्यादिना** ॥ **सर्वथाऽनाशादिति** ॥ स्वरूपेण वा, बिम्बवियोगाख्यनिमित्ताद्वा, शस्त्रपावकाम्ब्वादिनिमित्तविशेषाद्वा नाशाभावात् । 'देही' इत्यनेनोपसंहर्तुमाश्चर्यवदित्यनेनैश्वरं सामर्थ्यं दर्शयति । 'अप्रमेयस्य', 'अजो नित्यः शाश्वतः', 'नित्यः सर्वगतस्थाणुः' इत्यादिना दर्शितत्वात् पुनरित्यर्थः । ननु जीवस्यैवाल्पत्वात् कथं तद्द्रष्टुराश्चर्यता? इत्यत आह– **दुर्लभत्वेनेति** ॥ दुर्लभत्वस्याश्चर्यत्वे हेतुत्वं च लोकतः सिद्धमित्याह– **तद्धीति** ॥ ननु स्वं स्वमात्मानं सर्वेऽपि पश्यन्ति । अतः कथं तद्द्रष्टा दुर्लभः? येनाश्चर्यतेत्यत आह– **दुर्लभोऽपीति** ॥ न हि यः कश्चिदात्मानम् 'अप्रमेयत्वादिलक्षणेश्वरस्य सरूपत्वान्नित्योऽहम्' इति पश्यति । अतस्तादृशात्मद्रष्टाऽऽश्चर्यो दुर्लभश्च । एवंविधात्मद्रष्ट्राश्चर्यत्वकथनेनैश्वरमेव सामर्थ्यमभिहितं भवतीत्यर्थः । यद्वा तद्द्रष्टाऽपि दुर्लभ इत्यन्वयः । ईश्वरज्ञातृवक्तृवत् 'आश्चर्योऽस्य वक्ता कुशलोऽस्य लब्धा आश्चर्योऽस्य ज्ञाता' इति तस्याश्चर्यत्वश्रुतेः । ईश्वरप्रतिबिम्बत्वात् जीवस्येत्यर्थः ॥ २९–३० ॥

प्रमेयदीपिका

'आश्चर्यवत्' इति श्लोकस्य न प्रकृतसङ्गतिर्दृश्यते । तदुत्तर(श्लोक)श्च पुनरुक्त इत्यत आह– **देहयोगेति** ॥ द्वन्द्वैकवद्भावोऽयम् । **सर्वथेति** ॥ बिम्बनाशाभावादिभिः सर्वैः प्रकारैः । इत्युपसंहर्तुम् उत्तरेण श्लोकेन । ईश्वरसरूपत्वेऽपि कथमनाश इत्याशङ्कापरिहारहेतुत्वात् 'उपसंहर्तुम्' इत्युक्तम् । 'अप्रमेयस्य' इत्यादिना प्रागुक्तत्वात् 'पुनर्' इति । 'एनं यः कश्चित् पश्यति स आश्चर्यवत्' इत्याद्युक्त्वा चतुर्थपादेन तदुपपादनं क्रियते । तं व्याचष्टे– **दुर्लभत्वेनेति** ॥ **दुर्लभत्वमाश्चर्यशब्दप्रवृत्तौ निमित्तमित्यर्थः** ॥ तत्कथम्? इत्यत आह– **तद्धीति** ॥

श्लोकः २९-३०

'आश्चर्यमनित्ये' (पा.सू.६.१.१४७) इत्यादि स्मृतिं हिशब्देन सूचयति । सर्वेषाम् आत्मद्रष्टृत्वात् कथमात्मद्रष्टा दुर्लभोऽपि येनाश्चर्यवत् इत्युच्यते? इत्यत आह– **दुर्लभोऽपीति ॥ ईश्वरसरूपत्वादिनाऽत्मद्रष्टा दुर्लभ इति भावः ॥** अनेनाश्चर्य एवाश्चर्यवत् (इत्युच्यते) इत्युक्तं भवति । यत्प्रतिबिम्बस्य जीवस्य द्रष्टाऽपि दुर्लभः किं तत्सामर्थ्यं वर्णनीयम्? इतीश्वरसामर्थ्य-प्रदर्शनम् ॥ 'देहयोगवियोगस्य' इत्यादिना 'देही नित्यम्' इति (उत्तर)श्लोको(ऽपि) व्याख्यातः ॥ २९,३० ॥

भावदीपः

तदुत्तरः चतुर्थः पादः ॥ ननु 'सर्वथा नाशाभावान्न शोकः कार्यः' इत्युपसंहारे ईश्वर-सरूपत्वाख्यप्रतिबिम्बत्वमात्रमेव वाच्यम् । ईश्वरसामर्थ्योक्तेः क्वोपयोगः? इत्यतः शङ्का-निवर्तकत्वेनोपयोगमाह– **ईश्वरसरूपत्वेऽपीति ॥** इति शङ्कापरिहारहेतुत्वादीश्वरसामर्थ्योक्तेरिति योज्यम् ॥ **आश्चर्यमनित्य इत्यादि स्मृतिमिति ॥** पूर्वमदृष्टत्वेनोत्तरत्र भावित्वेन हेतुना अनित्यशब्दलक्षिते अद्भुतेऽर्थे आश्चर्यशब्दो निपात्यत इति षष्ठाद्यपादीयपाणिनिसूत्रार्थः ॥

आङ्पूर्वाच्चरेः यत्प्रत्ययः, सुडागमश्चेत्युक्तं वृत्तौ ॥ **अनेनेति ॥** 'श्रुत्वाऽप्येनम्' इत्युप-पादनेनेत्यर्थः । एनं जीवम् ईश्वरसरूपत्वादिना यः पश्यति वदति शृणोति स आश्चर्यवद् आश्चर्य एव दुर्लभ इत्यर्थ इत्युक्तं भवति । कथमनेनेश्वरसामर्थ्यं दर्शितम्? इत्यत आह– **यत्प्रतिबिम्बस्येति ॥** 'द्रष्टाऽपि' इत्युपलक्षणम् । वक्ता श्रोता चेत्यपि ग्राह्यम् ॥ २९,३० ॥

वाक्यार्थप्रदीपः

ननु देहयोगश्च वियोगश्चेतीतरेतरयोगद्वन्द्वे देहयोगवियोगयोरिति द्विवचनेन भवितव्यं, देहयोगवियोगस्येत्येकवचनं तु कथमित्यत आह– **द्वन्द्वैकवद्भावोग मिति ॥** 'सर्वो द्वन्द्वो विभाषया एकवद्भवती'ति परिभाषासूत्रादिति भावः । **आश्चर्यमनित्य इति ॥** आङ्पूर्वात् चरेः, 'चरेराङि चागुरावि'ति यत्प्रत्यये सति अनित्ये सुट् अनेन निपात्यते । लोके च यदनुचितमदृष्टपूर्वमुपलभ्यते तत्तु कादाचित्कत्वरूपानित्यत्वव्याप्तमिति विषयाश्रितानित्यतया विस्मयहेतुत्वरूपमद्भुतत्वमुपलक्ष्यते । ततश्च दुर्लभत्वस्याश्चर्यपदप्रवृत्तिनिमित्ततासिद्धिरिति भावः । इदमुक्तं भवति । नात्र कादाचित्कत्वरूपानित्यत्वरूपमुख्यार्थेनानित्यशब्दोऽर्थवान् ।

तथासति अनित्ये घटादावपि तत्प्रसङ्गात् । किन्त्वद्भुतत्वलक्षक एव । तत्र मूलभूतसम्बन्धापेक्षायां यदनुचितम् अदृष्टपूर्वमुपलभ्यते तस्यैव विस्मयहेतुत्वात् । विस्मयहेतुभूतस्य च तस्य कादाचित्कत्वरूपानित्यत्वेन व्याप्तत्वात् व्यापकाभिधायिनोऽनित्यचशब्दस्य तदुपलक्षणत्वं युक्तमिति प्रदर्शयितुं व्याप्त्युक्तिरिति ज्ञेयम् ॥

भावरत्नकोशः

प्रकृतेति ॥ आत्मनित्यत्वं हि प्रकृतमशोच्यत्वं वा । तत्राऽश्चर्यवद् दर्शनवन्दनश्रवणकर्मत्वादेरनाकाङ्क्षितत्वादसङ्गतिरित्यर्थः । **तदुत्तरः** 'देही नित्यः' इति श्लोकः । अवध्यत्वस्य अशोच्यत्वस्य च बहुशः प्रागुक्तत्वात् पुनरुक्त इत्यर्थः । 'देहयोगवियोगस्य' इति कथम्? यावता योगश्च वियोगश्चेतीतरेतरयोगद्वन्द्वे द्विवचनापत्तिरित्यत आह– **द्वन्द्वैकेति** ॥ इतरेतरयोगद्वन्द्वे 'सर्वो द्वन्द्वो विभाषयैकवद् भवति' इति समस्यमानयोरेकवद्भावादेकवचनं युक्तमित्यर्थः । 'प्रकारवचने थाल्' इति स्मरणादाह बिम्बनाशाभावादिभिः सर्वैः प्रकारैरिति ॥ आदिपदेन बिम्बोपाधिसन्निधिनाशाभावः शस्त्रपावकाबादिनिमित्तकनाशाभावश्च ग्राह्यः । उत्तरश्लोक एव तस्मादिति श्रवणादुक्तम्– **उत्तरेणेति** ॥

ननु सर्वथा नाशाभावान्न शोकः कार्य इत्युपसंहारे कर्तव्ये ईश्वरसरूपत्वाख्यतत्प्रतिबिम्बत्वमेव वक्तव्यम् । ईश्वरसामर्थ्यवचनस्य क्वोपयोगः । भाष्ये च सामर्थ्यवर्णनस्योपसंहारं प्रति प्रयोजकत्वं वक्तुमुपसंहर्तुमिति तुमुन्प्रत्ययः । 'तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम्' इति क्रियाफलकक्रियावाचिशब्द उपपदेऽनुशिष्ट उपात्तः । तत् कथं भगवत्सामर्थ्याभिधानमुपसंहारे प्रयोजकमित्यत आह– **ईश्वरसरूपत्वेऽपीति** ॥ परिहारहेतुत्वाद् ईश्वरसामर्थ्योक्तेरिति शेषः । अनेन पूर्वोक्तेश्वरसरूपत्वहेतोरन्यथासिद्धिशङ्कापरिहाराय तस्मादिति गीतापदस्य एतादृशसामर्थ्योपेतेश्वरप्रतिबिम्बत्वादित्यप्यर्थो द्रष्टव्य इत्युक्तं भवति । पश्यति वदति शृणोति चेति वक्तव्ये श्रवणवचनयोर्दर्शनार्थतया दर्शनस्य प्राधान्याभिप्रायेण पश्यतीत्येवोक्तम् । भाष्ये च द्रष्टेति । **आश्चर्यशब्दप्रवृत्तौ निमित्तमिति** ॥ दुर्लभत्वेन आश्चर्यवदुच्यत इति गीतार्थ इति भाष्यार्थ इत्यर्थः ॥

इदमुक्तं भवति । एनं जीवं यः कश्चित् पश्यति वदति शृणोति स आश्चर्य एवेत्युक्ते तत्र

श्लोकः २९-३०

आश्चर्यशब्दप्रवृत्तौ किं निमित्तमित्याकाङ्क्षायामीश्वरप्रतिबिम्बत्वादिप्रकारेण जीवद्रष्ट्रादेर्दुर्लभत्वेन दुर्लभत्वमाश्चर्यशब्दप्रवृत्तौ निमित्तमिति वक्तुम् एनं जीवं कश्चिच्छ्रुत्वाऽपि न वेदेति ईश्वर-प्रतिबिम्बत्वलक्षणधर्मावच्छिन्नजीवद्रष्टृदुर्लभत्वप्रतिपादनाभिप्रायेण निषिध्यते । दुर्लभं हि निषेध-मर्हति विद्यमानमपीति ॥ 'तद्ध्याश्चर्यं लोके' इति भाष्ये यद् दुर्लभमिति योज्यम् । **आश्चर्य-मनित्य इतीति** ॥ पूर्वमदृष्टत्वेनोत्तरत्राभावित्वेन हेतुनाऽनित्यशब्दलक्षितेऽद्भुतेऽर्थे आश्चर्यशब्दो निपात्यत इति पाणिनिसूत्रार्थः । 'चरेराङि चागुरौ' इति यत्प्रत्यये निपातनात् सुडिति वृत्ति-विकारः । अनित्यशब्दार्थाद्भुतत्वमेव आकस्मिकत्वापरपर्यायं दुर्लभत्वमत्र विवक्षितमिति न प्रकृतासङ्गतिशङ्केत्याहुः । आदिशब्देन 'विस्मयोऽद्भुतमाश्चर्यम्' इत्यादिकोशसङ्ग्रहः ॥

सर्वेषामिति ॥ स्वं स्वमात्मानं सर्वेऽपि पश्यन्तीति तद्दर्शनस्य विश्वजनीनत्वादिति भावः । **दुर्लभोऽपीति** ॥ आश्चर्यशब्दप्रवृत्तिनिमित्तदुर्लभत्ववानपि कथमित्यर्थः । 'ईश्वरसरूपत्वादिना' इत्यत्र आदिशब्देनाणुत्वरूपसूक्ष्मत्वग्रहः । आत्मद्रष्टा दुर्लभ इति व्याख्यानं गीताक्षराननु-गुणम् । तत्र आश्चर्यवदिति दुर्लभसाम्याभिधानादित्यत आह– **अनेनेति** ॥ 'दुर्लभः' इति भाष्येणेत्यर्थः । **एवेति** ॥ 'विचित्रा हि तद्धितगतिः' इति वचनात् **स्वार्थिको**ऽत्र वतिर्व्याख्येय इति भावः ।

एतेनाकस्माद् दृश्यमानमाश्चर्यम् । तेन तुल्यमाश्चर्यवदिति परभाष्यं निरस्तम् । 'आश्चर्योऽस्य वक्ता कुशलोऽस्य लब्धा आश्चर्योऽस्य ज्ञाता' इति काठकश्रुतौ भगवज्ज्ञानिनो दुर्लभत्वोक्तिवदिहापि भगवदीयत्वज्ञानिनो दुर्लभत्वोक्तेरुचितत्वात् । जीवस्य दुर्विज्ञेयत्व-मत्रोच्यत इति त्वयाऽवतारितत्वाच्चेति । ईश्वरसामर्थ्यं दर्शयतीति भाषितम् । कथमत्र श्लोके ईश्वरसामर्थ्यप्रदर्शनं दृश्यत इत्यत आह– **यत्प्रतिबिम्बस्येति** ॥ **द्रष्टाऽपीति** ॥ अनेनापिशब्दस्य स्वस्थान एवान्वय इत्युपेत्य कथमात्मद्रष्टा दुर्लभोऽपीत्युक्तं प्राक् । इदानीं तद्द्रष्टाऽपि दुर्लभ इत्यन्वय इति प्राक् टीकारीत्या द्रष्टेत्यनेनाऽप्यन्वय इत्युक्तं भवति ॥ २९ ॥

गीताक्षरार्थस्तु– व्याख्यात इति ॥ देहयोगवियोगयोर्नियतत्वादात्मनश्चेश्वरसरूपतया सर्वथा नाशाभावान्न शोकः कार्य इत्युपसंह्रियते– **देहीति** ॥ हे भारत, यस्मादयं जीवः देहे बाध्यमानेऽपीति शेषः । देही देहयोगवान् इत्येतत् नित्यं नियतम् । तथाऽपि सर्वस्य षष्ठी तृतीयार्थे बिम्बनाशाभावादिना सर्वेण प्रकारेणावध्यश्च । तस्मात् त्वं सर्वाणि भूतानि प्रति

जनिमृतिनिमित्तं दुःखं मदीयानां भविष्यतीति बुद्ध्या शोचितुं नार्हसीत्येवं व्याख्यात इत्यर्थः । अनेनैव यत् परैः कैश्चिच्च सर्वस्य देवादिदेहिनः प्राणिजातस्येति भाषितं तदयुक्तम् । देहिन इति व्याख्याने प्रयोजनाभावात् । देह इत्यनेनैव देहिन इति लाभादिति ॥

भाष्ये सर्वस्य सर्वथा इति व्याख्यातमित्युक्तं भवति । 'एषा तेऽभिहिता साङ्ख्ये' इत्यत्र साङ्ख्यशब्दार्थो भाष्यते ज्ञानमिति ॥ ततः प्राक्तनाः 'स्वधर्मम्' इत्यादयः कतिचन श्लोकाः कुतो न व्याख्यायन्त इत्यत आह– **स्वधर्ममित्यादय इति** ॥ **अतिरोहितार्थत्वात्** अगूढार्थत्वात् ॥ ३० ॥

भावदीपिका

तदुत्तरश्लोकश्चेति ॥ 'देही नित्यम्' इति श्लोकश्चेत्यर्थः । आत्मनित्यतायाः पूर्वं प्रतिपादितत्वादिति भावः । ननु देहयोगवियोगयोरिति वक्तव्यम् । देहयोगवियोगस्येति तु कथम्? इत्यत आह– **द्वन्द्वेति** ॥ 'सर्वो द्वन्द्वो विभाषयैकवद् भवति' इति वचनात् द्वन्द्वैकवद्भावो नपुंसकत्वं चेत्यर्थः ॥ ननु जीवनित्यत्वोपसंहारायेश्वरप्रतिबिम्बत्वमेव वक्तव्यम् । ईश्वरसामर्थ्यवचनस्य कथमुपयोगः । येन तद्वचनस्योपसंहर्तुमित्युपसंहारार्थत्वमुच्यत इत्यत आह– **ईश्वरसरूपत्वेऽपीति** ॥ इश्वरप्रतिबिम्बत्वेऽपीत्यर्थः । परिहारहेतुत्वाद् ऐश्वरसामर्थ्यवचनस्येति शेषः ॥

आश्चर्यशब्दप्रवृत्तौ निमित्तमिति ॥ अनेनैनं जीवं यः कश्चित्तु पश्यति वदति शृणोति स आश्चर्यवद् आश्चर्यः एवेत्युक्ते जीवद्रष्टृत्वादिमति आश्चर्यशब्दप्रवृत्तौ किन्निमित्तमित्याकाङ्क्षायामीश्वरप्रतिबिम्बत्वादिना जीवद्रष्टृत्वादिमतो दुर्लभत्वेन दुर्लभत्वप्रतिपादनार्थमभाव उच्यते । दुर्लभं हि नास्तीत्युच्यत इति गीतार्थ इति भाष्याभिप्राय इत्युक्तं भवति । अत्र सर्वत्रापि विशिष्टद्रष्टृविशेषणं दुर्लभत्वादिकं विशेषणीभूतदर्शनविशेषणमिति ज्ञेयम् । श्रवणमननयोर्दर्शनार्थत्वात् प्राधान्येन द्रष्टृत्वस्यैव भाष्ये टीकायां च ग्रहणमिति च ज्ञातव्यम् । मूले 'तद्धि' इत्यस्य दुर्लभं हीत्यर्थः ॥ **आश्चर्यमनित्य इति** ॥ पूर्वमदृष्टत्वेनाग्रे चाभावित्वेन निमित्तेनानित्यशब्दवाच्येऽर्थे आश्चर्यशब्दो निपात्यत इति सूत्रार्थः ॥ **सर्वेषामिति** ॥ मामहं जानामीति स्वात्मनः साक्षिसिद्धत्वात् परात्मनोऽपि चेष्टालिङ्गैरवगतत्वादित्येवं सर्वेषामप्यात्मज्ञानित्वादित्यर्थः ॥ **दुर्लभोऽपीति** ॥ आश्चर्यशब्दप्रवृत्तिनिमित्तदुर्लभत्ववानपि कथमित्यर्थः ।

आश्चर्यशब्दप्रतिपाद्यत्वं त्वनाश्चर्यस्यापि सम्भवतीति भावः । 'ईश्वरसरूपत्वादिना' इत्यादिपदेन सूक्ष्मत्वादित्युक्ताणुत्वसङ्ग्रहः ॥ **इत्युच्यत इति** ॥ नत्वाश्चर्य इव विद्यमान आश्चर्यवदित्युच्यत इत्यर्थः । तथाच स्वार्थे वतिरिति भावः ॥

ननु कथमनेनैश्वरसामर्थ्यप्रदर्शनमित्यत आह– **यत्प्रतिबिम्बस्येति** ॥ **ईश्वरप्रतिबिम्बस्येत्यर्थ** ॥ **व्याख्यात इति** ॥ वधाभावः शोकाभावस्य निमित्तमिति कथनेनेत्यर्थः ॥ **एवमिति** ॥ ये श्लोका न व्याख्यातास्ते सर्वेऽप्यतिरोहितार्था द्रष्टव्याः ॥ २९–३० ॥

भावप्रकाशः

इतरेतरयोगद्वन्द्वे द्विवचनापत्तिरित्यत आह– **द्वन्द्वैकवद्भावोयमिति** ॥ इतरेतरयोगद्वन्द्वे सर्वो द्वन्द्वो विभाषयैकवद्भवतीति । समस्यमानपदार्थयोरेकवद्भाव इत्यर्थः । ततश्चैकवचनं युक्तमिति भावः । ननूपसंहर्तुं दर्शयतीत्यनेनोपसंहारं प्रतीश्वरसामर्थ्यप्रदर्शनस्य प्रयोजकत्वमुक्तम् । तुमनूण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायामिति क्रियाफलकक्रियावाचिशब्दे उपपदे सति तुमन्प्रत्ययविधानात् । नच साक्षात् प्रयोजकत्वं सम्भवतीत्याशङ्क्य परम्परया तत्सम्भवतीत्याह– **ईश्वरसरूपत्वेऽपीतीति** ॥ ईश्वरसामर्थ्यदर्शनस्येत्युपस्कर्तव्यम् । **आश्चर्यमनित्य इति** ॥ अनित्यशब्देनानित्यविशेषोद्भुतं गृह्यते तस्मिन्नाश्चर्यमिति निपात्यत इति सूत्रार्थो ज्ञेयः । यद्यप्येवं सति दुर्लभत्वस्य नाश्चर्यशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वलाभ इत्यसङ्गतमेतत् । तथाप्यद्भुतत्वमाकस्मिकत्वम् । तथा मनोरमायामुणादिवृत्तौ स्पष्टप्रतीतेः । आकस्मिकत्वं च दुर्लभत्वमेवेति प्रकृतसङ्गतिरिति मावः । आदिपदेन विस्मयोद्भुतमाश्चर्यमिति कोशसङ्ग्रहः । **आत्मद्रष्टृत्वादिति** ॥ अत्र भाष्ये च द्रष्टृत्वस्यैव ग्रहणं श्रवणवचनयोः दर्शनार्थत्वेन प्राधान्यादिति बोध्यम् । नन्वात्मद्रष्टुः दुर्लभत्वोक्तौ गीताविरोधः । तत्राश्चर्यवदिति दुर्लभसाम्योक्तेरित्यत आह– **अनेनेति** ॥ विचित्रा तद्धितगातिरिति वचनात् स्वार्थिको वतिरिति भावः ॥

कथमेतत् श्लोके ईश्वरसामर्थ्यप्रदर्शनमित्यत आह– **यत्प्रतिबिम्बस्येति** ॥ इत्याशङ्का-**परिहारहेतुत्वादिति** ॥ आश्चर्यवदिति श्लोके ईश्वरस्य सर्वगतत्वनित्यत्वादिसामर्थ्यमुच्यते । तच्चाप्यव्यवहिताग्रिमवाक्ये स्फुटम् । तथा च बिम्बोपाधिसन्निधिनाशाभावादिहेतुना जीवस्यानाश इति परिहारहेतुत्वादित्यर्थः । **व्याख्यात इति** ॥ हे भारत यस्मादयं जीवो देहेऽपगतेपीति

शेषः । देही । संसर्गे इनिः । देहसंयोगवान् इत्येतन्नित्यं नियतम् । तथाऽयं । सर्वस्य तृतीयार्थे षष्ठी । सर्वेण बिम्बनित्यत्वादिहेतुनाऽवध्यश्च । तस्मात्त्वं सर्वाणि भूतानि प्रति 'जनिमृतिनिमित्तं दुःखं मदीयानां भविष्यतीति बुद्ध्येति यावत्', शोचितुं नार्हसीति एवं व्याख्यात इत्यर्थः ॥

स्वधर्ममपि चावेक्ष्य न विकम्पितुमर्हसि ।
धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत् क्षत्रियस्य न विद्यते ॥ ३१ ॥

भावरत्नकोशः

तथा चाष्टश्लोक्या अयमक्षरार्थः, यदुक्तं 'सीदन्ति मम गात्राणि', 'वेपथुश्च शरीरे मे' इत्यादि तत्रोच्यते– **स्वधर्ममिति** ॥ अपि च हे भारत स्वधर्मं विष्णुद्विट्तदनुबन्धिनिग्रहरूपमलौकिकश्रेयस्साधनम् अवेक्ष्य अवलम्ब्य विकम्पितुं प्रचलितुं नार्हसि । यच्च 'न च श्रेयोऽनुपश्यामि' इत्युक्तं तत्रोच्यते धर्म्याद्धीति । धर्मादनपेतात् न्याय्याद् युद्धाद् अन्यत् श्रेयः क्षत्रियस्य न विद्यते । हिशब्देन शास्त्रेषु कर्तव्यतया प्रसिद्धत्वमाह ॥ ३१ ॥

यदृच्छया चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतम् ।
सुखिनः क्षत्रियाः पार्थ लभन्ते युद्धमीदृशम् ॥ ३२ ॥

भावरत्नकोशः

किञ्च महति श्रेयसि स्वयमेवोपनते तत्र विकम्पोऽनुचित इत्युच्यते– **यदृच्छयेति** ॥ भगवदिच्छया उपपन्नं प्राप्तम् अपावृतम् अपगतावरणं स्वर्गद्वारम् उद्घाटितपारलौकिकसुखद्वारम् ईदृशं धर्म्यम् युद्धं ये लभन्ते ते क्षत्रियाः सुखिनः । अतिशायिनि क इनिः । अतिशयितसुखशालिनः । एतेन 'स्वजनं हि कथं हत्वा सुखिनः स्याम' इति यदुक्तं तन्निरस्तम् ॥३२॥

अथ चेत् त्वमिमं धर्म्यं सङ्ग्रामं न करिष्यसि ।
ततः स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा पापमवाप्स्यसि ॥ ३३ ॥

भावरत्नकोशः

युद्धाकरणे अनर्थप्राप्तिप्रतिपादनमुखेनापि तत्कर्तव्यतोपदिश्यते– **अथ चेत्** इत्यादि । इमं

यदृच्छया पारलौकिकश्रेयस्साधनत्वेनोपपन्नं, **धर्म्यं** धर्मादनपेतं **सङ्ग्रामं** युद्धं न करिष्यसि चेत् ततः स्वधर्माकरणात् न केवलमुभयोर्हानिः पापमवाप्स्यसि च ॥ ३३ ॥

अकार्तिं चापि भूतानि कथयिष्यन्ति तेऽव्ययाम् ।
सम्भावितस्य चाकार्तिर्मरणादतिरिच्यते ॥ ३४ ॥

भावरत्नकोशः

अपि च अकार्तिं भूतानि कथयिष्यन्ति । अव्ययां सर्वदेशकालव्यापिनीम् । कथयन्तु नामेत्यत उक्तम्– सम्भावितस्य शौर्यधैर्यादिगुणशालीत्येवं बहुमतस्य । अतिरिच्यते अधिका भवति । सम्भावितस्य पुरुषस्य अकार्तेर्मरणमेव वरमिति ॥ ३४ ॥

भयाद्रणादुपरतं मंस्यन्ते त्वां महारथाः ।
येषां च त्वं बहुमतो भूत्वा यास्यसि लाघवम् ॥ ३५ ॥

भावरत्नकोशः

दयालुत्वादुपरतोऽयं युद्धादिति कार्तिमेव किं न वदेयुरित्यत उच्यते– **भयादिति** ॥ भयात् कर्णदुर्योधनादिभ्यः रणाद् युद्धादुपरतं निवृत्तं मंस्यन्ति चिन्तयिष्यन्ति । महारथाः कर्णदुर्योधन-प्रभृतयः । के मंस्यन्ते? येषां च त्वं दुर्योधनादीनां बहुमतः बहुभिः शौर्यवीर्यादिगुणैः मतः 'मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च' इति षष्ठी । बहुमतः सम्भावितो वा भूत्वा पुनर्यास्यसि लाघवं लघुभावम् । शूराणां हि वैरिणां शत्रुभयाद् ऋते बन्धुस्नेहादयो वा युद्धादुपरतौ न निमित्तमिति तत उपरतस्य लाघवमेव वदेयुरिति ॥ ३५ ॥

अवाच्यवादांश्च बहून् वदिष्यन्ति तवाहिताः ।
निन्दन्तस्तव सामर्थ्यं ततो दुःखतरं नु किम् ॥ ३६ ॥

भावरत्नकोशः

किञ्च तवाहिताः शत्रवः अनेकप्रकारान् अवाच्यवादान् अवक्तव्यशब्दान् वदिष्यन्ति । कादृशाः? तव सामर्थ्यं पराक्रमं निन्दन्तः कुत्सयन्तः । ततो निन्दाश्रवणात् दुःखतरं नु किम्? न किमपि अतिशयितं कष्टम् ॥ ३६ ॥

हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम् ।
तस्मादुत्तिष्ठ कौन्तेय युद्धाय कृतनिश्चयः ॥ ३७ ॥

भावरत्नकोशः

यच्चोक्तं 'न चैतद् विद्मः कतरन्नो गरीयो यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः' इति ॥ तत्र पक्षद्वयेऽप्यहानिरित्युच्यते– **हतो वेति** ॥ शत्रुभिर्हतश्चेत् स्वर्गं प्राप्स्यसि । शत्रून् जित्वा वा महीं भोक्ष्यसे । उभयथाऽपि तव लाभ एव । यत एवं तस्मात् कृतनिश्चयः अवश्यानुष्ठेयमिदं स्वधर्मरूपं युद्धमिति निश्चयवान् युद्धायोत्तिष्ठ सन्नद्धो भव । स्वधर्मरतायाः कुन्त्याः पुत्रस्य तवेदं युक्तमिति कौन्तेयेति सम्बुद्धिः ॥ ३७ ॥

सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ ।
ततो युद्धाय युज्यस्व नैवं पापमवाप्स्यसि ॥ ३८ ॥

भावरत्नकोशः

यच्चोक्तं 'पापमेवाश्रयेदस्मान्', 'मित्रद्रोहे च पातकम्' इत्यादि तत्रोच्यते– **सुखदुःख इति** ॥ यथा दुःखमनुपादेयं तथा वैषयिकं सुखमप्यनुपादेयमिति सुखदुःखे तुल्ये कृत्वा तथा लाभालाभौ जयाजयौ समौ कृत्वा तत्र आस्थामविधाय भगवत्पूजारूपोऽयं स्वधर्म इति बुद्ध्या युज्यस्व युद्धे घटस्व । एवं भगवद्भक्तिपूर्वं युद्धाचरणे पापं नावाप्स्यसीति स्वामिन इति ॥

प्रमेयदीपिका

'स्वधर्मम्' इत्यादयः श्लोका अतिरोहितार्थत्वान्न व्याख्याताः । एवमुत्तरत्रापि ॥

भावदीपः

एवमुत्तरत्रापीति ॥ स्पष्टार्था न व्याख्यायन्त इत्यर्थः ॥ ३१–३८ ॥

भावरत्नकोशः

उत्तरत्रापि ॥ ये श्लोका भाष्यकृता न व्याख्याता तत्रापि इति योज्यम् ॥ ३८ ॥

एषा तेऽभिहिता साङ्ख्ये बुद्धिर्योगे त्विमां शृणु ।
बुद्ध्या युक्तो यया पार्थ कर्मबन्धं प्रहास्यसि ॥ ३९ ॥

भाष्यम्– साङ्ख्यं ज्ञानम् । 'शुद्धात्मतत्त्वविज्ञानं साङ्ख्यमित्यभिधीयते' इति भगवद्वचनाद् व्यासस्मृतौ ॥ योगः उपायः ॥ 'दृष्टा योगाः प्रयुक्ताश्च पुंसां श्रेयःप्रसिद्धये' (भाग.४.१८.३) इति प्रयोगात् भागवते । नेतरौ साङ्ख्ययोगावुपादेयत्वेन विवक्षितौ कुत्रचित् सामस्त्येन ।

भावप्रदीपिका

'साङ्ख्य' 'योग' शब्दयोरर्थान्तरं किं न स्यात्? इत्यत आह– **नेतराविति** ॥

भावप्रकाशिका

'साङ्ख्य' 'योग'शब्दयोरन्यत्र प्रसिद्धेः, तत्परिहाराय सम्यगर्थं सप्रमाणकमाह– **साङ्ख्यमिति** ॥ ननु 'साङ्ख्य' 'योग'शब्दयोरन्यत्र प्रयोगमात्रेण कथमत्र प्रसिद्धार्थपरित्यागः? इत्यत आह– **नेतराविति** ॥ अत्र साङ्ख्ययोगयोरुपादेयत्वमवगम्यते । 'बुद्ध्या युक्तो यया पार्थ कर्मबन्धं प्रहास्यसि' इति ॥ न चेतरौ साङ्ख्ययोगावुपादेयत्वेन विवक्षितौ कुत्रचित् । अपि तु हेयत्वेनैव तत्र तत्र ।

'अक्षपादकणादौ च साङ्ख्ययोगौ चे हैतुकाः' इति ॥

'सर्ववेदविरुद्धं च कपिलोऽन्यो जगाद ह' इति च ।

'ज्ञानं कर्म च' इत्यारभ्य 'प्रोच्यते गुणसङ्ख्याने' इत्युक्तवा 'तज्ज्ञानं विद्धि, सात्विकम्' इति साङ्ख्योक्तत्रैगुण्यकथनात् कथं तस्यानुपादेयत्वमित्याशङ्कोक्तम्– **सामस्त्येनेति** ॥ यद्यपि तदुक्तावविरुद्धार्थैकदेशप्रत्यभिज्ञास्मिन् शास्त्रे । तथाऽपि न तदुपादेयत्वेन विवक्षितं गुणसङ्ख्यानशब्देन किन्तु परमसाङ्ख्यशास्त्रम् । इतरसाङ्ख्ययोगयोः निरीश्वरत्वाद्विहितहिंसाया अप्यनर्थहेतुत्वाङ्गीकाराच्च । अस्य त्वीश्वरप्रतिपादकत्वात् 'कर्मबन्धं प्रहास्यसि' इति मोक्षार्थत्वेन युद्धविधानाच्चेति भावः ।

श्लोकः ३९

प्रमेयदीपिका

पूर्वप्रकरणोपसंहारपूर्वकं तत्सङ्गतत्वेनोत्तरप्रकरणारम्भप्रतिज्ञार्थं 'एषा तेऽभिहिता' इत्युक्तम् । तत्र साङ्ख्ययोगशब्दौ कापिलपातञ्जलवचनाविति प्रतीतिनिरासाय व्याचष्टे– **साङ्ख्य-मिति ॥** प्रतीतार्थाविव किं न स्याताम्? इत्यत आह– **नेतराविति ॥** 'इतरौ' शास्त्रलक्षणौ । 'कुत्रचित्' आगमे । एतौ तूपादेयौ । 'बुद्ध्या युक्तः' (२.३९) इत्यादि वचनात्। 'अतो न तावत्र विवक्षितौ' इति वाक्यशेषः । प्रकृतिपुरुषविवेकादेः तदुक्तस्योपादेयत्वात् कथमेतत्? इत्यत उक्तम्– **सामस्त्येनेति ॥** एकदेशस्योपादेयतया तदुपादेयत्वे सौगतादेरपि तत्प्रसङ्ग इति भावः ॥

भावदीपः

साङ्ख्यशब्दितजीवतत्त्वोक्तिः– **एतौ त्विति ॥** ज्ञानोपायशब्दितौ साङ्ख्ययोगौ 'बुद्ध्या युक्तो यया' इति वाक्यशेषे कर्मबन्धहानिहेतुत्वोक्तेरुपादेयावित्यर्थः ॥

भावरत्नकोशः

भाष्यस्य सङ्गतत्वाय गीतामवतारयति– **पूर्वेति ॥ तत्र** गीतायाम् । प्रतीतिनिरासाय सप्रमाणकमिति शेषः । भागवते चतुर्थस्कन्धे पृथुं प्रति भूमिवचने प्रयोगाद् योगशब्देनोपाय उच्यत इति भाष्यार्थः । 'तानातिष्ठति यः सम्यगुपायान् पूर्वदर्शितान्' इत्यनन्तरोपरितनार्धे तानिति पूर्वप्रकृतयोगान् परामृश्य तत्रोपायशब्दप्रयोगादिति भाष्यकृतो हृदयम् । **शास्त्रलक्षणौ** कापिलपातञ्जलशास्त्रलक्षणौ । 'कुत्रचिदागमः' इत्यनन्तरम् अपि तु हेयत्वेनैव 'अक्षपादकणादौ च साङ्ख्ययोगौ च हेतुकाः' इति सर्ववेदविरुद्धं च कपिलोऽन्यो जगाद ह' इति तत्र तत्रेति प्राचीनटीकायां भाष्यं व्याख्यातम् । **एतौ तु** गीतोक्तौ साङ्ख्ययोगशब्दितौ ज्ञानतदुपायौ तु । तुशब्दसूचितवैशेष्ये युक्तिमाह– **बुद्ध्या युक्त इत्यादीति ॥** यया साङ्ख्ययोगविषयिण्या बुद्ध्या युक्तः कर्मबन्धं प्रहास्यसीति कर्मबन्धशब्दितसंसारनिवृत्तिसाधनत्वप्रतिपादनात् तावेवोपादेया-विति भावः । सम्प्रतिपन्नभागदृष्टान्तेन तदितरभागस्याप्यस्तूपादेयत्वानुमानमित्यतो भाष्यभाव-माह– **एकदेशस्येति ॥** सौगतादेः बुद्धजिनादिशास्त्रस्य प्रत्यक्षानुमानप्रामाण्यस्याकाश-स्थायित्वस्य 'अहिंसा परमो धर्मः' इत्यादेस्तदुक्तस्योपादेयत्वादिति भावः ॥

श्लोकः ३९

भावप्रकाशः

बुद्ध्यायुक्त इत्यादीति ।। तत्र साङ्ख्ययोगबोधकवाक्यस्य कर्मबन्धनिवर्तकत्वप्रतिपादनादिति भावः ।।

भाष्यम्– 'कर्मयोगः' इत्यादि प्रयोगाच्च । निन्दितत्वाच्चेतरयोर्मोक्षधर्मेषु भिन्नमतत्वमुक्त्वा पञ्चरात्रस्तुत्या । वेदानां त्वेकार्थत्वान्न विरोधः । पार्थक्यं तु साङ्ख्याद्यपेक्षया युक्तम् ।। ३९ ।।

भावप्रदीपिका

अत्रोक्तसाङ्ख्यादेरुपादेयत्वमुच्यते 'बुद्ध्या युक्तः' इति ।। न च तदितरयोः । क्वापि शास्त्रे विवक्षितमित्यर्थः । 'योग'शब्दस्योपायवाचित्वेऽपि साङ्ख्येन सहोक्तयोगोऽन्य एवेत्यत आह– **कर्मयोगेति** ।। 'साङ्ख्ययोगौ पृथग्बालाः' इति साङ्ख्येन सहोक्तयोगोऽपि 'संन्यासः कर्मयोगः' इति उपायतयैव श्रूयत इत्यर्थः । न केवलमितरयोरुपादेयत्वं क्वापि नोक्तम् । किन्तु निन्दितौ च तावित्याह– **निन्दितत्वाच्चेति** ।। तर्हि वेदारण्यकस्यापि निन्दितत्वं स्यादित्यत आह– **वेदानामिति** ।। 'ज्ञानान्येतानि भिन्नानि' इति वेदादीनां परस्परं पार्थक्योक्तेः कथं वेदपञ्चरात्रैक्यम्? इत्यत आह– **पार्थक्यं त्विति** ।। अन्यथाऽपृष्टोत्तरत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः ।।

भावप्रकाशिका

'साङ्ख्ययोगौ पृथक् बालाः' इत्यत्र वक्ष्यमाणयोगेऽपि च 'कर्मयोगः विशिष्यते' इति प्रयोगाच्च योगशब्दोऽत्रोपायवाचीत्याह– **कर्मयोग इति** ।। भारत एवोपरि निन्दितत्वान्नेतरावत्र विवक्षितावित्याह– **निन्दितत्वादिति** ।। निन्दितानामन्यतमस्तुत्या द्वेषान्निन्दा भवत्येवेति भावः । तर्हि वेदानामपि निन्दा स्यादित्यत आह– **वेदानामिति** ।। वेदैक्येऽपि पञ्चरात्रस्य यत् पृथक्त्वं तत्र निर्दिष्टेभ्यः 'ज्ञानेष्वेतेषु राजेन्द्र सर्वेष्वेतद्विशिष्यते' इति, तत् तु साङ्ख्याद्यपेक्षया घटत इत्याह– **पार्थक्यमिति** ।।

प्रमेयदीपिका

इतोऽपि न योगः पातञ्जलशास्त्रमित्याह– **कर्मेति** ।। अस्मिन्नेव योगे 'कर्मयोगो

विशिष्यते' इत्यादिप्रयोगाच्च । न हि शास्त्रे कर्मयोगशब्दोऽस्तीति । न केवलमुपादेयत्वाभावात् नेतरौ इह विवक्षितौ । किन्तु? इत्यत आह– **निन्दितत्वाच्चेति** ॥ कथं निन्दितत्वम्? इत्यत आह– **भिन्नेति** ॥

'साङ्ख्यं योगः पाशुपतं वेदारण्यकमेव च ।
ज्ञानान्येतानि भिन्नानि नात्र कार्या विचारणा...'

इति साङ्ख्यादीनां भिन्नमतत्वमुक्त्वा,

पञ्चरात्रस्य कृत्स्नस्य वक्ता नारायणः स्वयम् ।
ज्ञानेष्वेतेषु राजेन्द्र सर्वेष्वेतद्विशिष्यते ॥'

इति पञ्चरात्रस्तुत्या विरुद्धानाम् एकस्तुतिः परनिन्दां गमयतीति प्रसिद्धमेवेति भावः। एवं तर्हि वेदारण्यकस्यापि निन्दा स्यादित्यत आह– **वेदानां त्विति** ॥ **एकार्थत्वात्** पञ्चरात्रेण । 'ज्ञानान्येतानि भिन्नानि' इति पार्थक्योक्तेः कथमेकार्थत्वम्? इत्यत आह– **पार्थक्यं त्विति** ॥

'युक्तम्' इत्यनेन तेषामेव प्रकृतत्वादित्यभिप्रैति । तथाच आद्यवाक्ये वेदारण्यकपदेन पञ्चरात्रमुत्तरवाक्ये च पञ्चरात्रपदेन वेदारण्यकमुपलक्ष्यत इति भावः ॥ वेदपञ्चरात्रयोरेकार्थत्वं कुतः? इति चेत् । उदाहृतमोक्षधर्मवाक्यार्थान्यथानुपपत्त्या (इति) तावत् ॥

भावदीपः

ज्ञानान्येतानि इति करणे ल्युट् । ज्ञानसाधनानीत्यर्थः ॥ **ज्ञानेषु** ज्ञानसाधनेषु ॥ एतत् पञ्चरात्रमित्यर्थः ॥ **आद्यवाक्ये** 'वेदारण्यकमेव च' इति वाक्ये ॥ **उत्तरेति** ॥ 'पञ्चरात्रस्य' इति वाक्ये ॥ **वाक्यार्थान्यथानुपपत्त्येति** ॥**'साङ्ख्यं योगः'** इति वाक्ये अनिर्दिष्टपञ्चरात्रस्य 'ज्ञानेष्वेतेषु एतद्विशिष्यते' इत्याधिक्यकथनं साङ्ख्यादित्रयेणैकार्थ्येन वा वेदारण्यकेनैकार्थ्येन वा निर्वाह्यम् । अन्यथाऽसङ्गतेः । तत्राद्ये साङ्ख्यादेर्वेदादाधिक्यमुक्तं स्यात् । नच तद्युक्तम् । वेदविरोधेनालब्धप्रामाण्यस्य तस्य वेदादाधिक्यासिद्धेः । वेदारण्यकैकार्थ्यपक्षे तु तदाधिक्यकथनं सङ्गतमिति पञ्चरात्राधिक्यरूपवाक्यार्थान्यथानुपपत्त्येत्यर्थः ॥

भावप्रकाशः

वाक्यार्थान्यथानुपपत्त्येति ॥ वेदपञ्चरात्रयोरेकार्थत्वाभावे पूर्वश्लोके वेदारण्यकमात्रग्रहणादुत्तरश्लोके पञ्चरात्रस्तुतिरसङ्गता स्यादिति वाक्यार्थानुपपत्त्येत्यर्थः ।

श्लोकः ३९

भाष्यम्– तत्रैव चित्रशिखण्डिशास्त्रे पञ्चरात्रमूले वेदैक्योक्तेश्च ॥ एवमेव सर्वत्र साङ्ख्ययोगशब्द उपायवाचको वर्णनीयः ॥ युक्तेश्च । ज्ञानं हि जैवम् उक्तम् । उपायश्च वक्ष्यते । बुद्ध्यतेऽनयेति बुद्धिः । साङ्ख्यविषयो यया वाचा बुद्ध्यते सा वागभिहितेत्यर्थः ॥

भावप्रदीपिका

इतश्च तदैक्यमित्याह– **तत्रैवेति** ॥ **तत्रैव** मोक्षधर्मे । चित्रशिखण्डिशास्त्रे इति षष्ठ्यर्थे सप्तमी । तस्य वेदैक्ये किं पञ्चरात्रस्य? इत्यत उक्तम्– **पञ्चराचेति** ॥ 'ये हि ते यतयः ख्याता सप्तचित्रशिखण्डिनः । तैः कृतम्' इत्युक्त्वा 'ऋग्यजुःसामभिर्जुष्टम्' इत्यादि मोक्षधर्मे । उपादेयवाचकोऽपि साङ्ख्यादिशब्दोऽन्यपरः पुराणादौ दृश्यत इत्यत आह– **एवमेवेति** ॥ साङ्ख्यादिशब्दस्य ज्ञानाद्यर्थत्वे 'अभिहिता साङ्ख्ये योगे शृणु' इति वाक्यार्थोपपत्तेरन्यथानुपपत्तेश्चोक्तार्थतेत्याह– **युक्तेश्चेति** ॥ 'साङ्ख्य' शब्दस्य ज्ञानार्थत्वे 'बुद्धि'शब्दान्वयो दुर्घट इत्यत आह– **बुद्ध्यत इति** ॥ 'वाक्' इति शेषः । तथाऽपि ज्ञाने वागित्यस्य कोऽर्थः? इत्यत आह– **साङ्ख्येति** ॥ ३९–४० ॥

भावप्रकाशिका

इतो न वेदपञ्चरात्रयोः पृथक्त्वशङ्का इत्याह– **तत्रेति** ॥

'ये हि ते यतयः ख्याता सप्त चित्रशिखण्डिनः ॥
तैरेकमतिभिर्भूत्वा यत् प्रोक्तं शास्त्रमुत्तमम् ॥
वेदैश्चतुर्भिः समितं कृतं मेरौ महागिरौ ॥' इत्यारभ्य,

'प्रवृत्तौ च निवृत्तौ च योनिरेतद्भविष्यति ।
ऋग्यजुःसामभिर्जुष्टमथर्वाङ्गिरसैस्तथा ॥' इति ।

तत्रैव मोक्षधर्म एवेत्यर्थः । एवं हेयवाचिसाङ्ख्ययोगशब्दस्यान्यपरत्वेऽप्युपादेयवाचिनः कश्चिदन्यथा वर्णनीय इत्याह– **एवमेवेति** ॥ उक्तवक्ष्यमाणपर्यालोचनयाऽपि ज्ञानतदुपायवाचित्वमेव 'साङ्ख्य' 'योग' शब्दयोरित्याह– **युक्तश्चेति** ॥ साङ्ख्ययोगशब्दयोः ज्ञानतदुपायवाचित्वे बुद्धिशब्दान्वयो दुर्घटः स्यात् । तस्यापि ज्ञानवाचित्वात् । अतः शास्त्रोदिता

बुद्धिर्योगशास्त्रोदिता बुद्धिरित्येव स्यादित्यत आह– **बुध्यत इति** ॥ बुध्यतेऽनयेति बुद्धि-शब्देनात्र करणव्युत्पत्त्या वागुच्यते । 'साङ्ख्ये' 'योगे' इति च विषयसप्तमी । अतोऽस्मत्पक्षे अन्वयः सुघट इत्यर्थः ॥ ३९–४० ॥

प्रमेयदीपिका

अपरं च प्रमाणमाह– **तत्रैवेति** ॥ मोक्षधर्म एव ॥

'ये हि ते यतयः ख्याताः सप्त चित्रशिखण्डिनः ।
तैरेकमतिभिर्भूत्वा यत्प्रोक्तं शास्त्रमुत्तमम् ।
वेदैश्चतुर्भिः समितं कृतं मेरौ महागिरौ ॥' (म.भा.शान्ति.३३५२७,२८)

इत्यादिना चित्रशिखण्डिशास्त्रस्य वेदैक्योक्तेश्च । असङ्गतमेतदित्यत आह– **पञ्चरात्रेति** ॥ **पञ्चरात्रमूलकस्येत्यर्थः** ॥ एतच्च वैखानससंहितोपक्रम एव प्रसिद्धम् ॥ एतद्व्याख्यानं 'ज्ञान-योगेन साङ्ख्यानाम्'(३.३), 'साङ्ख्ययोगौ पृथग्बालाः'(५.४) इत्यादावप्यतिदिशति– **एव-मेवेति** ॥ **शब्द** इति जात्यभिप्रायकमेकवचनम् ॥

इतोऽप्यत्र साङ्ख्ययोगशब्दौ ज्ञानोपायवाचिनावित्याह– **युक्तेश्चेति** ॥ **तामेव युक्तिं दर्शयति– ज्ञानं हीति** ॥ अत्रोक्तवक्ष्यमाणयोरर्थयोः साङ्ख्ययोगशब्दौ प्रयुक्तौ । उक्तवक्ष्य-माणार्थौ च ज्ञानोपायावेवेति तदर्थावितौ युक्ताविति । **जैवं ज्ञानमिति** ॥ जीवस्य तत्त्वमित्यर्थः । यद्यपीश्वरतत्वं चोक्तम् । तथाऽपि तादर्थ्येनेत्यदोषः ॥

ननु बुद्धिर्ज्ञानं तदुत्पाद्यत एव । न त्वभिहितम् । नापि श्राव्यते । तत्कथमुच्यते 'साङ्ख्ये बुद्धिरभिहिता, योगे त्विमां शृणु' इति । तत्राह– **बुद्ध्यत इति** ॥ 'वाक्' इति शेषः । ननु साङ्ख्यं न वाचोऽधिकरणम् । तत् कथं सप्तमी? किमर्थं च प्रसिद्धवाक्च्छब्दपरित्यागेना-प्रसिद्धबुद्धिशब्दोपादनमित्यत आह– **साङ्ख्येति** ॥ साङ्ख्यं चासौ विषयश्च ॥ अनेन विषय-सप्तमीयमित्याह । नाविशदं वाङ्मात्रमुक्तम् । किन्तु तव बोधो यथोत्पद्यते तथेत्यप्रसिद्ध-पदोपादाने प्रयोजनमित्युक्तं भवति ॥ ३९ ॥

भावबोधः

नन्वनादित्वेश्वरप्रतिबिम्बत्वादिजीवस्वरूपत्त्वमेवोक्तम् । नतु जीवविषयकं ज्ञानम् । तत्कथं जैवं ज्ञानमित्युक्तमिति । अत आह– **जीवस्य तत्त्वमिति ॥ तादर्थ्येनेति ॥** दृष्टान्तत्व-बिम्बत्वादिनेति शेषः ॥

भावदीपः

सप्तम्यन्तं षष्ठ्यर्थतया व्याचष्टे– **चित्रशिखण्डिशास्त्रस्येति ॥ (इति श्लोक इति विभागः ॥) तादर्थ्येनेति ॥** जीवनित्यत्वनिर्वाहकप्रतिबिम्बत्वसिद्ध्यर्थत्वेनेत्यर्थः ॥ ३९ ॥

वाक्यार्थप्रदीपः

ननु साङ्ख्ययोगशब्द इत्येकवचनं कथम् । साङ्ख्ययोगशब्दाविति द्विवचनेन भवितव्य-मित्यत आह– **शब्द इति ॥ जात्यभिप्रायमिति ॥** तथा स्वशब्दत्वजातेरेकत्वात् तदभि-प्रायेणैकवचनोपपत्तिरिति भावः ॥

भावरत्नकोशः

अस्मिन्नेव प्रस्तुते ज्ञानोपायरूपे ॥ **न हीति ॥** किन्तु योगशब्द एवेति भावः । 'इतरयोः' इति भाष्यस्य शास्त्रलक्षणयोरित्यर्थः । 'वेदारण्यकम्' इत्यत्र वेदाश्चारण्यकानि च तत्समाहारो वेदारण्यकम् । आरण्यकपदेनारण्येऽधीयमानो वेदभाग उच्यते । कुरुपाण्डववदयं निर्देशः । प्रमाणे ज्ञानानि ज्ञानसाधनानि । उक्त्वेत्यस्य स्तुत्येत्यनेनान्वयः । तस्य च निन्दितत्वाच्चे-त्यनेनान्वयः । अयं हि मोक्षधर्मे क्रमः

'साङ्ख्यं योगः पाशुपतं वेदारण्यकमेव च ।
ज्ञानान्येतानि भिन्नानि उताहो नेति चोच्यताम् ।
साङ्ख्यं योगः पाशुपतं वेदारण्यकमेव च ।
ज्ञानान्येतानि भिन्नानि नात्र कार्या विचारणा ।
साङ्ख्यस्य वक्ता कपिलः परमर्षिस्स उच्यते ।

प्राचीनगर्भं तमृषिं प्रवदन्तीह केचन ।
हिरण्यगर्भो योगस्य वक्ता चैव चतुर्मुखः ।
उमापतिर्भूतपतिः श्रीकण्ठो ब्रह्मणः सुतः ।
उक्तवानिदमव्यग्रं ज्ञानं पाशुपतं शिवः ।
पञ्चरात्रस्य कृत्स्नस्य वक्ता नारायणः स्वयम् ।
ज्ञानेष्वेतेषु राजेन्द्र सर्वेष्वेतद् विशिष्यते'

इति तत्त्वप्रदीपोक्तः । **ज्ञानेषु** ज्ञानसाधनेषु । तथाऽपि कथं निन्दितत्वमितरयोरित्यत आह– **विरुद्धानामिति ॥**

धर्मबहुत्वान्मोक्षधर्मेष्विति बहुवचनम् । उक्तशङ्कां निरसितुमेकार्थत्वादित्यत्र शेषमाह– **पञ्चरात्रेणेति ॥** 'पञ्चरात्रस्य' इत्यत्र वक्ष्यमाणरीत्या वेदानामप्युपलक्षणीयत्वाद् विशिष्यत इत्युक्तवैशिष्ट्यमेव लभ्यत इति न निन्दितत्वप्रसङ्ग इति भावः । **भिन्नानि** विरुद्धार्थानि ॥

ननु कुतः साङ्ख्ययोगपाशुपतापेक्षया विरुद्धार्थप्रतिपादकत्वरूपं पार्थक्यम्? पञ्चरात्रापेक्षयैव तत्त्वं किं न स्यादित्यत आह– **युक्तमित्यनेनेति ॥** प्रकृतत्वात् 'साङ्ख्यं योगः पाशुपतम्' इति प्रश्नवाक्ये साङ्ख्ययोगपाशुपतानामेव प्रकृतत्वादित्यर्थः ।

ननु तर्हि 'पञ्चरात्रस्य कृत्स्नस्य' इत्यत्र प्रकृतपञ्चरात्रस्य 'एतद् विशिष्यते' इति वैशिष्ट्यकथनमयुक्तम् । प्रश्नवाक्ये तस्याप्रकृतत्वादित्यत आह– **तथा चेति ॥ आद्यवाक्ये** प्रश्नवाक्ये । **उत्तरवाक्ये** 'पञ्चरात्रस्य' इति वाक्ये ॥ **उपलक्ष्यत इति ॥** एकार्थत्वमुपलक्षणे सम्बन्ध इति भावः । अनेन प्रश्नवाक्ये वेदारण्यकपञ्चरात्रयोर्विवक्षितत्वात् परिहारवाक्ये पञ्चरात्रवेदारण्यकयोर्विवक्षितत्वाच्च न प्रश्नप्रतिवचनयोर्व्यधिकरणतेति चोद्यावकाश इति विभावितं भवति ।

वाक्यार्थान्यथानुपपत्त्येति ॥ 'पञ्चरात्रस्य कृत्स्नस्य' इति वाक्ये 'एतद् विशिष्यते' इति पञ्चरात्रं स्तूयते । अयं चार्थो नोपपद्यते । 'साङ्ख्यं योगः' इति पूर्वश्लोके पञ्चरात्रस्याप्रकृत-त्वात् । पञ्चरात्रस्येति सिद्धवन्निर्देशेन स्तवनेन च तस्यापि प्रकृतत्वमेष्टव्यमिति वेदारण्यकपदेन पञ्चरात्रमपि ग्राह्यम् । तद्ग्रहणं च लक्षणया । वेदारण्यकपदमुख्यार्थत्वाभावात् । लक्षणा

श्लोकः ३९

चैकार्थत्वरूपसम्बन्धाभावेऽनुपपन्नेति तदर्थं वेदारण्यकपञ्चरात्रयोरेकार्थत्वमुक्तान्यथानुपपत्त्या स्वीकर्तव्यमित्यर्थः । विभावितश्चायमर्थः शास्त्रयोनिसूत्रभाष्यटीकाचन्द्रिकयोः । **यतयः** प्रयत्न-शीलाः । हिशब्देन 'सप्तर्षयो मरीच्यत्रिमुखाश्चित्रशिखण्डिनः' इति कोषप्रसिद्धिप्रकाशनादत्र मरीच्याद्या ग्राह्याः । **भूत्वा** मिलित्वा । **मेरौ** महामेरौ । **यत् प्रोक्तं** शास्त्रं तदुत्तमम् । कुतः? यतो वेदैश्चतुर्भिस्समितमित्यन्वयः । मोक्षधर्मस्यैव वेदैक्योक्तिं प्रत्यधिकरणत्वात् तत्र सप्तमी युक्ता । चित्रशिखण्डिशास्त्रं तु वेदैक्ये प्रतिसम्बन्धिमात्रमिति सम्बन्धसामान्ये षष्ठीप्रयोगे प्रतिपत्तिसौकर्यमिति टीकायां चित्रशिखण्डिशास्त्रस्येति षष्ठी । प्रतिसम्बन्धिनोऽप्यधि-करणत्वविवक्षया भाष्ये सप्तमी । स्वयं षष्ठ्यन्ततया व्याख्यानात् पञ्चरात्रमूलकस्येत्युक्तम् । एतच्च चित्रशिखण्डिशास्त्रस्य पञ्चरात्रमूलकत्वम् । **शब्दव्यक्तिबाहुल्याच्छब्दा इति** ॥ साङ्ख्यं च योगश्च तयोश्शब्दाविति वा भाषणीयम् ॥

'साङ्ख्ययोगशब्दः' इति तु कथं भाष्ये प्रयोग इत्यत आह– **शब्द इतीति** ॥ जात्यभि-प्रायमिति परमतेन । **स्वमतेन** तु जातेरप्यनेकत्वात् समुदायाभिप्रायमिति व्याख्येयम् । ज्ञानोपायवाचिनौ ज्ञानं चोपायश्च तद्वाचिनावित्यर्थः । **अत्र** 'एषा तेऽभिहिता' इत्यत्र । **ज्ञानोपायौ** ज्ञानं चोपायश्च । **तदर्थौ** साङ्ख्ययोगार्थौ । जीवविषयज्ञानस्य प्रागनिरूपणात् कथं जीवसम्बन्धिज्ञानमुक्तमित्यत आह– **जीवस्य तत्त्वमिति** ॥ ज्ञायत इति ज्ञानम् । तत्त्वम् अनारोपितस्वरूपमित्यर्थः । **तादर्थ्येन** तत्प्रमितिशेषत्वेन । जीवनित्यत्वादिनिर्वाहकतया तत्र दृष्टान्ततया प्रतिबिम्बत्वसिद्ध्यर्थतया च प्रागीश्वरतत्त्वस्याप्यभिधानादिति भावः । न तु नापीति वदन् शब्दस्यैवाभिलापकर्मत्वाच्छ्रोतव्यत्वाच्चेत्यभिप्रैति । तेन बुद्धिर्ज्ञानम् अभिहिता उक्तम् । इमाम् अनन्तरमेवोच्यमानां बुद्धिं शृण्विति परेषां भाष्यमयुक्तमित्युक्तं भवति । करणव्युत्पत्त्या बुद्धिशब्देनात्र वागुच्यत इति प्राचीनटीकां 'यया वाचा' इति भाविभ ष्यं च हृदि कृत्वाऽऽह– **वागिति शेष इति** ॥ **विषयसप्तमीति** ॥ 'आधारोऽधिकरणम्' इत्यत्र औपश्लेषिकः सामीपिको विषयो व्याप्तिश्चेत्याधारश्चतुर्धेति औपश्लेषिको वैषयिकोऽभिव्यापकश्चेत्याधारस्त्रिधेति वा वैयाकरणोक्तेर्विषयरूपाधारे च 'सप्तम्यधिकरणे च' इति विहितसप्तमीविभक्तिरित्यर्थः ॥

गीताक्षरार्थस्तु– पूर्वप्रकरणोपसंहारपूर्वकं तत्सङ्गतत्वेनोत्तरप्रकरणारम्भः प्रतिज्ञायते एषा तेऽभिहिता– **साङ्ख्य इति** ॥ हे पार्थ ते साङ्ख्ये शुद्धात्मतत्त्वविज्ञानविषये । तदुत्पादयितुमिति

यावत् । एषा 'न त्वेवाहं जातु नाऽसं न त्वं नेमे जनाधिपाः' इत्यादिरूपा बुद्धिः बुद्ध्यतेऽनयेति व्युत्पत्त्या बोधजनिका वाक् अभिहिता उक्ता । योगे युज्यते फलमनेनेति व्युत्पत्त्या उपाये उपायज्ञानार्थम् इमां 'त्रैगुण्यविषयाः' इत्यारभ्य आषष्ठसमाप्तेर्वक्ष्यमाणां वाचं शृणु । विनाऽपि विधिना श्रवणमात्रस्य सम्भवाच्छ्रुत्वा तत्र निष्ठां कुरु । आदरजननाय योगः प्रशस्यते 'बुद्ध्या' इति सार्धश्लोकेन । यया बुद्ध्या वाग्जन्यया युक्तः तदनुष्ठानद्वारा प्राप्तब्रह्मसाक्षात्कारः सन् कर्मबन्धं संसारं प्रकर्षेण हास्यसि मुक्तो भविष्यसि । किञ्च इह वक्ष्यमाणे योगशब्दिते ज्ञानोपाये विष्ण्वाराधनरूपनिवृत्तकर्मविषये अभिक्रमस्य उपक्रमस्य नाशः निष्फलता नास्ति । निवृत्तधर्मानुष्ठानोपक्रममात्रमपि न निष्फलम् । उपक्रान्तविष्णुधर्माचरणवतस्ततोऽन्यधर्माकरणे प्रत्यवायो न विद्यते । अस्य धर्मस्य विष्णुपूजात्मकस्य स्वल्पमप्याचरणं महतो भयात् संसारात् त्रायते । तस्मात् तत्र निष्ठां कुर्विति ॥ ३९–४० ॥

भावप्रकाशः

चित्रशिखण्डिन इति ॥ सप्तर्षयो मरीच्यत्रिमुखाश्चित्रशिण्डिन इत्यमरोक्तेः मरीच्यादय इत्यर्थः । तैर्महामेरौ गिरौ यच्छास्त्रं कृतं तद्वेदैश्चतुर्भिः सम्मितम् । अत एवोत्तमं प्रोक्तमित्यन्वयः । ननु वेदैक्योक्तिं प्रति मोक्षधर्मस्यैवाधिकरणत्वात् कथं चित्रशिखण्डिशास्त्र इति सप्तमीत्यत आह– **चित्रशिखण्डिशास्त्रस्येति ॥** सम्बन्धिनोप्यधिकरणत्वविवक्षया मूले सप्तमीप्रयोग इति भावः । चित्रशिखण्डिशास्त्रशब्दस्य षष्ठ्यन्ततया व्याख्यातत्वादाह– **पञ्चरात्रमूलकस्येत्यर्थ इति ॥ जात्यभिप्रायमिति ॥** व्यक्तिबाहुल्येऽपि जातेरेकत्वात् तदभिप्रायमित्यर्थः । इदञ्च परमतेन । स्वमते तु जातेरप्यनेकत्वात् समुदायाभिप्रायमिति व्याख्येयम् ॥

ननु जैवं ज्ञानमुक्तमिति कथं । जीवतत्त्वस्यैव प्रागुक्तत्वात् ज्ञानस्योक्तिकर्मत्वाभावाच्चेत्यत आह– **जीवतत्त्वमित्यर्थ इति ॥ तादर्थ्येनेति ॥** जीवनित्यत्वादिप्रतिपादनार्थं दृष्टान्तत्वबिम्बत्वादिनेश्वरतत्त्वप्रतिपादनादिति भावः । बुद्धिकरणस्येन्द्रियादेः ग्रहणेऽभिहितत्वाद्ययोगादाह– **वागिति शेष इति** ॥ ३९–४० ॥

नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते ।
स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात् ॥ ४० ॥

व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनन्दन ।
बहुशाखा ह्यनन्ताश्च बुद्धयोऽव्यवसायिनाम् ॥ ४१ ॥

भाष्यम्– 'योगे इमां बुद्धिं शृणु' इत्युक्तम् । बह्व्यो हि बुद्धयः, मतभेदात्। तत् कथमेकत्र निष्ठां करोमि? इत्यत आह– व्यवसायात्मिकेति ॥ सम्यग्युक्तिनिर्णीतानां मतानामैक्यमेवेत्यर्थः ॥ ४१ ॥

भावप्रदीपिका

उत्तरश्लोकमवतार्य व्याचष्टे– **योग इति** ॥ ४१ ॥

भावप्रकाशिका

नन्वत्र योगशब्देन करणव्युत्पत्या ज्ञानोपायभूतं कर्म विवक्षितम् । बुद्धिशब्देन तद्धीविषया वाक् । सा च मतभेदाद्वादिभिरन्यथाऽन्यथोच्यते । अतः कथं भगवदुक्तायामेव वाचि परिनिष्ठा? इति भावेनाशङ्क्य, उत्तरश्लोकमवतारयति– **योग इमामिति** ॥ यद्यपि सम्यग्युक्ति-निर्णयरहितानि तान्यनन्तानि । साङ्ख्यादिमतानां परिगणितत्वेऽपि प्रत्येकं प्रतिपुरुषमति-वैचित्र्येणानन्तशाखत्वात् । तथाऽपि सम्यग्युक्तिनिर्णीतं भगवन्मतमेवेति तत्रैव निष्ठा कार्येति भावेन तं व्याचष्टे– **सम्यगिति** ॥ ४१ ॥

प्रमेयदीपिका

ननु 'व्यवसायात्मिका' इति श्लोके न प्रतिज्ञातो योग उच्यते । नापि 'बुद्ध्या युक्तः' (२.३९) इत्यादिवत्तत्प्रशंसा । तत् किमर्थोऽयम्? इत्यत आह– **योग इति** ॥ ज्ञानोपाय-विषयाम् इमां वक्ष्यमाणां वाचं शृणु श्रुत्वा तत्र निष्ठां कुरु इत्युक्तमित्यर्थः । श्रवणमात्रस्य विधिना विनाऽपि सम्भवात् ॥

बह्व्यो हि बुद्धयः ज्ञानोपायविषया वाचः परस्परविरुद्धाः सन्ति । कथम्? **मतभेदात्** । एकं मतमवलम्बमानाः किञ्चिज्ज्ञानसाधनमाचक्षते । अपरं मतमाश्रिताः तत्प्रतिषेधेनान्यदाहुः । तत्र चेदमेव तत्वं नेदमिति विनिगमकं नास्ति । **तत्** तस्मात् **कथमेकत्र** त्वदीयायामेव वाचि **निष्ठां** विश्वासं करोमि ॥

श्लोकः ४१

ननु सर्वाण्यपि मतानि व्यवसायात्मकान्येव । स्वेस्वेऽर्थे सर्वेषां सन्देहाभावात्। अतः कथमुच्यते 'व्यवसायात्मिका एकाऽव्यवसायिनां बुद्धयः अनन्ताः' इति । तत्राह– **सम्यगिति** ॥ 'युक्तिः' इति प्रमाणसामान्यमुच्यते । प्रमाणत्वेन निर्णीतत्वमेवात्र व्यवसायशब्दार्थो न निश्चयमात्रमित्यर्थः । प्रामाणिकमेव हि मतं ग्राह्यम् । तत्रच न काचिद् विप्रतिपत्तिः । यतः तवैकत्र निष्ठाभावः,अप्रामाणिकेषु विद्यमानाऽपि विप्रतिपत्तिः किं करिष्यति? इति भावः ॥

भावदीपः

इति श्लोक इति विभागः ॥ गीतायां भाष्ये च 'शृणु' इत्येवोक्तावपि तत्तात्पर्यार्थमाह– श्रुत्वा तत्र निष्ठां कुर्वित्युक्तमिति ॥ एवमर्थोक्तौ हेतुमाह– **श्रवणमात्रस्येति** ॥ निष्ठाहीन-श्रवणस्य शृणु, श्रवणं कुरु इति विधिं प्रेरणां विनाऽपि सम्भवात् 'शृणु' इति विधिबला-देवमर्थो ज्ञायत इति भावः ॥ 'बुद्धयः' इत्यादिरनुवादः 'ज्ञान' इत्यादिर्व्याख्या ॥ ४१ ॥

भावरत्नकोशः

अयं 'व्यवसाय' इति श्लोकः । 'योग इमां बुद्धिम्' इति भाष्यपदानामर्थानाह– **ज्ञानोपाय-विषयामिमां वक्ष्यमाणां वाचमिति** ॥ शृण्वित्येतत् श्रुत्वा तत्र निष्ठां कुर्विति कुतो व्याख्या-तव्यमित्यत आह– **श्रवणमात्रस्येति** ॥ भाष्यमनूद्यार्थमाह– **बह्व्य इति** ॥ ज्ञानोपायविषयत्वे सर्वास्ताः श्रोतव्या एवेत्यतो भाष्यभावमाह– **परस्परेति** ॥ मतभेदमुपपादयति– **एकमिति** ॥ 'तत् कथमेकत्र' इत्यादिभाष्यं विवृणोति– **तत् तस्मादिति** ॥ प्रत्यक्षागमाभ्यामपि निर्णीतत्वस्य निश्चये सम्भवाद् भाष्ये कथं युक्तिमात्रग्रहणमित्यत आह– **युक्तिरिति प्रमाणसामान्यमिति** ॥ त्वदीयायामेव वाचि कथं निष्ठेति कृतचोद्यं व्युदसितुं भाष्यभावमाह– **प्रामाणिकमिति** ॥ **तत्र** च प्रामाणिके सिद्धान्ते । **यतः** यया । प्रमाणनिर्णीति विप्रतिपत्त्यभावेऽपि अप्रामाणिकेऽर्थे एकं मतमवलम्बमानाः किञ्चिद्विज्ञानसाधनमाचक्षते, अपरं मतमाश्रितास्तत्प्रतिषेधेनान्यदाहुरिति स्यादेव विप्रतिपत्तिरित्यतः प्रामाणिकसिद्धान्तग्रहणाविरोधित्वादकिञ्चित्करी सेत्याह– **अप्रामाणिकेष्विति** ॥

गीताक्षरार्थस्तु– ननु ज्ञानोपायविषयवाचः परस्परं विरुद्धा बह्व्यः सन्ति । तत् कथं त्वदीयायामेव वाचि विश्वासं करोमीत्यत उच्यते– **व्यवसायात्मिकेति** । प्रमाणनिर्णीतार्थतत्त्व-

श्लोकः ४१

निश्चयजनिका बुद्धिर्वाक् एकोपायविषयैव । इह वेदे वैदिके च । अव्यवसायिनां तु प्रमाण-निर्णीतार्थनिश्चयरहितानां बुद्धयः उपायविषया वाचः बहुशाखाः विरुद्धनानार्थविषयाः बहुभेदाः पुरुषभेदादनन्ताश्च । मदीया बुद्धिः व्यवसायात्मिकेति तत्रैव निष्ठा तव युक्तेति ॥ ४१ ॥

भावदीपिका

तत्कथमेकत्र निष्ठां करोमीति भाष्यानुसारेणाऽह– **श्रुत्वेति** ॥ ननु शृण्वित्यस्य श्रवण-मात्रमेवार्थः किंन स्यात् । निष्ठाकरणं कुतो विधेयमित्यत आह– **श्रवणमात्रस्येति** ॥ **विधिना विनेति** ॥ श्रवणमात्रं शृण्विति लोड्रूपविधिना विनाऽपि सम्भवति । तत्र निष्ठाकरणंतु न विधिना विना सम्भवतीति शृण्वित्युक्तविधिनैव तत्र निष्ठाकरणे तात्पर्यं ज्ञापितमिति भावः । **स्वेस्वे** स्वप्रतिपादिते । **सर्वेषां** वादिनाम् । केषाञ्चिन्मतानां प्रत्यक्षागमाभ्यामपि निर्णीतत्वाद् युक्तिग्रहणमयुक्तमित्यत आह– **युक्तिरितीति** ॥ **यत इतीति** ॥ यस्माद्विप्रतिपत्तिरूपात् कारणात् सन्देहोत्पत्त्येत्यर्थः । अभिप्रायमाह– **अप्रामाणिकेष्विति** ॥ अत इति शेषः ॥४१॥

भावप्रकाशः

गीतायां शृण्वित्युक्तत्वेऽपि श्रुत्वेत्यादि यदुक्तं तत्र हेतुमाह– **श्रवणमात्रस्येति** ॥ **व्यवसा-यात्मकानीति** ॥ व्यवसायमूलकान्येवेत्यर्थः । **प्रमाणसामान्यमुच्यत इति** ॥ मतानां यथायथ-मागमादिमूलकत्वेन युक्तिमात्रमूलकत्वाभावादिति भावः । **प्रमाणेन निर्णीतत्वमेवेति** ॥ प्रमाणजन्यनिर्णय एवेत्यर्थः ॥ ४१ ॥

यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदन्त्यविपश्चितः ।
वेदवादरताः पार्थ नान्यदस्तीति वादिनः ॥ ४२ ॥

भाष्यम्– स्युरवैदिकानि मतान्यव्यवसायात्मकानि । नतु वैदिकानि । तेऽपि हि केचित् कर्माणि स्वर्गादिफलान्येवाहुरित्यत आह– यामिमामिति ॥ यामाहुस्तयेत्यन्वयः । मोक्षफलमपेक्ष्य स्वर्गादिपुष्पयुक्तां वाचं प्रवदन्ति ॥

भावप्रदीपिका

व्यवसायात्मिका वागेकेत्येतदाक्षिप्य समाधातुं श्लोकमवतार्य व्याचष्टे– **स्युरिति** ॥

भोगैश्वर्यगतेरपि स्त्रीलिङ्गेन प्रकृतत्वादन्यथाप्रतीतिं पराकर्तुं बोधान्वयमाह– **यामिति** ॥ वाचः पुष्पितत्वं कथम्? इत्यत आह– **स्वर्गादीति** ॥

भावप्रकाशिका

न तु वैदिकानां स्वमतानामित्यनेन सम्बन्धः । मतानामनन्तानां सम्यग्युक्तिनिर्णय-राहित्यशङ्काभावात् तत्रैव विप्रतिपत्तौ पुनः कथमेकत्र परिनिष्ठा? इति भावेनाशङ्क्य, उत्तर-श्लोकमवतारयति– **स्युरिति** ॥ तेऽपि केचित् वैदिकाः कर्माणि स्वर्गादिफलान्येवाहुः । न तु 'ज्ञानात् पूर्वाणि कर्माणि शुभानि ज्ञानसिद्धये' इत्याद्युक्तव्यवस्थामङ्गीकुर्वन्तीति भावः । 'तया' भोगैश्वर्यगत्येत्यपि शङ्का स्यात् । सा मा भूदित्याह– **यामाहुरिति** ॥ 'ननु स्वर्ग एव परः पुरुषार्थस्तदन्यं मोक्षाख्यं फलं नास्ति' इति वादिनः ते पुष्पयुक्तामेव वाचं प्रवदन्ति । वस्तुतो मोक्षापेक्षया स्वर्गादेः पुष्पतुल्यत्वादिति भावेन द्वितीयपादं व्याचष्टे– **मोक्षफलमिति** ॥ अविपश्चित्त्वाविरोधेन तदुत्तरपदमनूद्य व्याचष्टे– **वेदवादरता इति** ॥

प्रमेयदीपिका

'यामिमाम्' इति श्लोकत्रयस्य प्रकृतोपयोगादर्शनात् सङ्गतिमाह– **स्युरिति ॥ न तु वैदिकानि अव्यवसायात्मकानि** । ततः किं प्रकृते? इत्यत उक्तम्– **तेऽपीति** ॥ व्यवसायात्मकं मतं वैदिकमवलम्बमाना अपि केचिद् वैदिकान्यपि सर्वाण्येव कर्माणि स्वर्गादिफलान्याहुः । भवांस्तु काम्यार्थान्येव (कर्माणि) स्वर्गादिफलकानि । निष्कामानीश्वरार्पणबुद्ध्या अनुष्ठितानि तु ज्ञानार्थानीत्यभिप्रैति । तथाच त्वद्वचने निष्ठानुपपत्तिस्तदवस्थेति भावः । **आह** । 'तेषां वैदिकाभासताप्रदर्शनाय निन्दाम्' इति शेषः ॥

भोगैश्वर्यगतेरपि प्रकृतत्वात् **'तया'** इति तत्परामर्शभ्रान्तिं वारयति– **यामिति** ॥ अन्यथा यच्छब्दः साकाङ्क्षोऽनन्वितः स्यादिति भावः ॥ वाचः पुष्पितत्वं कथम्? इत्यत आह– **मोक्षेति** ॥ अत्यल्पत्वेनोपमा ॥

भावबोधः

अभिप्रैतीति ॥ कर्मबन्धं प्रहास्यसीति कर्मयोगस्य मोक्षसाधनत्वोक्त्या तज्जनकज्ञानहेतुत्व-

श्लोकः ४२

स्याभिप्रेतत्वादिति भावः । ननु पुष्पफलयोरिव स्वर्गमोक्षयोर्जन्यजनकभावेन तदुपमत्वमिति अन्यथा प्रतीतिनिरासायाह– **अत्यल्पत्वेनेति** ॥ यथा फलापेक्षया पुष्पस्यात्यल्पत्वमेवं मोक्षापेक्षया स्वर्गस्याल्पत्वेनेत्यर्थः ॥

भावदीपः

इत्यभिप्रैतीति ॥ 'बुद्ध्या युक्तो यया' इत्यर्धे कर्मयोगस्य ज्ञानद्वारा कर्मबन्धहानिरूपमोक्षहेतुत्वोक्तेरिति भावः । स्वर्गादेः पुष्पत्वोक्तिं घटयति– **अत्यल्पत्वेनेति** ॥ फलापेक्षया पुष्पस्यात्यल्पत्वादिति भावः ॥

भावरत्नकोशः

प्रकृतेति ॥ योगेत्यर्थः । अवैदिकानि प्रमाणानिर्णीततत्त्वार्थकानीति भाष्यार्थः ॥ न तु वैदिकानीत्यनूद्य तत्रानुवर्त्यमाह– **अव्यवसायात्मकानीति । प्रकृते** एकत्र निष्ठायाः कर्तव्यत्वे । **अभिप्रैतीति** ॥ कर्मबन्धं प्रहास्यसीति कर्मयोगस्य मोक्षसाधनत्वोक्त्या मोक्षसाधनज्ञानजनकत्वमभिप्रैतीत्यर्थः । प्रकृतत्वात्, अव्यवधानेनेति शेषः । वाचः प्रकृतत्वेऽपि व्यवधानाद् बुद्धिविपरितवृत्तिभङ्ग इति भावः । **अन्यथेति** ॥ 'तयाऽपहृतचेतसाम्' इत्यत्रत्यतच्छब्देन 'आनन्तर्यमचोदना' इति न्यायेन भोगैश्वर्यगतेरेव परामर्शाङ्गीकार इत्यर्थः । यच्छब्दः 'यामिमाम्' इति यच्छब्दः ॥

भावदीपिका

प्रकृतेति ॥ योगनिरूपणेत्यर्थः । तेऽपीत्यस्यार्थमाह– **व्यवसायात्मकमित्यादि** ॥ **अभिप्रैतीति** ॥ 'कर्मबन्धं प्रहास्यसि' इति कर्मरूपयोगस्य मोक्षसाधनत्वोक्त्या तज्जनकज्ञानहेतुत्वमप्यभिप्रेतमिति भावः । स्पष्टं तथाऽनुक्तेरभिप्रैतीत्युक्तम् ॥ **अन्यथेति** ॥ 'तयाऽपहृतचेतसाम् इत्यत्र तच्छब्देन वाचं विहाय भोगैश्वर्यगतिपरामर्शे' याम् इति वाचि यच्छब्दोऽनन्वितः स्यादित्यर्थः । प्रसिद्धपुष्पफलयोरिव स्वर्गमोक्षयोरपि जन्यजनकभावेन तदुपमत्वमिति भ्रान्तिं वारयति– **अत्यल्पत्वेनेति** ॥ यथा फलापेक्षया पुष्पस्यात्यल्पत्वमेवं मोक्षापेक्षया स्वर्गस्यात्यल्पत्वात् पुष्पत्वोपमेत्यर्थः ॥

भावप्रकाशः

स्वर्गादिफलानीति ॥ सर्व एते पुण्यलोका भवन्ति । न स्वर्गादिः फलान्तरम् । हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गमित्याद्युक्तेरिति तेषां भावः । **अभिप्रैतीति ॥** हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गम् । स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयादिति व्यामिश्रोक्तचन्यथानुपपत्त्या काम्यानि स्वर्गादिफलानि अकाम्यानि ज्ञानार्थानि ज्ञानं विना महामयरूपसंसारनिवर्तकत्वायोगादिति उक्तार्थद्वयावगमादभिप्रैतीत्युक्तम् । ननु पुष्पफलवत्स्वर्गमोक्षयोः जन्यजनकत्वाभावात् कथमुपमेत्यत आह– **अत्यल्पत्वेनेति ॥** फलापेक्षया पुष्पवत् मोक्षापेक्षया स्वर्गस्यात्यल्पत्वेनेत्यर्थः ॥

भाष्यम्– वेदवादरताः कर्मादिवाचकवेदवादरताः । वेदैर्यन्मुखत उच्यते तत्रैव रताः । नान्यदस्तीति वादिनः ॥ 'परोक्षविषया वेदाः' 'परोक्षप्रिया इव हि देवाः'(बृ.उ.६.२. २) । **'मां विधत्तेऽभिधत्ते माम्'** (भाग.११.२१.४३) **इत्यादिभिः पारोक्ष्येण प्रायो भगवन्तं वदन्ति** ॥ ४२ ॥

भावप्रदीपिका

वेदवादरतत्वं कथं दूषणम्? इत्यत आह– **वेदेति** । 'वेदवाद'पदस्य कर्मवाचकतेत्याद्यर्थः कथम्? इत्यत आह– **वेदैरिति ॥** वेदप्रातीतिकोऽर्थो भवद्भिरप्यङ्गीकार्योऽतः कथमियं निन्दा? इत्यत आह– **नान्यदिति ॥** प्रातीतिकेत्यत्रार्थस्यैव भावात् कथमेवं निन्दा? इत्यत आह– **परोक्षेति ॥** इवेत्युक्तत्वात् प्राय इत्युक्तम् । तत्र विष्णुसूक्तादिव्यावृत्तये ॥

भावप्रकाशिका

ननु ज्ञानोपायत्वेन कर्मणामपि वेदोक्तत्वाङ्गीकारात् कथं तद्रतानामविपश्चित्त्वम्? इत्यत आह– **वेदैरिति ॥** मुखत इत्यसम्यक्पर्यालोचनयेत्यर्थः । उत्तरपदावतारणेनैवैतत्प्रकटयति– **नान्यदिति ॥** अन्यत् मोक्षफलं विष्णुसामीप्यरूपम्, तद्दाता च विष्णुर्जगत्पतिर्नास्तीति वादिन इत्यर्थः । कथं वेदवादरतानां भगवदभावबुद्धिः? इत्याकाङ्क्षायां तस्यापरोक्षेण वेदैरुच्यमानत्वादित्यायेतत्सप्रमाणकमाह– **परोक्षविषया इत्यादि ॥** इवशब्दस्योभयार्थत्वात् क्वचिदपरोक्षप्रियाश्च । अन्यथा योग्यानामप्यज्ञानप्रसङ्गात् । अत एवाह– **परोक्षेण हि प्राय इति ॥** मां प्रति

सर्वाणि कर्माणि विधत्ते । यत इन्द्रादिसर्वनामभिर्मामभिधत्ते । अनेन कर्मादिवाचकसर्वदेवानां परोक्षेण भगवद्वाचकत्वप्रकारो दर्शितः ।

प्रमेयदीपिका

'वेदवादरताः' इत्येतत् कथं निन्दावचनम्? इत्यत आह– **वेदेति** ॥ कथमेतदस्मात् पदाल्लभ्यते? कथं चैषाऽपि निन्दा? इत्यत आह– **वेदैरिति** ॥ वादशब्दोऽत्राऽपाततः प्रतिपादने वर्तते । वक्ष्यते चात्राभिधानम् । आपाततः प्रतिपाद्यं च **कर्मादि** । सावधारणं चैतत् । अब्भक्षो वायुभक्ष इति यथेत्यर्थः । सावधारणत्वं कुतः? इति चेत्, उत्तरपदबलादिति तानि पठति– **नान्यदिति** ॥ आपाततः प्रतीतार्थादन्यस्य सद्भावे भवेदेषा निन्दा । कोऽसौ कुतश्च? इत्यत आह– **परोक्षेति** ॥ क्वचित् प्रकटवचनात् 'इव' इत्युक्तम् । अत एव 'प्रायः' इत्याह । **देवाः** वेदाभिमानिनः । तत्प्रकारसूचनार्थं 'मां विधत्ते' इत्याद्युदाहृतम् । **वदन्ति** वेदाः ॥ ४२ ॥

भावबोधः

सावधारणं चेति ॥ तेन च निन्दावगम्यते इत्यर्थः । तत्प्रकारसूचनार्थमिति वेदानां परोक्षार्थप्रतिपादकत्वप्रकारेत्यर्थः ।

मां विधत्तेऽभिधत्ते मां विकल्प्योऽपोह्य इत्यहम् ।
इत्यस्या हृदयं साक्षान्नान्यो मद्वेद कश्चनेति ।

तस्यार्थः । कर्मविधात्री श्रुतिर्मां प्रत्येव विधत्ते । इन्द्राद्यभिधात्री च मामभिधत्ते चत्वारि वागित्यादिश्रुत्या अहं विविधरूपत्वेन कल्प्यः ॥ न सुरां पिबेदित्यादिश्रुत्या अहमेवाप्रिया-दपोह्यः । एवम्भूतायाः अस्याः श्रुतेरभिप्रायमहमेव वेद । न मत्तोऽन्य इति ॥

भावदीपः

वक्ष्यत इति ॥ 'वादो विषयकत्वं च' इत्यादिना समीप एव वक्ष्यत इत्यर्थः ॥ **सावधारणं चेति** ॥ वेदवाद एव रता इत्येवमर्थ इत्यर्थः ॥ **तत्प्रकारेति** ॥ वेदानां परोक्षार्थोक्तिप्रकार-सूचनार्थमित्यर्थः । 'मां विधत्ते' इत्यस्यार्थस्तु समन्वयसूत्रटीकायां व्यक्तः । 'वदन्ति' इत्यनूद्य शेषमाह– **वदन्ति वेदा इति** ॥ ४२ ॥

भावरत्नकोशः

'यामाहुः' इति भाष्ये प्रवदन्तीति पदमाहुरिति व्याख्यातम् । **कथमिति** ।। 'तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य इतच्' इति पुष्पशब्दादितच्प्रत्यये पुष्पितशब्दो निर्व्यूढः । पुष्पं च वृक्षादेः न तु वाच इति तत्र पुष्पितत्वोक्तिः कथं युज्यत इत्यर्थः । 'परत्र परशब्दः प्रयुज्यमानोऽन्तरेणापि वतिं वत्यर्थं गमयति' इति न्यायेनापुष्पे स्वर्गादौ पुष्पशब्दः पुष्पमिवेत्यर्थकः । तत्रेवशब्दबोध्योपमा केन गुणेनेति तत्राऽह– **अत्यल्पत्वेनेति** ।। यथा फलापेक्षया पुष्पस्यात्यल्पत्वं तथा मोक्षापेक्षया स्वर्गादिरत्यल्पत्वेन गुणेन सादृश्यं द्रष्टव्यमित्यर्थः । तेषां वैदिकाभासताप्रदर्शनाय निन्दामाहेत्युक्तम् । तदाक्षिपति– **वेदेति** ।। **इत्यत आहेति** ।। इत्यतो 'वेदवादरताः' इत्यनूद्य 'कर्मादिवाचकवेदवादरताः' इति व्याख्याति इत्यर्थः । **एतत्** 'कर्मदेवतादिप्रतिपादकवेदवादरताः' इत्येतत् । **अस्मात्** 'वेदवादरताः' इत्यस्मात् । आपाततः प्रतिपादनमुपक्रमादितात्पर्यलिङ्गाननुगृहीतप्रतिपत्तिर्वाद इति कुत इत्यत आह– **वक्ष्यते चेति** ।। 'वादो विषयकत्वं च मुखतो वचनं स्मृतम्' इत्यत्र मुखतो वचनमापाततः प्रतिपादनं वाद इति वक्ष्यत इत्यर्थः ।।

कथं चैषा निन्देति कृतचोद्यपरिहारायाह– **सावधारणं चैतदिति** ।। अश्रुतमप्यवधारणं क नामान्वयप्रतियोगिसमर्पकं दृष्टमित्यतो निदर्शनमाह– **अब्भक्ष इति** ।। प्राणभृन्मात्रस्याब्भक्षणे समानेऽपि तापसे अम्मात्रभक्षणेनाब्भक्ष इति यथा व्यवहारः, यथा चोरगे वायुमात्राहारेण वायुभक्ष इति प्रवादः तथात्रावधारणमभिप्रेतमित्यर्थः । उदकेतराभक्षणस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धत्वादब्भक्ष इत्यादाववधारणतात्पर्यकत्वेऽपि प्रकृते कस्माद्धेतोस्तत्तात्पर्यकत्वावसाय इत्याक्षिपत्युत्तरभाष्यमवतारयितुम्– **सावधारणत्वमिति** ।।

वेदवादरता इत्यस्यानन्तरपादमुत्तरश्लोकान्त्यपादं च गृह्णत आचार्यस्य 'कामात्मानः स्वर्गपराः' इत्येते अपि विशेषणे अवधारणतात्पर्यं गमयत इत्यभिसंहितमिति भावेनोक्तम्– **तानि पठतीति** ।। **कोऽसौ** आपातप्रतीतादन्योऽर्थः कः । **कुतः** कस्माच्च प्रमाणादधिगन्तव्य इत्यर्थः । परोक्षविषयाः परोक्षः अत्यन्तगूढः विषयो भगवल्लक्षणो येषां ते तथा । **अत एव** भाष्ये 'भगवन्तम्' इत्युक्तिः । अत एव श्रौतेवशब्द उक्तविधया व्याख्येय इत्यभिसन्धानादेव । वेदानां परोक्षार्थरुचित्वे प्रस्तुतप्रमेये कथमिदं वचनं प्रमाणम्? असङ्गतेरित्यत आह– **देवाः वेदाभिमानिन इति** ।। तथा च प्रकृतोपयोग इति भावः ।।

श्लोकः ४२

ननु श्रुतेः परोक्षार्थत्वमित्यत्र 'मां विधत्ते' इति वाक्यं न प्रमाणम् । तत्र श्रुतिः मां भगवन्तमभिधत्त इत्युक्त्या परोक्षार्था वेदा इत्यप्रतिपादनादित्यत आह– **तत्प्रकारेति** ॥ वेदानां परोक्षार्थप्रतिपादकत्वप्रकारेत्यर्थः । भगवानेव हि परोक्षोऽर्थ इति भावः ।

'मां विधत्तेऽभिधत्ते मां विकल्प्योऽपोह्य इत्यहम् ।
इत्यस्या हृदयं साक्षान्नान्यो मद्वेद कश्चन'

इति भागवतवचनार्थः कर्मविधात्री श्रुतिः मां प्रत्येव तद् विधत्ते । इन्द्राद्यभिधात्री मामभिधत्ते । 'चत्वारि वाक्' इत्यादिश्रुत्या अहं विविधरूपत्वेन कल्प्यः । 'न सुरां पिबेत्' इत्यादिश्रुत्या अहमेव अप्रियादपोह्यः । एवम्भूताया अस्याः श्रुतेरित्यभिप्रायमहमेत्र वेद ॥ न मत्तोऽन्य इति समन्वयसूत्रटीकातोऽवगन्तव्यः । मूले प्रतीता अप्यविपश्चितो न कर्तृत्वेनात्रान्विता इति भावेन 'वदन्ति' इति भाष्यमनूद्य तत्र शेषमाह– **वदन्ति वेदा इति** ॥ ४२ ॥

भावदीपिका

॥ **प्रकृतेति** ॥ योगनिरूपणेत्यर्थः । तेऽपीत्यस्यार्थमाह– **व्यवसायात्मकमित्यादि** ॥ अभिप्रैतीति ॥ 'कर्मबन्धं प्रहास्यसि' इति कर्मरूपयोगस्य मोक्षसाधनत्वोक्त्या तज्जनकज्ञानहेतुत्वमप्यभिप्रेतमिति भावः । स्पष्टं तथाऽनुक्तेरभिप्रैतीत्युक्तम् ॥ **अन्यथेति** ॥ 'तयाऽपहृतचेतसाम् इत्यत्र तच्छब्देन वाचं विहाय भोगैश्वर्यगतिपरामर्शे' याम् इति वाचि यच्छब्दोऽनन्वितः स्यादित्यर्थः । प्रसिद्धपुष्पफलयोरिव स्वर्गमोक्षयोरपि जन्यजनकभावेन तदुपमत्वमिति भ्रान्तिं वारयति– **अत्यल्पत्वेनेति** ॥ यथा फलापेक्षया पुष्पस्यात्यल्पत्वमेवं मोक्षापेक्षया स्वर्गस्यात्यल्पत्वात् पुष्पत्वोपमेत्यर्थः ॥ **एषाऽपीति** ॥ कर्मादिवाचकवेदरतताऽपीत्यर्थः ॥ **वक्ष्यते चात्रेति** ॥ 'वादो विषयकृत्त्वं च मुखतो वचनं स्मृतम् इत्यनुपदमेव वक्ष्यत इत्यर्थः । अत्र मुखतो वचनमित्यापाततः प्रतिपादनस्योक्तत्वादिति द्रष्टव्यम्' ननु कथमनेन निन्दा गम्यत इत्यत आह– **सावधारणमिति** ॥ तत्रैवेत्यवधारणकरणेन निन्दा गम्यत इति भावः ॥ **कोऽसौ** अर्थः । **कुतः** प्रमाणात् ॥ **अत एवेति** ॥ कचित् प्रकारवचनाभिप्रायेण प्रयुक्तश्रौतेवशब्दव्यारव्यानसूचनार्थमेवेत्यर्थः । ननु देवानां परोक्षप्रियत्वे वेदानां किमायातमित्यत आह– **देवा इति** ॥ **तत्प्रकारेति** ॥ वेदानां परोक्षार्थप्रतिपादकत्वप्रकारेत्यर्थः ।

'मां विधत्तेऽभिधत्ते मां विकल्प्योऽपोह्य इत्यहम् ।
इत्यस्या हृदयं साक्षान्नान्यो मद्वेद कश्चन'

इति अस्य श्लोकस्यायमर्थः । कर्मविधात्री श्रुतिर्मा प्रत्येव विधत्ते । इन्द्राद्यभिधात्री च मामभिधत्ते । 'चत्वारि वाक्' इत्यादिश्रुत्याऽहं विविधरूपत्वेन कल्प्यः । 'न सुरां पिबेत्' इत्यादिश्रुत्याऽहमेवाप्रियादपोह्यः । एवम्भूताया अस्याः श्रुतेरभिप्रायमहमेव वेद । न मत्तोऽन्य इति ॥ ४२ ॥

भावप्रकाशः

वक्ष्यते चेति ॥ वादो विषयकृत्वश्च मुखतो वचनं स्मृतमितीति शेषः । एवमपि निन्दानवगमादाह– **सावधारणश्चेति** ॥ **तत्प्रकारेति** ॥ वेदानां परोक्षार्थप्रतिपादकत्वप्रकारेत्यर्थः ।

मां विधत्तेभिधत्ते मां विकल्प्योपोह्य इत्यहम् ।
इत्यस्या हृदयं साक्षान्नान्या मद्वेदकश्चन

इत्यस्यार्थः । कर्मविधात्री श्रुतिः मां प्रत्येव विधत्ते । इन्द्राद्यभिधात्री च मामेवाभिधत्ते । चत्वारि वागित्यादिश्रुत्याऽहं विविधरूपत्वेन कल्प्यः न सुरां पिबेदित्यादि श्रुत्याहमेवाप्रियादपोह्यः । एवम्भूताया अस्याः श्रुतेरभिप्रायमहमेव वेद न मत्तोऽन्य इति ॥ ४२ ॥

कामात्मानः स्वर्गपरा जन्मकर्मफलप्रदाम् ।
क्रियाविशेषबहुलां भोगैश्वर्यगतिं प्रति ॥ ४३ ॥

भाष्यम्– भोगैश्वर्यगतिं प्रति तत्प्राप्तिं प्रति । तत्प्राप्तिफला एव वेदा इति वदन्तीत्यर्थः ॥ ४३ ॥

भावप्रदीपिका

'भोगैश्वर्यगतिम्' इत्यत्रावगतिशङ्का मा भूदित्याह– **भोगेति** ॥ कथमयं दोषः इत्यत आह– **तत्प्राप्तीति** ॥

भावप्रकाशिका

भोगैश्वर्यावगतिरित्यपि प्रतीतिः स्यात्, सा मा भूदित्याह– **तत्प्राप्तिमिति** ॥ ननु

श्लोकः ४३
वेदोक्तानुष्ठानात् भोगैश्वर्यस्यापि सम्भवात्, कोऽयमेवंवादिनां दोषः? इत्याशङ्क्य, ते तु तदेकार्थत्वं वदन्ति, अतो दोषिण इति भावेनाह– **तत्प्राप्तिफला इति** ॥

प्रमेयदीपिका

गतिशब्दस्यावगतिरप्यर्थः प्रतीयते । अत आह– **भोगेति** ॥ अन्यथाऽसदनुवादप्रसङ्गादिति भावः । एषाऽपि कथं निन्दा? इत्यत आह– **तत्प्राप्तीति** ॥ मोक्षं वेदफलं न मन्यन्त इत्यर्थः ॥

भावबोधः

अनुवाद इति ॥ न स्वर्गादिः फलान्तरमिति वदद्भिः वेदवाचो भोगैश्वर्यावगतिसाधनत्वानुक्तेरिति यावत् । यदा 'भोगेश्वर्यप्रसक्तानाम्' इत्यनुवादस्यानुक्तवादत्वं स्यादित्यर्थः ॥

भावदीपः

अन्यथेति ॥ ज्ञानार्थत्व इत्यर्थः । तैस्तथाऽनुक्तेरिति भावः ॥ ४३ ॥

भावरत्नकोशः

प्रातीतिकावगत्यर्थत्वे दोषमाह– **अन्यथेति** ॥ 'कामात्मानः स्वर्गपराः' इति भोगाकुलचित्तत्वस्य स्वर्गे परमपुरुषार्थत्वाभिमानस्य च प्रतीत्या तन्मात्रस्यैव तैरुक्त्या भोगैश्वर्यावगतिसाधनत्वस्यावादेन तदुक्तौ असदनुवादत्वापातादित्यर्थः । 'भोगैश्वर्यप्रसक्तानाम्' इति तत्प्राप्तिरेवोच्यत इत्यनुवादेनात्रावगत्यर्थत्वोक्तावसदनुवादत्वप्रसङ्गादिति वाऽर्थः । निन्दात्वस्फोरणाय भाष्यावधारणतात्पर्यमाह– **मोक्षं वेदफलमिति** ॥

भावदीपिका

॥ **अन्यथेति** ॥ अन्यथा गतिशब्दस्यावगत्यर्थकत्वे । कर्मणो भोगैश्वर्यरूपस्वर्गसाधनत्वस्यैव न स्वर्गादिः फलान्तरमितिवदद्भिरङ्गीकृतत्वेन भोगैश्वर्यज्ञानसाधनत्वानङ्गीकारादसदनुवादत्वं स्यादितिभावः । केचित्तु, कर्मणो भोगैश्वैर्यावगतिसाधनत्वमित्यर्थाङ्गीकारे उत्तरत्र भोगैश्वर्यप्रसक्तानाम् इत्यस्यासदनुवादत्वप्रसङ्ग इत्यर्थ इत्याहुः ॥ **एषाऽपीति** ॥ भोगैश्वर्यगतिं

प्रतीत्युक्तिरपीत्यर्थः । अवधारणोक्त्या निन्दा गम्यत इत्यभिप्रायेणोक्तम् । भाष्ये 'तत्प्राप्तिफला एव वेदा इति वदन्ति' इति । तत्रैवकारार्थमाह– **मोक्षमिति** ॥ ४३ ॥

भावप्रकाशः

अन्यथेति ॥ प्राप्त्यर्थत्वाभाव इत्यर्थः । **असदनुवादेति** ॥ भोगैश्वर्यप्रसक्तानामित्यनेनेति शेषः ॥ ४३ ॥

भोगैश्वर्यप्रसक्तानां तयाऽपहृतचेतसाम् ।
व्यवसायात्मिका बुद्धिः समाधौ न विधीयते ॥ ४४ ॥

भाष्यम्– तेषां सम्यग्युक्तिनिर्णयात्मिका बुद्धिः समाधौ समाध्यर्थे न विधीयते । सम्यङ्निर्णीतार्थानां हीश्वरे मनस्समाधानं सम्यग्भवति । तद्धि मोक्षसाधनम् । उक्तं चैतदन्यत्र ॥

'न तस्य तत्त्वग्रहणाय साक्षाद्
वरीयसीरपि वाचः समासन् ॥
स्वप्ने निरुक्त्या गृहमेधसौख्यं
न यस्य हेयानुमितं स्वयं स्यात्' (भाग.५.११.३) इति ॥ ४४ ॥

भावप्रदीपिका

'व्यवसायात्मिका' इति योजयति तेषामिति ॥ सम्यग्युक्तिनिर्णयात्मिकाऽपि न भवति । तत एव न समाध्यर्थे विधीयते । सम्यग्युक्तिनिर्णयाभावे कुतो न समाधिः? इत्याशङ्कां 'समाधि'पदार्थं वदन्नेव परिहरति सम्यगिति । माऽस्त्वीश्वरे मनःसमाधानं, किं तेन? इत्यत आह– **तद्धीति** ॥ सम्यग्युक्तिनिर्णयाभावे न समाधिरित्यत्र प्रमाणमाह– **उक्तं चेति** ॥ ४४ ॥

भावप्रकाशिका

एवमवैदिकत्वात् तेषां सम्यग्युक्तिनिर्णयात्मिका बुद्धिर्भगवता न क्रियत इत्याह– **तेषामिति** ॥ सम्यङ्निर्णयस्य समाधानकारणत्वं प्रसिद्धमित्याह– **सम्यङ्निर्णीतार्थानां हीति** ॥

श्लोकः ४४

भगवत्प्रसाद एव सर्वपुरुषार्थदः, अन्यत् सर्वं तदर्थमिति निर्णये, तत्रैव मनः समाहितं भवति, अन्यथाऽन्यत्र धावतीति प्रसिद्धमिति भावः । तत्समाधानमेव मोक्षसाधनमित्येतदपि प्रसिद्ध-मित्याह– **तद्धीति** ॥ अन्यथाऽन्यकरणात् पुनर्वन्धवृद्धेरिति भावः । न केवलं युक्तिप्रसिद्धमेव तदुभयमित्याह– **उक्तं चेति** ॥ गृहमेधसौख्यमित्युपलक्षणम् । यस्य पुंसो भगवतोऽन्यद्य-त्किञ्चिदपि तत्सेवाङ्गत्वं विनोपादेयत्वबुद्धिगोचरः तस्य वरीयस्यो वेदादिवाचोऽपि तत्त्वं न ग्राहयन्ति, अतोऽसावन्यत्र धावति । कुरुते च तदर्थानि कर्माणि बन्धायेत्यर्थः ॥ ४४ ॥

प्रमेयदीपिका

'तयाऽपहृत' इत्यादेरप्रतीतिनिरासायार्थमाह– **तेषामिति** ॥ **तेषां बुद्धिः** मनोवृत्तिः **व्यवसायात्मिका** सम्यग्युक्तिनिर्णयात्मिका न भवति । तत एव ईश्वरे सम्यक् समाधानार्थं न विधीयते इत्यर्थः । सम्यग्युक्तिनिर्णयात्मकत्वाभावे कुतः समाध्यभावः? इत्यत आह– **सम्यगिति** ॥ अनेन समाधिशब्दार्थोऽपि विवृतो भवति ॥ किमीश्वरे मनस्समाधानेन? येन तदभावो निन्दा स्यादित्यत आह– **तद्धीति** ॥ मोक्षाभावश्च महानिन्देति वक्ष्यति ॥

'सम्यङ् निर्णीतार्थानाम्' इत्युक्तं न केवलमानुभाविकम् । किन्तु पुराणेऽप्युक्तमित्याह– **उक्तं चेति** ॥ **वरीयसीः** वरीयस्यः । 'सुपां सुलुक्' (पा.सू.७.१.३९) इत्यादिना जसः पूर्व-सवर्णः । **वाचः** वेदवाचः । स्वप्ने निरुक्त्या स्वप्नप्रतीतार्थदृष्टान्तेन **हेयानुमितं** हेयत्वेनानुमितम् । इदमेव हि सम्यङ्निर्णीतार्थत्वं यद् हेयोपादेयविवेकेन हेयहानम् उपादेयोपादानं च । 'तद्धि मोक्षसाधनम्' इत्येतत्तु श्रुत्यादिप्रसिद्धमेव ॥ ४४ ॥

भावदीपः

वक्ष्यतीति ॥ मोक्षस्य सर्वातिशयितसुखरूपत्वोक्त्या 'मग्नस्य हि परेऽज्ञाने' इत्याद्युक्त्या 'अशान्तस्य कुतः सुखम्' इत्यनेनेति भावः । सम्यङ्निर्णीतार्थानां 'हि' इत्याद्यर्थे प्रमाणोक्ति-रिव 'तद्धि मोक्षसाधनम्' इत्युक्तेऽर्थे कुतो न प्रमाणोक्तिः? इत्यत आह– **तद्धि मोक्षेत्यादि** ॥ ईश्वरे मनस्ससमाधानं तच्छब्दार्थः ॥ 'तस्याभिध्यानाद्योजनात्' (श्वेत.उ.१.१०) इत्यादि श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धमेव । अतो न तत्र प्रमाणोक्तिरिति भावः ॥ ४४ ॥

श्लोकः ४४

वाक्यार्थप्रदीपः

ननु वरीयसीरिति कथम् । वरीयस्य इति भवितव्यम् । न च 'प्रथमयोः पूर्वसवर्णः' इति जसः पूर्वसवर्णत्वे वरीयसीरिति सिद्ध्यतीति वाच्यम् । 'दीर्घाज्जसिच' इति जसि इचि च परे पूर्वसवर्णनिषेधादित्यत आह– **सुपां सुलुगित्यादिनेति** ।। तथा च च्छन्दसि विषये दीर्घाज्जसि चेत्यनेन निषिद्धस्य पूर्वसवर्णस्य पुनर्विधानात् इतिहासपुरणः पञ्चमो वेदानां वेद इति पुराणस्यापि च्छन्दस्त्वाद्युक्तस्तत्र पूर्वसवर्णदीर्घ इति भावः ।।

भावरत्नकोशः

आपाततोऽर्थानवबोधादाह– **अप्रतीतीति** ।। 'बुध्यतेऽनयेति बुद्धिर्वाक्' इति प्राग् भाष्ये व्याख्यानादत्र तत्परत्वं न मन्तव्यमिति व्याख्याति– **बुद्धिर्मनोवृत्तिरिति** ।। भाष्ये व्याख्येयं समर्पयति– **व्यवसायात्मिकेति** ।। युक्तिशब्देन प्रमाणसामान्यमुच्यत इत्युक्तत्वात् परीक्षितप्रमाणनिर्णीतार्थविषयिणीति । भाष्ये नञाकर्षणेन वाक्यान्तरत्वं ज्ञातव्यमिति भावेनाऽह– **सम्यग्युक्ताति** ।। **तत एवेति** ।। अव्यवसायात्मकत्वादेव । **अनेन** 'मनस्समाधानम्' इति भाष्येण । 'समाधौ' इति गीतास्थसमाधिशब्दः समाधानार्थक इति व्याख्यात इत्यर्थः । उक्तशङ्कानिराससमुच्चयार्थोऽपिशब्दः । **तदभावः** मनस्समाधानाभावः । तदभावे कथं निन्देत्यत आह– **मोक्षाभावश्चेति** ।। ईश्वरे मनस्समाधानं तावन्मोक्षसाधनम् । 'मनस्संयम्य मच्चित्तो युक्त आसीत मत्परः' इति मनस्समाधानस्य 'शान्तिं निर्वाणपरमाम्' इति मोक्षसाधनत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् । साधनाभावे च साध्याभावो नियतः । मोक्षाभावश्च

'आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि ।
मामप्राप्यैव कौन्तेय ततो यान्त्यधमां गतिम्'

इति षोडशे निन्दित इति मोक्षाभावो निन्देति वक्ष्यतीत्यर्थः । 'प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च जना न विदुरासुराः' इत्यादिना बहुप्रकारेण निन्दनान्महानिन्देत्युक्तम् । 'कृपणाः फलहेतवः' इत्यत्र वक्ष्यतीत्यन्ये । सर्वातिशयितसुखरूपस्य मोक्षस्याभावाङ्गीकारे परे अज्ञाने मग्नस्य तस्य चेतनस्य दुःखतरं दुःखातिशयो न भवेत् किम्? भवेदेवेति ।।

श्लोकः ४४

'मग्नस्य हि परेऽज्ञाने किं नु दुःखतरं भवेत्' इति भाष्यकारो निन्दां वक्ष्यत्यस्मिन्नेवाध्याय इति तु स्वामिनः । 'उक्तं चैतत्' इति भाष्ये एतच्छब्देन मोक्षसाधनपरामर्शे पुराणे तदनुक्ते-र्व्यवहितवाक्योपात्तस्य मनस्समाधानं सम्यग् भवतीत्यस्य परामर्श इति भावेनाऽह– **सम्यगिति** ॥ न केवलमिति चशब्दार्थः । आसन्निति क्रियां प्रति कर्तृसमर्पकं वाच इति पदम् । अन्यस्यादर्शनात् । वरीयसीरिति तु द्वितीयाबहुवचनान्तं कथं तद्विशेषणमिति तत्राऽह– **वरीयसीरिति** ॥ अपौरुषेयतया निर्दोषतया प्रशस्ता इत्यर्थः । अलाक्षणिकमिति शङ्कां परिहरति– **सुपामिति** ॥ 'सुपां सुलुक् पूर्वसवर्णाच्छेयाडाड्यायाजालः' इति सूत्रस्य सुपां स्थाने एते आदेशाः स्युरित्यर्थः । तथा च वाच इति प्रथमान्तविशेषणत्वमुपपद्यत इति भावः । **हेयत्वेनानुमानमिति** ॥ गृहमेधिसौख्यं हेयम् । आशुतरविनाशित्वात् । स्वप्नप्रतीतार्थ-वदित्यनुमितमित्यर्थः । पुराणे सम्यङ्निर्णयस्य मोक्षसाधनत्वमित्यर्थो न प्रतीयत इत्यतस्तदुप-दर्शनार्थमाह– **इदमेव हीति** ॥ **तद्धि** हेयहानमुपादेयोपादानं च । हिशब्दार्थविवरणम्– **श्रुत्यादिप्रसिद्धमिति** ॥

'तमेवैकं जानथ आत्मानमन्या वाचो विमुञ्चथ । अमृतस्यैष सेतुः' इत्यादिप्रमाण-प्रसिद्धमेवेत्यर्थः । **तद्धि** ईश्वरे मनस्समाधानं । 'तस्याभिध्यानाद् योजनात् तत्त्वभावाद् भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः' इत्यादिप्रमाणे मोक्षसाधनं प्रसिद्धमेवेत्यर्थः । तथा च सम्यग् युक्तिनिर्णीतार्थानां हीश्वर इत्याद्यर्थे 'न तस्य तत्त्वग्रहणाय' इति प्रमाणोपन्यास इव ईश्वरे मनस्समाधानं मोक्षसाधनमित्यत्र किमिति न प्रमाणोपन्यास इति चोद्यानवकाश इति भाव इति तु स्वामिनः ॥

गीताक्षरार्थस्तु– नन्वस्त्ववैदिकमतानामप्रामाणिकत्वेन तत्राश्वासायोगः । व्यवसायात्मकं मतं वैदिकमवलम्बमाना अपि केचिद् वैदिकानि सर्वाण्येव कर्माणि स्वर्गादिफलान्याहुः । भवांस्तु कामार्थान्येव स्वर्गादिफलानि निष्कामानीश्वरार्पणबुद्ध्याऽनुष्ठितानि तु ज्ञानार्थानी-त्यभिप्रैति । तथा च त्वद्वचने निष्ठानुपपत्तिस्तदवस्थेति शङ्कित्वा तेषां वैदिकाभासताप्रदर्शनाय निन्दा क्रियते– **यामिमामित्यादिश्लोकत्रयेण** ॥

वेदवादरताः वेदैः यन्मुखत उच्यते आपाततः प्रतिपाद्यते कर्मादि तत्रैव रताः नान्यदस्तीति वादिनः आपाततः प्रतीतार्थादन्यार्थो मोक्षब्रह्मस्वरूपादिरूपोऽर्थो नास्तीति वादनशीलाः ।

कुतः? अविपश्चितः वेदतात्पर्यार्थानभिज्ञानिनः । कामात्मानः काम्यफलासक्तमनस्काः । स्वर्गः परः परमपुरुषार्थो येषां ते तथा । जन्मकर्मफलप्रदां बहुसंसारफलदामित्यर्थः । क्रियाविशेषबहुलां सन्ततकर्मविशेषप्रतिपादिकाम्, यामिमां पुष्पितां सञ्जातपुष्पाम्, मोक्षापेक्षयाऽल्पत्वेन पुष्पोपम-स्वर्गादिफलप्रतिपादिकां वाचं वेदात्मिकां भोगैश्वर्यगतिं तत्प्राप्तिं प्रति प्रवदन्ति । भोगाना-मैश्वर्याणां च प्राप्तिमुद्दिश्यैव वेदाः प्रवर्तन्त इति वदन्तीत्यर्थः । तया वाचा अपहृतचेतसां भोगैश्वर्यप्रसक्तानां तत्रासक्तचित्तानां व्यवसायात्मिका सम्यक्प्रमाणनिर्णीतार्थनिश्चयरूपा बुद्धिः समाधौ समाध्यर्थे न विधीयते । सम्यङ्निर्णीतार्थानां हीश्वरे मनस्समाधानं मोक्षसाधनं सम्यग् भवति । नान्येषामिति ॥ ४२–४४ ॥

भावदीपिका

पूर्वं बुद्धिशब्देन करणव्युत्पत्त्या वाचो गृहीतत्वादत्रापि तत्परत्वभ्रान्तिं वारयति– **बुद्धि-र्मनोवृत्तिरिति** ॥ ज्ञानमिति यावत् ॥ **सम्यग्युक्तिनिर्णयात्मकेति** ॥ समीचीनप्रमाण-निर्णीतार्थविषयिणीत्यर्थः ॥ **अनेनेति** ॥ 'मनस्समाधानम्' इतिवचनेनेत्यर्थः । ईश्वरे मनस्समा-धानस्य मोक्षसाधनत्वेऽपि तदभावस्य कथं निन्दात्वमित्यत आह– **मोक्षाभावश्चेति** ॥ ईश्वरे मनस्समाधानं तावन्मोक्षसाधनत्वेन श्रुत्यादिप्रसिद्धम् । तत्रेश्वरे मनस्समाधानानङ्गीकारे च मोक्ष एवानङ्गीकृतप्रायः स्यात् । मोक्षाभावाङ्गीकारश्च महानिन्देत्याशयः । भाष्ये 'उक्तं च' इत्यत्र तद्धि मोक्षसाधनमित्येतत्परामर्शे प्रमाणेऽस्यार्थस्य प्रतिपादनादर्शनाद् व्याचष्टे– **सम्यगित्या-दिना** ॥ उक्तं चेत्यत्रत्यचशब्दार्थमाह– **न केवलमिति** ॥

ननु वरीयसीत्यस्य वाग्विशेषणत्वाद् 'वरीयस्यः' इति भवेत् । वरीयसीरिति द्वितीया-बहुवचनं कथमित्यत आह– **वरीयसीरिति** ॥ **सुपामिति** ॥ 'सुपां सुलुक् पूर्वसवर्णाच्छेया-डाड्यायाजालः सुश्च लुक् च पूर्वसवर्णश्च आ च आत् च शे च या च डा च ड्या च याच्च आल् च ते सुलुक्पूर्वसवर्णाच्छेयाडाड्यायाजाल इति इतरेतरयोगद्वन्द्वः । सुपां स्थाने एते आदेशाः स्युरिति सूत्रार्थः । ऋजवः सन्तु पन्थाः । पन्थान इतिप्राप्ते जसः सुः । आर्द्रे चर्मन् । चर्मणीति प्राप्ते लुक् । मती । मत्या इति प्राप्ते पूर्वसवर्णदीर्घः । सखाया, सखायाविति प्राप्ते औकारस्य आ । नतात् ब्राह्मणम् । नतमिति प्राप्ते अम आत् । अस्मे इन्द्राबृहस्पती नयुष्मे

श्लोकः ४४

वाजबन्धवः । वयं यूयमिति प्राप्ते जसः शे । यूयवयादेशाभावश्छान्दसत्वात् । उरुया । उरुणेति प्राप्ते या । नाभा पृथिव्याः । नाभाविति प्राप्ते डा । अनुष्ट्या जयामसि । अनुष्टुभा इति प्राप्ते ड्या । साधुया । साध्विति प्राप्ते याच् । वसन्ता यजेत, वसन्ते इति प्राप्ते आल् च इत्युदाहृणानि । अत्र वरीयसी जस् इति स्थिते जकारलोपे वरीयसी अस् इति जाते, यणादेशे वरीयस्यस् इति जाते रुत्वे विसर्गे च वरीयस्य इति भवति । प्रकृते च वरीयसी अस् इत्यत्र यणादेशाभावे जसः जस्प्रत्ययान्तर्गतस्य अकारस्य पूर्वसवर्णः पूर्वं विद्यमानो य ईकारः स एव जातः । तथाच वरीयसीस् इति जाते रुत्वे विसर्गे च वरीयसीरित्येव जसि रूपं भवतीति वाच इत्येतद्विशेषणत्वं वरीयसीरित्यस्योपपन्नमित्यर्थः । ननु प्रमाणे सम्यङ्निर्णयस्य मोक्षसाधनत्वं न प्रतीयतेऽत आह– **इदमेव हीति** ॥ ननु तद्धि मोक्षसाधनम् इत्यत्र प्रमाणानुक्तेरप्रमाणिकं तदित्यत आह– **तद्धीति** ॥ ४४ ॥

भावप्रकाशः

वक्ष्यतीति ॥ कृपणाः फलहेतव इत्यत्रेति शेषः ॥ ४४ ॥

त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन ।
निर्द्वन्द्वो नित्यसत्वस्थो निर्योगक्षेम आत्मवान् ॥ ४५ ॥

भाष्यम्– तां योगबुद्धिमाह– 'त्रैगुण्यविषयाः' इत्यादिना । इतरदपोद्य ॥

भावप्रदीपिका

प्रतिज्ञातार्थकथनपरतयोत्तरं 'तदा योगमवाप्स्यसि' इत्यन्तं प्रघट्टकमवतारयति– **तामिति** ॥ **इतरत् इति** ॥ अययोगबुद्धिः ॥

भावप्रकाशिका

'त्रैगुण्यविषया वेदाः' इत्यादि 'योगमवाप्स्यसि' इत्यन्तं प्रघट्टकमवतारयति– **तामिति** ॥ या सम्यग्युक्तिनिर्णयात्मिका बुद्धिरेकैवासद्वाक्यैः सम्मोहितधियां न लभ्यत इत्युक्ता, तामाह– निर्णयात्मिकां बुद्धिमापाद्येत्यर्थः । ननु वेदेश्वरः कथं वेदार्थपरत्यागमाचष्टे? इत्यत आह– **वेदानामिति** ॥ **प्रातीतिके** अविचारप्रतीते इत्यर्थः ॥

प्रमेयदीपिका

'यथैषा चतुःश्लोका न प्रतिज्ञातं योगमाह तथा '**त्रैगुण्य**' इत्येतदपि' इति प्रतीतिनिरासायाह– **तामिति** ॥ प्रतिज्ञाताम् । **आदिग्रहणेनाषष्ठसमाप्तेरिति** सूचयति । सप्तमोपक्रमे पुनः प्रतिज्ञानात् । तर्हि प्रतिज्ञानन्तरमेव कुतो नावोचत्? इति मन्दाशङ्कानिरासायोक्तम्– **इतरदिति** ॥ स्वोक्तौ निष्ठाऽभावे कारणमेवमपोद्येदानीं प्रतिज्ञातमाह । अन्यथा तत्प्रतिबन्धेनास्यावसराभावादिति भावः । अथवा– वक्ष्यमाणानां वाक्यानां द्वेधा वृत्तिमनेनाचष्टे । 'कैश्चिद्वाक्यैः इतरत् योगविरुद्धम् अपोद्य कैश्चिद् योगमाह' इति ॥

यद्वा– 'बहूनि मे व्यतीतानि'(४.५) इत्यादि प्रासङ्गिकं विहायान्यद्योगविषयं ज्ञातव्यमित्यर्थः । तथाच वक्ष्यति 'साधनं प्राधान्येनोक्तम्'(७.१) इति ॥

भावबोधः

॥ **मन्दाशङ्केति** ॥ चतुःश्लोक्या व्याख्याततत्वात् बुद्धिमतां शङ्कानुदयादिति भावः ॥

भावदीपः

चतुःश्लोकाति ॥ भाष्यकृद्व्याख्यात'व्यवसायात्मिका' इत्यादि चतुःश्लोकात्यर्थः ।

अन्यथा 'नेह' इत्यारभ्य पञ्चश्लोकाति वाक्यं स्यात् ॥ **इति मन्दाशङ्के ति** ॥ 'योगे त्विमां शृणु' (२.३९) इति प्रतिज्ञातनिवृत्तकर्माख्यज्ञानोपाये निष्ठाजननाय 'नेह' इति श्लोकेन तत्प्रशंसाकरणस्य च 'व्यवसाय' इत्यादि श्लोकचतुष्टयेन मतान्तरनिन्दाकरणस्य निष्ठाहेतोः पूर्वभावित्वावश्यम्भावस्य स्फुटत्वात् मन्दाशङ्का इत्युक्तम् ॥ तदेवाह– **स्वोक्ताविति** ॥ 'योगे त्विमां शृणु' (२.३९) इति स्वोक्तावित्यर्थः ॥ एवं 'व्यवसाय' इत्यादिश्लोकोक्तप्रकारेणेत्यर्थः ॥ **योगविरुद्धमिति** ॥ निवृत्तकर्माख्यज्ञानोपायविरुद्धमित्यर्थः ॥ **वक्ष्यतीति** ॥ 'सप्तमाध्याये' इति योज्यम् ॥ 'प्राधान्येन' इत्युक्त्या अन्यस्याप्यप्रधानस्योक्तेः सूचनादिति भावः ॥

भावरत्नकोशः

एषा भाष्यकृद्व्याख्याता । **चतुःश्लोकाति** ॥ यद्यपि 'योगे त्विमां शृणु' इत्यनन्तरं

श्लोकः ४५

'नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति' इत्यादयः पञ्च श्लोका लक्ष्यन्ते । तथाऽपि 'बुद्ध्या युक्तः' इत्यर्ध इव 'नेहाभिक्रम' इति श्लोकोऽपि योगप्रशंसार्थत्वात् पूर्वशेष इति भावेन 'व्यवसायात्मिका' इत्येकः श्लोकः 'यामिमाम्' इत्यादिश्लोकत्रयं चेति चतुःश्लोकात्युक्तम् । व्यवसायेत्यादिश्लोकचतुष्टयेन मतान्तरनिन्दाकरणस्य निष्ठाहेतोः पूर्वभावित्वावश्यम्भावान्मन्दाशङ्केत्युक्तम् । इतरदित्यस्यार्थः स्वोक्तौ निष्ठाभावे कारणमिति । एवं चतुःश्लोकागमनिकाभाष्यक्रमेण । तत्प्रतिबन्धेन **अस्य** योगनिरूपणस्य । **द्वेधा वृत्तिं** द्वेधा व्याख्यानम् । **अनेन** इतरदपोद्येति भाषणेन । तदेवाऽह– **कैश्चिदिति ॥ अन्यद्** वाक्यजातम् । **वक्ष्यति** सप्तमोपक्रमे । प्राधान्येनेति भाषणस्य प्रासङ्गिकार्थवर्णनमस्तीत्यभिसंहितमिति भावः ॥

भावदीपिका

॥ प्रतिज्ञातामिति ॥ योगे त्विमां शृणु इति प्रतिज्ञातामित्यर्थः । कथं सूचनमित्यत आह– **सप्तमेति ॥** प्रतिज्ञानादिति ॥ साधनं प्राधान्येनोक्तमतीतैरध्यायैः उत्तरैः षड्भिः भगवन्माहात्म्यं प्राधान्येनाऽहेति प्रमेयान्तरकथनस्य पुनःप्रतिज्ञातत्वादिर्थः ॥ मन्दाशङ्केति ॥ चतुश्लोक्याः सम्यग् व्याख्यातत्वाद् बुद्धिमतां शङ्कानुदयादिर्थः । इतरदित्यस्यर्थमाह– **स्वोक्ताविति** ॥ एवमिति ॥ व्यवसायात्मिका इति श्लोकचतुष्टयेन । प्रतिज्ञातमाह– **त्रैगुण्येत्यादिनेति** ॥ बह्वचो बुद्धय इत्यादिशङ्काप्रतिबन्धेन योगनिरूपणेऽवसराभावाच्छ्लोकचतुष्टयेन तच्छङ्कानिरासे सत्येवावसर-सङ्गत्या प्रतिज्ञातयोगनिरूपणं सम्भवतीत्याशयः । वृत्तिं व्याख्यानम् । इतरदपोद्येत्यस्यार्थः प्रासङ्गिकं विहायेति ॥ अन्त्यव्याख्यानद्वये ज्ञापकमाह– **तथाचेति** ॥ प्राधान्येनेत्युक्त्या बहूनीत्यादेः प्रासङ्गिकत्वं सूचितमित्यर्थः ।

भावप्रकाशः

मन्दाशङ्केति ॥ चतुःश्लोक्या व्याख्यातत्वात् तत्पर्यालोचनायां बुद्धिमतां शङ्कानुदयादिति भावः ॥ **तथा च वक्ष्यतीति** ॥ सप्तमोपक्रम इति शेषः ॥

भाष्यम्– वेदानां परोक्षार्थत्वात् त्रिगुणसम्बन्धि स्वर्गादि प्रतीतितोऽर्थ इव भाति । 'परोक्षवादी वेदोऽयम्' इति ह्युक्तम् । अतः प्रातीतिकेऽर्थे भ्रान्तिं मा कुर्वित्यर्थः ॥

प्रमेयदीपिका

'वेदाः त्रैगुण्यविषयाः, त्वं तु निस्त्रैगुण्यो भव' इत्यनेन वेदपरित्यागो विधीयत इत्यन्यथा-प्रतीतिनिरासाय व्याचष्टे– **वेदानामिति ॥** 'त्रिगुणसम्बन्धि' इत्यनेन तस्येदम् इत्यर्थे तद्धितोऽयं (ष्यञ्) । 'विचित्रा हि तद्धितगतिः' इति वचनादिति सूचयति । 'सम्बन्धि' कार्यम् । **प्रतीततः** आपातप्रतीतितः । **अर्थः** प्रतिपाद्यं, प्रयोजनं च । वेदानां परोक्षार्थत्वं कुतः? इत्यत आह– **परोक्षेति ॥** यत एवं भ्रान्तिरतः प्राप्तिसद्भावात् प्रसक्तां भ्रान्तिं मा कार्षीः ॥

भावबोधः

प्रतिपाद्यमिति ॥ तेन स्वर्गादीत्यादिपदार्थ उक्तो भवति ॥

भावदीपः

तद्धितोऽयमिति ॥ तद्धितोऽयं ष्यञ्प्रत्ययरूप इत्यर्थः ॥ ननु तस्येदमित्यर्थे अण्प्रत्ययेन भाव्यमित्यत आह– **विचित्रा हीति ॥** 'सम्बन्धि' इत्यनूद्यार्थमाह– **सम्बन्धि कार्यमिति ॥** 'अर्थः' इत्यनूद्य तस्यार्थद्वयमाह– **प्रतिपाद्यं प्रयोजनश्चेति ॥**

वाक्यार्थप्रदीपः

त्रिगुणसम्बन्धीति व्याख्याने त्रैगुणमिति प्राप्नोति । तस्येदमित्यणि णित्वादादिवृद्धौ यस्येति चेत्यकारलोपे त्रैगुणमिति रूपसिद्धेरित्यत आह– **तस्येदमित्यर्थ इति ॥** तथा च तस्येदमित्यर्थे ष्यञि ञित्वादादिवृद्धौ यस्येति चेत्यकारलोपे त्रैगुण्यमिति शब्दनिष्पत्तिरिति भावः ॥ ननु गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि षञ्विधौ विशेषस्मरणात् कथमिदमर्थे ष्यञ् व्याख्यायत इत्यतः अङ्गस्येत्यादिवत् तद्धित इत्येकवचने कर्तव्ये तद्धिता इति बहुवचनज्ञापित-विचित्रा तद्धितगतिरिति वचनाद् इदमर्थेऽपि ष्यञ् युक्त इत्याह– **विचित्रेति ॥**

भावरत्नकोशः

तद्धितोऽयमिति ॥ ष्यञ्प्रत्ययः तद्धितसञ्ज्ञ इत्यर्थः । ननु 'गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च' इति भावे कर्मणि च ष्यञ्प्रत्ययो विहितः । न चात्र भावः कर्म वाऽभिप्रेतम् ।

श्लोकः ४५

प्रत्युत 'तस्येदम्' इति सूत्रेणोक्तार्थे अणेव विहितः । तत् कथमत्र ष्यञ्प्राप्तिरित्यत उक्तम्– **विचित्रेति** ।। तद्धितप्रत्ययवृत्तिरभिमतेऽर्थे भवतीति वैयाकरणवचनस्यार्थः । अत एव तद्धितेत्यन्वर्थसञ्ज्ञेति भावः । 'सम्बन्धि' इति भाष्ये कार्यकारणभावः सम्बन्धोऽभिप्रेत इति भावेनोक्तम्– **कार्यमिति** ।। गुणत्रयजन्यं स्वर्गपशुपुत्रादीत्यर्थः । स्वर्गादिफलसाधनीभूतो धर्म आदिपदार्थः । अवमर्शप्रतीतावपि स्वर्गादिः प्राप्तौ 'तेषां दुःखप्रहाणाय श्रुतिरेषा' इति मोक्षार्थत्ववचनविरोध इत्यतो भाष्यं व्याचष्टे– **आपातप्रतीतित इति** ।। आदिशब्देन विषयस्याप्यभिप्रेतत्वात् तदानुकूल्यायाऽह– **प्रतिपाद्यं प्रयोजनं चेति** ।। इवेति भगवतो मुख्यप्रतिपाद्यत्वं मोक्षस्य महाप्रयोजनत्वं च भाष्यकृदभिप्रैति । भाष्ये इति ह्युक्तं 'परोक्षविषया वेदाः' इत्यादौ । भ्रान्तिः भगवति मुख्यप्रतिपाद्यत्वस्य, मोक्षे महापुरुषार्थत्वस्य च साधनाद् धर्मस्वर्गादौ प्रतिपाद्यत्वादिप्रतीतिर्मिथ्याध्यवसायरूपेत्यर्थः । 'अतः' इति भाष्यस्य प्रतियोगि समर्प्य तदर्थमाह– **यत इति** ।। 'मा कुरु' इति भाष्ये निषेधार्थकमाशब्दोऽयम् । न माङ् । तेन लोडुपपत्तिरिति भावेन तदर्थमाह– **मा कार्षीरिति लुङ** ।।

भावदीपिका

।। **तद्धितोऽयमिति** ।। तथाच त्रिगुणशब्दात् तस्येदम् इति सम्बन्धार्थे ष्यञ्प्रत्यये षकारञकारयोर्लोपे ञित्त्वादिकारस्य ऐकाररूपवृद्धौ सत्यां त्रैगुण्येति भवति । ननु गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च इति भावे कर्मणि वा ष्यञो विधानात् त्रिगुणानां भावः कर्म वा त्रैगुण्यमिति स्यात् । नतु सम्बन्धार्थे ष्यञ् विहितः । अतः तस्येदम् इत्यर्थे तद्धितोऽयमिति कथमित्यत आह– **विचित्रा हीति** ।। तथाच तद्धितगतेर्विचित्रत्वात् सम्बन्धार्थेऽपि ष्यञ् युक्त इति भावः ।। **कार्यमिति** ।। कार्यकारणभावः षष्ठ्यर्थः सम्बन्ध इति भावः । मूले स्वर्गादि इत्युक्तादिपदार्थतया धर्मादिकमभिप्रेतम् । तदनुसारेणार्थः प्रतिपाद्यमित्युक्तम् । निस्त्रैगुण्यो भव इति गीताव्याख्यानपरस्य अत इति भाष्यस्यर्थमाह– **अत इति** ।। **प्राप्तीति** ।। धर्माधर्मस्वर्गनरकादेर्विषयप्रयोजनतया प्राप्तीर्थः ।।

भावप्रकाशः

तद्धितोयमिति ।। ष्यञ्प्रत्यय इत्यर्थः । तस्येदमित्यर्थे ष्यञो विध्यभावादाह– **विचित्रेति** ।। स्वर्गादीत्यादिपदेः न विषयस्यापि ग्रहणात् तदानुकूल्याय व्याचष्टे– **प्रतिपाद्यं प्रयोजनञ्चेति** ।।

भाष्यम्– 'वादो विषयकत्वं च मुखतो वचनं स्मृतम्' इत्यभिधानात् । न तु वेदपक्षो निषिध्यते ।

(भगवानेव सर्वत्र प्रतिपाद्यः)

'वेदे रामायणे चैव पुराणे भारते तथा ।
आदावन्ते च मध्ये च विष्णुः सर्वत्र गीयते' (हरिवंशवचनम्)

'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति' (कठ.२.१५)

'वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम् ।
आचारश्चैव साधूनामात्मनो रुचिरेव च ॥' (मनु.२.६)

'वेदप्रणिहितो धर्मो ह्यधर्मस्तद्विपर्ययः' (भाग.६.१.४०)

इति वेदानां सर्वात्मना विष्णुपरत्वोक्तेः । तद्विहितस्य तद्विरुद्धस्य च धर्माधर्मत्वोक्तेश्च ॥ ४५ ॥

भावप्रदीपिका

त्रैगुण्य इति श्लोकं व्याचष्टे– **वेदानामिति** ॥ नन्वत्र विषयीकरणपदेन कुतः प्रातीतिकार्थ उच्यते? इत्यत आह– **वादेति** ॥ अत एव 'वेदवादरताः' इत्येतत् वेदैर्यन्मुखत उच्यते इति व्याख्यातम् । विरुद्धार्थप्रतीतिमपाकरोति– **न त्विति** ॥ वेदानां ब्रह्मधर्मपरत्वाद्वेदनिषेधे तदभावः स्यादित्यर्थः ॥ ४५ ॥

भावप्रकाशिका

ननु 'त्रैगुण्यविषयाः' इति त्रैगुण्यविषयीकरणं वेदानां प्रतीयते । तत्कथं त्रिगुणसम्बन्धि-स्वर्गादेः प्रातीतिकार्थत्वम्? इत्यत आह– **वादो विषयकत्वमिति** ॥ एतदेवाभिधानं मनसि निधाय 'वेदवादरताः' इत्यत्र वेदैर्यन्मुखत उच्यते तत्रैव रताः इति व्याख्यातम् । 'वेदवादरताः' 'त्रैगुण्यविषयाः' इत्यनयोरुक्तव्याख्यानाङ्गीकारे वेदपक्षस्यैव निषेधः स्यात् । न चासौ वेदेश्वरेण क्रियत इत्याह– **नन्विति** ॥ नापि वेदांशो निषिध्यत इत्याह– **वेद इत्यादिना** ॥ 'वेदे रामायणे' इत्यादिना सर्ववेदानां काण्डत्रयरूपेणापि परब्रह्मपरत्वोक्तेः, तज्ज्ञानाङ्गत्वेन

श्लोकः ४५

तद्विहितनिषिद्धयोर्धर्माधर्मत्वोक्तेश्च कथं त्रैगुण्यविषयत्वमंशतोऽपि । एवमपि वेदपक्षनिषेधे धर्मब्रह्माद्यभावेन चार्वाकतापत्तिरिति भावः ॥ ४५ ॥

प्रमेयदीपिका

कथमेतदनेन लभ्यते? इत्यत आह– **वाद इति ॥ वेदवादरताः** इत्यत्राप्येतदेव अभिधानम्। प्रतीत एवार्थोऽस्त्वित्यत आह– **न त्विति ॥ पक्षः** परमसिद्धान्तः । उत्तानार्थो वेदो निषिध्यत एव योगविरोधित्वादित्यतः 'पक्षः' इत्युक्तम् । कुतः? इत्यत आह– **वेद इति ॥ धर्ममूलं** धर्मज्ञप्तेः कारणम् । **तद्विदां** वेदविदां मन्वादीनाम् ॥

स्मृतिः ग्रन्थः । **शीलं** मनोगतिः । **आचारः** धर्मबुद्ध्याऽनुष्ठानम् । **आत्मनः** मनसः **रुचिः** विकल्पविषये । **प्रणिहितः** विहितः । **तद्विपर्ययः** प्रतिषिद्धः । विवक्षितयोगविरोधे हि वेद-सिद्धान्तो निषेध्यः स्यात् । न चैवम् । प्रत्युत तदनुगुण एवेति भावः । धर्मशब्दोऽत्र निवृत्ति-धर्मपरः ॥ ४५ ॥

भावबोधः

उत्तानार्थ इति ॥ अनेन प्रागुक्तः अर्थ इवेतीवशब्दो मुख्यार्थत्वाभिप्रायेणेत्युक्तं भवति । वेदामुख्यार्थोऽपि कथं निषेधार्ह इत्यत उक्तम्– **योगविरोधित्वादिति ॥** लौकिकव्यापारव्या-वृत्त्यर्थमुक्तम्– **धर्मबुद्ध्येति ॥ विकल्पविषय इति ॥** युगपदनुष्ठानायोग्यधर्मयोर्मध्ये इत्यर्थः ॥

भावदीपः

प्रतीत एवार्थोऽस्त्वितीति ॥ प्रागवतारिकोक्तरीत्या प्रतीत इत्यर्थः ॥ **पक्ष इत्युक्तमिति ॥** परमसिद्धान्त इत्युक्तमित्यर्थः ॥ **विकल्पविषय इति ॥** 'आसूर्यदर्शनात्तिष्ठेत्ततस्तूपविशेत वा' (स्मृतिः) इत्यादावुपदेशेनोत्थानादिवैकल्पिकाचारविषय इत्यर्थः । एतावता वेदपक्षः कुतो न निषिद्धः? इत्यस्य किमुत्तरम्? इत्यत आह– **विवक्षितेति ॥** भगवदाराधनार्थकर्मत्व-रूपज्ञानोपायविरोधे हीत्यर्थः ॥ ४५ ॥

भावरत्नकोशः

कथमेतदनेनेति ॥ त्रैगुण्यं त्रिगुणकार्यं स्वर्गादि विषयो येषामिति बहुव्रीहिणा

तद्विषयकत्वमात्रलाभेऽपि आपाततः प्रतिपादनं कथं लभ्यत इत्यर्थः । विषयकत्वमापाततः प्रतिपादनम् । स्वार्थे कन्प्रत्ययः । केचित्तु, विषयकृत्त्वमिति पाठमभ्युपगम्य विषयकृत्त्वं विषयीकरणमित्यर्थ इत्याहुः । 'वक्ष्यते चात्राभिधानम्' इत्युक्तम् । तदिदानीमाह– **वेदवादरता इत्यत्राप्येतदेवेति** ॥ **अभिधानम्** अनुसन्धातव्यमिति योज्यम् । **प्रतीत एव** वेदपरित्यागविधिरूप एव ।

पक्षपदप्रयोगस्वारस्यमाह– **उत्तानेति** ॥ अविचारप्रतीतार्थ इत्यर्थः । वेदार्थः कथं निषेधार्ह इत्यत उक्तम्– **योगेति** ॥ योगाविरोधिन एव मुख्यतो वेदपरिग्राह्यत्वादिति भावः । वेदादेः कः परमसिद्धान्त इत्यत उक्तं भाष्ये– **वेद इति** ॥ **पुराणे** पुराणेषु । वेदादौ सर्वत्र विष्णुरेव गीयत इत्यस्य विवरणम्– **आदावन्ते च मध्ये चेति** ॥ **आमनन्ति** परममुख्यया वृत्त्या प्रतिपादयन्ति । 'तपांसि च यत् प्रतिवदन्ति । तत् ते पदं सङ्ग्रहेण प्रवक्ष्ये' इति वाक्यशेषेणान्वयः ।

धर्मं प्रति कारणत्वाभावादाह– **धर्मज्ञप्तेरिति** ॥ धर्मशब्देन तज्ज्ञप्तिर्लक्ष्येति भावः । अतीतज्ञानं स्मृतिरिति प्रतीतिवारणायार्थमाह– **स्मृतिर्ग्रन्थ इति** ॥ 'शुचौ तु चरिते शीलम्' इत्यमरोक्तेराचार इत्यनेनापौनरुक्त्यायाह– **शीलं मनोगतिरिति** ॥ शील समाधान इत्यतो भावे घञ् । समाधानं च मनोवृत्तिविशेष एवेत्युक्तार्थलाभ इति हृदयम् । तथा च आहुः

'धर्मस्वरूपचित्रत्वाद् यो यो देवमनोगतः ।
स एव धर्मो विज्ञेयो न ह्येते लोकसम्मिताः' इति ॥

देहरक्षणाद्यर्थं महद्भिरनुष्ठितस्याभक्ष्यभक्षणस्य धर्मत्वाभावाद् धर्मबुद्ध्येत्युक्तम् । निषिद्धविषये रुचिव्यावृत्त्यर्थमुक्तं विकल्पेति । 'आसूर्यदर्शनात् तिष्ठेत् ततस्तूपविशेत वा' इत्युक्तोत्थानोपवेशादिवैकल्पिकाचारविषय इत्यर्थः । धर्मज्ञप्तिकारणमिति सर्वत्रान्वयः । वेदेन प्रकर्षेण निहित इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासायाह– **विहित इति** ॥ अत एव 'तद्विहितस्य' इति भाष्यमिति भावः । एतावता वेदपक्षः कुतो न निषिध्यत इत्यस्य किमुत्तरमित्यत आह– **विवक्षितेति** ॥ भगवदाराधनार्थं कर्मानुष्ठानरूपज्ञानोपायविरोधे हीत्यर्थः । तदनुगुण एव । वेदसिद्धान्त इति वर्तते । ननु वेदविहितस्य वेदपरमसिद्धान्तत्वे प्रवृत्तधर्मस्यापि तद्विहितत्वात् तथात्वं स्यादित्यत आह– **धर्मशब्दोऽचेति** ॥ फलाभिसन्धिरहितो भगवत्तोषायानुष्ठीयमानो धर्मो निवृत्तधर्मः । प्रवृत्तधर्मस्तु न योगानुकूलः । प्रत्युत बन्धक इति न तस्य वेदपक्षत्वमिति भावः ॥

श्लोकः ४५

गीताक्षरार्थस्तु– 'योगे त्विमांशृणु' इति योगोपदेशं प्रतिज्ञाय तत्राऽदरजननाय 'बुद्ध्या युक्तः' इत्यादिसार्धश्लोकेन योगं प्रशस्य 'व्यवसायात्मिका बुद्धिः' इति स्वोक्तौ निष्ठापादनाय 'बहुशाखाः' इत्यवैदिकमतानामग्राह्यत्वमुक्तवा वैदिकमतेष्वप्यापातप्रतीतार्थानां मतानां 'यामिमाम्' इत्यादिश्लोकत्रयेण विनिन्दनं विधाय चेदानीं प्रतिज्ञातो योगशब्दित उपाय उपदिश्यते 'त्रैगुण्यविषयाः' इत्यादिना आषष्ठाध्यायसमाप्तेः ।

त्रैगुण्यविषयाः ।। त्रैगुण्यं त्रयाणां गुणानां सत्त्वरजस्तमसामिदमिति सम्बन्धार्थे तद्धितः षञ्प्रत्ययः । त्रिगुणसम्बन्धि त्रिगुणकार्यम् । विषयः आपाततः प्रतीतोऽर्थो येषां ते तथोक्ताः । आपातप्रतीतस्वर्गादिफलकर्मादिप्रतिपादका वेदा इत्यर्थः । यत एवं ततो हे अर्जुन त्वं तु निस्त्रैगुण्यः निष्क्रान्तः त्रैगुण्याद् अल्पफलस्वर्गादिबुद्धितो निर्गतो भव । आपातप्रतीतार्थे भ्रान्तिं मा कार्षीरित्यर्थः । किञ्च निर्द्वन्द्वः सुखदुःखयोरुत्सेकानुत्सेकहीनः द्वन्द्वसहिष्णुरिति वा नित्यं साधुगुणोपेतत्वात् सत्त्वे विष्णौ तिष्ठतीति नित्यसत्त्वस्थः सन्ततविष्णुस्मरणवान् । अप्राप्त-प्राप्तिर्योगः । प्राप्तपरिरक्षणं क्षेमः । ततो निर्गतो निर्योगक्षेमः । विरुद्धयोगक्षेमेच्छावर्जितः आत्मवान् परमात्मा मम स्वामीति ज्ञानवान् । सत्त्वस्थपदेनैवास्यार्थतः प्राप्तत्वात् किं पुनरुक्त्येति चेन्न । सन्ततविष्णुस्मरणविधावैक्येनापि तत्स्मरणं प्राप्यते । अत आत्मवत्त्वकथनेन तन्निवार्य यथावत्स्मरणप्रकार उच्यत इति तात्पर्यात् । भवेति सर्वत्रान्वय इति ।। ४५ ।।

भावदीपिका

।। **कथमेतदनेन लभ्यत इति** ।। त्रिगुणसम्बन्धि स्वर्गादिप्रतीतार्थ इत्येतत् त्रैगुण्यविषया वेदा इति वाक्येन कथं लभ्यत इत्यर्थः ।। **वाद इतीति** ।। वादो विषयकत्वं च इति पदाभ्यां मुखतो वचनं प्रतिपाद्यतया स्मृतमित्यर्थः । गीतायां तु विषयकृत्त्वार्थकविषयशब्दोऽस्ति । विषयकारित्वं हि विषयकृत्त्वशब्दार्थः । त्रैगुण्यविषया इत्यत्रापि विषयशब्देन बहुव्रीहिणा त्रैगुण्यविषयका इत्यर्थलाभेन मुखतस्त्रैगुण्यवचना इत्यर्थः प्राप्नोत्येवेति द्रष्टव्यम् ।। **एतदेव चेति** ।। अनेन वक्ष्यते चात्राभिधानम् इत्युक्तं प्रदर्शितं भवति ।। **प्रतीत एवार्थ इति** ।। वेदपरित्यागविधिरूपः ।। **उत्तानार्थ इति** ।। अनेन प्रागुक्तः अर्ध इवेतीवशब्दो वेदमुख्यार्थ-त्वाभिप्रायेणेत्युक्तं भवति । ननूत्तानार्थोऽपि कथं निषेधार्ह इत्यत उक्तम्– **योगविरोधि-**

त्वादिति ॥ सर्ववेदानां विष्णुपरत्ववर्णनं वेदविहितधर्माचरणं निषिद्धधर्मत्यागश्च योगस्तद्विरोधीत्यर्थः । क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति इति वचनेन बन्धकत्वावगमान्मोक्षोपायविरोधित्वमिति द्रष्टव्यम् । धर्ममूलम् इत्यत्र धर्मोत्पादकमित्यन्यथाप्रतीतिनिरासायाऽह– **धर्मज्ञप्तेरिति** ॥ **मनोगतिरिति** ॥ धर्मस्वरूपचित्रत्वाद् यो यो देवमनोगतः । स एव धर्मो विज्ञेयो नह्येते लोकसम्मिताः, प्रायः सतां न मनः पापमार्गे गच्छेत् इत्यादिवचनादिति भावः । देहयात्राद्यर्थं सद्भिरनुष्ठितस्य लशुनभक्षणादेर्धर्मत्वाभावाद् धर्मबुद्ध्येत्युक्तम् ॥ **विकल्पविषय इति** ॥ युगपदनुष्ठानाद्ययोग्यधर्मयोर्मध्ये यत्र स्वमनसो रुचिस्तदेव कार्यमिति मनसो रुचिरेव धर्ममूलमित्यर्थः । ननु वेदविहितस्य वेदपरमसिद्धान्तत्वे प्रवृत्तधर्मस्यापि वेदपक्षत्वं प्राप्तमत आह– **धर्म इति** ॥ ४५ ॥

भावप्रकाशः

कथमेतदनेनेति ॥ त्रैगुण्यविषया इति विषयशब्दान्तबहुव्रीहिणा तद्विषयकत्वमात्रलाभेप्यापाततः प्रतिपादनं कथं लभ्यत इत्यर्थः । अभिधाने विषयकृत्वमित्यनेन विषयीकारित्वार्थकविषयशब्दान्तबहुव्रीहिः ग्राह्या । तथा च वादः विषयशब्दान्तबहुव्रीहिश्चेत्याभ्यामापाततः प्रतिपादनमुच्यत इत्यर्थः । **उत्तानार्थ इति** ॥ काम्यकर्माद्यापातार्थ इत्यर्थः । धर्मकारणत्वाभावादाह– **धर्मज्ञप्तेरिति** ॥ ननु शुचौ तु चरिते शीलमित्यमरोक्तेराचार इत्यनेन पुनरुक्तिरित्यत आह– **शीलं मनोगतिरिति** ॥ शीलसमाधान इत्यस्माद्भावे घञर्थे कविधानम् । अर्धर्चादित्वात् क्लीबत्वम् । समाधानं च मनोवृत्तिविशेष इत्युक्तार्थलाभ इति भावः । लौकिकव्यापारव्यावृत्त्यर्थमुक्तम्– **धर्मबुद्ध्येति** ॥ निषिद्धविषये रुचिव्यावृत्त्यर्थमुक्तम् । **विकल्पविषय इति** ॥ युगपदनुष्ठानायोग्यकर्मद्वयविषय इत्यर्थः । ननु वेदविहितस्य धर्मत्वे काम्यधर्मस्य धर्मत्वं न स्यात् वेदनिषिद्धत्वादित्यत आह– **धर्मशब्दोऽत्रेति** ॥ ४५ ॥

यावानर्थ उदपाने सर्वतः सम्प्लुतोदके ।
तावान् सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः ॥ ४६ ॥

भाष्यम्– तथाऽपि काम्यकर्मिणां फलं ज्ञानिनां न भवतीति साम्यमेवेत्यत आह– यावानर्थ इति ॥ यावानर्थः प्रयोजनम् उदपाने कूपे भवति तावान् सर्वतः संप्लुतोदके अन्तर्भवत्येवैवं सर्वेषु वेदेषु यत् फलं तद् विजानतोऽपि ज्ञानिनो ब्राह्मणस्य फलेऽन्तर्भवति ॥

श्लोकः ४६

भावप्रदीपिका

ननु कामात्मनां समाध्यभावेन मोक्षाभावेऽपि न कर्मपरित्यागेन ज्ञानसेवनं वरम् । ज्ञानिनामपि कर्मफलाभावेन मार्गद्वयस्य साम्यादित्याशङ्क्य, उत्तरत्वेनोत्तरश्लोकमवतार्य व्याचष्टे– **तथापीति** ।। **सर्वेषु वेदेषु इति** तदुक्तकाम्यकर्मसु ।।

भावप्रकाशिका

ननु यद्यपि त्रिगुणसम्बन्धिस्वर्गादौ भ्रमतां काम्यकर्मिणां ज्ञानाभावेन तत्फलस्य मुक्तेरभावात्, न कामना कार्येत्युच्यते । तथाऽपि काम्यकर्मिणां फलं ज्ञानिनां न भवतीति साम्यमेवेत्याशङ्कापरिहारत्वेनोत्तरश्लोकमवतारयति– **तथाऽपीति** ।। सर्वेषु वेदेष्विति । सर्ववेदोक्तकाम्यकर्मस्वित्यर्थः ।।

प्रमेयदीपिका

योगोपदेशप्रसङ्गे ज्ञानफलकथनस्य क उपयोगः? इत्यत आह– **तथापीति** ।। 'यामिमाम्' (२.४३) इत्यत्र **काम्यकर्मिणां** निन्दा कृता । 'निस्त्रैगुण्यो भव'(२.४५) इति च तत्त्यागो विहितः । तत्र प्रष्टव्यं किन्निमित्तमेतदिति? ननूक्तं काम्यकर्मिणां समाध्यभावेन ज्ञानाभावान्मोक्षो न भवतीति । अत्रेदमुच्यते । यद्यपि ज्ञानफलं काम्यकर्मिणां न भवति । तथाऽपि तन्निन्दादिकं नोपपद्यते । कुतः(यतः) काम्यकर्मिणां फलं स्वर्गादिकं ज्ञानिनां न भवतीति ज्ञानकर्ममार्गयोः साम्यमेवेति योगानुष्ठाननियमाक्षेपे सत्याहेत्यर्थः ।।

केचिदस्य श्लोकस्य कर्ममात्रत्यागे तात्पर्यमाहुः । अपरे तु यत्कर्मसमुच्चित्तं ज्ञानं मोक्षसाधनं तत्कर्मपर एव वेदभागोऽधिगन्तव्यः । न तु समस्तवेदाभ्यासेनायुः समापनीयमिति । अत्र तन्निरासाय व्याचष्टे– **यथेति** ।। सामर्थ्यात् यथैवंशब्दयोरध्याहारः । 'यावान्' 'तावान्' इत्येतयोरावृत्तिश्च ।। **सर्वेषु वेदेष्विति** ।। तदुक्तकाम्यकर्मिणामित्यर्थः ।।

भावबोधः

आवृत्तिश्चेति ।। पूर्वार्धे तावनिति, उत्तरार्धे यावानिति ग्राह्यमित्यर्थः । अत एव गीतायाम् एकैकत्रैकैकमुक्तमिति भावः ।।

श्लोकः ४६

भावदीपः

किं निमित्तमेतदिति ॥ निन्दाकरणं त्यागविधानं चेत्येतदुभयमित्यर्थः ॥ **इत्यत्रेति** ॥ 'तात्पर्यमाहुः' इत्यनुषङ्गः । **सामर्थ्यादिति** ॥ अन्वययोग्यताबलादित्यर्थः । अन्यथा अनन्वयापत्तेरित्यर्थः ॥

भावरत्नकोशः

विजानत इति श्रवणादाह– **ज्ञानेति** ॥ एतत् काम्यकर्मनिन्दनम्, काम्यत्यागविधानं च । उक्तम् – 'समाधौ न विधीयते' इत्येतद्भाष्ये । तन्निष्कृष्य दर्शयति– **काम्यकर्मिणामिति** ॥ तथाऽपीत्येतत् सत्प्रतियोगिकमिति तदाह– **यद्यपीति** ॥ ज्ञानफलं मोक्षः । निन्दादीत्यादिपदेन काम्यत्यागविधानं ग्राह्यम् । तथाऽपीत्यनन्तरं साध्यमध्याहृत्य तत्र हेतुसमर्पकं भाष्यं साध्याहारं योजयति– **यत इति** ॥ **आक्षेपे** न नियमेन योगोऽनुष्ठातव्यः सर्वफलानापादकत्वादित्याक्षेप इत्यर्थः । अध्याहाराभावे पूर्वार्धपादद्वयार्थस्य मिथो विप्रतिषेधः, उत्तरार्धस्य प्रकृतार्थासङ्गतिश्च स्यात् । न हि कूपादेः सर्वतः सम्प्लुतोदकत्वम् । न वा तटाकादौ भवत्स्नानपानादिव्यवहारो वेदेषु भवतीत्यतोऽध्याहारेण वाक्यार्थो वर्णनीय इति भावः । **आवृत्तिश्चेति** ॥ अत एव भाष्ये 'फलम्' इति फलशब्दश्चार्थशब्दार्थप्रयोजनार्थः । तावच्छब्दश्च यावच्छब्दाध्याहारसापेक्षः । यावान् सर्वेषु वेदेष्वर्थः तावान् ज्ञानिनो भवतीति गीताक्षरार्थो योजनीय इति नोक्तदोष इति भावः । सर्वेषु वेदेषु ज्ञानिनो यत् फलं तत् फलं ज्ञानिनः फलेऽन्तर्भवतीत्युक्तिरयुक्तेत्यत आह– **तदुक्तकाम्यकर्मिणामिति** ॥

भावदीपिका

॥ **यत्कर्मेति** ॥ यावत्कर्मेर्थः । ननु गीतायां यथैवंशब्दयोरभावात् कथं यथा यावान्, एवं सर्वेषु इति भाष्ये कथं च पूर्वार्धे द्वितीयपादे तावानिति उत्तरत्र यावानिति भाष्यत इत्यत आह– **सामर्थ्यादिति** ॥ अर्थाबाधरूपयोग्यताप्राप्तेरित्यर्थः ॥ **आवृत्तिश्चेति** ॥ पूर्वार्धे द्वितीयपादे तावानिति उत्तरार्धे आद्यपादे च यावानिति ग्राह्यम् । अध्याहारावृत्त्योरभावेऽसङ्गतिः स्यादिति भावः ॥

श्लोकः ४६

भावप्रकाशः

सामर्थ्यादिति ।। अर्थाबाधरूपसामर्थ्यादित्यर्थः ।।

भाष्यम्– ब्रह्म अणतीति ब्राह्मणोऽपरोक्षज्ञानी । स हि ब्रह्म गच्छति । 'विजानतः' इति ज्ञानफलत्वं तस्य दर्शयति ।। ४६ ।।

भावप्रदीपिका

क्षत्रियादिव्यावृत्त्यर्थं न ब्राह्मणपदमित्याह– **ब्रह्मेति** ।। तर्हि 'विजानतः' इति पुनरुक्तिरित्यत आह– **विजानत इति** ।। अस्य अपरोक्षज्ञानस्य परोक्षज्ञानफलत्वम् ।। ४६ ।।

भावप्रकाशिका

ज्ञानिक्षत्रियव्यावृत्तिर्मा भूदित्याह– **ब्रह्माणतीति** ।। तर्हि ब्राह्मणपदेनालं किमुत्तरपदेन? इत्यत आह– **विजानत इतीति** ।। परोक्षज्ञानफलत्वमपरोक्षज्ञानस्येत्यर्थः ।। ४६ ।।

प्रमेयदीपिका

'ब्राह्मणस्य' इति न क्षत्रियादिव्यावृत्तिः शङ्क्येति भावेनाऽह– **ब्रह्मेति** ।। वर्णविपर्ययो निरुक्तत्वात् । एवं तर्हि ब्राह्मणशब्दो मुक्तवाची इति स्यात् । न च मुक्तस्य फलमस्तीत्यत आह– **अपरोक्षेति** ।। तदुपपादयति– **स हीति** ।। तर्हि 'विजानतः' इति पुनरुक्तिरिति चेत् न । तस्य परोक्षज्ञानिवाचित्वात् । उभयग्रहणमनुपपन्नमित्यत आह– **विजानत इति** ।। तस्य अपरोक्षज्ञानस्य परोक्षज्ञानफलत्वम् । एतच्च स्वरूपकथनम् ।।

यद्यपि ज्ञानिनः कर्मिणश्चान्योन्यफलाभावः । तथाऽपि ज्ञानिनः फलं महासमुद्रोदकमिव महत् । कर्मिफलं तु कूपोदकमिवात्यन्ताल्पम्। अतः कुतस्तयोः साम्यम्? तथा चाल्पास्थिरफलकर्मनिन्दया महानन्तफलज्ञानसाधने योगे प्रेरणं युक्तमेवेति भावः ।।

भावबोधः

ननु ब्रह्माणतीति निर्वचने ब्रह्माण इति भवेदित्यत आह– **वर्णेति** ।। दीर्घरूपेत्यर्थः ।।

उभयग्रहणमिति ।। 'ज्ञानादेव स्वर्ग' इति श्रुत्या अपरोक्षज्ञानस्य यथा स्वर्गफलकत्वं, यथा वा मोक्षाख्यमहाफलत्वं, तथा न परोक्षज्ञानस्येति उभयोः समकक्ष्यतया ग्रहणमनुपपन्नमित्यर्थः ।।

भावदीपः

वर्णविपर्ययः दीर्घव्यत्यासः ।। **उभयग्रहणमनुपपन्नमिति** ।। परोक्षापरोक्षयोर्द्वयोरपि समकक्ष्यतया साक्षान्महाफलहेतुत्वायोगादिति भावः । 'ज्ञानकर्ममार्गयोः साम्यमेव' इति कृतचोद्यस्य 'यावान्' इत्यनेनोक्तं परिहारं व्यनक्ति– **यद्यपि ज्ञानिन इत्यादिना** ।।

वाक्यार्थप्रदीपः

ननु ब्रह्माणतीति निर्वचने ब्रह्माण इति भवेत् । ब्राह्मण इति तु कथमित्यत आह– **वर्णव्यत्यय इति** ।। दीर्घव्यत्यय इत्यर्थः । **निरुक्तत्वादिति** ।। पृषोदरादीनि यथोपदिष्टमिति वचनादिति भावः ।।

भावरत्नकोशः

'ब्रह्म अणतीति ब्राह्मणः' इति भाषणमयुक्तम् । 'अकः सवर्णे दीर्घः' इति ब्रह्माण इति प्राप्त्या ब्राह्मण इति निर्देशायोगादित्यत आह– **वर्णविपर्यय इति** ।। दीर्घव्यत्यास इत्यर्थः । अलाक्षणिकत्वं व्युदस्यति– **निरुक्तत्वादिति** ।।

'वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च तथा परौ वर्णविकारनाशौ ।
धातोस्तदर्थातिशयेन योगस्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम्'

इति वैयाकरणवचनादित्यर्थः । **एवं तर्हि** ब्रह्माणतीति निर्वचने । **फलमस्तीति** ।। अवाप्तकामत्वादिति भावः । **गच्छति** अवगच्छति अपरोक्षयतीति भाष्यार्थः । **तस्य** विजानत इति पदस्य । **उभयग्रहणमिति** ।। अपरोक्षज्ञानस्य मोक्षफलकत्वं न परोक्षज्ञानस्येति तयोरुभयोरपि समकक्ष्यतया ग्रहणमनुपपन्नमित्यर्थः । तस्येत्यनूद्यार्थमाह– **अपरोक्षज्ञानस्येति** ।। योगोपदेशप्रसङ्गे ज्ञानफलकथनस्य क उपयोग इति कृतचोद्यं परिहरति– **एतच्चेति** ।। अपरोक्षज्ञानस्य परोक्षसाध्यत्ववर्णनं, अन्तर्भावितसर्वफलकत्ववर्णनं चेत्यर्थः । तथाऽपि काम्यकर्मिणां फलं ज्ञानिनां न भवतीति साम्यमेवेति शङ्कामनूद्य भाष्यभावं वदन् परिहरति **यद्यपीत्यादिना** ।।

श्लोकः ४६

गीताक्षरार्थस्तु– 'यामिमाम्' इत्यत्र काम्यकर्मिणां निन्दा कृता । 'निस्त्रैगुण्यो भव' इति च तत्त्यागो विहितः । तत्र प्रष्टव्यं किन्निमित्तमेतदिति ॥ ननूक्तं काम्यकर्मिणां समाध्यभावेन ज्ञानाभावान्मोक्षो न भवतीति ॥ अत्रेदमुच्यते । यद्यपि ज्ञानफलं काम्यकर्मिणां न भवति, तथाऽपि तन्निन्दादिकं नोपपद्यते । यतः काम्यकर्मिणां फलं स्वर्गादिकं ज्ञानिनां न भवतीति ज्ञानकर्ममार्गयोः साम्यमेवेति योगो न नियमेनानुष्ठातव्य इत्याक्षेपे सत्युच्यते– **यावानर्थ इति** ॥ उदकं पीयतेऽस्मिन्नित्युदपानं कूपादि । तस्मिन् यावानर्थः स्नानादिरूपं प्रयोजनं यथा भवति तावानर्थः सर्वतः सम्प्लुतोदके समुद्रेऽन्तर्भवति । एवं सर्वेषु वेदेषु सर्ववेदोक्तकाम्यकर्मिणामिति यावत् । यावानर्थः स्वर्गादिरूपं फलं तावानर्थो विजानतः परोक्षज्ञानिनो ब्राह्मणस्य ब्रह्मा-परोक्षज्ञानिनो भवत्येव । तस्य मोक्षफले महानन्दरूपे क्षुद्रानन्दरूपफलमन्तर्भवति । अत्र 'विजानतः' इति पदोक्तपरोक्षज्ञानस्यापरोक्षज्ञानं प्रति साधनत्ववर्णनं स्वरूपकथनमिति ॥४६॥

भावदीपिका

॥ **शङ्क्येति** ॥ विशेषोक्तिः शेषनिषेधं गमयति इति न्यायादिति भावः । ननु ब्रह्म अणतीति निर्वचने सवर्णदीर्घे ब्रह्माण इति स्यादित्यत आह– **वर्णविपर्यय इति** ॥ ब्रह्मेत्युत्तरत्र स्थितो दीर्घः पूर्वाक्षरस्य ब्रकारस्य परो द्रष्टव्यः । तथाच ब्राह्मण इति भवतीति ध्येयम् । किमत्र नियामकमित्यत आह– **निरुक्तत्वादिति** ॥

वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च तथा परौ वर्णविकारनाशौ ।
धातोस्तदर्थातिशयेन योगस्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम् ॥ इति ।

भवेद् वर्णागमाद्धंसः सिंहो वर्णविपर्ययात् ।
गूढोत्मा वर्णविकृतेर्वर्णनाशात् पृषोदरम् ॥

इत्याद्युदाहरणानि च द्रष्टव्यानि ॥ **एवं तर्हीति** ॥ अण पण गतौ । गतिश्च प्राप्तिः । तथा च ब्राह्मणो ब्रह्मप्राप्त इत्याशयेनेयं शङ्केति ध्येयम् ॥ **स हीतीति** ॥ तथाचात्र ब्रह्मप्राप्तो न विवक्षितः । किन्तु ब्रह्मप्राप्तियोग्यः । तादृशश्चापरोक्षज्ञान्येवेति भावः । अपरे तु प्राप्त्यभिप्रायेण शङ्का, गत्यर्थानां ज्ञानार्थत्वमभिप्रेत्य परिहारः । तदर्थं च गच्छतीत्यस्यावगच्छतीत्यर्थो द्रष्टव्य इत्याहुः ॥ **अनुपपन्नमिति** ॥ ज्ञानादेव स्वर्ग इति श्रुत्याऽपरोक्षज्ञानस्य यथा सर्वफलकत्वं यथा

वा मोक्षाख्यमहाफलकत्वं तथा न परोक्षज्ञानस्येत्युभयोः समकक्ष्यतया ग्रहणमनुपपन्नमित्यर्थः । नन्वपरोक्षज्ञानस्य परोक्षज्ञानफलत्वं प्रसिद्धमेवेतीह कस्माद् वक्तव्यमित्यत आह– **एतच्चेति** ॥ नन्वनेन तथाऽपीत्यादिना कृता साम्यशङ्का कथं परिहृतेत्यत आह– **यद्यपीत्यादिना** ॥ **अन्योन्येति** ॥ ज्ञानिफलं न कर्मिणः । कर्मिफलं च न ज्ञानिन इत्यन्योन्येत्यर्थः ॥

भावप्रकाशः

ननु ब्रह्म अणतीति निर्वचने ब्रह्माण इति स्यात् । अकः सवर्णेदीर्घ इति स्मृतेरित्यत आह– **वर्णविपर्यय इति** ॥ दीर्घविपर्यय इत्यर्थः । **निरुक्तत्वादिति** ॥

वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च द्वौ चापरौ वर्णविकारनाशौ ।
धातोस्तदर्थातिशयेन योगः तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम्

इत्युक्तेरिति भावः । **न च मुक्तस्येति** ॥ मुक्तस्य मुक्त्यतिरिक्तफलकत्वात् तदतिरिक्त-फलकत्वं चास्ति ज्ञानादेव स्वर्ग इत्यादि श्रुतेः । तच्च न परोक्षज्ञानस्येति तयोः समकक्षतया ग्रहणमनुपपन्नमित्यर्थः ॥

प्रमेयदीपिका

अपव्याख्यानं तूक्तवक्ष्यमाणन्यायनिरस्तम् ॥ ४६ ॥

भावबोधः

उक्तवक्ष्यमाणन्यायनिरस्तमिति ॥ ज्ञानिनः कर्ममात्रत्याग इत्याद्यपव्याख्यानं गीतायामेव ज्ञानिनमर्जुनं प्रत्येव 'तस्माद्युध्यस्व' इत्याद्युक्तन्यायेन, 'कर्मण्येवाधिकारः' इत्यादिवक्ष्यमाण-न्यायेन च निरस्तम् । द्वितीये व्याख्याने तु मोक्षस्य समुच्चयसाध्यत्वांशः, 'स हि धर्मस्सुपर्याप्त' सत्याद्युक्तन्यायेन, 'अपरोक्षेशदृष्टिस्तु मुक्तौ किञ्चिन्न मार्गत' इत्यादिवक्ष्यमाणन्यायेन च भाष्ये निरस्तः । कर्मसङ्कोचांशस्तु 'एतान्यपि तु कर्माणि' इत्यादिवक्ष्यमाणन्यायेन गीतायामेव निरस्त इत्यर्थः ।

श्लोकः ४६

भावदीपः

अपव्याख्यानं त्विति ।। 'केचित्' इत्यादिना उक्तमिति भावः । तत्राद्यम् 'अथ चेत्त्वमिमं धर्म्यम्' (२.३३) इत्यादिना 'ततो युद्धाय युज्यस्व' (२.३८) इत्यन्तेनोक्तयुद्धकर्मप्रेरणा-रूपन्यायेन 'कर्मण्येवाधिकारस्ते' (२.४७) इत्यादि वक्ष्यमाणन्यायेन; द्वितीयं 'त्रैगुण्यविषया:' (२.४५) इत्येतद्भाष्ये सर्वस्य ब्रह्मपरत्वोक्तन्यायेन; तथा 'स हि धर्मः सुपर्याप्तः' इति समुच्चय-निरासकभाष्योक्तन्यायेन 'एतान्यपि तु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च । कर्तव्यानि' इत्यष्टा-दशोऽध्याये वक्ष्यमाणन्यायेन निरस्तमित्यर्थः ।। ४६ ।।

भावरत्नकोशः

अपव्याख्यानमिति ।। ज्ञानिनः कर्ममात्रत्यागतात्पर्यकत्वव्याख्यानम्, मोक्षहेतुकर्म-समुच्चितवेदभागो ज्ञातव्यो नापर इति व्याख्यानं चेत्यर्थः । **उक्तवक्ष्यमाणेति** ।। तत्राऽद्यं ज्ञानिनमेवार्जुनं प्रति 'तस्माद् युद्ध्यस्व भारत' इत्युक्तेन विष्णुद्वेषिनिग्रहरूपयुद्धप्रेरणन्यायेन 'कर्मण्येवाधिकारस्ते', 'कार्यं कर्म समाचर', नियतं कुरु कर्म त्वम्' इत्यादिवक्ष्यमाणन्यायेन च निरस्तम् । द्वितीयेऽपि लिङ्गभङ्गरूपमोक्षस्य ज्ञानकर्मसमुच्चयसाध्यत्वांशः 'स हि धर्मः सुपर्याप्तः' इति समुच्चयनिरासकभाष्योक्तन्यायेन 'अपरोक्षेशदृष्टिस्तु मुक्तौ किञ्चिन्न मार्गते' इति वक्ष्यमाणन्यायेन च निरस्तः । कर्मसङ्कोचांशस्तु 'एतान्यपि तु कर्माणि सङ्गं त्यक्तवा' इत्यादिवक्ष्यमाणन्यायेन निरस्त इत्यर्थः ।।

भावदीपिका

अपव्याख्यानं तूक्तवक्ष्यमाणन्यायेति ।। ज्ञानिनः कर्ममात्रत्यागोऽत्र श्लोके प्रतिपाद्यत इति व्याख्यानं गीतायामेव ज्ञानिनमर्जुनं प्रत्येव 'तस्माद् युद्ध्यस्व' इत्याद्युक्तन्यायेन कर्मण्ये-वाधिकारस्ते, 'तस्मात् कर्म समाचर' इत्यादिवक्ष्यमाणन्यायेन च निरस्तम् । द्वितीयाप-व्याख्याने तु लिङ्गभङ्गरूपमोक्षस्य समुच्चयसाध्यत्वांशः स हि धर्मः सुपर्याप्त इत्युक्तन्यायेन अपरोक्षेशदृष्टिस्तु मुक्तौ किञ्चिन्न मार्गते इति वक्ष्यमाणन्यायेन च भाष्ये निरस्तः । कर्म-सङ्कोचांशस्तु एतान्यपि तु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च, कर्तव्यानीति मे पार्थ इत्यादि-वक्ष्यमाणन्यायेन गीतायामेव निरस्त इत्यर्थः ।। ४६ ।।

भावप्रकाशः

उक्तवक्ष्यमाणेति ॥ ज्ञानिनः कर्ममात्रत्याग इति व्याख्यानं ज्ञानिनमर्जुनं प्रत्येव तस्माद्युद्ध्यस्वेत्याद्युक्तन्यायेन कर्मण्येवाधिकार इत्यादिवक्ष्यमाणन्यायेन च निरस्तम् । कर्मसङ्कोचांशस्तु एतान्यपि तु कर्मणीत्यादिवक्ष्यमाणन्यायेन गीतायामेव निरस्त इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।
मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि ॥ ४७ ॥

भाष्यम्– कामात्मनां निन्दा कृता । कथम्? एषां 'स्वर्गकामो यजेत' इत्यादौ कामस्यापि विहितत्वादित्यत आह– कर्मण्येवेति ॥

भावप्रदीपिका

ननु 'उपनीतोऽधीयीत' इतिवत् 'स्वर्गकामो यजेत' इत्यादौ स्वर्गादिकामस्यापि विहितत्वात् कथमेषां विहितमाचरतां काममनस्कानामविपश्चित इति निन्दा कृता? इत्याशङ्क्य, उत्तरत्वेन श्लोकमवतार्य व्याचष्टे– **कामात्मनामिति** ॥

भावप्रकाशिका

.....................निन्दा कृता । इतरफलकामे सति ईश्वरमनःसमाधानाभावेन **अमुक्तिप्रसङ्गादिति** ॥ तत्र । 'स्वर्गकामो यजेत' इत्यादौ यागवत् कामस्यापि विहितत्वाद्विहितमनुतिष्ठता मुक्त्यभावोऽपि गुण एव स्यात् । किं तया सुखादिहान्या? इति भावेनाशङ्क्य, तत्परिहारायोत्तरश्लोकमवतार्य व्याचष्टे– **कामात्मनामिति** ॥

प्रमेयदीपिका

'ज्ञानिनां कर्माभावमुक्त्वा इदानीमज्ञानिनः कर्मोच्यते' इत्यन्यथाव्याख्याननिरासायाऽह– **कामात्मनामिति** ॥ एषां कर्मिणाम् । सकामतया कर्मकुर्वतां या निन्दा कृता 'यामिमाम्' (२.४२) इत्यादिना सा न युक्तेत्यर्थः । कुतः? 'स्वर्गकामो यजेत' इत्यादौ यजनवत् स्वर्गकामस्यापि विहितत्वात् । न हि विहितं कुर्वतां निन्द्यत्वम् । तथात्वे यजनस्यापि निन्द्यत्वप्रसङ्गादिति वदन् विशिष्टविधित्वं मन्यते पूर्वपक्षी ॥

श्लोकः ४७

भावदीपः

ननु यागकर्मयोर्द्वयोरपि विधौ वाक्यभेद इत्यत आह– **विशिष्टविधित्वमिति** ॥ स्वर्गकामविशिष्टो यागः कार्य इति विशिष्टविधित्वमित्यर्थः ॥

भावरत्नकोशः

कथमित्याक्षेपार्थः **सा नेति** ॥ कामस्यापीत्यपिपदेन यजनस्यापि ग्रहणे कामस्य यजनस्य च विधौ वाक्यभेद इत्यत उक्तम्– **विशिष्टेति** ॥ स्वर्गकामविशिष्टो यागः कार्य इति विशिष्टविधित्वमित्यभिमान इत्यर्थः । 'वायव्यं श्वेतमालभेत' इत्यादौ विशिष्टविधिदर्शनादिति हृदयम् ॥

भावदीपिका

ननु यजेत इति यजनस्यैव विवक्षितत्वात् स्वर्गकामस्यापि कथं विहितत्वं वदतीत्यत उक्तम्– **विशिष्टेति** ॥ सोमेन यजेत इत्यादिवत् स्वर्गकामविशिष्टं यजनं कर्तव्यमिति विधीयत इत्याशयः ॥

भाष्यम्– 'ते' इत्युपलक्षणार्थम् । तत्र ज्ञानिनोऽपि न फलकामकर्तव्यता किम्वन्येषाम् । नत्वस्ति केषाञ्चित्, न तेऽस्तीति ॥

भावप्रदीपिका

'ते' इति विशेषणादन्येषां कामेऽधिकारोऽस्तीति भ्रान्तिं निवर्तयति– **त इति** ॥ उपलक्षणप्रयोजनमाह– **तत्र इति** ॥ त इत्युपलक्षणार्थम् इत्यस्य व्यावर्त्यमाह– **न त्विति** ॥ केषाञ्चिदस्ति ते नास्तीति अर्थो न इत्यर्थः ॥

भावप्रकाशिका

ननु एषां कामात्मनां कथम् 'अविपश्चितः' इत्यादेः निन्दा कृता इत्यनेन सम्बन्धः । ज्ञानिनोऽप्यकाम्यशुभकर्मभिर्मुक्तावानन्दवृद्ध्युक्तेः तस्यापि न फलकामकर्तव्यता किम्वज्ञानिनां ज्ञानाभावेन मुक्तेरेवाभावप्रसङ्गादिति कैमुत्यन्यायेनान्येषामपि फलकामनिषेधोपलक्षणार्थः 'ते'

इतिशब्दः । न केषाञ्चिदस्ति फलकामकर्तव्यता ते नास्तीति विशेषप्रतिषेधनार्थः । नरांश-युक्तेन्द्रत्वेन ज्ञानित्वावगमात् तस्य विशेषप्रतिषेधानुपपत्तेरिति भावः ॥

प्रमेयदीपिका

'ते' इत्येतदर्जुनमात्रविषयमित्यन्यथाप्रतीतिनिरासायाऽह– **त इति** ॥ सर्ववर्णाश्रमोप-लक्षणमर्थः प्रयोजनमस्येति तथोक्तम् । वक्तर्यायत्ते शब्दप्रयोगे वाचकमेव प्रयुज्यताम्। किं लक्षणया? इत्यत आह– **तवेति** ॥ फलकामः कर्तव्यो यस्य असौ तथोक्तः । तस्य भावस्तत्ता । फलकामस्य कर्तव्यता **तव** कर्तुरिति वा । कृतोऽपि फलकामो न ज्ञानिनोऽत्यन्त-बाधकः । तत्प्रतिबन्धनीयस्य ज्ञानस्याल्पत्वात् । मोक्षस्य च नियतत्वात् । तथाऽपि मोक्ष-विलम्बहेतुत्वात्तस्यापि न कर्तव्यः । **किम्वन्येषाम्** अज्ञानिनामिति प्रदर्शनायोपलक्षकपदप्रयोग इति भावः ॥

ननु 'कर्मण्येवाधिकारो मा फलेषु' इति द्वयमुक्तम् । तत्कथं न फलकामकर्तव्यतेत्येकस्यैव ग्रहणम्? उच्यते । फलकामकर्तव्यतानिषेधस्यैवात्र प्राधान्यात् । 'कर्मण्येवाधिकारः' इति हि तदर्थानुवादः । तथाऽपि न फलकामाधिकार इति वक्तव्यम् । मैवम् । अधिकारभावाभावयोः कर्तव्यत्वाकर्तव्यत्वसमर्थनार्थमुक्तत्वेन साध्यस्यैवोपादानात् । तथा च वक्ष्यति । 'त इत्युप-लक्षणार्थम्' इत्युक्तस्य व्यावर्त्यमाह– **न त्विति** ॥ **केषाश्चित्** फलकामकर्तव्यताऽस्ति, केवलं ते नास्ति इत्यर्थस्तु न इत्यर्थः । 'कामान् यः कामयते' इत्यादौ सर्वेषां निषेधादिति भावः ॥

भावदीपः

तत्पुरुषमुपेत्याऽह– **फलकामस्येति** ॥ 'तव' इति पदं कर्तृमात्रपरमिति मत्वाऽऽह– **तव कर्तुरिति** ॥ कर्मानुष्ठातुरित्यर्थः । एतावता लाक्षणिकोक्तेः किं प्रयोजनमुक्तं स्यादित्यत आह– **कृतोऽपीति** ॥ **नियतत्वादिति** ॥ 'अनियमः सर्वेषाम्' (ब्र.सू.३.३.३२) इत्युक्तेरिति भावः ॥ इति **वक्तव्यमिति** ॥ 'अधिकारः' इति प्रक्रमात् 'फलेषु' इत्यस्य फलकामोपलक्षकत्वेऽपि फलकामेष्वधिकारो नेति वक्तव्यम् । नत्वकर्तव्यत्वमित्यर्थः ॥ **तथाच वक्ष्यतीति** ॥ अधिकार-भावाभावौ कर्तव्यत्वाकर्तव्यत्वहेतू इत्येतदस्मदुक्तदिशा वक्ष्यति च । 'अतः कर्मण्येवाधिकारः, अतस्तदेव कार्यम्' (गी.भा.) इत्यादिना अनुपदमेवेति भावः ॥ **इत्यादाविति** ॥ 'स कामभिर्जायते तत्र तत्र' इति वाक्यशेषे जन्माख्यक्लेशोक्त्या सर्वेषां कामनिषेधावगमादित्यर्थः ॥

श्लोकः ४७

भावरत्नकोशः

कस्योपलक्षणमिति न ज्ञायते ।। अत आह– **सर्ववर्णेति** ।। लक्षणया सर्ववर्णाश्रम-प्रतिपादकमित्यर्थः । उपलक्षणायेदमिति चतुर्थीसमासोऽपि शक्यो वक्तुम् । ब्राह्मणार्थं पय इति यथा । सत्यम् । प्रकारान्तरमेतत् । भाष्ये 'त इति' इत्यनन्तरं पदमिति शेषः । 'वाक्यं वक्तर्यधीनं हि' इति महाभाष्यप्रयोगात् 'वक्तरि' इति सप्तम्युपपन्ना । **किं लक्षणयेति** ।। लाक्षणिकपदप्रयोगे किं प्रयोजनमित्यर्थः । फलकामे हि कर्तव्यता प्रसक्ता । न च तत्र तव ज्ञानिन इत्यन्वितमित्यतो व्याचष्टे– **फलकाम इति** ।। फलकाम एव कर्तव्यतान्वयमङ्गीकृत्यापि तवेत्येतत् घटयितुं प्रकारान्तरमाह– **फलकामस्येति** ।। तवेत्यनूद्यार्थमाह– **कर्तुरिति** ।। कर्मानुष्ठातुरित्यर्थः । कर्मकर्तुर्ज्ञानिनस्तव फलकामस्य कर्तव्यता नास्ति । किमुक्तं भवति । कर्ममात्रकरणेऽधिकारिणा ज्ञानिना त्वयाऽपि फलकामो न कर्तव्य इति ।।

लाक्षणिकपदप्रयोगे किं प्रयोजनमिति चोद्यपरिहाराय भाष्यभावमाह– **कृतोऽपीति** ।। तत्प्रतिबन्धनीयस्य फलकामप्रतिबन्धनीयस्य । **नियतत्वादिति** ।। 'अनियमः सर्वेषां ज्ञानान्मोक्षो भवत्येव सर्वाकार्यकृतोऽपि तु' इत्यादौ तथा स्थितत्वादिति भावः । **तस्यापि** ज्ञानिनोऽपि । 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति कर्तरि षष्ठी । **न कर्तव्यः** फलकामः । **तदर्थः** निषेधार्थः । **अनुवादः** कथनम्, अनुकूलो वादो हेतुकथनमिति वा । ननु 'मा फलेषु कदाचन' इत्यत्राधिकार इत्यनुवृत्तेस्तदनुवादपरे भाष्ये न फलकामनाधिकार इत्येव वक्तव्यम् । तत् कथं फलकामकर्तव्यतेति भाषितमिति शङ्कते– **तथाऽपीति** ।। एकस्यैव ग्रहणं कथमिति चोद्य-परिहारेऽपीत्यर्थः । फलकामेति वदन् फलशब्दः फलकामोपलक्षणमित्यभिप्रैति **समर्थनार्थ-मुक्तत्वेनेति** ।। त्वया कर्म कर्तव्यम् । तत्राधिकारित्वात् । फलकामो न कर्तव्यः । तत्रा-नधिकारित्वादिति साधनार्थमुक्तत्वेनेत्यर्थः । **साध्यस्यैव** फलकामो न कर्तव्य इति साध्यस्यैव । तत्कुत इत्यतस्तत्रोपष्टम्भकमाह– **तथा चेति** ।। अतस्तदेव कार्यमित्यत्रेति शेषः । **केषाञ्चित्** अज्ञानाम् ।। **ते** ज्ञानिनस्तव । **निषेधादिति** ।। 'स कामभिर्जायते तत्र तत्र' इति वाक्यशेषे जन्मोपलक्षितक्लेशोक्त्या कामनिन्दनेन सर्वेषां कामनिषेधावगमादित्यर्थः ।।

भावदीपिका

किं लक्षणयेति ।। लक्षणायां किं प्रयोजनमित्यर्थः । फलकामः कर्तव्यो यस्यासौ

फलकामकर्तव्यो ज्ञानी तस्य भावः फलकामकर्तव्यतेति बहुव्रीहिमभिप्रेत्य व्याख्याय प्रकारान्तरेण व्याचष्टे **फलकामस्येति** ॥ तवेत्यनूद्य तस्यार्थमाह– **तत्र कर्तुरिति** ॥ कर्मकर्तुरित्यर्थः । कर्तरीयं षष्ठी । कर्मकर्तुर्ज्ञानिनस्तव फलकामस्य कर्तव्यता नास्ति । कर्ममात्रकरणेऽधिकारिणा ज्ञानिना त्वया फलकामो न कर्तव्य इति यावत् । ननु मोक्ष एव प्रतिबन्धनीय इत्यत आह– **मोक्षस्य चेति नियतत्वादिति** ॥ अपरोक्षज्ञानिनो मोक्षो नियत एव । अपरोक्षेशदृष्टिस्तु मुक्तौ किञ्चिन्न मार्गते इति वचनादिति भावः ॥ **मोक्षविलम्बेति** ॥ काम्यकर्मकरणे तत्फलभोगस्याऽवश्यकत्वेन मोक्षविलम्ब इति भावः ॥ **तत् कथमिति** ॥ तथा च गीतानुसारेण भाष्ये ज्ञानिनोऽपि ते न तत्फलकामकर्तव्यता किन्तु कर्मण्येवाधिकार इत्यपि वक्तव्यमित्यर्थः । तर्हि कर्मण्येवाधिकार इत्युक्तिर्गीतायां किमर्थेत्यत आह– **कर्मणीति** ॥ **तदर्थः** फलकामकर्तव्यतानिषेधार्थः । **अनुवादः** कथनमित्यर्थः । त्वया फलकामो न कर्तव्य इत्युक्तौ कुत इत्यपेक्षायां यतस्तव कर्मण्येवाधिकार इति फलकामनिषेधार्थमेव कर्मण्यधिकार उच्यत इत्यप्राधान्यं कर्माधिकारकथनस्येति ज्ञापयितुं तत्रोक्तम् । किन्तु प्राधान्यात् फलकामनानिषेध एवोक्त इति भावः ॥

ननु गीतायां मा फलेषु इत्यत्राधिकार इत्यस्यानुवृत्तेस्तदनुवादपरे भाष्ये न फलकामनाधिकार इत्येव वाच्यम् । कर्तव्यताग्रहणं किमर्थमित्याशङ्कते– **तथाऽपीति** ॥ **साध्यस्यैवेति** ॥ अत्र गीतायां कर्मैव कर्तव्यं फलकामो न कर्तव्य इति कर्तव्यत्वाकर्तव्यत्वरूपं साध्यद्वयमभिप्रेतम् । कुतस्तयोः कर्तव्यत्वाकर्तव्यत्वे? इत्याशङ्कायां तत्र हेतुत्वेन यतस्तव कर्मण्येवाधिकारभावो फलेषु तदभावः इति अधिकारभावाभावौ गीतायां कण्ठतः कथितौ । भाष्ये **न च फलकामकर्तव्यता** इत्यनेन गीताभिप्रेतकर्तव्यत्वरूपं साध्यमेवोक्तमित्यर्थः । अधिकारभावाभावयोरपि को हेतुरित्यत आह– **तथा चेति** ॥ वक्ष्यति अतः कर्मण्येवाधिकार इत्यनेनेर्थः । यद्वा, गीतायां साध्यस्यैवोपादानादित्येतत् कुत इत्यत आह– **तथा चेति** ॥ अतस्तदेव कार्यमित्यनेनेत्यर्थः । **केषाञ्चित्** ज्ञानिनाम् ॥ **केवलं त इति** ॥ ज्ञानिनस्तवैवेत्यर्थः । **निषेधादिति** ॥ स कामभिर्जायते तत्र तत्र इति बन्धकत्वोक्त्या निषिद्धत्वमभिप्रेतमिति ज्ञातव्यम् । नरशब्दार्थस्तु विष्णोर्वायोरनन्तस्य त्रिभिरंशैर्नरः स्मृत इति प्रमाणानुसारेण ज्ञेयः ॥

श्लोकः ४७

भावप्रकाशः

इत्युपलक्षणार्थमित्यस्य व्यावर्तकविशेषणवाचकमिति व्याख्यानमयुक्तमनुपयुक्तश्चेत्यत आह– **सर्ववर्णेति** ।। लक्षणया सर्ववर्णाश्रमप्रतिपादनमित्यर्थः । ननु उपलक्षणायेदमिति चतुर्थीसमासोऽपि सुवचः । ब्राह्मणार्थं पय इतिवत् । सत्यम् । प्रकारान्तरमेतत् उपेयप्रतिपत्त्यर्था उपाया अवव्यस्थिता इत्युक्तेः । **वक्तर्यायत्त इति** ।। आयतत इत्यायत्तः । अकर्मकत्वात् कर्तरि क्तः । तथाच आयत्तपदप्रकृत्यर्थक्रियाश्रयं शब्दप्रयोगरूपकर्तारं प्रति वक्तुरधिकरणत्वाद् वक्तरीति सप्तम्युपपन्नेति बोध्यम् । अर्जुनजीवे तद्देहे वा फलकामकार्यत्वस्याप्रसक्तेः तन्निषेधोनुपपन्न इत्यतो द्वेधा व्याचष्टे– **फलकाम इति वक्ष्यतीति** ।। अतस्तदेव कार्यमित्यनेनेति शेषः ।।

भाष्यम्– स हि ज्ञानी नरांश इन्द्रश्च । मोहादिस्त्वभिभवादेः । यदि तेषां शुद्धसत्त्वानां न स्यात् ज्ञानं कान्येषाम् । उपदेशादेश्च सिद्धं ज्ञानं तेषाम् । 'पार्थार्ष्टिषेण' (भाग.२.७.४५) **इत्यादि ज्ञानिगणनाच्च ।।**

भावप्रदीपिका

अर्जुनस्य ज्ञानित्वमेव कुतः? इत्यत आह– **स हीति** ।। अर्जुनस्य ज्ञानित्वे मोहप्रश्नादिकं कथम्? इत्यत आह– **मोहादिरिति** ।। आदिपदाद्विशेषज्ञानस्थितस्थापनादि । इन्द्रादीनां ज्ञानित्वं कुतः? इत्यत आह– **यदीति** ।। इतश्चेन्द्रादयो ज्ञानिन इत्याह– **उपदेशेति** ।। 'एतदु है वेन्द्रो विश्वामित्राय प्रोवाच' इत्याद्युपदेशः । इतश्चार्जुनो ज्ञानीत्याह– **पार्थेति** ।। ४७ ।।

भावप्रकाशिका

नन्विन्द्रत्वादर्जुनोऽपि ज्ञानी चेत् अर्जुनस्यैव कथं मोहादिर्महाधर्मादौ? इत्यत आह– **मोहादिरिति** ।। नन्विन्द्रादीनां ज्ञानसिद्धौ पश्चान्मोहादेर्गतिर्वक्तव्या । तदेव कुतः? इत्यत आह– **यदीति** ।। इतोऽपि तेषां ज्ञानं सिद्धमित्याह– **उपदेशादेरिति** ।। 'एतदु हैवेन्द्रो विश्वामित्राय प्रोवाच' इत्यादिरुपदेशः । न केवलं इन्द्रावतारत्वादर्जुनो ज्ञानी, किन्तु ज्ञानिषु गणनाच्च इत्याह– **पार्थेति** ।। ४७ ।।

प्रमेयदीपिका

नन्वर्जुनस्य ज्ञानित्वे स्यादिदम् । तदेव कुतः? इत्यत आह– **स हीति** ।। हिशब्दसूचितां प्रमाणप्रसिद्धिमेव दर्शयति– **नरांश इति** ।। कथं तर्हि 'यज्ज्ञात्वा न पुनर्मोहम्'(४.३५) इत्यर्जुनस्य मोह उच्यते? कथं च प्रश्नकरणम्? इत्यत आह– **मोहादिरित्विति** ।। बलवता प्रारब्धकर्मादिना ज्ञानस्याभिभवान्मोहः विशेषज्ञानाद्यर्थः प्रश्न इति भावः । नन्विन्द्रादीनामेव कुतो ज्ञानित्वम्? इत्यत आह– **यदीति** ।।

सत्वं हि ज्ञानकारणम् । 'सत्वात् सञ्जायते ज्ञानम्' (१४.१७) इति वचनात् । देवाश्च शुद्धसत्वाः । अतः कारणसद्भावाद्युक्तम्– **तेषां ज्ञानम्** । अन्यथा न कस्यापि स्यात् ।।

इतश्चेन्द्रादयो ज्ञानिन इत्याह– **उपदेशेति** ।। 'एतदु हैवेन्द्रो विश्वामित्राय प्रोवाच' इत्यादिरुपदेशः । आदिपदेन प्रजापतौ ब्रह्मचर्यम् ।। अर्जुनस्य ज्ञानित्वे प्रमाणान्तरमाह– **पार्थेति** ।। ज्ञानिषु गणनात् ।। एतेनापव्याख्यानमपि निरस्तम् ।। **विशेषज्ञानाद्यर्थ इति** ।। अनेनाद्यादिशब्देन प्रश्नस्य, द्वितीयादिशब्देनाप्राप्तविशेषज्ञानप्राप्तज्ञानस्थिरीकरणयोः ग्रहण-मित्युक्तं भवति ।।

भावबोधः

प्रजापतौ ब्रह्मचर्यमिति ।। अपरोक्षज्ञानिनामेव चतुर्मुखोपदेशयोग्यत्वादर्जुनस्य ज्ञानित्वा-भावे तदर्थं 'तौ ह द्वात्रिंशतं वर्षाणि ब्रह्मचर्यमूषतुः' इत्यादिनोक्तमिन्द्रस्य प्रजापतौ ब्रह्मचर्यं न स्यादित्यर्थः । **एतेनेति** ।। 'कर्मण्येवाधिकारस्ते' इति कर्माधिकारिणोऽर्जुनस्य ज्ञानित्व-प्रतिपादनेनाज्ञानिनः कर्मोच्यते इत्यपव्याख्यानं निरस्तमित्यर्थः ।।

भावदीपः

ब्रह्मचर्यमिति ।। ब्रह्मज्ञानाय चरणं ग्राह्यमित्यर्थः । एतच्च छान्दोग्याष्टमाध्याये व्यक्तम् । **ज्ञानिषु गणनादिति** ।। द्वितीयस्कन्धे सप्तमाध्याये 'वेदाहमङ्ग' इत्युपक्रम्य 'पार्थार्ष्टिषेणविदुर-श्रुतसेनभूपाः । ते वै विदन्ति' (भाग.२.७.४५) इति ग्रन्थेन गणनादित्यर्थः ।। **अपव्याख्यान-मिति** ।। 'यावानर्थः' (२.४६) इति श्लोके ज्ञानिनः कर्माभावमुक्त्वा, इदानीमज्ञानिनः

श्लोकः ४७

कर्मोच्यते' इत्येतदपव्याख्यानम् 'एतेन' इत्युक्तार्जुनस्य ज्ञानित्वकथनेन निरस्तमित्यर्थः । न केवलं कैमुत्यसूचनमित्यपेरर्थः ॥

भावरत्नकोशः

विष्णोर्वायोरनन्तस्य त्रिभिरंशैर्नरः स्मृतः' इति शास्त्रसिद्धनरांशवत्त्वादिन्द्रावतारत्वाच्चार्जुनो ज्ञानीति भाष्यार्थ इति भावेन तदवतारयति– **हिशब्देनेति** ॥ 'नरांशयुक्तेन्द्रत्वेन ज्ञानित्वात्रगमः' इति तु प्राचीनटीका । प्रश्नकरणं 'बुद्धिं मोहयसीव मे । तदेकं वद निश्चित्य' इत्यादिप्रश्नकरणम् । 'बलवता प्रारब्धकर्मादिना' इत्यत्र आदिशब्देन प्रबलविकर्मग्रहः । सुधायां प्रबलविकर्मणो ज्ञानाभिभावकत्वोक्तेः । विशेषज्ञानाद्यर्थ इत्यत्र आदिपदेन प्राप्तज्ञानस्थिरीकरणं गृह्यते ।

'जानन्तोऽपि विशेषार्थज्ञानाय स्थापनाय वा । पृच्छन्ति'

इत्यादेः । इन्द्रादयो ज्ञानिनो भवितुमर्हन्ति । ज्ञानसामग्रीसम्पन्नत्वादिति भाष्याभिप्रेतानुमानेऽसिद्धिमुद्धर्तुमाह– **सत्त्वं हीति** ॥ अत्र विपक्षे बाधकतर्कमाह– **अन्यथेति** ॥ अत एव भाष्ये यदिस्याच्छब्दौ तर्कलिङ्गे इति भावः । भाष्ये चशब्दादाह– **इतश्चेति** ॥

एतदु हैवेन्द्र इति ॥ पादान्त्यप्राणाधिकरणन्यायेनेन्द्रशब्दस्य भगवत्परत्वेऽपि मुख्यवृत्त्या शचीपतिरपि प्रतिपिपादयिषित इति भवत्येवायमिन्द्रोपदेशः । **ब्रह्मचर्यमिति** ॥ ब्रह्मज्ञानाय चरणम् । ग्राह्यमिति शेषः । 'इन्द्रो ह वै देवानामभिप्रवव्राज विरोचनोऽसुराणाम्' इत्यारभ्य 'तौ हासंविदानावेव समित्पाणी प्रजापतिसकाशमाजग्मतुः । तौ ह द्वात्रिंशतं वर्षाणि ब्रह्मचर्यमूषतुः' इतीन्द्रस्य चतुर्मुखे ब्रह्मचर्यं श्रूयते । समापादितब्रह्मचर्याणां ज्ञानिनामेव चतुर्मुखोपदेशयोग्यत्वं नाज्ञानिनामितीन्द्रस्यैतदन्यथानुपपत्त्याऽपि ज्ञानित्वं निश्चीयते । विरोचने ब्रह्मचर्ये विरिञ्चोपदेश्यत्वे च सत्यपि तत्त्वज्ञानानुकूलब्रह्मचर्यं योग्यत्वं च विवक्षितमिति न तत्र व्यभिचार इति भावः । **अर्जुनस्येति** ॥ पूर्वं नरांशत्वेनेन्द्रावतारत्वेन चार्जुनस्य ज्ञानित्वमित्युक्तम् । इदानीमर्जुनमधिकृत्यैव ज्ञानित्वमित्यत्र प्रमाणमाहेत्यर्थः । उक्तानुमानमपेक्ष्योक्तम्– **प्रमाणान्तरमिति** ॥ ज्ञानिभिर्गणनादित्यन्यथाप्रतीतिनिरासाय व्याचष्टे– **ज्ञानिष्विति** ।

'येऽन्ये विभीषणहनूमदुपेन्द्रदत्ताः पार्थार्ष्टिषेणविदुरश्रुतसेनभूपाः ।
ते वै विदन्त्यतिरन्ति च देवमायाम्'

इति द्वितीयस्कन्धे ब्रह्मणा नारदं प्रति ज्ञानिगणनावसरेऽर्जुनस्य ज्ञानिषु गणितत्वादित्यर्थः । सप्तमीति योगविभागात् समास इति भावः । एतेनेति ।। ज्ञानिन एवार्जुनस्य 'कर्मण्येवाधिकारस्ते' इति कर्माभिधानेनात्र अज्ञानिनः कर्मोच्यत इत्यन्यथाव्याख्यानं निरस्तमित्यर्थः ।।

भावदीपिका

मूलगतादिशब्दार्थमाह– **कथञ्चेति** ।। **प्रश्नेति** ।। तस्य सन्देहमूलकत्वाज्ज्ञानिनोऽर्जुनस्य सन्देहाभावादिति भावः । प्रारब्धकर्मादिना इत्यत्राऽदिपदेन भूसम्बन्धमानुषान्नोपभोगादिसङ्ग्रहः । विशेषज्ञानात् इत्यत्राऽदिपदेन ज्ञातस्य स्थिरीकरणं ग्राह्यम् । जानन्तोऽपि विशेषार्थज्ञानाय स्थापनाय च । पृच्छन्ति साधवो यस्मात् तेन पृच्छसि पाण्डव इति वचनादिति भावः । अनेनाऽद्यादिपदेन प्रश्नस्य ग्रहणम् । द्वितीयादिपदेन चाप्राप्तविशेषज्ञानप्राप्तज्ञानस्थिरीकरणयोर्ग्रहणमिति ज्ञातव्यमित्युक्तं भवति ।। **इन्द्रादीनामेवेति** ।। आदिपदेन नरग्रहणम् । येन तदंशत्वेनार्जुनस्यापि ज्ञानित्वं स्यादिति भावः ।। **कारणेति** ज्ञानकारणेत्यर्थः ।।

एतदु हैवेन्द्र इति ।। इन्द्रस्याज्ञानित्वे ऋषिं प्रत्युपदेशासम्भवादिति भावः ।। **प्रजापतौ ब्रह्मचर्यमिति** ।। इन्द्रो ह वै देवानां प्रवव्राज विरोचनोऽसुराणां तौ हासंविदानावेव समित्पाणी प्रति प्रजापतिसकाशमाजग्मतुः तौ ह द्वात्रिंशतं वर्षाणि ब्रह्मचर्यमूषतुः । तौ ह प्रजापतिरुवाच इत्यादिनेन्द्रस्य प्रजापतौ चतुर्मुखे ब्रह्मचर्यं तदुपदेशश्च श्रूयते । यदि चेन्द्रो न ज्ञानी स्यात् तदा चतुर्मुखोपदेशयोग्यत्वं न स्यात् । ज्ञानिनामेव चतुर्मुखोपदेशयोग्यत्वादतः सिद्धमिन्द्रस्य ज्ञानित्वमिति भावः । न च प्रजापतिना 'अथ य एषोऽन्तरक्षणि' इत्यादिना विरोचनं प्रत्यप्युपदिष्टत्वात् तस्यापि ज्ञानित्वप्राप्तिरिति वाच्यम् । अत्र समीचीनोपदेशस्य योग्यतायाश्च विवक्षितत्वात् । यथोक्तम् सर्वथाऽपि तु त एवोभयलिङ्गात् इति ।। **अर्जुनस्येति** ।। पूर्वमिन्द्रादीनां ज्ञानित्वात् तदंशभूतस्यार्जुनस्यापि ज्ञानित्वमित्युक्तम् । इदानीं तु साक्षादर्जुनस्यैव ज्ञानित्वे प्रमाणान्तरमाहेत्यर्थः । ज्ञानिभिर्गणनादित्यन्यथाप्रतीतिनिरासायाऽह– **ज्ञानिष्विति** ।।

श्लोकः ४७

'वेदाहमङ्ग परमस्य हि योगमायां यूयं भवश्च भगवानथ दैत्यवर्यः ।
पत्नी मनोः स च मनुश्च तदात्मजाश्च प्राचीनबर्हिऋभुरङ्ग उत ध्रुवश्च ॥
इक्ष्वाकुरैलमुचुकुन्दविदेहगाधिपृथ्वम्बरीषसगरा गयनाहुषाद्याः ।
मान्धात्रलर्कशतधन्वनरन्तिदेवदेवव्रता बलिरमूर्तिरयो दिलीपः ॥
सौभर्युदङ्क शिबिदेवलपिप्पलाद्याः सारस्वतोद्धवपराशरभूरिषेणाः ।
येऽन्ये विभीषणहनूमदुपेन्द्रदत्ता पर्थार्ष्टिषेणविदुरश्रुतदेवभूपाः ॥
ते वै विदन्त्यतितरन्ति च देवमायाम्'

इति द्वितीयस्कन्धे ब्रह्मणा नारदं प्रति ज्ञानिगणनकालेऽर्जुनस्य ज्ञानित्वप्रतिपादनेनाज्ञानिनः कर्मात्रोच्यत इत्यपव्याख्यानं निरस्तमित्यर्थः ॥

भावप्रकाशः

विशेषज्ञानाद्यर्थ इति ॥ आदिपदेन प्राप्तज्ञानस्थिरीकरणसङ्ग्रहः । **प्रजापतौ ब्रह्मचर्यमिति ॥** अपरोक्षज्ञानिनामेव चतुर्मुखोपदेशयोग्यत्वात् । इन्द्रस्य ज्ञानित्वाभावे तदर्थं तौ ह द्वात्रिंशतं वर्षाणि ब्रह्मचर्यमूषतुरित्याद्युक्तमिन्द्रस्य प्रजापतौ ब्रह्मचर्यन्न स्यादित्यर्थः । अत्र तत्त्वज्ञानहेतु-ब्रह्मचर्यं विवक्षितमिति न विरोचने व्यभिचारः । ज्ञानिकर्तृकं पार्थादिकर्मकं गणनं न पार्थादि-ज्ञानित्वे मानमित्याशङ्क्य सप्तमीति योगविभागान्निर्धारणसप्तमीसमासमभिप्रेत्याह– **ज्ञानिषु गणनादिति ॥** पार्थार्ष्टिषेणविदुरश्रुतदेवमुख्या इति द्वितीयस्कन्ध इति शेषः । **एतेनेति ॥** ज्ञानिन एवार्जुनस्य कर्मण्येवाधिकार इति कर्माधिकारप्रतिपादनेनाज्ञानिनः कर्मोच्यत इत्यपव्याख्यानं निरस्तमित्यर्थः ॥

भाष्यम्– कामनिषेध एवात्र । फलानि ह्यस्वातन्त्र्येण भवन्ति । न हि कर्मफलानि कर्माभावे यत्नतो भवन्ति । भवन्ति च काम्यकर्मिणो विपर्ययप्रयत्नेऽप्यविरोधे ॥

भावप्रदीपिका

ननु 'मा फलेषु' इति फलाधिकारात् प्रतिषिध्यते । ततः कथमियं व्याख्या? इत्यत आह– **कामेति ॥** 'क्रियते' इति शेषः । यो यत्कर्तुं स्वतन्त्रः स तत्र विधिनिषेधगोचरः ॥ न च

फलोपादानहानयोः पुरुषः स्वतन्त्रः । अतः कामनिषेध एव न फलनिषेध इत्यर्थः । तदेव प्रपञ्चयति– **न हीति** ॥ **अविरोधे** भगवदपरोक्षादिविरोधाभावे ॥

भावप्रकाशिका

यद्यप्यस्मिन् श्लोके मा फलेष्वधिकार इत्येवोच्यते न तु कामेष्विति । तथाऽपि अत्र कामनिषेध एव क्रियते 'तस्मान्नेष्टियाजुकः स्यात्' इति श्रुतेः, फलस्य स्वप्रयत्नानधीनत्वेन निषेधायोगादिति भावेनाह– **कामनिषेध इति** ॥ स्वप्रयत्नानधीनत्वमेव फलस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां दर्शयति– **न हीति** ॥ **अविरोधे** विरोधिभगवदपरोक्षाद्यभावे । अपरोक्षज्ञानिनस्त्वनिष्टपुण्यस्यास्पर्शादिति भावः ।

प्रमेयदीपिका

नन्वत्र 'मा फलेषु'इति फलविषयो निषेधः कृतः । तत्कथमुक्तं 'फलकाम' इति? तत्राह– **कामेति** ॥ फलशब्देन तद्विषयकं काममुपलक्ष्य तद्विषयो निषेधोऽत्र क्रियते । न फलविषय इत्यर्थः । कुतो लक्षणाश्रयणम्? इत्यत आह– **फलानि हीति** ॥ यत्र हि पुरुषस्य कतुमकर्तुं वा स्वातन्त्र्यं तत्रैव निषेधो नान्यत्र । प्रसक्तेरभावात् । न च फलेषु स्वातन्त्र्यमस्ति । अतो मुख्ये बाधकाल्लक्षणाश्रयणमित्यर्थः । कथम् अस्वातन्त्र्यम्? इत्यतः करणे तावदाह– **न हीति** ॥ अकरणेऽपि तदाह– **भवन्ति चेति** ॥ चोऽवधारणे । **अविरोधे** ब्रह्मदर्शनादितद्विरोध्यभावे । तदनेन 'ते' इति 'फलेषु' इति च पदद्वयं व्याख्यातम् ॥

भावदीपः

नच फलेषु स्वातन्त्र्यमिति ॥ 'कर्तुमकर्तुं च' इत्यनुषङ्गः । **कथमस्वातन्त्र्यम्** इत्यत्रापि 'फलेषु कर्तुमकर्तुं च' इत्यनुषङ्गः ॥ **करणे इति** ॥ फलनिष्पादने इत्यर्थः ॥ **अकरणेऽपीति** ॥ फलानिष्पादनेऽपीत्यर्थः ॥ **तदनेनेति** ॥ 'त इत्युपलक्षणम्' इत्यादिना 'विरोधः' इत्यन्तेनेत्यर्थः ॥

भावरत्नकोशः

तथा च शङ्करः 'प्राग् ज्ञाननिष्ठाधिकारप्राप्तेः कर्मण्यधिकृतेन त्वया कर्म कर्तव्यम्' इति ॥

श्लोकः ४७

सप्तम्यर्थो विषय इति ॥ फलकामेतीति ॥ न फलकामकर्तव्यतेत्यनेन कामनिषेधः कृत इति कथं भाषितमित्यर्थः । भाष्योक्तमुपपादयितुमाह– **यत्र हीति ॥ प्रसक्तेरिति ॥** अप्रसक्तस्य प्रतिषेधो न युक्तः । 'नान्तरिक्षे न दिव्यग्निश्चेतव्यः' इत्यादि तु मीमांसकैर्व्याख्यातमिति न कापि अनुपपत्तिरिति भावः ॥ **न च फलेषु स्वातन्त्र्यमिति ॥** कर्तुमकर्तुं वेत्यनुषङ्गः । कथम-स्वातन्त्र्यमित्यत्रापि फलेषु कर्तुमकर्तुं वेत्यनुषङ्गः । **करणे** फलसम्पादने । **आह** अस्वातन्त्र्यम् । **तद्विरोधीति ॥** काम्यफलप्राप्तिविरोधीत्यर्थः । काम्यकर्मानुष्ठाय न ममैतत् कर्मफलमस्त्विति वैराग्ये यत्नतः कृतेऽपि भगवदपरोक्षज्ञानाभावे काम्यकर्मफलमैश्वर्यादिकमनुष्ठातुर्भवत्येवेति फलानापादनेऽपि पुरुषस्य न सामर्थ्यमिति भाष्यार्थ इति भावः । **अनेन 'ते इत्युपलक्षणार्थम्'** इत्यादिना 'अविरोधः' इत्यन्तेन । अर्जुनस्य ज्ञानित्वोपपादनाय फलशब्देन फलकामो लक्षणीय इत्युपपादनाय चेतरद् भाष्यमिति भावेनोक्तं **पदद्वयमिति ॥** यद्यपि 'कामनिषेध एवात्र' इति भाष्येण माशब्दोऽपि व्याख्यात इति पदत्रयमिति वक्तव्यम् । तथाऽपि पदद्वय-व्याख्यान इव न माशब्दव्याख्याने भाष्यकारस्य अतिप्रयत्न इति भावेनैवमुक्तम् ॥

भावदीपिका

॥ **कुत इति ॥** मुख्ये बाधाभावादित्यर्थः ॥ **करण इति ॥** फलसम्पादन इत्यर्थः ॥ **अकरणे ॥** फलासम्पादने इत्यर्थः ॥ **तद्विरोधीति** काम्यफलविरोधीत्यर्थः । भाष्ये विपर्यय-प्रयत्नशब्देन वैराग्यविषयप्रयत्नो ग्राह्यः । काम्यं कर्म कृत्वा एतत्फलं मम माऽस्त्विति वैराग्ये कृतेऽपि काम्यकर्मफलमैश्वर्यादिकं तस्य भवत्येवेति अकरणेऽपि न स्वातन्त्र्यमित्यर्थः । इदं च ब्रह्मदर्शनादिविरोध्यभावदशायामेव । तत्सद्भावे तु अनिष्टकाम्यकर्मणः फलमदत्त्वैव सञ्चित-वन्नाशाङ्गीकारादिति ज्ञेयम् । आदिपदेन विष्णुवैष्णववाक्यसङ्ग्रहः ॥

भावप्रकाशः

ब्रह्मदर्शनादीति ॥ आदिपदात् कर्मनाशजलस्पर्शादिग्रहणम् ॥

भाष्यम्– अतः कर्माकरण एव प्रत्यवायो न तु ज्ञानादिना वाऽकामनया फलाप्राप्तौ । अतः कर्मण्येवाधिकारः । अतस्तदेव कार्यम् । न तु कामेन ज्ञानादिनिषेधेन वा फलप्राप्तिः ॥

भावप्रदीपिका

ततश्च कोऽर्थो वाक्यस्य? इत्यत आह– **अत इत्यादि** ॥ अकामनया फलाप्राप्तिः इति पलाप्राप्तिनिमित्तेन कामनाभावेन प्रत्यवाय इत्यर्थः । कामेन फलप्राप्तिः इति फलप्राप्त्यर्थं काम इत्यर्थः ॥

भावप्रकाशिका

यत एवं प्राप्तस्य निषेधः, अतः कर्माकरण एव प्रत्यवायोक्तिः, तदभावोक्तिश्च कामाकरणे । न त्वकाम्यफलाप्तौ घटते, यथा भगवदपरोक्षज्ञानादिनेत्याह– **अत इति** ॥ यदकरणे प्रत्यवायः तत्रैवाधिकारो नेतरत्रेत्याह– **अतः कर्मण्येवेति** ॥ यत्राधिकारः तदेव कार्यं नेतरदित्याह– **अतस्तदेवेति** ॥

प्रमेयदीपिका

स्यादेतत् । 'स्वर्गकामो यजेत' इत्यादौ स्वर्गादिकामनाविशिष्टं यजनादिकं कर्म कर्तव्यतया उच्यते । अतो न कामात्मनां निन्दोचितेति शङ्कायां, किमेतत् 'कर्मण्येवाधिकारः' इत्याद्यसङ्गतमुच्यते? यश्च कर्मवत् कामनाया अपि कार्यतां मन्यते, कुतस्तस्य फलकामनायामधिकाराभावः सिद्धः । 'फलेषु' इति लाक्षणिकपदप्रयोगे च किं निमित्तम्? इत्याशङ्क्य पूर्वार्धं व्याचष्टे– **अत इति** ॥ 'अतः' इत्यस्य वक्ष्यमाणेन 'भूत्वा' इत्यतः परेण 'इत्यर्थः' इत्यनेनान्वयः ॥

अतः उक्तन्यायेन पदद्वयस्य लाक्षणिकत्वे सतीत्यर्थः । श्लोकार्धस्य सम्पद्यते इति शेषः ॥

तत्र तावत् कर्मण्येवाधिकारः सर्ववर्णाश्रमिणां न फलकामनायाम् इत्युक्तेऽर्थद्वये हेतुद्वयमाह– **कर्माकरण एवेति** ॥ 'कुर्वन्नेवेह कर्माणि'(ईशा.२) इत्युक्त्वा 'एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे'(ईशा.२) इत्युक्तत्वात् कर्माकरण एव प्रत्यवायोऽनिष्टप्राप्तीष्टाप्राप्तिलक्षणः । नत्वकामनया प्रत्यवायः । प्रमाणाभावात् ॥

ननु कामाभावे तत्फलानवाप्तेः कथं प्रत्यवायाभावः? इत्यत उक्तम्– **फलाप्राप्ताविति** ॥ काम्यफलाप्राप्तावपि न प्रत्यवाय इत्येतदुपपादनायोक्तम्– **ज्ञानादिना वेति** ॥ वाशब्द

उपमायाम् ।। यथा ज्ञानादिना साधनेन मोक्षं गच्छतः स्वर्गाद्यलाभो न खेदहेतुः । महाफल-लाभेऽल्पहानेरकिञ्चित्करत्वात् । तथा अकामनया फलाप्राप्तौ अपि न खेदः । निष्कामेन कर्मणा महाफलस्य ज्ञानादेर्लाभादिति भावः ।। ततः किम्? इत्यत उक्तस्य हेतुद्वयस्य गीतोक्तं साध्यद्वयमाह– **अत इति** ।। 'न तु फलकामनायाम्' इति च वक्तव्यम् । यत एवं कर्माकरणे प्रत्यवायः अतः कर्मण्येवाधिकारः ।। यतः कामाकरणे न प्रत्यवायोऽतो न कामेऽधिकार इत्यर्थः । ततः किं प्रकृते? इत्यतः परमसाध्यद्वयमाह– **अत इति** ।। यतः कर्मण्येवाधिकारः, **अतस्तदेव कार्यम्** । विधिविषय इत्यर्थः । यतः कामे नाधिकारोऽतः कामेन न फलप्राप्तिः फलप्राप्तये काम न कार्यः इति यावत् । तत्र दृष्टान्तः– ज्ञानादिनिषेधेन वेति ।। अत्रापि वाशब्द उपमायाम् । यथा प्रेक्षावता ज्ञानादिकं परित्यज्य फलप्राप्तिर्न क्रियते तथेत्यर्थः । पूर्वोक्त एवाभिप्रायः ।।

भावबोधः

फलाप्राप्तावपि न खेद इति ।। अनेन फलेष्विति लाक्षणिकपदप्रयोगे काम्यफल-रूपेष्टानवाप्तिलक्षणप्रत्यवायाभावोपपादनं प्रयोजनमित्युक्तं भवति । तथाहि फलेष्वित्यनुक्त्वा कामनायामित्येवोक्तौ फलानुपस्थित्या कामनायामधिकाराभावे हेतुतया अकरणे प्रत्यवाया-भावोक्तौ काम्यफलरूपेष्टानवाप्तिलक्षणप्रत्यवायसद्भावशङ्कानुदयेन तदभावप्रतिपादनानवकाशात् । फलेष्वित्युक्तौ तु फलोपस्थित्योक्तशङ्कोदयेन तदभावप्रतिपादनसम्भवादिति भावः । तदिदं सर्वमभिप्रेत्य वक्ष्यति एतदुपपादनाय लाक्षणिकफलशब्दोपादनमिति । **ज्ञानादिकं परित्यज्येति** ।। ज्ञानादिसाधनीभूतनिष्कामकर्म अकृत्वेति यावत् । काम्यकर्मकरणेन स्वर्गादिफलप्राप्तिः प्रेक्षावता यथा न क्रियते, तथा ज्ञानादिसाधननिष्कामकर्म अकृत्वा काम्यकर्मकरणेन स्वर्गादिप्राप्तिर्न कर्तव्येत्यर्थः । कुत इत्यत आह– **पूर्वोक्त एवाभिप्राय इति** ।। स्वर्गाद्यल्पफलापेक्षया ज्ञानादेर्महा-फलत्वादित्यर्थः ।।

भावदीपः

हेतुद्वयमिति ।। 'प्रत्यवाय' इत्यन्तेनैको हेतुः । नत्वकामनया फलाप्राप्तौ' इत्यनेनापर इति क्रमेणार्थद्वये हेतुद्वयमिति भावेन आद्यं तावद्व्यनक्ति– **कुर्वन्नेवेति** ।। इह मानुषादि जन्मनि ।।

इत्युक्त्वेति ॥ ईशावास्ये । एवं कर्माणि कुर्वन् इति नरे मनुष्यमात्रेऽपि त्वयि कर्म पापं न लिप्यते । इतोऽन्यथा कर्माकरणे पापं कर्म न लिप्यत इति नास्तीति भगवत्पूजात्मककर्माकरणे अनर्थस्योक्तत्वादित्यर्थः ॥ प्रत्यवायपदानुषङ्गेण अन्तिमहेतुं व्यनक्ति– **नन्विति** ॥

वापदं भिन्नक्रममुपेत्य आह– **ज्ञानादिना वेति** ॥ तावता नन्वित्यादिना कृतचोद्यस्य कः परिहारः? इत्यतोऽभिप्रायं व्यनक्ति– **यथेति** ॥ **साध्यद्वयमाहेत्युक्तं** भाष्ये । द्वितीयसाध्या-प्रतीतेरित्यत आह– **न तु फलकामनायामिति च वक्तव्यमिति** ॥ अधिकारपदानन्तरमिति भावः । अतःपदस्य उभयत्रान्वयमुपेत्य यथायोगमर्थमाह– **यत एवमिति** ॥ 'स्वर्गकामो यजेत' इति वाक्यस्य विशिष्टविधित्वभ्रान्तिनिरासेन यथावदर्थकत्वोक्तिपरत्वात् । पूर्वार्धस्य तदनु-गुणतया कार्यपदस्यार्थमाह– **विधिविषय इत्यर्थ इति** ॥ 'यतः' 'कामे' इति 'नाधिकारः' इति पदविभागः ॥ **न कार्य इति** ॥ 'यजेत' इति विधिविषयः स्वर्गकामो नेत्यर्थः । **फलप्राप्तिः** स्वर्गाद्यल्पफलप्राप्तिः इत्यर्थः ॥ **पूर्वोक्त एवेति** ॥ महाफलज्ञानादिलाभे अल्पफलस्वर्गादिहानेः अकिञ्चित्करत्वात् इत्युक्त एवेत्यर्थः ॥

भावरत्नकोशः

विशिष्टविधित्वं मन्यते पूर्वपक्षीति प्रागुक्तं विवृण्वन्नुत्तरभाष्यमवतारयति– **स्यादेतदिति** ॥ पूर्वमेतद्वाक्यार्थस्यानुक्तत्वान्न तदुपसंहारार्थातःशब्दो युक्त इत्याशङ्क्य सप्तम्यन्तादेतच्छब्दात् 'आद्यादिभ्य उपसङ्ख्यानम्' इति तसिप्रत्यय इति भावेन भाष्यमनूद्य व्याचष्टे– **अत उक्त-न्यायेन इति** ॥ **पदद्वयस्य** अत इति पदस्य, फलपदस्य च सर्ववर्णाश्रमोपलक्षणत्वेन, फल-कामोपलक्षणत्वेन च लक्षणया प्रतिपादकत्वे सतीत्यर्थः । 'इत्यर्थः' इति भाष्यानन्तरं पूरणीयमाह– **श्लोकार्धस्येति** ॥ त इत्यस्योपलक्षितार्थोक्तिः– **सर्ववर्णाश्रमिणामिति** ॥

'मा फलेषु' इत्यस्य लक्षितार्थोक्तिः– **न फलकामनायामिति** ॥ अर्जुनादिसर्ववर्णाश्रमिणां कर्मण्येवाधिकारः कर्माकरणे प्रत्यवाय इत्यर्थो हि विवक्षितः । न चासौ युक्तः । ज्ञानिनां पापलेपाभावात् । ज्योतिष्टोमाद्यननुष्ठाने प्रत्यवायायोगाच्चेत्यत आह– **अनिष्टप्राप्तीष्टाप्राप्तीति** ॥ अज्ञानिनः स्वोचितकर्माकरणे प्रागुत्तरपापबाधरूपानिष्टप्राप्तिः, ज्ञानलक्षणेष्टाप्राप्तिश्च । तथा चोक्तमीशावास्यटीकायाम् 'शतं समाः शतवर्षाणि इह मानुषादिजन्मनि यज्जिजीविषेत्

श्लोकः ४७

जीवितुमिच्छेत् तत् कर्माणि स्वोचितानि कुर्वन्नेव आमरणं भगवत्पूजात्मकान्यसङ्कल्पितफलानि स्वोचितानि कर्माणि सर्वथा कुर्यादिति यावत् । एवं कर्माणि कुर्वति नरे मनुष्यमात्रेऽपि त्वयि कर्म पापं न लिप्यते स्वोचितेनासङ्कल्पितफलेन कर्मणा भगवत्पूजां कुर्वन्तमल्पाधिकारिणमपि प्रागुत्तराणि पापानि न बाधन्ते । ततश्च ज्ञानाधिकारी स भवतीति यावत् । इतः कर्मकरणा-दन्यथा स्वोचितकर्माकरणे कर्म न लिप्यत इति नास्ति । भगवत्पूजामकुर्वन्तं पापानि बाधन्त एव । ततश्चासौ ज्ञाने नाधिक्रियते । अतः कर्माणि कार्याणि' इति ।। ज्ञानिनोऽपि मौक्तानन्द-ह्रासरूपानिष्टप्राप्तिः, यावत्स्वरूपाविर्भावरूपेष्टाप्राप्तिश्चास्ति । तथा च तत्त्वप्रकाशिकायां 'एवं कर्मकरणे त्वयि कर्म न लिप्यते । इतोऽन्यथा अकरणे नरे ज्ञानिन्यपि त्वयि पापकर्म न लिप्यत इति नास्ति' इति ।। एवं च ज्ञान्यज्ञान्युभयपरत्वमस्य मन्त्रस्येति भावेन अस्योदाहरणमुपपन्नमिति ज्ञेयम् ।

एतेन ज्ञानिनां पापलेपाभावादिति प्रत्युक्तम् । फलाप्राप्तावित्यत्रोपस्कर्तव्यमाह– **काम्य-फलेति** ।। प्रत्यवायः इष्टाप्राप्तिलक्षणः । 'वा विकल्पोपमानयोः' इत्यभिधानादाह– **वाशब्द इति** ।। 'उपमायाम्' इत्येतद् विवृणोति– **यथेति** ।। **खेदहेतुः** अनलम्बुद्धिहेतुः । **उक्तहेतुद्वयस्य** प्रत्यवायभावाभावरूपहेतुद्वयस्य । भाष्येऽनुक्तेर्गीतोक्तस्य 'मा फलेषु' इति साध्याभिधानस्य तात्पर्यं वदन् शेषमाह– **न त्विति** ।। 'अतः' इति भाष्यमावर्तयन् तत्प्रतियोग्याह– **यत एवमिति** ।।

प्रकृते स्वर्गादिकामनाविशिष्टं यजनादिकं कर्म कार्यतयोच्यत इति कृतचोद्ये । तदेव कर्मैव । कार्यं करणीयमिति व्याख्याने कृतिकर्मत्वस्य कामनायामपि साम्येन प्रकृतासामञ्जस्या-दाह– **विधिविषय इति** ।। लिङ्लोट्तव्यप्रत्ययपञ्चमलकारैर्विहितहेतुतया बोधनीय इत्यर्थः । **यतः कामे नाधिकार इति** ।। कामे कामनायां यतोऽधिकारो नेत्यन्वयः । कामाकर्तव्यत्वे हेतोरुक्तत्वात् कामो न कार्य इति भाषणीये कामेन फलप्राप्तिरिति कथं साध्यनिर्देश इत्यत आह– **फलप्राप्तये काम इति यावदिति** ।। स्वर्गप्राप्तये यागो यथा साधनत्वेनेष्यते न तथा फलप्राप्तये काम एष्टव्य इत्यर्थः । **ज्ञानादिकमिति** ।। ज्ञानादिसाधनीभूतं निष्कामकर्माकृत्वे-त्यर्थः । निवृत्तकर्माण्यननुष्ठाय केवलकाम्यकर्मकरणेन स्वर्गादिसम्पादनं यथाऽप्रेक्षापूर्वकारिणा क्रियते तथा प्रेक्षावता ज्ञानादिसाधननिष्कामकर्माकृत्वा काम्यकर्मकरणेन स्वर्गादिफलं न

सम्पाद्यमिति भावः । कर्मैव कार्यं कामना तु न कार्येति यदि तर्हि कामितफलाप्राप्त्या खेदः स्यादित्यत आह– **पूर्वोक्त एवेति** ॥ कामनया स्वर्गाद्यलाभो न खेदहेतुः । महाफललाभेऽल्पफलहानेरकिञ्चित्करत्वादिति पूर्वोक्त एवाभिप्राय इत्यर्थः ॥

भावदीपिका

कथं प्रत्यवायाभावः इति ॥ इष्टाप्राप्तिरूपः प्रत्यवायोऽस्तीति भावः । खेद इष्टाप्राप्तिरूपः प्रत्यवायः ॥ **उक्तस्य हेतुद्वयस्येति** ॥ कर्माकरणे प्रत्यवायरूपस्य कामनाकरणे प्रत्यवायाभावरूपस्य हेतुद्वयस्येत्यर्थः । ननु कृतिविषयत्वरूपकार्यत्वस्य कर्मणीव कामनायामपि सत्त्वात् कथं कर्मैव कार्यं न कामनेत्युच्यत इत्यत आह– **कार्यं विधिविषय इति** ॥ **तत्र** फलप्राप्तये कामो न कार्य इत्यत्र ॥ **ज्ञानादिकं परित्यज्येति** ॥ ज्ञानादिसाधनीभूतं निष्कामकर्माकृत्वेति यावत् । तथा च निष्कामकर्माकृत्वा काम्यकर्मकरणेन स्वर्गादिफलसम्पादनं यथा प्रेक्षावता न क्रियते, तथा ज्ञानिनाऽपि ज्ञानादिसाधनं निष्कामकर्माकृत्वा काम्यकर्मकरणेन स्वर्गादिफलं न सम्पाद्यमित्यर्थः । कर्मैव कार्यं कामना तु न कार्येति यदि तर्हि कामितफलाप्राप्त्या खेदः स्यादित्यत आह– **पूर्वोक्त एवेति** ॥ अकामनया फलाप्राप्तावपि न खेदः । निष्कामकर्मणा महाफलस्य ज्ञानादेर्लाभात् । महाफललाभेनाल्पहानेरकिञ्चित्करत्वादिति पूर्वोक्त एवाभिप्राय इत्यर्थः ॥

भावप्रकाशः

ननु पूर्वं वाक्यार्थस्यानुक्तत्वेन न तदुपसंहारार्थोऽतःशब्द इत्याशङ्क्य सप्तम्यन्तादाद्यादित्वात् तसिरित्यभिप्रेत्यात इत्येतदनूद्य व्याचष्टे– **अत उक्तन्यायेनेति** ॥ नन्वर्जुनादिसर्ववर्णाश्रमिणां कर्मण्येवाधिकारः कर्माकरणे प्रत्यवायादित्यर्थोऽत्र विवक्षितः । तत्र प्रत्यवायो न पापम् । अर्जुनादिज्ञानिनां पापलेपाभावात् । ज्योतिष्टोमाद्यकरणे प्रत्यवायाभावाच्च । तस्यापि ब्राह्मणादिवर्णोचितत्वेन कर्मपदेन विवक्षितत्वादित्यत आह– **अनिष्टप्राप्तीति** ॥ अत्रायं विवेकः । अज्ञस्य स्वोचितकर्माकरणे प्रागुत्तरपापबाधरूपानिष्टप्राप्तिः ज्ञानरूपेष्टाप्राप्तिश्च । तथैवेशावास्यटीकायामुक्तेः । ज्ञानिनस्तु मौक्तानन्दह्रासरूपानिष्टप्राप्तिः यावत्स्वरूपाविर्भावरूपेष्टाप्राप्तिश्चेति कुर्वन्नेवेति मन्त्रस्येशावास्यटीकायामज्ञानिपरत्वेन तत्त्वप्रकाशिकायां नियमा-

चेत्यत्र ज्ञानिपरत्वेन च स्पष्टं व्याख्यानादत्र तदुदाहरणमुपपन्नमिति ध्येयम् । कर्मकर्तव्यत्वे हेतोरुक्तत्वात् कामो न कार्य इति वाच्यम् । ननु कामेन फलप्राप्तिरिति साध्यनिर्देशः कथमित्यत आह– **फलप्राप्तये काम इति** ।। **यावदिति** ।। ननु फलप्राप्तिः न क्रियते यथेत्ययुक्तं फले पुरुषस्य कर्तुः स्वातन्त्र्याभावेन कार्यत्वाप्रसक्तेः तन्निषेधायोगादित्यत आह– **पूर्वोक्त एवेति** ।। यथा प्रेक्षावता फलप्राप्तये ज्ञानादिपरित्यागो न क्रियत इत्यभिप्राय इत्यर्थः ।।

भाष्यम्– कामवचनानां तु तात्पर्यं भगवतैवोक्तं 'रोचनार्थं फलश्रुतिः' (भाग.११.३.४७) । **'यथा भैषज्यरोचनम्'**(भाग.११.२१.२३) **इति भागवते । अत एव कामी यजेतेत्यर्थः । न तु कामी भूत्वेत्यर्थः ।।**

भावप्रदीपिका

ज्ञानादिना ज्ञानादिनिषेधेन इति दृष्टान्तौ । कामस्याकर्तव्यत्वे किमिति फलश्रुतिः? इत्यत आह– **कामेति** ।। तर्हि 'स्वर्गकामो यजेत' इत्यादेः कोऽर्थः? इत्यत आह– **अत एवेति** ।।

भावप्रकाशिका

अत्रापि ज्ञानादिनिषेधेन इत्येतद्दृष्टान्तत्वेन । ननु यदि कामनिषेधः तर्हि 'स्वर्गकामः' इत्यादीनां का गतिः? इत्यत आह– **कामवचनानामिति** ।। 'गुडकामः पिबौषधम्' इत्यादिवद्यागादिप्ररोचनार्थं स्वर्गकामादिकम् । उत्पन्नरुचिस्तु 'निवृत्तं सेवमानस्तु ब्रह्माभ्येति सनातनम्' इत्यादिवाक्यपर्यालोचनया स्वयमेवान्यकामं त्यजतीत्यभिप्रायः । यत एवं भैषज्यरोचनवदन्यार्थयागादिरुच्यर्थमुच्यते स्वर्गकामादिपदं न तु यागादिकं प्रति स्वर्गादेरेवोद्देश्यत्वेन अतो यः स्वर्गादिकामः सोऽपि यजेतेति यागस्यैव विधिरयम्, न तु कामी भूत्वेति कामस्यापीत्याह– **अत एवेति** ।।

प्रमेयदीपिका

यदि कर्मैव विधिविषयो न कामः, तर्हि 'स्वर्गकामो यजेत' (आप.श्रौ.१०.१.२.१) इत्यादिवाक्यानां किं तात्पर्यम्? इत्यत आह– **कामवचनानां त्विति** ।।

अनादिविषयवासनावासितान्तःकरणाः न सहसा ज्ञानसाधने कर्मणि प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । अतस्तेषां कर्मण्यभिरुचिजननार्थं 'स्वर्गकामः' इत्यादि फलश्रुतिः प्रवृत्ता । कर्मणि प्रवृत्तांस्तु शनैः कामं त्याजयिष्यामीत्यभिप्रायवती । यथा फलेन प्रलोभ्य बालानां भैषज्यरोचनं क्रियते तथेत्यर्थः । अस्त्वेवं तात्पर्यम्; योजना तु कथम्? इत्यत आह– **अत एवेति** ॥ यत एवं न्यायेन कर्मणः एव कार्यत्वं न कामस्येति प्राप्तमतः 'कामी यजेत' इत्येव श्रुतेरर्थः । कामानुवादेन यजनं विधीयत इति यावत् । एवशब्दव्यावर्त्यमाह– **न त्विति** ॥ कामविशिष्टयजनविधानं तु नेत्यर्थः ॥

एतदुक्तं भवति । विशिष्टविधानशङ्कायां नेदं विशिष्टविधानम्, किन्तु कामानुवादेन यजनस्यैवेति परमसाध्यमत्राध्याहार्यम् । तत्कुतः? इत्यपेक्षायां कर्मण एव कार्यत्वात्, कामस्य तदभावादिति हेतुवचनं चोपस्कर्तव्यम् । तदपि कुतः? इत्यपेक्षायां कर्मण्येवाधिकारो न फलकाम इति गीतोक्तयोः हेत्वोरुपस्थानम् । एतदपि कुतः? इत्यपेक्षायां कर्मकामकरणाकरणयोः प्रत्यवायभावाभावयोः हेत्वोरध्याहारः । एतदुपपादनाय लाक्षणिकफलशब्दोपादानमिति ॥

भावदीपः

इत्यभिप्रायवती इति ॥ श्रुतिरिति योज्यम् ॥ **तात्पर्यमिति**॥ 'स्वर्गकामो यजेत' इति वाक्यस्येति योज्यम् ॥ **यत एवं न्यायेनेति** ॥ कर्मकामविषयकरणाकरणयोः प्रत्यवायभावाभावहेतुभ्यां कर्मकामयोरधिकारभावाभाव इत्युक्तन्यायेनेत्यर्थः ॥ **कार्यत्वं** विधिविषयत्वमित्यर्थः ॥ **कर्मण्येवेति** ॥ पूर्वार्धं स्वर्गकामवाक्यस्य व्याख्यानपरमित्येतत् । 'अतः कर्म' इत्यादिना 'स्वर्गकामश्रुतेरित्यर्थः' इति पूर्वार्धस्यार्थः । 'सम्पाद्यते' इत्यन्तेन भाष्येणोक्तमर्थं हृद्यारोहाय स्पष्टमाह– 'एतदुक्तम्' इत्यादिना 'अध्याहारः' इत्यन्तेन (इति) ॥

अत्रेति ॥ 'कर्मण्येव' इत्यर्धश्लोके ॥ 'फलेषु' इत्यस्य कामोपलक्षकत्वात् 'न फलकाम इति गीतोक्त' इत्युक्तम् ॥ **एतदुपपादनायेति** ॥ कर्मकामविषयककरणाकरणयोः प्रत्यवायभावाभावहेतुककर्माधिकारकामनाधिकारसाधनक, कर्मकामकार्यत्वाकार्यत्वनिमित्तकयजनविधानकामाविधान इत्येतत्प्रणाड्युपपादनायेत्यर्थः ॥ एतेन लाक्षणिकशब्दप्रयोगेन किं प्रयोजनमिति चोद्यं समाहितं ध्येयम् ॥

श्लोकः ४७

भावरत्नकोशः

इत्यादिवाक्यानामिति ।। तैः स्वर्गकामनाविशिष्टं यजनादिकं कर्म कार्यतयोच्यत इति वचनव्यक्त्यभ्युपगमादिति भावः । **अनादीति** ।। अनादिकालतो वृत्ता या विषयवासना तया वासितमनुषक्तमन्तःकरणं येषां पुंसां ते तथा । कर्मणि अनभिसंहितफले निवृत्तलक्षणे । रोचनार्थमित्यस्यार्थः **कर्मण्यभिरुचिजननार्थमिति** ।। 'फलश्रुतिः' इत्यत्र सोपस्कारं शेषमाह– **स्वर्गकाम इत्यादिफलश्रुतिः प्रवृत्तेति** ।। श्रुतितात्पर्यं विशदयति– **कर्माणीति** ।। **अभिप्रायवती** ।। सा श्रुतिः प्रवृत्तेति वर्तते । **भैषज्यरोचनम्** औषधेऽभिरुचिजननम् । **न्यायेनेति** ।। यत एवं कर्माकरणे प्रत्यवायः अतः कर्मण्येवाधिकारः । यतः कामाकरणे न प्रत्यवायः अतो न कामेऽधिकार इति प्रागुक्तन्यायेनेत्यर्थः । कार्यत्वं विधिविषयत्वम् । विशिष्टविधित्वभ्रान्तिनिरासाय भाष्यभावमाह– **कामानुवादेनेति** ।। **एवशब्देति** ।।

एतेन 'अत एव' इति भाष्यस्थैवशब्दो यजेतेत्येवार्थ इति सम्बद्ध्यत इत्युक्तं भवति । स्यादेतदित्यादिना कृतचोद्यत्रयस्य निरासं गीतारूढं दर्शयितुं भाष्यभावमाह– **एतदुक्तमिति** ।। **कामानुवादेन यजनस्यैवेति** ।। विधानमित्युपस्कर्तव्यम् । फलकामस्य रागशब्दितस्य विषयसौन्दर्यलभ्यस्य पुरुषेषु स्वतस्सिद्धस्य न विधिविषयत्वम् । 'अप्राप्ते शास्त्रमर्थवत्' इति न्यायात् । तथा च यः कामी स यजेतेति कामस्य अनुवाद्यत्वमेव । अनुवाद्यत्वविधेयत्वे च विरुद्धे अतः कामस्यानुवादेन यजनस्यैवाप्राप्तस्य विधिविषयत्वमित्यर्थः ।

ननु 'सोमेन यजेत' इत्यत्र मत्वर्थलक्षणया 'सोमवता यागेन भावयेत्' इति वचनव्यक्तिः । तत्र 'किं भावयेत्' इति भाव्याकाङ्क्षायां 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत' इति वाक्येन उत्पत्तिवाक्यप्राप्तसोमयागानुवादेन स्वर्गलक्षणफलसम्बन्धमात्रं विधीयते । 'ज्योतिष्टोमनामकेन यागेन स्वर्गं भावयेत्' इति हि मीमांसकप्रक्रिया । तत्कथं यजनस्यैव विधानमित्युक्तमिति चेत्, उच्यते । क्रिययैव सह विधेरन्वय इति नियमात् क्रियोपरक्ता भावना विधेया । एवञ्च प्रतीतितो विशिष्टविधिः, फलतस्तु फलविधिरिति न मीमांसकप्रक्रियाविरोधः । कामस्यानुवाद्यत्वमनन्तरमेवोक्तमिति । **तत् कुतः?** न कामो विधेयः, किन्तु यजनादिकर्मैव विधेयमिति कस्माद् हेतोरवगन्तव्यमित्यर्थः । **तदपि** कर्मण एव कार्यत्वं कामस्य तदभाव इत्येतदपि । **कर्मकामकरणाकरणयोः** कर्मकरणकामाकरणयोः । **प्रत्यवायभावाभावयोः** कर्माकरणे प्रत्यवायभावात् कामाकरणे प्रत्यवायाभावादिति हेत्वोरित्यर्थः ।।

एतदुपपादनायेति ॥ काम्यफलाख्येष्टानवाप्तिरूपप्रत्यवायाभावलक्षणप्रयोजनोपपादनाय 'फलेषु' इति गीतायां लाक्षणिकफलशब्द उपात्त इत्यर्थः । उपपादनप्रकारस्तु फलेष्वित्यनुक्त्वा कामनायामित्येवोक्तौ फलानुपस्थित्या कामनायामधिकाराभावे हेतुतयाऽकरणे प्रत्यवायाभावोक्तौ काम्यफलरूपेष्टानवाप्तिलक्षणप्रत्यवायसद्भावशङ्कानुदयेन तदभावप्रतिपादनानवकाशः । फलेष्वित्युक्तौ फलोपस्थित्योक्तशङ्कोदयेन 'फलाप्राप्तौ ज्ञानादिना वा' इति भाष्येण तदभावप्रतिपादनसम्भव इति ॥ कर्मकामसम्बन्ध्यकरणकरणनिमित्तप्रत्यवायभावाभावहेतुककर्माधिकारकामनाधिकारसाधनकर्मकार्यत्वाकार्यत्वकारणकयजनविधानकामाविधाने इत्येवं प्रणाड्युपपादनायेत्यर्थ इति तु स्वामिनः ॥

भावदीपिका

कर्मणि निवृत्ते ॥ योजनेति ॥ स्वर्गकामो यजेत इत्यादिवाक्यानाम् ॥ **कामानुवादेनेति** ॥ अज्ञेषु कामस्य सिद्धत्वेन यः कामी स यजेतेति कामस्यानुवाद्यत्वमेव न विधेयत्वम् । तयोर्विरोधादित्याशयः ॥ **एवशब्देति** ॥ अत इत्येवार्थ इति भाष्यस्थैवशब्देत्यर्थः । ननु स्यादेतदित्यादिनोक्तशङ्कात्रयपरिहारः अत कर्माकरण एवेत्यारभ्य भूत्वा इत्यर्थः इत्यन्तेन भाष्येण कथं जात इत्यत आह– **एतदुक्तं भवतीति ॥ फलेष्विति** ॥ लाक्षणिकशब्दोपादानप्रयोजने दर्शयति– **एतदुपपादनायेति** ॥ काम्यफलरूपेष्टानवाप्तिरूपप्रत्यवायाभावरूपप्रयोजनोपपादनायेत्यर्थः । उपपादनप्रकारस्त्वित्थम् । फलेष्वित्यनुक्त्वा कामनायामित्येवोक्तौ फलानुपस्थित्या कामनायामधिकाराभावे हेतुतयाऽकरणे प्रत्यवायाभावोक्तौ काम्यफलरूपेष्टानवाप्तिलक्षणप्रत्यवायसद्भावशङ्कानुदयेनेवेत्यनेन तदभावप्रतिपादनसम्भवादिति ॥

भावप्रक[illegible]ः

विशिष्टविधित्वभ्रान्तिं निरस्यति– **कामानुवादेनेति** ॥ ननु सोमेन यजेतेत्यनेन सोमविशिष्टो योगो विधीयते सोमवता यागेन भावयेदिति । तत्र किं भावयेदिति फलाकाङ्क्षायां ज्योतिष्टोमवाक्येन सोमयागानुवादेन फलसम्बन्धमात्रं विधीयते ज्योतिष्टोमेन यागेन स्वर्गं भावयेदितीति मीमांसकप्रक्रिया । तत्कथं यजनं विधीयत इति चेत् । सत्यं क्रिययैव सह विधेरन्वय इति नियमः । अतोऽत्र फलविशिष्टं यजनं विधीयते । एवञ्च प्रतीतितो विशिष्ट-

श्लोकः ४७

विधिरयं तात्पर्यतस्तु फलविधिरिति न मीमांसकप्रक्रियाविरोध इति दिक् । स्यादेतदित्यादिना यच्छङ्कात्रयं कृतं तन्निरासप्रकारं गीतारूढं करोति– **एतदुक्तं भवतीति ॥ एतदुपपादनायेति ॥** कामाकरणे इष्टाप्राप्तिरूपप्रत्यवायाभावोपपादनायेत्यर्थः । फलेष्वित्युक्तौ हि फलोपस्थित्या फलकामनायामधिकाराभावे करणे प्रत्यवायाभावरूपहेतूक्तौ च फलानुपस्थित्योक्तशङ्का न स्यात् । ततश्च । प्रसक्तत्वात् प्रत्यवायाभावप्रतिपादनं न स्यादिति भावः ॥

भाष्यम्– 'निष्कामं ज्ञानपूर्वं च'(३.४) **इति वचनात् । वक्ष्यमाणेभ्यश्च ॥ 'वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत' इत्यादिभ्यश्च ।अतो मा कर्मफलहेतुर्भूः । कर्मफलं तत्कृतौ हेतुर्यस्य स कर्मफलहेतुः । स मा भूः ॥**

भावप्रदीपिका

ननु निष्कामकर्म न श्रुतम् । अतो व्यर्थं कामवचनानां गतिकथनमित्यत आह– **निष्काम-मिति ॥** 'कुरु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा' इत्यादिवक्ष्यमाणवचनानि । सर्वविध्यन्वयादन्यत्र काम-विधिरित्याह– **वसन्त इति ॥** तृतीयपादं व्याचष्टे– **अत इति ॥**

भावप्रकाशिका

ननु यदि वेदादावकाम्यत्वेनापि कर्मणा मुक्तिः स्यात्, तर्ह्येव कामवचनानां प्ररोचनार्थ-त्वम्, न तद्दृष्टान्तमात्रेणेत्यत आह– **निष्काममित्यादिना ॥** 'योगस्थः कुरु कर्माणि सङ्गं त्यक्तवा', 'कृपणाः फलहेतवः' 'कर्मजं बुद्धियुक्ता हि फलं त्यक्त्वा' इत्यादिवक्ष्यमाण-वचनेभ्यश्च निष्कामं कर्मावगम्यत इत्याह– **वक्ष्यमाणेभ्यश्च इति ॥** सर्वविधिवाक्यान्वयाभावाच्च कामवचनानाम्, क्वचित्कामानां प्ररोचनार्थत्वसिद्धिरिति भावेनाह– **वसन्ते वसन्त इति ॥** यत एवं फलेऽनधिकारः, अतो न तदुद्देशेन कर्म कुर्वन्तीति भावेन तृतीयांशमवतारयति– **अत इति ॥**

प्रमेयदीपिका

भास्करस्त्वाह । नित्यनैमित्तिकान्येव कर्माणि मुमुक्षुणा निष्कामतया कर्तव्यानि । न तु ज्योतिष्टोमादीनि कामाधिकारविहितानि । तेषां निष्कामतया करणे प्रमाणाभावात् । अतोऽ-सदिदं व्याख्यानमिति । तत्राह– **निष्काममिति ॥** यज्ञादिकमेव प्रक्रम्य तस्य निष्कामतयाऽ-

नुष्ठानवचनाद्युक्तमिदं व्याख्यानम् । 'एतान्यपि तु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा' (१८.६) इत्यादि वक्ष्यमाणवचनेभ्यश्च । न चैतानि नित्यनैमित्तिकविषयाणि । तत्र कामप्रसक्त्यभावेन तत्प्रतिषेधानुपपत्तेः ॥

किञ्च नित्यनैमित्तिकातिरिक्तस्य ज्योतिर्नामकस्य यज्ञस्य फलकामनया विना अविधानाच्च । ज्योतिष्टोमस्यैवायं गुणविधानायानुवाद इति तु न सम्मतम् । आदिपदेन 'विश्वजिता यजेत' इत्यादेर्ग्रहणम् । तत्रापि स्वर्गकामपदाध्याहारो निर्णीत इति चेत् सत्यम् । कामिनां तु तथा । स्ववचनेनानुक्तौ तु कारणमिहोक्तमिति ॥

ननु पूर्वार्धेनैव शङ्काया निरस्तत्वात् किमुत्तरार्धेन? इत्यतः क्रमेण पादद्वयोपयोगमाह– **अत इति** ॥ फलकामस्याकर्तव्यत्वात् । कर्मफलहेतुत्वमप्रसक्तं किमिति निषिध्यते? इत्यत आह– **कर्मफलमिति** ॥ शाकपार्थिवादिवत् तत्कृतिपदलोपोऽत्रेति भावः ॥

भावबोधः

शाकपार्थिवादिवदिति ॥ शाकप्रियः पार्थिवः शाकपार्थिव इत्यत्र प्रियपदलोपवदित्यर्थः ।

भावदीपः

'कामाधिकारे' इति विषयसप्तमी ॥ **वक्ष्यमाणेति** ॥ अष्टादशे वक्ष्यमाण इत्यर्थः ॥ **तत्प्रतिषेधेति** ॥ 'सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च' इति प्रतिषेधस्य नित्यनैमित्तकयोः कामप्रसक्त्यभावेनानुपपत्तेरित्यर्थः । 'वसन्ते' इत्यादि भाष्यार्थमाह– **किञ्चेति** ॥ **ज्योतिष्टोमस्यैवेति** ॥ ज्योतिषा ज्योतिष्टोमेन यजेतेति यत् तत् वसन्त इति गुणशब्दितवसन्तकालस्य अङ्गविधिरेवायम् । तथा च कामाधिकारकमेवेदमपि कर्मेति भावः ॥ **न सम्मतमिति** ॥ तथात्वे वीप्सा न स्यादिति भावः ॥ **निर्णीत इति** ॥ पूर्वतन्त्रीयचतुर्थाध्यायतृतीयपादे 'सः स्वर्गः सर्वान् प्रत्यविशिष्टत्वात्' (जै.सू.४.३.१५) इति जैमिनिसूत्रे निर्णीत इत्यर्थः ॥ **तथेति** ॥ अध्याहारेण कामाधिकारत्वनिर्णय इत्यर्थः ॥ **स्ववचनेनेति** ॥ 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामः' इत्यादाविव 'विश्वजिता स्वर्गकामो यजेत' इति साक्षादनुक्तौ निष्कामनया भगवत्पूजात्वेनानुष्ठानरूपं कारणमिह ग्रन्थे उक्तमित्यर्थः ॥ **शाकपार्थिवादिवदिति** ॥ शाकप्रियः पार्थिवः शाकपार्थिवः इत्यादौ यथा मध्यमपदलोपस्तथेत्यर्थः ॥

श्लोकः ४७

वाक्यार्थप्रदीपः

ननु कर्मफलं हेतुः तत्कृतौ यस्येति विग्रहे समासे तत्कृतिपदश्रवणापत्तिरित्यत आह– **शाकपार्थिवादिवदिति ॥** तथा च शाकप्रियः पार्थिव इत्यादौ प्रियादिपदवत् कर्मफलं हेतुः तत्कृतौ यस्येत्यत्रापि तत्कृतिपदलोप इति भावः ॥

ननु च शाकसमानाधिकरणाधिकारे शाकपार्थिवादीनामुपसङ्ख्यानमुत्तरपदलोपश्च इति कात्यायनोक्तेः युक्तः शाकप्रियः पार्थिव इत्यादौ प्रियादिपदलोपः । इह तु न तल्लोप-विधायकमिति कथं तद्दृष्टान्तीकरणम् । शाकपार्थिवादीनामित्यस्य तत्पुरुषमात्रविषयतया अस्य च तदभावेन तेन मध्यमपदलोपासम्भवात् शाकपार्थिवादिष्वगणनाच्च । सप्तम्युपमानपूर्वकत्वा-भावेन सप्तम्युपमानपूर्वस्योत्तरपदलोपश्चेति बहुव्रीहौ मध्यमपदलोपविधायकस्याप्यप्रवृत्तेः तत्कथं मध्यमपदलोप इति चेत् शाकपार्थिवादिवदस्याप्यभियुक्तप्रयोगतया प्रयोगानुसारिभिर्वैयाकरणै-रुपपादनीयत्वात् मध्यपदलोपप्रकरणे अयमप्युपसङ्ख्येय इति । शाकपार्थिवादेः दृष्टान्तत्व-प्रदर्शकेन सप्तम्यन्तशाकपार्थिवादिशब्दोत्तरेण वतिप्रत्ययेन सूचनात् । अन्यथा शाकपार्थिवा-दित्वादित्येवावक्ष्यदिति भावः ॥

भावरत्नकोशः

नित्यनैमित्तिकानीति ॥ यदकरणे प्रत्यवायो ब्राह्मण्यादिकमेव निमित्तीकृत्य विहितं तन्नित्यम् । यथा सन्ध्यावन्दनादि । यदकरणे प्रत्यवाय आगन्तुकं निमित्तीकृत्य विहितं तन्नैमित्तिकम् । यथोपरागस्नानादीति नित्यनैमित्तिकानि विविच्य ज्ञातव्यानीति । कामाधिकारे विहितानि कामिनमधिकारिणं प्रति विहितानीति हेत्वर्थगर्भं विशेषणम् । यज्ञादिकमेव कामाधिकारविहितज्योतिष्टोमादिकमेवेत्युक्तम् । अस्य वचनस्य 'एतान्यपि तु कर्माणि' इत्यादिवचनानां च नित्यादिविषयत्वोपपत्तेरित्याशङ्क्य निषेधति– **न चैतानि नित्येति ॥** तत्र कामपदरहितनित्यनैमित्तिककर्मसु । फलश्रवणाभावस्य तत्त्वेनैव सिद्धत्वादिति भावः ॥

'वसन्ते' इत्यादिभाष्ये चशब्दादाह– **किञ्चेति ॥** अयं च निपातसमुदायो युक्त्यन्तर-द्योतकः । तस्य विवरणम् नित्यनैमित्तिकातिरिक्तस्य ज्योतिर्नामकस्य यज्ञस्य फलकामनया विनाऽभिधानाच्चेति । मुमुक्षुणा निष्कामतयाऽनुष्ठेयं ज्योतिरादिकर्मास्तीति विज्ञायत इति

युक्तमिदं व्याख्यानमिति सम्बन्धः । न चेदं सन्ध्यावन्दनादिवदवश्यानुष्ठेयम् । प्रत्यवायाश्रवणादिति भावः । कामाधिकारविहितज्योतिष्टोमवाक्यैकवाक्यत्वादस्य कामनया विना विहितत्वमेव नास्तीति शङ्कते– **ज्योतिष्टोमस्येति** ॥ एवशब्देन नात्र यज्ञान्तरं विधित्सितमित्यभिप्रैति । ज्योतिषा ज्योतिष्टोमेन यजेतेति यत् तद्वसन्त इति वसन्तकाललक्षणगुणविधानाय । अयं ज्योतिःशब्दः अनुवादः । तथा चैतदपि कामाधिकारविहितमेवेति भावः । **न सम्मतमिति** ॥ अन्यथा वीप्सा न स्यादिति भावः ॥

नन्वानन्दमयाधिकरणसुधायां 'ज्योतिष्टोमाधिकारे 'वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत' इति कालविशेषविधिपरे वाक्ये ज्योतिःशब्दो ज्योतिष्टोमस्याभिधायकः' इत्यादिनैकदेशोत्कीर्तनेन ज्योतिःशब्देन ज्योतिष्टोमानुवादमङ्गीकृत्य वसन्तकाललक्षणगुणविधानाभ्युपगमेन तद्विरोध इति चेन्न । कामिनः प्रति ज्योतिष्टोमवाक्यैकवाक्यतया वसन्तवाक्यं योजनीयमिति सुधाभिप्रायः । मुमुक्षून् प्रति तु ज्योतिष्टोमवाक्यैकवाक्यतया न योजनीयम् । किन्तु विशिष्टक्रियान्तरविधायकमिति व्याख्येयमित्येतट्टीकाभिप्राय इत्यविरोधेन सुधाप्रमेयदीपिकयोर्नेतव्यत्वात् । तथा च वक्ष्यति 'कामिनां तु तथा' इति ॥ अत एव 'न सम्मतम्' इति प्रतितन्त्रसिद्धान्तत्वाभ्युपगमं सूचयति– **निर्णीत इति** ॥ पूर्वतन्त्रे 'विश्वजिता यजेत' इत्यादौ यत्र फलाश्रवणं तत्र कामिनियोज्यान्वयाय स्वर्गकामपदाध्याहारः । 'स स्वर्गः सर्वान् प्रत्यविशिष्टत्वात्' इत्यधिकरणे जैमिनिना सिद्धान्तित इत्यर्थः । तथा अध्याहारेण कामाधिकारनिर्णयः मुमुक्षूणां तु न कामपदाध्याहार इति तुशब्दः ॥

ननु यदि स्वर्गकामपदाध्याहारो वेदाभिप्रेतः स्यात् तर्हि गीतायां 'मा फलेषु' इति फलकामनिषेधोऽनुपपन्नः स्यात् । वेदाभिप्रायस्य निषेधानर्हत्वादित्यत आह– **स्ववचनेनेति** ॥ 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत' इतिवत् 'विश्वजिता स्वर्गकामो यजेत' इति वेदेन अध्याहारमन्तरा स्ववचनेन साक्षात् फलाकथने निष्कामतया भगवत्पूजात्मकत्वेन कर्मकर्तव्यत्वलक्षणं कारणमिह 'कर्मण्येव अधिकारः' इति गीतायां भगवतोक्तमित्यर्थः ।

शङ्कायाः 'कामात्मनां निन्दा कृता कथमेषाम्' इति शङ्कायाः । अत इत्यस्यार्थोक्तिः **फलेति** ॥ **अप्रसक्तमिति** ॥ न हि कर्मफलं स्वर्गादिकं प्रति कर्ता साधनमित्यप्रसक्तप्रतिषेधोऽनुपयुक्त इति भावः । नन्वेवं समासाभिप्राये तत्कृतिपदमपि श्रूयेतेत्यत आह–

श्लोकः ४७
शाकपार्थिवादीति ।। शाकप्रियः पार्थिवः शाकपार्थिव इत्यत्र यथा प्रियपदलोपस्तथाऽत्र समासे तत्कृतिपदलोप इत्यर्थः ।

यद्यपि समानाधिकरणाधिकारे 'शाकपार्थिवादीनामुपसङ्ख्यानमुत्तरपदलोपश्च' इति वार्तिके तत्पुरुष एवोत्तरपदलोप उक्तो न बहुव्रीहौ । प्रकृतश्च बहुव्रीहिः । तथाऽपि शरणदेवेन 'साक्षत-पात्रहस्ता' इत्यत्र साक्षतपात्रयुक्तो हस्तो यस्या इति विगृह्य 'शाकपार्थिवादित्वान्मध्यम-पदलोपः' इत्युक्तत्वेन तत्पुरुष एवेति नियमस्य त्याजितत्वादिहापि तदुपपत्तिः ।।

केचित्तु, 'शाकपार्थिवादिवत्' इति लोपमात्रे दृष्टान्तः । अत्र लोपश्च 'पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम्' इति शास्त्रेण । न चेदं वर्णलोपशास्त्रं न समुदायलोपशास्त्रम्, 'वर्णागमो वर्ण-विपर्ययश्च' इत्याद्युक्तेरिति वाच्यम् । जीवनं जलं मूतं बद्धं येन स जीमूत इत्यत्र वनमिति समुदायलोपस्य वैयाकरणैरभ्युपगमादित्याहुः । बहुलग्रहणाद् बहुव्रीहावप्युत्तरपदलोप इत्यन्ये ।।

भावदीपिका

नित्यनैमित्तिकेति ।। यदकरणे प्रत्यवायो ब्राह्मण्यादिकं निमित्तीकृत्य प्रवृत्तं तन्नित्यम् । यथा सन्ध्यावन्दनादि । यदकरणे प्रत्यवायः पितृमरणाद्यागन्तुकं निमित्तीकृत्य प्रवृत्तं तन्नैमित्तिकम् । यथा पितृश्राद्धादि ।। **कामाधिकारेति** ।। कामिनमधिकारीकृत्य विहितानीत्यर्थः ।। **यज्ञादिक-मेवेति** ।। कामाधिकारविहितं ज्योतिष्टोमादिकमेवेत्यर्थः ।। **प्रक्रम्येति** ।। प्रमाण इत्यर्थः ।। **अनुष्ठानवचनादिति** ।। निवृत्तं सेवमानस्तु इत्यनुष्ठानवचनादिर्थः ।। **कामप्रसक्तीति** ।। नित्यनैमित्तिके कुर्यात् प्रत्यवायजिघांसया इति वचनादिति भावः ।। **तत्प्रतिषेधेति** ।। निष्कामं सङ्गं त्यक्त्वेति क्रियमाणप्रतिषेधेर्थः ।। **गुणविधानायेति** ।। ज्योतिषेत्यनेन नामैकदेशग्रहणे नामग्रहणमिति न्यायेन ज्योतिषां स्तोमरूपो ज्योतिष्टोमयागोऽनूद्यते । तथा च ज्योतिषा ज्योतिष्टोमेन यजेतेति यत् तद् वसन्त इति वसन्तकालरूपो गुणो विधीयत इत्ययमपि कामाधिकारविहित एवेति भावः ।। **न सम्मतमिति** ।। अथैष ज्योतिरथैष विश्वज्योतिरथैष सर्वज्योतिः इत्यादौ शब्दान्तरात् कर्मभेदः कृतानुबन्धत्वाद् इति जैमिनीयद्वितीयाध्याये द्वितीय-पादे शब्दभेदेन कर्मभेदस्य निर्णीतत्वात् ज्योतिष्टोमज्योतिषोरपि शब्दभेदेन भिन्नयागत्वावगमा-ज्ज्योतिष्टोमानुवादेन गुणविधानमत्रेति मीमांसकानां न सम्मतमिति भावः । नामैकदेश-

न्यायस्त्वगतिका गतिरिति ध्येयम् ॥ **विश्वजितेति** ॥ अयं तु यागः फलकामनां विनैव विहितः । नापि कामाधिकारविहितं विश्वजिद्यागानुवादेनात्र गुणविधानं शङ्क्यम् । तदभावादिति भावः । नन्वयं यागः कामाधिकारविहित एवेत्याशङ्कते– **तत्रापीति** ॥ **निर्णीत इति** ॥

ननु ज्योतिषेत्यनेन ज्योतिष्टोममनूद्य वसन्तकालाख्यो गुणो विधीयत इत्यत आह– **ज्योतिष्टोमेति** ॥ **न सम्मतमिति** ॥ अनेन प्रतितन्त्रसिद्धान्तोऽयमिति सूचयति– **निर्णीत इति** ॥ विश्वजिद्यागेन भावयेत् इत्युक्ते किं भावयेत् इत्याकाङ्क्षायाः फलमन्तरेणापूर्तेरवश्यं फले कल्पनीये सर्वाभिलषितत्वेन स्वर्गफलं कल्प्यते । न चार्थकल्पनामात्रेणाऽकाङ्क्षानिवृत्तिः । किन्तु शब्दकल्पनयैव । शाब्दी ह्याकाङ्क्षा शब्देनैव शाम्यति इति न्यायात् । अथ फलवाचि-शब्दोऽध्याहार्यः । न च तावताऽपि पूर्तिः । निरधिकारिकत्वेन यागाननुष्ठानप्रसङ्गात् । अतोऽधिकारिसमर्थकस्वर्गकामपदाध्याहार एवेत्यर्थः । विश्वजिता यजेत इत्यत्र किं नियोज्योऽ-ध्याहार्यो न वेति सन्देहे द्वारं द्वारमित्यादौ क्रियया विना कार्याभिधानापर्यवसानाद् युक्तोऽ-ध्याहारः । इह तु विषयेण कार्यस्यान्विताभिधानपर्यवसानादनध्याहारे प्राप्ते, उच्यते । अत्रा-प्यभिधेयपर्यवसानद्वाराऽभिधानपर्यवसानमेव । कार्यं हि साध्यत्वेन कृतिनिरूप्यम् । न नर-व्यापाररूपा च प्रकृतिः । सा यथा स्वसाध्यधात्वर्थनिरूप्या एवं स्वाश्रयनरनिरूप्या । तदेवं प्रकृते कर्ताऽपि कार्ये कृतिद्वारा सम्बन्धित्वेन निरूपक इति तमन्तर्भाव्यैव विनियोगधीः । न चासावबुद्ध्वा आत्मनः कार्येण सम्बन्धं स्वतस्तेन सम्बद्ध्यते । स्वसम्बन्धिकार्यबोद्धा च नियोज्य इति सोऽध्याहार्य इति । तत्र स्वर्गकामपदाध्याहारः पूर्वमीमांसायां जैमिनिना निर्णीत इत्यर्थः ॥

कामिनां तु तथेति ॥ कर्मणि षष्ठी । कण्ठतः फलकामोऽस्ति येषां तान् प्रति स्वर्गकाम-पदाध्याहारः क्रियत इत्यर्थः । ननु यद्यभिमतोऽध्याहारस्तर्हि मा फलेषु इति कामनाया अकर्तव्यत्वं कस्मात् प्रतिपादितमित्यत आह– **स्ववचनेनेति** ॥ विश्वजिता यजेत इति वेदेन साक्षात् कामना कस्मान्नोक्तेति शङ्कायां कामनायाश्चाकर्तव्यत्वादिति हेतुरध्याहार्यः । तदपि कुत इत्यतः कामनाया अकर्तव्यत्वेऽधिकारप्रत्यवायाभावरूपं कारणं मा फलेषु इत्यनेन गीतायामुक्तमित्यर्थः ॥ **शङ्काया इति** ॥ कामात्मनां निन्दा कृता कथमेषाम् इति शङ्काया इत्यर्थः ॥ **अप्रसक्तमिति** ॥ नह्यर्जुनस्य कर्मफलहेतुत्वं प्रसक्तं येन मा कर्म फलहेतुर्भूः इति

श्लोकः ४७

निषेधः सङ्गतः स्यादिर्थः । ननु तर्हि मा कर्मफलतत्कृतिहेतुर्भूरिति गीतायां स्यादिति चेत्, तत्राऽह– **शाकपार्थिवादिवदिति** ।। शाकप्रियः पार्थिवः शाकपार्थिव इत्यत्र यथा प्रियपदलोप एवं तत्कृतिपदलोपोऽत्रेत्यर्थः। तथा च मध्यमपदलोपी समास इति भावः ।।

भावप्रकाशः

नित्यनैमित्तिकानीति ।। यदकरणे प्रत्यवायो ब्राह्मण्यादिकमेव च निमित्तमादाय विहितं तन्नित्यं यथा सन्ध्यावन्दनम् । यदकरणे प्रत्यवायः पितृमरणाद्यागन्तुकं च निमित्तमादाय विहितं तन्नैमित्तिकम् । यथा श्राद्धादीति विवेकः । **स्ववचनेनेति** ।। स्वर्गकाम इतिपदेनेत्यर्थः । **कारणमिति** ।। काम्यस्यापि कामनां विना कर्तव्यत्वरूपत्वमित्यर्थः । नन्वेवं समासे तत्कृतिपद-प्रयोगापत्तिरित्यत आह– **शाकपार्थिवादिवदिति** ।। ननु शाकपार्थिवादीनामुत्तरपदलोपश्चेत्यनेन तत्पुरुष एव लोप उक्तो न बहुव्रीहौ तत्कथमेतदिति चेन्न । काव्यदुर्घटवृत्तौ साक्षतपात्रहस्तेत्यत्र साक्षतपात्रयुक्तो हस्तो यस्या इति विगृह्य शाकपार्थिवादित्वान् मध्यमपदलोप इत्युक्तत्वेन तत्पुरुष एवेति नियमाभावात् । बहुलग्रहणबलेन बहुव्रीहावपि शाकपार्थिवादित्वेनोत्तर-पदलोपोपपत्तेश्च । अन्ये तु लोपमात्रे दृष्टान्तोऽयम् । पृषोदरादीनि यथोपदिष्टमित्यनेन तत्कृतिपदलोपः । तेन वर्णलोपवत्समुदायस्यापि लोपात् । जीवनं जलं मूतं बद्धं येन स जीमूत इत्यत्र वनमित्यस्य सप्ततन्तुः मखः क्रतुरित्यमरटीकायां मुकुटेन सप्तार्चिस्तन्तुर्मूलकारणं यस्यासौ सप्ततन्तुरित्यत्रार्चिरिति पदस्य च पृषोदरादित्वेन लोपोक्तेरित्याहुः ।।

भाष्यम्– तर्हि न करोमीत्यत आह– मा त इति ।। कर्माकरणे स्नेहो मास्तु इत्यर्थः । अन्यफलाभावेऽपि मत्प्रसादाख्यफलभावात् । इच्छा च तस्य युक्ता । 'वृणीमहे ते परितोषणाय'(भाग.४.३०.४०) **इति महदाचारात् ।।**

अनिन्दनाद्विशेषत इतरनिन्दनाच्च । सामान्यं विशेषो बाधत इति च प्रसिद्धम्, 'सर्वानानय नैकं मैत्रम्' इत्यादौ ।।

भावप्रदीपिका

ननु कामस्याकर्तव्यत्वे किमिति स्वयं क्लेशरूपं कर्म करिष्यामि? इत्याशङ्कां परिहर्तुं

साभिप्रायं चतुर्थपादमवतार्य व्याचष्टे– **तर्हीति** ॥ तदभिप्रायमाह– **अन्येति** ॥ ननु कामस्याकर्तव्यत्वात् कथं प्रसादकामना युक्ता? इत्यत आह– **इच्छेति** ॥ निषिद्धकर्तृणां महत्त्वमेव कथम्? इत्यत आह– **अनिन्दनाद्विशेषत इति** ॥ तर्हि प्रसादवत् स्वर्गाद्यपि काम्यं स्यादित्यत आह– **विशेषत इति** ॥ कथं कर्मणो ज्ञानादत्यवरत्वम्? इत्यत आह– **विशेषत इति** ॥ कामनिषेधप्रसादेच्छावचनयोः साम्यात् कथमेकेनान्यबाधः? इत्यत आह– **सामान्यमिति** ॥४७॥

भावप्रकाशिका

ननु तर्हीष्टसाधनत्वाभावात् स्वयमनिष्टत्वाच्च कथं कार्यं कर्मेति भावेनाशङ्क्य, साभिप्रायं चतुर्थांशमवतार्य व्याचष्टे– **तर्हीति** ॥ तदभिप्रायं कथयति– **अन्यफलाभावेऽपीति** ॥ ननु 'मा कर्मफलहेतुर्भूः' इति निषिद्ध्यमानत्वात् कथं भगवत्प्रसादोद्देशेनापि कर्मकरणम्? इत्यत आह– **इच्छेति** ॥ स्वकृतं सुकृतजातमनूद्य 'तत् सर्वं तव परितोषणाय वृणीमहे' इति महापुरुषाणामाचारदर्शनात् । ननु 'कृपणाः फलहेतवः' इति निन्द्यमानत्वात्, कथं प्रसादाख्यफलकामानां महत्त्वम्? इत्यत आह– **अनिन्दनाद्विशेषत इति** ॥ नेयं भगवत्कामानां निन्दा, तद्विशेषशब्दाभावादिति भावः । इतरफलकामानां तु विशेषतोऽपि निन्दाऽस्तीत्याह– **विशेषत इति** ॥ इदं पदमुभयतः सम्बद्ध्यते ।

'यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदन्त्यविपश्चितः ।'
'कामात्मानः स्वर्गपराः' इति

प्रमूढानां 'नाकस्य पृष्ठे ते सुकृतेऽनुभूत्वा इमं लोकं हीनतरं वा विशन्ति' इत्यादि निन्दा । ननु फलमात्रनिषेधकभगवत्प्रसादाख्यफलकामविधायकयोः प्रामाण्याविशेषात् केनचिद्बाध्यत इत्यत आह– **सामान्यमिति** ॥

प्रमेयदीपिका

तर्हीति ॥ यदि फलं नाकाङ्क्ष्यमित्यर्थः । न करोमि स्वयं क्लेशरूपत्वादिति भावः । अकर्मशब्दस्य निषिद्धेऽपि प्रवृत्तेः सङ्गशब्दस्य चानेकार्थत्वात् प्रकृतोपयुक्ततया व्याचष्टे– **कर्मेति** ॥ सोपपत्तिकमाक्षिप्ते कथमिदमुत्तरम्? इत्यतो भगवदभिप्रायमाह– **अन्येति** ॥ प्रसादशब्देन भक्तिज्ञानादिकमप्युपलक्ष्यते ॥

श्लोकः ४७

एवं तर्हि भगवत्प्रसादादीच्छया कर्म कर्तव्यमित्युक्तं स्यात् । न च तद्युक्तम् । कामस्य निन्दितत्वात् । अन्यथा स्वर्गादिकामनाया अप्यनिषिद्धत्वप्रसङ्गात् । अतो नेदं भगवदभिप्रायवर्णनं युक्तमित्यत आह– **इच्छा चेति** ॥ 'ते तव परितोषणाय सकलं कर्म वृणीमहे' इति महदाचारेण भगवत्परितोषणस्य कर्तव्यतावगमात् ॥

नन्वकर्तव्यतायामपि कामनिन्दावचनं प्रमाणमस्तीत्युक्तमित्यत आह– **अनिन्दनाद् विशेषत इति** ॥ यथा महदाचारो विशेषविषयो न तथा कामनिन्दावचनम् । किन्तु सामान्यविषयमेव । अतो महदाचारेण बाध्यत इति भावः । तर्हि तद्वत् स्वर्गादिकामनाऽपि कार्येति यदुक्तं तत्राह– **विशेषत इति** ॥ चशब्देन प्रमाणाभावं समुच्चिनोति । अस्त्वाचारो विशेषविषयः । कामनिन्दावचनं च सामान्यविषयम् । तथाऽपि कुतो बाध्यबाधकभावः? इत्यत आह– **सामान्यमिति** ॥ सामान्यविशेषशब्दौ तद्विषयप्रमाणपरौ । चशब्दाद्विरोधे सति ॥

भावबोधः

'भक्तिमन्विच्छन्तः' इति वक्ष्यमाणानुरोधादाह– **भक्तिज्ञानादिकमप्युपलक्षते इति** ॥ **चशब्देनेति** ॥ 'वृणीमहे' सत्यादिवत् स्वर्गकामनायाः कर्तव्यत्वे असाधारणप्रमाणाभावादिति भावः। **विरोधे सतीति** ॥ अन्यथैकस्मिन्नेव 'पृथिवी घट इति वाक्ययोर्बाध्यबाधकता स्यादिति भावः ॥

भावदीपः

सोपपत्तिकमिति ॥ क्लेशरूपत्वाख्योपपत्तिसहितं यथा भवति तथेत्यर्थः । 'केचिद् भक्तिमन्विच्छन्तः' इति वक्ष्यमाणानुरोधात् 'ज्ञानभक्ती हरेस्तृप्तिं विना विष्णोरपि क्वचित् । नाकाङ्क्ष्यम्' इत्युक्त्यनुरोधाच्च आह– **भक्तिज्ञानादिकमपीति** ॥ वैराग्यमादिपदार्थः ॥ इति **महदाचारेणेति** ॥

'यन्नः सुतप्तं तप एतदीश निरन्धसां कालमदभ्रमप्सु ॥
सर्वं तदेतत्पुरुषस्य भूम्नो वृणीमहे'

(यन्नः स्वधीतं गुरवः प्रसादिताः विप्राश्च वृद्धाश्च सदाऽनुवृत्त्या ॥
आर्या अनाथाः सुहृदो भ्रातरश्च सर्वाणि भूतान्यनसूययैव ॥)

इति चतुर्थस्कन्धे एकोनत्रिंशेऽध्याये महतां प्रचेतसामाचारादित्यर्थः ॥

वाक्यार्थप्रदीपः

महदाचारेणेति ॥ एतच्चान्महतः समानाधिकरणजातीययोरित्यात्वविधेरनित्यत्वमभिप्रेत्य । तदनित्यत्वनिमित्तं तु वक्ष्यमाणमनुसन्धेयम् ॥

भावरत्नकोशः

तत्कृतौ कर्मानुष्ठान इति भाष्यार्थः । तेनाप्रसक्तप्रतिषेध इति शङ्का निरस्तेति ज्ञातव्यम् । **सोपपत्तिकं** स्वयं क्लेशरूपत्वादित्युपपत्तिसहितं यथा भवति तथेत्यर्थः । 'भक्तिमन्विच्छन्तः' इत्युपरिभाष्ये, 'भक्तिज्ञानादिप्रार्थना कार्या' इत्युपसंहारभाष्ये, 'ज्ञानभक्त्या हरेस्तृप्तिं विना विष्णोरपि क्वचित् । नाऽकाङ्क्ष्ययम्' इत्यन्यत्र च ज्ञानादेरपि प्रार्थनीयत्वोक्तेराह– **प्रसादशब्देनेति** ॥ आदिपदेन वैराग्यग्रहः । **कामस्य** इच्छायाः । **निन्दितत्वात्** 'मा फलेषु' इत्यादौ । **तस्य** भगवत्प्रसादादेः । इच्छा तत्कर्मकेच्छेति भाष्यार्थः स्फुट इति प्रमाणार्थमाह– **तवेति** ॥

'स्वकृतसुकृतजातमनूद्य तत्सर्वं तव परितोषणाय वृणीमहे' इति प्राचीनटीकामनुरुन्धान आह– **सकलं कर्मेति** ॥ **महदाचारेणेति** ॥

'यन्नः स्वधीतं गुरवः प्रसादिता विप्राश्च वृद्धाश्च सदाऽनुवृत्त्या ।
आर्या ह्यनार्याः सुहृदो भ्रातरश्च सर्वाणि भूतान्य(नुकम्पयैव)नसूययैव ॥

यन्नः सुतप्तं तप एतदीश निरन्धसां कालमदभ्रमप्सु ।
सर्वं तदेतत् पुरुषस्य भूम्नो वृणीमहे ते परितोषणाय'

इति चतुर्थस्कन्धे निरन्धसां निरन्नानाम् अप्सु अनल्पं कालं 'कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे' द्वितीया । यत् तपस्सुतप्तं तप आदिकमाचीर्णं तत् सर्वं भगवत्परितोषणायेति महतां प्रचेतसां भगवत्परितोषणप्रार्थनरूपाचारप्रतिपादकवचनेनेत्यर्थः । अकर्तव्यतायामपि भगवत्परितोषणस्येति वर्तते । **कामनिन्दावचनं** 'यामिमाम्' इत्यादिकम् ॥

भगवत्परितोषणं न कर्तव्यमिति विशेषतो निन्दावचनाभावादिति भाष्याक्षरार्थ इति भावेन तदभिप्रायमाह– **यथेति** ॥ **तद्वत्** भगवत्परितोषणकामनावत् । **विशेषत इतीति** ॥ अनेन

श्लोकः ४७

विशेषत इति पदमुभयत्र सम्बध्यत इत्युक्तं भवति । 'स्वर्गपराः', 'नाकस्य पृष्ठे सुकृते तेऽनुभूत्वा इमं लोकं हीनतरं वा विशन्ति' इति विशिष्य स्वर्गादिनिन्दावचनादिति भाष्यार्थ इति भावः । **प्रमाणाभावं** स्वर्गादिकामनायाः कर्तव्यत्व इति शेषः । ननु सङ्कोचार्हार्थत्वं बाध्यत्वं, सङ्कोचकत्वं बाधकत्वं प्रसिद्धम् । तद् द्वयं शब्दनिष्ठम् । नार्थगतम् । किञ्च यत्र विरुद्धयोर्मध्येऽन्यतरस्याप्रामाण्यं तत्रार्थसङ्कोचोऽपि नास्तीत्यत आह– **सामान्यविशेषशब्दाविति ॥ प्रमाणेति ॥** प्रमाणभूतशब्दधर्मावेवात्र बाध्यत्वबाधकत्वे विवक्षिते इति नोक्तदोष इति भावः ॥

ननु सामान्यविशेषविषयकशब्दयोर्बाध्यबाधकभावे 'इयं पृथिवी', 'घटोऽयम्' इति शब्दयोरपि बाध्यबाधकभावापत्तिरित्यत आह– **विरोधे सतीति ॥** इति समुच्चीयत इति शेषः । अत्र भगवत्परितोषणकामनाकर्तव्यत्वे ॥

भावदीपिका

न करोमि कर्मेति शेषः । क्लेशरूपत्वात् कर्मण इति शेषः ॥ **अनेकार्थत्वादिति** सम्बन्धाद्यनेकार्थत्वादित्यर्थः । मूले स्नेहो माऽस्त्वित्यस्य कर्म न करोमीत्यासक्तिराग्रहविशेषो माऽस्त्वित्यर्थो द्रष्टव्यः ॥ **सोपपत्तिकमिति ॥** फलस्यानाकाङ्क्षत्वे क्लेशरूपं कर्म न कर्तव्यमिति सोपपत्तिकमित्यर्थः । भक्तिमन्विच्छत इति वक्ष्यमाणानुरोधादाह– **प्रसादशब्देनेति ॥ प्रसङ्गादिति ॥** कर्तव्यताप्रसङ्गादित्यर्थः । कामत्वाविशेषादिति भावः । मूले तस्याधिकारिणो भवत्प्रसादेच्छा युक्तेत्यर्थः ॥ **महदाचारेणेति ॥** आचारप्रतिपादकं वाक्यमाचार इति व्याख्येयम् । एवमुत्तरत्रापि । बहिस्तूभयथाऽपि स्मृतेराचाराच्च इत्यत्र तत्त्वप्रकाशिकायामाचारप्रतिपादकं वाक्यमाचार इति व्याख्यानात् । तथाच–

यन्नः स्वधीतं गुरवः प्रसादिता विप्राश्च वृद्धाश्च सदाऽनुवृत्त्या ।
आर्या ह्यनार्याः सुहृदो भ्रातरश्च सर्वाणि भूतान्यनुकम्पयैव ।
यन्नः सुतप्तं तप एतदीदृशं निरन्धसा कालमदभ्रमप्सु ।
सर्वं तदेतत् पुरुषस्य भूम्नो वृणीमहे ते परितोषणाय

इति महतां दशप्रचेतसां भगवन्तं प्रति प्रार्थनारूपाचारप्रतिपादकचतुर्थस्कन्धभागवतवाक्येनेत्यर्थः ॥ **भगवत्परितोषणस्येति ॥** भगवत्प्रीतिकामनाया इत्यर्थः ॥

तदकर्तव्यतायामपीति ।। भगवत्प्रीतिकामनाया अकर्तव्यतायामपीत्यर्थः ।। **कामनिन्दावचनमिति** ।। सामान्यतः कामनिन्दापरं कामान् यः कामयते इत्यादिवचनमस्ति । तच्च सङ्कोचे कारणाभावात् सर्वविषयमित्यर्थः ।। **विशेषविषय इति** ।। असाधारण्येनापि भगवत्प्रीतिकामनायाः कर्तव्यताज्ञापक इत्यर्थः ।। **न तथेति** ।। भगवत्प्रीतिकामनाया अकर्तव्यताप्रतिपादकं न भवतीत्यर्थः ।। **सामान्येति** ।। अविशेषितकामनिन्दाप्रतिपादकमित्यर्थः ।। **बाध्यत इति** ।। भगवत्प्रीतिकामनेतरकामनिन्दापरत्वेन सङ्कोच्यत इत्यर्थः । **तद्वत्** भगवत्प्रसादकामवत् ।। **स्वर्गादीति** कामित्वाविशेषादिर्थः ।। **विशेषत इतीति** ।। भाष्ये विशेषत इति पदं देहलीदीपन्यायेन पूर्वोत्तरवाक्ययोः सम्बद्ध्यत इत्युक्तं भवति ।। **प्रमाणाभावमिति** ।। स्वर्गादिकामनायाः कर्तव्यत्व इति शेष ।। **वृणीमह इति** ।। भगवत्प्रसादकामनायाः कर्तव्यत्व इव स्वर्गकामनायाः कर्तव्यत्वे प्रमाणाभावादिति भावः ।।

ननु विशेषवचनस्य सामान्यवचनबाधकत्वे पुरोवस्थितपृथुबुध्नोदराकारवति पदार्थे प्रवृत्तयोः इयं पृथिवी, अयं घट इति वाक्ययोरपि बाध्यबाधकभावः स्यादित्यत आह– **विरोधे सतीति** ।। पृथिवी घट इत्यनयोर्न विरोधः । प्रकृते त्वस्ति विरोध इति भावः ।

भावप्रकाशः

सोपपत्तिकमिति ।। स्वयं क्लेशरूपत्वादिति प्रागुक्तत्वादिति भावः । भक्तिमन्विच्छन्त इत्यादिप्रमाणानुसारेणाह– **प्रसादशब्देनेति** ।। ननु सङ्कोचनीयार्थकत्वं बाध्यत्वं सङ्कोचकत्वं बाधकत्वम् । न चेदं द्वयमर्थनिष्ठम् । किञ्च यत्र विरुद्धयोर्मध्येऽन्यतरस्याप्रामाण्यं तत्रार्थसङ्कोचोऽपि नास्तीत्यत आह– **सामान्यविशेषशब्दाविति** ।। एकस्मिन्नेव वस्तुनीयं पृथिवी घटोऽयमिति वाक्ययोर्बाध्यबाधकतापत्तिरित्यत आह– **विरोधे सतीति** ।।

भाष्यम्– अतः 'नैकात्मतां मे स्पृहयन्ति केचित्' (भाग.३.२६.३४) **'भक्तिमन्विच्छन्तः', 'ब्रह्मजिज्ञासा'** (ब्र.सू.१.१.१), **'विज्ञाय प्रज्ञाम्'** (बृ.उ.६.४.२१), **'द्रष्टव्यः'** (बृ.उ.६.५.६) **इत्यादि वचनेभ्यः** ।।

स्वार्थसेवकं प्रति न तथा स्नेहः । किं ददामीत्युक्ते सेवादियाचकं प्रति बहुतरस्नेह इति लोकसिद्धन्यायाच्च भक्तिज्ञानादिकामना कार्येति सिद्धम् ।। ४७ ।।

श्लोकः ४७

भावप्रकाशिका

यत एवं सामान्यतः फलकामनिषेधेऽपि 'वृणीमहे' इति महदाचारेण भगवत्प्रसादाख्य-फलकामनायामविरोधः, अतो 'नैकात्मताम्' इत्यादिवचनेभ्यो, लोकसिद्धन्यायाच्च, भक्तिज्ञान-वैराग्यकामनायाः कर्तव्यत्वमेव सिद्ध्यतीत्याह– **अत इति** ॥ 'नैकात्मताम्' इत्यारभ्य 'भक्ति-मन्विच्छन्तो गतिमण्वीं प्रयुङ्क्ते' इति भक्तेरेष्टव्यत्वमतिसूक्ष्मगतिप्रदानात् प्रतीयते । 'ब्रह्म-जिज्ञासा' इत्यादिवचनत्रयेण ज्ञानस्येष्टव्यत्वं विधीयते । ज्ञातुमिच्छा हि जिज्ञासेति ॥ ४७ ॥

प्रमेयदीपिका

उक्तं प्रमाणमुपसंहरन् प्रमाणान्तराण्यप्यत्राह– **अत इति** ॥ एकात्मतां सायुज्यम् । अस्यैव विशेषोऽयं 'भक्तिमन्विच्छन्तः' इति ॥

ननु ब्रह्मजिज्ञासाशब्दो न ज्ञानेच्छापरः । किन्तु विचारस्योपलक्षकः । सत्यम् । तथाऽपि तत्पूर्वको विचारो लक्ष्यते । अन्यथा सम्बन्धाभावात् । **लोकसिद्धन्यायात्** लोकसिद्धव्याप्ति-कानुमानात् ॥ ४७ ॥

भावबोधः

नैकात्म्यतामित्यस्य प्रकृतानुपयोगादाह– **अस्यैव शेष इति** ॥ **ज्ञानेच्छापर इति** ॥ इच्छाया अविधेयत्वादिति भावः । **सत्यमिति** ॥ अभ्युपगमवादोऽयम् । तथाऽपीत्यनेन 'जिज्ञासितं सुसम्पन्नम्' इत्यदौ विचारेऽपि प्रयोगेण जिज्ञासाशब्दस्य विचारवाचकत्वपक्षेऽपि विचारस्य विधेयत्वेन काम्यत्वात् 'द्रष्टव्य' इत्यादिप्रमाणोदाहरणस्यैव सूत्रोदाहरणस्य प्रकृतोप-योगसूचनात् । **अन्यथा सम्बन्धाभावादिति** ॥ इच्छापूर्वकत्वपरिहारेण विचारमात्रस्य लक्ष्यत्वे लक्षणाबीजसम्बन्धाभावादित्यर्थः । तदुक्तं सुधायाम् 'ज्ञानेच्छान्तर्णीतो विचारो जिज्ञासापदेन लक्ष्यते' इति । **लोकसिद्धव्याप्तिकानुमानादिति** ॥ विष्णुदास्यादिरूपभक्तिगुणोत्कर्षज्ञानादिकं स्वर्गाद्यनपेक्ष्यैव वैष्णवैः प्रार्थनीयम् । तत्परमप्रीतिसाधनत्वात् । यद् यत्परमप्रीतिसाधनं तदेव तदीयैः प्रार्थनीयम् । यथा राजादिभृत्यैः राजादिसेवादिकमित्यनुमानादित्यर्थः ॥ ४७ ॥

भावदीपः

'नैकात्मताम्' इत्यस्य प्रकृतोपयोगमाह– **अस्यैव विशेषोऽयमिति** ।। तथाच विशेषेण 'न स्पृहयन्ति' इति सामान्यं बाध्यत इति भावः ।। नेदं ज्ञानकामकर्तव्यतायां प्रमाणमित्याशङ्क्य समाधत्ते– **नन्वित्यादिना** ।। **अन्यथेति** ।। ज्ञानेच्छारूपमुख्यार्थाप्रतीतौ मुख्यार्थसम्बन्धाभावाज्ज्ञानहेतुविचारलक्षणैव न स्यादित्यर्थः ।। ४७ ।।

भावरत्नकोशः

ऐक्यार्थत्वभ्रमं निरस्यन्नर्थमाह– **सायुज्यमिति** ।। एक आत्मा देहो ययोः परमात्मसायुज्यभाजोस्तावेकात्मानौ । तयोर्भाव एकात्मतेति विग्रहे सायुज्यमेव लभ्यत इति भावः । तथा च तात्पर्यं 'नेच्छन्ति सायुज्यमपि' इति ।।

'नैकात्मताम्' इति सामान्यतः कामनिषेधवचनोदाहरणस्य प्रकृतोपयोगसिद्ध्यर्थं भाष्ये 'भक्तिमन्विच्छन्तः' इत्युक्तमिति भावेन आह– **अस्यैव विशेषोऽयमिति** ।। तथा च अनेन 'भक्तिमन्विच्छन्तः' इति विशेषशास्त्रेण 'न स्पृहयन्ति' इति कामनानिषेधसामान्यशास्त्रस्य बाध इति भावः । यद्यपि

> 'नैकात्मतां मे स्पृहयन्ति केचिन्मत्पादसेवाभिरता मदीहाः ।
> येऽन्योन्यतो भागवताः प्रसज्य सम्भाजयन्ते मम पौरुषाणि ।
> पश्यन्ति मे ते रुचिराण्यम्ब सन्तः प्रसन्नवक्त्रारुणलोचनानि ।
> रूपाणि दिव्यानि वरप्रदानि साकं वाचं स्पृहणीयां वदन्ति ।
> तैर्दर्शनीयावयवैरुदारविलासहासेक्षितवामसूक्तैः ।
> हृतात्मनो हृतप्राणस्य भक्तिमन्विच्छतो मे गतिमण्वीं प्रयुङ्क्ते'

इति तृतीयस्कन्धे कपिलवचने उक्तलक्षणैः स्वस्वरूपैर्हृतमनसस्तद्विषयकसर्वेन्द्रियचेष्टस्य भक्तिमेवान्विच्छतोऽपि पुंसः प्रसन्नोऽहमण्वीमतिसूक्ष्मां गतिं सायुज्यलक्षणां ददामीति षष्ठ्येकवचनान्त एव पाठः स्पष्टमालक्ष्यते । व्याख्यातश्चायमेव पाठो विजयध्वजतीर्थश्रीचरणैः । तथाऽपि 'नैकात्मताम्' इत्यत्रापि भक्तिमन्विच्छत इति पदं विभक्तिवचनविपरिणामेनाऽकृष्य योजनीयमिति भावेन भाष्यटीकयोरेवमुक्तम् ।।

श्लोक: ४७

यद्वा, 'अङ्गानि हरिसेवायां भक्तिस्त्वेका विमुक्तये' इत्यादौ सेवाशब्दस्य भक्त्यर्थकत्व-दृष्टेरभिरतिशब्दस्य चाभिलाषापरपर्यायेच्छावाचकत्वान्मत्पादसेवाभिरता इति पदमेव भाष्य-टीकयोरर्थतोऽनूदितं 'भक्तिमन्विच्छन्तः' इतीत्यभियुक्ताः ॥

केचित्तु 'हृतात्मनो हृतप्राणाश्च भक्तिमन्विच्छन्तः' इत्येव मूलकोशपाठः । य एवंविधस्तेषां गतिमण्वीं प्रयुङ्क्ष्व इत्यन्वयस्वारस्यात् । एकवचनान्तपाठपक्षे बहुवचनान्तशब्देन प्रकृतानामेक-वचनान्तेन परामर्शः कर्तव्य इति वैरूप्यप्रसङ्ग इति भावेनैवमुक्तमित्याहुः ॥

अन्ये तु 'तस्यैव शेषोऽयम्' इत्येव टीकापाठः । न तु विशेषोऽयमिति ॥ भक्ति-मन्विच्छन्तो महानुभावाः सायुज्यमपि नेच्छन्तीति भागवते प्रकृतोपयोगाय शेषं पूरितवान् भाष्यकार इत्यर्थ इति व्याकुर्वते ॥

नेदं सूत्रं ज्ञानकामनाकर्तव्यतायां प्रमाणमित्याशङ्कते– **ननु ब्रह्मजिज्ञासेति** ॥ ज्ञातुमिच्छा हि जिज्ञासा । 'धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा' इति स्मरणात् । सा च न कर्तव्येति युज्यते । इच्छायाः स्वातन्त्र्याविषयत्वेन विधातुमशक्यत्वादिति भावः । **विचारस्येति** ॥ युक्त्यनुसन्धानात्मकस्य मननापरनामकस्येत्यर्थः । **सत्यमिति** ॥ अयं चाभ्युपगमवादः । सुधायां 'जिज्ञासाशब्दो मीमांसाशब्दवत् विचार एवोपसङ्क्रुच्यते' इति स्वमताभिधानेन जिज्ञासाशब्द-स्योक्तविधविचाराभिधायकत्वावगमात् । जिज्ञासाशब्दस्य विचारेऽभिधावृत्तिश्च

'जिज्ञासाशब्दतो हीच्छामज्ञात्वैव विजानते ।
विचारं लौकिकास्तेन तत्रायं रूढ इष्यते ।
अन्यथा मण्टपादीनां गृहादौ स्यान्न रूढता ।
गङ्गाशब्दात् तु तीरादि तद्धीपूर्वं प्रकाशते'

इति चन्द्रिकायां विभाविता । **तत्पूर्वकः** इच्छापूर्वकः ॥

ननु केवलविचारस्यैव लक्ष्यत्वमस्तु । किमिच्छापूर्वकस्य तस्य लक्ष्यत्ववचनेनेत्यत आह– **अन्यथेति** ॥ इच्छोपस्थित्यभावे लक्षणाबीजस्य शक्यसम्बन्धस्यैवाभावात् तत्पूर्वकत्वं वक्तव्य-मित्यर्थः । 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः' इति परमात्मदर्शनानुवादेन तत्साधनतया 'श्रोतव्यो

मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः' इति श्रवणमनननिदिध्यासनानि विधीयन्त इति ज्ञानस्यैष्टव्यत्वमित्र विचारस्यैष्टव्यत्वं वक्तुं सूत्रमुदाहृतम् । 'स्वार्थसेवकम्' इत्यदिना व्याप्तिरेव लोकसिद्धाऽनूद्यते । न तु न्यायः अत आह– **लोकसिद्धव्याप्तिकेति** ॥ विष्णुभक्त्यादिकं वैष्णवैः प्रार्थनीयम् । तत्परमप्रीतिसाधनत्वात् । यद्यत्परमप्रीतिसाधनं तत्तदीयैः प्रार्थनीयम् । यथा राजभृत्यै राजसेवादिकमित्यनुमानादित्यर्थः । स्वप्रयोजनमुद्दिश्य राजानं सेवमाने भृत्ये राज्ञो न तादृशी प्रीतिः यादृशी त्वत्सेवातस्त्वत्प्रीतिरेव ममास्त्विति निरुपाधिकसेवाकारिणि पुरुष इति भाष्यार्थः । यदाहुः

'यस्त आशिष आशास्ते न स भृत्यः स वै वणिक् ।
स वै भृत्यः स वै स्वामी गुणलुब्धौ न कामुकौ' इतीति स्फुटत्वान्नोक्तः ॥

गीताक्षरार्थस्तु– सकामतया कर्म कुर्वतां 'यामिमाम्' इत्यादिना या निन्दा कृता सा न युक्ता । कुतः? 'स्वर्गकामो यजेत' इत्यादौ यजनवत् स्वर्गकामस्यापि विहितत्वात् । न विहितं कुर्वतां निन्द्यत्वम् । तथात्वे यजनस्यापि निन्द्यत्वप्रसङ्गात् । न च यजनकामनयोर्द्वयोरपि विधौ वाक्यभेदप्रसङ्ग इति वाच्यम् । स्वर्गकामविशिष्टयागविधिरिति पूर्वपक्ष्यभिमानात् । दृश्यते हि 'वायव्यं श्वेतमालभेत' इत्यादौ विशिष्टविधित्वमित्यत उच्यते– **कर्मण्येवेति** ॥ त इति श्रवणाद्धे पार्थ ते त्वदादिरूपस्य ब्राह्मणादिसर्ववर्णाश्रमयुक्तस्य ज्ञानिनोऽपि कर्मण्येवाधिकारः योग्यता ॥

फलेषु फलकामनासु माऽधिकारः कदाचनेति मुमुक्षोः सर्वथा फलकामो मोक्षविलम्ब-हेतुत्वादकर्तव्य इत्याह । ननु त इति सर्ववर्णाश्रमोपलक्षणमिति किमर्थमुच्यते? वक्त्रयत्ते शब्दप्रयोगे वाचकमेव प्रयुज्यताम् । किं लक्षणयेति चेदुच्यते । कृतोऽपि कामो न ज्ञानिनोऽ-त्यन्तबाधकः । तत्प्रतिबन्धनीयस्य ज्ञानस्य प्राप्तत्वात् । मोक्षस्य नियतत्वात् । तथाऽपि मोक्षविलम्बहेतुत्वाज्ज्ञानिनाऽपि न कर्तव्यः, किम्वन्येषामज्ञानिनाम्? इति प्रदर्शनायोपलक्षक-पदप्रयोग इति ॥

एवमेव फलपदे लक्षणाश्रयणे प्रयोजनं टीकायामुक्तमनुसन्धेयम् । अतः कर्मैव कार्यम् । तदकरणे 'कुर्वन्नेवेह कर्माणि' इत्युक्तवा 'एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे' इति

श्लोकः ४७

प्रत्यवाय इव कामनाया अकरणे प्रत्यवायो न श्रूयत इति नासौ कर्तव्या । न च वाच्यं 'स्वर्गकामो यजेत' इत्यादौ स्वर्गादिकामनाविशिष्टं कर्म कार्यतयोच्यत इति कथमकर्तव्यत्वं तस्या इति ॥ कामानुवादेन यागविधेरेव तत्राङ्गीकारेण विशिष्टविधेरनभ्युपगमात् । अत एवं कामनाया विध्यविषयत्वात् कर्मफलहेतुः कर्मफलं कर्मफलाभिसन्धानं तत्कृतौ कर्मानुष्ठाने हेतुर्यस्य पुरुषस्य स मा भूः । तर्हि स्वयं क्लेशरूपत्वात् कर्मैव न करोमीत्यत उक्तम्– **मा त इति** ॥ ते तव त्वादृशस्य सर्वस्यापि ज्ञानिनः अकर्मणि फलाभावेऽपि कर्माकरणे सङ्गः स्नेहः माऽस्तु न कार्यः । स्वर्गादिरूपाल्पास्थिरफलाभावेऽपि मोक्षरूपस्थिरमहापुरुषार्थसाधन-ज्ञानभक्तिवैराग्यभगवत्प्रसादाख्यफलभावात् । ज्ञानभक्त्यादिकामनाया अनिन्दितत्वात् । प्रत्युत 'वृणीमहे ते परितोषणाय' इति विहितत्वाच्च तस्या एव कर्तव्यत्वं न फलकामस्येति तात्पर्यादिति ॥ ४७ ॥

भावदीपिका

उक्तमिति ॥ वृणीमहे इति प्रमाणं भगवत्प्रीतिकामनाकर्तव्यताप्रतिपादनपरत्वे बाधक-परिहारेणोपपादितमित्यर्थः ॥ **अत्रेति** ॥ भगवत्प्रसादेच्छायाः कर्तव्यत्व इत्यर्थः । ननु देवहूतिं प्रति भगवता कपिलेनोक्ते नैकात्मताम् इति वाक्ये भगवत्प्रीतिभक्तिज्ञानाद्यन्यतरेच्छाकर्तव्य-ताया अनुक्तत्वात् प्रकृतासङ्गतमित्यत आह– **अस्यैवेति** ॥ नैकात्मताम् इत्यस्यैवेत्यर्थः ।

नैकात्मतां मे स्पृहयन्ति केचित् मत्पादसेवाभिरता मदीहा ।
येऽन्योन्यतो भागवताः प्रसज्य सम्भाजयन्ते मम पौरुषाणि ॥
पश्यन्ति मे रुचिराण्येव सन्तः प्रसन्नवक्त्रारुणलोचनानि ।
रूपाणि दिव्यानि वरप्रदानि साकं वाचं स्पृहणीयां वदन्ति ॥
तैर्दर्शनीयावयवैरुदारविलासहासेक्षितवामसूक्तैः ।
हृतात्मनो हृतप्राणस्य भक्तिमन्विच्छतो गतिमण्वीं प्रयुङ्क्ते ॥

इति वाक्यशेषे भक्तिमन्विच्छत इति भक्तीच्छायाः कर्तव्यतोक्ते । ननु तर्हि नैकात्मताम् इत्येतत् किमुदाहृतमिति चेत्, भक्त्यपेक्षां विना यदा सायुज्यापेक्षा नास्ति तदा किमु वाच्यं स्वर्गादीतरपुरुषार्थापेक्षा नास्तीति कैमुत्येन स्वर्गादिकामनाभावप्रदर्शनार्थमेव तदुदाहरणमिति

ज्ञातव्यम् ॥ **जिज्ञासाशब्द इति** ॥ ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासेति सन्नन्तो जिज्ञासाशब्द इत्यर्थः ॥ **न ज्ञानेच्छेति** ॥ इच्छाया अविधेयत्वादिति भावः ॥ **विचारस्योपलक्षक इति** ॥ तथाच विचारस्यैव विधिविषयत्वेन काम्यत्वप्राप्त्या ब्रह्मज्ञानेच्छायाः कर्तव्यत्वं न प्राप्तमित्याशयः ॥ **तत्पूर्वक इति** ॥ इच्छापूर्वको ज्ञानसाधनांशभूतश्चेत्यर्थः । ब्रह्मज्ञानं मे भूयात् इति इच्छायां सत्यां विचारे सति पश्चाद् ब्रह्मज्ञानं भवतीति विचारो ज्ञानसाधनीभूतेच्छासाध्यश्चेति ज्ञानेच्छान्तर्णीत एव विचारो जिज्ञासापदेन लक्ष्यते । अतो ज्ञानेच्छासाध्यविचारस्यैव विशिष्टस्य विधेयत्वाज्ज्ञानेच्छाया अपि कर्तव्यत्वं लब्धमित्याशयः । ननु विचारमात्रस्यैव लक्ष्यत्वमस्तु । किं तत्पूर्वकविचारस्य लक्ष्यत्ववचनेन । येनोक्तार्थसिद्धिरित्यत आह– **अन्यथेति** ॥ ज्ञानेच्छापूर्वकत्वपरिहारेण विचारमात्रस्यैव लक्ष्यत्वे लक्षणाबीजसम्बन्धाभावाद् विचारलक्षणाऽनुपपन्ना स्यादतो ज्ञानेच्छासाध्यस्यैव विचारस्य लक्ष्यत्वं वाच्यम् । ततश्च विवक्षितार्थसिद्धिरिति भावः । अत एवोक्तं सुधायाम् ज्ञानेच्छान्तर्णीतो विचारो जिज्ञासापदेन लक्ष्यते इति । विज्ञाय प्रज्ञाम्, द्रष्टव्य इत्यत्र ज्ञानादिविध्यन्यथानुपपत्त्या ज्ञानेच्छायाः कर्तव्यत्वं प्रतिपादितमिति ज्ञेयम् ॥ **लोकसिद्धव्याप्तिकानुमानादिति** ॥ विष्णुदास्यादिरूपभक्तिगुणोत्कर्षज्ञानादिकं स्वर्गाद्यनपेक्षयैव वैष्णवैः प्रार्थनीयम् । परमप्रीतिसाधनत्वात् । यद् यत्परमप्रीतिसाधनं तदेव तदीयैः प्रार्थनीयम् । यथा राजादिभृत्यैः राजसेवादिकम् । इत्यनुमानादित्यर्थः ॥ ४७ ॥

भावप्रकाशः

ऐक्यार्थत्वभ्रान्तिं निरस्यति– **सायुज्यमिति** ॥ एक आत्मा देहो ययोस्तावेकात्मानौ तयोर्भाव एकात्मतेति कृते उक्तार्थलाभादिति भावः । नैकात्मतामित्यस्य प्रकृतानुपयोगादाह– **अस्यैव शेष इति** ॥

यद्यपि तृतीयस्कन्धे आधुनिकपुस्तकेषु नैकात्मतां मे स्पृहयन्ति केचित् । मत्पादसेवाभिरता मदीहा इत्याद्युक्त्वा हृतात्मनो हृतप्राणस्य भक्तिमन्विच्छतो गतिमण्वीं प्रयुञ्ज इति षष्ठ्यैकवचनान्त एव पाठो दृश्यते । न तु प्रथमाबहुवचनान्तः । तथाऽपि हृतात्मानो हृतप्राणाश्च भक्तिमन्विच्छन्त इत्येवमूलको शपाठः । ये एवंविधास्तेषामण्वीं गतिं प्रयुञ्ज इत्यन्वयस्वारस्यात् । षष्ठ्येकवचनान्तपाठे तु बहुवचनान्तशब्देन प्रकृतानामेकवचनान्तशब्देन परामर्शः

कर्तव्य इति वैरूप्यं स्यादिति अभिप्रेत्यैवमुक्तम् । केचित्तु मत्पादसेवाभिरता मदीहा इति विशेषणद्वयलब्धार्थानुवादोऽयं भक्तिमन्विच्छन्त इतीत्याहुः ॥

न ज्ञानेच्छापर इति ॥ इच्छाया अविधेयत्वादिति भावः । **अन्यथेति** ॥ इच्छापूर्वकत्वं विना लक्षणबीजशक्यसम्बन्धाभावादित्यर्थः । अत्र विचारलक्षणोक्तिः पररीत्या । सुधादौ जिज्ञासाशब्दस्य विचारे रूढेरुक्तत्वात् । स्वमते तु जिज्ञासाशब्दोक्तविचारस्य विधेयत्वात् । द्रष्टव्य इत्याद्युक्तध्यानादिवत् प्रार्थनीयत्वसिद्धेः द्रष्टव्य इति वाक्योदाहरणवदेवात्र सूत्रोदाहरणं सङ्गतमित्यवधेयम् । स्वार्थसेवकं प्रतीत्यादिना व्याप्तेरेव लोकसिद्धत्वोक्तेराह– **लोकसिद्धव्याप्तिकानुमानादिति** ॥ विष्णुभक्त्यादिकं वैष्णवैः प्रार्थनीयम् । यत्तत्परमप्रीतिसाधनं तत्तदीयैः प्रार्थ्यं । यथा राजभृत्यैराजसेवादिकमित्यनुमानादित्यर्थः ॥ ४७ ॥

योगस्थः कुरु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा धनञ्जय ।
सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते ॥ ४८ ॥

भाष्यम्– पूर्वश्लोकोक्तं स्पष्टयति– योगस्थ इति ॥ योगस्थः उपायस्थः । सङ्गं फलस्नेहं त्यक्त्वा । तत एव सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा । स एव च मयोक्तो योगः ॥ ४८ ॥

भावप्रकाशिका

ननु मा भूद् विधितः फलेच्छा । तथाऽपि स्नेहादेव तदिच्छति । तत्कथमसौ कर्मफलहेतुर्न स्यात्? इत्याशङ्कापरिहारत्वेनोत्तरं श्लोकमवतार्य व्याचष्टे– **पूर्वश्लोकोक्तमिति** ॥ फलेच्छाविध्ययोगादितरफलोद्देशं विनैव कर्म कुर्वन्नेव मत्प्रसादायेत्युक्तं पूर्वत्र । तदेवमधुना स्पष्टयति । यदि फलस्नेहो न स्यात् तर्हि तत्सिद्धावसिद्धौ च समः पुमान् । समत्वमेव भगवत्प्रसादद्वारा ज्ञानोपायः । अतस्तस्मिन्नुपाये मनःकृत्वा विहितानि कर्माणि कुर्वन्नेव फलस्नेहं त्यक्त्वेति ॥ ४८ ॥

प्रमेयदीपिका

'कर्मण्येव' इत्यनेन 'योगस्थः' इत्यस्य गतार्थतापरिहारार्थमाह– **पूर्वेति** ॥ निष्कामतादिविशिष्टानि कर्माण्येव योगः । अतो 'योगस्थः' इत्यनेनैव लब्धं पुनः 'कुरु कर्माणि' इति किमर्थमुच्यते? इत्यत आह– **योगस्थ इति** ॥ ज्ञानोपायमनुतिष्ठन् इत्यर्थः ॥ 'कर्मसम्बन्धं त्यक्त्वा कर्माणि कुरु' इत्येव्याहतमित्यत आह– **सङ्गमिति** ॥

'ईश्वरो मे प्रसीदतु' इत्यभिसन्धिमपि 'त्यक्त्वा' इति व्याख्यानं पूर्वेणैव निरस्तम् । 'तत एव' इति परामर्शसौकर्याय 'त्यक्त्वा' इत्यनुवादः कृतः ।'सङ्गं त्यक्त्वा','सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा' इति द्वयमुक्त्वा 'समत्वं योग उच्यते' इत्येकस्यैव ग्रहणमयुक्तम् । तथा सति सङ्गत्यागस्यायोगत्वप्रसङ्गादित्यत आह– **तत एवेति** ॥ सङ्गत्यागादेव । एतयोः कार्यकारण-भावात् कार्ये गृहीते कारणमर्थाद् गृहीतमेवेति भावः । ननु समत्वयोगयोर्भेदः केन शङ्कितः? येन 'समत्वं योग उच्यते' इति तयोरैक्यमुच्यत इत्यत आह– **स एवेति** ॥ 'योगस्थः' इत्युक्ते को योगः? इत्यपेक्षायां भगवता 'सङ्गं त्यक्त्वा', 'सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा' इति योगो व्याख्यातः । मन्दास्तु पृथगेव एते विशेषणे कल्पयिष्यन्तीति तदनुजिघृक्षयेदमुदितमिति भावः । स एव 'यत् समत्वम्' इति शेषः । योगैकदेशे योगशब्दः ॥ ४८ ॥

भावबोधः

पूर्वेणेति ॥ 'इच्छा च तस्य' इत्यादिनेत्यर्थः । 'सङ्गपदस्यैव व्याख्येयत्वात् 'त्यक्त्वा' इति किमर्थं गीतापदानुवाद इत्यत आह– **तत एवेतीति** ॥ अन्यथा सङ्गत्यागादेवेति वक्तव्यम् । तच्च शब्दतो गुर्विति भावः । **मन्दास्त्विति** ॥ सङ्गत्यागसमभवनयोरेव योगत्वेन योगस्थः सङ्गं त्यक्तवा, 'सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा इत्यनेन पुनरुक्तिपरिहाराय व्याख्यान-व्याख्येयभावाश्रयणे सङ्गत्याग समभवनयोः योगत्वं सुमतीनां सिद्धमेवेत्यतो मन्दा इत्युक्तम् । **पृथगेवेति** ॥ योगस्थत्वरूपविशेषणापेक्षया पृथगेवैते सङ्गत्यागसमभवने इत्यर्थः । 'त्यक्त्वा' इति क्त्वाप्रत्ययेन समभवनापेक्षया फलतत्स्नेहत्यागस्य पूर्वकालीनत्वप्रतीत्यां कार्यकारणभाव-सिद्धौ ए(न) तयोः पृथग्विशेषणत्वं बुद्धिमन्तः कल्पयिष्यन्तीति भावः । **यत्समत्वमिति** ॥ 'शैत्यं हि यत्सा प्रकृतिर्हिमस्य' इतिवदिदं ज्ञातव्यम् । नन्वङ्गिनः कर्मकरणस्यैवानुक्तेः कथं स एव' इत्युक्तमित्यत आह– **योगैकदेश इति** ॥ ४८ ॥

भावदीपः

पूर्वेणैवेति ॥ 'इच्छा च तस्य युक्ता' इत्यादिग्रन्थेनैवेत्यर्थः । 'यतः' इत्याद्यागमसत्त्वेपि तस्य प्रत्येकमेव योगविशेषणे व्यावर्तके इत्यर्थः ॥ **इदमिति** ॥ 'समत्वं योगः' इत्येतदित्यर्थः ॥ यद्वा– कर्म कुर्वतो योगस्थत्वमिव सङ्गत्यागसमत्वेऽपि तस्य विशेषणे एव, न तु योग-

श्लोकः ४८

शब्दार्थोक्तिपरे इति कल्पयिष्यन्तीति मन्दानुग्रहेच्छायेदमुक्तमित्यर्थः ॥ तर्हि सङ्गत्यागविशिष्टं समत्वमिति वाच्यमित्यत आह– **योगैकदेश इति** ॥ यद्वा– निवृत्तकर्मण एव ज्ञानोपायत्वेन योगत्वात् त्यागसमत्वयोः तदेकदेशत्वात् कथं समत्वम्? अर्थाद् गृहीत(सङ्ग)त्यागत्वयोग इत्युक्तिरित्यतो वा भगवद्भक्तेरपि योगत्वाद्वा आह– **योगैकदेश इति** ॥ ४८ ॥

वाक्यार्थप्रदीपः

स एव यत्समत्वमिति शेष इति ॥ उद्दिश्यमानप्रतिदृश्यमानयोः ऐक्यमापादयन्ति सर्वनामानि पर्यायेण तल्लिङ्गानि भवन्तीति परिभाषेयं नाधिकार इति गुणवृद्धिसूत्रे पदमञ्जर्या-मुक्तत्वात् योगशब्दाभिप्रायेण स एवेति पुंलिङ्गप्रयोग इति भावः ॥

भावरत्नकोशः

गतार्थेति ॥ उपायस्थः ज्ञानोपायभूतं कर्माधिकुर्वन् इत्यस्य 'कर्मण्येव अधिकारः' इत्यनेन अर्थातिशयाभावादिति भावः । 'परिहारायार्थमाह–' इति पाठे परिहारायेत्यनन्तर-मवतारं वदन्निति शेषः । फलाभिसन्धिं विना मत्प्रसादाद्युद्देशेनैव कर्म कुर्विति 'कर्मण्येव' इति पूर्वश्लोके यदुक्तं तदेवानेन 'योगस्थः' इति श्लोकेन स्पष्टयतीति भाष्यार्थः स्पष्टत्वान्नोक्तः । 'निष्कामतादि' इत्यादिशब्देन फलसिद्ध्यसिद्ध्योः समत्वस्येश्वरार्पणस्य च ग्रहः । योगस्य पुरुषं प्रत्यधिकरणत्वाभावात् तात्पर्यमाह– **ज्ञानोपायमिति** ॥ योगशब्दस्योपायमात्रार्थत्वेऽपि ज्ञानस्य योग्यतया सम्बन्ध इति भावेन ज्ञानोपायमित्युक्तम् । 'कुरु कर्माणि' इति 'सङ्गं त्यक्तवा' इति कर्मणां सन्निधानात् सङ्गशब्दितसम्बन्धप्रतियोगित्वमिति मन्यमान आह– **कर्म-सम्बन्धमिति** ॥

'त्यक्तवा कर्मफलासङ्गम्' इत्यादौ फलसङ्गस्यैव त्याज्यत्वावेदनादत्रापि सङ्गशब्देन फलस्नेह एव ग्राह्य इति भाष्ये फलेत्युक्तमिति भावः । तत्रापीश्वरो मे तुष्यत्विति सङ्गं त्यक्त-वेति शङ्करभाष्यमनुवदति– **ईश्वर इति** ॥ **पूर्वेणैव** 'इच्छा च तस्य युक्ता' इति भगवत्प्रसाद-कामनायाः कर्तव्यताप्रतिपादनेनैवेत्यर्थः । त्यक्त्वेति गीतापदं भाष्ये किमित्यव्याख्यायानूद्यत इत्यतस्तत्तात्पर्यमाह– **तत एवेति** ॥ **एकस्यैव** समत्वस्यैव । **तथा सति** समत्वस्यैकस्यैव ग्रहणे

सति । **एतयोः** समत्वसङ्गत्यागयोः । **कार्ये** समत्वे । **कारणं** सङ्गत्यागः । को योगः ज्ञानोपायः क इत्यपेक्षायामित्यर्थः । मयेत्यस्यार्थो **भगवतेति** ॥ **मन्दास्त्विति** ॥ 'योगस्थः' इति व्याख्येयं पदम् । 'सङ्गं त्यक्त्वा', 'सिद्ध्यसिद्ध्योस्समो भूत्वा' इति पदद्वयं तद्व्याख्यानमिति वक्तव्यम् । अन्यथा सङ्गत्यागसमभवनयोर्योगत्वेन पुनरुक्त्यापत्तेरिति पर्यालोचने सङ्गत्याग-समभवनयोर्योगत्वं प्रेक्षावतां सिद्धमेव इत्यतो 'मन्दाः' इत्युक्तम् । **पृथगेवेति** ॥ योगस्थत्वं कर्म कुर्वतो यद् विशेषणं तस्मादिति शेषः । एते सङ्गत्यागसमभवने योगस्थत्वादन्ये एव विशेषणे कर्म कुर्वत इति कल्पयिष्यन्तीत्यर्थः । इदं 'समत्वं योग उच्यते' इत्येतत् । **यत् समत्वमिति** ॥ 'सा वैश्वदेव्यामिक्षा' इतिवदिदं ज्ञातव्यम् ।

ननु निष्कामतादिविशिष्टकर्मण्येव योगः । सङ्गत्यागसमभवने तु तदेकदेशभूते । अतः कथं 'समत्वं योग उच्यते' इत्यत्र यत् समत्वमिति स एव योग इत्युक्तिरित्यत आह– **योगैकदेश इति** ॥ 'योगस्थः' इत्यत्र योगो नाम क इत्यपेक्षायां सङ्गत्यागसमभवने एव योगशब्दार्थत्वेनात्र विवक्षिते । न तु विशेष्यभूतकर्माण्यपि । तथा च 'योगस्थः योगैकदेशसङ्गत्यागसमभवन-निष्ठस्सन् कर्माणि कुरु' इति भगवतोऽभिसन्धिरिति भाष्याभिप्राय इति भावः । अनेन 'योगस्थः कुरु कर्माणि' इति किमर्थमुच्यत इति कृतचोद्यं परिहृतं भवति । यत्तु 'योगो हि सङ्गत्यागसमभवनरूपतया भगवतैव व्याख्यात इत्युक्तम् । तत्र द्वयं योग उच्यत इति वक्तव्ये समत्वं योग इति कथमुच्यत इत्यत आह– 'योगैकदेश इति' इत्यवतारणं, तत्तु 'कार्ये गृहीते कारणमर्थाद् गृहीतम्' इति टीकाननुगुणम् ॥

गीताक्षरार्थस्तु– कर्मण्येवेत्यनेनोक्तं स्पष्टीक्रियते– **योगस्थ इति** ॥ योग उपायः । ज्ञानोपायमनुतिष्ठन् सङ्गं फलस्नेहं त्यक्त्वा तत एव फलरागत्यागत एव सिद्ध्यसिद्ध्योः स्वर्गादिफलप्राप्त्यप्राप्त्योः समः उन्नाहमनुन्नाहं चाप्राप्नुवन् केवलमीश्वरप्रसादाय कर्माणि स्वविहितधर्मान् कुरु । 'योगस्थः' इत्युक्ते को योग इत्यपेक्षायां भगवता 'सङ्गं त्यक्त्वा सिद्ध्यसिद्ध्योस्समो भूत्वा' इति योगो व्याख्यातः । मन्दास्तु पृथगेवैते विशेषणे कल्पयिष्य-न्तीति तदनुजिघृक्षयेदमुच्यते– **समत्वमिति** ॥ कार्ये गृहीते कारणमर्थाद् गृहीतमेवेति त्याग-हेतुकसमभवनमेव योग उच्यते ज्ञानिभिरिति ॥ ४८ ॥

श्लोकः ४८

भावदीपिका

॥ **कर्माण्येव योग इति** ॥ तं कुर्वाणो योगस्थ इत्युच्यत इति शेषः ॥ **लब्धमिति** ॥ पूर्वश्लोकोक्तस्पष्टनं लब्धमित्यर्थः ॥ **पूर्वमेवेति** ॥ इच्छा च तस्य युक्ता इत्यादिना भगवत्प्रसादकामनायाः कर्तव्यताप्रतिपादनादित्यर्थः । ननु त्यक्त्वेत्यस्य व्याख्यानाभावात् किमर्थं भाष्ये तदनुवाद इत्यत आह– **तत एवेतीति** ॥ अन्यथा सङ्गत्यागादेवेति वक्तव्यत्वप्राप्त्या गौरवापत्तेरिति भावः । **तथा सति** एकस्य ग्रहणे सति । **एतयोः** समत्वसङ्गत्यागयोः ॥ **को योग इति** ॥ ज्ञानोपायः क इत्यर्थः ॥ **पृथगेव त इति** ॥ सङ्गत्यागः समभवनं च योगस्थत्वरूपविशेषणापेक्षया पृथक् स्वतन्त्रं विशेषणान्तरमेव, नतु योगस्वरूपव्याख्यानरूपमिति मन्दाः कल्पयिष्यन्तीत्यर्थः । सङ्गत्यागसमभवनयारेव वस्तुगत्या योगत्वाद् 'योगस्थः सङ्गं त्यक्त्वा', 'सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा' इत्यनयोः पुनरुक्तिपरिहाराय व्याख्यानव्याख्येयभावाश्रयणे सङ्गत्यागसमभवनयोर्योगत्वं सुमतयः कल्पयिष्यन्तीति सिद्धत्वान्मन्दा इत्युक्तम् । यत् समत्वं स एवेति 'शैत्यं हि यत् सा प्रकृतिर्जलस्य' इतिवद् द्रष्टव्यम् । ननु निष्कामनादिविशिष्टकर्मकरणस्यैव ज्ञानोपायरूपयोगत्वादत्र च सङ्गत्यागसमभवनयोरेवोक्तत्वेनाङ्गिनः कर्मकरणस्यानुक्तेः कथं स एवेत्युक्तमित्यत आह– **योगैकदेश इति** ॥ ४८ ॥

भावप्रकाशः

उपायस्याधिकरणत्वाभावादाह– **ज्ञानोपायमिति** ॥ **पूर्वेणैवेति** ॥ इच्छा च तस्य युक्तेत्यादिनेत्यर्थः । सङ्गशब्दव्याख्यानार्थं फलस्नेहमित्येव वक्तव्ये यत्त्यक्त्वेत्यधिकमुक्तं तस्य कृत्यमाह– **तत एवेतीति** ॥ अन्यथा तत एवेत्यनेन भाष्योक्तपरामर्शायोगाद्गीतोक्तसङ्गत्यापरामर्शे कार्ये परामर्शस्यायाससाध्यत्वं स्यादिति भावः । त्यागमात्रपरामर्शे यत्किञ्चित्त्यागस्यापि समभवनहेतुत्वं भाति तच्चायुक्तम् अननुभवादित्यत आह– **सङ्गत्यागादेवेति** ॥ **मन्दास्त्विति** ॥ सङ्गं त्यक्त्वा सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा कर्माणि कुर्वित्युक्ते सङ्गत्यागसमभवनयोः कर्माङ्गत्वं ज्ञायते क्त्वाप्रत्ययात् । कर्माङ्गस्य च योगत्वं सुमतीनां सिद्धमेवेत्यतो मन्दा इत्युक्तम् । यद्वा योगस्थ इति व्याख्येयम् । सङ्गं त्यक्त्वा सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वेति तद्व्याख्यानम् अन्यथा सङ्गत्यागसमभवनयोर्योगविशेषत्वेन पुनरुक्तेः इति पर्यालोचने सङ्गत्यागसमभवनयोः योगत्वं सुमतीनां सिद्धमेवेत्यतो मन्दा इत्युक्तम् । **पृथगेवेति** ॥

योगस्थत्वविशेषणादिति शेषः ॥ **एते** ॥ सङ्गत्यागसमभवने । तथा च सङ्गत्यागादिकं नाङ्गं नाप्यङ्गि किन्तु योगादन्यदेवेति कल्पयिष्यन्तीत्यर्थः । **यत्समत्वमिति** ॥ शैत्यं हि यत् सा प्रकृतिर्जलस्येत्यादिवदिदं ज्ञातव्यम् । ननु निष्कामतादिविशिष्टकर्मैव योगः । तत्राङ्गिनः कर्मणः सङ्कल्पत्यागादेरङ्गान्तरस्य चानुक्तेः कथं स एवेत्युक्तमित्यत आह– **योगैकदेश इति** ॥ ४८ ॥

॥ इति श्रीमद्भगवद्गीतायामष्टचत्वारिंशः श्लोकः समाप्तः ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥